

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

***КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ӨНУГУУ МАСЕЛЕЛЕРИ***

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: Г. З. Жамашева,
А. А. Абасова

Бишкек
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2019

УДК
ББК
К

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Кыргыз тилинин өнүгүү маселелери / Түзг.: *Г. Жамашева, А. Абасова.* – Б.: «Принт-экспресс», 2019. – 512 б.

ISBN

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын бул томуна кыргыз тилинин өнүгүшүнө, изилденишине тиешелүү белгилүү тилчи-илимпоздордун кээ бир классикалык эмгектери жана мамлекеттик тилдин макамына байланышкан көйгөйлүү маселелер тууралуу ойлор жана пикирлер киргизилди.

Китеп тил илими, мамлекеттик тилди изилдөө адистиги боюнча эмгектенген окумуштууларга, жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттерине, аспиранттарына жана жалпы эле тил багытына кызыккан окурмандар чөйрөсүнө сунуш кылынат.

К

УДК
ББК

ISBN

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2019
© Принт-экспресс, 2019

І БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНИН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

Б.М. Юнусалиев

АДАБИЙ ТИЛДИН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Байыркы кылымдарда Борбордук Азияда кыргыздар бир кыйла күчтүү мамлекет түзүп, башка элдер менен элчи алышып, соода-сатык жүргүзүп, саясий-согуштук күчкө ээ болгону белгилүү. Бирок ошол доордо анын негизги улуттук белгиси болгон жалпы элдик тилинин биздин советтик күндөрдөгүдөй чоң саясий роль ойногондугу бизге маалим болбосо да, андай абалга жетүү ал кезде мүмкүн эмес эле деп ойлойбуз.

Кыргыз тили Советтер доорунда гана, Коммунисттер партиясынын лениндик саясатынын туура жүзөгө ашырылышынын натыйжасында гана мамлекеттик тил катарындагы саясий мааниге жетише алды. Тилдин саясий ролу аны байланыш куралы иретинде колдонгон элдин саясий абалына тыгыз байланыштуу Советтик шарттарда тевдикке жетишип, социализмдин даңгыр жолуна түшкөн элдин тили биринчи күндөрдөн тартып эле өз ролуна кирип, жаңы-жаңы милдеттерди аткара баштады. Элдин миң жылдаган тарыхында биринчи мертебе бардык жаштарды милдеттүү түрдө окутуу, сабатсыздыкты жоюу, ар түрлүү мазмундагы китептер, толгон басма сөз органдары, радио, театрлар, жыйналыштар жана мекемелердин жазуу иштери эне тилинде жүргүзүлдү. Жаңы коомдун өнүгүшү үчүн ийгиликтүү кызмат кылуу менен катар кыргыз тили адабий форматка ээ болуп, өзү да өнүгүп өсүп олтурду. Ушул кездеги адабий тилибиз барлык говорлордун жана диалектилердин жалпы элдик белгилерин бүт бойдон өзүнүн ичине алып, жалпы кыргыздын улуттук тилине айланган. Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы бүт элдик мүнөзгө

ээ болгондуктан, ал абдан туура илимий негизде түзүлгөн деп билебиз. Анын жазуусу жана орфографиялык негиздери адабий тилдин мындан ары да токтоосуз өнүгүүсүн камсыз кылууга ылайыкталган. Ушул максатта тилибизге жагымдуу таасир берип турган орус тили аркылуу күн сайын кошулуп жаткан толгон токой сөздөрдү тездик менен өздөштүрүүнү көздөш, оозеки речте мурун учурабаган тыбыштар кабыл алынып, аларды жазуу үчүн алфавиттин составы жаңы ариптер менен толукталган. Ошону менен катар жаңы кабыл алынган сөздөрдү чаржайыт жазууга жол бербес үчүн аларды бир формада – орусча жазылышы боюнча жазуу жөнүндөгү орфографиялык принцип практикада сындан өтүп өзүн толук актады. Коомдун тынымсыз алга барышынын байланыш жана өнүгүш куралы катарында толук тейлеп отурган адабий тилибиздин калыптанышын советтик түзүлүштүн жана лениндик улут саясатынын улуу жетишкендиктеринин бири катарында кароо керек. Бирок ошону менен катар бул жаш адабий тилибизди мындан ары да жетилдирүү жөнүндө дайыма камкордук көрүүнү унутушубуз жарабайт. Биздин оюбузча бул камкордук төмөнкү үч түрлүү практикалык чаралардан турушу керек деп ойлойбуз:

1. Республикалык чаралар;
2. Ведомстволук чаралар;
3. Илимий чаралар.

1. Бир нече кылымдар бою (Октябрь революциясына чейин) кыргыз уруулары бири-биринен аска тоолор менен бөлүнгөн алыстыкта, экономикалык жана саясий бирдиксиз жашап келгендиктен, байыркы кездерде бири-бирине өтө жакын кыргыз говорлорунун ордуна тилде барган сайын айырмалар көбөйө берген үч чоң диалект пайда болгон. Бул айырмалар тыбыштык жактан да (түштүктөгү жөнөкөй «э» жана анын созулма түрү), морфологиялык жактан да (түштүк-батыш диалектисинде жок мүчөлүү атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүктөрү) жана айрыкча лексика боюнча да оңой эле байкалат. Кыргыз диалектилеринин өкүлдөрү сүйлөшкөндө бирин-бири кыйынчылыксыз түшүнөт, бирок ошондой болсо да речте чоң айырмачылыктар бар. Тилдеги диалектилик өзгөчөлүктөр колхозчулардын речтеринен да аста-аста жоголорунда шек жок.

Өзү жоголуу процесси – өтө узак процесс. Бүт элибиз маданиятташкан социализм доорунда коомдун ар бир мүчөсү адабий тилде сүйлөш керек. Тилекке каршы, адабий тилибиздин калыптанышына

отуз жылдан ашканына карабастан, али да болсо колхозчулар менен жумушчуларды мындай коелук, басма сөз жана театр кызматкерлеринен башка жашап калган кыргыз интеллигенттеринин көпчүлүгү адабий тилде эмес, ар бирөө өз диалектисинде сүйлөйт. Буга окшогон тил маданиятсыздыгынан кээ бир райондордон келген жаш өспүрүмдөрүбүздүн да алые эместиги өтө өкүнүчтүү. Албетте, адабий тил, биринчи кезекте, мектеп жана басма сөз аркылуу бүт элге алынып, жалпы элдик нормага айланат. Бирок бул эң узак убакытты талап кылат. Бул үчүн республикалык масштабда бир катар орундуу чаралардын ишке ашырылышы талап кылынат.

Ушул планда радио берүүлөрдүн, кино экрандын, телевизордун ролу чоң. Буга карабастан, Кыргыз ССР маданият министрствосу кыргызча кинофильмдерди, негедир республиканын шаарларында өтө аз көрсөтөт. Ошол эле министрствонун кызматкерлери Ош жана Жалал-Абад областтарынын алыскы райондорунда Фрунзенин жана областтык борборлордун радио берүүлөрүн угуунун ордуна күндүртүндүр Өзбекстан менен Тажикстандын радио берүүлөрүн угаарын жакшы билет. Бирок ушу күнгө чейин мунун себепин таап, кардиналдуу чаралар колдонула элек.

Ар түрлүү саясий, экономикалык жана маданий чаралардын эл сүйгөн эне тилде да ишке ашырылышынын саясий мааниси өтө чоң. Кийинки жылдарда республикалык жана жергиликтүү мекемелерибиз ишти кыргызча жүргүзүүдөн пайдаланбай кетти. Мындай практиканы актоого эч кандай негиз жок.

Республикалык мекемелер тургай, көп учурда чылк кыргыздар жашаган жергиликтүү Советтерге жана колхоздорго чейин документацияларды ж.б. иш кагаздарын элдин эне тилинде жүргүзбөгөндүгүн актоого болбойт.

Тил канчалык кең масштабда колдонулса, анын ар тараптан өсүшүнө ошончолук ыңгайлуу шарт түзүлөт. Мына ушул максатта эне тилде саясий жана илимий жыйналыштарды башталгыч коллективдерде гана эмес, республикалык масштабга чейин жүргүзүү, көркөм жана саясий массалык адабияттарды гана эмес, илимий эмгектерди жазуу жана басып чыгаруу маселелеринин мааниси өтө зор.

Ошону менен катар ушул кезде техникалык орто окуу жайларында кадр даярдоо жумушун эне тилде өткөзүүгө толук мүмкүнчүлүк бар. Бул сыяктуу тил саясатын жүргүзүүнүн жалпы элдик мааниси чоң.

Мындай чаралар калың эл массасын мамлекеттик башкаруучулук иштерине кеңири тартууга мүмкүндүк бермек. Кыргыздардын ичинен техникалык интеллигенциянын тез жана көп өсүп чыгышын алда канча жеңилдетмек. Ошону менен катар жалпы элдин маданиятын, ошонун ичинде тил маданиятын да тездик менен жогорулатмак.

2. Жаңы түзүлгөн адабий тил ар кандай жаш организм сыяктуу өзүнүн өсүп-өнүгүшү үчүн күндөлүк камкордук кылууну талап кылат. Ал эми жаңыдан эле калыпталган кыргыз адабий тилине келгенде, бул маселе аны кең түрдө колдонууга, анын ички байлыктарын толук пайдаланууга жана аны ого бетер байытууга байланыштуу. Бул жагынан Кыргыз ССР агартуу министрствосуна карата айта турган бир нече дообуз бар.

Бир нече кылымдар мурун калыптанып бүтүп, ата-бабага сиңген адабий тилди окутууга караганда, жаңыдан калыптанып, бүт элге жетерлик түрдө сиңе элек адабий тилди окутуу көп жана узак убакты талап кылары ар кимге түшүнүктүү. Бирок агартуу министрствосу согуштан кийинки жылдары кыргыз мектептеринде башка предметтердин сааттарынын көбөйтүлүшүн кыргыз тилине каралган сааттардын эсебинен чечип келатат. Бул эч кандай илимге жана саясатка туура келбеген иш. Ошону менен катар мектепке чейинки балдар мекемелеринде, асыресе шаарларда, балдарга тил тарбиясын берүү жөнүндө бир катар конкреттүү чаралар көрүшү жөнүндө канча мертебе басма сөздөрдө айтылып келе жатса да, алиге бир кадам шилтене элек. Кыргыз мектептеринде бардык предметтерден берүүдө адабий тилдин нормасын толук сактоо боюнча бирдиктүү талап коюлууга тийиш. Бирок кыргыз адабий тилинен толук маалыматы болбой туруп, педагогиялык жогорку окуу жайларынын ар түрлүү факультеттерин бүтүрүп барып, мектепте сабак берген мугалимдердин көпчүлүгү адабий тилдин өздөштүрүлүшүнө жардамчы болбой келатат. Бул маселеге агартуу органдары жана мектеп башчылары көп жерлерде эч көңүл бурбайт. Бул кемчиликти жоюу үчүн педагогиялык жогорку окуу жайларына студенттерди кабыл алууда бардык факультеттерге кирүүчүлөр үчүн (кийин кыргыз мектептерине барып иштөөчүүлөр үчүн) кыргыз тилинен экзамен алуу менен катар кеминде жүз сааттык көлөмдө адабий тилдин курсу окутулуш керек.

Адабий тилдин өсүшү, байышы, биринчи кезекте, көркөм чыгарманын өнүгүшүнө, анын тилине байланыштуу болот. Биздин советтик жазуучуларыбыз адабий тилдин биринчи куруучулары

болгондугунда эч талаш жок. Бирок жазуучуларыбыздын тили бир ыңгайлуу мүнөздө болуп келаткандыгын эске албай кое албайбыз. Ар бир жазуучу ар бир чыгармасында ар түрлүү окуяга катышкан каармандарды өз тилинде сүйлөтүш керек, б. а. каармандардын профессионалдык жана диалектилик тил өзгөчөлүктөрү толук сакталышы зарыл.

Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Аалы Токомбаев, Саткын Сасыкбаев жана башка жазуучуларыбыз түштүк райондордун турмушуна арналган азын-оолак чыгармалар беришти. Бирок андагы колхозчу же дыйкан каармандарынын тилинде диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жыты да жок. Алардын лексикасы – баягы эле түндүк райондордун лексикасы. Диалектилик лексика – өсүп келаткан адабий тил үчүн түгөнгүс булактардын бири. Бул кырдаал дайыма эске тутулуш керек.

3. Элдин тездик менен коммунизмге бара жатышында өнүгүш курал иретинде колдонулуучу тил илимий жактан терең изилденген болуш керек. Бул жагынан тилчилерибиздин алдында көп жана оор милдеттер турат. Адамдын ой пикирлеринин нечен түрлүү кылдат жактарын билдирген грамматикалык маанилер жана алардын формалык көрсөткүчтөрү, сөздүгүбүздүн семантикалык мүмкүнчүлүктөрү, тилибиздин тарыхы жана өрчүш закондору сыяктуу толгон салмактуу проблемаларды, жаңы-жаңы изилдөөлөрдү талап кылат.

Советтик доордо гана кыргыз тили изилдене баштады. Ушул күндө орус окумуштууларынын жардамы аркасында жана советтик кыргыз окумуштуулары өсүп чыгуу натыйжасында кыргыз тили жөнүндө жаңы советтик илим түзүлдү. Бул илим али абдан жаш. Ал биринчи гана кадамдар жасады. Грамматиканын жана лексиканын айрым маселелерине жана айрым говорлорго арналган ондогон изилдөөлөр жазылды, сөздүктөр түзүлдү. Бирок бүгүнкү тилдин бир тармагына ар тараптан толук илимий мүнөздө берген монографиялык терең эмгек али жазыла элек. Тил окумуштуулары эл алдында бул карызды эч качан унутпайт. Мына ушундай илимий деңгээлде иштелген эмгектер канчалык тез жазылса, адабий тилди орто жана жогорку окуу жайларында окутуу жумушу ошончолук бачым жолго салынмакчы.

Грамматиканын айрым бөлүмдөрү алигиче терең иштелбегендиктен, адабий тилди окутуу ийги жолго салына элек.

Орто мектептерде колдонулуп келаткан тил куралдарыбызда сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жана синтаксисттик сөз жасоо

мүмкүнчүлүктөрү чала иштелген, тилдин өзүнө таандык фонетикалык закондору, терең жана туура талданбаган. Айрым сөз түркүмдөрү, асыресе этиштер лексикалык жана грамматикалык маанилери боюнча жетишерлик даражада классификацияланбаган; жаңы түзүлгөн адабий тил үчүн принципиалдуу мааниге ээ болгон орфоэпиялык (жазылганда туура окуу) эрежелери түк иштелбеген.

Ошол сыяктуу тыныш белгилерин коюу боюнча илимий жактан такталган эрежелер да иштеле элек. Басма сөздө тыныш белгилери боюнча байкалган ушул кездеги чаржайыттык пунктуациялык такталган эрежелеринин жоктугуна байланыштуу. Айтор, биз, тилчилер, илимий иштер жактан гана эмес, күндөлүк практиканын алдыга коюп отурган талаптарынын бир кыйласын чече элекпиз.

Алдыбызда боло турган республикалык кеңешме адабий тилдин өрчүш маселелериндеги толгон кемчиликтерди ачып, аларды жоюунун конкреттүү жолдорун көрсөтүш керек.

Б.М. Юнусалиев

КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН МААНИЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Адабий тилдин чыгышы басма адабиятка, басма сөзгө тыгыз байланыш. Революцияга чейинки жергиликтүү диалектилердин негизинде жаңы эле пайда боло баштаган (Түндүктө Тоголок Молдо жана башкалар, Түштүктө Молдо Нияз ырчынын кол жазмалары) азын-оолак кол жазма адабият, ыңгайлуу тарыхый шарттар болбогондуктан, жалпы элдик адабий тилдин түзүлүшүнө алып келе албады. Эжелден эзилип келген эмгекчи калктарга саясий укук, жыргал турмуш жана гүлдөгөн маданият ала келген Улуу Октябрь революциясы кыргыз элин басма сөз менен кошо адабий тилге да ээ кылды.

Акылман Компартия тарабынан зор кайрат менен жүргүзүлгөн көп чарбалык, саясий жана маданий чаралардын бири катары 1924-жылы чыга баштаган тарыхта кыргыз тилиндеги басма сөздүн туңгучу – «Эркин Тоо» (азыркы – «Кызыл Кыргызстан» – «Советтик Кыргызстан») газетасы, кыргыз советтик басма адабиятты учурган уя болуу менен катар, адабий тилдин түзүлүшүнүн да биринчи кирпичтерин койду.

Кыргыз адабий тили биринчи күндөрдөн тартып эле, ар бир адабий тил сыяктуу, жергиликтүү диалектилердин негизинде өрчүй баштады. Ошол учурдагы тарыхый шартка жараша, Кыргызстандын саясий-экономикалык борборунун түндүккө орношуна жана маданият интеллигенциясынын көпчүлүгүнө байланыштуу адабий тилге түндүк кыргыз говорлорунун фонетикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү көбүрөөк алынды. Диалектилик база маселеси ошол кезде илим жагынан изилденбестен чечилсе да, азыр кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрү жөнүндө жалпы маалыматка ээ болгондон кийин анын дурус багытталып чечилгенин айта кетүү керек! Адабий тилге негиз болгон фонетикалык система, грамматикалык түзүлүш жана негизги сөздүк фонд кыргыз тилинин бардык говорлорунда бар, баарына орток, жалпы кыргыздык. Ал эми фонетика жагынан түштүк говорлорго таандык таңдай алды жумшак э фонемасын албай коюудан адабий тил зыян тарткан жок. Таластык жана түштүк говорлордогу дифтонгуга (тов: товдун башы) караганда, адабий тилдеги созулма үндүүлөр (тоо: тоонун башы) тилдин тарыхый өнүгүшүндөгү кийинки жаңы форма болуп саналат. Айтор, сөздүн кыскасы, адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө илимий жагынан приндициалдуу талаш болуу мүмкүн эмес.

Коммунисттик партиянын күндөлүк жол башчылыгы жана улуу орус элинин бир туугандык такай жардамы аркасында экономиканын жана маданияттын бардык тармактарында жетишилген ийгиликтерге байланыш, кыргыз элинин адабий тили да улуу орус тилинин жагымдуу таасири менен калыптанып, өнүгүүдө. Кыргыз адабий тили азыр структуралык жагынан калыптанган, лексика жагынан бир кыйла байыган, нормаланган, такталган улуттук тилдин жогорку түрүнө айланып, бир тууган советтик улуттардын ажырагыс үй-бүлөсүндө Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили болду. Бул тилде Республиканын Жогорку Советинин сессиялары, конференциялар, кеңешмелер, жыйналыштар өткөрүлөт. Бул тилде республикалык журналдар, газеталар, ондогон областтык жана райондук газеталар чыгарылат, күнү-түнү эфирге материалдар берилет, окуу жайларында лекциялар окулат, театрлар иштейт, кинофильмдер жасалат. Бул тилде адамзаттын акылмандары – Маркс, Энгельс, Лениндин түбөлүккө өчпөс гениалдуу эмгектери, көркөм адабияттын дүйнөлүк жана орус классиктеринин чыгармалары, ар кыл илимий чарбалык жана башка эмгектер которулуп басылууда. Бул тилде көлөмү бир кыйла оригиналдуу

көркөм чыгармалар басылып чыгып, калың романдар жана поэмалар жазылууда Мунун баары, кыргыз элинин «формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданиятынын» дүркүрөп өскөндүгүнө ылайык, татаал ойлорду, кылдат пикирлерди, күчтүү сезимдерди толук жана так-даана берүүгө кыргыз тилинин кудуреттүү, ийкемдүү экендигин далилдейт.

Бирок, кыргыз адабий тилинин жаш экендигин, ал эми ар бир жаш нерсе өсүп-өнүгүп жетилүү үчүн дайыма камкордук көрсөтүүнү талап кыла тургандыгын, бул жагынан сезилген кемчиликтерди жоюп туруу зарылдыгын эч убакта унутпоо керек. Бул макалада адабий тилдин өнүшүндөгү кээ бир кемчиликтерге кыскача токтолмокчубуз.

Ар бир тилдин нечен кылымдардан бери ар түрдүү коомдук түзүлүштөрдү бирдей тейлеп келаткан грамматикалык жана тыбыштык (фонетикалык) закондору бар. Азыркы адабий кыргыз тилинин негизинде деле кылымдар бою келаткан жалпы элдик, бардык говорлорго таандык грамматикалык жана тыбыштык эрежелер, закондор турат. Адабий тилибиздин мындан ары да өсө бериши үчүн эч кандай жаңы эрежени ойлоп чыгуу керек болбосо да, ага «жаңылык» киргизүү аракеттери жок эмес. Буга бир нече мисал келтирели.

Кыргыз тилинде, ага тектеш тилдер сыяктуу, сан атоочтордон кийин көптүк форма колдонулбайт (миң койлор эмес, миң кой). Мындан ал тилдер байып да, кедейленип да жетпейт. Бирок тилге жат форманы колдонуу адабий тилди жалпы элден алыстатат, окуучулардын көңүлүн иренжитет, басма сөздүн таасирин басандатат. Ага карабастан, көп учурларда биз газета, журнал, китеп беттеринен, радиодон «26 командалар», «60 спортсмендер» сыяктуу, же «...ырлар далилдеп турушат», «...ырлары ...элестетишет» деген сыяктуу элдик тилге чоочун формаларды көрөбүз.

Тилде ар бир элементти, ар бир форманы колдонуунун бузулгус, кебелбес эрежелери бар мында эч кандай баш аламандыкка жол коюу мүмкүн эмес. Ар бир сөздү сөзгө тиркөөнүн, сөз мүчөсүн сөзгө жалгоонун белгилүү эрежеси бар. Мисалы, «чан» деген мүчө миниле турган жаныбарларга, же кийиле турган буюмга гана жалгануу мүмкүн (атчан, төөчөн, өтүкчөн, пальточон жана башкалар), бирок үйчөн, итчен делип, негедир, айтылбайт. Буга карабастан, А. П. Чеховдун «Дама с собачкой» атуу аңгемеси «Күчүкчөн аял» делип кыргызчаланып, журналга басылган («Советтик Кыргызстан», 1954, № 7, 6-6).

Кээ бир жазуучуларыбыз, тилге «жаңылык» киргизүүгө аракеттенип, жөнөкөй эле логикага каршы, эл шылдың кыларлык эпитеттерди ойлоп чыгарат. Буга Н. Байтемировдун «Кара ай» («Советтик Кыргызстан», 1954, № 2, 35-6.), «тоголок мурун» («Салтанат» романы, .}, «терезенин жыртыгы» («Салтанат» романы, 17-6.) деген сыяктуу эч бир сынга туура келбеген «жаңылыктары» далил боло алат. Албетте, көркөм адабият тилинде жаны турмушту сүрөттөө үчүн жаңы салыштыруулар колдонуу керек болот. Бирок айды кара деп, ага кашты салыштыруу жаңылыкка жатпайт го.

Адабий тилибиз фонетикалык (тыбыштык) жагынан негизинен калыптанып, фондулук сөздөрдүн жазылышы бир түргө түшкөнүнө көп болду. Бирок «Темиринен» тартып «Тоо балдарына» чейин Түгөлбайдын «ма», «са», «те» деп жазышында кандай максат бар экенин түшүнүү кыйын. Калыбы, автор чыгарманын геройлорун жергиликтүү говор тилинде сүйлөтмөкчү. Андай болгондо, ал сөздөр созулма үндүүлөр менен маа, саа, аа, тээ болуп жазылыш керек эле. Бирок, адабий тилде бул сөздөр созулма түр менен көп жазылбай жүрөт, анткени кыргыз элинин теңи сүйлөгөн түштүк говорлордо ал сөздөр созулбастан гана «мага», «сага» болуп айтылат. Ошентип, Түгөлбайдын «Те, ма буйрук кылган кишидей...» сыяктанган сүйлөмдөрүн, «теги», «мага» деп жазмайынча, түштүк говорлордун өкүлдөрү гана эмес, кээ бир түндүк говордун өкүлдөрү да түшүнбөйт.

Демек, жазуучу, адабий тилди жетик билүү менен катар, жергиликтүү диалектилердин, говорлордун өзгөчөлүктөрү жөнүндө да кабардар болуш керек экен.

Сөздүн мааниси анын тыбыштык түзүлүшүнө, анын кат жүзүндө кандай жазылышына жана окулушуна тыгыз байланыш. Элге небак сиңип кеткен «адам» деген сөздүн бир гана тыбышын өзгөртүп «атам» деп жаздыруу жана айттыруу мүмкүн эмес. Жазылыш менен окулуштун ортосунда чоң айырма болууга жол берилиш керек эмес. Ар бир орфографияда шарттуу эрежелер орун ала тургандыгын пайдаланып, жазуу менен окуунун айырмасын алыстатуу жарабайт. Орфографияда да, орфоэпияда да тил маселесиндеги бирден бир марксистик принцип колдонулуш керек, – жалпы элдик формадан жана айтылыштан алыстатылбасын. Ушул кез менен караганда, азыркы орфографияда олуттуу кемчиликтер бар, ал эми орфоэпия жөнүндө ушул күнгө чейин эч жерде жана эч качан бир да сөз айтыла элек. Биз

бул жерде эч кечиктирилбестен чечилүүгө тийиш болгон бир гана орфографиялык маселеге токтолмокчубуз.

Колдонулуп отурган орфография боюнча эжелден бери бүткүл эл сүйлөп келаткан кээ бир сөздөрдүн, мисалы, казак, татар, тува, сот, ирет, чиркөө, меш сыяктуу сөздөрдүн тыбыштык түрүн бузуп, башкача казах, татарин, тувинец, суд, ряд, пень, церковь деп жаздырышыбыз жана, албетте, айтышыбыз да керек, себеби орфографиянын 5-параграфында кыргыз тилине кирген орус сөздөрү орус орфографиясы боюнча жазылат делип, анын эскертүүсүндө «Кыргызстан аймаынан тышкары жер, суу, деңиз, шаар, эл аттары орус орфографиясы боюнча жазылат» делип, беш гана сөздүн эл оозунда айтылышы боюнча жазылышына уруксат кылынган. Эмне үчүн кыргызча Сыр-Дарыяны элдин айтуунча жазып, башка сөздөрдү, айталык, мисалга, айтылышынча Коконго бардым дебей, Кокандыга бардым деп жазышыбыз жана айтышыбыз керек?!

Орфографиядагы мындай тажрыйбаны лингвистикалык көз менен караганда, биринчиден, жалпы элге небак сиңип, сөздүк фондуга айланып кеткен сөздүн тыбыштык түрүн өзгөртүп, башка сөз кылып (соттол дегенди суддал дедирсе, башка сөз эмей немеңе!) айтууга бүт элди мажбур кылуу тил практикасында дон кихоттукка барабар. Экинчиден, ал сөздөрдүн көбү фондулук гана эмес, өнүмдүү уңгулук да сөз болуп, алардын ар бирөөнөн бир нече сөз туулуп кеткендиктен (мисалы, сот, деген сөздөн – сотто, соттол, соттош, соттуу, соттолгондук; ирет дегенден – иретте, иреттел, иреттүү, иреттешүү жана башкалар), турмушта, оозеки жалпы элдик тилден ал туунду сөздөрдүн баарын унуттуруп, башка сөздөр (мисалы, судда, суддал, суддаш, суддуу, суддашуу, рядда, ряддал, ряддуу) менен алмаштыруу практикада мүмкүн эмес.

Орфографиядагы мындай практика жалпы элдик оозеки тилден жазма адабий тилдин алысташына, анын касталык, жаргондук тилге айланышына алып келүү мүмкүн. Бул, демек, биздин социалисттик жалпы элдик коомдун негизги демократиялык принциптерине туура келбейт.

Орфография жана орфоэпия маселелеринде да биз жалпы элдик тил жөнүндөгү установкасын тайбастан колдонушубуз керек.

Жогоруда айтылган кемчиликтерди жоюуга байланыштуу биздин сунуштарыбыз:

1. Революциядан мурун кирип, жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп кеткен сөздөр эл оозунда айтылышынча жазылсын. Андай сөздөрдүн

такталган тизмеси жакында чыга турган орфографиялык сөздүк менен белгиленүүгө тийиш.

2. Кыргыз тилинин ички закондоруна ылайык, орфографияны мындан ары да жакшыртуу боюнча изилдөө иштерин улантуу зарыл.

3. Адабий тилде калыпталып кеткен фонетикалык жана грамматикалык нормалардын бузулушуна жол берилбесин.

4. Келечекте ачыла турган Кыргыз ССР илимдер академиясы адабий тилдин негизги орфоэпиялык эрежелерин иштеп чыгууга тийиш.

Дүйнөдөгү бардык калктардын тилдери эжелден бир бирине өз-ара таасир келтирүү аркылуу өзүндө болбогон түшүнүктөрдү жана буюмдарды, алардын аталышы менен кошо алышуу аркылуу сөздүк составдарын дайыма толуктап келген. Революцияга чейинки кыргыз тилинин сөздүк составы биргелеп жашаган орус, өзбек, казак элдерден, басма сөз болбогондуктан, оозеки иретинде сөз алуу жолу менен толукталып турду.

Октябрь революциясынан кийинки кыргыз тилинин сөздүк составынын өсүшү кыргыз элинин экономикасы менен маданиятынын бардык тармактарындагы тарыхта болуп көрүлбөгөн ийгиликтерге жараша, турмуштагы орчун өзгөрүштөргө ылайык, элдин жалпы кругозору кеңиди, акыл-ою, аң-сезими артты, ошону менен катар анын лексикону да байыды. Советтик жылдардын ичинде кыргыз тили он миңдеген жаңы-жаңы сөздөр менен толукталды десек жаңылышпайбыз.

Тилдин грамматикалык түзүлүшү жана негизги сөздүк фондусу эч кандай көзгө түшөрлүк өзгөрүүсүз эле нече кылымдар бою жашап келатса, анын сөздүк составы коомдун экономикасындагы, идеологиясындагы жана башка өзгөрүштөргө байланыштуу тез-тез өзгөрүп, толукталып турарлыгы тууралуу жобого кыргыз тилинин революциядан кийинки тарыхы таамай иллюстрация боло алат.

Сөздүк составды байытууда адабий тилибиз өсүүнүн эки мүмкүнчүлүгүн бирдей толук пайдаланды. Өсүүнүн биринчи мүмкүнчүлүгү тилдин өзүндөгү ички лексикалык, семантикалык, грамматикалык каражаттарды жаңы түшүнүктү атоо үчүн жаңы сөз жасоого пайдаланууга байланыштуу. Бул мүмкүнчүлүктүн амалдарынан бир нечесин көрсөтүүгө болот: а) мурунтан белгилүү сөздү жаңы мааниде колдонуу (мисалы, мүчө: 1. дененин мүнөсү, 2. уюмдун мүчөсү, 3. сөз мүчөсү; бас: 1. жумуртка бас, 2. кийиз бас, 3. китеп бас), Бул арада мүчө, бас деген сөздөрдүн үчүнчү мааниде колдонулушу,

албетте, жаңы турмушка байланыш; б) тилдин өзүндө мурунтан белгилүү унгу сөздөрдү жана мүчөлөрдү (аффикстерди) пайдаланып, жаңы түшүнүктү атоо үчүн сөз жасоо (мисалы, басма, басмакана, мүчөлүк акы, жазуучу, окумуштуу, жол башчы, эмгек күн ж.б.); в) башка тилдерден келип бүт элге сиңип кеткен сөздү жана мурунтан белгилүү мүчөнү пайдаланып сөз жасоо (мисалы, колхозчу, колхоздош, колхоздошуу, электрлеш, электрлешүү ж.б.). Албетте, буга окшогон жаңы сөздөр кабинетте ар ким тарабынан жасала бербейт. Аларды керектигине жараша, тилдин грамматикалык, стилдик ж.б. эрежелерине ылайыктап, сүйлөөчү коллектив – эл өзү касайт. Байкагыч жазуучулар басма сөз кызматкерлери ошол коллективдин оозунан алып гана, адабий тилге киргизе алат.

Сөздүк составдын өсүшүндө бул ичкй мүмкүнчүлүктү пайдалануу жолу экономика жана маданият эволюциялык жол менен өскөн доордо гана негизги өрчүш жолу болгон. Ал эми кыргыз эли сыяктуу, коомдук өрчүштүн даражаларын аттап өтүп, экономикада жана маданиятта секириш жолу аркылуу толгон ийгиликтерге кыска мөөнөттө тез жеткен элдин сөздүк составы, көбүн эсе, сырткы мүмкүнчүлүктү пайдалануу жолу менен баюуда. Ал сырткы мүмкүнчүлүк дегенибиз таасир кылуучу тилден даяр сөз алууга байланыштуу.

Революциядан кийин экономика менен маданияттын бардык тармактарында ээ болунган эсепсиз көп ийгиликтерге кыргыз эли улуу орус эли менен достошуу аркылуу, анын күндөлүк бир туугандык кең пейил жардамы аркылуу жетишип отургандыктан, кыргыз тилинин сөздүк составын байытуу үчүн улуу орус тили түгөнбөс булак болуп берди. Бүткүл дүйнөлүк маданияттын эң баалуу нерселерин өзүнө бүт сиңирип алган улуу орус тили кыргыз элине экинчи эне тил боло баштады. Бул тил аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык, илимий жана техникалык терминдер болбосо кыргыз тилинин сөздүк составы анчалык байыбас эле.

Бирок адабий тилдин сапатына чоң таасир келтирүүчү терминология (орус тилинен сөз алуу) маселесинде али күнгө элементардык тартип, уюшумдуулук жок. Кайсы сөздү кандай мааниде термин катары алуу керек экендигин илимий жактан талдап, талкуулап, бүт республикалык басма органдарга, окуу жана илим жайларына сунуш кылып тура турган мамлекеттик терминологиялык комиссия көптөн бери иштебей калган. Кайсы сөздү термин кылып алуу маселесин ар бир жолу айрым адам, же котормочу, же анын редактору өзү чечет.

Мына ушундай башсыздыктын жана көп учурда котормо ишине даярдыксыз адамдар кирип кеткендиктин натыйжасында котормо адабияттын, асыресе, күндөлүк басма сөздүн тилинде көп кемчиликтер байкалат. Бир-эки мисал: 1) орусча отара деген сөз короо жай деген гана маанини берет. Орусча-кыргызча сөздүктү мойну жар берип карабаган котормочулар орусча отара дегенди кыргызча да отара деп которуп жүрөт. (Радио, 1954, 30-апрель, 8 саат 30 минута; «Кызыл Кыргызстан»¹, 1954, 1-май, 2-бетте). Кыргыз отор дегенде жайылып жүргөн бир короо малды жана мал жайылып жүргөн жерди түшүнөт эмеспи?! 2) орусча препона, ростка деген сөздөрдүн биринчиси – «тоскоолдук», экинчиси «тосмо тоскоол» деген эле жөнөкөй маани берет. Чернышевскийдин демократтык пикирлери падыша өкмөтүнүн кандай тоскоолдоруна карабастан элге тарап турду деген Лениндин апачык сөздөрү «...препондоруна, рогаткаларына... карабастан» делип, эч ким түшүнбөстөн берилген (Радио, 1954, 16-май) .

Буга окшогон формалисттик, асыресе, идиомалык туюнтмаларды которуу да эң эле көп кездешет. Бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которгондо эч мааниси чыкпаган сөз тизмеси идиома делет. Мисалы, кыргызча «мен сени жакшы көрөм» дегенди орусча «я хорошо вижу тебя» деп сөзмө-сөз которсо, маани чыкпаган сыяктуу, орусча «вызывает смех», «наплевать на все», «жизнь кипит» деген сыяктуу сөз тизмектерин сөзмө-сөз которууга болбойт. Ага карабастан, орусча идиоматиканы кыргызча механикалык түрдө которуу практикасы эн, эле көп учурайт. Бир нече факты: «...окуучуга күлкүдөн башка эч нерсе чакырбайт» («Советтик Кыргызстан», 1954, №6, 85-6.); «көз караш жашап келе жатат» (Радио, 1954, 16-август, 7 саат 45 минута); «...бардыгына түкүрдүм» («Советник Кыргызстан», 1954, № 7, 19-6.); «мектепте... турмуш кайнап жатат» (Дин-Линдин «Сингам» ...повестинин кыргызчасы. «Советтик Кыргызстан», 1954, № 7, 30-6.); «Крыловдун ангемесинин сюжетине кайрылып»... («Советтик Кыргызстан», 1954, № 6, 85-6.) .

Текстте кездешкен орусча идиоматикага кыргызча эквиваленттер табуудан эринип, жалпы элдик тилге жат сөз тизмектерин жаза берген котормочулардын иштерин тийиштүү редакциялар, редакторлор неге оңдобойт же бракка чыгарбайт!

Котормочулар формалисттик методдон баш тартып, тексттин мазмунун толук берүү максатында, кыргыз тилинин байлыгын, түшүндүргүч

¹ Ошол мезгилдеги «Кызыл Кыргызстан» – азыркы Советтик Кыргызстан».

мүмкүнчүлүгүш толук пайдалануу зарыл. «Ипподромдогу» деген отчетто («Кызыл Кыргызстан», 1954, 15-июнь) «эки жаштагы күлүк», «үч жаштагы күлүк» дегендин ордуна кыска эле «бышты», «асый» деген так, үнөмдүү сөздөрдү колдонуудан баш тартуу жарабайт.

Кыргыз тилин бузуу фактылары көп учурда радио кабарларынан байкалат. Кыргызча коңшу деген сөз адамга, элге гана айтылчу эле, эми радиодо иштөөчү жолдоштор, орусча «соседний стол» дегенди «коңшу стол» деп которо беришет (Радио, 1953, 29-декабрь). Элдик тилди кадырлабаган адам—элди да кадырлабайт. Элдин тилине мындай жоопсуздук мамиле кылууга сокку берилиш керек. Жогоруда көрсөтүлгөн сыяктуу кемчиликтерди жоюу үчүн, биздин оюбузча, төмөнкү чаралар көрүлүү зарыл:

Мамлекеттик терминология комиссиясы тез арада кайра калыбына келтирилип, анын иши жолго салынуу керек. Ал илимдин бардык тармактары боюнча терминдерди жыйнап, талкууга салуу аркылуу улам бекитилген терминдерди китепче түрүндө жарыялап турууга тийиш.

Оригиналдык адабияттан котормо адабияттын көлөмү бир нече эсе көп экендиги эске алынып, жогорку квалификациялуу котормочуларды даярдоо иши жолго коюлуу зарыл. Бул үчүн жогорку окуу жайларынын биринде атайы бөлүм (же журналисттер менен кошо факультет) ачылуу керек. Азыркы иштеп жүргөн котормочуларды квалификациялык комиссиядан өткөрүп, аларга котормочу болууга укуктуу деген атайын документ берилгендей болсун, ал эми андай укугу болбогондорго котормо берилүүгө тийиш эмес.

Орусча-кыргызча сөздүктүн экинчи басылышын тездетүү зарыл.

Котормо адабияттын тили жөнүндө атайы изилдөө иштери жүргүзүлүп, келечекте ачыла турган Кыргыз ССР илимдер академиясы илимий сессиялар өткөрүп турууга тийиш.

III

Кыргыздын адабий тилинин түзүлгөнүнө отуздай гана жыл болду. Ар бир жаш организмдин өсүшү жөнүндө дайыма кам көрүү кандай зарыл болсо, жаш адабий тил да ошону талап кылат.

Жергиликтүү диалектинин базасында калыптана, нормалана баштаган адабий тил, кай жерде жана кандай болбосун, грамматикалык

түзүлүш жагынан да, лексика жагынан да, жергиликтүү говорлор, диалектилер эсебинен байыйт. Же ушул күнгө чейин кыргыз диалектилери терең изилденбегендиктенби, же тим эле бул олуттуу маселени капарга албагандыктанбы, айтор жазуучуларыбыз да, журналисттер менен котормочуларыбыз да, кыргыз адабий тилинин сөздүк составын жергиликтүү диалектилерде кездешүүчү эң сонун терминдер жана сөз тизмектери менен толуктап туруу мүмкүнчүлүгүнөн пайдаланышпай келатышат.

Түштүк райондордогу кыргыздар түндүктөгүлөргө караганда илгерирээк отурукташкандыкка, дыйканчылыктын ар түрдүү тармактарын мурунураак өздөштүргөндүккө жана байыркы доорлордо Орто Азиянын маданий борборлору менен алакалаш болгондукка байланыштуу, адабий тилибиздин сөздүк составын көп маанилүү терминдер менен байыта алат. Мисалы, адабий тилде күрүчтүн бардык түрү «күрүч» делет. Түштүктөгү шөөла, шалы, шалыпая сыяктуу сөздөр, негедир, адабият бетинен учурабайт. Ошол сыяктуу түштүктө жүгөрү менен маканын да айырмасы бар. Адабий тилибиз курулуш терминологиясына кедей, ал эми түштүк говорлордогу шып, торсун, серап, дарча жана ошол сыяктуу сөздөр алиге колдонулбай жүрөт. Түштүк говорлор пахтачылык, багбанчылык, бакчачылык терминологияларына да бай. Кыргыз тилинде сүйлөөчүлөрдүн теңине жакынына белгилүү болуп тургандыктан, андай сөздөрдү тартынбастан адабий тилге киргизүүгө толук негиз бар. Албетте, бул иште да баш аламандыкка жол коюлбастан, түштүк говорлордун лексикасы терең изилденип туруп, аста-астан өздөштүрүлүү зарыл. Түштүктө колдонулуучу кээ бир грамматикалык сөздөрдү (мисалы, **ки** байламтасын) алуу маселеси талкууланышы керек.

Адабий тил – жергиликтүү диалектилердин жана жалпы элдик тилдин эң жогорку формасы. Кыргыз адабий тили – азыр өнүккөн социалисттик улуттун тили. Ошондуктан маданияттуу социалисттик кыргыз коомунун ар бир мүчөсү, көбүнчө интеллигенциябыз өткөндөгү калдыктын бир түрү болгон диалектилик говордук тилде сүйлөбөй, советтик доордо түзүлгөн адабий тилде сүйлөө керек. Бирок, тилекке каршы, көп жерлерде колхозчулар гана эмес, шаарда туруп, областтык, райондук мекемелерде жооптуу кызматта иштеген кээ бир кыргыз интеллигенттери да адабий тилде сүйлөбөй, жергиликтүү говор менен сүйлөшөт. Кээде кыргыз театрдын сахнасынан да знын ордуна жалаң с менен «**сис, бис, жас**» деп сүйлөгөнүн угууга

болот. Ал эми Кыргызстандын кээ бир түштүк райондорунда, райкомдун жана райаткомдун жооптуу кызматкерлерине чейин, жалаң эле жергиликтүү говор менен сүйлөй тургандыгы белгилүү. Сүйлөө гана эмес, кээ бир райондо жана колхоздордо токтомдор, протоколдор, документациялар жергиликтүү говор менен жүргүзүлө тургандыгы аныкталды. Мектептерде болсо сабак үстүндө гана адабий тилде сүйлөнүп, андан кийин мугалимдер баш болуп оозеки речте адабий тилди колдонбогон фактылар аз эмес.

Көрсөтүлгөн фактылардын ушул күнгө чейин орун алып келишинин себеби жалаң маданиятсыздыктан, кала берсе, уруучулдук калдыктан кээ бирөөлөрдүн алиге кутула электигинен гана эмес, Октябрь революциясынын кыргыз элине берген улуу жеңиштеринин бири – жалпы кыргыздык адабий тилдин коммунизмди куруудагы коомдук ролун толук түшүнө бербегендиктен деп да ойлоого болот. Шаарда жашаган кээ бир кыргыз интеллигенттердин эне тили кыргыз тили боло туруп, баласына кыргызча үйрөтпөө илдетин да, кыргыз адабий тилинин келечекки коомдук ролун туура түшүнө бербегендиктен деп ойлоо керек.

Коммунисттик партия советтик интеллигенцияны эл менен дайыма байланышты үзбөө керек деп үйрөтүүдө. Алдыңкы кыргыз интеллигенциясынын уул-кыздары эне тилин билбей калса, алардын элден алыстоо коркунучу туулат, себеби коомдун мүчөлөрүн бири менен бирин байланыштырып тура турган эң маанилүү курал– тил. Кыргыз интеллигенциясы жана андан чыга турган ого бетер «квалификациялуу» болуучу жеткинчектер компартиянын, улуу орус элинин, совет бийлигинин жардамы аркасында алган билимдерин, өнөрлөрүн, адистиктерин калын элге ошол тил аркылуу бермекчи, ошол тил аркылуу аларды коммунизмдин маданияттуу куруучулары кылып тарбияламакчы.

Шаардагы кыргыз интеллигенциясынын жана жумушчуларынын балдары орус тили менен кошо, кыргыз тилин билгендей болсун үчүн, республикалык маданий органдар тарабынан бир катар олуттуу чаралар көрүлүү зарыл. Биринчи кезекте, үй-бүлөдө эки тилди бирдей үйрөтүү методдорун иштеп чыгуу, бул жөнүндө колдонмо куралдар бастыруу, балдар бакчаларында жана яслилеринде кыргыздарга эне тилин үйрөтүү, шаардагы орус мектептеринде окуган кыргыздын балдарына кыргыз тилин окутууну жолго салуу сыяктанган чараларды жүзөгө ашыруу, албетте, агартуу Министерствосунун ыйык милдети.

ЭТНОС ЖАНА ТИЛ

Эне тилибизге мамлекеттик статус берген “Мыйзамдын...” кабыл алынышы – учурдун бышып жеткен маселелеринин бири эле. Анткени кыргыз жергесине Совет бийлиги орноп (1917-18-жылдардан баштап), андан көп узабай аймактык-саясий администрациялык өз алдынчалыкка ээ болгондон тарта (1924-ж.) эне тилибиздин жазма формасы түзүлүп, анын туундулары: эне тилдин өзгөчөлүктөрүнө негизделген алфавит, окутуп билим берүү, басма сөздүн тармактанып жайылышы, башкаруу-администрациялык иштерди жүргүзүүгө көркөм адабияттын жазма түрлөрүнүн кеңири кулач жайышы ж.б. өркүндөшү менен анын колдонулуу (функциясы) алкагы кеңейет.

Эне тилибиздин мындай жаңыча сапаты ал жөнүндөгү илимдин, б. а. кыргыз тил илиминин да туулушуна негиз салып, анын өркүндөй баштоосу менен коштолот.

Ал эми эне тилдин (б. а. мамлекеттик тил жөнүндөгү) теориялык жана практикалык оош-кыйыш маселелери өтө эле алкактуу. Бекеринен “Мыйзамдын” өзүнүн эле 40 статьяны камтыган 8 бөлүмү (блогу) анын колдонулуу масштабынын кеңирилигинен кабар берип турбайбы.

Алардын ар биринин жайылтылуу жолдору, андагы абал жөнүндө (караңыз: Программаны) кеп козгоодон мурда тил деген эмне? деген суроого жооп камтуучу феномен жөнүндө кыскача сөз козгоого туура келет.

Тил тирүү жандыктардын бардыгынан адам баласынын айырмаартыкчылыгын айкындоочу акыл-ой, максаттуу аракет сыяктуу өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланыштуу касиеттерибизди күбөлөөчү көрүнүш.

I. Этностун (латынча народ; ал кыргызча эл, улут, калк деп которула берет) калыптанышында, тилдердин бирөөнүн экинчисинен айырмаланышындагы алардын ар бир өз эне тилинин ролу:

а) этнос жана тил (келип чыгышы жагынан мезгилдешпи же бул түшүнүктөрдө айырма барбы?). Тарыхтан мисалдар: дүйнө жүзүндө канча этнос жана канча тил бар (б. а. эл-этностун саны менен тилдердин саны шайкешпи?) .

Этностордун тарыхый аренадан жоголуп тарых бетинен өчүшү эмнеге байланыштуу?: 1) табигый апат (эпидемия, жер-титирөө-зилзала, топон суу-сел, өрт); 2) согуш-чабыш, жапырык, атайылап кыргын салуу-геноцид (анын себептери да көп түрдүү); 3) ассимиляция – башка бир этностун курамына сиңип кетүү, жапырык (нашествие), үстөмчүл элдин (мамлекет, уруу, топ ж.б.) саны көп, маданий таасиринин алкагы кеңири болсо, тил жакындыгы, эң акырында аралаш үй-бүлө түзүүдө экономикалык жана моралдык-этикалык үстөмчүлүккө барган аял же эркектин кимиси кайсы этноско тиешелүүлүгүнө жараша үй-бүлөдө кайсы элдин салт-каадалары аздектелет, жорук-жосундун, кесиптин, эки этностун бирөөнө тиешелүүлүгү ж.б. толуп жаткан кырдаалдар; 4) кулчулук (бирок кадиресе таптык – энчи-мүлк теңсиздигинен келип чыккан көз карандылыктан башка) колго түшүп кеткенде көз каранды элдин тилинде сүйлөөгө тыюу салуу ж.б. чаралардын ишке ашырылышы тиги же бу тилдин унутулушуна алып келиши мүмкүн. Мисалдар келтирсек, жогоруда этнос менен тилдердин саны шайкеш эмес дедик. Мисалы: азыр дүйнө жүзүндө кеңири таралган тилдердин бири **испан тили** (англис тилинен кийинкилердин бирөө) болгондуктан анын дүйнөгө таралуу тарыхына көз чаптырсак, испанча сүйлөгөндөр (этностор) : Испанияда, Майоркажана Канар аралдарында; Латын Америкасындагы Эквадор, Аргентина, Чили, Перу, Боливия, Колумбия, Уругвай, Парагвай, Венесуэла ж.б.; Борбордук Америкада: Мексика, Коста-Рика, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Куба ж.б. Кариб деңизинин алабындагы арал-өлкөлөрдүн элдери этнос катары ар башка, тили бир испанча сүйлөшөт (ал расмий тилдин да милдетин аткарат) .

Португал тили: Португалия, Борбордук-Батыш Африка регионунун бир тобунда жана Бразилиядагы көп улут, урууларга таралган расмий тил.

Араб тили: Сауд Арабстан, Ирак, Сирия, Иордания, Палестина, Судан, Египет, Ливия, Алжир, Марокко, Батыш Сахара, Мавритания, Тунис ж.б. өлкөлөрүндө. Ал эми бул өлкөлөрдө жашаган көптөгөн калктардын ар бири өзүнүн этностук атоосу (этноними) менен аталса да, алардын арасында өз эне тилдерин сактап калгандары да, сактабай калгандары да бар. Демек, жогоруда келтирилген өбөлгөлөр мындай көрүнүштөрдү шарттап, испанча же арабча ондогон башка тилдердин ордун басып калгандыгын күбөлөйт.

Тарых үчүн баалуу нерсе – бир жагынан аталган өлкөлөрдүн калктарынын курамындагы этностордун кыйласы алгачкы өз эне тилдерин да сактап кала алышкан: Маселен Бразилия, Аргентина ж.б. өлкөлөрдө өткөн эранын орто кылымына чейинки майя, инк, ацтек, төлтек, кечуа сыяктуу чоң-чоң **инди** уруулардын тилдик элементтери; Мексикага жакын Юкатан аралында байыркы **майялардын** тукумдары, Америка менен Канада резервацияларындагы ондогон **инди** уруулары испанча, Канада менен Америкада да англис тилине көчүп, өз тилдерин үй тиричилигинде колдонушат дешет.

Тилдердин тагдырына оң таасир тийгизүүчү факторлор:

Уруу же эл категориясына көтөрүлгөн улуттук жамааттарда эне тилдин оозеки пикир алышуу (сүйлөшүү) милдетин кеңири аткара алышы; 2) белгилүү аймакта ал тилде сүйлөгөн калктын санынын көптүгү; чарба жүргүзүү, алакалашууда дайыма кеңири колдонулушу; 3) этностун кандайдыр өлчөмдө саясий-мамлекеттик, экономика жана маданият муктаждыктарын аткарууда үстөмчүл абалы (айталык, мамлекеттик бийлик жүргүзүү, коңшу элдер менен ар кандай алакаларды түзүүдө **сүйлөшүү** каражатынын милдетин аткарууга жөндөмдүү боло алышы да ал этностун эне тилинин расмий дүйнөгө (регионго, өлкөгө, аймакка) таанылган тилге айланышын шарттап (ушул кырдаал тарыхта көп ири өлкөлөрдө кандайдыр бир тилдин **расмий** (официалдуу) тилге айланышына өбөлгө түзгөн (айталык, англис, орус, немис, француз, араб, кытай, жапон ж.б.) көпчүлүгүнүн БУУда расмий тил иретинде кабыл алынышы айтылган пикирди ого бетер ырастайт. Булардын тарыхына көз жүгүртсөк, ушул айтылган пикирибизди далилдейт; 4) эне тилдин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир чоң өбөлгө отуруктуу турмуш жана ал тилдин жазма салтынын болушу (мында башка тилдин тыбыш системасынын негизинде түзүлгөн) алфавитти өз тилине ылайыкташтыруу же аны өзгөрүүсүз эле пайдалануу аркылуу улуттун чыгармачылык түгөнгүс потенциалы кылымдан кылымга сакталат (мында биз жазма эстеликтерди көңүлгө тутуп жатабыз). Натыйжада, Европада латын тили биздин замандын орто кылымдарында оозеки тил катары жашоосун негизинен токтоткону менен ал XV– XVI кылымдарга чейин жазма тил (билим берүү, кат аркылуу байланышуу, чыгарма, трактат жазуу куралы) иретинде бирден бир тил болгондугу белгилүү.

Чыгыш өлкөлөрүндө болсо ошол мезгилдерде мындай жазма тилдин милдетин **араб тили** аткарып келген. Аны менен бир эле убакта

эски жазма салттагы **фарси тили** кеңири таралгандыгы, ал замандарда Авиценна, Ал-Фараби, Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиз ж.б. философия, медицина, көркөм сөз алптары чыгармаларын фарсиче жазгандыгы белгилүү. Биздин региондордо алардын ордун XIV кылымдан XVIII–XIX кылымдардын аягына чейин негизинен **чагатай** (эски өзбек) жазма тили басып, тиги максаттарда кеңири колдонулуп келгенин билебиз. 5) тилдердин жашоо өмүрүн узарткан дагы бир өбөлгө тил тектештиги, б. а. танапташ, грамматикалык (тыбыш, морфология, сүйлөм курамы, көбүнчө лексика-сөз) окшоштуктары жагынан бири бирине жакын тилдердин арасында болушу. Айталык, дүйнөдөгү танапташ тилдердин чоң топторун **ивдо-европа, семит-хамит, алтай, тынч океан** аралдарындагы жүздөгөн майда этностордун, ошондой эле жердин эки жарым шарынын түндүк уюл алкагында жашаган **полиазия** тилдеринде сүйлөгөн калктардын тилдери ушундай ири жалпылыктарды түзөөрү белгилүү. 6) тил өмүрү этностун өмүрүнүн узун-кыскалыгына, болгондо да анын мамлекеттик даражага же болбосо этнос жамаатындагы коомдук-саясий формациялардын алмашуулары (айталык, кулчулук доорунан феодализмге өтүү, же болбосо капитализмден социализмге, андан капитализмге кайрадан кайтуу; ошондой эле көчмөн турмуштан отурукташууга бет буруу, ал гана тургай этнос бүтүндөй же анын чоң тобу (массиви менен жер которуу сыяктуу көрүнүштөр) этностун мурдагы (кадыресе, өз) тилин башка тил менен алмаштыруу зарылчылыгын туудурбайт. Демек, жогорку тезисибиз – тил өмүрүнүн узактыгы этностун өмүр тагдырына түздөн түз байланыштуу эмес. Анын эң негизги себеби – ар бир тилдин ички курулушунун – тыбыш системасы менен шартталган грамматикалык түзүлүшүнүн алгебранын эрежелериндей эле мыйзам ченемдүү этностун ар бир мүчөсүнүн эркине баш ийбей, өз эрежелери менен жашай беришинде. Ал гана тургай, тиги же бул тилде сүйлөгөн адамдын сезиминин тереңинде эне сүтү менен кошо жаралган тилдик көрүнүштөрдүн кандайдыр бир ички механизми «мындай айтсаң – туура, андай айтууга болбойт; сөздү мүчөлөрдөн же сүйлөмдү сөздөрдөн кураштыруу өзгөрүүсүз эрежелердин негизинде гана ишке ашырылган – деген түшүнүк» сезимдин тереңинен орун алып, ал бузулбай пайдаланыла берет. Буга кошумча, ар бир этностун өкүлү өз элинин салт-каадаларын, уламыш, жомок, макал-ылакап, сөздөрүн, оозеки жана жазма чыгармаларын, өткөн ата-бабалардын аты-жөнүн, алардын баатырлыгын, ууз-зергерлердин

көөнөргүс өнөрлөрүн, жер-суунун, айбанат-өсүмдүк дүйнөсүнүн касиеттерин аздектесе, укумдан-тукумга оозеки же жазма түрүндө калтырат. Алар эл үчүн ыйык, баалуу жана көөнөргүс дөөлөттөр. Тилде болсо алардын атоолору (номинация) сөз түрүндө барк, бул тилдин сөз байлыгы. Алар өткөн тарыхтын, эрдиктин, көктүктүн, кайратмандыктын, чыдамкайлыктын, ар нерсеге дилгирликтин атоолорун билдирип, ошолордун далилдери болуп саналат.

Анын үстүнө, тилде анын ар бир тыбыштык-грамматикалык жана лексикалык көрүнүшү күндө же ай сайын, жыл сайын алмашылып турууга муктаж эмес. Тескерисинче, тил туруктуулугу анын жашоосун узарткан фактор, өбөлгө.

Эгерде тил күндөлүк кандайдыр бир (саясий, мансап, экономикалык көз карандылык, экстремизм, сатылуучулук ж.б.) кырдаалдарга көз каранды боло берген болсо, байыркы чыгыш мифологиясындагы Вавилон сепилинин куруучуларындай башаламандыкка, хаоско дуушарланып, өзүнөн өзү жашоосун токтотоор эле. Бул пикирди айтып жатып, тилдер дуушарлануучу арыдан-бери эле аласалып кетпесе да, белгилүү өлчөмдөгү өзгөрүлмөчүлүктөрдүн бир топ себептери болот экен деген чындык менен да эсептешүүгө мажбурбуз. Маселен, этностун бүтүндөй же белгилүү бөлүгүнүн тектеш же тектеш эмес башка тилдин таасирине дуушарланып, айрым белгилерин жоготуп, башкача өзгөчөлүктөргө эгедер болуп калышы. Муну тектеш (түрк) тилдериндеги кээ бир көрүнүштөрдүн кулач жайып, айрымдарынын конкреттүү тилге мүнөздүү болбой калышы күбөлөйт. Мындай процесстер тиги же бу жалпы элдик тилдеги диалект же айтым (говор) айырмачылыктарын жаратат. Бирок бул тил процесстеринин бир эле жагы. Экинчиси тарыхый жашоодо жүрүп отуруп айрым этностун башка уруу-уруктар менен же алардын бөлүктөрү менен бирге кетип, жаңы сапаттагы калктын (этнос, эл) жаралыш натыйжасы. Бул көрүнүштү, алыска барбай эле бир кезде Евроазиянын мейкиндигин ээлеген **кыпчак (куман же половец)** урууларынын чачырандыларынын азыркы өзбек, казак, кыргыз, каракалпак ж.б. этностордун курамынан да жолугушу, ал тургай саналган этностордун түзүүчү компоненттеринен болуп калышы эле далил боло алат. Натыйжада, илимпоздордун оюнча, аталган урууларда **байыркы куман (кыпчак)** урууларына мүнөздүү 9 үндүү тыбыш, үндөштүк закону, сөз башында «ж» («дж») үнсүзүнүн сакталышы (**жол, жер, жарк//жалт, жалын, жамгыр//жагмур**) сыяктуу көрүнүштөрдүн

бул тилдердин бардыгында же алардын айрым диалектерине мүнөздүүлүгү түрк тилдүү этностордун уруу составы бир кылка эместигин күбөлөп, тилдерде кайсы доордо болбосун эски жана жаңы көрүнүштөрдүн катар жүрүшүнө айкын далил болуп келе жатат.

Жогоруда келтирилген кыскача тезистен **этнос** менен тил бир жагынан ажырагыс түшүнүктөр экендигин, ошону менен бирге, алардын ар биринин өздүк дагы башка белгилери бар экендигин көптөгөн фактылар менен далилденеринен түшүнүк алдык.

Дүйнө жүзүндөгү тектештик белгилери жагъшан да, кеңири таанаш этносторго тиешелүүлүгү жагынан да кыйла арбын тилдердин бири жалпыланып, **түрк** тилдери деп аталаары белгилүү Бул тилдерде сүйлөгөн калктардын жалпы саны 200 миллиондон ашат. Алардын катарына жандуу тилдерден: түрк (60 млн. адам сүйлөйт), **өзбек** (болжол менен 23 млн. адам сүйлөйт), азери (2325 млнчо), **казак** (10 млн. астам), **татар** (10 млн.), уйгурлар (810 млнчо), **түркмөн** (6 млнчо), **кыргыз** (3 млнго жакын), **башкурт**, **чуваш**, **карачай**, **балкар**, **саха-якут**, тоолук алтай, хакас, **туба**, **ногой**, **кумук**, **гагауз**, **караим**, **каракалпак**, шор, лобнор, **сарыг-йугур**, **салар** ж.б. майда тилдер, өлүү тилдерден: **орхон-енисей жазууларынын** тили, **байыркы** уйгур, чагатай (эски өзбек) ж.б. кирет. Ушул курамга (б. а. түрк тилдеринин тобуна) биздин кыргыз тили кирип, аны менен эң жакын тектеш тил **тоолук алтайлыктардын** тили. Булардагы окшоштуктарды бир топ изилдөөлөрдүн натыйжасында В. В. Радлов, Н. А. Аристов, А. Н. Самойлович, С. Е. Малов, Н. А. Баскаков, И. А. Батманов, Б. М. Юнусалиев ж.б. далилдешкен. Ошого карабай, аталган эки тилде сүйлөгөндөрдүн ар бири бири-бирин оозеки сүйлөшүүдө же жазылган тексттер боюнча оңой менен түшүнө коюшпайт. Башкача айтканда жакын тектештик илимий-теориялык иликтөөлөр этибарга алган тилдик деңгээлдердеги (айталык, тыбыпп, морфология, синтаксистик) бирдейликтер аркылуу гана далилденет. Тескерисинче, оозеки сүйлөшүү процессинде өз ара түшүнүктөрдө анча кыйынчылыктарга дуушарланбаган **кыргыз-казак** же **өзбек-кыргыз** тил тектештиктери аталган тилдердин ортосунда кыйла айырмачылыктар болгондуктан бул үч тил үч башка тил топторуна кириши менен түшүндүрүлөт (б. а. азыркы өзбек тили түрк тилдеринин карлук-уйгур тобуна кирип, ал эмес жалпысынан айрым орчундуу белгилери боюнча чагатай, байыркы жана азыркы уйгур ж.б. тилдерге жакындашса, **казак** тили кыйла белгилери боюнча таза

кыпчак тилдер тобуна жатып, башкурт, татар, ногой, кумук ж.б. тилдер менен жакындашат) .

Ошону менен бирге, эне тилибиздин түпкү тарыхы байыркы (енисей) кыргыздарынын доору менен тектеш (б. з. V–IX к. к.; та-напташ болгондугуна карабай, тилдик негизги белгилери боюнча, С. Е. Малов белгилегендей, **жаңы** түрк тилдеринин тобуна кирип, түпкү тегинен (анда байыркы Енисей жазма эстеликтеринин тили-нен) айрым бир реликт көрүнүштөрдү гана сактап калгандыгы, ал азыркы абалында 1000 жылдан бери түрдүү кырдаалдарда алакалаш-кан башка – алыскы тектештик боюнча жакындашуучу монгол тил-деринин тобу менен жана жогоруда саналган Сибирь-түрк тилдерине, ошондой эле бул эранын 1-миң жылдыгында Орто Азия аймагында өкүм сүргөн Караканилер дооруна тиешелүү, ж.б. ошолордун өзү менен алыш-катыш болуп, өз ара таасирлерге учураган тил, диалек-тилердин да айрым көрүнүштөрүн өзүнө сиңирип алгандыгы изил-дөөчүлөр тарабынан далилденген. Айталык, тилибиздин байыркы (V–IX к.) жана орто кылымдардагы тарыхын мүнөздөөчү (көбүнчө) X–XIV к.) белгилери: сөз башында жана ортосунда бир кездеги «д» тыбышынын з//й ларга өтүшү (**адгыр>азгыр>айгыр; адыг>азыг->айуу** (орф. **аюу**); дифтонг тыбыштардын созулмаларга айланышы (**адыг//азыг//айуу**); сөздүн аягы жалаң гана каткалаң үнсүздөр менен аякташы, таандык мүчөнүн 1 жагынын жекелик формасынын толук варианты менен анын редуцияланган формасынын мүнөздүүлүгү (**барганмын//баргамын, баргам** ж.б.) менен тилибиз мүнөздөлөт.

Кыргыз тилинин XX кылымдагы колдонулуу жана өркүндөө ро-луна кыскача төмөндөгүдөй мүнөздөмө берүүгө болот:

Эне тилибиздин аталган мезгилдеги (тагыраак айтканда 1924–2000 ж. аралыгы) колдонулуу алкагынын кеңейиши, анын кыргыз коомунун өзүнүн башынан кечирген социалдык жана маданий-эконо-микалык кайра жаралуулар менен тыгыз байланышта өркүндөп, ал гана эмес тилибиз ошол процессти калк өз башынан кечиришине ак-тивдүү куралдардын бири болгондугун өзү эле айкындайт. Анткени бир кездеги негизинен көчмөн калк жалпы отурукташып, жаңы коом-дук-социалдык мамилелердин алкагына тартышышы, азыр активдүү колдонулуп жаткан «инфраструктура» терминин ошол кездеги абалга карата колдонсок, Совет бийлигинин дөөлөттөрүн коом мүчөлөрү-нүн сезимдерине синирүү үчүн эң алды менен калайык-калк арасың-да агартуучулук кыймылына приоритет берүү керек эле. Болгондо да

ал аракет эне тилдин жардамы менен ишке ашырылмак¹. Ошентип, коюлган милдет боюнча ийгиликти ошол тилдин негизинде түзүлгөн жазуу системасын иштеп чыгуу гана камсыз кылмак.

Эне тилибиздин өздүк тыбыштык өзгөчөлүкгөрүнүн негизинде түзүлгөн алгачкы алфавитибиз (б. а. араб графикасын реформалап, өз тилибизге ыңгайлаштыруу маселеси (1924–1928) анын негиз салуучулары (И. Арабаев, К. Тыныстанов, Х. Карасаев), алардын атуулдук эрдиги, кийин алфавитти латындаштыруу, (1928-1940 ж.; К. Тыныстанов, Х. Карасаев, О. Алиев ж.б.) алгачкы демилгелери жана 15 жыл өтпөй жазуу системабыздын кириллицага өткөрүлүшү; бул мезгилдеги саясий жана илимий көз караштаарга байланыштуу күрөштөр жөнүндө адабиятгардагы кыйла эскерүүлөр жана илимий ача көз караштар, алардын азыркы алфавиттин тагдырына тиешелүү жагдайлары жөнүндө көп пикирлер (Х. Карасаев, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, С. Кудайбергенов, М. Мураталиев, К. Маликов, Б. Орузбаева ж.б.) айтылып келет¹. Алар негизинен алфавиттин тамга курамына, орус алфавитин өзгөртпөй толук кабыл алуу тажрыйбасынан келип чыккан кыйынчылыктар, *я*, *ю*, *ё* сыяктуу тамгаларды кыргыз тилиндеги сөздөрдү жазууда колдонуудан пайда болгон оорчулуктар, дагы-дагы көптөгөн көрүнүштөрдүн кедергилери жана аларды четтетүү сунуштарын камтыйт.² Демек жазуу системасы, анын эрежелеринин илимий негиздерин иштеп чыгуу, графика жана имла эрежелерин жакшыртып отуруу маселеси адабий тил нормаларын ургаалдаштыруунун негизги аргасы экендиги изилдөөчүлөргө небактан эле белгилүү.

Ушул кырдаал жыйынтыгында эне тилдин агартуу системасынын түзүлүп, өркүндөшүндөгү ролу ошол тилде алгачкы окуу куралдарынын, окуу китептеринин түзүлүштөрү менен аныкталган (И. Арабаев «Алиппе» 1924; И. Арабаев, Х. Карасаев «Саамалык» 1927; К. Тыныстанов «Окуй жаза бил», «Эне тилибиз» 1927–28 ж.; экинчи китеби – 1931; Т. Байжиев жана З. Бектенов «Эне тил» 1933; К. Тыныстанов «Морфология» 1934; анын «Синтаксис» 1936 ж.б.). Ушул эле жылдары кыргыз тилин орус мектептерине, чондорго да окутуу пландуу түрдө ишке ашырыла баштап, ал максатта атайын окуу китептери да түзүлүп жарык көргөн³.

¹ Бул жерде автор алардын бардыгын кайталап санап отуруунун зарылчылыгы жок деп эсептейт.

² Бул жана башка адабий тилдин проблемалары боюнча 1960-2000-ж. аралыгында басма бетинде жарык көргөн макалалардын саны 500гө жакын.

³ Андай окуу китептери алгач А. Шабданов жана И. А. Батманов (1933), 1937-38 жылдары Т.Актанов жана И. А. Батманов, ошол эле жылдары К. Нанаев тарабынан да жазылып жарык көргөн.

Ал эми эне тилибиз боюнча 30-ж. башынан тарта окуу программалары, жазуу эрежелеринин жыйнакталган жана улам жаңыдан сунушталган ондоолорду камтыган варианттары, акырындап орто жана жогорку билимдүү адистерди даярдоо куралы гана эмес, жогорку окуу жайлары үчүн бирди-жарым окуу китептери да иштелип чыгып пайда боло баштайт.¹ Ата Мекендик Улуу Согушка чейин бул максатты көздөгөн алгачкы илимий эмгек катары И. А. Батмановдун «Грамматика киргизского языка» (вып. I, 1938, вып. II, 1939; вып. III, 1940) аттуу эмгегин, сөздүктөрдөн К. К. Юдахиндин «Киргизско-русский словарь» (М., 1940) атай кетишибиз керек.²

Жазма адабий тил басма сөздүн да бирден бир куралы экендигин атайылап далилдеп отуруунун зарылчылыгы жок болсо да жазма тилибиздин алгачкы кадамында эле анын аталган функциясы калыптана башташы, анын жарчылары ирети «Эркин тоо» газетасы (1924), «Жаңы маданият жолунда»³ жана «Коммунист» журналдарынын 1926 ж. баштап жарык көрө башташы айкын күбө боло алат. Ошол эле жылдары СССР калктарынын борбордук басмасынан «Секетбай», «Саамалык» (жазуу жолу), «Канаттуу», «Үчүнчү жылдык эсеп китеби», «Экинчи жылдык эсеп китеби», «Баштооч мектепте эне тил окутуу жолу», «Эски маданият тарыхы», «Баштооч алиппе» К. Тыныстановдун «Касым ырларынын жыйнагы» (1925), «Семетей» жана Т. Молдонун «Насыят» поэмасы, К. Баялиновдун «Ажар» повести (1928) сыяктуу кыргыз басма сөз тарыхындагы алгачкы китептер араб тамгасы менен жарык көрөт. Жүрө-жүрө эне тилибизде башка газета-журнал, котормо жана оригинал чыгармаларды басып чыгаруу алкагы кеңейип отурат.

¹ Мында биз окурмандардын эсине маркум проф. К. Тыныстановдун «Десять лет борьбы за новый алфавит в Киргизии» (Сжатый исторический очерк) аттуу кол жазмасынан: «Над научной грамматикой работа продолжается и сосредоточена в Киргизском научно-исследовательском институте языка и письменности и по плану его должна быть закончена к концу 1937 г.» (Кырг. ССР КГБнын архивинен В. М. Плоских тарабынан табылган кол жазма, (Кырг. 16-бет) деген эскертүүсүнүн негизинде кыргыз тили боюнча жогорку окуу жайлары үчүн окуу китебинин башаты ошол эмгектен башталмак деп болжолдоп, анын дайынсыз жок болуп кетишин өкүнүчтүү факт деп эсептейбиз.

² Ал эми К. Тыныстановдун аталган макаласында «... В области чисто словарной работы Киргизская Республика далеко отстала от других республик. Не издано до сих пор ни русско-киргизского, киргизско-русского словаря, хотя первый киргизско-русский словарь был разработан пять лет тому назад К. К. Юдахиным, который был первым пионером в работе над киргизскими словарями (астын мен сыздым; Б. О.) и который первым из европейских работников морально поддержал новый алфавит в Киргизии» (Аталган макала; (17-б.) мында кеп латын алфавити жөнүндө болуп жатат; Б. О.) деп жазганына караганда Тыныстанов Юдахиндин жогоруда аталган (1940 ж. гана жарык көргөн) сөздүгү жөнүндө кеп козгогон экен деп болжолдойбуз.

³ Бул журнал кийинчерээк «Мугалимдерге жардам», андан кийин «Эл агартуу» деген ат менен чыгарылып келгендиги белгилүү.

Ошентип, акырындап адабий тилдин негизги стилдерине тиешелүү булактардын пайда болушу менен (б. а. көркөм сөз, публицистика), иш кагаздарын аткарууда да эне тал колдонула башташынан анын канцелярия-иш кагаздар формасы, ошондой эле мектеп окуу куралдарын которуп жана оригиналында жаратуунун натыйжасында, алар менен катар илимий тармактар боюнча терминология системаларына байланыштуу эки тилдүү (география, физика, анатомия ж.б. илим салаалары боюнча) сөздүктөрдүн түзүлүшү менен адабий тилдин илимий стилине тиешелүү эмгектер жаралып, анын стилдик салааларына негиз салынат. Тармактык сөздүктөр тууралуу кеп козгондо алардын башатында басмадан чыгарылбай, жарык көрбөй калган, бирок кол жазма түрүндө ушул убакка чейин сакталып турган К. Тыныстанов менен Д. Т. Дементьев түзгөн латынча-кыргызча-орусча «Куштар классы» сөздүгүн эскере кетишибиз зарыл (УИАнын кол жазмалар фондусу, Инв. № 84. Атайын фонду. Латын тамгасында 113 бет; 1933–1934-жылдарда аткарылган. Редактору А. Алдашев). Ал эми согуштан кийин (1945–2000 жылдар аралыгында) китеп басып чыгаруу, газета-журнал, радио-теле жана искусство тармактарында эне тилди урунуу масштабынын алкагы эбегейсиз кеңейет (анын айрым фактыларын бул китептин тиешелүү жерлеринде окурмандардын эсине дагы сала кетебиз).

Жогоруда саналган адабий тил стилдерине тиешелүү, аларды мүнөздөөчү тармактардын өтө канат жайгандары катары **көркөм сөз стилине** таандык эне тилде жазылган ондогон чыгармалар жана алардын жаратуучулары: К. Баялинов, А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Т. Үмөталиев, А. Осмонов, Т. Сыдыкбеков, Ж. Турусбеков, ошондой эле булардын катарына кийинчерээк кошулган Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, С. Эралиев, С. Жусуев, М. Байжиев, Ө. Даникеев, К. Акматов ж.б. ондогон көркөм сөз чеберлеринин калемдеринен жаралган роман, повесть, аңгеме, драма, поэма, эсселерди айта алабыз. Албетте, адабий тилдин көркөм сөз жана публицистика стилдерине өлкөдө кенири таралган котормо тажрыйбасынын туундуларынан болгон дүйнөлүк жана орус адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн (Пушкин, Лермонтов, Чехов, Гоголь, Абай, Шота Руставели, Шевченко, Фадеев, Фирдоуси, Низами, Навои, Турсун-заде, Бальзак, Гёте, Н. Хикмет ж.б. толгон-токой таланттардын чыгармаларынын, саясий-философиялык чыгармалардын жаратуучулары К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин ж.б.) кыргыз

тилине которулуп, басмадан чыгарылышы жазма адабий тилдин жогоруда аталган стилдик салааларынын жаралышын жана өркүндөп баюусун шарттаган. Аларды илимий середен баа берүү аракетинин натыйжасында котормочулук тажрыйбасы, анын теориясы, каражаттары жана өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу илимий изилдөөлөр да ишке ашырылып келүүдө (Ч. Т. Жолдошева, С. Жигитов, К. Х. Жийдеева ж.б.). Оригинал жана котормо чыгармалардын стилдик тил өзгөчөлүктөрүн лингвистикалык планда талдоо иштери да кийинки убактарда изилдөө алкагына алынууда (С. Давлетов, К. Кырбашев, Т. Турдукожоев, Т. Ашырбаев ж.б.). Жазма адабий тилдин жогоруда аталган стилдик салаалары барган сайын эриш-аркак калыптануу менен катар **эне тил таануу** (кыргызское языкознание) илиминин накта академиялык түрү албетте өткөн кылымдын 1945-жылы, өзгөчө СССРде 1950-жылы өткөрүлгөн тил илими боюнча дискуссиядан кийин пландуу нукка түшүп калыптангандыгы белгилүү.

Кайталап айтканда, кыргыз филология илими, анын тармагы болгон **тил илими** элибиздин (тактап айтканда, мамлекетибиздин) тарыхында пайда болгон жаңы факт – жаңы көрүнүш. Болгондо да ХХ кылымда дүйнөлүк цивилизацияда өнүгүп, өркүндөгөн замандын өзгөчөлүгү – аны менен үндөш илим салааларынын жергебизде да алгач пайда болуп, пайдубалдарына негиз салынышы алгач, болгондо да ушул тил илимине негиз салынуудан башталган.

Кыргыз лингвистикасынын ар бир тармагы жөнүндө учкай сөз кылсак, анын негизги өзөгүн тилдин грамматикалык түзүлүшү жөнүндөгү окуу түзөөрү белгилүү. Бул маселеде жергебизде проф. К. Тыныстанов өзүнүн жогоруда саналган мектеп окуу куралдарында негиздеп, чыйыр салып кеткен илимий көз караштарды тереңдетип иликтөө улантылып (бирок өз учурундагы саясий кырдаалга байланыштуу репрессиянын курманына дуушарланган маркумдун ысымы аталбай эле), көбүн эсе И. А. Батманов менен Б. М. Юнусалиевдердин жетекчилигинде адегенде грамматика б-ча кыскача, кийинчерээк толукталган окуу куралдары пайда болгон¹⁰ (Ж. Шүкүров, К. К. Сартбаев, С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, Г. Бакинова, С. Давлетов, А. Турсунов, М. Мураталиев, Ю. Яншансин ж.б.). Ушул эле жылдары тилибиздин-салаалары– фонетика (И. А. Батманов, Т. Ахматов, К. Дыйканов), морфология (Б. Орузбаева, С. Кудайбергенов, А. Турсунов, К. Дыйканов, С. Давлетов ж.б.), синтаксис (К. К. Сартбаев, А. Жапаров, М. Мураталиев, Ы. Жакыпов,

А. Иманов ж. б.), лексикология (Б. М. Юнусалиев, Р. Бекжанова, Ж. Шүкүров, Б. Орузбаева ж.б.), диалектология (Б. М. Юнуралиев, Ж. Шүкүров, Г. Бакинова, М. Мукайбаев, Э. Абдулдаев ж.б.) боюнча ондогон кандидаттык, бир нече докторлук диссертация жазылып, ири монографиялар жарык көрдү.

Ушул эле катарда кыргыз тил илиминин лексикография деп аталган канаты аталышы зарыл. Болгондо да анын башатында бул жагынан кыргыз тил илиминин атагын дүйнөгө жар кылган улуу түрколог К. К. Юдахин турат¹¹. Андан таалим алып, жазуу эрежелеринин алкагында ар бир сөздүн жазылыштарын тизмектеген орфографиялык сөздүктөр негизинен белгилүү лексикограф проф. Х Карасаевдин калеминен жаралып, алар 1966, 1969, 1986-жылдары кыскартылып, мектептерге ылайыкташтырылган жана толук варианттар да бир нече ирет басмадан чыккан. Ошондой эле автордун «Өздөштүрүлгөн сөздөр», «Камус намэ», «Накыл сөздөр» деген сөздүк түрүндөгү (бирок автордун эркин жеке түшүнүгүнчө) тилибиздеги толгон сөз, сөз айкаштары, идеома, макал-ылакаптардагы сейрек кездешүүчү сөздөрдү чечмелеген, баалуу этимологиялык кабарларга толгон илимий эмгектери болуп саналат.

Кыргыз тил илиминин лексикографиялык казынасына жүздөн ашык эки тилдүү терминологиялык сөздүктөр да кирет. Терминдерди илим тармактары боюнча системалаштыруунун теориялык жоболорун иштеп чыгуу башатында маркум К. Тыныстанов туруп, бул иш мурдатан бери өкмөт көзөмөлүндө жана камкордугунда аткарылып келген. Учурда болсо аны улантып, эне тилибизде илим тилинин стилин жаратууда жана оригинал илимий эмгектерди жазууда чоң роль ойноочу лексиканын бул катмарына көз салып, иреттеп туруу Мамлекеттик тил комиссиясынын милдеттеринин бири. Бул маселенин илимий-тажрыйбалык жактан иликтелип, анын жазуу эрежелери, стилистика, котормо маселелери менен айкалышта өркүндөшү жүрө-жүрө лингвистикада **тил маданияты** аттуу канатынын жаралышына алып келди.

Республикада алгачкы түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүү да ИАнын аталган Институтунда аткарылып, аларды түзүп ишке ашырууда мыкты эмгектенген Э. Абдулдаев, Д. Исаев, Ж. Осмонова, Ш. Жапаров сыяктуу тилчилердин аттары аталышы керек.

Кыргыз тил илиминин улам өркүндөө жолундагы анын дагы бир маанилүү тармагы катары тил тарыхына, анын тектеш тилдердин өткөндөгү мезгилдерине тиешелүү орхон-енисей жазма эстеликтеринин

өзгөчөлүктөрүн изилдеп, республиканын тилчилеринин дүйнөлүк түркология илимине да тиешелүү өлчөмдө салым кошкондуктарын далилдөөдө аталган сфера боюнча алгач чыйыр салып, кыргыз изилдөөчүлөрүн үйрөтүп, тарбиялаган илимпоз катары И. А. Батмановду, кыргыз тилинин жеке өзүнүн тарыхын изилдөөгө ири салым кошкон окумуштуу катары Б. М. Юнусалиевди, («Киргизская лексикология» Фрунзе, 1959) аталган проблемаларды улантуу аракетинде эмгектенген илимпоздор катары Б. Орузбаева, С. Кудайбергенов, Ж. Мамытов, Ү. Асаналиев, С. Сыдыков, К. Ашыралиев, Ч. Жумагуловдорду да санап кетишибиз керек. Анткени алардын калемдеринен лобнор, кыргыз-монгол тил байланыштары, эстеликтердеги грамматикалык кубулуштар, Орто Азия жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринин калыптанышында эстеликтердин тилдеринин ролу, алардын ортосундагы өз ара байланыштар жана Кыргызстан үчүн тарыхый эстеликтерди талдоолордун натыйжасында пайда болгон жаңы багыт-эпиграфиялык изилдөөлөр (жергебизде анын негиз салуучусу ф. и. к. Четин Жумагулов) сыяктуу илим багыттары да кыргыз тил илиминин баалуу табылгалары болуп саналат. Айтылгандарга кошумчалап, тилибиздин байыркы тарыхына байланыштуу атайы планда жазылган иш катары россиялык белгилүү түрколог Э. Р. Тенишевдин «Древний кыргызский язык» (Бишкек, 1997) аттуу эмгегин атайы белгилей кетишибиз керек. Бул изилдөө автордун аталган проблема боюнча учурда улантып жаткан иликтөөлөрүнүн башаты гана.

Эне тил база болуп берген кыргыз тил илими жөнүндө кеп козгондо анын алкагын кыйла кеңейткен салыштырма **типология жана окутуу методикасына** байланыштуу атайын изилдөөлөр да аталышы зарыл. Анткени жаңы замандын урунтуу өзгөчөлүктөрүнөн болгон өлкөнүн аймактарындагы ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн этностордун туруктуу чогуу жашашы бир жагынан тилдер аралык өз ара карым-катнаш, демек социолингвистикалык проблематикаларды пайда кылса, экинчиден кеңири канат жайып окутуп, билим берүү милдети ал тилдерди үйрөтүүнү оптималдаштыруу зарылчылыгын туудуруп, алардын мыйзамченемдүү жол-ыкмаларын илимий середен иштеп чыгуу зарылчылыгын жаратты. Натыйжада тил илиминин жогоруда аталган тармагына негиз салынып, изилдөө аренасына И. А. Батманов, К. К. Сартбаев, С. Шатманов, А. Осмонкулов, Б. Өмүралиев, Ж. Жусаев сыяктуу изилдөөчүлөр да тажрыйбага керектүү кыйла эмгектер жазышкан.

Бул жерде жогоруда тил илиминин изилденип, улам өркүндөп отурган тармактары тууралуу кыскача баяндалган маселелердин ал-какгарынын улам кеңейип отурушунда бараандуу салымдар жогорку окуу жайлардагы тил кафедраларынын кызматкерлеринин да активдүү изилдөөчүлүк аракеттери менен жаралгандыгын баса белгилешибиз керек (Б. М. Юнусалиев, Х. Карасаев, А. Жапаров, Т. Ахматов, Ы. Жакыпов, А. Иманов, Ж. Жусаев, Ж. Мукамбаев, С. Давлетов ж.б.).

Кыргыз тил илиминин негиз салынып, өркүндөшүнөн баштап ушу күнгө чейин анын теориясына таянып, изилденип келе жаткан жана анын тажрыйбалык колдонулушунун эң урунт маселесин камтыган тармагы анын **графика жана** орфографиясы (имла эрежелери).

Мунун бир канатын алфавиттер (алар тууралуу жогоруда айтылды), экинчисин жазуу эрежелери, алар таянган теориялык принциптер түзөөрү маалым.

Кыргыз жазма адабий тилинин имла эрежелерин башка (индоевропалык, тектеш түрк тилдери, хамит-семит, аналитикалык) тил топторунда оош-кыйыштары менен жетекчиликке алынып келе жаткан принциптерине таянып, 1920–30-ж. башында эле проф. К. Тыныстанов иштеп чыгып, аны кийин Х. Карасаев, И. А. Батмановдор улантышкан.

Ал эми Кыргызстанда 1928-ж. баштап тилибиздин жазуу системасы латын алфавитине өткөрүлгөндөн кийин, ошол эле К. Тыныстановдун жетекчилиги менен Кыргыз тил жана жазуу илим-изилдөө институтунда 1931, 1934–36, 1937-жылдарда ага баш тамгаларды колдонуу, **в, х, ф** тамгаларын киргизүү, орус-интернационалдык сөздөрдү угулушунча эмес, орус тилиндегидей бузбай жазуу (**кал-коз** эмес, **колхоз**, **бартыя** эмес, **партия**, **кеминус** эмес, **коммунист** түрүндө) жазуу ж.б. сыяктуу эрежелер кошумчаланган.

Кыргыз жазма адабий тилинин уламдан улам бир нукка түшүрүлүп отурган жазуу эрежелеринин жаңы варианты 1940-жылда өткөн кириллицанын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылса да, кыйла карама-каршылык, камтылбай калган мерчемдүү тилдик көрүнүштөрдүн болгондугу 1949-ж. тарта ал кездеги СССР ИАсынын Кыргыз филиалына караштуу ТАТ институтунун кыргыз тил илимин изилдөө секторука Кырг. ССРинин Эл Комиссариаты тарабынан жүктөлгөндөн кийин (анда сектор башчысы К. К. Юдахин, сектордун кызматкерлери Карасаев, Ю. Яншансин тарабынан) кыргыз тилинин жазуу эрежелери кыйла жаңыртылып 1953-ж., 23-майда ал кездеги Кыргыз

ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун (төрагасы Т. Кулатов) Указы менен бекитилген. Мьгаа ошондон бери жарым кылым убакыт өттү, элдин саны да (анын ичинде кыргыздардын да) мектеп, жогорку окуу жайлары да арбыды, газета-журнал, китептер жыл сайын миндеген тиражда чыгарыла баштады; калк сабаттуу болгон сайын, түрдүү тармактар боюнча адистер арбын, радио (кийинчерээк – теле), сцена аркылуу да тилибиздин авазы кенейди; сабатсыздардын саны жергебизде жокко эсе болду – кат тааныгандардын бардык руханий таламдарын канааттандыруу үчүн басылмалардын беттерине толтура кабар, котормо, аңгеме, эссе, көркөм чыгармалар жарыялана баштады.

Эне тилдин тагдыры үчүн ушундай активдүү оң кырдаалдар түзүлгөнү менен Советтер Союзундагы улут аралык мамилелерде саясий-идеологиялык бир жактуу көрсөтмөлөрдү ишке ашыруу милдети бардык региондордогу партия уюмдары тарабынан кыйшаюусуз аткарыла баштагандыктын натыйжасында, болгондо да орус элинин маданий, саясий-экономикалык турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү ролу, анын ичинде орус тилинин улут аралык байланыштардагы данакерлик вазипасына өтө жогору баа берилип, анын таасирин күчөтүү, колдонуу алкагын уламдан улам кеңейте берүү милдети кыйшаюусуз аткарыла баштаган. Бул аракеттер негизинен оң натыйжа бергени менен эне тилдин ролун кыйла төмөндөтүүгө да себепчи болуп кеткендиги улам барган сайын айкын боло баштайт.

Эгерде Совет бийлигинин расмий буйруктары менен 1928-35-жылдары эне тил мектептерде гана эмес, чоңдор үчүн сабатсыздыкты жоюу курстарында- (1926-ж. тарта), ал гана эмес иш кагаздарын мекемелерде кыргызча жүргүзүү зарылчылыгына байланыштуу аларда иштеген башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөтүү да атайы өкмөт токтомдору менен милдеттендирилип, атайы курстар уюштурулуп, окутулуп келген болсо, бул иш-чаралар алфавит кириллицага өткөрүлөөргө жакын улам басандай берип, формалдуу түрдө кагаз бетинде жүргөн да, эч бир кыргыздын оюнда «орус тилин окубайм» деген түшүнүк болгон эмес. Тескерисинче, кыргыздарга чет тилдери окуп үйрөнүү дилгирилиги өтө эле мүнөздүү экендигин эч ким тана албайт.

Кыргыз тилин предмет катары окутуу башка тилдердеги (анын ичинде орусча) мектептерде окутуу 70-ж. чейин жүргүзүлүп келген болсо, бул маселе боюнча адегенде сааттары азайтыла берип, «чет тилдерди окутуп үйрөтүү ата-энелердин каалосуна жараша болот»

деген шылтоону жетекчиликке алуунун натыйжасында кыргыз тилин предмет катары окутуу салты 1970–1990-ж. аралыгында жогоруда кыргыз тили да «чет тил» болуп эсептелип, аталган мектептердин окуу программаларынан бүтүндөй алынып ташталат.

Ал эми эне тил өзү, өзгөчө анын жазма формасы, анын таасири менен илим-техника, социалдык-экономикалык турмушта болуп жаткан өзгөрүү, жылыштарга байланыштуу далай-далай илим, техника, коомдук мамиле, искусство ж.б. жаңы түшүнүктөрдү туюндурган терминдер менен каныгат; орустилинин лексикалык таасири күчөп (ал дайыма жана туруктуу он бааланып), натыйжада эне тилдин сөздүк корунда артыкбаш өздөштүрүүлөр да арбый берет.¹

Турмуш бир жерде турбайт. Өткөн мезгилдер деле биз сөз кылып жаткан проблеманы ар түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар кылган. Ошондуктан ал кезде колдонулуп жаткан жазуу эрежелери да ошондой кырдаалдарга дуушарланып, эреже камтыбай калган же анда жазылышы сунуш кылынса да басма бетинде жазуучу, журналист, котормочу ж.б. бөлөкчө жазып жибергендери адатка айланып, эрежелердеги алардын сунушталган жазылуу варианттары колдонулуудан кала берген учурлар аябай көбөйгөн.

Тил проблемаларын изилдөөчүлөр, орфографиянын өөдө-ылдыйын талдоого алган окуу китептеринин авторлору, алардын графика жана жазуу эрежелерин баяндоо процессинде эне тил мугалимдери өз тажрыйбаларынан келип чыгып, жазма адабийтилдин нормаларын уламдан улам ыраатташтырууга кызыкдар болушуп, басма сөз беттерине дайыма өз пикирлерин жарыялап отуруп, тил маданиятынын көптөгөн маселелери тынымсыз козголо берип, жазуу эрежелеринин көп жерлерин жаңыртып, тактоо зарылдыгы талашсыз экендигине коомчулуктун көздөрү жетти. Натыйжада тил маданиятына байланыштуу баалуу сунуштар башкаруу органдарынын да көңүлүн буруп, бийлик органдары тилчи-илимпоздорго айкын тапшырмалар берип, айрым маселелер боюнча кеңири пикир алмашуулар уюштуруп, окуу куралдарын жаңыртуу, энетилди орто мектептерде окутуунун мөөнөт жана сааттарын арбытуу сыяктуу проблемаларга байланыштуу

¹ Мисалы, 1981 ж. «Кыргызстан» басмасынан жарык көргөн «Могучий фактор национально-языкового развития» наамындагы китепте эне тилибиздин учурдагы абалы так ушул позицияда жазылган экен. Анын ичинде менин да аталган проблеманы жогоркудай бир жактуу баалаган макалаларым бар (караныз: ошол китептин 79-96; 103-112; 124-130 беттерин).

айкын чаралар көрүлбөй койгон жок.¹ Мисалы, ошондой кайрылуу менен 1967-ж. ал кездеги Кыргызстан Компартиясынын 1-катчысы Т. Усубалиевге кайрылсам (караныз: Тиркеме № 2), андагы козголгон маселелердин айрымдары башка кесип ээлери тынымсыз козгоп келген эне тил көйгөйлөрү менен шайкеш келген окшойт.

Кыргыз тилин кыргыз мектептеринин 9–10 класстарында факультатив сабак катары киргизүү мыйзамдаштырылып, окуу китеби менен программасын түзүү мага, **А. Жапаров** жана **Э. Абдулдаевге** тапшырылып, натыйжада биздин авторлугубузда «Кыргыз тили» (IX–X) класстар үчүн окуу китеби; («Мектеп» басмасы, Фрунзе, 1968) жарык көргөн. Ал эми ал катта эне тилдин башка дагы көйгөйлөрү козголгону жөнүндө көрсөтүлгөн тиркемеден таанышууга болот.

Заманында эне тилдин проблемаларынын көп жактуулугу, алардын чечилиши, чара көрүү жолдору комплекстүү программаларда камтылып, ишке ашырылуу зарылчылыгы учурдун актуалдуу маселелеринин бирине айланып, ар кандай сунуштарды жыйынтыктап, дагы эле баягы бийлик органдары аркылуу гана ийгиликтердин жаралышы, аткарылышы мүмкүн экендиги барган сайын айкын-ачык боло берди. Мына ошондой кайрылуулардын бири катары өзүмдүн 1986-ж. март айында ошол кезде Кыргызстан Компартиясынын 1-катчысы болуп жаңыдан шайланган А. Масалиевге жолдогон катымда козголгон маселелерди, андан келип чыккан жыйынтыктарды да эске түшүрө кетүү артыкбаш эмес.

Натыйжада жүрө-жүрө менин катым жана башка тил күйөрмандарынын ой толгоо сунуштары талданып, инстанцияларда талкууланып, кандайдыр өлчөмдө жүзөгө ашырылуу чаралары да өз учурунда көрүлүп келгендигин 1988-жылы Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу тарабынан кабыл алынган **«Кыргызстанда кош тилдүүлүктү өркүндөтүү чаралары жөнүндөгү»** Токтомун эске түшүрсөк болот. Ошол документтин дүйнөгө келиши ал кездеги бийлик органдары кантсе да эне тилдин коомдогу, учурдагы ролун баалоо, анын зарылдыгына жараша айкын чаралар көрүү аракети жасалбаса, улут саясатынын көп маселелери барган сайын куру сөзгө гана айлана берип, турмушта толгон-токой коомдук

¹ Бул жерде ошол кездерде кимдер эмне маселелерди козгоп, кайсы басма булактарында же бийлик органдарына кайрылгандыгын санап отурсак, китептин негизги мазмунунан сыртка чыгып кетebиз. Мен адис катары ошондой маселелердин кыйласын козгогондордун бири катары өз тажырыйбамда жеке өзүм козгогон маселелерге арналган макала, билдирүү, расмий кайрылууларымдын кээ бирлерин гана атап, алардан айрым үзүндүлөрдү китептин тиркемелери катары келтирүүнү туура таптым (караныз: мисалы № 2 тиркемени).

карама-каршы кырдаалдар түзүлө бериши чындыкка айлангандыгынан кабар берип турат. Мисалы, ошол жылдары адистердин жоон тобу (Б. Орузбаева, доценттер Ж. Мукамбаев, К. Дыйканов, С. Үсөналиев, С. Мусаев, С. Байгазиев) эл агартуу министрлигинен Борбордук Комитетке чоң кат жана айкын чаралардын тизмеси менен кайрылган элек (орус тилинде; сунуштар эне тил боюнча атайын токтом кабыл алуу маселесин да козгоп, Борбордук Комитеттин Илим бөлүмүнө (11.05.1987-ж. тапшырылган эле.) Мына ушундай тынымсыз кайрылуулар өз жемишин бербей койгон жок, көп узабай жогоруда аталган «Кыргызстанда кош тилдүүлүктү өркүндөтүү» (1988-ж.) аттуу атайын токтом дүйнөгө келгендигин жогоруда эскере кеттик.

Албетте, азыркы окурман, жогоруда белгиленгендей, маселе эне тилдин ал-абалы жөнүндө болуп жатса, аталган токтом эмне үчүн «Кош тилдүүлүк» деп аталып, проблема кандайдыр дагы бир башка объект (мында кош тилдин бир ачасы орус тили экендиги жөнүндө атайы чечмелебесек деле өзүнөн өзү түшүнүктүү эмеспи; Б. О.) менен бирге каралып калганы эмнеси» – деп калышы мүмкүн. Бул мыйзам ченемдүү суроо!

Себеби, СССР аймагында улуу калктын тили өтө эле жогору бааланып, жергиликтүү орус эмес этностордун тилдеринин коомдук милдети анча бааланбай бараткандыгынан, жергиликтүү партия жетекчилери ошол ыкыбалды коштоого ала баштагандыгы ошондо эле эч ким үчүн жаңылык эмес болучу. Ага кошумча, 1983-жылы КПССтин Саясий Бюросу өлкөдө орус тилинин тагдырына өзгөчө камкордук көрүүгө арналган атайын токтом кабыл алгандан кийин орус тилин жайылтууну ургаалдаштыруу милдети жер-жерлердеги бийликтердин ыйык парызына айланган.

Бирок, чындыктан анча алыстатпай турган дагы бир кырдаал – ошол эле парт. жетекчилер эне тилдин жайнаган көйгөйлөрүн тиги тил менен бирге кароо аркылуу аздыр-көптүр өзүбүздүн көмөчүбүзгө да күл тартып, камкордук, кээ бир чараларды көрүп калууга мажбур болгон. Анткени өлкөдө тилдерге эки ача мамиле кылуу жалпы союздук дагы бир чоң ураан – «эл достугу», «улуттар ынтымагы», «бир кылка өнүккөн социализмге кадам таштоо» сыяктуу чакырыктар менен айкалышпай калбас үчүн көрүлгөн арга-аракет болгон десек чындыктан көп алыстабайбыз.

Ошентип, ал токтомду (б. а. кош тилдүүлүктү) иш жүзүнө ашыруу үчүн жер-жерлерде кыйла чогулуш-жыйын, иш чаралар да

иштелип чыгып, басма сөздө алдыга үмүттөнгөн кабарлар жарыяланган. Илимдер академиясында иштелип чыгып, бийликтегилерге сунушталган «Комплекстүү программа» да ошол аракеттердин натыйжасы эле. Анда деле жогоруда биздин катта саналган сунуштар берилген (караңыз: № тиркеме).

Ошол эле тиркемесинде саналып, сунуш кылынган иштердин тизмеси эле проблеманын мыйзам чегинде көзөмөлгө алынып, чечилүүгө тийиштүү жактары өтө көп болгондугун, ал эми ошол документте маселелердин ымыян-чымыянына чейин саналышы учурда бышып жеткен дагы бир кырдаалдан кабар берет. Ал жылдар (б. а. 1987-88-ж.) барыбызга белгилүү **кайра куруу** жана айкындык деп аталып, бул ураандар үчүн күрөштүн жүрүшү натыйжасында союздук республикаларда (көбүнчө Балтика боюндагы, Молдавия, Украина, Казакстан ж.б.) улуттук удургулар, тең укуктуулук ураанын сынга алып, маселенин чындап кризиске учурагандыгын, андан кантип чыгуу жолдору сунушталып, бара-бара улуттук-мамлекеттик суверенитеттин зарылдыгы далилдене баштайт. Ушундай этностордун чыныгы өз алдынчалык жолдорун изденүүдө улуттук тилдерге карата өз бала – өгөй баладай мамилелерден баш тартып, абалды ондоо аргаларынын эң негизгиси катары аларды **мамлекеттик тил** статусуна көтөрүү, аны мыйзамдаштыруу маселеси да учурдун актуалдуу проблемасына айланат.

Ошол мезгилде союздук республикалардын конституцияларынын Азербайжан ССРинен башкасынын бирөөндө да эне тилдер «**мамлекеттик тил**» деп аталган эмес.

Кыргызстанда болсо, башка көп жерлердегидей эле, кыргыз тилинин колдонулуу чөйрөсү өтө эле тарып, ал эң алды менен башка тилдүү мектептерде окутулбай, иш кагаздары кыргыздар өздөрү гана жашаган аймактарда да орус тилинде жүргүзүлүп калгандыгынын өзү эле тил дискриминациясынан айкын кабар берип турат. Бул удургулоолорду натыйжасыз, көз жаздымында таштоого болбой калды. Акыры Жогорку Совет мыйзамдын алгачкы долбоорун иштеп чыгуу үчүн атайы авторлук топ түзүп, ал мамлекеттик комиссия деп аталды.

Демек, жогоруда белгиленген улуттук-аймактык суверенитет жана эне тилге мамлекеттик статус талап кылуу бүткүл союз боюнча күч алган кыймылга биздин да үн кошкондугубуз эле. Мамлекеттик комиссия негизинен жактырып, талкууну андан ары жылдыруу көрсөтмөсүнүн натыйжасында «Мыйзамдын. . .» дагы бир долбоору

сунушталып, ал маселеге кызыктар коомчулук тарабынан талкууланып, кыйла кемчиликтери болгондуктан «Мыйзамдын ...» негизи катары жактырылган эмес.

Дагы бир мисал иретинде ИАнын президиумунда 1989-ж. 21-сентябринде болгон талкуу жөнүндө да кыскача кабарлай кетели. «Мыйзамдын.. .» жарыяланган долбоору жана аны түзүүдө илимий мекеменин адистеринин кол кабышы атайы талкууга алынып, анда ал кезде ИАнын президенти, академиктер Ж. Жеенбаев, И. Айтматов, А. Мамытов, Т. Койчуев ж.б. долбоорду колдоп, өздөрүнүн алымча-кошумчаларын, акад. В. Живоглядов менен В. Яковлевдер болсо кандайдыр бир кооптонууларын да, ал эми филол. илимдеринин доктору А. Орусбаев болсо өзү сунуш кылган долбоорунун кыйла артыкчылыктары жөнүндө кеп козгогон болучу. Талкууга байланыштуу дагы бир айкын факт ошол кезде Жогорку Советтин президиумуна мыйзам долбоорун колдоп, аны кабыл алууну жактап, 372. 261 адам кол коюп, анын айрымдары, мисалы, 143 иш жамааттан 2525 кат түшкөн. Ошол эле кабарды 11330 адамдан (143 кат, 19 жамаат) мыйзамды кабыл алууну коё турууну же эки тилге (б. а. орус тилине да статус берүүнү колдоп) сунуш кылышкан. Ошол эле документте долбоордун айрым статьялары боюнча сунуш кылынган редакциялык оңдоолор да саналып, бул документтер бизге комиссияга тапшырылган. Ал эми ошол кездеги Кыргыз ССРинин Юстиция министрлиги (министр М. Алымбеков) менен Кыргыз ССРинин Жогорку Сотунун төрагасынын (төрага З. Жамашев) өздөрүнүн 17. 04. 1989 (01-7/75) Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин закон чыгаруу боюнча Комиссиясына жолдогон катында «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Законуна) өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндөгү кошумчаны киргизүү жактырылып, көпчүлүк добуш менен жактырылгандыгын кабарлашкан. Мындай кыймылга удаалаш айкын ийгилик жаралды: кыргыз тилине «мамлекеттик статус» ыйгарган **Мыйзам** 1989-ж. 23-сентябринде он биринчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз онунчу сессиясында кабыл алынган.

Буга чейин Балтика боюндагы жана Молдавия республикаларында ушундай мыйзамдар расмий кабыл алынып, биздин келечек мыйзамыбыздын долбоорун иштеп чыгуу Жогорку Совет тарабынан түзүлгөн комиссияга тапшырылганда анын алгачкы текстин жогоруда аталган республикалардын мыйзамдарынын басма сөздөргө жарыяланган нускаларынан пайдаланып, филология илимдеринин

кандидаты (азыр доктор) С. Мусаев экөөбүз түзүп чыкканбыз. Аны карап чыгып, көздөн өткөрүү үчүн Илимдер академиясындагы кесиптештерибиз С. Каипов, С. Сыдыковдор да бул ишке тартылып¹, биротоло такталып, даяр болгон вариантын белгилүү юристтер Ч. Баева, М. Чолпонбаев, С. Сатыбеков, Ж. Тогойбаевдер менен бирдикте иштеп чыгып бүтүргөнбүз.

Мыйзам долбоору нечен-нечен талаш-тартыш менен коштолуп, жер-жерлерде жана бийлик инстанцияларынын бардык тепкичтеринде бир нече жолу талкууланып, кыйла электен өткөрүлгөндөн кийин гана закондоштурулуп, Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилгендигин жогоруда келтирилген статистикалык кабарлар күбөлөп турат.

Андан кийин аны ишке ашыруу этабы башталган. Адегенде эле баягыдай комплекстүү план иштелип чыгып,² аны да биз – ИАнын президиуму түзгөн комиссия сунуштаган. Өкмөт (ал кездеги Кыргыз ССРинин Министрлер Совети) аны кабыл алып, өз аппаратынын курамында атайын мамлекеттик тил бөлүмү уюштурулуп,³ жер-жерлерде областык жана райондук масштабда ага жооптуулар ишке чегилип, Мамлекеттик пландоо комиссиясы бюджеттен 1990–1993 ж. аягына чейин акча каражаттар менен да камсыздалып турду.

Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын аткарылышы, көзөмөлгө алынышы алгачкы жылдары (1990-93) кыйла эле ургаал ишке ашырылып келди.

Мыйзамдын жүзөгө ашырылышын жалаң эле бийлик органдарына тагып коюу жетишсиздик кылат деп, республикада жер-жерлерден атайын өкүлдөр шайланып, 1991-ж. 26-мартында бул маселе боюнча съезд өткөрүлүп⁴ (ага 300дөн ашык адамкатышкан), «Кыргыз тил» коому уюшулуп, анын уставы талкууланып кабыл алынып, жетекчи органдары шайланган. Доклад менен уставдын талкуусуна да съезд делегаттары активдүү катышкан болучу. «Коомдун»

¹ Мисалы, Илимдер академиясынын президиумунда ИАнын кызматкерлеринин «Мамлекеттик тил мыйзамынын» долбоорун иштеп чыгуунун абалы жөнүндө менин билдирүүм талкууланып 21. 09. 89 ж. анын токтому менен ага катышкан бардык кызматкерлерге президент акад. А. Акаев тарабынан ыраазылык жарыяланган.

² Кыргыз ССР Министрлер Совети. Кыргыз ССРинин аймагында мамлекеттик тилди колдонуу камсыз кылуу боюнча иш чаралары. Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин 27. 10. 1989 ж. № 288 токтому менен бекитилген. (Фрунзе, 1989. Кыргыз жана орус тилдеринде) (Караңыз: № тиркеме).

³ Республика боюнча жалпы жетекчилиги МСтин орунбасары Ж. Түмөнбаевага жүктөлгөн.

⁴ «Кыргыз тили коому» (максаттар жана милдеттер аттуу негизги доклад жасалган (караңыз: анын тексти Б. О. Орузбаева, Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери. Макалалар жыйнагы; Бишкек, «Илим», 1995, (343-351).

президенти болуп ал кезде Басма сөз министри А. Эркебаев шайланып, коом кыйла айкын иштерди аткарууга киришип, көп өтпөй «Эне тил» аттуу өз гезитин да чыгара баштагандыгы «Мыйзам...» кабыл алынгандан кийинки алгачкы жылдары Республикада аны колдоо, ишке ашыруу белгилүү өлчөмдө түзүк эле жүргүзүлө баштаганынан кабар берет.

Анын күбөлөрүнүн бири-жер-жерлерде (ири мекеме, ведомство, жогорку окуу жайлары, район, областарда) «Эне тил» коомунун жергиликтүү уюмдары уюштурулуп, өнөр жай, институт ж.б. мекемелер тарабынан курстар ачылып, өздөрүнүн мамлекеттик тилди билбеген кызматкерлери үчүн аны үйрөнүү боюнча атайын сабактар өткөрүлө баштайт.

Кыргыз ССРинин Министрлер Совети менен бир мезгилде Кыргызстан Компартиясынын идеологиялык комиссиясы өзүнүн кезектеги пленумунда да маселени атайын талкуулап бекитүү үчүн «Республиканская комплексная программа обеспечения функционирования государственного языка на территории Кыргызской Республики»!¹ деген көлөмдүү документте 2000-ж. чейинки иш чаралары иретинде мамлекеттик жана башка тилдердин мамлекеттик, коомдук уюмдарда, өндүрүштө, турмуш-тиричилик маданий чөйрөлөрдө иш кагаздарын жүргүзүү; окуу жайларынын бардык типтеринде тилдерди окутуп үйрөтүү; мектепке чейинки балдар мекемелеринде жана эмгек коллективдеринде ырааттуу тең укукта жайылтылып колдонулушун камсыз кылуу үчүн айкын чаралар саналып, мөөнөттөрү көрсөтүлүп, иш жүзүнө ашырууга жооптуу жетекчилер белгиленген. Аткарылуусу эл депутаттарынын областтык, райондук, шаардык, айыл советтерине, мамлекеттик бийлик, коомдук бирикме жана уюм, Мамплан, Мамлекеттик камсыздоо, турмуш-тиричилик, байланыш, областтык, райондук партиялык жана аткаруу комитеттери, министрликтер, терминология комиссиясы, мамстат, мамлекеттик басма комитети, Башкы архив, Минюст, ИА, Элге билим берүү министрлиги, мамлекеттик улуттук телерадио комитети, Мамкино, Маданият министрлиги, Саламаттыкты сактоо министрлиги, Композиторлор союзу, Жазуучулар союзу, ИАнын тил-адабият институту, университеттер, пединституттар, КирТАГ, журнал-газеталардын редакциялары, «Билим» коому ж.б. жүктөлүп мөөнөтү 1990-2000-ж. аралыгын

¹ Аталган документ ротапринтте көбөйтүлүп таратылган (анын нускасы менин өздүк архивимде сакталып турат).

камтып, тескеп туруучу инстанциялар катары: Жогорку Советтин президиуму, Министрлер Совети, Кыргызсовпроф, Компартиянын Борбордук комитети, облаткаруу жана партия комитеттери, ИАнын президиуму, М. Шеримкулов, Ж. Түмөнбаева, Д. Сааданбеков, М. Базаркуловдон турган Жогорку Совет менен Министрлер Советинин Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тил законун анын аткарылышын координациялоочу комиссияга жүктөлүшү сунуш кылынган.

Демек, ушул иш чаралары Министрлер Советинин жогоруда аталган «Иш чараларында» да чечмеленип, кайталангандыгын түшүнүү кыйын эмес.

Ошондой айкын иш чараларды камтыган документтердин бири катары «Кыргыз ССР элге билим берүү министрлигинин тармагында мамлекеттик тилди турмушка ашыруунун иш чаралары» аттуу көлөмдүү документте¹ Министрликтин коллегиясында бекитилип, 1989-1995-ж. аралыгында аткаруучу милдеттери саналып көрсөтүлүп, алардын жүзөгө ашырылышы системанын тиешелүү органдарына милдеттендирилгендигин төмөнкү документ күбөлөп турат. Анда мамлекеттик тилдин арымын бекемдөөчү айкын чаралар катары «Мыйзамдын.. .» статьяларынын алкагында Министрликте белгиленген чараларды көзөмөлгө алып, ага жоопкер бөлүм түзүү (1. 4.); агартуу системасынын 1998-ж. чейин негизинен иш жүргүзүүнү мамлекеттик тилге өткөрүү чараларын көрүү (1. 6.); окуу жайлардагы көрнөктөрдү эне тилге которуп жаңыртуу (1. 9.); КМУда кыргыз тил-адабият кесиптери боюнча адистерди даярдоо бөлүмүн ачуу (1. 11.); окуу пландарына ылайык бардык мектеп, окуу жайларында мамлекеттик тил окутуу пландары аткарылып, аяктагандан соң тиешелүү бүтүрүү сыноосун тапшыруу менен иштин ийгилигин жыйыштыктап туруу (2. 2.); жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин терендетип окутуучу класстардын санын арбытуу (2. 14.); ал эмес, 1990–98-жылдар аралыгында айрым мектеп, орто жана жогорку окуу жайларында араб жана латын тамгаларындагы кыргыз жазмасын да үйрөтүүнү уюштуруу (2. 18.) сыяктуу өтө зарыл, келечеги жаркын милдеттерди чектеп алышкандыгын күбөлөп турат.

Китепте ушул максаттар канчалык өлчөмдө ишке ашырылды? деген суроого учурдун (10-12 жылдан кийин) сересинен туруп көз

¹ Аталган документ ротапринтте көбөйтүлүп, жер-жерлерге, тийиштүү мекеме, мектеп, обл-райОНО, ЖОЖ, окуу жайларына жана профсоюздун тиешелүү тармагына таратылган (документтин бир нускасы менин өздүк архивимде).

жүгүртүп, жеке пикир – баамыбызды кийинчерээк айтабыз. Жогоруда санап келе жаткандай милдеттерди камтыган Комплекстүү программаны ИАнын президиуму да кабыл алып,¹ аткарылуу мөөнөттөрү 1990-2000-жылдар аралыгын камтыган.

Анын эң башында кыргыз тилинин жаңы академиялык грамматикасын түзүү, 2 томдуу орусча-кыргызча сөздүктү, башка мурда даярдалган айрым сөздүктөрдүн кол жазмаларын да басмага даярдап бүтүрүү, популярдуу жөнөкөй тил үйрөткүчтөрдү, колдонмолорду иштеп чыгуу, ИАнын институттарында иш кагаздарын эки тилде жүргүзүүнү ишке ашыруу ж.б. маселелер каралган болучу.

Мындай комплекстүү программаларды жогорку окуу жайлары деле кабыл алып, республиканын администрациялык бирдиктери кыйла жумуш аткарып, кээде иш жүзүнө ашыра албай калса да белгилүү өлчөмдө дилгирлик менен аракеттенүү байкалды.

Бул жерде эне тилдин көйгөйлөрү кыйла эле арбын экендигин эң алды менен баягы «Кош тилдүүлүк» токтомуна байланыштуу жогорку бийлик инстанцияларына берилген тизмеде негизинен толук камтылгандыктан кийин «Мыйзам.. .» кабыл алынгандан соң түзүлгөн документтерде алар дээрлик толук кайталангандыгы байкалат.

Натыйжада айрым бир талаш-тартыштарды эсепке албаганда Республиканын булуң-бурчтарындагы, өзгөчө борборубуздагы бардык өнөр жай, мекеме, уюмдарда кыргыз тилин үйрөтүүчү курстар ачылып окутула баштады; орто мектеп, атайын орто жана жогорку окуу жайларында эне тил атайын предмет болуп киргизилди²; радиотеледе үйрөтмө берүүлөр уюштурула баштады³. Жогоруда учкай эске түшүрүлгөндөй, массалык тираж менен кээ бир сүйлөшмө, жекече окуулук (самоучитель), интенсив үйрөтмө грамматика окуу китептеринин бир тобу жалпы билим берүүчү мектептер үчүн жаңылангандыгы байкалат.

«Эне тил» коому да алгачкы жылдары аздыр-көптүр баалуу иштерди аткарды: «**Эне тил**» гезитинин бир нече номуру жарык көрдү⁴. 1990-ж. тарта борборубузда эне тил майрамы өткөрүлүп жүрөт.

Ал эми эне тил көйгөйүн дайым эсинен чыгарбай келаткан күйөрмандарыбыз да аз эмес (маркум жазуучу С. Өмүрбаев менен К.

¹ Ал документ «Комплексная программа АН Киргизской ССР по реализации Закона Киргизской ССР о государственном языке» (ноябрь, 1989) деп аталган. Бул документ да архивде турат.

² Бул салт учурда деле негизинен сакталууда.

³ Бул маселеде азыр алгачкы кездердегидей ургаалдуулук эмнегедир анча байкалбайт.

⁴ Бул гезиттин жашоосун токтоткону да бир кыйла болуп калды.

Дыйканов, проф. К. Артыкбаев менен А.Осмонкулов, адис-тилчилер С. Мусаев, Т. Ахматов, Н. Кыдыршаев ж.б.) .

«Мыйзамдын. . .» ишке ашырылышын көзөмөлгө алуу боюнча да аздыр-көптүр иштер аткарылды. Мисалы, совет бийлигинин учурунда ал кездеги Министрлер Совети¹министрлик жана ведомстволордун иш өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган лексикалык минимумдарды түзүп чыгуучу адистер топторун түзүп, аларды көзөмөлгө алып, аткарылышына жооптуулар да дайындалган (бардыгы болуп 22 министрлик жана республикалык ведомство саналып, аткаруучулар катары тилчи-адистерден Ж.Осмонова, С. Өмүралиева, Э. Абдулдаев, А. Орусбаев, М. Мамбетов, М. Толубаев, Г.Мамбеталиева, А. Махмануров, К. Ибраимов, Ж. Сыдыков, А. Исабекова, К. Бекназаров, К. Сейдакматовдор бекитилген). Булардын аракеттери да өз убагында текке кеткен жок: бир топ ведомстволордун кызматкерлери ошондо ИАга келишип, өздөрүнө ылайык лексикалык минимумдарды түздүрүп кетишкен.

Ошол эле Ж. Түмөнбаевага мезгил-мезгили менен иштин жүрүшү боюнча билдирүү-справкалар да жөнөтүлүп турган. Ал жумушчу топтун мүчөлөрү менен мекеме жетекчилерин чогултуп атайы кеңешмелер өткөзүп, отчетторун алып, иштин ал-абалы менен таанышып турду.

Иш чараларды чагылдырган дагы бир документ – Өкмөттүн 30. 11. 1989-ж. № 25 Токтомуна ылайык «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тил мыйзамынын» ишке ашырылышый камсыз кылууга милдеттендирилген жумушчу (аткаруучу) комиссиянын секциялары түзүлүп, алар он бирге бөлүнүп: (коомдук саясий чөйрө; билим берүү жана илимий-методикалык камсыздоо; массалык информация; маданий чөйрө; өнөр жай өндүрүгү; иш жүргүзүү чөйрөсү; тейлөө; транспорт жана байланыш; айыл чарба; сот жүргүзүү жана укук коргоо; илим чөйрөсү) деп бөлүштүрүлүп, алардын башында ар бир чөйрөнүн жооптуу жетекчиси чектелген.

Ошентип, «Мыйзам ...» кабыл алынган алгачкы жылдарда мурунку өкмөт расмий деңгээлде бир топ аракеттер жасалгандыгына өзүбүз күбө болуп жүрдүк. Ал эми Мамлекеттик пландоо комиссиясы болсо «Мыйзам.. .» кабыл алынгандан кийинки жылы эле (б. а. 1990) анын ийгиликтүү аткарылышын камсыз кылуу үчүн 11 миллион акча

¹ Бул документ 1. 01. 1990. Ж. Түмөнбаеванын буйругу менен бекитилип, аткаруу мөөнөтү 01. 02. 1990 ж. деп болжолдонгон (документ орус тилинде).

бөлүп берип анын кыиласы жер-жерлерде уюштуруу иштерин тейлөөчүлөрдүн курстардын, окуу жайларынын жана мектептердин мугалимдерине, илимий мекемелерде проблемага тиешелүү иш орундарын кошумча ачууга ж.б. чараларга жумшалган.

Ошентип, мамлекеттин бюджетинен «Мыйзамды...» каржылоо өлкөбүз эгемендүүлүк алгандан кийин да (1991-93-ж. аралыгында) улантыла берди. Жаңы Өкмөт да бул ишти четке каккан жок: «Мыйзамдын ...» аткарылыш абалын текшертүү үчүн 1992-95 жылдар атайын комиссия түзүлүп, алар Билим берүү министрлиги, ИАдагы бүтүп жаткан иштер менен, экинчи жолу Бишкек мэриясынын иши менен таанышып, бул эки комиссия тең негизинен көбүнчө мекемелерде иш кагаздарын жүргүзүүнү мамлекеттик тилге өткөрүүнүн абалына кызыгышып, бул жагынан чеке жылытаарлык чаралар көрүлбөгөндүгүн белгилегенден кийин Кыргыз Өкмөтү 1992-ж. 27-апрель (№ 180) жана 1995 ж. 24-май (142 Буйрук) кабыл алган токтомдорун эске түшүрсөк эле жетиштүү. Бул документтерде жалаң гана иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзө баштоого киришүү (1-токтомдо), ошого байланыштуу чаралар: район, областтардагы өтүү мөөнөттөрү, алардын тизмелери; ал эми 2-токтомдо болсо жалаң гана Бишкек шаардык администрациясындагы, Билим берүү жана илим министрлигиндеги, ошондой эле Кыргыз Улупук илимдер академиясындагы тил мыйзамынын аткарылыш абалы жөнүндөгү маселе каралган эле. Ал комиссиялар маал-маалы менен ИА жана кээ бир жогорку окуу жайларында өткөрүлгөн атайын илимий конференцияларда козголгон маселелер, айрым ийгиликтер жөнүндө Өкмөттү кабардар кылган болучу. Акырындап, тагыраак айтканда 1993-жылдардан баштап «Мыйзамга. ..» көңүл буруу уламдан улам солгундай бергендигин атайын белгилөөгө мажбурбуз.

«Мамлекеттик тил мыйзамынын» чегинде атайы (39-статья) милдеттендирилген өтө маанилүү проблеманын бири өлкөбүздүн (Кыргызстандын) чегинен тышкары башка өлкөлөрдү мекендеп калган кыргыз анклавдарындагы (кыргыз диаспоралары) боордоштору-буздун эне тилинин (б. а. кыргыз тилинин) көз жаздымында калтырбай, сакталышы үчүн эл аралык келишимдер менен камсыздалуучу мыйзам чектеринде кам көрүү жөнүндө кеп болгон.

Ошондуктан төмөндө бул маселе боюнча да кээ бир толук эмес (үздүксүздүк болсо да) маалыматтарга таянып, айрым ойлорубузду ортого салып көрөлү.

Мамлекеттик тил мыйзамынын 39-статьясына ылайык Кыргыз Өкмөтү Кыргызстандан сырткары башка өлкөлөрдө жашаган боордошторубуз жөнүндө да кам көрүп, алардын **саясий-экономикалык, маданий-укуктук, эне тилин колдонуу жана сактоо** сыяктуу маселелеринин тегерегинде иш жүргүзүүсү керек эле. Андай мамиленин ыкма жана формалары да ар түрдүү болушу мүмкүн. Жаңылышпасам, бул статья тажрыйбада эки жактуу болушу керек эле: 1) четтеги боордошторубузду унутпоо жана алардан кол үзбөй, бардык болгон мүмкүнчүлүктөрдү мамлекеттер аралык байланыш укук эрежелеринин чегинде жандуу иш жүргүзүү жана биздин аймактагы диаспоралардын да ал-абалын эстен чыгарбоо планында турмушка ашыруу. Бул маселеде ийгиликтерибиз азырынча бир жактуу, болгондо да чет жактагы боордошторубуз бүтүндөй эстен чыгып, жергебиздеги кыргыздардан башка диаспоралар гана колдон келген камкордукка алынууда деп айтсак жаңылыштык болбос. Мисалы, бизде **«Кыргызстан жалпыбыздын үйүбүз»** деген ураандын алкагында биз менен бир администрациялык-укуктук аймакта (**в пространстве**) жашап жаткан улуттардын Ассамблеясына баш кошкон элдердин жүргүзүп жаткан иштерине өзүбүз күбөбүз.

Ал тургай, жүрө-жүрө биздин Президент жана Өкмөт бул жагынан Ассамблеяга баш кошкондордун мүдөөлөрүнө өз элибиз – кыргыздарга салыштырганда кыйла эле астейдил, чыныгы камкордук менен мамиле кылууга эчак эле көнүп бүтүшкөн десек жаңылышпайбыз. Ал тургай, бир кезде «Дүйнө кыргыздарынын 1-курултайы» аталып, 1992-ж. өткөрүлгөн салтанаттуу да, санжыргалуу да жыйындан кийинки Курултайлар (II, III ж.б.) чынында жалаң гана Кыргызстанда жашаган кыргыздардан башка диаспоралардын салтанаттуу жыйындарына айланып кетти. Бул да чындык. Албетте, эгерде биз жергебизге тынчтык, ынтымак, коюн-колтук алышып жашоо өкүм сүрсүн, ошонун аракетин көрөлү деген макулдашууну (б. а. консенсусту) көздөсөк, түзүлгөн кырдаал туура!

Бирок, баягы эле биз үчүн өнөкөт болуп калган бир жактуулук, аша чапмалык (орусча – жить, работать или действовать «на публику» дегендей) адетибизди карматып келебиз. Болбосо, ошо (жанагы) 29-30 диаспоранын биринин **программасында да** «кыргыздар менен бирге жашап жаткандан кийин алардын тилин үйрөнөлү; балдарыбыз кааласа, ал тилде окуталы; жашообузда кыргыздардын жакшы салт-адеттерин уруналы, кыргызча илимий изилдөөлөрдү жазууга

аракеттенели; докладдарыбызды мамлекеттик тилде жасайлы» деген сыяктуу дагы-дагы башка жакындашууну шарттоочу ыкластар жөнүндө бир ооз сөз жок. Тескерисинче, алардын көпчүлүгү «... биз **өз алдынчалыктарга киребиз, ошондуктан биз жөнүндө өзгөчө камкордук көрүүнү талап кылабыз**» дегендей сүр көрсөткөн талаптарды жетекчиликке алып жатышкандыгы байкалат. Ал тургай, «тил теңсиздигинен баланча адам көчүп кетүүгө мажбур болду» деп алардын айрымдары өкмөткө доомат оодарса, айрым мансапкор «кулундарыбыз» ошол дооматтарды утурлал, «жок, силер кетпегиле, мени **директор** (министр), депутат ж.б. кылып шайласаңар, мен силердин тилге да расмий укук ыйгарылуучу мыйзамдын кабыл алынышын ишке ашырам» – деп жанын үрөйт!

Бул жерде мен улуттардын арасы бузулуп-жарыла турган пикирди айтып, андай кырдаалдын түзүлүшү үчүн шыкак болуп жаткан жерим жок! Андай «максаттан» да, кудай сактасын, алысмын. Мында айтайын дегеним эле ар бир нерседе (өзгөчө колдонулуучу чара-айлаларда) калыстык, кырдаал менен эсептептүүчүлүк керек сыяктанат; ошондо да келечек тагдырыбызга түздөн-түз байланыштуу улуттук дымак (самосознание), салт-адет, мамлекеттүүлүк жана анын туундуларына жоопкерчилик менен мамиле кылып, көп нерсени чыныгы айкалышта алып баруу керек эмеспи! Антпесе, дайны жок эле жасакерленүүчүлүк, жагынуучулук бир максаттын анын түпкүлүгү калпыс болсо да, үстөм болуп кетүүсүнө, позицияны уттуруп коюуга, демек, жүрө-жүрө – аракеттин да, саясат чараларынын да куру убаракерчиликке дуушарлануусуна алып келет деп ойлоймун.

Дегинкиси – элибиздеги «өз агасын агалай албаган, бирөөнүн эшигин сагалайт», же «азга жетем деп, көптөн куру калуу», «эртеңки куйруктан – бүгүнкү өпкө»! сыяктуу макалдардын мазмунун эске түшүрөт!

Кепти ары карата улантсак, өңгөнү коюп, ушул эле босоголош жайгашкан, эзелден туздаш-даамдаш болуп келген Өзбекстандын Анжиян, Наманган, Фергана, Ташкен, Жызак областарынын көп жерлеринде жыш (бир жерде, чогуу) отурукташкан кыргыздар эмне болуп жатат?

Жаңылышпасам, өткөн ХХ кылымдын 70–80-жылдарда алардын саны 200–300 миңге жакын, элдир-селдир болсо да кыргыз тилинде окуткан мектептери, элдин арасынан чыккан белгилүү кадрлары бар уюткулуу эл эмес беле. Алар аталган аймакта чогуу-чаран

жашаганынан бери 300–400 жыл өтсө да (айрым кабарлар боюнча алар жашаган чөлкөмдөр алмуस्ताктан эле ошолордун нукура өздүк мекендери болуптур дешет), өздөрүнүн этностук тиешелүүлүгүн (б. а. кыргыздыгын) унута элек эл экендиги белгилүү болучу. Ал тургай, окутуу системасында республикалар аралык окуу куралдары менен камсыз кылуу боюнча өз ара милдеттүү байланыштардын болгонуна карабай аяктагы калк Кыргызстан менен алакалардын терендешине, радио-теле, көркөм чыгармачылык, эне тилинде билим алууга өз жаштарынын дилгирлигин да билгизип турган (караңыз: К. Молдокасымов, М. Кожобеков, Өзбекстандагы кыргыздар, «Кыргызстан маданияты», № 40 (1131) 29.1988 ж.). Ал жылдары андан мурда алдакачан Өзбекстанга Илимдер академиясынын филология илимдеринин кандидаты Г. Б. Бакинова жетектеген диалектологдор тобу нечен ирет барып, жергиликтүү айтымдар (говорлор) боюнча жана фольклордук материалдар жыйналып, илимий эмгектер да жаралган эле. Бирок, кеп чынынан бузулбайт – деген накыл сөз бар эмеспи! Ошол мезгилде эле Өзбекстан өкмөтүнүн Ош аймагында жашаган өз боордошторуна карата мамилелери биз менен салыштырганда чыныгы камкордуктун мүмкүн болгон сересине жеткирилгендиктен алар эч убакта өздөрүн администрациялык жактан бөлөк өлкөдө жашап жаткан элбиз деп сезишпегендиги да барыбызга айдан ачык белгилүү болучу.

Учурда ошол камкордук Ош, Жалал-Абад областарында жайгашкан өзбектерге карата азыркы эркин Өзбекстан мамлекети тарабынан да, Кыргызстандагы өзбек диаспор уюмунун талабы боюнча биздин бийликтегилер ого бетер утурлоонун натыйжасында көңүлдөгүдөй тургай, аталган жерлерде өзбекчиликтин көрүнүштөрү өтө эле басымдуулук кылып бара жатканын айтышат.

Бул жерде айтайын дегеним биз кыргыздар, мамлекетибиз коңшулаш өлкөдөгү боордошторубузга тигилердей шарт түзө албасак да, же аны өзбек өкмөтүнөн талап кыла албасак да, . . . «ой, бурадарлар, силердин аймактагы биздин туугандар кандай?; алардын кем-карчы барбы?; биз эмне кылып берели?; алардын саны канча?; жакында силерде эл каттоо болду – деги канча кыргыз калыптыр?; алардын өкүлдөрү жети атасын билбесе да «мен кыргызмын» – деген сезим сакталып калды бекен?» деп эмнеге суроо узата албайбыз?! Эгерде мен жаңылышып жаткан болсом кечирим сурайм! Ушул маселени газеталар, радио менен теле козгоп, сурамжылап ойлонуп, кызыккандардын көңүлүн жайгаса, кандай сонун болор эле!!!

Кепти андан ары улантып, Өзбекстандагыдай көп болбосо да, Тажикстандын Жергетал, Бадакшан, Гарм тарабын эзелден мекендеп келген жергиликтүү кыргыздардын бүгүнкү күндө канчасы аякта кала беришти? – деген суроо да мыйзам ченемдүү деп ойлойм.

Ошондой эле, мындан чейрек кылымча мурда көп болбосо да Каракалпакстан менен Казакстанда да чогуу (компактно) жашаган кыргыздар бар эмес беле? Алардын тили тургай, өздөрү эмне болду экен, көбөйүштү бекен же таптакыр жергиликтүү элге сиңип кетиштиби? – деп суурасак болот. Бул маселедеги дагы бир кыргызча өнтөлөөчүлүктүн көрүнүшү катары Бишкек Гуманитар университетинде «Казак филологиясы» деген бөлүм ачылып, казак тили, адабияты жана тарыхы окутулуп, бул адистиктер боюнча кадрлар даярдай баштадык. Эң туура болбосо Казакстандагы 10 миллион казактын тили унутулуп, адабияты менен тарыхы боюнча адистер даярдалбай калса эмне болмокчу?! Агаганат, айтса-айтпаса төгүнбү: казактар да бизче өнтөлөп, Кордойдо, Алматыдагы университеттердин биринде кыргыз тил, адабият жана тарых бөлүмүн тиешелүү кафедрасы менен кошо ачып салышса жакшы болмок.

Сөзүбүздү андан ары улантсак, өткөн кылымдын орто ченинде кырды кыдырып, сырды сыдырып жүрүп отуруп, акыры Түркияга барып отурукташып калган памирлик бир ууч кыргыз көп жылдан бери Кыргызстанга көчүп келүүнү эңсешсе да, аны утурулаган эч ким болбогондуктан, бүгүнкү күндө алар бүтүндөй түрктөр менен тил жагынан ассимиляцияланышып, эне тилинен ажырап бараткандыгын аларга барып жолугуп келгендер бир ооздон айтышууда.

Чет өлкөдөгү кыргыз диаспораларынан Чыгыш Түркстан (КЭРдин Сивдзянь автоном областынын) Кызыл-Суу районундагы кыргыздар гана Кытай Өкмөтүнүн аз улуттарга карата жүргүзгөн саясатынын алкагында өздөрүнүн этностук өз алдынчалыгын негизинен сактап жашап жатат дешет. Бирок алардын эне тилинин диалектилик өзөгүн аныктап, талдоого алуу үчүн (мындай иш кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдө өтө баалуу булак болор эле) ушул убакка чейин биздин Улуттук академия атайы экспедиция уюштуруу демилгесин козгой албай келет.

Биз ошентип, «өз агабызды агалай албай, бирөөнүн эшигин сагалоо» менен алек боло бергиче, убакыт учкан куштай зымырап өтүп, чет өлкөлөрдөгү кыргыз диаспоралары да сан жагынан да, этностук өз алдынчалыгы жагынан да айланасында аларды курчап турган улуттарга сиңип кетүүгө бет алган сыяктанат.

Тил жөнүндөгү камкордук менен бирге көп сандуу эл менен аз сандуу элдердин ортосундагы тил алакаларынын айрым бир кырдаалдарына кайрадан кайрылып көрөлүчү. Этностун азы-көбүнө, тилинин колдонулуу алкагынын тар-кеңдигине карабай, анын жашоосун кымындай да көз жаздымында калтырбай, дайыма камкордукка бөлөп келген калктын бири деп орустарды, Россия мамлекетин атообуз керек. Айтылган пикирди бекемдөө үчүн айрым гана фактыларга кайрылалы: СССР мамлекети чачырап, мурдагы союздук республика аталган региондордо калып калган орус тилдүүлөрдүн (алардын саны 25 миллион дешет) бардык көйгөйлөрүнүн – граждандык, тил жаатынан ж.б. укуктарынын корголушу Россия Федерациясы менен көз карандысыз өлкөлөрдүн шериктештиги (КМШ) ортосундагы дипломатиялык жана маданий-экономикалык алакалашууларды жөнгө салууда көз жаздымда калтырылбай турган маселелер катары этибарга алынып келет.

Ал эми Россия Федерациясынын өзүндө болсо 2000-ж. май-июнь айларында Өкмөттүк Орус тил комиссиясы (ал 1996-ж. түзүлгөн; 23.07. Москва, № 881) Мамлекеттик Думанын кароосуна орус тилинин жазуу эрежелеринин жаңыртылган вариантын (мурдагысы 1956 ж. СССР Жогорку Советинин Президиуму тарабынан бекитилген болучу) бекитүүгө сунуш кылып, ага кошумча «Орус тилин коргоо» мыйзамынын долбоорун киргизгендиги жөнүндө кабарыбыз бар. Ал эми РФтен сыртка калган 25 миллион орус диаспораларынын тилин коргоонун негизги чарасы – ага КМШ өлкөлөрүнүн бардыгынын алдында «расмийлик статусун» ыйгарууну Россия Мамлекети дайыма козгоп келүүдө.¹ Бул кырдаалдын эң талуу маселеси – тиги же бу тилдин, жогоруда көрсөтүлгөндөй, **расмийлик статусу** жана аны чечүүдө (түшүнүүдө) калыстык (**граждандык же адам укугу**) Кыргызстанда ого эле калтылдап, эне тилибизге жасалуучу мамиле көп жеринен мүчүлүштүккө дуушарланууда. Аталган кырдаалды калыстык менен чечүүгө баягы эле мансапкор чиновниктердин жандалбасасы, ошондой эле мамлекет чиновниктеринин эне тилди өздөштүрүүгө моюндары жар бербей, андан улам жүрүп отуруп мамлекеттик тил мыйзамыш дискредитациялоого чейин барып калганыбызды ачык эле айтууга туура келет.

¹ Мындай статус Кыргызстанда Президенттин Жардыгы менен орус тилине 2000 ж. (25.05) ыйгарылды. Ал эмес, бул маселени Россиянын «жакынкы чет 42 өлкөлөрдүн» финансылык карыздарын реструктуралаштыруу жана жаны карыздарды берүү менен да байланыштырылгандыгы тууралуу кабарлар бар (караңыз: «Вечерний Бишкек», 6-март, 2001 ж.; «Братство соотечественников или о чем просим Путина» аттуу макаланы).

Демек, өз жеринде эне тил кадырланбай тургай, мыйзам чегиндеги укугуна ээ боло албаса, «Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз» болуп туруп, жергебиздеги негизги калктын тили – кыргыз тили көз жаздымында кала берсе, анын келечегин коргоп, сактап туруучулар деп кимдерди эсептешибиз керек???

Демек, «Тил мыйзамынын» 39-статьясы адеп дүйнөгө келгенде эле көз жаздымында калтырылгандыгы чындыктын дагы бир көрүнүшү! Абалдын уламдан улам оордошуп, милдеттердин татаалдашып баратканы орус тилине Президентибиздин Указы менен **расмийлик** статусу берилүү менен куйрук улаш эле башталыш отурат: биз – кыргыз тилчи-адистер аталган Указга ылайык орус тилинин Конституциянын 5-статьясы (2 п.) менен, ошондой эле «Мамлекеттик тил» мыйзамынын статьяларына ылайык орус тилине «калктар аралык байланыш куралы» экендиги мыйзам чегинде бекемделип, андан ары анын 6, 7, 9, 10, 11, 12, өзгөчө 13, андан ары 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 37 статьяларында, б. а. 40 статьядан турган «Мыйзам. ..» дын 25 статьясында же анын 62, 5%инде орус тилинин укуктары жана колдонулуу алкагы кең-кесири камтылгандыгына карабай ал тил – Кыргызстанда «расмий тил» болду. Бул статустан ал мамлекеттер аралык расмий алакаларда (дипломатиялык сүйлөшүү, өз ара келишим, өлкө башчыларынын билдируүүлөрү, меморандум ж.б.) официалдуу сүйлөшүү ж.б. колдонулуучу да тил экендиги бекемделип тир, ошондуктан мындай камкордуктун чеги өтө кенен деп түшүнсөк да, ошого карабай, орус тилин «колдоочулардын» дооматтары дагы эле бүтөөр эмес көрүнөт. Анткени орус жердештерибиздин атынан айрым байланыш каражаттары (мисалы, «Дело №.. .», «Би-Би-Си» ж.б. эл аралык радиостанциялардын кабарчылары, айталык, А. Тузов, 28. 11. 2000 ж. кабарында) Кыргыз Конституциясына да «тиешелүү оңдоолордун киргизилиши зарылдыгын белгилеп, баягыдай эле «.. . орустардын Кыргызстандан көчүп кетүүгө дамагандарынын санынын арбый башташын да «тил теңсиздигинин», Президенттин расмий тил жөнүндөгү Указынын «кагаз бетиндеги гана формалдуу документ» экендигин айтып чыгышууда!

Ошентип, бир сөз менен айтканда, саныбыздын аздыгы, экономикабыздын жармачтыгы, белчеден баскан карызсыяктуу убактылуу мүчүлүштүктөрдөн улам туулган күнкордук, улуттук дөөлөттөргө доо кетире берсе, этностук келечегибизге тийгизүүчү кедергилеринен болуп калышы мүмкүн экендигин көзгө айкын элестетүүгө болот.

Мамлекетибиздин турмушунда өткөн кылымдын акыркы он жылдыгынын башында саясий мааниси коомчулуктун күндөлүк жашоосунда көңүлдүн борборун ээлеп, жалпы элдин түйшөлүүсүн жараткан эне тил тагдыры акырындап суу сепкендей солгундап, анын ордун өлкөнүн ичиндеги орус тилдүүлөр, алардын дооматтарын өнтөлөп коштоп чыккан өз кулундарыбыздын чиновник катмарларынын энсеген тилектери бир жерден чыгып, баягы эле орус тилинин «тең укуксуз» абалы тынчсыздандыра берип, акыры 29. 05. 2000 жылы Президентибиз кол коюп жарыялаган Указы менен «Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндөгү» Мыйзамы (25. 05. 2000-ж. Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу палатасы тарабынан кабыл алынгандан кийин) дүйнөгө келди.

Ошентип, бул «Мыйзам...» 17-статьядан турат да, анын 1-статьясында расмий тил – деп «... мамлекеттик тил менен катар мамлекеттик башкаруу чөйрөлөрүндө, мыйзам чыгарууда жана сот иштерин жүзөгө ашырууда, ошондой эле коомдук турмуштун башка чөйрөлөрүндө да колдонулуучу тил деп түшүнүү керек» деген аныктама берилет. Болгондо да анын укуктук алкагы «ушул мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын тил жөнүндөгү мыйзамында» каралган чөйрөлдө колдонулаары баса белгиленет. Андан ары «... Бул мыйзамдын укуктук алкагы Кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана Кыргыз Республикасынын «Мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамынан» келип чыгуучу өзгөчө статусунда көрсөтүлгөн учурларга жайылтылбайт» – дейт (караңыз: Аталган Закондун 1-статьясынын 2-абзацын).

Биз жогоруда атайы санап көрсөткөн статьялардагы орус тилинин (мындан ары ал «расмий тил», Б. О.) колдонулуу чөйрөсү кепке алынып жаткан жаңы «... Мыйзамда» сөзмө сөз болбосо да кайталанып жатпайбы (салыштырыңыз: «Мамлекеттик тил мыйзамынын»: Преамбуласынын 4-абзацын, 2, 3 (бул статьядан башка тилдерге, анын арасында орус тилине да – деген түшүнүк келип чыгат; Б. О.), 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 (бул статьяда орус тилин колдонууга артыкчылык берилген), 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 31, 32 ж.б. д. у. с.

Расмий тил жөнүндөгү Мыйзамдын 2 (аны мамлекеттик коргоого алуу), 3 (ар кандай документтерди кароодо граждандардын укуктарын гарантиялоо), 4 (Жогорку Кеңеш, Өкмөт кеңешмелерин өткөрүүдөгү колдонулуу укугу) 5, 6, 7 (мыйзам чыгарып, кабыл

алуудагы депутаттык демилге, өкмөттүк токтомдордун долбоорлорун даярдоодо), 7 (аларды, башка норматив документтерди басмага даярдоодо), 8, 9, 10, 11, 12, 13 статьялары деле «Мамлекеттик тил мыйзамынын» жогоруда саналган статьяларын кайталайт. Ал эми айрымдары болсо кээ бир жогорку аткаруу органдарынын иш-аракеттерин регламентациялоочу жана мыйзамдарды чечмелөөчү актылар менен (подзаконными актами) жолдомолор камтый турган эле маселелер экен. Менин жеке баамымда: 1) бул жаңы «Мыйзамдын...» жаралышына жалаң гана геосаясаттык айрым кырдаалдар эле себепчи болбостон, аны чындыкка айландырып, дүйнөгө алып келгендер, алардын ичинде болгондо да Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруучу палатасынын депутаттары «Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам» менен тааныш эместиктерин өздөрү айкын-ачык далилдеп отурушат. 2) Антип кесе айтууга кошумча далилдөөнү талап кылбай турган кырдаалдар бар ал ошол мыйзамгерлер ар кандай сунуш, долбоорлорун адегенде орус тилинде даярдашып, андан кийин кыргыз тилине элдир-селдир билгендери кыргызчалатымыш болуп келе жатышкандары эле айкын далил. Ушул чындыкты эч бир мамлекеттик чиновник тана албайт. Натыйжада мүнкүрөгөн эле, аткарылбаган эле баягы мамлекеттик тил, анын тиешелүү статьялары. Бул жерде айттайын дегеним, эгерде мындан 11 жыл мурда кабыл алынган мыйзамдын ырааттуу аткарыла башташы тиешелүү органдар тарабынан дайыма жана тынымсыз (алгачкы мезгилдердегидей) көзөмөлгө алынып, кемчиликтерди четтетүү чаралары көрүлүп келген болсо, кийинки «Мыйзамдагы» бир топ «повторлор» чындыктан орун албас эле да, маселе башкача планда, болгондо да өз ара түшүнүүлөр, ийри отуруп, түз кеңешүү жолу менен деле башкача чечилип калмак.

Ал эми «мамлекеттик» жана «расмийлик» терминдик түшүнүктөрдүн иерархияларын аныктоо укук жана тилчи-терминолог илимпоздор үчүн бир топ баш катырмалыктарга дуушарлантуучу проблема деп эсептесек да жаңылышпайбыз.

Жаңыланган мамлекетибиздин жакында белгилене турган 10 жылдыгы, аны менен курбалдаш эне тилибизге мамлекеттик тил статусун ыйгарган «Мыйзамдын...» да 10 жылдыгына байланыштуу анын атайын предмети болгон эне тилибизди аталган статустун алкагында өлкөдө аны урунууда кандай өзгөрүү, жылыштар байкалгандыгы боюнча кандайдыр өлчөмдө кээ бир жыйынтыктар тууралуу да сөз козгоого акылуубуз.

Албетте, «мамлекеттик тил» түшүнүгүн билдирген термин саясат жана социоллингвистика терминологиясында жалпысынан жакын мезгилдерден бери эле пайда болгон илимий термин. Бул термин – сөз айкашынын мазмуну көрсөтүп тургандай, ал «мамлекет» термини менен байланыштуу.

Башкача айтканда, тиги же бу аймакта жайгашып, аны байыртан мекендеп келген белгилүү этностун жергесинин базасында түзүлгөн мамлекет. Ал эми «мамлекеттик тил» болсо ошол мамлекеттин негизги (түпкүлүктүү) этносунун тилине ыйгарылуучу статус. Айрым өлкөлөрдө тилдерге мыйзам ченемдүү ушундайча статус берүү 20-кылымда пайда болгон көрүнүш. Демек, терминдин өзү саясий-коомдук түшүнүктөрдү камтуучу термин системасына тиешелүү.

Ушундай белгилүү бир же бир нече тилге тиги же бу мамлекеттин чегинде атайы мыйзам менен «мамлекеттик тил» статусу берилгендигин Швейцария конференциясынан (анда мамлекеттик тил макамына француз, немис жана итальян тили), Финляндиядан (финн жана швед тили), Канададан (француз жана англис тилдери) жана СССР ыдыраганга чейин бир гана Азербайжан ССРинин Конституциясынан (азери тили) учуратабыз.

Ал эми калкы көп, алардын **моно** же полиэтностук болушуна карабай, ири өлкөлөрдө (Франция, Улуу Британия, Россия, Германия, Италия, Испания, Польша, Кытай, Корея, Япония ж.б.) алардын негизги этносторунун тили (француз, англис, орус, немис, итальян, испан, поляк, кытай же ханьзу, корей, япон тилдери) коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө «мамлекеттик тил» милдетин аткарып келиши салтка айланганынын өзү эле алардын «мамлекеттик тил» экендиги жөнүндө эч кандай шек туудурган эмес. Ал тургай, Индияда англис тили, Бразилияда португал тили, Латын Америкасынын калган өлкөлөрүнүн бардыгында испан тили негизги же бирден бир тил. Булардын жергиликтүү калктары конкистадорлордун (XVI-XVIII к.) баскынчылыгына дуушарланып, испан, португалдар менен аралашып, же тилдерине күндөлүк турмушта артыкчылык берилип калышы өнөкөткө айланып кеткендиктен ошолордун тилинде сүйлөп калып, жүрө-жүрө ал тилдер бирден бир расмий тилге айланып кетишинин натыйжасы эле.

Демек, өлкөнүн (мамлекеттин) полиэтностук курамы жергиликтүү элге карата келгин же көп сандуу этностун саясий, маданий-экономикалык үстөмдүгүнө күндөлүк саясатта түрдүү чаралар

аркылуу артыкчылык берилип отурса, жергиликтүү этнос негизинен жабыр тартат турбайбы: алды менен ата-бабадан калган каада-салттар «эскиликтин, артта калгандыктын» залдары катары бааланып, аны менен аёосуз «күрөш» ачылып, ага ошол этностун эле нигилист өкүлдөрү камчы чабышып берет экен.

Улуттук өзгөчөлүктөн кабар берген айрым көрүнүштөр да идеологиялык жана империялык «артыкчылыктын» сересинен сынга алынып, салттуу дөөлөттөр жомок, диний ишеним жана түшүнүктөр, ырым-жырым, эпос, этикалык жана салт-каадалардан баш тартуу илдети эрежеге айланып, алардын атоолоруна (номинацияларына) да «калбыр» тагылып, тилде аларды чет тил сөздөрү менен алмаштыруу аракети күчөйт экен.

Натыйжада жандуу тилдин колдонулуу алкагы (позициясы) уламдан-улам тарып, чет тилди өздөштүрүү адегенде модага айланып, бара-бара адистик алып, кесип ээси, ишкердик тепкичке көтөрүлүүнүн каражаты ирети жогору бааланып кеткендиктен эне тил баягыдан да чүнчүп, «коломто тегерегинде аңгемелешүү каражатына» айланып отурат экен. Мындай абал мурдагы СССРдин курамындагы орустардан башка бардык эл өкүлдөрүнүн тилдеринин бири-бирине коёндон окшош тагдырлаш болуп калганына өзүбүз күбө болдук. Буга өзгөчө Ыраакы Чыгыш жана Түштүк Сибирдеги аз сандуу калктардын тилдеринин тагдыры айкын күбө. Бирок саясатта бул өлкөдө 20-кылымдын 40-жылдарынын аягына чейин калып алып калган салттар көбүнчө союздук республикаларда формалдуу болсо да сакталып, этнос өкүлдөрү өз тилдериндеги орто билим берүүчү мектептерде билим алууну улантышканы менен жогорку окуу жайларында эне тил жана адабият кесиптеринен башка илим салаалары орус тилинде окутулуп, иш жүргүзүү бүтүндөй орусча аткарылып, китеп чыгарууга жана котормо иштерине олчойгон каражаттар сарпталса да, аларды урунуучу кардарлар чыкпай, саясат менен экономиканын ортосунда карама-каршылык туулду.

Ошондуктан, айрым тайкы ой жүгүрткөн политологдор менен «мамлекеттик тил» мыйзамдарынын оппоненттери айткандай СССРдин ыдыроосунан жаралып, постсоветтик мейкиндикте дүйнөгө келген КМШ өлкөлөрүндөгү этностордун эне тилдерине ыйгарылган мамлекеттик статус «көз карандысыздык толкунунан жаралган курулай эргүүнүн (эйфориянын) туундусу» эмес, чыныгы чиеленишкен карама-каршылыктуу шайкешсиз көрүнүштөрдүн натыйжасы эле.

Аталган мейкиндикте жаңы мамлекеттердин түзүлүү алдындагы 25–30 жыл аралыгындагы күндөлүк басма сөз беттерине көз чаптырсак, тил маданиятына байланыштуу түйшөлүү, нааразылык, каалоотилек, ачуу сындар жалаң эле тилчи-илимпоздор эмес, көбүнчө мугалим, журналист жана басма сөз кызматчылары, акын, жазуучулар тарабынан тынбай козголуп келген. Алар котормо адабияттын тили, жазуу эрежелери менен тажрыйбадагы кайчылаштыктар, терминология, жер-суу, адам аттарындагы жазуу, атоо ж.б. байланыштуу башаламандыктар, жаңыртылбай келе жаткан эрежелер, окуу китептеринин сапаты, адабий стиль, дагы-дагы толуп жаткан көйгөйлөр тууралуу козголуп келгендигин жогоруда да кыйла узак сөз кылдык. Анда 80-ж. ортосунан өлкө бет алган **кайра жаралуу, айкындык** кыймылына тил проблемалары үндөш келип, маселе өтө курч жана «кабыргасынан коюлуу» менен тилдерге региондордо «мамлекеттик статус» берүүнү мыйзамдаштыруу, «кайра куруунун эйфориясы» эмес, учурдун курч кечиктирилбес талабы экендиги жөнүндө сөз козголгон¹.

Мындай маселени, мисалы, Кыргызстанда көп эле атуулдар козгогон. Анда басмага чыккан, радио-теледен берилген материалдарды жыйнап, илимий талдоо жүргүзүү келечек изилдөөчүлөрдүн милдети. Бирок, тил күйөрмандары, өзгөчө адистер өткөн он жыл ичинде «Мамлекеттик тил мыйзамынын» ар бир статьясынын аткарылып абалы жөнүндө тынчсыздануу, абалдын көнүлдү ирээңжиткен урунт кырдаалдары боюнча ой толгоо, талап-сунуштарды мурдагыдай эле тынымсыз козгоп келишет.

Алар окуу жайларында же илим-изилдөө институттарында программалары кеңири жана актуалдуу доклад, билдирүүлөрдү камтыган конференцияларда, газета-журнал беттеринде жарыяланган өз алдынча макала, тегерек үстөл, аңгеме түрүндө же болбосо айрым адистер менен болгон суроо-жооп (интервью) иретинде радио-телеберүүлөрдө да айтылып келүүдө.

Мисалы, 1990-ж. Элге билим берүү министрлиги студенттер үчүн «Кыргыз тилинин практикалык курсунун типтүү программасынын» долбоорун иштеп чыгып жарыялаган². УИАнын Тил илимдер

¹ Ал пикир-сунуштардын жүйөөсү жөнүндө, адис катары жогоруда аталган маселелерге кандайча үн кошкондугумду ал кездеги бийлик органдарга (инстанцияларга) өз колум менен жазышган каттарымдын айрым расмий токтому, план, иш чаралар боюнча да келтирилген үзүндүлөр китептин аягындагы тиркемелер күбөлөйт.

²Түзүүчүлөр: Б. Осмоналиева, З. Дербишева (орус тилинде).

институту 1989-жылдан бери аталган проблемага арнап кеңири программалуу бир нече конференция да өткөргөн.

Ушундай конференциялар И. Р. Раззаков атындагы Кыргыз Техника университетинде, КМУУда, И. Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык университетинде, ошондой эле Ош Мамлекеттик жана К. Тыныстанов атындагы Ыссык-Көл Мамлекеттик университеттерде да атайы мамлекеттик тилге же башка юбилейлик даталарга арналып өткөрүлгөн конференцияларда (маселен, Оштун 3000 жылдыгы, К.Тыныстановдун 90 жылдыш ж.б. сыяктуу) адистер кыргыз тилине тиешелүү докладдар менен көп жолу чыгып сүйлөшүп, алар көбүнчө баягы эле иш жүзүнө өз убагында ашырылса, «Мыйзам..» өзүнүн вазипасын кадимкидей аткаруучу мамлекеттик куралга айланар эле деген идеяны козгоп келишүүдө¹.

Бул маселе боюнча аңгемебизди улап, 1993-94-ж. бери карата дагы коомчулуктун, адистердин (алардын ичинде мугалимдердин да) мүдөөлөрүн чагылдырууга аракеттенип, радио-теле аркылуу сүйлөгөн сөздөрдүн, бийлик тепкичтеринин кээ бир жетекчилерине жиберилген каттардан да үзүндүлөрдү төмөндө келтирмекчимин. Маселен, 1995-ж. июнь айында Жогорку Кеңештин палаталарынын жетекчилери Алмамбет Матубраимов менен Мукар Чолпонбаевдерге даректелген катта маселелер козголгон эле.

Б.Ө. Орузбаева

ЖАЛПЫ ЭЛДИК ТИЛ ДЕГЕН ЭМНЕ?

(Маселенин коюлушуна карата)

Кыргыз тил илиминде ушул убакка чейин жалпы теориялык мааниде адабий тил жана жалпы элдик тил деген терминологиялык түшүнүктөрдүн айырмасы, объектиси жана ички мазмуну жөнүндө так пикирлер жок.

Бул кыскача изилдөөдө адабий тилдин жалпы элдик белгилери кайсы, ал кандай түшүнүктү билдирет, жана анын ички мазмуну эмнеден турат – мына ушул маселелер боюнча кыскача пикирлер айтылмакчы.

¹ Ошолордун программаларынан эле «Мамлекеттик тил мыйзамына» байланыштуу кандай илимий жана практикалык проблемалар жөнүндө атайын изилдөөлөр жүргүзүүгө жетиштүү материалдар топтолуп калды.

Ал эми адабий тилдин негизи, анын түзүлүүдө таянган базасы жөнүндө сөз атайы планда жүргүзүлүшү зарыл. Ошондой болсо да, адабий тил деген эмне? – Мына ушул суроого жооп берип, илимий аныктамасын белгилеп, андан кийин анын оозеки тилдеги жалпы элдик белгилери жөнүндө сөз козгой кетүү туура деп ойлойм.

Чындыгында эле, жогоруда көрсөтүлгөндөй, жалпы тил илиминде жана айрым тилдерге арналган изилдөөлөрдө “адабий тил”, “улуттук тил”, “оозеки тил”, “жалпы элдик тил” деген терминдер учурап, алар ушул убакка чейин ар түрдүүчө түшүндүрүлүп келе жатат. Алсак, жалпы тил илимине арналган изилдөөлөрдө “адабий стил” дегенибиз – жалпы улуттук норма менен чектелген же аны ичине алган улуттук тилдин эң жогорку формасы болуп эсептелет.

Ал гана эмес, адабий тил кандай гана өлкөдө болбосун жалпы элдик норманы ичине алган анын көрсөткүчү болуп эсептелет.

Бул аныктамадан адабий тилдин, бир жагынан, улуттук тил менен, экинчи жактан, жалпы элдик тил менен тыгыз байланышта боло тургандыгы, ошондой эле, анын жазма жана оозеки формалары боло тургандыгы жөнүндөгү түшүнүктөр келип чыгат.

Кандай гана элдин же улуттун адабий тили болбосун, аны түзгөн компоненттери, анын колдонулуу чеги жана масштабы, оозеки тил менен болгон байланыштары белгилүү доор менен дал тилде сүйлөгөн элдин коомдук-экономикалык турмушу менен тыгыз байланышта, б. а. конкреттүү тарыхый шарт менен ажыралгыс бирдикте каралышы керек.

Адабий тил–кеңири түшүнүктө ар кандай жазма адабияттын тили, б.а. коомдук, илимий-техникалык, көркөм жана публицистикалык ж.б. адабияттардын тили. Ал эми тар мааниде бул адабияттарда учуроочу атайын профессионализмдерден башка, жалпыга түшүнүктүү сөздөрдү ичине алган тил. Адабий тилдин диалектилик базасы б.а. ага негиз болуп, анын түзүлүшүнө нук берген компоненттер жөнүндө сөз козгогондо да ар бир тилдин колдонулуу сферасын шарттаган объективдүү тарыхый мезгилге байланыштырылып каралышы зарыл.

Адабий тилге бардык эле элдер ээ боло бербейт. Элдердин тилдеринин адабий формага ээ болушу, б.а. адабий нормага келтирилиши, жогоруда көрсөтүлгөндөй, тарыхый кырдаалдар менен шартталат да, анын эң биринчи, алгачкы өбөлгөлөрүнүн бири– ал элдин өзүнүн жазуу системасына ээ болушу эсептелет.

Экинчиден, кандай гана адабий тил болбосун ал белгилүү бир оозеки тилдин же даяр жазма тилдин негизинде түзүлөт.

Ошого ылайык өткөн тарыхый мезгилдерде ар кайсы өлкөлөрдө эки типтеги адабий тилдин колдонулгандыгын көрүүгө болот.

1. Адабий тил катарында белгилүү өлкөнүн бийлөөчү таптары же өкмөтү тарабынан кабыл алынып колдонулган даяр тилдер (мисалы: латын тили; кээ бир Орто Азия элдери үчүн орток чагатай жазма тили; орто кылымдардагы кээ бир түрк элдеринде колдонулган фарси тили ж.б.) .

2. Жергиликтүү диалектилердин негизинде түзүлгөн адабий тилдер.

Демек, адабий тилдер өздөрү негизделген диалектилик базасына же башка булактарына ылайык оозеки тилдер менен жакын байланышта, же андан таптакыр алыс турат.

Экинчи типтеги адабий тилдердин, б. а. элдик тилдин базасында түзүлгөн адабий тилдердин социалисттик коомдук түзүлүшкө чейинки мезгилдерде жалпы элдик мүнөзгө толук ээ болуу шарттары чектелген болот (көпчүлүк элдин караңгылыгы, саясий укуксуздук, илимдин тармактарынын эл массасына кеңири тарабагандыгы, элдердин арасындагы экономикалык жана маданий карым-катнаштардын чектелгендиги ж.б. кырдаалдар адабий тилдин мындай абалын шарттайт) .

Ал эми адабий тил катарында белгилүү эпохада айрым өлкөлөрдө колдонулган тилдер да жергиликтүү тилдердин тасирине учурашы мүмкүн. Бирок, адетте, бийлөөчү таптар андай тилдерди таза сактоого көп аракеттер кылгандыгы бир катар өлкөлөрдөгү фактылар менен далилденет.

Адам баласы башынан өткөргөн тарыхый эпохаларда бирин-бири алмаштырган коомдук мамилелер, түздөн-түз болбосо да, тилдерге белгилүү өлчөмдө таасирин тийгизбей койбойт. Ошонун натыйжасында тилдердин көбүнчө сөздүк составы белгилүү өлчөмдө өзгөрүүлөргө учурашы, жалпы грамматикалык түзүлүшүнүн да бир кыйла жакшырып, уламдан улам калыптанып турушу көп тилдердин фактыларынын негизинде далилденип келе жатат.

Адабий тилдерди жалпысынан мүнөздөй турган жогоркудай кырдаалдарды белгилегенден кийин, кыргыз адабий тилинин калыптаныш жана өсүш багытынын айрым өзгөчөлүктөрү боюнча төмөндөгүлөрдү айтууга болот: кыргыз адабий тилинин негизи же базасы жөнүндө изилдөөчүлөрдүн арасында ушул убакка чейин бирдиктүү пикир жок. Мисалы, мындан бир нече жылдар илгери адабий тил

түндүк диалектинин Ысык-Көл говорунун негизинде түзүлгөн деген пикир айтылса жана ошол пикир айрым изилдөөчүлөр тарабынан кубатталып келген болсо, экинчилеринин пикири боюнча «адабий тилибиздин негизин түзүүгө бардык кыргыз диалектилери катышат». Бул пикирге да айрым диалектологдор кошулган эле.

Маселенин мындай абалда болушунун өзү адабий тилдин негизи жөнүндөгү маселенин ушул убакка чейин чечиле элек, терең жана атайын изилдөөнү, ал гана эмес, кеңири пикир алмашууну талап кылган проблемалардан экендигин көрсөтөт. Бул орчундуу маселеге болгон көз караш ушундай абалда болгондон кийин, биз «жалпы элдик» деген түшүнүктү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бардык жергиликтүү говорлорго бирдей мүнөздүү жана адабий тилде кайталанган белгилери түзөт деп түшүнөбүз.

Ал эми адабий тилдин негизине кайсы диалект жаткандыгын далилдөө маселеси биздин изилдөөнүн милдетине кирбейт.

Мындай болгондон кийин «жалпы элдик тил» деген түшүнүктү да атайы планда кароого туура келет. Анткени аны менен «жалпы элдик белгилерди» бир түшүнүк дешке да илимий негиз керек (бул эки түшүнүктүн бири-бирине жакындашкан жана айырмаланган өзгөчөлүктөрүн танууга болбойт). Ошентип, биз адабий тилдеги бардык диалектилерде (же говорлордо) кайталануучу белгилерге токтолмокпуз. Ал эми адабий тилдин өзүнө келе турган болсок (анын оозеки жана жазма формалары бар) ар кандай жазма адабияттардын – көркөм чыгармалардын, коомдук-саясий, илимий-техникалык, окуу куралдарынын, публицистикалык чыгармалардын ж.б. толуп жаткан жазма булактардын тили адабий тилге кирет. Бул саналып өткөндө адабий тилдин жазма формасы деп аталып, анын оозеки түрүн болсо ошол эле чыгармалардын, жазма булактардын, радио, телекөрсөтүүлөр, мектептерде ж.б. ар кандай окуу жайларында, театрлардын, өздүк көркөм чыгарма ийримдеринин сахналарында оозеки айтылышы жана оозеки пикир алмашууда анын нормасы менен туура сүйлөө жолдору түзөт.

Демек, кыргыз адабий тили оозеки тилдин жалпы элдик белгилерин ичине алгандыктан, оозеки тил анын эң негизги байытуучу түгөнгүс булактарынан болуп саналат. Экөөнүн негизи бир болгондуктан, алардын арасында толуп жаткан жалпылыктар бар. Ал жалпылыктар аларды бири биринен айырмалоодо бир кыйла кыйынчылыктарды туудурат.

Кыргыз адабий тили социализм шартында түзүлгөн жаңы типтеги тилдерден. Анткени социалисттик коомдук мамилелер анын гүлдөшүнө, уламдан улам өркүндөп байышына ыңгайлуу шарттарды түздү. Кыргыз адабий тилинин түзүлүшү кыргыз элинин өзүнүн чыныгы эркиндикке, саясий укукка ээ болуп, өз алдынча мамлекеттик даражага көтөрүлө алуу мезгили менен бир мезгилдеш, бир доордош.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тили кыргыз коомунда пикир алмашуунун оозеки гана куралынын милдетин аткарып келген, бирок грамматикалык жана стилдик жагынан калыпталган жалпы элдик мүнөздөгү тил эле. Ошондой болсо да, анын составында белгилүү даражада тыбыштык жана грамматикалык өз алдынча өзгөчөлүктөргө ээ жергиликтүү диалектилер да сакталып келген.

Ал эми жазма адабий тилдин, тактап айтканда, адабий тилдин жазма формасынын бирин-серин көрүнүштөрү революцияга чейинки кыргыз коомунун тарыхый шарттарына ылайык анча өнүгө алган эмес. Анын эң негизги себептери – оозеки тилдин нормаларына негизделген жазуу системасынын болбогондугу, элдин жалпы массасынын сабатсыз болушу, экономикалык жагынан болгон чачырандылык, элдин маданий деңгелинин да төмөндүгү сыяктуу объективдүү себептер.

Революциядан мурунку мезгилге тиешелүү бирди-жарым жазма эстеликтерди адабий тилдин толук маанидеги жазма формасы деп айтуу өтө кыйын, Анткени аларда кыргыз тилине мүнөздүү болбогон чагатай жазма тилинин элементтери менен бирге чагатайлаштырылып жиберилген кыргызча сөздөр, сүйлөм түзүлүштөрү жанна «стилдик ыкмалар кездешет. Демек, Октябрь революциясына чейин кыргыздардын, кээ бир башка түрк элдериндегидей эле, жазма адабий тилинин анча өнүгө албаган башталыш формасы гана, б.а. анын бирди-жарым көрүнүштөрү гана бар эле.

Ошентип, кыргыз адабий тилинин негиз салына баштоо мезгили Октябрь революциясынан кийин кыргыз эли саясий укукка ээ болуп, өз алдынча улуттук тепкичке көтөрлүү шарттарына жетише алган мезгилге туура келет.

Оозеки тилдин негизинде түзүлгөн кыргыз адабий тили төмөндөгүдөй бөтөнчөлүктөргө ээ:

1) Анын негизинде оозеки тилдин жалпы элдик белгилери жаткандыктан, бул экөөнүн негизги грамматикалык эрежелери, тыбыш

өзгөчөлүктөрү, синтаксистик түзүлүштөрү жана сөздүк составы жалпысынан бирдей.

2) Кыргыз адабий тилинин оозеки жана жазма формалары бар.

3) Адабий тил жалпысынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгондугуна карабай, анын азыркы мезгилин толук жалпы элдик мүнөзгө ээ болду деп айта албайбыз. Буга бир нече себептер бар:

а) Адабий тил, анын грамматикалык жана стилдик нормалары белгилүү бир жазуу системасынын негизинде түзүлүп, акырындык менен калыптанат. Демек, адабий тил адегенде жазма түрүндөгү булактардын негизинде түзүлүп, ал эл массасынын арасына тароо аркылуу, оозеки тил менен өз ара байланышып, элдик мүнөзгө ээ болуу шарттары түзүлө баштайт. Ушундай кырдаалда гана адабий тилдин оозеки формада жайыла башташына ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

б) Коомдун мүчөлөрүнүн адабий тилин нормаларына ээ болуу деңгээли да бирдей, бир калыпта болбогондуктан (коом мүчөлөрүнүн жаш, таптык, кесип, билим деңгээли жагынан айырмаланышы, анын оозеки түрдө жайылышы ар кайсы коомдук катмарларда ар түрдүүчө мүнөздө болушун шарттайт.

в) Адабий тилдин толук жалпы элдик мүнөзгө ээ болушуна, жогорудагы шарттар менен бирге, жергиликтүү диалектилердин жашап келе жатышы да бир кыйла тоскоолдук кылбай койбойт.

г) Адабий тилдин жазма жана оозеки формаларында оозеки тилге жана диалектилерге мүнөздүү болбогон сөздөр, грамматикалык, синтаксистик жана стилдик кубулуштар да кездешет.

Адабий тил, болгондо да анын жазма формасы, оозеки тилден баарыдан мурда сөздүк составы жагынан айырмаланат. Тактап айтканда, адабий тилдин лексикасынын ар түрдүү катмарлары оозеки тилдики менен бирдей эмес. Бул пикирди төмөндөгүдөй фактылар менен далилдөөгө болот:

1. Адабий тилде элге кеңири белгилүү болбогон ар кандай терминдер же терминдештирилген түшүнүктөрдү билдирүүчү атайын профессионализмдер өтө көп: **колба, прибор, карьер, аппарат, автоматика, электроника, углерод, водород, термоядролук, абсолютивизм, монархия, материя, лексика, поэзия, модернизм, парламент, эпилог, туризм, салон ж.б.**

2. Төл сөздөрдүн негизинде түзүлгөн неологизмдерге, ошондой эле жаңы мааниге ээ болгон сөздөргө бай. Төл сөздөрдүн базасында пайда болгон кээ бир сөздөрдүн өтмө, жаңы маанилери алардын

оозеки тилдеги алгачкы маанисинен алыс түшүнүктөрдү билдирип, жаңы мааниде колдонулат. Мисалы: жетекчи – руководитель маанисинде; алгачкы мааниси атты, төөнү ж.б. коштоп жетелөөчү киши; жыйнак–алгачкы мааниси сын атоочтук мааниде–сапатты билдирсе, жаңы мааниде затташкан (субстантивдешкен), же зат маанисинде сборник деген түшүнүктү билдирет. Кеңешме – совещание деген маанини билдирүүчү жаңы сөз; кароо–карап чыгуу, көрүү маанисинде гана эмес, заттык мааниде (смотреть деген зат атооч маанисинде) да колдонулат. Мелдеш, жарыш мурунку маанисинде (состязание) гана эмес, соревнование маанисинде да колдонулат; түзүүчү – составитель (жыйнакты, сөздүктү) маанисинде жаңы түзүлгөн неологизм. Ошондой эле чыгарма – произведение маанисинде, камсыздандыруу – страховать маанисинде, түзүлүш – строй (коомдук түзүлүш) маанисинде, көрсөтмө – установка маанисинде, көргөзмө – выставка маанисинде, мүнөздөмө – характеристика маанисинде, мүчө (бир уюмдун члени) маанисинде ж.б.

3. Адабий тил жаңы маанидеги татаал сөздөргө да бай.

Мисалы: **өнөр жай, күжүрмөн баракча, кызыл обоз, социалисттик мелдеш, жетилүү аттестаты, утпай койбос (без проигрышный), саясий блок, мамлекеттик бюджет, жогорку суд, тышкы саясат, тышкы соода, согуштук сыр, куралдуу күч, партиялык гимн** ж.б. мындай сөздөрдүн бир тобу радио, телекөрсөтүү басма сөз аркылуу кенири таралып, оозеки тилде да кенири колдонула баштады.

Адабий тил оозеки тилден кээ бир түшүнүктөрдү билдирүүчү бир нече дублеттердин ичинен айрым бирөөлөрүн норма катарында кенири колдонуп, экинчилерин көп колдонбоо же таптакыр четке кагуусу менен да айырмаланат. Бул дублеттердин айрымдары диалектилик дублеттер, айрымдары жалпы элдик мүнөздөгү дублеттер. Диалектилик дублеттерден мисал: **чылапчын, илеген, бирок таштек** эмес; шырдак, бирок *шырдамал* эмес; чыны, бирок *пияла* же *кесе* эмес. Бул өңдүү дублеттердин айрымдарын гана колдонуу адабий тилдин нормасынын калыптанышындагы негизги шарттардын бири.

Мындан башка адабий тилде жалпы элдик тилдеги элементтерге маанилеш дублеттер да бар. Мисалы: баа–нарк, чайнек–чайдоос, ээ–кожоюн, нарк–салт, үрп–адат, жалпы–текши, башчы–жетекчи ж.б. Адабий тил мындай дублеттердин бардыгын тең ар түрдүү стилдик

ыкмаларда зарылчылыгына ылайык пайдалана берет. Ал эми кээ бирөөлөрү болсо, адабий тилдин лексикалык сферасынан сыртта калып отуруу менен, анын нормаларынын калыптанышын шарттайт.

Адабий тилдин өркүндөөсүнө байланыштуу кээ бир грамматикалык кубулуштардын колдонулуу масштабы кеңигендиги байкалат. Муну биринчи кезекте айрым сөз жасоочу каражаттардан көрүүгө болот. Мисалы: -лык, -луу, -дай, -сыз, -оо, -ма, -чы сыяктуу мүчөлөрдүн сөз жасоо масштабдары өтө кеңейди. Мисалы: **престөө, монументалдуулук, молекулярдык, логикасыз, нейтрализациялоо, реалдуу, чыгарма, кеңешме, көргөзмө, жетекчи, ракетадай, океандай, камсыздандыруу** ж.б.

Адегенде адабий тилде гана колдонулуп, анын таасири менен оозеки тилге акырындап жайыла баштаган **чыгарма, кеңешме, көргөзмө, жетекчи, камсыздандыруу** сыяктуу сөздөр же болбосо *келишиңиз менен, өнүгүүдө (өсүүдө), жайгашууда, берилди ушул справка, «а»* связкасынын колдонулуу өзгөчөлүгү, *мен кандай келдим, доклад да ошондой баишталды* сыяктуу мурда оозеки тилде кеңири орунду ээлеген кубулуштар, синтаксистик конструкциялар жана айкаштар пайда болду. Адабий тилдеги мындай өзгөчөлүктөрдүн пайда болуу себептери эмнеде? Аларды эмнелер шарттайт? Мындан кубулуштардын себептерин кыргыз адабий тилинин өркүндөп өнүгүшүн шарттаган, анын масштабынын кеңейишине мүмкүндүк берген объективдүү шарттардан издөө керек.

Кыргызстанда совет бийлиги орногондон кийин, кыргыз элинин бүткүл союздук аренага чыгышын шарттаган эң сонун мүмкүнчүлүктөр пайда болду. Коммунисттик партиянын жана Совет Өкмөтүнүн камкордугунун натыйжасында кыргыз республикасынын экономикасы жана маданияты эбегейсиз жогорку деңгээлге жетти. Элдердин арасындагы экономикалык жана маданий карым-катнаштар күч алды. Кыргыз элинин башка элдер менен болгон байланыш-катнаштарынын масштабдары өтө кеңиди.

Улуттардын жана элдердин арасындагы өз ара маданий таасирлер күч алып, ошонун натыйжасында социалисттик маданиятты жалпысынын мүнөздөй турган бирдей белгилердин иштелип чыгышына ыңгайлуу шарттар түзүлө баштады.

Мындай өз ара таасирлердин ичинде кыргыз маданиятына улуу орус элинин маданиятынын тийгизген таасири өтө күчтүү, жана айрыкча орунду ээлейт.

Адабий тилдин оозеки тилден айырмаланып турган жогорудагыдай өзгөчөлүктөрүнүн келип чыгышынын негизги себептеринин бири – ага ушул орус тилинин тийгизген жагымдуу таасири.

Ал эми орус тилинин адабий тилге тийгизген таасиринин каналдары ар түрдүүчө:

Оозеки катнаш, байланыш (ишкана, окуу жайларында, жатаканада, шаар же кыштактарда бирге туруу, бирге иштөө ж.б.) .

Орус тилинен ар түрдүү адабияттарды кыргыз тилине которуу.

Орус тилин үйрөнүү (мектептерде, вуздарда, өз алдынча) .

Пресса, радио, телекөрсөтүү, искусствонун ар кандай тармактарынын элдин арасында кеңири орун алышы ж.б.

Ушулардын бардыгы өз ара катнаш, байланышты күчөтүп, натыйжада кыргыз тилинин лексикасынын байышына ыңгайлуу шарт түзүлдү.

Азыр кыргыз тилинин сөздүк составында түздөн-түз өздөштүрүлгөн кабыл алуулар бар: **закон, факт, завуч, директор, загс, заем, банк, гимн, армия, газета, радио, телевизор** сыяктуу сөздөр.

Булардын бир кыйласы эл арасына кеңири тарап күндөлүк турмушта зарыл түшүнүктөрдү билдиргендиктен, жалпы элдик мүнөзгө да ээ болуп кетти (**контрол, кооператив, литр, кило, лагерь, орден, медаль, партия, артель, ремонт** ж.б. сыяктуу сөздөр) .

Орус тилинин жагымдуу таасиринин натыйжасында лексика ички ресурстардын эсебинен да бир кыйла байыды.

Алар ички түзүлүшү жана лексико-морфологиялык белгилери жагынан эки чоң топко бөлүнүшөт:

Жаңы мааниде колдонула баштаган эски моделдеги сөздөр (**жетекчи, чыгарма, мелдеш, эпкиндүү** сыяктуу сөздөр) .

Эски модель боюнча революциядан кийин жаңыдан түзүлгөн таза неологизмдер (**кеңешме, көргөзмө, башкарма** сыяктуу сөздөр) .

Адабий тил татаал сөздөрдүн эсебинен эбегейсиз өстү. Алар да түзүлүш жолдору, лексикалык негиздери жана морфологиялык каражаттары боюнча ар түрдүү, бирок жасалуу жолдору кыргыз тилинин грамматикалык эрежелерине негизделген. Алар: күжүрмөн баракча, мамлекеттик түзүлүш (эки компоненти тең төл сөздөн); мамлекеттик банк, мамлекеттик университет (бир компоненти төл сөздөн, экинчиси өздөштүрүлгөн сөз); *парламенттик фракция, машина-трактор станциясы, дисциплинардык устав, пресстөөчү машина,*

телефон-автомат (эки компоненти тең өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турган айкаштар).

Адабий тилдин грамматикалык түзүлүшүндө пайда болгон жылыштарды шарттаган жалпы объективдүү себептер да орус тилинин таасирине, орус маданиятынын таасирине байланыштуу.

Натыйжада, жогоруда көрсөтүлгөндөй, грамматикалык жылыштар келип чыгып отурат. Алар: айрым мүчөлөрдүн, айрым синтаксистик конструкциялардын колдонулуу масштабынын кеңейиши, же орус тилинин түзүлүшүндөгү жаңы конструкциялардын пайда болушу, мурун кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө мүнөздүү болбогон айрым тыбыштардын өздөштүрүлүшү (*ф, х, ш, ц, в*) ж.б. жана стилдик-грамматикалык айырмалыктар адабий тилдин жалпы элдик мүнөзгө ээ болуш жолундагы тоскоолдуктардан болуп эсептелет. Анын үстүнө кыргыз адабий тилинин нормасы баштан аяк иштелип чыгып, калыптанды деп да айта албайбыз. Анда жалпы нормага ылайык келбеген бир кыйла бузулуулар (айрым авторлор тарабынан) да кездешет.

Эмки сөз адабий тилдин жалпы элдик белгилери жөнүндө болмокчу.

Демек, жогоруда айтылган пикирлерден кийин «жалпы элдик тил» деген түшүнүк да эки түрдүүчө мааниде колдонула тургандыгы байкалат:

Оозеки тилдин жалпы элдик белгилери – адабий тилде бул белгилер түрдүүчө орун алышы мүмкүн, жана ал адабий тилден мурда пайда болот, ага негиз болот.

Адабий тил кийин жүрө-жүрө жалпы элдик мүнөзгө ээ болгондон кийин, ал өзү жалпы элдик тилге айланат.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, 30-жылдарда негиз салынып, калыптана баштаган кыргыз адабий тили алиге жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу даражасына жете элек. Мындай болгондон кийин сөз ага база, негиз болгон оозеки тилдин жалпы элдик белгилери жөнүндө гана болмокчу. Кыргыздар өздөрүнчө этникалык ат менен тарыхта эзелден бери эле эскерилип келе жатат. Тарыхчылардын эң кийинки изилдөөлөрүнө караганда, кыргыздар өз алдынча этникалык; группа болуп биздин замандын биринчи миң жылдыгынын ичинде калыптанат.

Анын составдык уюткусун ошол мезгилдин эң башында Борбордук Азиядан Тянь-Шанга которулуп келген түрк урууларынын жергиликтүү элдер менен болгон аралашмаларын андан кийин XII–XIII

кылымдардагы монголдордун Орто Азияга келишинин натыйжасында алардын кээ бир уруулары менен аралашкан жергиликтүү этникалык топтор жана, эң акырында, XV–XVI кылымдарда Енисей-Иртыш өрөөндөрүнөн көчүп келген кычпак-кыргыз урууларынын аралашмалары түзөт.

Демек, азыркы кыргыз улуту сөзсүз байыркы ар кандай этникалык урук, уруу жана элдердин биригишинин жана бытырашынын натыйжасында консолидациялангандыгы талашсыз фактылардан.

Булардын бардыгы жазма адабий тилдин колдонулуу масштабынын улам кеңейип, анын оозеки формасынын элдин арасына уламдан-улам кеңири тарашына ыңгайлуу шарттарды түзөт. Ал эми адабий тилдин оозеки формасынын жайылышы болсо, акырындап жергиликтүү диалектилердин жоюлушуна алып келет. Жергиликтүү диалектилер бир жагынан адабий тилди байытат. Бирок анын көпчүлүк элементтеринин ордун адабий тилдин нормасы баскандан кийин, өзүнөн-өзү колдонуудан калып отуруп, акырындык менен жоюлат.

Ошондуктан адабий тил азыр да болсо толук жалпы элдик мүнөзгө ээ болууга жетишти деп айта албайбыз. Анткени оозеки тил менен адабий тилдин ортосундагы лексикалык. Буга күбө болуучу талашсыз фактылардын бири кыргыз этнонимдеринин бир далайы.

Бирок уруу тилдеринин көңүлгө алгылыктуу талашсыз издери тилибизде сакталбагандыктан, кыргыздардын *эл* деген этникалык категориянын белгилерине кайсы доордо ээ болгондугун кесе айтуу өтө кыйын. Ошондой болсо да бул маселеге байланыштуу кээ бир илимий булактардагы маалыматтарды эске түшүрө кетүү артык эмес. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, кыргыздар жөнүндөгү мынча тарыхый маалыматтар (Байыркы убактарга тиешелүү болгону менен, аларга таандык түздөн-түз тарыхый эстеликтер, жазма же башка материалдык маданиятка тиешелүү нерселер жок.

Белгилүү Орхон-Енисей эстеликтери жалпысынан биздин замандын V–IX кылымдарына тиешелүү деп эсептелинет» алар тилдик өзгөчөлүктөрү жагынан азыркы түрк тилдеринин бардыгына бирдей даражада жакын эмес.

Ал эми кыргыздардын өздөрүнө түздөн-түз тиешелүү жазма эстеликтердиги эң алгачкылары XIX кылымдын 2-жарымынын баш жагына тиешелүү. Мындай болгондон кийин, кыргыз тилинин жалпы элдик баскычка өсүп жетиш доорун белгилөө маселеси да өтө кыйынчылыкты туудурат. Кээ бир окумуштуулардын пикири боюнча,

кыргыздар байыркы жана орто кылымдарда Енисейден көчүп келген байыркы кыргыздардын түздөн-түз тукумдары болуп эсептелет.

Ал эми Н. А. Аристов болсо азыркы кыргыз элимин уюткусун биздин замандан бир жарым кылым мурда Енисейден Тянь-Шанга Усун урууларынын составында көчүп келген кыргыз уруулары түзөрүн болжолдойт.

Көрүнүктүү советтик археолог жана тарыхчы А. Н. Бердштамдын пикири боюнча, кыргыздардын Енисейден Тянь-Шанды көздөй жылышы биздин заманга чейинки биринчи кылымда башталып, бул кыймыл биздин кылымдын IV кылымда гана аяктайт да, кыргыздардын өзүнчө эл болуп консолидациялануусу да негизинен бүтөт.

Бул пикирлердин бардыгынын көңүлгө алгылыктуу жактарын эсепке алып жана кийинки жылдарда жүргүзүлгөн археологиялык, тарыхый-этнографиялык, тилдик жана фольклордук изилдөөлөргө таянып изилдөөчүлөр азыркы кыргыздар өз алдынча эл болуп, биздин доордун биринчи миң жылдыгында Борбордук Азиядан Тянь-Шанга көчүп келген элдер менен жергиликтүү уруулардын аралашуусунан түзүлгөн да бул процесс XVI кылымда негизинен аяктаган деген пикирге келишет.

Бул маселеге байланыштуу тилдик талашсыз фактыларга таянып жазылган эмгектин бирөө проф. Б.М. Юнусалиевдики. Автордун пикири боюнча, элдик тил ошол убакта эле бир катар белгилер менен мүнөздөлгөн. Алар: 1) бардык түрк тилдерине мүнөздүү белгилер; 2) кыргыз тилинин өзүнө гана мүнөздүү белгилер. Бул белгилердин биринчиси түрк тилдеринде сүйлөгөн бардык элдердин узакка созулган тарыхый байланыш процессинин натыйжасында калыптанган.

Экинчисинин калыптанышы биздин замандын XIV–XVII кылымдарына туура келет. Ага өбөлгө болгон шарттар – бул мезгилде жетишилген территориялык-мамлекеттик жалпылык, коомдук-экономикалык жана маданий жалпылыктар.

Ал эми жалпы элдик тилдин өзү болсо төмөндөгүдөй компоненттерден түзүлгөн:

Кыргыз тилинин байыркы мезгили (биздин заманга чейинки II кылымдан биздин замандын 1-чи миң жылдыгынын аягына чейинки мезгил) .

Кыргыз тилинин ортоңку мезгили (кыргыз элинин консолидациялануу мезгилине туура келип, IX–X–XVI кылымдарды ичине алат) .

Кыргыз тилинин бардык тектеш тилдерден (алтай тилинен башка) айырмалануучу белгилеринин түзүлгөн мезгили. Кыргыз тилинин жалпы элдик жана диалектилик. бөтөнчөлүктөрүнүн түзүлүшү ушул тарыхый аралыкка туура келет.

Кыргыз тилинин жаңы мезгили (XV к. башталып, азыркы мезгилге чейинки убакытты ичине алат. Бул мезгилге анын Орто Азиядагы элдердин тилдери менен карым-катнаштарынын түзүлүшү туура келет).

Пикир алмашуу зарылчылыгынан келип чыгып өнүккөн жана территориялык, маданий-психикалык жалпылыктар менен шартталып түзүлүп өнүккөн жалпы элдик тил өзүнүн ар түрдүү белгилери менен мүнөздөлөт. Ал белгилер тилдин тыбыштык системасынан, грамматикасынан жана лексикасынан байкалат.

Проф. Б. М. Юнусалиевдин пикири боюнча, төмөнкү тилдик кубулуштар кыргыз тилинин жалпы элдик белгилерин түзөт.

1. Жалпы эле түрк тилдеринин бардыгына мүнөздүү белгилер:

Туунду сөздөрдүн жалпы түзүлүшүнүн бирдейлиги (унгу+сөз жасоочу+сөз өзгөртүүчү мүчөлөр; сүйлөмдүн конструкциялык окшоштуту (ээ – баяндооч; аныктооч аныкталгыч ж.б.) .

Эң байыркы сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн мүнөздүүлүгү (мис., тюрко-монг. *-pa* || кыргызча *-р* сыяктуу) .

Байыркы үлгүдөгү уңгулардын сакталып калышы (тюрк. *супа* || монг. *сура*; *тун* || *туна*, *кон* || *хона* ж.б.) .

Этиштин уңгусунун түрк жада монг. тилдеринде грамматикалык мааниге (2-жакка буйрук маанисинде) ээ болушу.

Сингармонизм закону.

Лексикада зарыл түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөрдүн бирдейлиги: анатомиялык, туугандык, мал чарбачылык терминдер, эмгек куралдарынын аттары ж.б.) .

2) Жакын тектеш тилдерге мүнөздүү белгилер (түрк тилдерин классификациялоодо алынып жүргөн белгилер) тыбыштык жалпылыкты эске албаганда): өгүз жана кыпчак группаларын айырмалоочу *-ган* || *-ан*, *г* || *y-taz* || *tau*), сөздүн аягында «г» нын түшүү-түшпөөсү (*сарыг* || *ca*) ж.б.

Өтө жакын тектеш тилдерге мүнөздүү белгилер (алтай жана кыргыз тилдерине).

Фонетикада:

үндүүлөрдүн толук сапаттуу 8 жубу;

үндөштүк законунун ырааттуулугу (өзгөчө эрин үндөштүгүнүн уңгуда жана мүчөдө) ;

экинчи (же орун басар) созулмалардын болушу (хакас, тува тилдери үчүн да) ;

бир топ мүчөлөрдүн фонетикалык варианттарынын бирдейлиги;

-лык мүчөсүнүн –луу\луw варианттарынын мүнөздүүлүгү;

этиштин таңгыч формасынын жана 1-жактын көптүк формасынын «б» тыбышы аркылуу оформить этилиши (-быз) ;

кыйыр жөндөмөлөрдө рден кийин н дин д га өтүшү; *орун* > *орду* (*орну* эмес), *эрин-эрди* (эмес ж.б.) ;

ичке үндүүлөрдүн алдында *ж*, *дж* аффрикаттарынын түшүп калышы: *ыр* (*жыр* эмес), *ыйла* (*жыла* эмес), *ыраак жырак* эмес) ж.б.

Чындыгында саналган белгилер кыргыз тилин жалпысынан гана мүнөздөөчү белгилер катарында каралышы керек. Анткени анын морфологиясында жана лексикасында учуроочу айрым кубулуштар кээде кыргыз тилине жана алыс тектеш (мисалга, якут, түркмөн, түрк, чуваш, азербайжан тилдери сыяктуу) тилдерге бирдей мүнөздүү болуп калган учурлар да кез дешет. Демек, мындай фактылар (көбүнчө лексикада учуроочу), биринчиден, тектеш тилдерди окшоштук белгилери боюнча топтоштурууда аларга тиешелүү белгилер эч убакта арына чейин так боло албай тургандыгын көрсөтсө, экинчиден, айрым тилдерде сакталып калган белгилердин ар түрдүү себептер менен шарттала тургандыгын далилдеши мүмкүн. Эң акырында, мындай фактылар ошол эле жакын тектеш деп эсептелген тилдердин ортосунда да орчундуу айырмалардын болушун көрсөтүп, тилдик кубулуштардын бир кылка эмес экендигин далилдейт.

Мисалы, кыргыз тилине эң жакын тектеш тил–алтай тили. Этникалык жагынан кыргыз жана алтайлыктарга хакас, тувалар жакындашат. Бирок, ошондой болсо да, бул тилдердин арасында төмөндөгүдөй айырмалар бар. Кыргыз тилинде этиш сөздөр жак жана чак боюнча өзгөрүлгөндө төмөндөгүдөй болот: учур келер-чакта: *бара+мын*, *барабыз*: өткөн чакта: *бардым*, *бардык*; алтайча болсо: *барадыбыз*, *барадык*; -лар мүчөсүнүн колдонулушу боюнча да өзгөчөлүктөр бар. Кыргызча: *барышат*, алтайча – *бараттар*. Кыргыз, хакас жана тува тилдериндеги өткөн чактын –чу <-чук\|-чык мүчөлөрү алтай тили үчүн мүнөздүү эмес.

Тува тилинде башка түрк тилдеринин эч бирөөнө мүнөздүү болбогон *-бышаан* мүчөсү демейки өткөн чакты уюштурат. Ал эми хакас тилинде болсо *-чаң\|-чең* мүчөсү учур-келер чакты уюштурат.

Жөндөмө системасында (ат атоочтук жөндөлүштө) алтайча чыгыш жөндөмөдө *-аң (-ең) менен-менде, мунаң-мындан* ж.б.), кыргыз тилинде болсо ушул эле жөндөмө *-дан\|тан* мүчөлөрү аркылуу уюшулат (*менден, сенден* ж.б.).

Кыргыз тилине жакын тектеш тилдердин бири болгон казак тилиндеги (этникалык жагынан) мүчөсүн билдирүүчү жөндөмө («*кө-мектес*») кыргыз жана кээ бир башка түрк тилдерине мүнөздүү эмес.

Демек, ар бир түрк тилин жеке мүнөздөөчү лексико-грамматикалык белгилер да, алар дагы жалпы окшоштуктар менен бирге, алардын ар биринин өз алдынчалыгын толук далилдүү мүнөздөй алат.

Жалпылыктар (баарыга бирдей мүнөздүү белгилер) тилдик кубулуштардын, негизинен, өтө туруктуулугун көрсөтөт. Бирок мындай абал түрк тилдеринин ар бирин жекече мүнөздөөчү белгилер кийин пайда болгон деген жыйынтыкка алып келбейт. Анткени ал белгилер, бир жагынан, бир тилде байыркы убактан бери сакталып калып, экинчилеринде лексико-грамматикалык каражаттардын катарынан чыгып калган болошу мүмкүн. Же болбосо, алардын пайда болушу ошол тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпы жылыштарга байланыштуу болушу мүмкүн.

Азыркы кыргыз тили кээ бир башка түрк тилдерине (мис. өзбек ж.б.) салыштырганда бири биринен орчундуу грамматикалык айырмалыктары жок бир нече жергиликтүү говорлорду ичине алган тилдерден экендиги белгилүү. Изилдөөчүлөр кыргыз тилинин составындагы говорду жергиликтүү территориялык белгилерине ылайык топтоштуруп келе жатышат. Ошону менен бирге, алар уруу диалектилеринин белгилери кыргыз говорлорунда сакталбагандыгын айтышат.

Проф. Б. М. Юнусалиев көрсөткөндөй, азыркы кыргыз тилинин жалпы элдик белгисин (б.а. бардын диалектилерге бирдей мүнөздүү кубулуштарды) алыскы жана жакынкы тектеш бардык тилдерге, жакын гана тектеш тилдерге жана кыргыз тилинин составындагы говорлордун бардыгына мүнөздүү тилдик кубулуштар түзөт.

Автор өзүнүн жогоруда аталган изилдөөлөрүндө фонетикалык жана лексико-грамматикалык жалпы элдик тилди мүнөздөөчү белгилерди санап көрсөтөт.

Кыргыз тили өз алдынча жазуу системасына жакында гана ээ болгон тилдердин бири. Анын жазма адабий тилине Улуу Октябрь Социалисттик Революциясынан кийин гана негиз салынды. Жазма тил оозеки сүйлөө тилинин негизинде түзүлгөндүктөн, экөөнүн арасында орчундуу айырмалар жок. Бирок жазма адабий тилге кирбей кадаан жергиликтүү говорлорго мүнөздүү тыбыштык, морфологиялык жана синтаксико-стилдик бөтөнчөлүктөр жок эмес (мисалы -түндүк говорлордогу *с||з, н||д – н, м||п* табыштарын, колдонуудагы айырмалыктар: *кыз||кыс, нан||дан, айза||найза, сья||ъзыя, пыяз||мыяз*); түштүк говорлордогу «э» фонемасы, мүчөсүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрү, ат атоочтордогу, таандык атоочтордогу, этиштердин кээ бир формаларынын (*мага||маңа, атасына||атасыга, болбойт||bowойт, баратабын||баратырык, барганы||баргалы*; таластагы *мынабу||мүнөгү, тетиги||тетиногу, тоо||тов* колдонулуш бөтөнчөлүктөрү ж.б.). Мындай өзгөчөлүктөр лексикада бир кыйла орунду ээлейт. Булардын кай бирөөлөрү бир эле түшүнүктү берүүчү диалектилик гана дублеттер (*шырдак шырдамал, чылапчын||илеген||таштек, музоо||торпок, шибеге| жувалдыз, элечек||илеки||каляк, жаздык||балши, кесе||чыны*).

Демек, андай сөздөрдүн бирөө адабий тилдик норма катары колдонулуп, экинчиси диалектизм (анын дублети түгөйү) болуп кала берет. Экинчи бир диалектизмден белгилүү гана говорго мүнөздүү болуп, калган говорлор үчүн мүнөздүү эмес түшүнүктүн атоосу (мисалы, *шып, гозопая, гүлдесте, багбан, кокозо, канар* ж.б.). Мындай сөздөр адабий тилди диалектинин эсебинен байытуучу булактарга жатат.

Ал эми адабий тил менен жалпы элдик тилдин ортосундагы мамилени ачуу, алардын ар биринин мүнөздүү белгилерин аныктоо терең изилдөөнү талап кылуучу илимий маанилүү проблемалардын бири. Анткени жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп, жалпы элдик тил деген категорияга көтөрүлүү көп убакытты талап кылаары өзүнөн өзү белгилүү. Бул маселеге байланыштуу пикирлер Б. М. Юнусалиевдин бир катар эмгектеринде айтылып келе жатат.

Проф. Б. М. Юнусалиевдин изилдөөлөрүндө, жогоруда көрсөтүлгөндөй, сөз, негизинен, биринчиден, тектештик белгилердин пайда болгон доорлорун аныктоого арналган болсо, экинчиден, азыркы адабий тилдин жалпы белгилерин аныктоого арналган. Кыргыз тилинин жалпы элдик белгилерин жакын жана алыскы тектеш

тилдердеги жана бардык кыргыз говорлоруна бирдей мүнөздүү кубулуштар түзөт. Адабий тилдеги жалпы элдик белгилерди анын бардык жергиликтүү говорлоруна тиешелүү, мүнөздүү тыбыштык, морфологиялык, синтаксистик (б. а. грамматикалык) жана лексикалык белгилер түзөт. Ушундай планда караганда адабий тилде орун алган жалпы элдик белгилерди төмөндөгүчө мүнөздөөгө болот.

Тыбыштык система боюнча кыргыз говорлорунун бардыгы үчүн сегиз кыска үндүү мүнөздүү (*а, ы, о, у, ү, ө, и, е*).

Алардын бардыгына алты созулма үндүү мүнөздүү, б. а. *aa, oo, uu, үү, өө, ээ* (Талас, Чаткал өрөөндөрүнөн, Ала-Бука жана Каравандан жана ичкилик урууларынан башка бардык кыргыз говорлорунда. Бирок, Э. Абдулдаев белгилегендей, ичкиликтердин бардык топторунда эле дифтонгулар туруктуу кездеше бербейт).

Бардык үнсүз тыбыштар говорлордун бардыгына мүнөздүү сингармонизм закону тандай үндөштүгүнүн бардык көрүнүштөрү, негизинен, бардык говорлордо төл сөздөрдө толук сакталат да, эрин үндөштүгү говорлор эмес, адабий тилдин өзүндө да кээ бир төл, көбүнчө өздөштүрүлгөн сөздөр боюнча бузулган учурлары белгилүү. Ошондой болсо да, сингармонизмдин үч баскычынын тең мүнөздүүлүгү боюнча кыргыз тили башка тектеш тилдерден (алтай тилинен башкаларынан) айырмаланары белгилүү.

2. Ал эми морфологиялык жалпылык, Б. М. Юнусалиев өзүнүн макаласында көрсөткөндөй:

грамматикалык негизги түшүнүктөрдү түзүүчү каражаттардын бардык говорлордо жалпысынан бирдей колдонулушу менен мүнөздөлөт (б. а. жөндөмө, сан, таандык, жакталуу, этиштин мамиле, чакчыл, атоочтук, кыймыл атооч, ыңгай категорияларынын жасалыш жолдору жана каражаттары боюнча).

Жөндөмөлөр системасы боюнча жалпылыкка, диалектологиялык изилдөөлөрдө көрсөтүлгөндөй, таандык ат атоочтук жөндөлүштөгү (*баласыда\баласында, баласыга\баласына; маңа\мага*) кээ бир айырмалыктардан башка окшоштуктар кирет.

-лар\-ышты, -ышат, -ышса (бардылар, барсалар, бараттар жана барышты, барышса, барышат), -чы\-лык (кошойчу\кошойлук) сыяктуу мүчөлөрдүн колдонулушундагы маанилештик кубулушу жалпы элдик белгилерге жатпайт;

жардамчы этиш эде-эле (*бардым эде\эле*), көмөкчү *жат, отур, тур, жүр* деген этиштердин *-ат\-ыр\-ыры* мүчөлөрү менен

өзгөрүшү боюнча айырмалыктар да жалпы элдик белгиге жатпай тургандыгы белгилүү;

–**ың\–ыңыз** мүчөлөрүндөгү сылыктыкты билгизүү боюнча окшоштук (**келиң\келиңиз**) ;

кээ бир мезгил тактоочтордун **ында\ындасы** (**түндө\түндөсү**) түрүндө колдонулушу;

жактама жана шилтеме ат атоочтордогу (**ал\ол, ошо\шо, ушу\шу, тетиги\тетинөгү ж.б.**) тыбыштык айырмалыктары менен мүнөздөлүүчү кубулуштар жалпы элдик белгилерге кирбей, жергиликтүү бөтөнчөлүктөрдү түзөөрү белгилүү;

сөз жасоочу (алар эки жүздөн ашык) морфологиялык каражаттардын басымдуу көпчүлүгү да говорлор боюнча өздөрүнүн негизги маанилеринде бирдей колдонулат. Ал гана эмес сөз жасоо ыкмалары да (морфологиялык, аналитикалык жана лексико-семантикалык) кыргыз тилинде бирдей өлчөмдө жалпысына мүнөздүү;

синтаксистик белгилерден жалпылыкка жатпаган *кэм, йэм, ки* байламталары боюнча айырмачылыктар бар.

Жогоруда көрсөтүлгөн тыбыштык жана грамматикалык бөтөнчөлүктөрдүн таралуу чектери диалектологиялык изилдөөлөрдө ишенимдүү далилдер, мисалдар менен жетишээрлик даражада көрсөтүлгөндүктөн, аларды дагы бир жолу кайталап отуруунун кажети жок. Мындай айырмалыктар тилдин жалпы грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүгүнө орчундуу таасирин тийгизип, ал тилде сүйлөөчүлөрдүн өз ара түшүнүү, пикир алмашуусун татаалдаштырбайт.

Ошондой болгондон кийин адабий тилдин жалпы элдик (орток) белгилери, жогоруда белгиленип кеткендей, бардык жергиликтүү говорлорго мүнөздүү кубулуштардан турат деп дагы бир жолу баса көрсөтүүгө туура келет.

Ал эми лексикалык жалпылык болсо, тыбыштык-грамматикалык жалпылыктар жана айырмалыктарга караганда, бир кыйла масштабдуу болгондуктан, бул маселе бир топ кеңири планда талдалышы жөндүү.

АДАБИЙ ТИЛИБИЗДИН ДИАЛЕКТИЛИК БАЗАСЫ ЖӨНҮНДӨ

I

«Адабий тил» деген түшүнүк бардык түрдөгү адабияттын тилине, ошонун ичинде оозеки жана жазма адабияттын, илимий жана техникалык адабияттын, күндөлүк басма сөздүн жана официалдуу канцеляриялык иш жүргүзүүнүн тилине колдонулат. Адабияттын бул түрлөрүнөн революцияга чейин оозеки чыгармачылык кеп орун алып, көркөм адабият кол жазма түрүндө гана (мисалы, Тоголок Молдо, Молдо Ныяз ырчы ж.б.) пайда боло баштаган эле. Фольклордук эстеликтер да, бирин-эки кол жазмалар да жергиликтүү диалектилик тилде түзүлүп, элге тараган, Элдин кылымдар бою башынан өткөргөн окуяларын эске салган «Манас» сыяктуу сүйүктүү эстеликтери, эмгекчилердин муң-зарын ырдаган Токтогул сыяктуу төкмө акындардын чыгармалары, айрым кол жазмалар диалектилик (жергиликтүү) тилде жашаса да, алар элге тез жана кең таралышы аркылуу диалектилерди бири-бирине жакындатууда, жалпы элдик тилдин иштелиши чыгыш процессин тездетүүдө баа жеткис роль ойногондугун эске албай коюуга болбойт. Бирок бул – саясий бирдиксиз, бытыранды элдин феодалдык-патриархалдык дооруна туура келген тар маанидеги, төмөнкү баскычтагы адабий тили эле.

Жогорку баскычтагы жалпы элдик адабий тилдин түзүлүшү Улуу Октябрь революциясына, анын натыйжасында кыргыз элинин бирдиктүү улутка айланышына байланыштуу. Октябрь революциясынын жеңиши натыйжасында кыргыз эли саясий боштондук жана теңдик алуу менен бирге 1924-жылы Коммунисттер партиясынын лениндик улут саясатынын улуу принциптерин жүзөгө ашыруу иретинде өзүнчө мамлекеттик формата – автономиялуу областка (кийинчерээк республикага) ээ болду. Тарыхта биринчи мертебе саясий бирдикке жетишип, феодалдык-патриархалдык доордон түз эле социализмди көздөй кадам шилтеген элдин тез арада сабатсыздыгын жоюу, саясий сезимин арттыруу, жалпы маданиятын көтөрүү, коммунисттик тарбия берүү милдеттери коюлду. Мындай орчундуу милдеттерди

аткаруу үчүн элдин эне тилинде басма сөз, ар тармактуу адабият түзүү керек болду. Партия менен өкмөттүн тапшыруусу боюнча орус окумуштууларынын жардамы менен алгачкы советтик кыргыз интеллигенттери кыргыз тилинин негизги өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү аркылуу революцияга чейин Орто Азия калктары пайдаланып жүргөн араб графикасынын негизинде кыргыз алфавитин түзүштү, аны колдонуунун орфографиялык эрежелерин иштеп чыгышты. Мунун негизинде элдин узак тарыхында биринчи мертебе 1924-жылы, июль айында Москвада кыргызча «Алиппе», «В. И. Ленин» деген наамда ырчы Жутакеевдин поэмасы басылган китепче, ошол эле жылы ноябрь айында, Ташкентте, Октябрь майрамынын 7 жылдыгында «Эркинституттоо» газетасынын биринчи туңгуч саны чыкты. Кыргыз элинин жогорку баскычтагы жазма адабий тилинин тарыхынын биринчи алтын барагы ушул саамалыктар менен ачылды. Кыргыз тили 1924-жылдан тартып өзүнүн колдонулуш функциясын кескин түрдө кеңейтип, жалпы элдин байланыш куралы, элдин духовный жана материалдык байлыктарынын тынымсыз жана тез өнүгүшүнүн курч куралына айланды.

Кыргыз адабий тили азыр эфирден да, кино-театрлардан да, сахнадан да, ар түрлүү трибуналардан да угулат. Азыр ал тилде жазылган ар түрдүү мамлекеттик документтер, ар кыл илимий жана техникалык эмгектер бар. Кыргыз эли адамзаттын акылмандары – марксизм-ленинизм классиктеринин гениалдуу чыгармаларын өз эне тилинде окууга мүмкүнчүлүк алды. Советтер Союзунун элдеринин духовный кенчи болгон советтик көркөм адабияттын бир тармагы болгон көп жанрлуу, бир кыйла бай советтик кыргыз адабияты дал ошол тилде түзүлүп, өнүгүүдө.

II

Адабий тилдин жазма түрү да, оозеки түрү да дайыма жергиликтүү диалектилер менен өз ара тыгыз байланышта, дайыма бири-бирине таасир келтирүү иретинде өрчүйт. Өнүкпөгөн жөнөкөй форма өнүккөн жогорку формата баш ийген сыңары жергиликтүү диалектилер адабий тилге багынып, өзүнүн кылымдар бою өтөп келген байланыш куралы катарындагы ролун адабий тилге өткөзүп берүүдө. Бул өткөзүп берүү процесси диалектилердин тил байлыктарын, асыресе сөздүк жагынан, адабий тил тарабынан керегинче өздөштүрүп алуу аркылуу жүргүзүлмөкчү.

Өнүгүү процессиндеги адабий тилдин айрым орфографиялык жана орфоэпиялык жоболорунун такталышы, сөздүк составдын толукталышы, кээ бир грамматикалык формаларды пайдалануу жана башка маселелер диалектилерди терең изилдөөгө, алар менен адабий тилдин ортосундагы мамилелерди туура түшүнүүгө тыгыз байланышкан. Тилибиздин өрчүшүндөгү буга окшогон айрым теориялык жана практикалык маселелерди туура чечүү үчүн адабий тил эмненин негизинде пайда болду жана мындан аркы мезгилдерде жергиликтүү диалектилер ага кайсы багытта таарир келтире алат деген сыяктуу маселелерди ачып алуунун мааниси зор.

Кыргыз адабий тили, башка адабий тилдер сыяктуу, диалектилик негизде пайда болгон. Андай болсо, анын негизинде бир диалект (же говор) турабы, же бир нече диалект турабы? Биздин колдогу материалдарга караганда, адабий тилибиздин негизин түзүүгө бардык кыргыз диалектилери катышат. Буга төмөнкү фактылардан ишенүүгө болот.

Адабий тилге «негиз» же «база» болушун аныктоодо диалектинин же диалектилердин айрым (бирин-серин) белгилерин гана издебей, тилдин эриш-аркагын түзгөн орчундуу жана көпчүлүк белгилерин алып кароо керек. Мындай белгилер тилдин бардык башкы тармактарынан – фонетикадан, морфологиядан, синтаксистен жана сөздүк составдан байкалат. Ушундай принципти колдонуп, адабий тилибиздин негизин түзгөн фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык белгилерди азыркы үч кыргыз диалектиси менен салыштырсак, ал белгилер бардык диалектилер үчүн бирдей, башкача айтканда жалпы элдик мүнөздө экенин көрөбүз.

1. Фонетикалык белгилер. Үндүү тыбыштар боюнча адабий тилибиздин негизин түзгөн сегиз кыска үндүү (а, э, и, ы, о, ө, у, ү) жана алты созулма үндүү (аа, ээ, оо, өө, уу, үү) бардык кыргыз говорлору үчүн фонемалык мааниге ээ экендигин диалектологиялык изилдөөлөр шексиз далилдеп олтурат. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн (мисалы, И. А. Батманов, «Совр. кирг. язык», 1953, 31-бет)¹ түштүк диалектилерде созулма үндүүлөрдүн жок деши эринчил дифтонгудардын чыгыш тарыхы менен жана диалектилик фактылар менен тааныш эместигине байланыштуу болуу керек. Чындыгында эки үндүүнүн ортосундагы жумшак үнсүздүн түшүп калышы, же үндүүдөн

¹ Автор кыргыз Диалектилерин үчкө бөлүштүргөн: түндүк, түштүк чыгыш, жана, түштүк-батыш диалект. (Толугураак караңыз: Б. М. Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе: Мектеп, 1971, 77-84-б.).

кийинки **ң**, **й** тыбыштарынын вокализацияланышынын натыйжасында пайда болгон созулма үндүүлөр бардык говорлордо фонемалык мааниде учурайт. Мисалы, сан «сансыз кеп» – саан «саанчы аял», ошо сыяктуу **тек—тээк**, **ток – тоок**, **сок – соок**, **сур – суур** ж. у. с. сөздөр да бардык говорлордо бири биринен семантикалык мааниеи боюнча ажыратыла тургандыгы такталган. Демек, бардык диалектилерде, ошонун ийинде ичкилик говорлорунда да, созулма үндүүлөр өзүнчө фонема экендигинде эч шек жок.

Бардык диалектилерде кыска жана созулма үндүүлөр ичке жана жоон болуп бөлүнүшү аларда сингармониялык системанын сакталышын далилдейт. Ошондуктан түштүк диалектилерде ичке үндүү менен жоон үндүүнүн бир үндүүгө айланган (конвергенцияланган) процесси болгон деген пикир да эч бир чындыкка жуушпайт (И. А. Батманов. «Фонетическая система совр. киргизского языка», 1946, 74-6.) .

Жыйынтыктап айтканда, түштүк диалектилерге мүнөздүү болгон ичке, уччул э фонемасын (мунун созулмасы да бар) жана бүт түштүк-батыш диалектиге мүнөздүү эринчил дифтонгуларды эске албаганда, үндүү фонемалардын системасы кыргыз тилинин бардык үч диалектиси үчүн жалпы элдик мүнөзгө ээ жана алар адабий тилибиздин негизин түзүшү илимий жагынан абдан туура.

Үнсүз тыбыштар боюнча да, үч диалектинин ортосундагы жалпылыкка караганда, айырма жокко эсе. Адабий тилибиздин негизиндеги үнсүз фонем алар (**п**, **б**, **с**, **з**, **т**, **д**, **к**, **г**, **ч**, **ж**; **м**, **н**, **ң**, **р**, **л**, **ш**) бардык диалектилерде фонемалык мааниде колдонулат. Ошону менен катар орус тилинин жагымдуу таасири аркылуу адабий тилге кабыл алынган үнсүздөр да барлык диалектилерде бирдей дээрлик өздөштүрүлүп, жалпы элдик мүнөзгө айланып баратат. Түндүктө сырдык сөздөр гана (**өһ**, **төһ**, **һөш!** ж.б.), түштүктө көбүнчө кабыл алынган сөздөрдө (**һөкүмэт**, **һэрэкэт**, **һар бир** ж.б.) колдонулган көмөкөйчүл **һ** тыбышынын адабий тилде жоктугу анын өнүгүшүнө кырсык кылбайт.

Говорлордо айырмачылык көбүнчө үнсүздөрдүн жумшак, каткаландарын алмаштырып колдонуудан байкалат. Мисалы: **с** менен **з** (кысыл – кызыл), **п** – **б** (полот – болот «курч темир маанисинде»), **т** – **д** (тарбыз – дарбыз), **к** – **г** (коон – гоон, кырылда – гырылда), **ч** – **ж** (чыгач – жыгач); **пм** (пьяз – мьяз), **ч** – **с** (чызык – сызык), **ш** – **с** (шорпо – сорпо). Буга окшогон өзгөчөлүктөрдүн кээ бирөөлөрү бир эле

диалектинин ичинде байкалса (мисалы, түндүк диалектиде «зычылдык» да, «сычылдык» да, «чычылдык» да, «жычылдык» г да ж.б.), кээ бир алмашуулар бүт бир диалект үчүн мүнөздүү (мисалы, түштүкбатыш диалектисинде доош тууранды сөздөрдүн дайыма жумшак түпчүлдөр менен башталышы – гыртылда, гаркылда ж.б.). Адабий тилибиз өзүнүн өнүгүшүнүн азыркы мезгилинде үнсүздөрдүн алмашуулары боюнча бир гана диалектиге же бир гана говорго ориентация кылат деп айтууга болбойт. Алмашуулардын адабий формасын тандоого бардык диалектилер катышат. Мисалы, **с** менен **з** тыбыштарынын алмашуусун туура чечүүдө ориентация түштүкбатыш (ичкилик) диалектисине болуу керек, ал эми сөз башында **с– ч, т – д** тыбыштарын колдонууда же доош туурандыларды жазууда ошол эле диалект адабий тилге норма болуп бере албайт. Ушул сыяктуу түндүк диалект **с – ч, к – г, ш – с** алмашууларын туура тандоодо адабий тилге ориентация бере алганы менен, мисалы **з–с** тыбыштарын туура колдонууда норма боло албайт, анткени айда же өтө «сычылдык» (Тянь-Шань, Чүй, Талас) же өтө «зычылдык» (мисалы, Ысык-Көлдө: зым, заар, «таң заар», азоо, заяпкер, зыя, залдар, маз ж.б.) байкалат. Мунун үстүнө Ысык-Көл говорунда сөз башында **н** тыбышынын түшүп калышы (айза, ачандик), каткалаң **п** тыбышынын мурунчулга өтүшү (мыяз, «пыяз» маанисинде) сыяктуу тыбыштык өзгөчөлүктөрүн эске ала турган болсок, ал говорду адабий тилдин негизин түздү деген пикирдин шашылыш иретинде айтылгандыгын көрөбүз (караңыз: И. А. Батманов. Киргизский язык и письменность в период формирования киргизской социалистической нации.– В. кн.: Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957, с. 171–190).

Биздин адабий тилибиздин негизин бул сыяктуу айрым, биринсерин өзгөчөлүктөр түзбөйт, анын негизин бардык диалектилерге орток басымдуу көпчүлүк тыбыштык белгилер, башкача айтканда кылымдар бою айтылып келаткан сөздөрдө бирдей фонемалык мааниде колдонулуп, тилдин негизги сөздүк фондусунун жана грамматикалык түзүлүшүнүн кирпичи болуп кызмат кылган үндүү жана үнсүз тыбыштар түзөт.

2. Морфологиялык белгилер. Морфологиялык категориялардын түрлөрү, кыргыз тилинин өз ичиндеги диалектилер боюнча гана эмес, жакын тектеш тилдер боюнча да принципалдуу жагынан окшош экендиги белгилүү. Жөндөмө, жандооч, жакталыш негизги сөз жасоо жана этиш форма ары сыяктуу категориялар жакын

тектеш тилдерде негизинен тыбыштык ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт да, грамматикалык мааниси жагынан негизинен окшош келет. Ал эми кыргыз диалектилеринин ортосунда ал морфологиялык категориялар тыбыштык жагынан да окшош. Кыргыз тилинин морфологиялык системасын мүнөздөгөн категориялар бүт бойдон бардык кыргыз диалектилери (говорлору) үчүн орток, бирдей. Мындагы айырмачылык негизги грамматикалык категориялардын жана сөз жаооонун типтеринде эмес, алардын айрым ички түрлөрүнүн кээ бир деталдарында. Ушул күнгө чейин жыйналган фактыларга караганда, морфологиядагы көрүнүктүү өзгөчөлүк катарында түштүк-батыш диалектиси үчүн этиштин 3-жагынын көптүк түрүн (*олор бардылар, олоор баргандар, олоор бараттар*) д.у.с. чакчыл–«галы» формасын, үчүнчү жак мүчөсүнөк кийин табыш, жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөлөрдөгү айырмачылыкты (мис. «колу», колуну, колуда, колудан, колуга), түндүк диалектинин айрым жерлеринде (Чүй, Талас) жана түштүк-чыгыш диалектинин түндүк-батышында этиштин учур чак формасынын жак мүчөсү уланбаган түрүн (ал бара жатыры, ал отуру д. у. с.), түштүктөгү эки диалект үчүн мүнөздүү этиштин 1-жак жеке сылык – «ың» формасын (барың, жең), «кү», «ү» бөлүкчөлөрүнүн («частица») колдонушун ж.б. көрсөтүүгө болот. Бул сыяктуу жергиликтүү айырмалар диалектилердин өзгөчөлүгүнө жатат, бирок алар, тилдин системасында өтө аз орун алтандыктан, диалектилердин өкүлдөрүнүн өз ара түшүнүүлөрүн кыйындатпайт.

3. Синтаксистик белгилер. Сүйлөмдүн түзүлүшү, анын мүчөлөргө бөлүнүшү, алардын орун алыш тартиби, алардын өз ара байланышуу принциптери жана формалары, алардын аткарган ролдору жана берген грамматикалык маанилери, – кыскасы, негизги синтаксистик категориялар бүт бойдон кыргыз диалектилери үчүн жалпы, орток. Бул жагынан азыноолак айырма негизинен түштүк диалектилерде бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруучу жана кээде күчөткүч маанисинде колдонулуучу «йэм» байламтасына жана багыныңкы татаал сүйлөм түзүүчү «ки», «лэкин» байламталарына байланыштуу. Ошону менен катар коңшу тилдердин таасири менен келген бул үч байламтанын биринчисинин ролун диалектилерде (анын ичинде түштүк диалектилерде, да) байыртан келаткан «да» байламтасы да аткара тургандыгын эске алуу зарыл.

4. Лексикалык белгилер. Тилдин башка бөлүмдөрүнө караганда анын сөздүк составы көбүрөөк өзгөрөт. Ар бир тилде диалектиде

сүйлөгөн коллективдин экономикалык жана маданий турмушундагы дайыма бөлүп турган өзгөрүштөр, биринчи кезекте, лексикадан сезилет. Октябрь революциясына чейинки көп кылымдар бою саясий жана экономикалык жагынан бирдиксиз жашаган кыргыз урууларынын лексикасында айырма, албетте, аз эмес. Ошону менен бирге ал диалектилердин башын кошуп, данекерлеп турган жалпы элдик лексикалык элементтер да жок эмес.

Иштеген кесибине, чыккан тегине, жашаган жерине, кары-жашына жана башкаларга карабастан, кыргызча сүйлөгөн адамдардын баары бирдей мааниде колдонгон жана түшүнгөн сөздөр жана сөз тизмектери бар. Буга, биринчи кезекте, байыртан келаткан, күндөлүк турмушка байланышкан заттардын, түшүнүктөрдүн аттары, алардын сын-сыпаттарынын, сандарынын аталыштары, кыймыл-аракеттерди билгизген этиш сөздөр кирет. Жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон бул сыяктуу сөздөр миндеп саналат. Жасалган айрым сөздөр гана эмес, нечен кылымдардан берки мээнин кызматынын натыйжасы болуп саналган сөз жасоо амалдары да (морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык сөз жасоо ыкмалары) бүткүл элдик мүнөзгө ээ.

Тил илиминде «сөздүк фонд», «туруктуу сөздөр составы» деп аталган бул лексикалык категориялардын көлөмү, коомдун тарыхына байланыштуу, аста-аста болсо да, толукталып турат. Азыркы кыргыз диалектилеринин туруктуу сөздүк фондусу, революциядан мурунку караганда көлөмдүүрөөк, бирок ал барлык диалектилерде бир бирине окшош. Барлык диалектилерде тыбыштык түзүлүшү жана семантикалык мааниси жагынан окшош лексикалык элементтер азыркы адабий тилибиздин негизги сөздүк фондусу болуп кызмат кылат.

Бирок диалектилердин сөздүк составы жөнүндө сөз козголгондо түштүк диалектилерге мүнөздүү болгон бир орчундуу өзгөчөлүктү эске алуу зарыл. Бардык жергиликтүү диалектилерде, ошонун ичинде түштүктө да, баш, чоң, төмөн, жогору, бал, жетим, оору, жалбырак сыяктуу сөздөр күндөлүк речте бирдей мааниде, активдүү колдонулат. Түштүк диалектилерде буга окшогон жалпы элдик мүнөздөгү сөздөр менен катар, кондну элдердин тилдеринен бир убактарда кабыл алынып, толук өздөштүрүлүп кеткен, ошол эле мааниде колдонулган синонимдик сөздөр да бар. Мисалы, баш деген сөз менен катар **кэлдэ, же кэллэ, чоң деген саз менен катар кетте же кэттэ, ошондой эле: бал – асэл же эсэл, жетим – сагыр, жогору – бэлэнт, төмөн – пас, жалбырак парк ж. у.** сыяктуу бирдей маанилүү, бирок

экинчилери түндүк диалектиге тааныш эмес, синонимдик параллелдер көп учурайт. Революцияга чейинки мезгилдерде бир нече кылымдар бою кыргыз диалектилеринин тыгыз байланышсыз өнүгүшү натыйжасында, асиресе түштүк-батыш диалектисинин кээ бир жерлеринде, жалпы элдик сөздөрдүн кээ бирөөлөрү аста-аста пассивге өтүп, кабыл алынган параллелдер өтө активдүү лексиконго айланган. Ошондуктан ал говорлордо күндөлүк речте эсэл, сагыр, кэтта сыяктуу сөздөр көп колдонулуп, бал (пал), жетим сыяктуу сөздөр негизинен туруктуу сөз тизмелеринде же фольклордук эстеликтерде гана сакталып калган.

Сөздүк составдагы мындай өзгөчөлүк айрым учурда түндүк говорлордун өкүлү түштүк говорлордун өкүлүнүн речин түшүнүшүн кыйындатат, ал эми түштүк говорлордун өкүлү түндүк говорлорду түшүнүүдө андай кыйналбайт, анткени түндүк говорлордо жалпы элдик гана сөздөр колдонулат.

Жогоруда келтирилген диалектилик айырмалар, албетте, адабий тилибиздин эл тарабынан толук өздөштүрүлө электигин көрсөтөт. Адабий тилдин орфографиялык (жазылыш) жана орфоэпиялык (айтылыш) нормалары элде канчалык тез өздөштүрүлсө, жергиликтүү диалектилик өзгөчөлүктөр ошончолук тез жоюлмакчы.

III

Тилдин барлык диалектилерине (говорлоруна) тааныш сөздөр жана грамматикалык форм ал ар жалпы элдик тилдин элементтери катарында каралат. Биз жогоруда келтирген фонетикалык составдагы (үндүү жана үнсүз фонемалар), грамматикалык түзүлүштөгү (морфологиялык жана синтаксистик категориялар жана алардын форманттары) жана сөздүк составдагы кыргыз диалектилеринин баарына тек таандык белгилер жалпы элдик кыргыз тилин түзөт. Демек, «кыргыз тили» биз ошол жалпы элдик белгилерден турган тилди, ошондой эле, ал касиеттерге ээ болгон ар бир кыргыз диалектисин (говорун) түшүнөбүз. Ушул бардык диалектилерге эриш-аркак болуп турган орток белгилер кыргыз адабий тилинин негизин түзүп турат. Мындай болбогондо биздин адабий тилибизди диалектилердин өкүлдөрү түшүнбөгөн болор эле.

Ошондуктан азыркы кыргыз адабий тилинин базасында (негизинде) бир гана диалект (говор) турбастан, барлык диалектилерге

таандык орток белгилер— жалпы элдик кыргыз тили турат¹ деген пикирге келебиз.

Жергиликтүү диалектилер жазма тилге негиз болуп берүү менен катар анын мындан ары өнүгүп-өрчүшү үчүн да түгөнгүс булак болуп саналат. Адабий тилибиздин орфографиялык нормаларынын жана грамматикалык эрежелерин калыптаныш процесси азыркы тапта негизинен бүтгү деп айтууга болот. Бул калыптануу процессинде диалектилердин бардыгы тең өзүнүн таасирин тийгизбей койгон жок жана тийгизип да жатат. Мындай таасир, биз жогоруда көрсөткөндөй, жалаң тыбыштык жагынан гана эмес, грамматикалык жагынан да болгонун көрөбүз. Мисалы, татаал этиштин учур чагынын говорлор боюнча бир нече параллелдүү түрү болсо, адабий норма иретинде анын барлык диалектилерге белгилүү гана формасы (көмөкчү этиштин – т менен бүткөн түрү) кабыл алынган, ал эми көбүнчө түндүк диалектиде учураган түрү («ры» менен берилген: бара жатыры) кабыл алынган эмес. Ошол сыңары түштүк-батыш диалектисине гана тааныш болгон этиштин көптүк (-лар) формасы да адабий тилге алынбады. Демек, адабий тилдин грамматикалык жагынан калыптанышына барлык диалектилер катышат экен. Мындан ары да айрым грамматикалык эрежелер диалектилердин таасири менен такталышы же толукталышы мүмкүн. Ушуга байланыштуу түштүк диалектилерде өтө активдүү колдонулуучу этиштин II жагынын жекелик кыска сылык формасын (-ң; келиң) кээ бир авторлордун колдоно башташы кокустуктан эмес. Айтор адабий тилибиздин орфографиялык, орфоэпиялык жана грамматикалык нормаларынын калыптаныш процесси биротоло бүтгү деп айтууга болбойт; алар айрым учурларда, али да болсо такталышы же толукталышы мүмкүн.

¹ Кийинки чыккан эмгектеринде автор бул пикирин өзгөрткөн болчу: «После революции на базе столичного северного диалекта... возник общенациональной письменной литературный язык» (см. Б. М. Юнусалиев. О стиливой дифференциации киргизского литературного языка. – В кн.: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР, Ашхабад, 1968, стр 187).

Э акыркы эмгегинде мындан да башкача пикирге болгон: «Башкача айтканда, адабий тилдин негизинде, .. жалпы элдик белгилер турат» (Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971, 62-бет). Адабий тилдин диалектилик базасы боюнча автор м р н н акырына чейин белгил бир пикирге келе албагандыгы келтирилген бул фактылардан к р н п турат (ред.).

Эгерде азыркы адабий тилибиздин грамматикалык нормалары жөнүндө «тактоо» жана «толуктоо» деген түшүнүктөрдү «мүмкүн» деген бир аз күмөндүү түшүнүктөр менен коштоп айткан болсок, анын лексикасы; сөздүк составы жөнүндө эч кандай күдүксүз эле, чечкиндүү түрдө «такталуу», «толукталуу» зарыл деп кескин айта алабыз. Ар бир жергиликтүү диалектинин (говордун) лексикасында кылымдар бою элдин кесиби болуп келаткан дыйканчылыкка (эгинчилик, пахтачылык, апийимчилик 1 ж.б.)? багбанчылыкка, жүзүмчүлүккө, бакчачылыкка, жибекчиликке жана ар түрлүү кол өнөрчүлүккө (темир устачылык, саймачылык, килем токуучулукка ж.б.) байланышкан толгон-толгон сөздөр, терминдер бар. Бирок тармактык лексиканы изилдөө, жыйноо иштери биздин илимий мекемелер тарабынан алиге чыны менен баштала элек жана, ошондуктан, ал лексика адабий тилибиздин сөздүк составын өстүрүүнүн булагына айлана элек. Асыресе бул жагынан түштүк диалектилердин мол мүмкүнчүлүгү бузулбаган дың сыяктуу кебеле элек десек жаңылышпайбыз.

Биздин оюбузча, жергиликтүү диалектилер адабий тилдин негизин түзүүгө кандай бүт катышкан болсо, алар адабий тилдин мындан ары өрчүшүнө да, биринчи кезекте, анын сөздүк байлыгын арттырууга бүт активдүү катышып, ар бири белгилүү даражада өз үлүшүн берүү керек. Бирок адабий тилдин калыптаныш жана андан ары өрчүш процессинде бардык диалектилер бирдей даражада таасир келтирет дешке болбойт. Таасирдин даражасы ар бир тилдин (элдин) тарыхый шартына жараша болот. Кыргыз элинин тарыхында адабий тилдин түзүлүшүндө жана анын өнүгүшүндө түндүк диалект активдүүрөөк роль ойногонун байкайбыз. Бул көбүрөөк активдүүлүк эки чоң кырдаалга байланышкан: биринчиден, алгачкы республикалык басма сөз интеллигенттеринин басымдуу көпчүлүгү түндүк диалектинин өкүлдөрүнөн болушу, экинчиден, республиканын саясий экономикалык борборунун түндүк Кыргызстанда орношу. Бул эки кырдаалдын пайда болушу өз иретинде дагы бир чоң тарыхый кырдаалга – түндүк Кыргызстандын мурунураак Россияга кошулуп, маданият жана экономика жагынан анын прогрессивдүү таасирин эртерээк көрүп калгандыкка байланышкан.

Адабий тилдин өрчүшүнө түндүк диалектинин таасири көбүрөөк болгондуктан азыркы брфографиялык эреже боюнча сөз башында түштүк диалектилерге мүнөздүү каткалаң **п** эмес, жумшак **б** (пал эмес, бал, полот эмес, м болот, бирок пахта, пияз), жумшак **г**

эмес каткалаң к (гырылда эмес, кырылда, гүрүлдө эмес, күрүлдө, бирок гозо, гүл). Таасирдин күчтүүрөөктүгү орфографиядан да сезилет. Адабий тилдин лексикасында да түндүк диалектинин таасири өтө күчтүү; сыйыр эмес, уй, жувалдыз эмес, темене, тага эмес, таяке, уке эмес, ини, аскак эмес, асма, элгек эмес, элек, балыш эмес, жастык ж.б. у. с.

IV

Адабий тил-күн санап өнүгүп бараткан, келечеги кең көрүнүш, диалект – жоголуп, өчүп бараткан көрүнүш. Социализмден коммунизмге өтүү доорунда, адамзаттын тарыхында эң жогорку маданияттуу коом түзүлүп жаткан мезгилде маданияттуу сүйлөөнүн (жазуунун), тил маданиятынын мааниси ого бетер жогорулайт. Тил маданияты деген сөз диалектилик форма калып, адабий тилде сүйлөө, жазуу, анын түшүндүргүч мүмкүнчүлүгүн толук жана туура пайдалана билүү дегендикти билдирет.

Биздин социалисттик шартта, советтик элдердин бир туугандык ынтымактуу үй-бүлөсүндө экономика менен маданият тарых көрбөгөн темп менен өсүп бараткан сыяктуу, ал улуттардын адабий тилдери да бирине-бири жагымдуу таасир келтирип, бирин-бири байытуу аркылуу, ошондой эле ыкчам темп менен өсүп-өнүгүүдө. Асыресе мурун өнүккөн Жазма адабий тили болбогон кыргыз эли сыяктуу кылымдар артта калып келаткан элдердин тилинин сөздүк составынын тездик менен өнүгүшүндө улуу орус элинин бай тилинин жагымдуу таасиринин мааниси өтө зор экендигин атайы айта кетүү зарыл. Жалпы элдик тилдин негизинде калыптанып диалектилик, орус жана интернационалдык лексика менен байыган кыргыз адабий тили социализм доорунда өнүгүп, өрчүгөн, түшүндүргүч мүмкүнчүлүгү кең, бай тилдердин бирине айланды. Бул адабий тилди толук өздөштүрүү аркылуу социалисттик коомдун мүчөлөрү илим, техниканын негиздерин өздөштүрүүгө, саясий сезимдерин арттырууга, эмгектин өнүмдүү болушуна, жалпы маданиятынын жогорулашына жетишет. Демек, азыркы адабий тилибиз өсүүнүн, өнүгүүнүн, жаңы жеңиштерге жетишүүнүн, куралы экен. Анын коомдук ролу коомубуз улам алга барган сайын күчөйт. Ал эми жергиликтүү диалект (говор) болсо, социализм шартында, мурунку формациялардагы караганда, абдан тездик менен жоголуп, өзүнүн ролун жалпы элдик адабий тилге тездик менен өткөзүп берип

жаткандыгы байкалат. Коммунизм доорунда, биздин оюбузча, жергиликтүү дидлектилер (говорлор) өзүнүн ролун бүт бойдон жалпы элдик адабий тилге өткөзүп бериш керек, б. а. азыркы кезде калдык катарында каралган диалект (говорлор) коммунизм коомунда толук жоголгон болуш керек. Азыркы социалисттик шартта адабий тилди колдонбой, өзүнүн диалектисинде сүйлөө – артта калгандыктын белгиси. Ошондуктан биздин коомчулугубуз, адабий тил мектепте окулат деп тим болбостон, иш үстүндө да, коомчулук жайларда да, үй-бүлөдө да, ар дайым ар бир адамдан адабий тилде сүйлөөнү талап кылыш керек. Бул жагынан өзүнүн артта калгандыгын жоюуга далалат кылбаган адамдар басма сөздө, сахналарда, радио-теле берүүлөрдө, көпчүлүк жайларда дайыма сынга алынып туруу зарыл.

Б.М. Юнусалиев

ЖАҢЫ АЛФАВИТТИН ПРОЕКТИСИ ТУУРАЛУУ

I

Биздин¹ өлкөбүздө² орус алфавитине³ өтүү маселеси чоң саясий маселелердин бири болуп отурат. Өз убагы араб алфавитинен латын алфавитине өтүүгө акылман В.И. Ленин кандай чоң маани берген болсо, азыр бул маселени чечүүдө биз да ошондой маани берүүбүз керек.

Мурун бай-манаптардын, орус помещиктеринин эзүүсүндө болгон, артта калган караңгы кыргыз эли орус пролетариатынын жардамы аркасында эксплуатациянын эзүүсүнөн кутулуп, эриктүү, кубанычтуу, гүлдөгөн Советтик Кыргызстана айланды. Ленин партиясынын жол башчылыгы аркасында орус пролетариатынын жардамы менен, Советтер Союзундагы бардык элдер менен бирдикте болуп, кыргыз эли формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданиятка ээ болду.

Кыргыз элинин бул маданияты орус элинин маданият казынасынан сүзүп алуу менен күндөн күнгө байып, өркүндөп бара жатат. Ал

¹ Бул макалада автордун аты-жөнү: «Жунушалиев Болот» болуп берилген (ред.).

² Макаланын чыккан жылы, басылган жери ж.б. жөнүндө маалымат китептин аягындагы библиографияда берилет.

³ Бул макала латын тамгасы (алфавита) менен жарыяланган болчу. Бул жыйнакка орус графикасынын негизинде түзүлгөн азыркы кыргыз алфавити менен берилди жана айрым орфографиялык, пунктуациялык толуктоо киргизилди (ред.).

казына – эң эле түгөнгүс бай казына. Бул казынада адамзаттын акылман генийлеринин–Маркстин, Энгельстин, Лениндин эмгектери, бүткүл дүйнөлүк маанидеги орус билимпоздорунун – Ломоносовдун, Герцендин, Павловдун жана башкалардын, дүйнөлүк жазуучулардын, акындардын – Пушкиндин, Л. Толстойдун, М. Горькийдин эмгектери бар. Орустун бай тилин канчалык тез жана жакшы үйрөнсөк, бул казынаны ошончолук көп пайдаланмакпыз, биздин маданиятыбыз ошончолук тез алга кетмекчи. Бул тилди үйрөнүүдө алфавиттин жалпы болушунун мааниси эң чоң.

Мына ошондуктан биздин өлкөнүн орус алфавитин колдоно элек элдери жаңы алфавитке, орус алфавитине өтүү маселесин өз убагында эң туура көтөрүп отурат.

Жаңы алфавит тууралуу эмнелерди эске алуу зарыл

Алфавит –бул адабий тилибиздин имласынын (орфографиялык эреженин.– ред.) негизги маселеси. Жаңы түзгөн алфавитибиз маданий тилибиздин өркүндөшүнө, өсүүсүнө бөгөт болбой, тескерисинче, анын өсүшүнө жол ачат жана элдин тез сабаттуу болушун тездетет. Алфавитибиз канчалык оңтойсуз болсо, имлабыз да ошончолук кыйын болот. Алфавит жеңил болуу үчүн эмнелерди эске алуу керек.

1. Баарыдан мурда, албетте, алфавитти көпчүлүк калк үчүн түзүп жаткандыгыбызды эске алып, аларды ошол алфавите тез, жеңил үйрөтүүнү көздөөбүз керек. Албетте, бул убакта кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн эскербей коюуга болбойт.

2. Маселе орус алфавитин алуу жөнүндө бара жаткандыктан, фонемалуу тыбыштарды белгилөөдө, мүмкүн болушунча, ошол алфавиттин рамкасынан чыкпоого тырышуу керек.

II

Үнсүздөр

Жаңы ариби	Эскиче латын ариби	жаңы арип	Эскиче латын ариби
б	b	к	k (g)
в	v	л	l
г	g	м	m

д	d	н	n
ж	ç (z)	п	p
з	z	р	r
й	j	с	s
т	t	ч	c
ф	f	ш	s
х	x	ц	ç

Иштин мындайча болушу материалдык жактан да чоң пайдалуу.

3. Ар бир ариптин эки тилде тең бирдей (бирдей болбосо да жакын) айтылгандай болушуна тырышсак, эки тилде окууда, жазууда үйрөнүүчү адамдарга көп жеңилдик кылган болобуз.

Көрүп турасыздар¹ мурун латынча үнсүз ариптер 23 боло турган болсо, азыр бардыгы – 20 арип. Бул кыскаруу биринчиден, [ç]²менен [ɣ] ариптеринин эсебинен болду. Бул тыбыштардын кыргыз тилинде фонема эместиги, буларды койбой турган болсок, адабий тилибиздин өсүшүнө кыйынчылык келбей тургандыгы тил жагында иштеген илимий кызматкерлердин көпчүлүгүнө ачык маселе.

К жанаариптери биздин мурунку алфавиттерибизге бир гана фонеманын эки түрдүү айтылышын, к ариби жумшак түрүн, қ ариби каткалаң түрүн белгилеп келген. Маселен ичке, палатализацияланган үндүүлөр келгенде «кир, көрүк, күл, үкү» болуп, жоон үндүүлөр келгенде «кокус, ак, кырк» болуп ажыралып жазылып келген. Ал эми бул учурлардын баарында тең жоон келгенде да, ичке келгенде да бир арип менен жаза турган болсок, айта турган сөзүбүздүн мааниси өзгөрүлбөйт, маселен, *кир, кыр, кул, күл, кол, көл, кырк*.

Бирок үн чыгарып окуганда ал ариптердин айырмалары болот. Бул айырма кыргыз тилдин акцентсиз сүйлөгөндөр үчүн так окулушу керек. Бул учурларда «к» га тили келбеген акценттүү адамдарча окуп, тилибизди бузабыз деген пикирлер негизсиз пикирлер. «К» жана «г» ариптери да ошол сыяктуу.

Булардын бир гана түрүн алып, экинчи түрүн жоюуга бир гана эреже жетиштүү. «Қ», «к» жана «г», «г» тыбыштары ичке үндүү менен учураган кезде, бардык сөздөрдө, мейли жаңы кирген сөздөр болсун «к», «г» болуп окулат.

¹ Таблицаны караңыздар

² фонема, анын өзгөргөн, жумшарган түрү ɣ–фонема эмес (ред.)-

Бул жерде жаңы сөздөр тууралуу жаңы эреже чыгаруу иши баш аламандыкка, чаташууга учуратат. Элдин баары тең кайсы жаңы сөз, кайсы эски сөз экенин ажырата албайт. Муну кошуунун зыянсыздыгы туркмен, татар ж.б. тилдердеги тажрыйбалар менен да далилденип отурат. Албетте мурунку өнөкөттү жоюу үчүн мугалимдерге бир аз катуураак иштөөгө туура келет. Экинчиден, мурунку «ç» менен «z» ариптерин бир арип менен «ж» менен берүү боюнча дагы бир үнсүз арип кыскарды. Бул тууралуу бир-эки ооз сөз.

1) «ç» менен «z» кыргыз тилинде фонема эмес, экөөнү бир арип менен жазуудан башка маани чыкпайт;

2) орус тилин билбеген адам «z» келген сөздү «ç» келтирип эле окуй берүүчү, ал эми орус тилин билген адам жаны кирген «z» ариптүү сөздөрдү өзүнөн өзү эле орусчалап туура окуп берчү. Эми деле экөөнү бир арип менен бере турган болсок, кыйынчылыксыз эле, катасыз эле «ç» келген жерде «ç» деп, «z» келген жерде «z» деп эле окуй берет;

3) Эми кеңилжер менен айтылуучу «ц» тыбышына келелик.

Аны кош арип менен жазуу: окуганда да, жазганда да эң эле үнөмсүз болот.

Сунуштарда бул тыбышты кош арип менен, «нг» менен берели дегени туура эмес. Мындай амал менен илгери Радлов өзүнүн түрк тили жөнүндөгү илимий эмгектерин жазганда билимпоздор үчүн чыгарган транскрипциясында колдонгон. Азыркы күндө практикалык алфавит үчүн андай амал жарабайт. Жаңы кирип жаткан сөздөрдө, маселен «ранг» (рад), ангара (адара) ж.б. у с. сөздөрдө мындай кездешүүлөр көп учурайт. Ошондуктан мен анын ордуна орусча «ц» менен белгилөө керек деп ойлойм.

Аффрикат ариптерин –ц, щ ариптерин ошол, аффриката катарында калтыруунун зарылдыгы жок. Аларды алуу иши кыргыз тилин орустарга үйрөтүү үчүн болгон алфавитте гана болууга ылайыктуу.

Биз алфавитти кыргыздар үчүн түзүп жаткандыктан, ал аффрикаталар кыргыз тилинде учурабай, жаңы кирген гана бир аз сөздөрдө учурагандыктан, аларды албаса да болот. Бул ариптерди алуу, мурун «h» арибин алып, эч кимге үйрөтө албай, ар ким ар башка айтып жүргөн сыяктуу, кыйынчылыктарга учуратат.

Буларды алуунун экинчи бир ылайыксыз жери бар. Аз да болсо, кыргыз тилинде ошол аффрикаталарга окшоп кездешүүлөр болот. Маселен: атча, катча, жашча, жумушчу ж.б. Мындай учурда окуучулар

чаташууга мүмкүн. Алардын ордуна аффриката жазуу эч жол коюлгус иш. Ал ариптер эң аз учурагандыктан, аларды кош арип менен тс, шч менен берүүгө болот.

Мына ушинтип, үнсүз ариптер жагынан бардык маселенн орус ариптеринин рамкасында чечтик. Эми орус алфавитин үйрөткөн убакта кошумчалап үйрөтө тургандарыбыз, жумшартуу жана ажыратуу белгилерин эсептебегенде эки гана арип: «ц», «щ». Буларды үйрөтүү оңой.

III

Үндүүлөр

Кыргыз тилинин а, о, у, и, ы тыбыштары, айтылыш жагынан эквиваленттүү (барабар) болбосо да, орустун тиешелүү ариптери менен оңой эле алмаштырылат.

Үндүүлөр жөнүндөгү эң кыйын маселе ө, ү, е ариптерин алмаштыруу болуп отурат. Булар тууралуу менин пикирим төмөндөгүчө:

1) Кыргыздын «е» тыбышы – орустун «е» [йе] тыбышы менен «э» тыбыштарынын ортосундагы тыбыш. Бул тыбышты белгилөө тууралуу коллективдин берген эрежеси дурус эмес, башаламан. Бардык эрежени жадыдан кирген сөздөрдүн жазылышына багындырууга болбойт. «Европа» деген сөздү кыргыздын «е» си менен окуудан ал сөз бузулуп кетпейт, Сөздүн кай жеринде учурабасын, мейли жаңы кирген сөздөрдө болсун, мейли «эски» сөздөрдө болсун, бардык учурларда «е» ариби менен белгиленип, кыргызча айтылышы менен эле окула берүү керек.

2) «Ө» тыбышын «е» менен белгилейли деген коллективдин пикирине да кошулууга болбойт, себеби кыргыз тилинде «ө» тыбышы сингармонизмдүү сөздөрдө эң эле көп учурайт. Маселен, «мөөнөттөн», «мөөрүм» ж.б. Бул учурларда катарлап точка коюп олтуруп күн өтөт, тез жазууга тоскоол болот» окуганда да, тергенде да чоң бөгөт болот. Мына ошондуктан «ө» тыбышы үчүн орусча «е» арибин алуу ынгайлуу. Мындай болгондо, жаңы кирген сөздөрдүн башында орустун «е» си менен айтыла турган болсо, мурункуча эле «йо» менен жазыла бермекчи.

3) «ү» тыбышын «ю» ариби менен белгилөө тууралуу коллективдин пикири туура. Бирок алардын «ю» арибин үйрөтүү жөнүндөгү чыгарган

эрежелери боюнча ал арипти эч убакта эч бир адамга үйрөтө албайбыз. Мындай эреже менен илимий кызматкерлер гана жазып, окуй алат. Сөз башында «ю» [йу] болуп окулсун дешет. Андай болгондо сөз башында «у» келген убакта кантип окумакпыз? Бул, албетте, туура эмес. Коллектив бир топ терминдерди орусча да, кыргызча да окшоштуруп жазабыз деген максатты коюп, кеп учурларда шашып, жөнөкөй маселелерди эске албай кеткен. «Ю» ариби бардык учурда «ү» ордуна жүрсүн. Бир гана учурда, сөздүн кайсы жеринде болбосун, үндүү ариптерден кийин гана «йу» болуп окулуп, «ю» болуп жазылсын.

Созулма үндүүлөр үчүн. Ушул убакка чейин созулма үндүүлөрдү кош, окшош арип менен белгилеп келгенбиз. Бул практика жүзүндө окутууда жана жазууда, методика жагынан бир катар кыйынчылыктар болуп келген. Окутканда созулбаган үндүү тыбыштардын ариптерин өзүнчө окутуп алып, анан созулма үндүүлөрдү эки арип менен жазып, созуп окууна керек дечү эле. Бул убакта мурун үндүүлөрдү өз алдынча окуп калган балдар, эки окшош арип жазылгандыктан, бир тыбышты экиге бөлүп окуур эле. Жаны кирген сөздөрдө кош үндүүлөргө байланыштуу да бир катар чаташуулар болгон. Жазган убакта кошулма үндүүлөр сөздүн башында келгенде, алар бир фонема, «бир тыбыш болсо да» ага карабастан, биринчи арибин гана баш тамга менен жазаар элек. Бул, албетте, баш тамганын жазуу эрежесине каршы эле, ошондой болсо да, практикада жазып келгенбиз,

Эми «ү» тыбышын «ю» аркылуу бергенде дагы бир кыйынчылык тууганы турат. Маселен, «түйүп» сыяктуу сөздөрдү жазганда эрежебиз боюнча үндүүдөн кийин «ү» тыбышы «ю» болуп да, [йу] болуп да эки түрдүү окулганы турат.

Мына ушул келишпөөчлүктөрдү жоюу үчүн, созулма үндүүлөрдүн бардыгын тең белгилей турган жалпы бир тамга алуу керек деп ойлойм. Бул үчүн орустун «ъ» (тамгасын) алууга болот. Мындай болгондо жазылмакчы: Аълы, уълу, тоълук, тююндюъ ж.б.

«Я» тууралуу сунуштарда айтылгандарга кошулуу керек.

Мына ушинтип, үндүү тыбыштар булар болот:

о, у, ы, и, е, э, ү, ю Ш| я [ja] жана кошулма үндүүлөр үчүн бир белги– ь.

Ар түрдүү белгилер тууралуу

Ажыратуу белгиси үчүн апостроф алуу тууралуу сунуштарга кошулууга болбойт. Кыргыз тили үчүн гана эмес, кээ бир учурда орус

тилинин орфографиясы үчүн да апостроф маселеси – эң чатак маселелердин бири. Кыргыз тилинин орфографиясы үчүн апострофту алуунун эч кандай зарылдыгы жок. Аны алуу иши эрежени гана көбөйтүп, элди сабаттуу кылууда тоскоол болот. Жумшартуу белгилерин албоо тууралуу коллективдин пикири (сунуштар) – туура пикир.

Б.М. Юнусалиев

ӨЧПӨС ЭМГЕК

(К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» тууралуу)

Кыргыз эли Улуу Октябрь революциясынан кийинки кыска мезгилдин ичинде Коммунисттик партиянын жетекчилиги астында орус элинин жана башка советтик элдердин күндөлүк бир туугандык жардамы аркасында турмуштун бардык тармактарында укмуштуу ийгиликтерге ээ болду. Кулак угуп, көз, көрбөгөн сонун товарларды – эмгек куралдарын жана күндөлүк керектелүүчү заттарды чыгарып жаткан өнөр жайдын толгон жаңы тармактары түзүлдү; айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жаңы-жаңы түрлөрү өстүрүлүүдө, мурунку көчмөн малчы, дыйкандардын турмушу түп-тамырынан кара курулду, кыргыздардан жаңы социалдык катмарлар – жумушчу табы жана интеллигенция пайда болду; маданияттын жаңы-жаңы түрлөрү – профессионалдык көркөм адабият жана искусство (сахналык, сүрөт, музыкалык жана башка) өсүп чыкты; илим жана техника өнүгө баштады! Мына ушул орчун өзгөрүштөргө ылайык элдин сырткы көрүнүшү да, ички дүйнөсү да бир кыйла өзгөрүүдө.

Мына ушундай жаңы шарттарда жашаган адамдын көп кырдуу эмгегинин ар бир минутада, ар бир сатында пайда болуп жаткан реалдуу заттар же конкреттүү түшүнүктөр тилден өзүнө тийиштүү орун алып, жаңы же эски сөз аркылуу айтылат, ошентип тилдин сөздүк составы дайыма толукталып турат.

Кыргыз элинин экономикасы менен маданиятын өркүндөтүүдө башкы курал болуп колдонулган кыргыз адабий тилинин лексикасы социалисттик курулуштардын жылдарында орус тилинин жагымдуу таасири аркасында тарыхта угулбаган темп менен өстү. Так мына ушул сапаттык өзгөрүштөрдү, кыргыз адабий тилинин революциядан

кийинки өзгөрүштөрүн, өнүгүш процессин, анын лексикасынын өнүгүшүн профессор К. К. Юдахиндин жакында «Советтик энциклопедия» басмасы тарабынан чыгарылган жаңы сөздүгү толугу менен чагылдыра алган.

Сөздүктүн кириш сөзүндө түзүүчү тарабынан айтылгандай, бул эмгектин материалдары бир кыйла бай, көп жанрлуу керкөм адабияттан, илимий-популярдык китептерден, үзгүлтүксүз жана күндөлүк басма сөздөн, жазма эстеликтерден, фольклордон, элдин өкүлдөрүнүн оозунан терип-тепчип жыйналган. Сөздөрдүн маанисин тактоо жана эл оозунан лексика жыйноо максатында сөздүктүн автору дайыма малчылар, пахтачылар, ар түрдүү ишканалардын жумушчулары, интеллигенттер менен тыгыз байланышта болуп келген. Сөздөрдүн маанисин ачууда лексикографга окумуштуулар да, жөнөкөй колхозчулар да, жазуучулар да, эл чарбасынын айрым тармактарынын адистери да консультант болуп берген.

Азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн колдонулушу боюнча ошентип чебердик менен жыйналган эсепсиз бай фактылуу материал тажрыйбалуу лексикографга мурун болуп көрүлбөгөн жаңы типтеги эки тилдик фундаменталдуу сөздүк түзүүгө мүмкүнчүлүк берген.

Бул эмгектеги жаңычылык биздин замандын интеллигентинин, жумушчусунун, колхозчусунун активдүү лексиконун өз ичине алышында гана эмес, ошону менен бирге иллюстрациялык бай тексттер аркылуу ар бир сөздүн маанисин төкпөй-чачпай түгөл чечип берүүгө этимологиялык жана тарыхый-этнографиялык түшүндүрмөлөрдүн мол берилишинде.

Бул эмгектин дагы бир артыкчылыгы ушул, кыргыз элинин тил маданиятын элестеткен укмуштуу бай жана кызык материал бүт бойдон орус тилине кылдаттык менен которулуу аркылуу кеңири окуучуларга жеткиликтүү болуп, дүйнөлүк окумуштуулардын кыргыз элинин речтик маданияты менен таанышып, аны изилдөөгө мүмкүнчүлүк туулгандыгында. Ата мекендик лексикографиянын тарыхында мындай типтеги улуттук орус сөздүктөрүн түзүү ишиндеги биринчилик профессор К. К. Юдахинге таандык. Ошондуктан «Советтик энциклопедия» баркасы өзүнүн кириш сөзүндө аны «улуттук лексикографиянын негиз салуучусунун бири» деп аташына толук негиз бар.

Сөздүктүн жогорку деңгээлде түзүлгөндүгү андагы ар бир сөзгө арналган түшүндүрмөлөрдүн иштелишинен көрүнүп турат. Андагы ар бир баяндама сөздүн негизги жана өтмө маанилери толук жана так

берилиши менен мүнөздөлөт. Көп учурларда сөздүн мааниси контекст менен, көбүнчө макал, лакап, идиомалардан турган бай жана кызыктуу фразеологиялар менен түшүндүрүлгөн. Ошондуктан ар бир сөзгө арналган баяндоолор окуучуну өзүнө тартып кызыктырып турат.

Профессор К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» көлөмүн жана андагы сөздөргө арналган баяндоолордун канчалык толук иштелгендигин көз алдыга элестетиш үчүн 1961-жылы Алма-Атада басылган эки томдук «Казак тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгүнөн» бир эле салыштырма фактыны келтирели. .

Бул бири-бирине өтө жакын тилдерден эки сөздү туш келди алып, салыштырса, көз деген сөзгө Юдахинде тогуз маани берилсе, казакча түшүндүрмөлүү сөздүктө анын төрт гана мааниси талданган, тарт деген этишке. Юдахинде он тогуз маани берилсе, казакчада анын алты эле мааниси чагылган. Ырас, казак сөздүгүндө бул сөздөрдүн кээ бир маанилери ромбиктен кийин, фразеология менен берилген. Бирок фразеология жагынан да «Кыргызча-орусча сөздүк» кем түшө койгон эмес: ал сөздөрдүн ар маанисин ачууга байланыштуу келтирилген туруктуу сөз тизмектеринен башка да, көз деген зат атоочко ромбиктен кийин 46 идиома, тарт деген этишке 15 идиомалык сөз тизмектери берилип, ал идиомалардын ар кайсынысынын мааниси контекст аркылуу ачылып берилген.

Түркологдордун жалпы пикирлерине ылайык, профессор К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» алгачкы 1940-жылдагы басылышы бардык лексикографиялык көрсөткүчтөр боюнча жыйырма жыл бою СССРдеги түрк тилдеринин эч бир башка улуттук-орусча сөздүктөрүнө биринчиликти берген эмес. Кийинки жылдары Азербайжанда, Өзбекстанда, Түркмөнстанда, Татарстанда жана башка республикаларда көлөм жагынан ашып түшкөн түшүндүрмөлүү жана эки тилдик сөздүктөр чыга баштаган эле. Эми профессор К. К. Юдахин өзүнүн жаңы сөздүгүн жарыялоо менен СССРдеги түрк тилдери боюнча лексикографиялык иштерде биринчиликти өзүнө кайтарып алды десек жаңылышпайбыз.

Сөздөрдүн маанилерин билгичтик менен талдоо, сөздөргө арналган баяндоолордун ар кыл фразеология менен жык толушу, лексикографиялык белгилердин так жана ар түрдүү берилиши, этимологиялык, тарыхый, этнографиялык жана дагы башка зарыл түшүндүрмөлөрдүн берилиши – мына ушул сыяктуу баалуу касиеттер сөздүккө дүйнөлүк окумуштууларын кызыктырып келген, алтаистика илими боюнча

жарыяланган эмгектерде сөздүккө дайыма шилтеме жасалып келген. Түрк тилдери боюнча толгон изилдөөлөрдүн жана сөздүктөрдүн автору профессор К. К. Юдахин алтаистика илимдери боюнча эл аралык коомдун ардактуу мүчөсү болуп шайланган. Жаңы мазмундагы көлөмдүү сөздүк кыргыз тилинин өнүгүш тарыхын жана азыркы абалын изилдөө үчүн, кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын, психологиясын жана белгилүү даражада материалдык маданиятын изилдөө үчүн илимге ишеничтүү жана түгөнгүс булак болуп саналат. Бул рецензияланып жаткан эмгектин илимий мааниси мына ушунда. Эми К. К. Юдахиндин жаңы эмгегинин практикалык мааниси да андан бетер зор, андан бетер көп кырдуу. Баарыдан мурда ал улуу орус тилин үйрөнүү үчүн кыргыздарга табылгыс курал болуп эсептелет, ошондой эле башка элдер үчүн орус тили аркылуу кыргыз тилин үйрөнүүгө курал боло алат.

Ошону менен катар орто жана жогорку окуу жайларында азыркы кыргыз тилинин нормативдүү системалуу курсун, анын өнүгүш тарыхын өтүү үчүн да баа жеткис курал болуп саналат. Азыркы адабий тилдин лексикалык байлыгын бүт бойдон өз ичине алган жана анын стилдик колдонулушунун өзгөчөлүктөрүн ачып берүүчү түшүндүрмөлүү сөздүк алиге жарала электиктен, профессор К.К. Юдахиндин эмгегинде ар түрлүү лексикографиялык (мисалы «диалектилик», «эскирген» сыяктуу) белгилер көрсөтүлгөндүктөн, нормативдүү сөздүктүн ролун аткарып, мамлекеттик кызматкерлерге, басма сөз кызматчыларына, жазуучуларга, окумуштууларга, котормочуларга, айтор, кыргыз адабий тилин колдонуучулардын баарына адабий тилдин лексикасын туура пайдалануу үчүн кеңешчи болуп берет.

Сөздүктүн практикалык мааниси биздин республикадан тышкары жерлерге да жетет, ал СССРдин көп улуттук элдеринин тилдеринде лексикографиялык эмгектер түзүүдө сонун үлгү болуп бере алат. Профессор Юдахин Константин Кузьмич – Кыргыз ССР илимдер академиясынын академиги, Өзбек илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, түрк тилдери боюнча көп эмгектер берген, согушка чейинки «Өзбекче-орусча», «Уйгурча-орусча, сөздүктөрдү түзгөн. Согуштан кийинки жылдары «Орусча-кыргызча сөздүктүн» авторлорунун бири жана редактору болгон.

Ал республикабыздын 40 жылдыгына даярдык көрүү күндөрүндө өзүнүн элине эң сонун жаңы эмгек берди. Түбөлүк өчпөс эмгек бергендиги үчүн Константин Кузьмич Юдахинге биздин элибиз чын жүрөктөн чыккан чексиз алкыш айтарында шек жок.

ИЛИМДЕРГЕ САЯКАТ

Бул чакан эмгекте менин өмүр жолумда жаш кезде тандап алган кесиптин сересине чыга албасам да, колдон келишинче анын ой-чуң-курларын аралап, мурдагы илимпоздордун калтырып кеткен мурас-тарынан үлгү алып, аларды өздөштүрүүгө аракеттенүү менен бирге аз да болсо өзүм үйрөнчүк доорду далайга чейин улап, ал кездери тажрыйбанын жокко эселигинен кээде айрым бир маселелер боюнча көбүнчө кандидаттык диссертацияма байланыштуу кээ бир түшүнүк же ойлорумду ары-бери чүргөп жаза салганда андай «табылгаларым» жетекчимдин купулуна толбой калганда андайларды бүтүндөй өчүрүүгө да дуушарланып жүргөндөрүм күнү бүгүнкүдөй эсиме түшөт; кээде алдыга кадам таштоого аракеттенип, бирдемелер жазган болуп жүрүп, кийин ойлонсом, бир топ мезгил чынында эле ийгиликсиз да өтүп кеткен сыяктанат окшойт.

Биз башыбыздан кечирген замандын дагы бир мүшкүлү илгерки кыргыздар оюн-чындан айтышкан «өлүп көрүптүрмүнбү?» дегендей, жергебизде отурукташып жашоо, үзгүлтүксүз аз да болсо, окуп, кат-сабатын ачуу, дүйнөнүн төрт бурчунда эмне болгон, азыр эмне болуп жатат, дүйнөдө эмне кызыктар бар, эмне жок? деген сыяктуу түшүнүктөр менен убара чегип, түйшөлбөй эле, жалпы калайыктын өмүрү илгерки кылымдар бою калып алып калган жашоо салттарынын алкагында өтө берген.

Ал эми совет доору мурда болуп көрбөгөндөй жаңыча түшүнүк, жаңы коомдук мамилелерди орнотуп, патриархал-феодалдык коомдук мамилелерди жаңыча мамилелер менен алмаштыруу жолунда кыргыз коомунун өзүнүн кемчилигинен, мурдагы уруучулуктун жоболорунан баш тарта албоо кырсыгынан, сабаттуулардын жокко эселигинен, тап күрөшүнүн ураандарына жамынып алып, өз ара кырчылдашкан күрөштүн натыйжасына өздөрү дуушарланып, катарлары азайып отуруп, көп жоготуулар жана ордуна келбес мезгилдер өтүп кетиптир, көрсө!

Мына ушундай кырдаал кыйлага созулуп, андан кийин совет бийлиги биротоло чыңдалып, ал заман 70 жылдан астам убакка дейре

созулуп, бардык аракеттер, анын ичинде өзгөчө илим жаатында бир эле катаал идеологиянын алкагынан чыга албай жашоонун кесиринен өз мекендештерибиз болгон алгачкы бирди жарым илимпоз-педагог гана эмес, агартуучулардын эмгектери тургай, аттарын атоого жол жок, бир жактуу мезгилдерди да баштан кечирдик. Натыйжада изилдөөлөр да бир жактуулуктан кутула албады. Ал кездери жалпы эле бардык илим салаалары боюнча изилдөөчүлүк маданиятынын элементтеринин толук өздөштүрүлө электигинен да кыйла примитивдүү илим сымал көз караштар кепке чейин орун алып келгендиги да чындыкка жакын.

Ушундай илим жолунда алардын тармактарынын кыйласына баш буруудан мурда ал учурда бийлик тарабынан түзүлгөн Өкмөткө караштуу Илим Комиссиясынын (1926-ж.) иш пландарынын негизгиси-башталгыч окуу системасын түзүү, алды менен кыргыз эне тилинин ички өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылып кураштырылган (1924-ж.) реформаланган араб алфавитин түзүп, андан ары өркүндөтүп, кыргыз тили боюнча алгачкы окуу куралдарын жаратуу милдеттери алдыга коюлган.

Бул милдеттерди аткаруу Орто Азия Түрк бюросунун чечими менен түзүлгөн Илим Комиссиясынын Ташкенде иштеп жаткан мезгилинде эле башталган аракеттер улантылгандыктан, 1924-ж. мартта Э. Арабаевдин алгачкы «Алиппеси» (анда Илим комиссиясынын алгачкы тарагасы да Эшенаалы Арабаев болгон), аталган жазууга салынып, ошол жылдын 7-ноябринде «Эркинституттоо» гезити; 1926-жылдан «Жаңы маданият жолунда» жана «Коммунист» журналдары; 1928-жылдан баштап Э. Арабаев менен Х. Карасаевдин «Сабат ачкыч» («Саамалык») алиппелери; К. Тыныстановдун алгачкы «Эне тилибиз» аттуу чакан окуу куралдары дүйнөгө келген. Ал эмес, алардын 1928-жылдан тарта чыга башташы реформаланган араб жазуусунан латынча жазууга өтүү аракети жана сунуштары менен коштолгон.

Болгондо да бизден мурда өз эне тилинде жазуу-сызууга эгедер болушкан босоголош казак элинин аздыр-көптүр жетишкендиктерин көрүп, алгачкы билимди казакча алган кыргыз азаматтарынын өкүнүчтөрү, эңсеген тилектери орундалуу жолуна түшкөндө, ага жандили менен катышууга умтулган Касым Тыныстанов сыяктуу кыргыз азаматтары алгачкы аракеттерин эне тилге арнап, анын майданында жандарын үрөп аракеттенишкен. Анын эң бараандуу, эң маанилүү далилеринин бири К. Тыныстанов, Осмонкул Алиевдер (ошо кездеги

Кыргыз Автоном облусунун Эл агартуу комиссариатынын Тыныстановдон кийинки эл комиссары кыргыз делегациясынын башчысы) 1-Бүткүл союздук Түркологиялык Съездге Баку шаарына барып катышып, анда Тыныстанов болгондо да кыргыз жазуусун латынчага өткөрүү маселеси боюнча атайын доклад жасап чыккан. Аталган съездди даярдап өткөрүүгө эң чоң маани берилип. ошол жылдын жаз айларында алгач Самаркан шаарында Түркологиялык пленум өткөрүлүп, ага ошол эле Касым Тыныстанов менен Хусейн Карасаевдер катышып келишкен экен (кийин алардын сүрөтү 1926-жылдан чыгарыла баштаган «Жаңы маданият жолунда» журналынын башкы бир номерине жарыяланган экен. Ал сүрөттүн көчүрмөсү менин архивимде бар. Б. О.).

Акыры, 1928-жылы Советтер Союзунун алкагындагы бардык славян эмес улуттар менен катар биздин эл да өзүнүн латын алфавитине эгедер болуп, анын тамга курамынан баштап, башка да оңдолуп, түзөтүлүп, кошумчаланып отуруп, кандайдыр өлчөмдө бир калыпка келишинин бардык түйшүктөрүн негизинен аркалаган, анын ой-чуңкурлары ошол эле К. Тыныстановдун аракети менен, анын жетекчилигинде, ал эмес, көбүнчөсү ошол адамдын өз колу менен ишке ашырылган экен. Болгондо да жаңы жазма тилибиздин калыптана баштап, бир нукка түшүшү жалпысынан Касым Тыныстановдун жеке керт башынын талантынын, сезимталдыгынын күчтүүлүгүнөн, болгондо да өзү окуп, таалим алган казак грамматикаларынын үлгүлөрүн мыкты өздөштүрө алгандыгынан адеп эле башталганда негизинен кадимки илим жолуна түшө алышы жазма тилибиздин илимий негиздеринин туура теориялык-практикалык нугунун улам өркүндөй беришин камсыздагандыктан «улуу илимпоз агабыз Касым Тыныстанов кыргыз тил илиминин чыныгы негиз салуучусу» деп таанылышынын айныксыз тууралыгын дагы бир жолу далилдейт десем жаңылган болбойм.

Кайталап айтканда, буларды бир жагынан, чындыгында эле алмустактан берки тетиги Енисей жазуусунан (ал байыркы Енисей кыргыздарыныкы деп эсептелет) ажырап калганыбыздан кийинки 12-13-кылымдан кийин гана кыргыз элинин кайрадан жаңырып, энчисине бүткөн жаңы жазуусу колуна тийип, анын жаңы доору башталып отурушу кыргыз этносунун кайра жаралуусунун баа жеткис жышанасы катары эсептелиш керек деп айткым келет.

Ал замандан алда-качан мурда түзүлүп калган жалпы элдик кыргыз оозеки тили менен катар жаңы жазуунун пайда болуп, жазма

адабий тилибизге негиз салынып, анын тармактары да түзүлө башташына жол ачылат (бул жерде: «жазма адабий тил» деп ылгый эле көркөм чыгармалардын тилин түшүнбөй, эң алды менен улуу «Манас» эпосунун, ошону менен катар жалпы эле революцияга чейинки кыргыз жергесине кагаз бетине түшүрүлүп, кыйла эле таралууга жетишкен эски чагатай жазмаларынын үлгүлөрүнүн тилин, жаңы заманда арабча тамгада жазылып, басмадан чыкка көркөм адабий, саясий ж.б. публицистиканын, окуу куралдары менен күндөлүк басмадан чыгып кеткен түрдүү мазмундагы жазмалардын тилдерин жалпысынан эсептөө керек).

Ал кездерде жаңы замандын негизинен алгалай берүүсү өз темпин басаңдатпай, ичкерден болсо өлкөнүн чет-жакаларындагы элдин да саясий сезимдерин алдыга коюлган жалпы социалисттик максаттын артыкчылыгын даңазалап, түрдүүчө саясий-коомдук көз караштарын калыптандыруу аракеттеринин нугунда тап күрөштөрдү басаңдатпай жүргүзө берүү талабы өзүнүн керектүү, максатка төп «жемиштерин» бергенден берип, ошону менен катар, ал күрөштөрдүн капшабында орду толгус жоготууларга СССРдин алкагында жашаган бардык калайык-калк дуушарланган мезгилде негизинен алардын ар биринин кат тааныган сабаттуу интеллигенттери куугунтук, репрессияга да учурагандыгы барыга белгилүү. Ошол жылдары кыргыздын белдүү азаматтары да ошондой капшаптын жабына учурап андайлардын арасында А. Орозбеков, А. Сыдыков, Ю. Абдракманов, К. Тыныстанов, Т. Айтматов сыяктуу ондогон азаматтары жаштары кыркка жетип-жетпей күм-жам болушкан.

Мындай процесс жаңыдан чыйыр салына баштаган илим тармактарынын бардыгына орду толгус зыян келтирип, көп нерсени кайра жаңыдан баштоого, андай аракеттердин жүрүшүндө мурункулардын эмгектерин эскергей тургай (андайларга тыюу салынган Б. О.), тиги же бу автордукун «энчилеп алуу» кадыресе аракетке айланган учурлар да болгон.

Бул жагынан кыргыз тил илимине келе турган болсок, анын жазуусунун башатында турган, элибиздин эң алгачкы агартуучусу Э. Арабаев, аталган илим салаасынын негиз салуучусу, кыргыздар бала балуп, башына жүн чыкканы оозун ачып өөп, көзүн ачып көргөн алгачкы Кызыл профессору Касым Тыныстанов, анын замандашы жана калемдеши Аскар Ыдырысов, алгачкы агартуучулардын бири Базаркул Данияров, Ажыман Шабданов ж.б. лар репрессияланып

кетишкендиктен бул илим тармагынын кадамдары аттанганда эле орду толгус зыянга учуроо менен коштолгондугу бизге маалым.

Бирок негизинен мектеп окуу китептерин жыл сайын жаңылап басып чыгаруу иши эч кандай үзгүлтүккө учурабай улантылуу милдетинин алкагында К. Тыныстановдун «Морфология» жана «Синтаксисинин» ордуна ал киши камалып кеткенден кийин К. Бакеевдин авторлугунда «Кыргыз тилинин морфологиясы» (5–7-кл. үчүн кырг. тилинин окуу китеби) менен А. Идрисовдун «Алиппесинин» ордуна ушул эле аталыштагы китеп да К. Бакеевдин авторлугунда 1938-52-жылдарга чейин басмадан чыгарылып келген.

Ушул жерде бул баяныбызга кыпчып, эскерте кетүүчү даты бир факт баягы эл оозундагы «ак ийилет, сынбайт» демекчи, жогоруда эскертиле кеткен А. Ыдырысов бечара репрессияланып, он жылга кесилип, Гулагдагы мөөнөтү бүткөдөн кийин даты он жылга өз мекенине келгис он жылдык сүргүндө жүрүп, ажалы жок экен мекенине кайтып келген соң, 1958-59-жылдары баягы «Алиппесинин» авторлугун энчилеп алып, 12 жыл бою басмадан чыгартып келген эргул Казыбек Бакеевди сотко берип, кепилдикке замандаштары К. К. Сартбаев менен Маанайкул Мураталиевди тартып, соттошуп жатып, өз укугун ордуна келтирип, тиги киши 12 жыл бою алып келген калем акысын да К. Бакеевден төлөтүп алууга жетишкени белгилүү. Эгер атылып кетпей, ошондой тагдырга бечара Касым Тыныстанов да дуушарланбаганда, ал киши да жогоруда аталган жана башка эмгектерине авторлугун ордуна келтирип алышы толук ыктымал эле.

Ушундай эле мүшкүл тагдырга 50 жылдардын башында саясий жалаа менен он жылга кесилип кеткен Зыяш Бектенов менен Ташым Байжиевдер да дуушарлангандыгы маалим: алардын авторлугунда 1933-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин окуу китеби» (3-4-кл. үчүн) учурунда К. Тыныстановдун мактоосуна татыктуу болгон бул китеп (ал жөнүндө Касымдын «Десять лет нового алфавита» аттуу макаласында айтылган) ошол 50 жылдарга чейин үзбөй басмадан чыгарылып, башталгыч класстар үчүн бирден-бир окуу китеп иретинде Эл агартуу комиссариаты тарабынан сунушталып жана колдонулуп келген болсо да, авторлору саясий күнөөлөнүп, камалып кетээр менен мындай аталыштагы окуу китеби 1951-жылдан баштап мурдагы эле мазмунунда, эч өзгөрүүсүз эмнегедир ал учурда ошол комиссариаттын орун басары болуп иштеп турган Бейшегүл Үмөталиеванын авторлугунда чыга баштап, кийинчерээк ага Каратай Сартбаев

кошулуп, бул окуу китеп көп жыл бою басмадан чыгарылып келди; ал тургай Б. Үмөталиева окуу китебинин автору катары илимдин кандидаты болсо да, «профессорлук» атак алууга жетишти. Тагдырдын тамашасы (б. а. чапкештиги) китептин авторлорунун бири Ташым Байжиев түрмөдө каза болуп калып, элине кайткан жок; 8 жыл Гулагда жүрүп, ажалынын жогунан жергесине аман-эсен кайткан Зыяш Бектенов сотко кайрылып жатканда тагдырдын токмогуна кабылып көрбөгөнү көр болуп, жүрөгү үшүп калган жубайы Ракыштын бул ишке кийлигишип, Зыяш агайдын сотко кайрылышына макулдук бербегендигине байланыштуу китептин кийинки «автору» сот жоопкерчилигинен кутулуп кетти!

Мындай көрүмсүз «өнөрдүн» курмандыгына жергебизде жалаң эле тил илими чалынбай, башка илим-чыгармачыл адамдар да дуушарланып жүргөнүнүн нечен фактыларына күбө болуп келебиз.

Түздөн-түз болбосо да, жеңил-желпи эле башка бирөөлөрдүн иштеринен көчүрө салып, аларга илимий эмгектерди жаратууда ошого окшош же ошол эле эмгекти мурда жазып, жарыяланып калган ишке жок дегенде салттуу тартипте шилтеме берүүнү да «эстеринен чыгарып коюп», ал гана эмес, көчүрүп алаарда тиги эмгектердин көздөрү типтирүү жүргөн чыныгы ээлеринен макулдук албай, «жаңы иш» жараткандай компоюп, басып жүргөндөрүбүз да жок эмес. Андай көрүмсүз окуялардан бир-нече мисал келтире кетейин.

Жергебизде жаңы тартип орноору менен чет жактагы тектеш тилдүү өлкөлөрдөн биринчи болуп Кыргызстандын эгемендүүлүгүн расмий тааныган өлкө Түркия Жумхурияты болуп, турмуштун ар тараптары боюнча байланыштарга жол ачылганда, бул жагынан лингвистер да четте калбай, эки элдин тилдеринин да жакын-алыстыктарын илимий планда караштырып чыгуу максатынд анын алгачкы кадамы катары алар кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, башкыр, карачай ж.б. 8 элдин тили боюнча жалпыга түшүнүктүү, ар бир тилдин уңгу сөздөрүнөн турган көп тилдүү сөздүк түзүп чыгууну максат кылганда, ал ишти аткарууга биздин сунушубуз менен Кыргызстандан Түркияга жаш тилчи Кадыраалы Коңкобаев жөнөтүлгөн болучу. Ал тапшырылган милдетин туура түшүнүп, көп эле жанын кыйнабай, түз эле маркум академик К. К. Юдахиндин атактуу «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» андагы төл уңгу сөздөрдүн бардыгын түгөл көчүрүп чыгып, тиги 8 тилдүү сөздүккө Киргизии, бирок, өкүнүчтүүсү көчүрүлгөн материалдардын алгачкы булагын, б. а. К. К. Юдахиндин сөздүгүнөн

тиги сөздөрдү ымыян-чымьянына чейин көчүрүп алгандыгы тууралуу баягы салттуу шилтемени эле берип коюу да Кадыраалынын эсинен чыгып кетиптир.

Бул жагынан бечара академик Константин Кузьмич көп эле «талоонго» учурап келет. Ага дагы эки мисал: учурунда жогорудагыдай ыкма менен ыраматылык Эсенгул Абдулдаев аталган булактан анын ичиндеги уңгу сөздөрүн терип алып, аны «Киргизско-русский словарь» деп баягыдай эле алгачкы булагын көрсөтпөй, өзүнүн авторлугунда жарыялап жибергенине да күбө болдук! Бу киши ошону менен эле токтобой, кайдан-жайдан каза болгону далай жыл өтүп кеткен ыраматылык Намазбек Бейшекеевди «соавтор» кыла салып, өткөн 2006-жылы 1955-жылдан бери төрт жолу басылып чыккан (анын үч жолку басылышынын авторлору Ж. Шүкүров менен Ю. Яншансин; 4-басылышынын авторлугуна көп жаңылыктарды кошуп, ондоп чыккандан кийин мен жана Р. П. Хван тигилердин авторлугун сактап, соавторлукка «Мектеп» басмасынын жана ал кезде көзү тирүү соавтору Ю. Яншансиндин жазуу жүзүндөгү макулдугу менен кошулуп), 1988-жылы КСЭнин башкы редакциясынан чыгарткан элек.

Мунун бардыгын божурап айтып жатканым аталган сөздүккө менин да көп эмгегим кеткен, анткени илгери 50-жылдардын орто ченине чейин Кыргызстанда окуу китептери бүтүндөй Казань шаарынан басылып чыгарылып турган. Ошол жылдары бул сөздүктүн 1-басылышына К. К. Юдахиндин сунушу менен мен жооптуу редакторлукка дайындалып, Казанга командировкага барып, ал жерде анын басмада аткарылуучу аракеттеринин бардыгын ишке ашырып келгемин. Аңгыча 1955-жылдан баштап Кыргызмамбаста мектеп окуу китептерин чыгара баштоого киришкен мезгилде тигил Сөздүктүн Казанда терилип калган матрицасы Фрунзеге алынып келинип, бул жерден анын 1-басылышы жарык көргөн. Ошондон кийин анын 2, 3-басылыштары 1963 жана 1975-жылдары жаңыртылып басмадан чыгарылганда да эмгектин авторлору жана устаты Юдахиндин өтүнүчтөрү менен мен сөздүктүн жооптуу редакторлук милдетин аткарууну баягыдай эле улантып, алардын гранка жана версткаларынын корректурасын гана окуп, оңдоо эмес, далай авторлук оңдоолорду киргизгемин, анткени 2-басылышын көрүп-көрбөй Жапар Шүкүров агай ошол 1963-жылы о дүйнө салып кетип, Юсуп Янхаевичтин илимий ишмерлиги бүтүндөй дунгановедениеге бурулуп кетип, ал киши да менин жардамыма муктаждыгын, сөздүк боюнча оңдоолор

киргизүүнү бүтүндөй менин эркиме кое тургандыгын «Мектеп» басмасына кат жүзүндө кабарлап коючу. Эң акыры, аталган эмгектин 4-басылышын Р. П. Хван экөөбүз (ал орусча жагын. мен - кыргызчасын) авторлук редакциялык оңдоо, толуктоолордон өткөргөнүбүздө да бу киши биздин соавторлукка кошулуубузга «Мектеп» басмасына атайы кат менен кайрылып, макулдугун билдирген болучу. Ошондон кийин гана КСЭден Сөздүктүн 4-басылышы 1988-ж. жарык көргөн эле (мында дагы бир белгилей кетүүчү мерчимдүү нерсе эмгектин 2-3-4-басылыштарынын авторлук калемакыларынын Ж. Шүкүровдун мураскери Эмил Жапаровичке, ал кезде көзү тирүү Ю. Я. Яншансиндин колдоруна тийишине да дайыма көз салып келгеним да күнү бүгүн эсимде).

Ошондой кеп убаракерчилик менен, болгондо да мектептер үчүн зарыл керектүү окуу куралынын жаңыдан басып чыгарылышына айтпай-дебей эле Эсенгул ыраматылыктын батылы жетишип, бул сөздүккө ээлик кылып кеткени мени таң калтырды, бирок доолашып, сөз козгоого тиги жаңы «авторлордун» экөөнүн тең көзү жок болгондуктан, бул хикаяны жок дегенде ушу жерде баяндай кетүүнү чечтим.

Эми, эмне үчүн мындай көрүмсүз окуялар басма сөз жаатында улам-улам кайталана бериш керек? деп суроо өтө орундуу жана жөндүү болуп турат. Менин оюмча, мунун жообу учурда китеп басма ишинин көбүнчө шылуун, эпчил, анын тартиби, жол-жобосу менен тааныш эмес же таанышып, мызамдуу эрежелерин өздөштүрүп алууну «милдетим» деп эсептебеген акчалуу, ээнбаш шылуундардын колдоруна өтүп кеткендиги менен гана түшүндүрүүгө болот деп эсептеймин. Андайлардын анабашында Мамлекеттик тил комиссиясын уялап алган, Ташбоо Жумагулов (башында турган эпчилдер жогоруда аталган сөздүктөрдү да чыгарып, ортосунан өздөрү да кыйла маарыгандар ошолор! Бирок мамлекеттин бюджетине тиешелүү каражаттарды билгениндей чачкандардан бийлик башындагылардын жок дегенде «ой, оң Мунунду кандай түшүнсөк болот»? деп сурап коюшпагандыктары бизди аябай таңгалдырат.

Мындай көрүмсүз фактылар кайталана берип, салтка айланып кетсе анда мындайлар өлкөнүн атак-даңкына катуу зыян келтирүүчү, биздин жалпы маданий дэңгээлибизге балта чабуучу, мыйзамда каралган авторлук укуктарды бузбай, салтка айландырып алуу дегендерден биздин алдаканча алыста калгандыгыбызды гана күбөлөп, андай адет да тескери көрүнүштөрдөн болуп калмакчы. Андай

көрүмсүз фактыларды уланта берсек, маселен, С. Мусаев, С. Өмүралиева ж.б. болуп, 30 кишиден турган кесиптештерим 2004-жылы «Кыргыз тили» деген маалыматчыл (справочник) китепти Кыргыз энциклопедиялык басмадан чыгарышып, ага негизинен кыргыз тил илиминин терминологиялык системасын камтып, баш жагында жалпы тил илиминин терминдерин, түркологияда белгилүү адис тилчилердин ысымдарын (бирок аларга берген таржымал чыгармачылыктары жөнүндөгү маалыматтары өтө үстүрт, мөртөй-шөртөй), ж.б. кабарларды киргизишиптир да, кайдан-жайдан эле мен да Редакциялык кеңештин мүчөсү болуп калыптырмын (чындыгында китептин кол жазмасын көрбөсөм да, андай «тактыга» отургандыгым тууралуу Редакция тарабынан кабардар болбосом да), болгондо да, анын «Баш сөзүндө» бул эмгекти жаратууда ал эргулдар «академик Б. Орузбаеванын «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү» деген эмгегинен пайдаландык» деп коюшуп, тил илимибизге тиешелүү бир кезде (ал эмгек 1972-ж. жарык көргөн) далай көз майымды кетирип, орусчаларын жалпы тил илими боюнча проф. Ахманованын «Словарь лингвистических терминов» деп аталып, жалпы бийик даражалуу кесиптештерибиздин көңүлүнө толуп, алардын бардыгы тарабынан тегиз пайдаланып жүргөн сөздүгүнөн которуп, кыргызчалатып бергендеримден да ымыян-чымыянына чейин даяр материалдарды көчүрүп алышып, мага бир ооз кабарлабай, эмин-эркин «пайдалана салышыптыр». Учурунда мен жараткан ал сөздүгүн көлөмү 18 басма табак болучу.

Мындай көрүмсүз окуяга байланыштуу тиги жаңы сөздүктүн түзүүчүлөрүнөн: «жок дегенде алардын сөздүгүнүн картотекасы бар болду бекен» ? деп сурагым келет. Бир сөз менен айтканда, бул китептин тексттери тиги көптөгөн авторлордуку болсо да, басма сөз жана авторлук укуктун кыйла эле элементтерин толук бузбай сактоо менен даярдалбагандыгы байкалып турат. Анткени бул китеп же бүтүндөй окуу китеби эмес (андай болсо, аны Минпрос атайы токтоо менен сунушташ керек); же толугу менен сөздүк эме (андай болсо, андагы ар бир терминге берилген дефиниция, б. а. аныктама баштан-аяк илимде биротоло такталган, талашсыз эрежелерден болушу сөздүктөргө коюлуучу бирден-бир талаптардан же экендигин атайылап кошумча түшүндүрүп отуруунун кажети жок) !.

Бул маселелерге байланыштуу жогоруда аттары аталган кесиптештериме коюп жаткан дооматым кандай гана сөздүк болтин болсун,

ал эң алды менен анын сөз тизмегин словнигин түзүп чыгуудан башталат; анан ал атайын картотекага салынган материалдар ирети менен алфавиттик тартипте сөздүккө айландырылат эмеспи! Демек, мындан башка жол менен түзүлгөн сөздүктөрдүн бардыгынын чыныгы авторлугу шектүү болуп калары турган чындык!

Ушуларга окшогон көрүмсүз иштерди биз кыргыз авторлорунун арасынан гана учуратабыз го деп жүрсөм, андай «энчилеп ала салуу» оорусу биздин адистигибиз менен чектеш болбосо да, ошо жакын кесипчиликтердин арасынан да кээде байкалып калганына күбөбүз. Маселен, 2004-жылы «Сорос-Кыргызстан фондусунун» жардамы менен популярдуу, орус жана кыргыз тилдеринде 20-м «Биздин Кыргызстан» жана «Наш Кыргызстан» деген кыйла көлөмдүү, баяндамалар, түрдүү түстүү карта жана археологиялык казууларда табылган буюм-тайым, таш балбал, тарыхый имарат, хан сарайлар, тарыхта аттары калган белгилүү инсандардын портили треттери менен кооздолгон баалуу альбом-китептер жарык көрүп, анын түзүүчүсү катары академик В. М. Плоских экендиги айтылыптыр. Бул китептер жалпысынан биздин жергебизди, байыркыдан баштап, 19-кылымга чейинки кыргыз элинин тарыхы тууралуу кенен-кесири маалымат берген балуу эмгек экендигинде талаш жок болсо да, андагы кийин гана аты-жөндөрү өз орундарын жаңы тарыхыбызда ээлеген ата-бабаларыбыздын жана башка жалпыга мурдатан белгилүү болуп калышкандардын болжолдуу портреттертеринин жаратуучуларынын биринин да ысымы аталбаптыр эле (Барс-бектен тартып, Мухаммет-Кыргыз, Махмуд Кашгари, Юсуп Баласагын, Хайду хан, саякатчы Марко Поло, Тимур (Тамерлан), берг В. Н. Татишев менен П. И. Рычковдордун портреттеринин авторлору, Тайлак батыр, Абдурахман Кучаков, Атаке бий, Кубат бий, этап Алымбек датка, Байтик Канай уулу, Ормон хан, Боромбай Бек Мурат (туурасы-Меңмурат) уулу, генерал М. Г. Черняев, генерал К. Л. Кауфман, Исхак Хасан уулу, Шабдан Жантай уулу, генерал ака М. Д. Скобелев, Курманжан датка 96 жашта, К. Маннергеймдин экспедициясы, Курманжан даткада мейманда, Курманжан даткага Бишкек шаарындагы эстелик ж.б. лардын сүрөтчүсү, скульптору же портреттердин художниктери ким экендигинин китепте эч биринин аты аталбаганы эмнеси?; балким саналгандардын бардыгы Плоскихтин өз колу менен жаратылган болбосун? деп сурагың келет! Кадыресе, мындайда фотографтын аты-жөнү, художниктин фамилиясы же булардын бардыгынын кайсы

булактардан, болгондо да авторлорунун макулдугу менен пайдаланылгандыгы сөзсүз эскертилиши китеп чыгарууда, аны кооздоп, жасалгалаганда көрсөтүлүүчү зарыл эрежелерден эмеспи! Андай болгондон кийин китептерди басып чыгарган Басма эмне үчүн андай эреженин сакталышына көңүл буруп, түзүүчү же автордон тигини же муну кайдан алдың? деп сурап, андай кабардар менен иллюстрацияларды жабдууну талап кылган эмес? деген мыйзамченемдүү суроо туулат. Карап отурсаң, ушундай эле жоопкерсиздик менен китептин орусча вариантынын («Наш Кыргызстан») да түзүүчүсү ошол эле В. М. Плоских өзү таба койгонсуп, андагы бир топ сүрөттөрдү да жогорудагыдай справкалар менен жабдыбай эле пайдаланып кетиптир: бул жерде мени өзгөчө өкүнткөн фактылар 20-кылымдын башында эки ирет кыргыз жергесине атайы экспедиция уюштуруп келип кеткен венгер саякатчысы Дьердь Алмашинин «Менин Азиянын жүрөгүнө саякатым» (мадьярча ал китеп «Вандер утам себе» деп аталып, 1903-жылы Будапештен мадьяр тилинде жарык көргөн; китептин аталышын кириллица менен мен жаздым; Б. О.) деген көлөмдүү эмгегине киргизилген 700 гө жакын сүрөттүн бардыгын анын экспедициясына катышкан Арчер деген досунун же өзүнүн фотографиялары экендиги китепте Д. Алмаши тарабынан атайы белгиленип отурган.

Кийин 2000-жылы Будапешттин шаар мэри Демски Бишкек мэриясына расмий визит менен келгенде ал Кыргызстандын өткөндөгүлөрүнө тиешелүү бул чөлкөмгө атайы келип, изилдеп, андай табылгаларын дүйнөгө даңазалаган атактуу жердештеринин портреттерин биздин КМУнун Этнография залына илип кеткен; ошол эле жердештеринин өмүр жолдору менен кыдырган жерлерин даңазалаган көлөмдүү буклет китепти да ала келип, бизге таратып берген эле. Ошол буклетке киргизилген Д. Алмашинин китебиндеги бардык сүрөттөрдүн бирин койбой В. М. Плоских тиги жогоруда аталган альбомдун орусчасына көчүрүп киргизип алганында да ал сүрөттөрдүн ким тартып, ким жарыялагандыгын кабарлабай койгондугун кандайча түшүнсөк болот? Чындыгында Д. Алмаши академик В. В. Радловдон кийинки эле «Манасты» Батыш Европага кабарлаган экинчи атактуу саякатчы; ал гана эмес, кыргыз жергесинин Ысык-Көл чөлкөмүн гана эмес, Жетисуунун көп жерлерин эки мертебе дыкан изилдеп, алар жөнүндө биз жогоруда атаган 700 беттен астам тексттен турган китептин автору – окумуштуу. Болгондо да анын китебинде өзүнүн өспүрүм эки уулунун ортосунда (буклетте «Турган менен өзүнүн эки баласы Янош жана Ласло» деген

фотосүрөт) көл башынан Венгрияга алып кетип, багып алган кыргыз бала Турган Бердикиновдун (13-6.) да сүрөтү бар. Ал сүрөт да тигинин альбом китебине дайын-чоюну айтылбай эле көчүрүлүп апыныптыр. Альбомдогу дагы бир фотография кадимки Худаярхандын уулу Назар-Эддир (туурасы, калыбы Насердин болсо керек эле; Б. О.), Бул фото да Алмашинин китебинен аталган буклетке көчүрүлүп киргизилген сүрөттөрдүн бири (6-6.). Басма сөздөгү буларга окшогон ээн-баштыкты катардагы авторлор кетиришсе да, академик үчүн мындай «өзүм билемдик» кечиримсиз оркойгон жосун!

Булар сымал маданияттуулукка жатпаган, өзү эмгектенип, башын оорутпай эле, арыдан бери бирөөнүкүн илип кетүү жогоруда белгиленип кеткен илим изилдөө маданиятынын тартиптеринин негизгилеринин бирин сактабай, ал эмес, комлеляциялоо (б. а. бирөөнүн илимий ачылышын же пикирин «өзүмдүк кылып алганда да» андайлардын булактарына шилтеме бере кетүүдөн ышкоолонуу жогорудагы эле плагиаттыктын (б. а. адабий уурулуктун) бир көрүнүшү деп саналат эмеспи! Кайталап, окурманга жогорудагыдай көрүмсүз фактылар тууралуу бирди-жарым мисалдарды келтире кеткенимдин негизги себеби эле, илим жолунда аларга окшогон опурталдуу «адеттерден» алыс болууга үндөгөндүгүм!.

Мындан ары бул эмгекти жазышымдын негизги себеби өзүң тандап алган негизги проблеманын айланасында көп убара, кыйынчылыктарды тарта берүү сөзсүз өз ийгиликтерин берген менен, ага тете эле ар бир изилдөөчү өзүнүн илимий капчыгын толтуруу үчүн өз проблемасына чектеш нерселер менен да таанышып, аларды учурунда жараткан изилдөөчүлөр тууралуу кабардар болуунун эч бир зыяны болбойт. Ошондой эле, сенин билим капчыгыңдын бөксөсүн толтуруу үчүн башка проблемаларга арналган ири жыйындарга катышып, алардын катышуучулары гана эмес, анда талкууланып жаткан маселелер боюнча докладчы, талаш-тартыш болуп калса, анда сүйлөп чыгып, сындап же өз тилинин материалдары менен толуктап салган докладчыдан деңгээли жогору болбосо, кем эмес, такшалган адистердин өздөрү менен таамуу кесипчиликте баа жеткис табылгалардан.

Ошондуктан мындан аркы баяным жалаң гана мен катышкан аларда талкууланган маселелер; алардын жүрүшүндө мен жакындан тааныш болгон адистер жана алардын эмгектери, бул илим салаасындагы баскан жолдору менен таалим-тарбия берип, такшалткан устаттары ж.б. нерселер жөнүндө да кабардар болуп алуу.

Ошентип, жогорудагыдай фактыларды бул жерде келтире кеткенимдин негизги себеби тил илиминде эң машакаттуу, кап убакыты жана тажрыйбаны, илим жолундагы анын маданиятынын принциптерин бузбай сактоонун канчалык зарылдыгына муктаж болгон сөздүк түзүүнүн татаалдыгын гана далилдебестен, биз кесип кылып алган адистиктин бүтүндөй кызыктуу гана эмес, ар бир этноско тиешелүү анын чыныгы дөөлөттөрүнө жатуучу тил байлыгына болгон мамиле да тазалыкты, шыкты жана ошондой иштин оорчулугун аркалоодо чыдамкайлыкты талап кылаары негизги эрежелерден.

Бул айтылгандар да илим саякатында ар бир адис дуушарлануучу тагдырлардан, же, б. а. илгеркилердин «эмгектүү кулда чарчоо жок» деген макалынын бекеринен чыкпагандыгын күбөлөйт, анткени байыркы түрк тилдеринде азыркыдай: «эмгек» -орусчага которулгандагы «труд» деген сөздү эмес, байыркы кыргыз тилинде «азап. кыйналыш» деген маанидеги сөз экен, демек тиги макал да тилибизде кыйла байыркы мезгилдерде кандай иш болбосун, азап-тозок менен, убаракерчилик менен бүтөөрүн туюнтуучу меселе катары пайда болгон десек туура болот окшойт.

Ар бир илим боюнча «адис болом» деген адам дагы толуп жаткан окуяларды баштан өткөрөт экен: аспирант же изденүүчүлүк мезгилинде, так жана табият таануу жаатындагылар көп убактыларын лаборатория, сыноо аянттарында өткөрүшсө, гуманитарийлер архив, китепканаларда казбаганы калбай отуруп, керектүү нерселерин таап алууга жетишет экен. Андай иштин бир артыкчылыгы улам жаңы китеп, журналдардагы изилдөө, макалалар менен таанышкан сайын аларды жараткан тиги же бу автордун өзүнүн кертбашы да көп кызыкчылык туудуруп калганда анын ким экендиги, жашаган доору жана мекени, окуп билим алып, уядан учурган окуу-жайы, ал эмес, өлкөсү, ал өлкөнүн ошол мезгилдеги саясий-коомдук ал-абалы, тиги же бу автордун үй-бүлөсүнүн курамы жана саясий статусуна чейинки маселелер анча-мынча дареметиң бар болсо, ошолордун бардыгы сени кызыктырып, билим капчыгыңды кыйла толтурат экен. Ошентип жүрүп, өз или тармагың менен чектеш же ага жакын деп эсептелген тармактардан аздыр-көптүр кабардар болгон сайын билим деңгээлиң ого эле жогорулабаса да, кыйла көзүң ачыла баштайт белем.

Илим жолундагы саякатта жалпы эле сенин дүйнөгө көз карашыңды тереңдетип, жекече ой жүгүртүүгө жетелеген нерсенин эн маанилүүлөрүнүн бири көркөм адабияттын үлгүлөрүн окуу, болгондо

да көбүнчө анын тарыхий жанырына өзгөчө кызыгуу илим саякатын болуп көрбөгөндөй байытат деп кесе эле айтсам, бул эч аша чапкандыкка жатпайт. Муну өзүнүн илим саякатында адетке айлантып алган адам китеп дүйнөсүнөн тапкан ыракаттын баа жеткис жыргалында балкыйт.

Илимдеги дагы бир небактан бери чындыкка айланган түшүнүктөр бир илимдин бекем таянган теориялык негиздери болбосо, аны кандайдыр өлчөмдө алдыга жылдырууга мүмкүн эмес экендиги капкачан чындыкка айланган аныктама экендиги белгилүү. Ошону менен бирге, ал теория чындык менен айкалышып, тажырийбада далилденбей калса, анын өзүнүн туура-туура эместиги күмөндүү болуп калышын да илим корифейлери айтып келишет; турмуш чындыгы да аны далилдеп келет. Ошондуктан «илимдин түпкүрүнө эч ким жете албайт, жеткен да эмес» деген аксиоманын тууралыгын эстен чыгарбоо менен бирге, эл оозундагы «миң уккандан бир көргөн артык» же «билгениңден биле элегиң көп» деген макалдардагыдай, илим жолунда чыныгы эле саякатка (командировкаларга) чыгып, эл көрүп, жер көрүп, чоң-чоң чогулуш, конференция, симпозиум, кезеги келсе, жалпы өлкөлүк жана дүйнөлүк конгресстерге катышып калуу да сенин шыбагаңа буюруп калганда, ошондо далай-дапай илимий доклад, билдирүүлөрдү угуп, алардын авторлору менен таанышып, эгерде алардын айрымдарынын атын эшитип жүргөн болсоң, «ии, баягы аты китеп, макалаларда кездешкен киши ушу турбайбы! деп, аны таанып, көп нерсе боюнча көзүң ачылат! Алардын фактылары менен өз тилиңдин фактыларын салыштырып көрүүгө аракет кылгандыгың ойго түшөт; көбүнчөсү тиги же бу проблеманы максатка айландыруу, анын нугунда «изденип көрүү керек го» деген жаңы ой пайда болот. Ошентип, кээде өз тилиңдин фактыларына таянылган жаңыча изденүүнүн бүтүндөй бир проблемасын баштоого жол ачылат; ал көпчүлүк кесиптештердин кызыкчылыгына айланып кетсе, илим салаасынын бүтүндөй бир концепциясын пайда кылып, аны тереңдетүү башталат.

Мындай изилдөөнүн комплекси, көбүнчө башка тилдердин фактысында иштелип чыккан же иштеле башталган проблема жолуна түшүп, аларды колго алуу жаңы, ошо концепциягаарналып басмадан чыккан адабияттар менен таанышуудан кийин да колго алынып кетет. Башкача айтканда, бул дагы бир изденүү жолундагы натыйжа да, илим да утушка ээ болуп, ал байыйт да, анын баштоочусу жана жолун

жолдоочулары жаңычыл жеке проблема боюнча «көч башындагылар» болуп калыштары мүмкүн. Ошентип, бул дагы илим саякатынын бир көрүнүшү гана эмес, негизгилеринин бири болуп калышы мүмкүн.

Өткөн советтик доордо 1950-жылга чейин тетиги 30-жылдардын башынан өлкөдө бүтүндөй негизги багытка айланып, тил илиминде мурдагы салттуу, калып алып, кыйла өркүндөп калган компоративистика илим тармагынан таптакыр баш тартып, жалпы тил илиминде гана эмес, анын бардык тилдер боюнча тармактарында (айталык, славяноведение, алтаистика, анын ичинде түркология жана монголо-ведение; семитология, кавказоведениенин өзүндө да, ж.б. илим тармактарында) бүтүндөй Н. Маррдын «Тил жөнүндө жаңы окуу» деп аталган теориясынын алкагында гана жүргүзүлүүгө өткөндө Союзда бирди-жарым гана илимпоздор (Мешанинов, Сердюченко ж.б. сыяктуу) ал агымдын нугунда эмгектерин жарата алган экен.

Менин аспиранттык өмүрүмдүн алгачкы жылдары да ошол мезгилдерге туура келип калып, ал «илимий теориянын» негиздери боюнча семинарларда эч нерсе түшүнө албай, «дүйнөдөгү тилдердин бардыгы бир гана «төрт элементтен» таралган, же, б. а. яфет тилдеринен өнүгүп чыккан» деген эреженин мазмуну эмес, ал түшүнүктүн кайдан-жайдан Н. Н. Маррдын алгандыгын түшүнө да албай, ал теориянын негизинде өзүмдүн ишимди баштоо тургай, эки сөздүн башын кошо албай, азап чеккенимди да көп эстеймин. Андай азапка мен эле эмес, мага окшогон далай жаңыдан илим жолуна түшүүгө аракеттенгендер дуушарланган.

Ал мезгилдерде Н. Маррдын «жаңы окуусунун» Кыргызстандагы адептеринен болбосо да, анын жолун жолдоочуларынын бири деп эсептелген профессор Игорь Алексеевич Батманов тиги семинарларды өткөрүп, же ал өзү бизге жеткилең түшүндүрө албай, же биз анын эмне деп жаткандыгына, ошондой эле биз да дөдөйлөнүп, «ушул предметти окутпай эле койбойбу» деп, деңдара болуп, ал киши далай жазабызды берип жүргөндө, Кыргыз Мамлекеттик пединститутунда ал кезде иштеп жүргөн карачайлык доцент Умар Алиев менен катардагы мугалим Абдыгул Жапаровдор 1950-жылкы «Тил жөнүндөгү Жалпы союздук Дискуссияда» биротоло ойрондолгон тиги аталган агымдын жолун жолдоп келген И. А. Батмановго каршы чабуулга өтүшүп, аны Маррдын «Жаңы окуусунун» жайылтуучусу дешип, атайын макалалар жарыялашып, талкуулар бир нече күнгө созулуп, Игорь Алексеевичтин эсин эки кылышкан болучу.

Ошол дискуссиядан кийин гана тил илими өзүнүн мурдагы копоратизм деп аталган расмий жолуна түшүрүлүүсү менен жалпы тил илими да, айрым тилдер боюнча да изилдөөлөр колго алынып жалпысоюздук масштабда «Тилдердин өркүндөөлөрүнүн мыйзам ченемдүү жолдору» аттуу проблеманын алкагында алардын жеке грамматикалык түзүлүштөрү, фонология, лексикология, диалектологиянын ой-чуңкурлары, лексикографиянын теория жана практикалары менен айрым тилдердин тарыхына байланыштуу проблемалар боюнча изилдөөлөр бардык жерлерде колго алынып, иштелип чыга баштаган.

Ошондон баштап мындай маселелер боюнча жалпы союздук жана регионалдык ири-ири конференция, симпозиумдар өткөрүлүп туруу салтка айлана баштоо менен баягы элибиздеги «атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны» деген макалдагыдай, илимий жана администрация жетекчилерибиздин колдоосу менен адегенде Союздун, кийинчерээк дүйнөнүн да айрым жерлерине барып, андай жыйындарга катышып келүүчү болуп кеттик. Мындай саякаттарды салтка айлантып алсаң, андай чогулуштарга баргың эле келип калат экен.

Андай жыйындарга катышуудан апган эң негизги сабактарың – эң алды менен сен кесип кылып, тандап алган тилдин изилденишинин теориялык деңгээли жана анда козголуп, чечилген маселелердин тереңдик-тайкылык абалдары кандай болду экен; өтө зарыл, бирок козголуп, иликтеле турган проблемалар жана аларга даремети жете алгыдай адистердин бар-жоктугу; ошондой маселелерге баштарын сайып коюп иштөөчүлөр арабыздан чыгыл калса, алар ичкердин кайсы шаарына барып, ким деген корифей, атактуу адистердин кол алдыларында болушунун зарылдыгы; андайлардан таалим-тарбия апың үчүн ыңгайлуу шарт түзүп берээр мекеме, жетекчилер кимдер?; жетекчи көбүнесе сенин кесиптешин болбогондуктан тиги саналган маселелердин актуалдууугуна көзү жетип, сени аякка жиберүүгө макул болуп аракет көрөбү же андай шарт болбой калуу салтка айланып кетсе, тиги тектеш тилдер боюнча кесиптештеринден ат чабым артта каларың турган чындык эле деген сыяктуу баш катырма маселелер алдыда турган.

Мына ушундай шарттардын көбүнчө үстөмдүгүнөн биздин тилибизге тектеш тилдердин тиги же бу тармактары боюнча илимий иликтөөлөрдүн деңгээли эч убакта жилке тизгендей тептегиз болгон эмес жана болууга да мүмкүн эмес эле.

Бирок, а-бу дегенибиз менен, биздин илимге негиз салуучубуз проф. Касым Тыныстанов кайгылуу тагдырга дуушарланып, анын

аты-жөнүнө катуу тыюу салынганы менен анын жолун жолдоочулары (КПССтин 20-съездинен кийин өлкөдө түзүлгөн жеке адамдын керт башына сыйынуу, чокунуу илдетинен баш тарта баштагандан кийин) бир жагынан ал кишинин ысымын ордуна келтирүүгө жандарын үрөшүп (И. К. Ахунбаев, Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин) күрөшүүлөрү жүрө-жүрө өзүнүн жемишин бербей койгон эмес; экинчиден, алардын жана алардын замандаштары Х. Карасаев, З. Бектенов, Ж. Шүкүров ж.б. лар өздөрүнүн изилдөөлөрүндө шилтеме беришпесе да, Касымдын лингвистикалык терминологиясын бүтүндөй өзгөрүүсүз колдонушуп, анын грамматика боюнча негизги эрежелеринин чегинен чыкпай, өз изилдөөлөрүн ошол схемада жүргүзүшкөн.

Анткени, биринчиден, Тыныстанов Маррдын «Жаңы окуусу» Союзда анча күч алып, канат жая электе лингвистиканын майданына келип, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги компоративистиканын негизинде жазылып, тарап кеткен жоболорунан да үлгү алган; аларды ээрчүүгө аракеттенгендиги анын бардык эмгектеринен байкалып турат.

Ушул пикирге байланыштуу даты бир тагдырдын тамашасы жогоруда аттары аталган тилчи-изилдөөчүлөрдүн кесиптештери жана кыргыз лингвистикасына кошкон үзүрлүү эмгектеринин пайдасын көрүшүп, атак-даңкка бөлөнгөн улуу муундагы кесиптештерибиздин ичинен И. А. Батмановдун «Грамматика киргизского языка» (1-вып. «Фонетика»; 2-вып. «Имена»; 3-вып. «Глаголы и отглагольные имена»; Фрунзе, 1938, 39, 40-жылдар); К. К. Сартбаевдин «Сложные предложения в киргизском языке» аттуу докторлук диссертациясынын ортосунда коендон окшош болбосо да, түзүлүш схемалары жана баяндалышы боюнча көп окшоштуктар бар десек тигилерди жаманаттылагандыкка жатпайт; айырма гана Касымдын эмгектеринин басымдуу көпчүлүгү кыргызча болгону менен анын орфографиянын принциптерине арналган эмгеги, латын алфавитинин он жылдыгына байланыштуу докладынын тексти орусча; ал эмес, аны көрүп-билип калган (маселен, К. К. Юдахин, З. Бектенов, Х. Карасаев, М. Мураталиев ж.б. бул адамдын эки тилде тең бирдей сайраган чечендигин, сабаттуулугун айтышаар эле); тигилердики орус тилинде. Анын үстүнө И. А. Батманов Касым камалып кетээрде бирге, бир бел меде отуруп иштешкен болсо, К. К. Сартбаев 30-жылдары Кыргыз Мамлекеттик пединститунун алгач биринчи бүтүрүүчүлөрүнөн жан Касымдын студенттеринин бири; окуусун аяктагандан кийин докторантурага

кеткенге чейин орус тили боюча мугалим, өзүнүн алгачкы кесиби боюнча иштеп жүргөн адам экен! Ушул абалга байланыштуу К. Тыныстановду каралоо дагы эле токтолбой, аны 1953-54-жылдары актаган документин жокко чыгарып, Кырг. Борбордук Комитетинин бюросу 1960-ж. дын 5-январындагы атайы токтому менен аны кайрадан компартиянын катарынан чыгаргандан кийин, жер-жерлердеги жергиликтүү парт. уюмдардай эле, ИЯЛдын окумуштуулар кеңешинде да атайы маселе козголгондо, тике болбосо да, кыргыз синтаксиси боюнча адис маркум Маанайкул Мураталиев Сартбаевди күнөөлөп, «сен К. Тыныстановдун «Синтаксисинен» баштан-аяк пайдаланганың аз келгенсип, капкачан «татаал сөздөр» деген термин менен алмашылган анын «кош сөздөр» деген терминин да оңдоп коюу колундан келбептир» деп анын аталган эмгегинин б. а. докторлук диссертациясынын тиги киши тарабынан бүтүндөй орусчаланып, пайдаланып кеткендигин кыйытып күнөөлөгөнү күнү бүгүнкүдөй менин гана эмес, ал жыйынга катышкан бардык коллегаларыбыздын эсинде.

Илим жолундагы эң алгачкы саякатым 1952-жылы Ташкенде Өзбек Илимдер академиясынын А. С. Пушкин атындагы Тил жана адабият институту тарабынан уюштурулган «Республиканская конференция по вопросам развития узбекского языкознания в свете учения тов. Сталина о языке» деп аталган жыйынга Ю. Яншансин, Г. Бакинова жана мени үчөөбүздүн тең илимий жетекчибиз К. К. Юдахин өзү менен кошо ээрчиге барып, катыштыргандан башталган.

Конференциянын негизги талкууга койгон маселелери өзбек тилинин орфографиясына оңдоолор киргизип, жаңылоо; ал тилдин диалектилерин жыйноо жана өзбек диалектологиясын кеңири планда изилдөөнү жолго коюу; терминология системаларынын иретке келтирилиш абалы деген проблемалардын тегерегинде 3-4 күнү кеңири сөз болуп, кызуу талкуулар жүргөн. Ал заманда өзбек тилчилеринин арасында орфографиянын кеп чаташ маселелерин кандайча жолго салуу боюнча илимий-теориялык жана учурдагы кеп чалкештиктерди Фахри Камал деген бир топ жашка келип калган адам, диалектологиянын ой-чуңкурларын кантип орду-ордуна коюу керектиги тууралуу Абдуллаев деген улгайган тилчи менен В. В. Решетов карама-каршы көз караштарын ортого салышып, ар кимиси өз ойлорунун тууралыгына бекем тургандай болушту. Терминология системалары боюнча жасалган билдирүү докладдардын арбындыгы ал тилде бул маселенин кыйла иштелип чыккандыгын, бул маселеде өзбек тилинин фарси-араб

лексикондоруна, кап кылымдардан бери калып алып калган чагатай жазма тилинин салттарына көбүрөөк артыкчылык берилгендиги, жазма тилде калып алып калган салтты зарылчылыгы жок жерден эле алмаштыра берүүнүн пайдасыздыгын айтып жатышты. Конференциянын аралыгында маданий сайрандарга да чыгарып, маселен, атактуу композитор Ашрафинин симфониялык концертинен, музейлерге жана кадимки САГУ деп аталган университеттин өзбек тили факультетине да бардык. Ошентип, сапарыбыз өтө байсалдуу болду; К. К. мурунку жылы ИАсынын корр. мүчөсү болуп шайланган экен. Ошондуктан ал киши башка иштерине байланыштуу калып калды; биз болсок, баратканда да, келатканда да жол кызыгына батып, өзгөчө Тешкентоодон ары бери өткөндө укмуштар дүйнөсүн аралагандай болуп, оозум ачылып, таң калып, үйгө кайттым.

Бул окуядан кийин өз жергебизде да өлкөдөгү илим борборлорунун бирине айлана баштаган Бишкекте тиги чогулуштан да мартабалуу бир нече ири конференциялар даярдалып өткөрүлүү менен илимге бет алган саякатыбыз андан ары улана берди: алардын катышуучулары болгондугубузга эле компоюп, нечен-нечен аттарын угуп коюудан эле канаат ала турган маданият, илим алптарын өз көзүбүз менен көрүп, алардын илимий докладдарын да угуу биздин шыбагабызга буюргандыгына мен мен өзүм жаратканга миң мертебе ыраазы экендигимди бул жерде айта кетишим парыз!

1943-жылы ачылган СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын (КИРФАНдын) түзүлүп калганына 7-8 жыл болуп калганда Филиалдын масштабында алгач ичкерден келген көрүнүктүү илимпоздордун катышуусу менен чыныгы элдүүлүгүнө идеологиялык биржактуулуктун кесепетинен шек кетирилип калган улуу эпос «Манас» ошол эле 1952-жылы союздук деңгээлдеги чоң жыйында өз ордуна коюлганда ал жыйын да Фрунзеде өткөрүлүп; кириллицага негизделген дунган алфавити талкууланып, кабыл алынып, ал эмес, 1954-жылы СССР Илимдер академиясынын Тил илимдер институтунун жетекчилигинде Фрунзеде Филиалдын ИЯЛИ деп аталган мекемесинин базасында «Баяндама грамматикаларды түзүүнүн илимий-теориялык принциптери» деген проблемага арналган жалпысоюздук конференция өткөрүлгөндө бул мартабалуу жыйындарга ичкерден Климович, М. Ауэзов, А. В. Боровков, М. И. Богданова; тилчи-илимпоздордон А. А. Реформатский, Г. Стратанович; Б. А. Серебренников, Г. Д. Санжеев, Н. А. Баскаков А. Юлдашев, коңшулаш

республикалардан: Смет Кенесбаев, В. В. Решетов; диалектологиялык конференцияга В. М. Жирмунский ж.б. лар катышып, нечен кызыктуу докладдар жасашып, жаш болсок да, бирди жарымыбызды биздин корифейлер К. К. Юдахин Б. М. Юнусалиев, көркөм сөз гиганттары Аалы Токомбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Кубанычбек Маликов ж.б. лар тигилер менен тааныштырып, кийин жүрө-жүрө алардын айрымдары менен көп жолу кездешип, кеңеш-кептерин угуп, түздөн-түз жардамдарын көрүп, илим жолунда такшалууга көмөктөшкөндөрү эстен чыкпайт.

Ушул жерден баяндоомду артка чегинтип, кайрадан 1952-жылга кайтсам, бул жылдын аяк ченинде «кандидаттык диссертация коргойм» деп Москвага жол тарттым. Себеби, ал замандарда илимий даража алуу үчүн биздин кесип боюнча же Алматыга, же Москванын өзүнө барыш – бирден бир эреже эле. Ошондуктан менин ишим да К. К. тин ортомчулдугунда СССР Илимдер академиясынын Тил илимдер институнун түрк тилдери секциялык кеңешинде каралып, жакталышы керек экен. Ал кеңештин төрагасы ошол кездеги советтик түркологдордун лидери, СССР ИАсынын корр. мүчөсү доктор, профессор Николай Константинович Дмитриев, орун басары финнугор тилдери боюнча адис проф. Майтинская, окумуштуу катчысы Б. В. Горнунг деген адам экен. «Өлүп көрүптүрмүнбү» дегендей, мурун-кийин коргоо процедурасы баштан өтпөгөндөн кийин кыйла эле жүрөксүп, эки жумача эрте барып, адегенде Николай Константиновичтин кабылдоосунда болуп, ал киши мени жылуу кабыл алып, проф. Б. В. Горнунгдун колуна өткөрүп берди. Алды менен «Вечерняя Москва» гезитине коргоо жөнүндө жарыя чыккан гезиттен 3-4 экзды колума карматып, расмий оппоненттерим Н. А. Баскаков менен ажерде докторантурада жүргөн Б. М. Юнусалиевдерге байланыштырып, коргоо күнү -19-декабрга чейин кеңештин мүчөлөрүнүн ар биринин колуна авторефератымды тапшыруу менен бирге, оппоненттеримдин сын көз караштарына жоопторумду даярдап, тиги эки илимпозго тең көрсөтүп алуу пайдалуу дегендей болду.

Азыркы мезгилде диссертация коргогондордун көрбөгөн азабы калбаганына күбө болгонумда тиги өзүмдүн кандидаттык даражага умтулганымда проф. Горнунгдун мен бүтүрө турган далай жумушту өзү бүтүрүп, мени эзелден көрүп-билип жүргөнүсүп, аябай жардамдашкандыгы бир жагынан анын өз милдетин мыкты түшүнгөн бийик маданияттуу адам экендигин, экинчиден, аз да болсо илимге

бирдеме кошумуш болгон мен өңдүүлөрдүн аракеттерин да жогору баапап, колкабыш кыпгандыгы эстен кетпес окуялардан.

Ал эмес, коргоо мезгилинде негизги талкуу аяктап, жашырын добуш берер алдындагы танаписте менин жаныма бир сакалы көйкөлүп, бооруна жайылган адам келип, «мен Реформатский деген кишинин, болгондо да Константин Кузьмич менин эзелки досум, сиз анын шакирти экенсиз таанышып алалы; жакында мен анын туулган күнүн тактап кат жазып жибердим мурда ал өзү да, биз бардыгыбыз тең аны 1890-жылдын 30-майында туулган деп, жаңылышып жүрүптүрбүз. Чынында ал ошол жылдын 31-майында туулгандыгын ал мезгилдеги календарларды карап отуруп, тактап койдум. Менден салам айтып, муну да айта барыңыз» деди, кайран киши! Мен болсом, мурда ал кишинин «Введение в языкознание» деген окуу китебинин автору экенин билчүмүн. Ошону ал адамга сүйүнчүлөп койгонсудум. Кийин ал адам менен жакындан тааныш болуп, бизге Фрунзеге бир нече ирет командировкага да келип кетти; ал эмес, кийин бир жолу Москвага барганымда Л. Шинло жана Абдрахман Калимов үчөөбүз А. А. Реформатскийдин үйүнө барып, жубайы Елена Васильевна менен тааныштык, ал киши илгери В. В. Маяковскийге катчы болуп жүргөндүгүн, учурда болсо Маяковскийдин Мемориал-музейинин директору экендигине чейин айтып берип, ал музейге бизди чакырды, бирок кандайдыр бир себептер менен бара албай калганыма өкүнөм!.

Ошол эле коргоо болуп жатканда танаписте дагы бир сакалы жайкалган киши жаныма келип, «Мен Сергей Ефимович Маповмун. Мен тууралуу жетекчиңиз айткандыр. Чынында Костя менин шакиртим. Экөөбүз чейрек кылымдан бери жакындан таанышпыз; мыкты сөздүкчү, түркология дүйнөсүнө өзүнүн «Кыргызча-орусча сөздүгү» менен атагы чыгып, белгилүү болду. Азырынча ал сөздүккө теңдеш сөздүктөр башка түрк тилдеринин биринде да жарапа элек. Ал кишинин билиминен күчүнүздүн келишинче пайдаланыңыз! Мен сизди колдоп, добуш берем» деди. Мен болсом, ал кишиден сүрдөп, ыракматымды айтып, «Сергей Ефимович! Мен сиздин «Памятники древнетюркской письменности» деген китебиңиз боюнча кандидаттык экзаменди Кузьмичтин өзүнө тапшырдым, Сизге чоң ыракмат; аман жүрүңүз!» десем, «орусча да жакшы сүйлөйт экенсиз; түркология -татаал илим; мындан аркы ишиңиз ийгиликтүү болсун; Костяга салам айта барыңыз!» деди. Андан кийин бул кишини кийинки жылы илимий кеңешмеге барганымда жолуктуруп, учураштым.

Бир сөз менен айтканда, баягы «жандоочу кийик аттырат» дегендей, ал замандарда өлкөнүн чет-жакаларынан чыга баштаган, илим жолуна түшөм дегендерге ичкедеги окумуштуулар жандарын үрөп жардам беришкендиктен 20-к. дын ортосунан баштап СССР булуң-бурчунан илимпоздордун чыныгы атактуулары да, көп сойлоп кирип кеткен шакелдери да арбыгандыгы чындык. Бирок бул жерде негизги чындыктан алыстабасак, 20-кылымда советтик доорду канчалык сындаганыбыз менен, ошол эле ордун атына байланыштуу «советтик түркология» деп аталган илим тармагынын өзү да бул аталган заманда түптөлгөй турганын дүйнөлүк илим дэңгээлинен калышпаган жетишкендиктер нин жаралышынын өзү ошол доор менен байланыштуу экендиги эч ким тана албайт деп бааласам, бул пикиримде жаңылыштык жок. Айтылган пикирдин күбөлөрү дүйнөгө атагы чыккан түркологдор А. Гордлевский, А. Самойлович, С. Малов, Н. Дмитриев, Е. Убрятова, А. Кононов, Н. Баскаков, Э. Севортян, К. Юдахин, Э. Тенишев; улуттук республикалардан Б. Юнусалиев, М. Ширалиев, П. Азимов, Л. Харитонов, Киекбаев, Г. Гарипов, М. Закиев, Д. Тумашева, Н. Сауранбаев, С. Кенесбаев, А. Кайдаров, А. Гулямов, Г. Абдурахманов ж.б. сыяктуу адистердин түрк тилдеринин тиешелүү салаалары боюнча жараткан илимий эмгектери дүйнөнүн төрт бурчунда түркологияга кызыккандардын талаптарына кадимкидей жооп бере ала турган ачылыштардан болгондуктан саналган адистерди жана алардын ар биринин көптөгөн жолун жолдоочулары да советтик чындыкта илим майданына келип, 20-кылымдын тарыхында калуучулар деп баалоо менен бирге, ушулардай эле башка илим салаалары боюнча өсүп чыккан улуттук кадрлардын бардыгы тең аталган доордо жаралып, атыжөндөрү сакталып калышына так ошол доордогу жалпы элдик камкордук себепчи болбодо беле!

Жогоруда илим жолундагы саякаттар туралуу кеп козгогондо Москвага алгач диссертация коргоого баргандын кийинки жылы 1953-ж. алды менен СССР Илимдер академиясынын Тил илимдер институнун ошол мезгилде биринчи орундарга чыгып турган СССР элдеринин тилдеринин бардыгына тегиз тиешеси бар грамматикалык проблемалардын айланасында илимий иликтөөгө жана тартипке салынууга муктаж деп эсептелген маселелердин бири «Вопросы описательной грамматики, лексикографии и диалектологии» деп аталган жыйынга чакырылып (18-23-май), анда жалпыланып аталган 4 маселенин тегерегинде төмөндөгүдөй докладдар угулган: 1. Баяндама

грамматикаларды түзүү маселелери (Аврорин, Будагов, Дешериев, Серебренников, Убрятова жана Шведовалардын бириктирилген доклады); 2. К. Майтинскаянын «Эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө түзүлүштөрү айырмалуу тилдердин өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу»; 3. С. Бархударовдун «Орус тилинин 3 томдук түшүндүрмө сөздүгүн түзүү принциптери жөнүндө»; 4. Аванесов, Бокарев, Горнунг, Лыткин, Орлова, Расторгуева жана Юлдашевдердин «СССР элдеринин диалектилерин изилдөө маселелери тууралуу» деген темалардагы докладдардын тегерегинде талкуулар жүрүп, чындап келгенде ошол жыйында өлкөнүн булуң-бурчтарынан келишкен адистерге «грамматика» деп аталган термин камтыган морфология менен синтаксис маселелеринин мазмундары гана эмес, алардын сырларынын ар бир тилдин тыбыштык курамынын өзгөчөлүктөрү гана эмес, тилчилерге тийгизген таасирлери, б. а. ошолорду эсепке алмайынча грамматика камтыган түшүшүнүктөрдүн мазмуну ачылбай, илимий грамматикалар мектеп окуу китептеринин деңгээлдеринен жогорулай албай калышы тууралуу айкын мисалдар менен коштолгон аргументтер келтирилген болучу.

Ал эми мен жогоруда этап кеткен, Фрунзеде 1954-жылы СССР Илимдер академиясынын Тил илимдер институту менен бирдикте өткөрүлгөн конференция ошол ичкердеги башкы мекемелердин жергиликтүү тилдер боюнча келечек жазыла турган илимий грамматикаларды түзүп чыгуу үчүн тиги маселелердин кайсыларына кандайча өзгөчө көңүл буруп, кайсы тилдерде аткарыла баштаган же аяктап, басмада жарыяланып кеткен иштерге көңүл буруп, алардын үлгүлөрүнөн пайдалануу жолдору тууралуу маселелер каралган. Натыйжада мындай пландагы алгачкы илимий грамматикабыз академик Б. М. Юнусалиевдин илимий жетекчилигинде 1955-62-жылдардын аралыгында Кыргыз ССР ИАсынын Тил-адабият инс-тунун тилчилери тарабынан жазылып, ал кездеги илимдин кандидаттары Б. Орузбаева менен С. Кудайбергеновдордун жалпы редакциялоолорунда жогорку окуу жайлары үчүн атайы окуу куралы катары сунушталган «Кыргыз тилинин грамматикасы» басмадан чыккан болучу (1963-ж.). Бул эмгектин бир өзгөчөлүгү ошол мезгилде жалпысынан кандидаттык диссертация, өз алдынча изилдөө иретинде жалпысынан бирсыйра иштелип чыккан алгачкы илимий иликтөөлөрдүн авторлору дээрлик тиги грамматиканы жазууга тартылгандыктан, ал эмгек өз учуру үчүн илимий деңгээли канааттандыраарлык, «ал учурдун талабына

жооп бере алаарлык китеп» деп табылган болучу. Мунун дагы бир өзгөчөлүгү ушу күнгө чейин ошол эле китеп да, анын 2-басылышы да (1980-ж.) бүгүнкү күндөгү ЖОЖдордо деле кыргыз тили боюнча негизги окуу куралы катары колдонулуп келүүдө. Өкүнүчтүүсү ал замандан бери грамматика проблемалары боюнча көп эле изилдөөлөр, диссертациялар жазылып, корголду; ал эмес, алардын көбү басмадан да чыгып кеткендигине карабай, илимий грамматикабыз жаңыра элек боюнча кала берип, бирок оңдой берди болуп, анын 3-басылышы быйыл 2009-жылы жарык көрдү; анын көлө да кеңейтилип, бир топ кошумчалар киргизилиптир; аны жаңыртылып түздүрүп чыгуу ИУАнын атайын тил борбору болгон Институт менен ЖОЖдордун кыргыз тил кафедраларынан кээ бир авторлор катышып, жаңыдан чыкканы менен азырынча сапаты баалана элек. Ошондой эле, бир топ корголуп кеткен докторлук жана кандидаттык диссертациялардын илимий даражалуу авторлору өз эмгектериндеги жаңы илимий табылгаларын жаңы грамматикаларга киргизишип, учурда окуп, билим алып жаткан жана аспирант, докторант болуп, алдыга талпынып жаткандардын тагдырларын жеңилдетүүгө моюндары жар бербегенбиги таңкалыштуу! Муну айтып жатканым өткөн 20-30 жылдардан бери грамматика маселесинин чаташ, талаш туудуруп келе жаткан маселелери аз эмес экендиги айкын болду. Ал тургай, маселен, семантикалык синтаксис маселеси грамматикаларды жаратууда алдыңкы планга коюлуш зарылчылыгы күн тартибине коюла баштады да, ошол көз карашка таянган жаңы грамматикалар якут, башкыр, казак ж.б. тилдер боюнча жазылып, жарык көрүп кетти.

Учурда кыргыз тилчилеринин дагы бир кемчилиги изденүүчүлөрдүн дээрлик көпчүлүгү грамматиканын тематикаларынан жаа бою качышып, жармашкандары эле тиги же бу сөз топтору боюнча оңой-олтоң бирнемелерди чүргөй салуу менен лексикологиянын татаал, чечиле элек теориялык маселелеринин тегерегинде иштебей, жетекчилери болсо, жан үрөшүп, аларга коюлуучу талап плапкаларын жогорулатпай эле, коргоп кетүүгө жолду жиреп берүү менен алек! Ошентип отуруп, азыркы мезгилде кыргыз тил илиминде «грамматика» деп аталган проблемаларды изилдөө таптакыр эстен чыгып бараткандыктан аталган илим тармагы боюнча биздин илим башкалардан атчабым артта калганыбызды мойнубузга албаска айла жок!

Жогоруда аталган конференцияда талкууланган маселелердин экинчиси лексикография, б. а. сөздүктөрдүн түрлөрүн жаратуу эле.

Ал заманда илимий-практикалык жагынан баалуу, көлөмдүү сөздүктөр боюнча кыргыз тили алдыңкы орундардын бирин ээлеп турган чагы болучу. Ошого карбай, сөздүктөрдүн бөлөк түрлөрүн, болгондо да К. К. тин «Кыргызча-орусча сөздүгүн» толуктап, жаңылоо гана эмес, «Орусча-кыргызча сөздүктү», терминологиялык сөздүктөрдү илим тармактарынын көпчүлүгү боюнча жаратууну улантуу, ошондой эле, келечек диалектиологиялык сөздүктүн да словнигин, анын атласын түзүүгө киришүү милдеттери алдыда турган.

Ошентип, ошол Москвада Тил илимдер институтунда өткөн чогулушта сунушталган көп айкын проблемалар жер-жерлерде, алардын ичинде биз үчүн да тил илиминин ушул чогулушта талкууга коюлган маселелери боюнча изилдөөлөрдү пландуу түрдө алдыга коюп, аткарууга бет бурууга орчундуу түрткү болуп берген. Ошондуктан жогоруда кыскача токтолуп кеткен, биздин Филиалда 1954-ж. өткөрүлгөн баяндама грамматикалардын түзүлүш проблемаларына арналган ичкердеги академиялык институттук менен биргелешкен жыйын тиги чоң чогулушта коюлган проблемаларды чечүү жолдорун издештирүүгө арналган болучу. Анын катышуучуларынын аттуу-баштууларын жогоруда санап кеткемин. Ал жыйын жөнүндөгү илимий обзорду акад. (ал кезде СССР Илимд. акад. сынын корр. -мүчөсү) Борис Александрович Серебренниковдун тапшырмасы боюнча мен жазып, ал «Вопросы языкознания» журналынын 1955-жылдагы 2-нумуруна жарыялангандыктан ошол конференцияда болгон талкуу, чечимдер жөнүндө бул жерде кайталап отурган жокмун.

Кезектеги союздук чогулуш 1955-жылдын 13-16. 06. СССР ИА-сынын баягы эле Тил илимдер институтунда өткөрүлүп, талкуу адабий тилдердин негиздери жана алардын жергиликтүү диалектилер менен карым-катыштарын өлкөдөгү айрым тилдердин мисалдарында талдоого арналгандыктан докладдар да, маселен, «Адабий тилдин жалпы элдик тил системалары менен карымкатышы» (Р. И. Аванесов); «Азыркы орус адабий тилин нормалаштыруу маселелери» (С. И. Ожегов); «Немис тили менен анын диалектилеринин ортосундагы карым-катнаштар» (М. М. Гухман); «Полтава-Киев диалектиси-украина улуттук тилинин негизи» (Ф. Т. Жилко); «Литва адабий тилинин диалектилик негизи тууралуу» (И. И. Палионис); «Өзбек адабий тилинин диалектилеринин менен карым-катнашы» (В. В. Решетов) жана В. И. Борковскийдин «Орус тилин изилдөөнүн абалы жана анын милдеттери» деген темада кызыктуу жана актуалдуу докладдар окулуп,

бул илимий жыйында козголгон маселелердин кыйласы айрым тилдерге арналганы менен алардын ар биринин илимий-теориялык таянычтары илгертеден же жаңыдан гана негиз салынып, өркүндөй баштаган, «жаш жазма тилдер» (младописьменный) деп аталган жазма адабий тилдердин негиздерин теориялык середен туруп издештирүү менен алардын диалектилик негиздери, өз ара байланыш жана айырмалары тууралуу проблемаларды жер-жерде изилдөөгө алууга өбөлгө болуп берген десек болот. Натый СССРдин аймагындагы түрк тилдери да ушул планда иликтөөгө алынып, монография, макалалар жазылып, бул маселелер куулардын предметине айланып кетти.

Бул маселеде эне тилибиздин адабий түрү жана жар мезгили, ошондой эле анын диалектилик негизи, болгондо да алардын башка жергиликтүү говор, диалектилер менен мамилери деген алгачкы оюн акад. Б. М. Юнусалиев жогоруда айтып өткөн 1954-жылдагы кеңешмеде ортого салып, «К вопросу о (Ц мировании общенародных черт киргизского языка» алгач кең планда баяндалган докладында, кийин бул маселелерге карата ойлорун 1958-жылы «Советтик Кыргызстан» гезитинде жарыялаган макаласында баяндаган. Кийинчерээк бул маселелерге карата ал кеңири ойлорун өзүнүн көзү өткөндөн кийин жарык көргөн кыргыз диалектологиясы» деген көлөмдүү китебинде баяндаган.

Ушундай планда жазылып, 1968-жылы жарык көргөн мен «Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негиздери жөнүндө» аттуу чакан китебимди эскере кетишим жөндүү. Бир сөз менен айтканда ал замандардан баштап «диалект» жана «говор» деген илимий түшүнүктөрдү өз ара айырмалоо, «жалпы элдик тил» деген түшүнүк кайсы элементтерден турат жана анын ар бир тилдеги мезгил, негиздери жана масштабдары боюнча айырмаланышынын этибарга алынышы, барыдан маанилүүсү «адабий тил», «жазма адабий тил» жана «жалпы элдик оозеки тил» менен «жалпы элдик тил» деген терминдердин ар бирин айырмалай билүүнүн зарылчылыгы деген түшүнүктөргө өзгөчө басым жасоо зарылчылыгы бул кеңири пландагы бири-бирине тыгыз байланыштуу проблемаларды илимий тереңдикте чечмелөөдө өтө зарыл талаптардан болгондугун айта кетишибиз керек.

Ошол эле 55-жылдагы конференцияда В. И. Борковскийд» (ал кезде бул киши ичкердеги жогоруда аталган академиялык институттун деректиринин орунбасары, деректири акад. В. В. Виноградов болучу) жогоруда аталган докладында лексикография маселелерине

тиешелүү алдыда турган милдеттер деп: тилдин (орус тили баш болуп) ар кандай мазмундагы сөздүктөрү - түшүндүрмө, түрдүү варианттардагы эки тилдүү сөздүктөр, областтык же диалектилик сөздүктөр, этимологиялык сөздүктү жаратууну жер-жерлерде колго алуу, грамматикалык изилдөөлөрдүн ичинен сөз жасоо менен грамматиканын өз ара катнаштары жана алардын ар биринин грамматикалардагы орундар өз ара катнаштарынын илимий планда изилдениши алдыда турган актуалдуу проблемалардан деп эсептелген. Натыйжада ошол мезгилдерден тарта түрк тилдеринен (алгач орус тили боюнча акад. В. В. Виноградов), өзбек, азербайжан, башкыр, кыргыз ж.б. тилдердин материалдарында сөз жасоо проблемаларына арналып бир топ көлөмдүү монография, диссертациялар жазылып, чынында алардын түзүлүш схемаларынан тартып, материалдарга болгон критерийлерге чейин окшош болбосо да, жакындыктар бар эле. Айырмалар тиги аталган проблеманын каражаттарындагы туруктуу окшоштуктар менен катар айырмачылыктар жана алардын аткарган милдеттериндеги, тыбыштык курамдарындагы жалпы тилдик тыбыштык эрежелерге тиешелүү айырмачылыктарда, тарыхый келип чыгыштарында болгон. Бирок жалпысынан сөз жасоону сөз өзгөртүү жана форма жасоочу форманттардан айырмалай турган белгилери так, ишенимдүү такталгандыгы грамматикалык окуу куралдары менен илимий изилдөөлөрдү жаратууда көп жеңилдиктерди пайда кылган десек болот.

Өлкөдөгү бардык тилдер боюнча алардын адабий тилдеринин кеңири изилдене турган маселелеринин арасында адабий норма, демек аларды тартипке келтирүүдө орфография (жазуу эрежелерин) тартипке келтирип, анын илгертен бери жетекчиликке алынып келе жаткан принциптерин бекем кармаону менен ар бир тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнүнүн чегинде бул проблеманын теориялык жана практикалык талаптарын өркүндөтүп, алдыга жылдыруу милдеттери коюлган. Чындыгында эле айтса-айтпаса төгүңбү, жазуу эрежелери туруктуу илимий нормаларга таянбаса, аны морфология менен синтаксистин илгертен калыптанып, турукташып калган талаптарына жооп бергидей деңгээлде иштеп чыгууга эч мүмкүн эместиги, демек сабаттуулукка да жетишүүгө мүмкүн эместик ар бир тилчиге белгилүү эрежелерден экендигин түшүнгөн элек. Учурда болсо, бул маселедеги кыргыз тилчилери дуушарланып отурган «кокуй» адабий тилдин нормасы жана жазуу эрежелеринин туруктуу

болушу менен катар маал-маалы менен оңдолуп, иретке келтирилип турушу мыйзамченемдүү илимий-теориялык талап экендигине жоопкерсиздик менен караган «тилчи болумуш» көрпөндөлөрдүн эрежелердин өркүндөтүлүшүнө тийгизип жаткан зыянкеттиктерин кандайча бааласак болот?!

Ошол жогоруда аталып кеткен мезгилде айкын болгон илимий чындыктардын бири тилдердин дайыма кыймылда болуп туруучу өзгөрүлмө бөлүгү алардын сөз байлыктары (лексикасы); ал ички жана тышкы (экстралингвистикалык) таасирлерден көбүнчө байып, толукталып, белгилүү өлчөмдө эскирген сөздөрү (архаизмдер) колдонулуудан калып же сейрек керекке жарап калганда, барыдан да негизгиси ар бир тилдин ички фонологиялык касиеттерине ылайык сөздөрдүн тыбыштык составынын өзгөрүлмөлүүгү адабий жазуу нормаларынын жалпы принциптерине сөзсүз көз каранды болгондуктан илим-изилдөө мекемелери агартуу иштерине көмөк көрсөтүүдөгү негизги милдеттерден болгондуктан жазуу эрежелерин маал-маалы менен оңдоп, иретке келтирип туруу алардын туруктуу милдеттери экендиги да жогоруда аталган кеңешмелерде сөзгө алынган болучу. Ошондо түрк тилдеринин көпчүлүгүндө орфография проблемаларын кайрадан карап чыгып колдонууга сунуш кылуу маселелери күн тартибине коюла баштаган эле.

Ошол жылдары тилдердин синтаксистик курамдарына карата далай-далай изилденип, чечиле турган маселелер бар экендиги белгилүү болуп, анда сөз айкашы менен сүйлөмдүн ортосундагы окшоштук жана айырмалар, сүйлөмдөрдү классификациялоо маселелери, татаал сүйлөмдөрдүн курамына тиешелүү талаштартыштарды чечмелөө, ал эмес, фразеология жана стилистика проблематикаларынын таптакыр колго алына электиги да баса белгиленген.

Жер-жерлерде болсо, саналган маселелердин көпчүлүгүнүн иликтениши атайы колго алынып, жолго коюлгандыктан жогорудагы маселелерди чечмелөө иштери биздин тилибиз боюнча да көңүлдүн сыртында калтырылбагандыктан биздин илимий активибизде бир топ изилдөөлөр бар экендигин изденүүчүлөр китепканалардан кезиктире алышат.

Бул жылдары тил илими менен жакын чектеш илим этнология (ал замандарда Советтер Союзунда «этнография» деп аталган илим чет өлкөлөрдө «этнология» деп аталуучу) боюнча Кыргыз Илимдер академиясында «Об этногенезе киргизского народа» деген темада

Бүткүлсоюздук илимий сессия (10–14-ноябрь 1956-ж.) болуп, ага көбүнчө тарыхчы жана археолог, этнографтар, аздыр-көптүр тилчилер доклад (мисалы, И. А. Батманов), билдирүүлөр менен чыгып сүйлөшкөн эле. Мындай мартабалуу чогулуштун Кыргызстанда өткөрүлүшүнө анын алдында жергебизде союздук академиялык мекемелер менен бирдикте Кыргыз Филиалынын ж.б. жергиликтүү илимпоздор катышып (1954-55-56-жылдары), үч жылга созулган «Комплексная археолого-этнографическая экспедициянын» материалдарынын негизинде талкуулар өткөрүлүп, кыйла кызыктуу кабарлар ортого салынган эле; ал материалдар андан кийин бир нече жылдын ичинде «Материалы археолог этнографической экспедиции» деген жыйнактарда Москвадан басмадан чыгарылган. Ал экспедициядан тапкан табылгабыз Кыргызстанда ошол мезгилден тарта Кыргызстандын тарыхын, анын байыркы замандардан баштап, жаңы замандарга чейинки кеп мерчимдүү жерлерин кыргыздардын этногенезин кеңири жана жаңыча көз караштардын алкагында иликтеп, баяндоого мүмкүнчүлүк түзүлгөн деп баалашка толук укугубуз бар десем болот.

Бул жерде ошол окуяларга байланыштуу тиги жогоруда аталган Илимий сессияда окулган докладдарды гана санай кетейин: А. Н. Бернштамдын «Сложение тюркоязычного населения Средней Азии и происхождение киргизского народа»; Ю. А. Заднепровскийдин «Археологические памятники юга Киргизии в связи с вопросом о происхождении киргизского народа»; С. М. Абрамзондун «Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии»; Е. И. Махованын «Материальная культура киргизов, как источник для изучения их этногенеза»; С. В. Ивановдун «Орнамент киргизов как этногенетический источник»; В. С. Виноградовдун «Киргизское народное музыкальное творчество, как источник изучения проблемы происхождения киргизов» жана И. А. Батмановдун «Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа» аттуу докладдары ичкерден ж.б. жер-жерлерден келген илимпоздорун кызуу талкууларын жаратып, кыргыз этносунун негизинен түпкүлүгүндө биздин эрадан мурунку жана биздин эранын баш жагында Түштүк Сибирь менен (болжол менен 10-к. дардан) Орто Азияда пайда болуп, калыптанышы согушка чейинки жана согуштан кийинки мезгилдерде аталган аймактарда жүргүзүлгөн комплекстүү жана айрым гана илимдердин алкактарында аткарылып, жыйналган материалдар менен далилденип, түрдүү материалдардын жардамы менен, алар күбөлөп тургандай, түрк тилдүү

этностортордун көбү менен ар кайсы доорлордо кыргыздар алакалаш жашап өтүшкөндүктөн өздөрү да алардын таасирлерине дуушарланып, натыйжада негизинен алгачкы этностук өз алдынчалык уюткусун сактап калуу менен түпкүлүгүндө тилдеш туугандарынын таасирлерине да кабылган эл экендиги далилденгендей болду. Бирок изилдөөлөрдү докладдарда саналган планда уланта берүү зарылчылыгы, биздин этносубузга тиешелүү көп нерселердин издерин келечек археологиялык казуулар, этно-диалектилик материалдар күбөлөй тургандыгы баса белгиленип, аларды мындан ары да топтой берүүнү уланта берип, мындай иштерге жаш изденүүчүлөрдү тартып, көнүктүрүү зарылчылыгы конференциянын чечимдеринде көрсөтүлгөн. Көңүл бура кетүүчү бир кырдаал аталган экспедициянын илимий жетекчиси болуп атактуу антраполог Г. Ф. Дебец дайындалып аны уюштуруп ийгиликтүү аякташына ал замандагы биздин ИЯЛИ деп аталган Инст-утубуздун деректири Абдыкул Дөөлөткелдиевдин демилгеси, аны бардык жагынан колдоп, каражат, транспорт ж.б. менен камсыздаган Филиалдын төрагасы И. К. Ахунбаев, эң негизгиси колдоо көсөтүп, ичкердеги партиялык өкмөттүк жетекчилерди макулдаткан биздин ал кездеги партиялык жетекчибиз И. Р. Раззаков болгон. Ушул жерде орду келип турганда дагы бир белгилей кетүүчү кырдаал ал кишинин көз кыры салынбай, көбүнчө өзү сүйлөп катышпай, Филиалда бир да илимий жыйын өтүүчү эмес! Бул жагынан биздин республикада мурункийин Искак Раззаковичке теңдеш жетекчилер болбогон чыгаар! Бул жыйындан биз лингвисттердин алган өрнөгүбүз ал мезгилдерде колго алына элек проблемалардын бири тектеш тилдерди салыштырып изилдөө жана тилибиздин тарыхын изилдөө маселесине адистердин көңүлдөрүн буруу жолунда кыргыз диалектилерин баяндап чыгууну уланта берип, анын сөздүгүн түзүүгө киришүү үчүн тиешелүү факт материалдарды топтоонун (б.а. картокасы түзүүнүн) зарылчылыгы дагы бир жолу айкын болгонсуган.

Бул жылдары Филиалыбыз (20-декабрь, 1954-ж.) Кыргыз Илимдер академиясынына айландырылганына байланыштуу кыргыз филологдорунун илимий мекемеси Тил жана адабият институту өз алдынча жашап, алгачкы деректирибиз акад. И. А. Батманов, анын илимий иштер боюнча орун басарлыгына мен дайындалгамын. 1959-ж. атайы Чыгыш таануу бөлүмүн ачтырып алып, ага башчы болуп кеткенден кийин мен ИЯЛдын деректири болуп калган болчумун. Ошол кызмат ордума байланыштуу 1958-жылдын 1-10-сентябрларында өтүүчү

Слависттердин 4-Эл аралык съездине катышууга Москвага чакыруу алып, өмүрүмдө биринчи жолу андай мартабалуу дүйнөлүк чогулушка катышып келгемин.

Ал жыйын менин өз кесибиме түздөн-түз тиешеси болбосо да, орус тилин бала күнүмдөн өздөштүрүп алгандыктан, ал эмес, орус адабиятынын байыркысынан тартып, 20-к. дагысы боюнча студенттик мезгилде, келечек кесибим кыргыз лингвистикасы болгонуна карабай, тиги илим курстары пединститутта кыйла мыкты окутулгандыктан орус адабиятына, анын мыкты үлгүлөрүн жараткан орус жазуучуларынын көпчүлүктүн сүймөнчүгүнө айланган чыгармалары менен негизинен тааныш болгондуктан Съезддеги докладдарын кыйласы мен үчүн кызыктуу болду. Анын үстүнө, мындай жыйындардын күн тартиби өтө эле кенен-кесири болгондуктан улам бир секциядан экинчисине өзүң тандаган докладды угуу үчүн көчүп жүрө берүү салт экен. Ошондуктан мен, бир жагынан, ошондой докладчылардыкына, экинчиден, мен мурда көрүп, таанышып калган же эмгектери боюнча аттары тааныш авторлорду өз көзүм менен көрүп алуу үчүн алардын докладдары коюлган секцияларга жан-талашып, чуркап барып катышып калууга да үлгүргөн учурларым болду.

Мындай дөө-шаалардын эң башында Слависттердин Дүйнөлүк Комитетинин төрагасы акад. В. В. Виноградов съездди ачып, бир нече доклад окулгандан кийин дагы бир топ чоң илимпоздор чыгып сүйлөштү. Ал эми мен өзүм өзгөчө окурмандарымдын көңүлдөрүн атайы бура турган инсан Украина илимдер академиясынын академиги, атактуу жазуучу Максим Рыльский болгондуктан ошол адамды мурда билип калганым анын эмгектеринин биринде айтылып, ылакап болуп кеткен сөзү «өткөндөгү тарыхы болбогон же өз тарыхын билбеген жана аны сыйлабаган элдин келечеги да болбойт» деп айтканын кезеги келгенде ар ким-ар ким көп ирет цитата катары келтиришкенин угуп калаар элек. Чындыгында эле бул сөздө калет жок да!.

Ал эми бул жолу М. Ф. Рыльскийдин Съезддин «Адабият лингвистика секциясында» «О художественном переводе с одного славянского языка на другой» деп аталган докладында орус-украин жана украин-орус көркөм котормолорунун теориялык талаптары менен чындыкта ишке ашырылыштарындагы ийгиликтери менен мүчүлүштүктөрүнө токтолуп, өзүнүн пикирлерин ортого салды. Андан удаа мурда 1953-жылдагы Координациялык кеңеште андан кийин Алматыда Смет Кенесбаевдин 50 жылдык юбилейинде таанышып калган

академик В. В. Виноградовдун «Наука о языке художественной лит.-ры и ее задачи» аттуу темада доклады окулду.

Чындыгында аталган проблема академик Виноградов алгач сунуш кылып, орус тилинин мисалдарында кеңири иштеле баштагандыгы белгилүү. Ал мезгилдерде бу адамдын баягы тил илими боюнча дискуссиянын баштоочуларынын бири болгондугу, анын көл жылдардан бери СССР ИАсынын Тил илимдер институтунун директору экендиги, анын көз жаздымында калбай, аталган проблема СССР элдеринин бардыгынын тилдеринин дискуссиядан кийинки изилдениш милдеттери ошол институттун жалпы жетекчилиги менен ишке ашырыла баштагандыгы белгилүү эле. Съезддин алып барылышынын дагы бир өзгөчөлүгү дүйнө жүзүндөгү өлкөлөрдүн кыйласынын (арасында, айталык, АКШ, Болгария, Польша, Чехословакия, Канада, Австрия, Великобритания, Дания, Франция, Италия ж.б.) слависттери катышкандыктан, алардын көпчүлүгү англис же өз эне тилдеринде сүйлөшүп, орусча которулуп тургандыктан угуучулар үчүн бир топ жеңилдиктер түзүлдү.

Бул жана башка өлкөлөрдөн келген делегаттар докладдар жасашып, сүйлөгөндөрдүн ар бири тандаган кесиптери славистика болгондуктан бул илим тармагынын дүйнөгө кеңири таралгандыгын, славян тилдүү калктардын сандарынын арбындыгын, анын үстүнө бул тил тобу индо-европа тилдеринин негизгилеринен болуп, жазма салттары да 9-к. дан бери Кирилл менен Мефодий түзгөн жазуу системасын колдонуп, аны өркүндөтүп келе жатышкандыктан ал тилдердин илимий проблемалары жанагы «славионоведение» деп аталган илимдин алкагында өнүгүп келе жаткандыктан мындай көрөңгөлүү илимдин башка тилдерге да таасир тийгизип гана койбостон, анын схемасында канат жайышына негиз болуп бере алган десек чындыктан анча алыстаган болбойбуз.

Мен үчүн бул съездге катышканымдын дагы бир оңдой берди болуп, согуш жылдарында Ленинграддан эвакуацияланып, Пржевальскиге келип, Фрунзеден убактылуу бул шаарга көчүрүлүп келип иштеп жаткан Пединститута окуп жүргөнүбүздө бизге 19-кылымдын орус адабияты боюнча лекция окуган профессорубуз Петр Николаевич Берковдун бир нече доклады бар экен. Ал секцияга да барып, таануу мезгилинде ал кишиге учураша алдым. Учурдан пайдаланып, тиги эске түшүп жаткан мезгил жөнүндө сөз козгоп, «Сиз, профессор, баягы бизге Пушкиндин «Евгений Онегининен» эле, анын ар

бир сабын чечмелеп, 100 саат спецкурс окугандыгын эсине салсам, биздин курста ошол мезгилде окуп жүргөн студенткасы Альбина ж.б. ды сураштырды. Мен алардын бир тобу дагы эле ошол Пединститута орус тили же орус адабиятынан мугалим болуп жүрүшөт десем, «аларга менден салам айтыңыз; өзүңүзгө да илимде ийгилик каалаймын» деп мени менен жылуу, кыска аңгемелешти, кайран урматуу устатым! Съезддин программасында биз өз учурунда атайы курс өтүп, аты-жөнү тааныш болуп калган «Древнерусская литература» деген окуу китебинин автору Н. К. Гудзийди (ал сабакты бизге Караколдо Бирюков деген мугалим тиги китеп боюнча окутуп, классташтарыма анын лекциясын мен кыргызчалатып берчүмүн); белгилүү фонолог С. К. Шаумян, Д. С. Лихачев, В. Я. Пропп, Т. П. Ломтев, Р. И. Аванесов, В. И. Борковский, В. М. Жирмунский сыяктуу далай-далай атактуу илимпоздорду өз көзүм менен көрүп келгемин.

Съезддин жүрүшүндө Виктор Максимович Жирмунский атайы кулактандыруу жарыялатып, 8-сентябрда эртең менен эпос маселесине кызыгуучуларды чакыртып, аңгеме өткөрдү. Ал киши өзү Союздагы элдердин эпостору тууралуу билдирүү жасап, атайы жарыялана баштаган «Жыйнактардын» 3-су «Манаска» арнала тургандыгын; ушул эле айдын 20сында Союздагы элдердин эпосторун жыйноо жана басмадан жарыялоо маселеси атайы талкууга алына тургандыгын, атайы жер-жерлерге баруучу экспедицияларды магнетофон, электр жарыгы ж.б. менен жабдып жөнөтүү зарылчылыгы тууралуу айткандан кийин кызуу талкуу башталып, Югославия, Болгария, Белоруссия, ФРГнин өкүлдөрү Поинакович, Вранска, Гуторов, Браун дегендер сунуштарын ортого салышып, эпосторду жыйноо, изилдөө, жарыялоо менен катар фольклористиканын илимий терминологиясын (айталык, сюжет, композиция, фабула ж.б. сыяктууларды) жыйнап, тартипке келтирүү маселелеринин тегерегинде пикирлерин айтышты.

Ошентип, бул съездден тапкан пайдам биринчиден, деректир, б. а. илим изилдөөнүн уюштуруучуларынын бири катары өз ишимде алдыда кандай милдеттер тургандыгын аңдап, кыргыз тили жана кыргыз адабияттаануу илимдери боюнча иликтөө иштерин колго алууга аракеттенүүгө жардам болду; жалпысынан болсо, филолог катары өз билим денгээлимдин өркүндөшүнө да пайдасын тийгизди деп бааласам болот.

Алдыга закымдап өтүп жаткан күндөрдүн ичинен 1960-жыл да биз кыргыздар үчүн эсте каларлык окуяларга жык толгон мезгилдердин бири болгон экен. Анын эң негизгилеринин бири ошол жылы элибиздин белгилүү кулуну, кыргыз маданиятына өзүнүн чыгармачылык дараметин жумшап, аны байытып, натыйжада өз ысымын да унутулгус даражага жеткирген Тоголок Молдо атаккан Байымбет Абдракман уулунун жарык дүйнөгө келгендигине 100 жыл толушуна байланыштуу салтанаттуу иш-чаралар туулган жери Ак-Талаада, борборубуз Фрунзеде гана эмес, Союздун борбору Москвада да чоң санжырга салтанат менен белгиленген жыл болгон.

* * *

Борборубузда ал иш-чаралар ИА, Кырг. Жазуучулар союзу, Кырг. Маданият министирлигинин атынан 10-12-июнь күндөрү өтүп, илимий конференция, концерт ж.б. менен коштолуп аягы 28-июнда Москвада Кырг. Борбордук Комитетинин секретарь А. Казакбаев жетектеген атайын делегациянын катышуусунда Адабиятчылардын Борбордук Үйүндө чоң салтанат менен өткөрүлгөн. Ал жыйында докладды союздук адабият ишмери Н. М. Грибачев жасап, бизден акын Кубанычбек Маликов кириш сөз менен, Кыргызстандан барган искусство чеберлеринин концерти менен коштолгон кече салтанаттуу өтүп, эртеси москвалык адабият, искусство жана илимий коомчулуктун өтүнүчү менен СССР ИАнын М. Горький атындагы Адабияттаануу институтуна барып, ал жерде көбүнчө «Манас» эпосунун тегерегинде сөз болуп, биздин делегациянын курамында атактуу акын Алымкул Үсөмбаев менен кадимки касиеттүү манасчы Саякбай Каралаев, жазуучулардан: К. Жантөшов, Т. Абдумомунов, Ш. Бейшеналиев К. Маликовдор бар эле.

Ал эми москвалык тиги Институттун адистеринен Медина Искендеровна Богдановадан башкалары өмүрүндө «Манастын» аткарылышын угушкан эмес экен. Анын үстүнө, ошол жылдын күз айларында Москвада Дүйнөлүк Чыгыш таануучулардын кезектеги 25-Конгресси өтмөк экен. Болгондо да анын күн тартибинде дүйнө элдеринин эпос, былина, жомокторун айттырып угуу маселеси бар экен. Ошентип, мурдатадан түзүлүп койгон регламентке ылайыкбизден ал Конгресске Саякбай Каралаев чакырылып, 10 мүнөт ичинде «Манастан» үзүндү айтмак экен. Ошондуктан тиги институттун фольклористтери

Сакемдин келип калганына аябай курсант болушуп, андагы тиги кесип боюнча мыкчегери Мелитинский баш болгон адистер суранып калышты эле, Саке сыпайыгерчилик кылып, сөздү Алымкул аксакалга узатты. Ал киши такалбай эле баягы өзүнүн обонуна салып, эпостон жаттап алган бир үзүндүнү айтты. Анын аткарганы тиги алп манасчыга жаккан жок окшойт; бироз чыйралып, баягы адетинче Каныкейдин Тайторуну чапканын айтып кирди да, бирде күпүлдөп катуу, бирде армандуу жерлерине келгенде үнүн созуп, арманын Каныкей менен кошо тартып, ыйлап коюп, аткаруусун уланта берди. Бул аңгеме башталганда чакан залда 20-30ча эре киши отурган болучу. Бир маалда карасак, залдын амфитеарына угуучулар жык толуп кетиптир; «Манасты» Саке кечке айтып бүтөөр менен угуп отургандар дүркүрөтө кол чабышып, «бис! бис!» дешип кыйкырып жатышты. Биздин делегация да эрдемсип, ар бирибиз өзүбүз аткаргансып, дымактанып калдык. Мен ИЯЛдын деректири катары Каралаевдин Конгрессте аткарылуучу үзүндүсүн алдын ала даярдап жиберүүгө милдеттүү болгондуктан учурдан пайдаланып, «Манасты» бу киши 10 эле мүнөт айтып, токтой албайт. Ошондуктан эпостун бир үзүндүсүн бу кишиге аткартып, ал канчага созулса, ошончо магнитофонго жаздырып жиберибиз. Аны Конгрессте силер кандайча жарыялайсыңар өз эркиңер» деп, тигилерди макулдаттым. Бул жерде кыпчый кете турган жагда ал Конгреске биздин Академиядан бир гана Керим Орозалиев ж.б. жетекчилер катышып келди. Анын айтымында, Каралаевге Конгресстин пленарлык отурумунда «Манасты» айттырганда, угуучулар аны сценадан такыр кетирбей коюп ал эпосту бир сааттан көп айтып, катышкандарды аябай таңданып, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын дүйнөгө дүңгүрөтө жарыялаган экен.

Тоголок Молдонун мааракесине барган делегациядан мен Москвада калып калып, ошол эле күндөрү (июнь 1960-ж.) СССР ИАнын Тил илимдер институтунда өтүп жаткан «Проблемы изучения русского литературного языка» деп аталган Жалпы союздук кеңешменин ишине катыштым. Анда да акад. В. В. Виноградов баш болгон көрүнүктүү орус илимпоздорунун орус адабий тилинин тарыхы, ал тилдин сөздүк курамынын өркүндөөсүнүн жалпы мыйзамченемдүү көрүнүштөрү (Ю. С. Сорокин) «поэтика лексикусынын» 19-к. дагы орус адабий тилинин курамындагы ролу» (В. Д. Левин); «Татаал багынычтуу сүйлөмдөрдүн тиги тилдеги өркүндөш өзгөчөлүктөрү тууралуу» (Н. С. Поспелов), Н. И. Толстойдун «Байыркы славян тили

түштүк жана чыгыш славян тилдерине жалпы адабий тил болгондугу» ж.б. аталган тилдин тарыхый жана 19-к. дын аягына чейинки мааниси тууралуу кеңири сөз болуп, тигилерден башка да белгилүү русисттер Шведова, Ожегов, Толстой жана украин тилчилери Белодед, Гнатюк ж.б. илимпоздор докладдар жасашкан.

Ошол эле жылдын 27-30-сентябрларында СССР Илимдер академиясынын Адабият жана тил бөлүмүнүн Сөздүк комиссиясы менен Кыргыз ИАнын Тил жана адабият институтунун кошмо Координациялык кеңешмеси Фрунзеде чакырылып, аны жетектеп өткөрүү үчүн тиги Комиссиянын төрагасы айтылуу тилчи жана сөздүкчү С. Г. Бархударов өзү келген эле.

Кеңешменин талкуусуна коюлган негизги маселе улуттук түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүү проблемасы деп аталып, ошол кезде тилибиздин жаңыдан колго алына баштаган түшүндүрмө сөздүгүн түзүүнүн принциптери жөнүндө негизги докладды ал кезде ИЯЛда сөздүктөр секторуна башчылык кылып турган Жапар Шүкүрович Шүкүров, ал эмес, ал жылдары Н. К. Дмитриевдин жетекчилигинде өзүнүн докторлук диссертациясы катары тандап алып, иликтей баштаган «Принципы составления толкового словаря современного кыргызского языка» деп аталган ишине байланыштуу, ошол мезгилдерде Молдавия Илимдер академиясына караштуу Тил илимдер институтунун деректири академик Н. Г. Корлэтяну «К лексикографической трактовке фразеологии», Грузия Академиясынан келген илимпоз Б. А. Почхуа «К вопросу о полисемии», Ж. Мураталиева «О выделении омонимов и сложных слов в толковом словаре киргизского языке», Казандан келген коллегабыз Г. С. Амиров «Об основных принципах составления «Толкового словаря татарского языка» жана Ю. Я. Яншансин «О принципах составления «Дунганско-русского словаря» деп аталган темалардагы доклад, билдирүүлөрүн ортого салышып, алардын тегерегинде орусча түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүнүн негизги борбору болгон СССР ИАнын Ленинград Бөлүмүнө караштуу лексикография борборун жетектеген белгилүү сөздүкчү Лыткин, алматылык делегаттарды баштап келген жана өмүрүн бүтүндөй негизинен фразеологиялык сөздүк гана эмес, лексиканын ушул проблемасынын тил байлыгындагы, синтаксис курамдарындагы ролу жана орду жөнүндө талыкпай иштеп жүргөн илимпоз өзү да, өзү менен бирге ээрчиге келген курдаш коллегасы Мавлен Балакаев, дагы башка окумуштуулар, татар, өзбек, каракалпак лексикографтары

далай мыкты, илимий середен сөздүк проблемасынын чечилүүчү маселелеринин арбындыгын өз тилдеринин мисалдарында ортого сала алышкан. Анын үстүнө, ошол жылдары акад. К. К. Юдахиндин жетекчилигинде биздин институттун аткарылуучу тематикасынан расмий орун алган маселенин бири да өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп тургандай жана конференцияда окулган докладдардын мазмундарынан байкалгандай, түшүндүрмө сөздүккө киришүү да алды менен анын сөз тизимин (словнигин) түзүүдөн башталып, ал камтый турган ар бир сөздү чечмелеш үчүн сүйлөм түрүндөгү мисалдардын болуш зарылдыгы алардын бардыгынын жазма адабият жанрларына тиешелүү көркөм, саясий-публицистика, кагаз бетине түшүрүлгөн фольклордук чыгармалардан гана эмес, адабий норма камтубай калган диалект, говордук материалдардан терилип, жазылып алынышы гана андай сөздүктү түзүүнү камсыз кыла алат. Бирок бул иштин бир гана жагы, анткени сөздөрдүн градацияларын эң алды менен алфавиттик тартип, жалпы жана ички алфавиттик тартиптерде, унгу жана туунду сөздөрдү, омонимия менен көп маанилүүлүктү, тике маани менен өтмө маанилерди, сөз айкаштарынын типтеринин орундарын, фразеологиянын мындай сөздүктөргө кирүү-кирбөө принциптерин аныктап алып, тектеш тилдердеги сөздүктөр боюнча бир кылкалуулука жетишүү сөздүкчүдөн көптөгөн машыккандыкты талап кыла тургандыгынын кыйласы бул жыйындагы кеңири пикир алышуулардын натыйжасында айкын болгон. Анын үстүнө, Союздук Сөздүк Комиссиясынын төрагасы С. Г. Бархударовдун өзүнүн келип, ишти жетектеп, ал эмес ар бир кызматкерге жеке консультация берип, кеп-кеңешин айткандыгы биз үчүн баа жеткис жардам болгон эле.

Бирок тагдырдын буйругу менен сөздүк ишинин башында туруп, өзүнүн да диссертациясын кыйла алдыга жылдырып калган кезинде Ж. Ш. Шүкүров мезгилсиз дүйнөдөн кайтып кетип, аталган ишибиз үзгүлтүккө учураганда, мен деректирлик бийлигимден пайдаланып, жетекчиси И. А. Батмановго нааразы болуп, биздеги ишинен кетип жатканда диалектолог Эсенгул Абдулдаевди кетирбей, мындан ары сөздүкчүлүк кесибине өтүп, сектор башчылыгына келүүгө макулдатканым эсимде. Бирок ал тигиндей машакаттуу ишти өздөштүргүчө да далай мезгил өтүп кеткен. Маркум Эсенгул сабаттуу, тил илиминин чектеш маселелерин мыкты түшүнгөн, диалектологияны да жакшы өздөштүрүп алган, сабаттуу илимпоз болучу. Бирок, ар бирибизде көп эле кемчиликтерибиз бар экендигин бирибиз моюнга

алып, андан арылууга аракет кылсак, айрымдарыбыз бул жагынан кыйла эле тоңмоюн келебиз. Эсенгул бечара да ошондой тоңмоюн адам эле: ал кимге болбосун, анын жөндөмдүүлүгүнө планканы өтө эле жогору коюп, келише албай, өз алдындагылардын да жогору карай өрдөшүнө анча кунт койбой, кам көрбөй жүрө берип, өзү деле бара-бара кесиптештеринен обочолой берип, илимдин доктору боло алган жок; Бирок ошого карабай, анын жетекчилигинде тиги аталган сектордун кызмакерлери «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» 1 томдугун даярдашып, ал 1969-жылы басмадан чыгарылгандан кийин, мындай аталыштагы сөздүктүн эки томдугуна киришип, биринчи томун жарыялагандан кийин, экинчиси басмадан чыкпай калганда колжазмасын Эсенгул өз энчисиндей үйүнө алып кетип, ал эки томдуктун чыры күнү бүгүнкүгө дейре башы ачылбаган бойдон калды окшойт.

Ошол жылдары алар эки томдук «Орусча-кыргызча сөздүктү» да түзүүгө киришкенде жарытылуу сандагы шакирттерин да даярдай албагандыктан, анын үстүнө ал сектордун курамында бир да орус тилин мыкты билген сөздүкчүнүн жоктугунан ага кошумча ал кезде акад. К. К. Юдахин да каза болуп кеткендиктен тигиндей чоң, жооптуу ишти алып баруу өтө кыйынчылыкка туруп, ага атайы Өкмөттөн бөлүнгөн акча каражаты бекер ысырап болгондугуна байланыштуу финансылык териштирүүлөр башталганда Эсенгул биротоло ИЯЛдан кетип калган болучу. Ал кетип калгандан кийин алардын сектору сөздүк иштерин жарытылуу уланта алышкан жок; ошол эле жылдары сектордун белдүү кызматкери, мыкты тилчи Сейдакматов да анын илимпоздук тагдырына көз салып коюуга Эсенгулдан жардам болбогондуктан кандидаттыгын коргой албай кетип калган эле. Эсенгул болсо тез-тез эле орун которуп, ал жерлерде да узакка орун очок ала албай (калыстыктан тайбасак мыкты адистер үчүн да, жалкоо шакелдер үчүн да чыдамдуу, кемчилиги айтылса, ага көтөрүмдүү, ар бир кызматкерге астейдил мамиле кылган Академиядай мекеме дагы кайда бар болду экен?!.) жүрүп о дүйнө салып кете берди, бечара! Ошондой болсо да, Эсенгул түшүндүрмө сөздүктү түзүү машакатын канааттандыраарлык деңгээлде эле өздөштүрүүгө жетишкен адис болгон десек калыстык баа болуп эсептелет. Учурда болсо (болжол менен өткөн кылымдын 70-80-ж. дар аралыгында) сөздүк картотекасын үзгүлтүксүз улантып, толуктай берүү Институттун жетекчилеринин ойлоруна келбегендиктен эч кандай жаңы сөздүктөрдү баштоо мүмкүн эместигин түшүнүп,

баамдоого мезгил жеткей тургай, өтүп баратат десем жаңылыштык болбойт. Андай кемчиликтерди Институттун бирин-бир алмаштырып, дооран сүрүп келе жаткан деректирлеринде. Натыйжада бул мекемеде учурда бир да сөздүкчү адис жок!!!.

Тиги аталган жыйындан көп өтпөй эле, 1960-жылдын 19-21-октябрларында Москвада аталган Сөздүк Комиссиясынын кезектеги 4-пленардык отуруму чакырылып, анда лексикология жана сема-сиология проблемаларынын алкагында келечекте изилдене турган маселелер талкууланган эле. Маселен, анда жалпы теориялык маселелерден К. А. Левковскаянын «Некоторые зарубежные языковедческие теории и понятие СЛОВА»; А. А. Уфимцеванын «Теории «семантического поля» и возможности их применения при изучении словарного состава языка»; А. И. Кузнецова-Малаеванын «Принципы семантики Стефана Ульмана» (жогоруда аталып кеткен «... поля» теориясынын негиз салуучуларынын бири); Н. Н. Амосованын «Лексическое значение слова и синтаксический контекст»; С. К. Шаумяндын «Структурные методы изучения значений» (бул илимпоз Советтер Союзунда алгач жалпы тил илиминдеги структурализм методун иштеп чыгып, жайылткандардан); Ю. Д. Апресяндын «Использование структурных методов для составления словаря семантических полей»; К. И. Бабицкий, С. С. Белокриницкая, А. П. Савчук жана Л. М. Сегалдардын «О составлении частотного словаря при пом. и машины» ж.б. негизинен саналган проблемалардын жаңыча көз караштан изилдениш жолдору тууралуу кеп болуп, бир жагынан жалпы тил илими теориялык жактан жаңы, кеңири колго алына элек маселелердин айланасында иштер алып баруу милдеттери ортого коюлган. Менин бул жыйындан алган сабактарымын бири эне тилибиз боюнча «сөз» түшүнүгү илгерки Касым Тыныстановдун аныктамасын эле колдонуп, анын ички мазмунун кеңейте албай келген болсок, кыргыз тил илиминин чыныгы теоретиги акад. Б. М. Юнусалиев өзүнүн уңгу сөздөргө байланыштуу талдоолорунда сөз түшүнүгүн кыйла кеңейтип, анын тыбыштык маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн эсепке алганда гана анын мазмуну ачыларын айкын мисалдар менен далилдегендиктен Болот агайдын бул эмгегин Н. К. Дмитриев өтө жогору баалап, «бул иш автордун түркологияга кошкон бараандуу салымы» деп баалаган.

Ошол эле «сөз» маселесинин тегерегинде мен да аздыр-көптүр изилдөө жүргүзүп, биринчи жолу сөз типтеринин 4 белгисин

аныктоого аракетенгемин (караңыз: «Кырг. адабий тилинин жалпы элдик негиздери.. «жана «Сез» монографиясын).

Ал эми кыргыз тил илиминде «семантическое поле», «машинный перевод» проблемаларынын айланасында изилдөөлөр бүгүнкүгө дейре атайы планда коюлуп, иликтелбей кала берүүдө. Ал эмес, грамматика маселелерин кеңири планда жаңыча изилдөөгө коюуну да көз жаздымында калтыра бергендигибиздин натыйжасында азырынча кыргыз тилинин жаңы академиялык грамматикасын түзүүгө кирише койбуз деп оозубузду көптүрө албайбыз.

Ошол эле 1960-жылдын 12-14-декабрларында Москвада өтө турган кезектеги илимий конференцияга чакыруу алып барсам, ал жыйын СССР ИАсынын Орус тил институтунда өтүп, анда «Проблемы образования русского национального языка в связи с образованием других славянских национальных языков» деген маселеге арналып, алды менен акад. В. В. Виноградовдун «Роль художественной литературы в процессе формирования и нормирования русского национального литературного языка до конца 30-х гг. XIX в.»; Н. И. Толстойдун «Древнерусский литературный язык позднего периода (17-18 вв.) и его роль в истории русского, сербского и болгарского литературных языков донациональной эпохи»; Ф. П. Филиндин «К вопросу так называемой диалектной основе русского национального языка»; В. Г. Орлова, Т. Ю. Строганова ж.б. лардын «О развитии диалектов в эпоху суш. ествовании русской нации» ж.б. баш-аягы 12 доклад угулуп, жогоруда саналган жана башка докладдардын аталыштарынан көрүнүп тургандай, кеп этностун улут тепкичине көтөрүлүшү менен анын адабий тилинин да «улуттук адабий тил» деп аталышы жана андай шарт түзүлгөндөн кийин жергиликтүү диалектилердин жашоо абалына байланыштуу, пайда болуу мезгилине ж.б. дооруна карабай, адабий тил, болгондо да анын жазма формасы менен параллель жашай берүү же колдонулуудан калуу шарттары тууралуу бул жыйында славян тилдеринин мисалында кеңири талкоо болгондуктан, бул чогулуштан да кыйла теориялык кабарлар алып кайткамын.

Ал жылдары, мурдагыдай эле, тилдердин грамматикалык категорияларын морфо-көрсөткүчтөрүнө жараша топтоштуруу (классификациялоо) маселеси бардык түрк тилдери үчүн, анын ичинде кыргыз тили үчүн да актуалдуу маселелерден болуп кала бериштерине байланыштуу СССР ИАсынын Адабият жана тил бөлүмүнүн көзөмөлүндө, алардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен түрк тилдүү

республикалардын борборлорунда тиги маселелерге байланыштуу конференция, кеңешмелер өткөрүлүп турган.

Маселен, 1962-жылдын 17-20-декабрларында Бакуда Азери ИАсынын Низами атындагы Адабият жана тил институтунда «Түрк тилдеринде этиштердин чак жана ыңгай категориялары маселелерине» арналган кеңешме чакырылып, анын ишине катышуу үчүн биздин Институттан Аскар Турсунов экөөбүз барып катыштык.

Кеңешмени Аз. ИАсынын вице-президенти М. А. Дадашзаде кириш сөз менен ачкандан кийин биринчи докладды Н. А. Баскаков жасап, ал «Категория наклония и времени в тюркских языках» деген проблемага кеңири токтолду. Талкууну улантышып, аталган маселенин азербайжан тилиндеги өзгөчөлүктөрү тууралуу Зарифа Будагова, ошол эле категориянын карачай-балкар тилдериндеги көрүнүштөрүнө филол. илимд. кан. ты И. Х. Урусбиев, азербайжан тилиндеги чак жана ыңгай категорияларына өзүнүн докладдын ал элдин тилчи-патриархтарынын бири проф. М. Г. Гусейн-заде арнады. Ушул эле эки маселенин тегерегинде биздин жерге айдалып келип, Кыргыз Пединститутунда бир нече жыл иштеп кеткен баягы проф. Умар Алиев (карачай-балкар тили боюнча); ушул типтеги докладдар туркмен, башкыр ж.б. тилдер боюнча окулган. Ушул жерде дагы бир кыпчый кете турган жагдай, тиги докладдардын аталыштарынан көрүнүп тургандай, ал мезгилдерде карачай жана балкар тилдери бир эле тил катары эсептелип келсе, учурда бул эки тектеш тилдин ар бири өз алдынча тил катары эсептелип жүрөт, бирок мындай көз караштын жүйөөсү ал эки калктын администрациялык жактан эки республикага тийешелүүлүгүнөнбү (Карачай-Черкес жана Кабарда-Балкар автоном республикаларынын негизги капктары) же чынында эле алардын айырмачылыктарын түзүүчү лексика-грамматикалык белгилери барбы? бул маселелерге атайылап кызыгып көргөн жокмун. Ал эми жогоруда аталган жыйында талкууга алынып, көбүнчө этиштин грамматикалык категорияларынан ыңгай чактар боюча тактала турган, талаш маселелердин болгондугу чын.

Лингвистикадагы «наклонение» термини кыргыз тилинде «вид» («тур» термини менен чаташтырылып, алгач Б. М. Юнусалиев «Мугалымдерге жардам» журналына чыккан макаласында бул эки түшүнүктүн ажырымдары аныктоого аракеттенип, «наклонениени» атоо үчүн «ырай» терминин сунуштап, кийинчерээк ал «ыңгай» термини менен алмаштырылып, «түр» «вид» терминин билдирүү үчүн

колдонулуп калган болучу. Талкууланып жаткан маселе атын атабасак да, Касымдын бул маселелерди чечмелөөсүнөн анча алыстабай баяндалып келе жаткандыгы (чындыгында анын мектеп окуу куралдарында өзгөрүүсүз сакталып калган терминдеринин күнү бүгүн да колдонуудан эч убакта чыкпай келаткандыгын айтпасак да түшүнүктүү) туурасында информация бергемин.

Ал эми «ыңгай» маселеси болсо, биздин кыргыз тили боюнча иштелип чыккан илимий эмгектерде Сарыбай Кудайбергенов тарабынан орус тилиндеги түркологиялык эмгектердеги (маселен, Дмитриев, Кононов, Баскаков) бул проблемалардын чечилишин компелляциялык маанайда пайдаланып, тактоолор Киргизии, азыркы илимий грамматикадагыдай таризге келтиргендигин айта кетишибиз жөндүү деп эсептейм.

Ошентип, бул чогулуш аяккаган сои, А. Турсунов экөөбүз дагы бир чоң чогулушка катышуу үчүн Москваны көздөй поезд менен жол тарттык. Анткени анда 1962-жылдын 30. 01 2-февралдарда СССР ИАсынын баягы эле Тил таануу институтунда «О проблеме системности языка» аттуу дискуссия өтмөк. Бул жерде дагы бир кыпчый кете турган штрих Аскар мага: «Б. Ө. ! Үйгө кайткандан кийин сиздин ордуңузга мен институтун деректирлигине дайындалмак болдум» деди. Мен болсом: «ал жөнүндө кабарым бар, анткени менин мартабалуу агаларымдын бири акад. А. А. Алтымышбаев бизге жаңыдан президент болуп дайындалган экинчи агайым К. К. Каракеевге: «мен бул карындашым менен иштей албай жатам, анткени мени менен вице-президент катары кеп-кеңешке келбей, түз эле сизге чуркайт; мага мени менен кеп-сөзгө келип, маселелерди мен аркылуу чечип туруучу деректир керек» деп айткандан кийин президент акад. Каракеев «жок» дей албай, мени деректирликтен түшүрөм деп орунбасарына менин көзүмчө сөз бергенде, мен да чорт кыялымды кармагып, А. А. Алтымышбаевди карап туруп: «мен эле сиз менен иштөөнү эңсеп туруптурмунбу, агай!» деп чыгып кеткемин. Ошондуктан Сиз менден чочулабай, өзүңүз тандаган деректириңиз менен иштей бериңиз» деп анын санаасын бастым деп, Аскарга да «менден коркпой-үркпөй эле иштей бериңиз» дегемин.

Ал командировкадан кайтып келгенден кийин президентибиз жасакерленип, «Сизди кайра баягы грамматика секторуна башчы кылып дайындаймын» дегенде ага да болбой, «анда иштеп жаткан Сарыбайды түшүртүп, мен болгонум этикага жатпайт; керек болсо,

ИЯЛдан кетип деле калам» десем, анда «эмесе, старш. илимий кызматкерликке дайындап, доктурлук диссертацияңызды аяктоого чыгармачылык отпуск берейин» деп менден эки агам, тең машташып алгансып кутулушкан.

Ал эми тиги «тилдердин системалуулук» проблемасына келе турган болсок, бул жалпы тил илиминдеги теориялык жактан «тил» түшүнүгү менен ажырагыс байланыштагы түшүнүк; негизгиси «тил системалуу» деген аныктама бар. Мындай көз караштан жөнөкөйлөтүп айтканда «тил деген нерсе -бир жибин тартса, башка көрүнүштөрү кыймылга келип турган, анын курамын (структурасын) ага мүнөздүү тил деңгээлдери менен (б. а. горизонтал көрүнүштөрүн структурасын вертикаль жайгашкан деңгээлдери (уровендери менен) байланышта чечмелегенде гана тилдин системалуулугу жөнүндө түшүнүк алууга болот дегендей жалпы жоболордун тегерегинде россиялык жалпы тил илими боюнча көрүнүктүү адистер: Н. Н. Коротков «Понятие системы и его место в анализе и описании строя языка», С. Д. Кацнельсондун «О понятии «уровня» в современном языкознании», Э. А. Макаевдин «Понятие давления системы и иерархии языковых единиц», В. Н. Ярцеванын «Противопоставленность элементов системы языка», А. А. Уфимцеванын «К вопросу о лексико-семантической системе языка», Т. П. Ломтевдин «Развитие структуры языка» жана М. М. Гухмдндын «Понятие системы в синхронии и диахронии» деген темалардагы докладдары угулгандан кийин жалпы тил илиминин башка дөө-шаалары жарыш сөзгө чыгышып, аталган маселени кызуу талкууга апгандан кийин СССРдеги орус тилинен баштап, башка элдердин тилдери да системалуулук алкагында теориялык иликтөөгө алыныш зарылчылыктары сунушталды. Ошентип, бул жыйындан алган өрнөгүм эң алды менен талкууга коюлган проблемалар алгач Батыш өлкөлөрүнүн тилчи-теоретиктери тарабынан иштелип чыгып, улантылып жаткандыгы, алардын көзкараштарын сын позициясынан өздөштүрүү менен катар, өз тилдерибиздин да жалпы теориялык жактан ушундай середен туруп иликте ниши алдыдагы милдеттердин бири деп табылган.

Ошол эле күндөрү тиги жогоруда биз сөз кылган жыйын менен катарлаш дагы бир маанилүү илимий-теориялык конференция ЖОЖ-дораралык «Көркөм чыгармалардын стилдик проблемаларына» арналып, анын ишине да катышып калууга үлгүрдүк. Ага катышууга биздин Университеттен доцент Бейшегүл Үмөталиева барган экен; аны

менен Аскар Турсунов үчөөбүз баягы эле СССР ИАсынын мейманканасында бирге туруп, тиги жыйынга катыштык.

Чындыгында эле анда талкууланган проблеманын бизге түздөнтүз тиешелүүлүгү айтса-айтпаса төгүндү, алибетте керкөм чыгармалардын поэзия болобу же проза болобу, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүнө, тил каражаттарын кандайча колдонуу менен акын, жазуучу өз чыгармасын жарата алган, сөз байлыгындагы тиги же бу сөз өз орду менен, маанилик ой-чуңкурлары кандайча колдонулуп, авторлор өз максаттарын канчалык туура, көркөмдүк даражага көтөрө алган; ал стилдин кайсы түрлөрүн колдонуп же колдоно албай калгандыктан көркөмдүк жактан мүчүлүштүктөргө дуушарланган деген бааларга эгедер болгондугу такталган болуш керек эле. Бир сөз менен айтканда, ошол мезгилдерден баштап, биздин тилчи жана адабияты адистерибиз тиги же бу акын, жазуучунун чыгармачылыгын ошондой планда да изилдей башташкан болучу (Р. З. Кыдырбаев, К. Кырбашев ж.б. лар). Ал гана эмес, стилистиканын өзү да лингвистиканын атайын предмети иретинде иликтөөгө алынып, анын көчбашында ыраматылык доцент Самак Давлетовдун тургандыгын эскере кетишибиз биздин парызыбыз. Ошол жылдардан баштап стилистика жөнүндөгү түшүнүк кыскача болсо да мектеп окуу китептерине киргизиле баштап, ЖОЖдордо атайын курстар окутула баштаган (маселен. эң алгач 1968-жылы Э. Абдулдаев, А. Жапаров, Б. Орузбаева: «Кыргыз тили» (-10-кл. үчүн окуу китеби) деген эмгегибиз басылып чыгып, андан кийин да ал окуу китебибиз 69-70-71-ж. дары жарык көргөндөн баштап СТИЛИСТИКА атайы бөлүм болуп окуу китептерине киргизилип тиешелүү саттар каралып, ЖОЖдордо да окутула баштаса, учурда ал боюнча кандидаттык жана докторлук диссертациялардын корголо башташынын, ал эмес, бул проблема ыраматылык Токтосун Ашырбаевдин аракетин менен кыйла терең иштелип чыгып, окурман-кесиптештерибиздин колдорунда анын көлөмдүү үч китебинин бар экендиги Токтосундун эмгегин жогору баалап, аны эстен чыгарбай жүрүүнү эске салат. Ал тургай, теориялык жагынан тилибизде стилдин 4 түрү көркөм стиль, публицистика, иш кагаздары-концеляриялык жана оозеки тилдик стилдер пайда болуп, калыпталып бараткандыгы айныксыз.

Мындан кийинки мерчимдүү чоң чогулуштардын бири 1964жылы Москвада 3-10-августа өткөн дүйнөлүк конгресс (Международный конгресс антропологических и этнографических наук). Ага

биздин Илимдер академисынан К. И. Антипина, акад. С. И. Ильясов, Ж. Үмөталиева, К. Мамбеталиева ж.б. ларыбыз катышканбыз. Анда мен өзүм негизинен биздин чөлкөмдөгү элдердин, болгондо да түрк тилдүүлөрдүн этнографиясы менен фольклорлоруна байланыштуу проблемаларга арналган доклад, билдирүүлөрүн ортого салышкан (маселен, С. М. Абрамзондун «Патриархально-общинный уклад и пути их изживания у народов среднеазиатских республик и Казахской ССР»; К. И. Антипина, А. Жумагулов жана К. Мамбеталиева-лардын «Народные традиции в современной материальной культуре и прикладном искусстве Киргизии»; В. М. Жирмунскийдин «Среднеазиатские народные сказители (традиция и творческая импровизация)»; С. И. Ильясовдун «Переход к оседлости и его значение в процессе преобразования культуры и быта киргизов»; Э. Р. Тенишевдин «Еще раз о происхождении лобнорцев»; Ж. Үмөталиеванын «Киргизские народные ворсовые ковры»; ошону менен бирге, өзүмө мурдатан тааныш ичкерлик илимпоз-этнографтар: Г. Г. Стратанович, Б. Л. Рифтин, антропомония боюнча атагы жайыла баштаган В. А. Никонов, мурдатан тааныш А. А. Валитова ж.б. лардын кызыктуу докладдарын угуп, ал эмес айрым илимий тематикаларды коштогон документ-фильмдерди да көрүп, дүйнө жүзүндөгү элдерге тиешелүү нечен-нечен кызыктар менен тааныша алдык: маселен, Бутан менен Непалга чектеш жерде жашаган бир кичине элдин салтында бир үй-бүлөдө канча эркек болсо да, бардыгы бир эле аял алышат экен. шумдук! Муну япониялык этнографтар тартып келишиптир (көрсө, ал чөлкөмдөрдө, ошондой эле Тибет, Непал, Ички Монголияда эркектер сан жагынан көп болушуп, ургаачылар алардан алда-канча аз болушат экен); ошол эле жактарда өлүк коюу салттары да теңирден тескери сөөктү замбилге салып алып, тоонун бооруна алпарып туруп, колун-кол, бутун-бут жиликтеп туруп, жайып салса, аны кузгун, жорулар сөөктөрү тазалангыча мүлжүп кетсе, ал адам бейишке чыккан болот экен; бул фильмди да япондуктар тартып келишиптир. Ал эми африкалык бир элдин салтында жаш аялды бир жылча элкин багып, көрүп, аны өз эрки менен өлүмгө даярдап, мезгили жеткенде чоң шаани-шөкөт менен ортодо жагылган чоң отту тегерете бийлешип-ырдашып, анын аралыгында баягы шордууну темир шиштер менен улам бири сайгылай берип, кансыратып өлтүрүшкөндөрүн да фильмге тартып келген канадалык этнографтар көрсөтүшсө болобу!.

Бирок алар ошондон кийин ал бечараны кантип жеп жатышкандарын фильмге тарттырбай коюшкан деп түшүндүрүштү. Ошентип, бул конгресстен көп доклад, билдирүүлөрдү угуп, этнография илимине тиешелүү далай жаңы маалыматтар менен тааныш болдук; ал гана эмес, Конгресс делегаттарынын арасынан ошо жылдары Тынч океанды жасалма сал (кайыктын бир түрү) менен сүзүп отуруп, Пасха аралына чейин сүзүп барган атактуу норвегиялык саякатчы Тур Хейердалды да көрдүк. Кийин бул кишини 1968-ж. Японияда өткөн Конгрессте да кездештирип, аны өз көзүм менен көргөмүн. Мен үчүн бул жомоктогудай эле окуя болгон!

Биздин тарыхчы, этнографтарыбыз да өз илимий табылгаларын ортого салышып, четтен келгендерге биздин илимий жетишкендиктерибиз жөнүндө кеп салып беришти.

Мындан кийинки сөз биздин жаңы замандагы, б. а. 20-кылымдын баш ченинде өтүп, мурдагы көчмөн элибиздин тагдырына түздөн-түз таасир тийгизген окуя 1926-жылы Бакуда өткөн Түрк элдеринин 1-Түркологиялык Съездинин 40 жылдыгына арналган Конференцияга байланыштуу аңгеме.

Бул жыйын ошол эле Бакуда 1966-жылдын 12-15-декабрларында өтүп, ага мен, И. А. Батманов, Х. К. Карасаев жана Дүйшөналиева ж.б. лар болуп барганбыз. Ал негизинен Азербайжан ИАсынын Низами атындагы Адабият жана тил институту менен СССР ИАсынын Тил илимдер институтунун жетекчилигинде өтүп, алгачкы докладды союздук академиянын ал кездерде корр. -мүчөсү болуп калган проф. А. Н. Кононов «Современное состояние и задачи дальнейшего развития советской тюркологии» деген аталыштагы докладында алды менен 1-Түркологиялык Съезддин (2-февраль 6-март 1926-ж) маанисине токтолуп, анын өлкөдөгү түрк тилдүү элдердин саясий-маданий тагдырларына тийгизген таасири деп: 1) ал атактуу жыйындын негизги резолюциясы «Об изучении тюркских ЯЗЫКОВ И о СВЯЗЯХ тюркских ЯЗЫКОВ С другими ЯЗЫКОВЫМИ семьями» деп аталып: а) жаңы алфавиттеринин фонологиялык, графикалык, полиграфиялык жана орфографиялык негиздерин иштеп чыгууну колго алуу; б) түрк тилдеринин негизги (опорный) диалектилерин аныктоо; в) түрк тилдеринин кээ биринин фонетикасы менен грамматикалык түзүлүштөрүн жана лексикаларын изилдөө; г) коомдук-саясий жана илимий-техникалык терминологияларынын илимий принциптерин иштеп чыгып, аларды түзүп, иретке келтирүүнү колго алуу;

д) башталгыч, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралдарын иштеп чыгып, аларды басмадан чыгара баштоо маселелеринин кечиктирилгис милдеттерден экендиги белгилеген. Ал гана эмес, тилдердин жалаң гана синхрондук абалдарына көңүл бурулуунун натыйжасында теориялык жактан «Тил жөнүндөгү жаңы окуу» гана жетекчиликке апынып келгендиктен алардын салыштырма-тарыхий изилдениши унутта кала берип, иликтөөдө диахрония ыкмасын колдонуу таптакыр элес алынбай капыптыр деген А. Н. Кононов.

Бул конференцияда башка докладдарда да баса белгиленип кеткен милдеттер катары ошол эле Андрей Николаевичтин санап кеткен маселелеринин тегерегинде акад. М. Ширалиевдин азербайжан тил илиминин советтик тюркологиянын алкагында өркүндөшү; Е. И. Убрятова түрк тилдерин салыштырып изилдөө милдеттери; Э. Р. Тенишев байыркы түрк тилдеринин 40 жыл ичиндеги изилдениш абалы; А. П. Дульзон Енисей тилдери менен түрк тилдеринин карым-катнашы тууралуу; М. З. Закиев түрк тилдеринин грамм. системаларын келечекте иликтегенде пайда болуучу кыйынчылыктар; М. Рагимов түрк тилдеринин тарыхын изилдөөдөгү кыйынчылыктар; Н. А. Баскаков менен К. Мусаевдер түрк алфавиттерин мындан ары түздөө, оңдоодо кездешүүчү кыйынчылыктар ж.б. лар жөнүндө өз ойлорун ортого салышып, пикир алмашуулар болгон.

Конференциянын дагы бир мерчимдүү өзгөчөлүгү 40 жылдан кийин анын катышуучуларынан эч кимиси тирүү капышпаптыр: көбүнүн көздөрү өтүп кетиптир; негизинен алардын далайы репрессияга дуушарланып кеткендиктен көбүнүн ысымдары да аталган жок (маселен, ошол I-съездге бизден делегацияны жетектеп барган, Каракыргыз Автоном Облусунун Элагартуу комиссары Осмонкул Алиев, кыргыздардын келечек латын алфавити тууралуу атайы доклад жасаган Касым Тыныстанов, конференцияга катышууга жолго чыгып, бирок башка жакка кетип калган проф. Е. Д. Поливанов тууралуу Х. К. Карасаев өзүнүн эскерүүсүндө анчалык чечмелеп эчтеке айткан жок, бирок өзүнүн ошол жылдын жай айларында конференцияга даярдык иретинде Самарканда өткөн даярдык пленумуна Касым экөө катышкандыктары тууралуу, биздин жергеде болсо ошол жылдары эле башталган тап күрөштөрүнүн чети чыга баштап, далай иштерге кедерги пайда боло баштаганына карабай, кыргыз латын алфавитинин негиздери туура түзүлүп, алгачкы окуу куралдары, мектеп окуу китептери, гезит-журналдар, сабатсыздыкты жоюу

курстары, оозеки чыгармаларды жазып жыйноо, музей, алгачкы сөздүктөрдү түзүүгө кирише баштагандыктары тууралуу өзү да сөзмөр, орус тилинде да түздүк эле сүйлөгөн киши болгондуктан баягы адетинче көп нерселерди айтып берип, угуучуларды ыраазы кыла алган. Бирок атайы талкууга коюлуп жаткан маселе сөз репрессиянын курмандыктары тууралуу да болуп жаткандыгына карабай, К. К. Карасаев проф. Касым Тыныстанов, Осмонкул Алиевдер жөнүндө эч бир сөз айткан эмес. И. А. Батманов болсо, атайын доклад менен чыкпаса да, жарыш сөзгө катышып, кыргыз тил илиминин учурдагы абалы, Академиянын курамында жаңыдан ачылган Чыгыш таануу жана түркология бөлүмүнө өзү башчылык кылып, хакас туба тилчилери менен бирдикте байыркы түрк жазма эстеликтерин, болгондо да ушул кезге дейре жарыялана электерине көңүл бурушуп, кыргыз тил илиминин байыркы тектеш тилдер менен карым-катнаштарын ачып, тактоо ишин өзү жетектей баштагандыгын жарыя айтып берген. Мен дагы ал жыйында жарыш сөзгө чыгып сүйлөп, азыркы кыргыз тилинде терминология системаларын түзүү, аларды сөздүктөр түрүнө келтирүүнүн милдеттери тууралуу сүйлөгөмүн.

Ошентип, бир сөз менен айтканда, советтик түркология илиминин 40 жылдык жалпы ийгиликтери тууралуу кең-кесири сөз болуп, 1-Түркологиялык Конференциянын советтик мезгилдеги жарым кылымча тагдыры, өркүндөө жолдору, кедерги жана ийгиликтерине кандайдыр өлчөмдө тийгизген таасири жана ролуна баа берилип, жыйынтык чыгарылган эле.

Ал эми өз тилибизге келсек, анын Кыргызстандын тарыхындагы эң алгачкы илимий мекемеси Кыргыз Тили жана Жазуу илим изилдөө институнун алкагында 1926-1936-жылдар аралыгында иштелип чыгып, жарык көргөн эмгектер (Касым Тыныстановдун өзүнүн башталгыч класстар жана сабатсыздыкты жойдурууга арналган окуу китептери, анын морфология жана синтаксис окуу китептери, кыргыз орфографиясынын принциптери жана жазуу эрежелерине арналган орус тилиндеги брошюрасы, Э. Арабаев менен Х. Карасаевдин «Сабат ачкычтары», А. Ыдырысовдун жеке өзүнүн, Б. Жунушалиевдин (кийин бу кишинин фамилиясы Юнусалиев болуп калган) да 2-кл. тар үчүн окуу китептери, И. А. Батманов жана Ажыман Шабдановдордун орустар үчүн кыргыз тили боюнча окуу китеби, Э. Бактыбаев менен К. Бакеевдин да; 3. Бектенов жана Т. Байжиевдер биргелешип жазган 3-4-кл. тар үчүн окуу китептери ж.б.) баалап көрсөк,

ошол эле I-Түркологиялык Съезддин чечимдериндеги милдеттенмелердин ишке ашырылгандыгынын күбөсү десек туура болот дейм.

Бул конференция аяккаган соң биздин делегация үйдү карай кетишти; мен Т. Дүйшөналиева экөөбүз поезд менен ары карат Грузия менен Арменияны көздөй жол тарттык. Анткени ошол жылы Терминкомго караштуу терминология секторун ачтырып алгамын. Анын жүйөсү 1949-жылдан тарта адегенде Филиалдын, 54-ж. дан ИАнын Президиумуна баш ийдирилген Терминкомдун Төрагасы Кыргыз Өкмөтүнүн токтому менен же ИАнын президенти, же вицелердин бирөө дайындалып, алгач И. А. Батманов, андан кийин академиктер М. Адышев, кийин бирин бири алмаштырып Б. Жамгырчинов, С. Табышалиевдердин төрагалык кездеринде алардын орун басары мен болуп жүргөндө тиги секторду ачтырууга жетишип, 1976-ж. КСЭге башкы редакторлукка кеткенимче баш-аягы орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн 130дан астамын басмадан чыгартууга үлгүргөнбүз. Болгондо да терминология иши илимий нукка түшүрүлүп, анын мамлекеттик маанилүү маселе экендиги, анын эне тилибизде пайда болуп, өркүндөй баштаган бардык салааларынын тегиз жазма адабий тилде орун алып, унификацияланууга (б. а. туруктуу бир кылкалыкка жетишүүгө) муктаж экендиги, анын системаларынын өз-өзүнчө адистер тарабынан иштелип чыгып, жазма тилден орун алыш зарылчылыгы илимий жактан далилденип, СССРдеги бардык улуттук тилдер боюнча бирдей илимий-уюштуруу ыкмасы менен жүргүзүлүп келе жатканы менен ал убакта аркайсы тилде анын калыптанышы түрдүүчө деңгээлде болучу. Ошондуктан терминология иштери кыйла калыпка салынып калган, өзгөчөлүктөрү да кыйла арбын деп эсептелген азербайжан, грузин жана армян тилдерининдеги терминологиялык иштер менен таанышып көрүүнү туура таап, аякка жөнөп калганыбыздын жөнү ошондо эле.

Бирок бул жерде эскерте кетүүчү кырдаал тиги конференциянын маалында эле Азербайжан Терминкомунун төрагасы Мамед Касумов, анын окумуштуу-катчысы Гасан Касумовдор менен таанышып, алар бул мекеме Өкмөттүн өзүнө караштуулугун, ар бир сөздүк боюнча кезегине жараша убактылуу тиешелүү адистер штатка алынып, кийинки сөздүктөргө киришкенде алардын ордуна жаңы адистер ишке тартылып, сөздүктөр эки же үч тилдүү, тизме түрүндө гана же түшүндүрмөлүү болуп түзүлүп, басмадан чыгып тураары жөнүндө айтып беришкен.

Тибилисиге жетип, вокзалдан бизди алардын Илимдер академиясынын Филология институтунун курамында иштеп жаткан терминология бөлүмүнүн башчысы Гамбашидзе Рогнеда Бидзиновна өзү тозуп, мейманканага алып барып орноштургандан кийин экинчи күнү ишибиз башталды. Адегенде Институтун деректери проф. В. Н. Панчвидзенин кабылдоосунда болуп, ал адам бизди өтө жылуу кабыл алып, ишибиз менен маданий эс алуубузду мыкты уюштуруп берүүсүн Рогнеда айымга тапшырды. Аларда туруктуу бир гана проблема ал «Грузин илимий терминологиясын унификациялоо» деп аталып, жыл бою туруктуу иштеген 9 илимий кызматкери терминология проблемасынын теория жана практикасы (сөздүктөрдү түзүп, жаңыртып, басмага даярдап чыгартып туру) менен иштешет экен. Планга ылайык, терминология ишине Грузиянын бардык ЖОЖдорунун тиешелүү кафедралары милдеттүү түрдө активдүү катышып, терминдердин илимий негиздерин грузин тилинин өзүнө басым жасап түзүшөт экен. Дагы бир мерчимдүү көрүнүш Институтта сөздөрдүн жалпы картотекасы, диалектологиялык картотека, терминологиялык картотека жана этнографиялык (биз мындайларды «улуттук оозеки тилдин лексикасы» дейбиз) картотекалар өз-өзүнчө экен; алар үзгүлтүксүз толукталып турат экен; маселен, грузин тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн картотекасында 2, 5 миллион карточка бар экен! Ушул жерде картотека маселеси боюнча бир кыстарма чынын айтышыбыз кереккыргыз тилинин жападан жалгыз жалпы лексикалык картотекасынын толукталгай тургай, жаңылана электиги 40 жылча болуп калды!

Термин тандоого алар өтө астейдил мамиле кылып, негизинен илимий түшүнүктөрдү грузиндердин өз эне тилинен, интернационал терминдерди алгачкы калыбынча, бирок алардын орусча варианттарындай, орус тилиндеги терминдерди болсо негизинен грузинче компелляциялап которуу жолдору менен алууга аракеттенишет экен. Грузин тилинин бир өзгөчөлүгү анын жазуусунун жаралып, өркүндөп келе жатканы 1000 жылдан ашып кетиптир. Албетте мындай тилден канчалаган эскирген сөздөрдү таап, аларга жаңыдан жан киргизүүгө эмне үчүн болбосун?!

Иш арасында кыдырып, далай кызыктарды да көрдүк: Грузия ИАсынын чоң залынын эң астыңкы катарында эбегейсиз кадыр-барктуу илимпоз жана жазуучу академик Гамсахурдиянын өзү гана отура турган кресло-орундугу бар экен, ага өзүнөн башка кишинин отурууга

акысы жок экен. Кийин сураштырсам, ал академиктин көзү өткөндөн кийин да ошол салт сакталып турат, бирок ага маркумдун таягы жөлөнүп коюлган дешти. Бул улуттун өздүк маданий деңгээлинин бийиктигин, баягы эл оозундагы: «өсөөр өзүн сыйлайт, өспөс жатын сыйлайт» деген макалдын мазмунунан байкалып турган мораль!

Мемориал көрүстөнгө барып, Грибоедов, Чавчавадзе ж. б. атактуу инсандардын мавзолей, бейит белгилерин кыдырып көрдүк; ошол тоонун үстүнө чыгып, Тбилисинин панорамасын, аркы беттеги атактуу Метеха чебин ж.б. ларды көрсөтүштү. Эртеси Рогнеда айым менен коштошуп, Эреванга поезд менен жол тарттык.

Таң эртеңде Эреванга жеттик. Бизди вокзалдан Армения Эл агартуу министри жана Армения Өкмөтүнө караштуу Терминкомунун төрагасы Шаварш Степанович Симоняндын жардамчысы тозуп алып, мейманканага жайгаштырды. Түштөн кийин баягы адам келип, тиги Министерствонун кеңсесине эрчитип барды.

Ш. С. Симонян мырза бизди өтө жылуу кабыл алып, кенен-кесири таанышып, сапарыбыздын максатын сурап билгенден кийин өздөрүнүн термин маселеси боюнча иштери тууралуу кеңсесири айтып берди: ал адам да «армян жазуусунун пайда болгону 2000 жылдан ашты; ага чейин эле армян этносу жарык дүйнөгө келип, куралышканы бир нече кылымга созулган экен. Тилибиз өтө бай; совет доорунда алгач, маселен, 1940-ж. «партия, конституция, революция» жана «совет» деген терт сөз гана атайын токтому менен ушундай калыбында кабыл алынган экен, бирок Терминком элдин талабын орундатып, 1960-жылдан бери бир эле сөздү «совет» ти калтырып, тигилердин мурдагы армянча котормолорун калыбына келтиришти» деди. Биз уккан кулагыбызга кеп ишенбейрээк, оозубуз акылып калды, анткени чындап эле тигиндей интернационал сөздөрдүн алардын тилинде толук эквиваленттери бар болсо, талаш жок; ал эми эмне болсо да «өз көйнөгүм өз этимди жакшы жылытат» деген түшүнүккө артыкчылык берилсе, ал да жаңы термин «жаратуунун» бир жолу, бирок ар нерсенин чеги, өлчөмү болуу керек; ал гана эмес, терминология теориясында унификация бирдейликке артыкчылык берүү илим тармактарын өздөштүрүп, жайылтууну жеңилдетет деген жобо да куру жерден чыга калган эмес да!. Болбосо, азыркы орус тилинде кеңири колдонула баштаган менежмент жана менеджер, блог жана пилот, мараторий, робот ж.б. толгон англис сөздөрүнө орус тилинде эквиваленттердин жоктугунан эмес, учурда мындай лексемалардын дүйнө тилдеринин көпчүлүгүндө

которулбай колдонула баштагандыгы жогорудагы унификация эрежесин дайны жок ала качпай, орду менен бардык тилдерде колдоно баштоонун жаңы мисалдарынан деп эсептесек болчудай!.

Эреван саякатынын мезгилинде менин өтүнүчүмдү утурулап, Симонян мырза Матадаран колжазмалар борборуна, шаардан сырткары Эчмиядзиндеги Армян Каталикосунун негизги храмына жана Армян коньягын чыгарып, сактап турган жер астындагы чоң кампаны көрүп кайтууну уюштуруп берди. Эртеси Эреван Баку Фрунзе маршруту менен үйгө учуп келдик..

Иши кылып, бул эки республикага барган иш сапарыбыз бир топ кызыктуу, өздөштүрүп ала турган тажрыйбалардын арбын экендигин, негизгиси термин жана терминология маселеси мамлекеттик маанидеги, өлкө башчыларынын деңгээлинде, алардын көзөмөлүндө иштелип, көз салынып туруучу проблема экендигин дагы бир жолу далилдегендей болду.

Ал кезде бизде Кыргызстанда да улуттук илимий терминологияны илим тармактарынын кыргызча өнүгүп жаткан салаалары боюнча жыйноо, иретке келтирүү, илимий терминологияны эне тилибизде өркүндөтүү ал учурдагы бийликтин өзүнүн көзөмөлүндө болуп тургандыктан аздыр-көптүр туура жана адистер менен сөздүкчүлөрдүн биргелешкен аракеттери менен кыйла ийгиликтер жаратылган болсо, учурда эгемендиктин шарапаты менен бул ишти андан ары өркүндөткөй тургай, кедеринен кетирип, Тил комиссиясынын «жетекчилигинде» сайда саны, кумда изи калбай бараткандыгын өкүнүч менен белгилей кеткенибиз жөндүү. Ошону менен катар, «өз кемчилигим» деп, саймедиреп отуруп, ал кездеги сектордун илимий кызматкерлерине сөздүктөрдү түзүп, басмага даярдоо иши менен параллель анын картотекасын да түзө баштоого араң көндүрө баштаганымда энциклопедиянын редакциясын башкаруу ишине өтүп кетип, бул милдет ошондо эле колго алынбай кала бергенине да катуу өкүнүчтөмүн. Натыйжада бизде Кырг. ИАсынын Тил илимдер институтунда терминология лексикасынын өзүнчө картотекасы жок!

Учурда болсо кыргыз тилинин лексикасынын электрондук толук картотекасын түзүүгө киришүү сунушум аталган Институтун мурдагы деректири К. Коңкобаев тарабынан элес алынбагандыгынан Кыргыз-түрк «Манас» униерситетинин жетекчилерине кайрылып, аларга сунуштаган Проектим да аяксыз калды. Ошондуктан мындан ары деле бул аракет суу кечпей калат окшойт деп чочулайм.

Ошол эле 1966-жылдын күз айларында Фрунзеде Кыргыз Республикасы менен Кыргызстан Компартиясынын 40 жылдык юбилейине арналган салтанаттуу иш-чаралар менен удаалаш Академияда да атайын илимий конференция өткөрүлүп, тил жана адабият илимдеринин 40 жыл ичиндеги табылгалары тууралуу атайын доклад, билдирүүлөр жасалып, анда көрүнүктүү окумуштууадистер өздөрүнүн кесиптери боюнча жыйынтыктоо иретиндеги жетишкендиктерин ортого салышып, ал материалдар атайын жыйнак түрүндө басмадан чыгарылган.

1968-жыл чыгыштаануу жана түркология илимдеринин тарыхында улуу окумуштуу академик Василий Васильевич Радловдун о дүйнө салганынын 50 жылдыгына арналып, борбордо жана тиги илимдердин негизги борборлорунда илимий иш-чаралар негизинен ошол датага арналып, окумуштуулар чөйрөсүндө кеп ошо адам жөнүндө болгон. Айталык, 1968-жылдын 11-14-июндарында Ленинградца СССР ИАсынын Азия элдеринин Институтунда академик В. В. Радловдун эстелигине арналган Түркологиялык конференция чакырылып, командировка алып, ал конференциям барсам, анда А. Н. Кононов («В. В. Радлов и отечественная тюркология»), М. С. Сильченко («В. В. Радлов и изучение тюркского фольклора»), Э. Р. Тенишев («В. В. Радлов фонетист и грамматист»); С. И. Вайнштейн менен С. Г. Кляшторный («В. В. Радлов историк, этнограф и археолог»); А. М. Щербак («В. В. Радлов и изучение рунических памятников»); Д. М. Насилов («В. В. Радлов и изучение древнеуйгурских памятников») жана Л. Ю. Тугушевтардын («В. В. Радлов -лексикограф и лексиколог») деген темалардагы докладдары угулуп, аларды жана «Түрк тилдериндеги сөздөрдүн фонетикалык жана морфологиялык курамдары», «Уйгурлар жана алардын Борбордук Азия менен Түштүк Сибирь элдеринин этностук жана маданий тарыхтарындагы ролу» деген проблемаларга арналган эки Симпозиумдун алкагында канчалаган илимий иштердин башатында туруп, жеке өзү ат көтөргүс эмгектерди калтырып кеткен окумуштуунун жаркын элесин көздөн өткөргөн өтө маанилүү жыйын болгон. Анда докладчылар гана эмес, бизге окшогон жер-жерлерден келген илим адамдары акад. Радловдун эмгектеринин ар бир түрк тили боюнча салган чыйырлары, алардын элдик чыгармалары боюнча жыйнап, жарыялаган эмгектеринин кийинки тагдырларына арналган изилдөөлөр дүйнөлүк илимге канчалаган байлыкгар кошумчалап, бардык түрк элдеринин байыркылары менен учурдагы жандуу тилдери боюнча

изилдөөлөрүнө булактын көзүн ачып бергендей салымы айкын мисалдар менен далилденген эле. Конференциянын жүрүшүндө мен алымдын келишинче Радловдун кыргыз жергесине эки мертебе келген саякатында жыйнап, кийин жарыялаган материалдары, фольклористика, түрк тилдерин топтоштурууга арналган көз караштары, кыргыздардын байыркылыгы жана азыркысы, «Манас» ж.б. оозеки чыгармачылыгы, Энисей Түштүк Сибирь Тяньшань кыргыздарынын тарыхый этнографиялык жана тилдик проблемаларын Радловдун чыгармаларынан тышкары кароого мүмкүн эместик маселелери тууралуу И. Батманов, Б. Юнусалиев, Кондучалова, манастанучуларыбыздын эмгектери жөнүндө угуучуларды кабардар кылып, биздин илимпоздордун азда болсо кошумчалары бар экендигин кабарлап бергемин. Өз сөзүмдө академик В. В. Радловдун атактуу «Опыт словаря тюркских наречий» деп аталган сөздүгүнө 1000ден ашык кыргыз сөзү киргизилгендигин бир макаламда көрсөттүм десем, жыйындагы сөздүкчү түркологдор мени да макташкан болучу.

Бул жерде ошол жылдын февраль айында Алматыда Казакстан ИАсынын Тил илимдер институтуна өткөн дагы бир илимий жыйынды аттап кете жаздаптырмын. Анда талкууга алынган проблема СССР элдеринин мисалдарында социализм учурунда элдердин саясий-экономикалык өсүшү алардын философия. тарых илимдериндеги «эл» түшүнүгүнүн «улуттук» тепкичке көтөрүлүү түшүнүктөрүнө байланыштуу, ал тепкичтердин марксисттик көз караштан чечмелениш маселелеринин тегерегинде докладдар окулуп, академик В. В. Виноградов өзүнүн сөзүндө бул маанилүү процесстин ийгилигин жараткан объективдүү шарттар деп: СССР элдеринин көбүнүн кириллица графикасына өтүшү менен элдердин маданий жакындашууларына, алардын алфавиттери менен орфографияларынын кандайдыр өлчөмдө унификацияланышы; улуттук терминологиялык системаларды тартипке келтирүүдө туристтик тенденцияларга жол бербөөнүн ийгиликтери жана жалпысынан СССР элдеринин жазма тилдеринин өздөрүнүн диалектилик негиздеринин алкагында түзүлүшүн жогору баалана турган көрүнүш деп эсептеген.

Ал конференцияда окулган экинчи доклад СССР ИАсынын корр.-мүчөсү проф. М. Д. Каммаринин «Нация и язык» деп аталган доклады эле. Бул жерде тилдердин өркүндөшүн ал киши философия менен тил илиминин ортосундагы байланыштан алып чыгып, андай байланыштын өзөгү ойлоо (мышление) менен тилде жаткандыгын;

биринчи докладчынын пикиринен айырмаланып, проф. Каммари «тил -улуттун гана белгиси эмес, анткени ал байыртан бери урук (родовое время) мезгилинде эле, андан кийин уруучулук заманында (племенное об-во) булар бара-бара улутка (нация) айланганга чейин, андан кийин деле пикир алышуу куралы катары, ойдун материалданышы; өзү болсо, эмгектин натыйжасында пайда болуп, тил илиминин өркүндөшүн Сталиндин ысымы менен гана байланыштыруу илимий-философиялык жактан туура эмес, ал тургай, тил илими менен базис-настройканы байланыштыруунун эч кандай пайдасы жок деген кескин пикирлерин ортого салгандан кийин ал кишинин докладына байланыштуу кызуу дискуссиялар болгон. Бул жыйында өзбекстандык Ханазаров, Казак ИАсынан адабиятчы проф. Сильченко, өзгөчө бизге мурдатан тааныш Б. А. Серебренников өз сөзүндө «надстройканын» Марр тарабынан да, Сталин тарабынан туура эмес чечмеленгендигин белгилеп, тилдин социалдык милдетинин өзгөрүшү анын структуралык өзгөрүштөрү менен коштолбойт, ал эмес, экөөнүн таптакыр байланышы жок деген болучу. Проф. Аврорин да Каммаринин орус тилинин башка тилдерге таасирин бир жактуу баалаганына карты чыккан эле. Жер-жерлерден келгендерден башкыр тилчиси М. Гарипов, Тува тилиндеги жаңы өздөштүрүүлөр тууралуу проф. Ш. Ч. Сат сөз арасында «биздин тилде орусча «гуляю» дегенди «гуляттар» деп которуп алдык, энчилүү ат «Таняны» биз «Тааня» деп өздөштүрдүк деп элди дуу күлдүргөн!. Бул баягы биз тоолук-алтайлыктардын «наполкада стакан тур» (б. а. текчеде стакан турат дегени) сыяктуу «жаңычылдыктардан» турбайбы деп калганбыз. Ушул эле конференцияда биринчи жолу коштилдүүлүк маселеси да негизги докладчылар тарабынан козголгон болучу.

Ушул эле 1968-жылдын 3-10-сентябрлеринде Япониянын борбору Токио менен ал өлкөнүн тарыхый 2-борбору Киото шаарларында өткөн Антропология жана Этнология илимдеринин, 8-Дүйнөлүк Конгрессине катышып келгемин.

Бул илимий саякатым менин өмүрүмдө биринчи жолу чет элде өткөн илимий жыйынга катышышым эле (бирок андан мурда 1965-жана 67-жылдары ал кездеги Чехословакиянын Карлово Варындагы дүйнөлүк маанидеги курортуна эки мертебе барып, эс алып, дарыланып келгеним илимий саякатка жатпайт).

Бул дүйнөлүк жыйындын дагы бир өзгөчөлүгү эң алыскы чет мамлекеттерден болгон Японияга барууну эңсегендер өтө көп

болгондуктан алардын Токиого жетип барышын жеңилдетүү үчүн СССР ИАсынын президиуму Владивостокто аралык илимий Симпозиум уюштуруп, жер-жерлердеги илимий борборлорго мен сыяктуу кызматкерлерин командировкага ага катышууга жөнөтүшүп, андан аркы Японияга чейинки жана андан үйгө кайткыча жол кирени ар бирибиздин өз мекемелерибиз төлөп берип, кыйла жеңилдик менен барып келгенбиз.

Ошентип, мен августун аяк ченинде жолго чыгып, самолет менен Фрунзе Новосибирск Иркутск-Хабаровскиге барып, андан ары Владивостокко дейре машина менен жетип, СССР ИАсынын Сибирь Бөлүмүнүн Владивостоктогу В. Л. Комаров атындагы Филииалында 26-27-августарда тиги Симпозиумга катыштым. Бул эки күндүн ичинде СССР ИАсынын Миклухо-Маклай атындагы Этнография жана антропология институтунун деректери Ю. В. Бромлейдин жетекчилигинде японист С. А. Арутюнов, ал кездерде «Советская этнография» журналынын башкы редактору Ю. П. Аверкиева, каракалпактардын этнографиясы боюнча адис. проф. Т. Жданко, Каз. ИАсынын академиги А. Маргулан ж.б. лардан түзүлүп, 48 кишиден турган делегация чет өлкөлүк жана биздин өлкөдөгү элдердин этнография, антропология илимдери боюнча баш-аягы 17 доклад окулуп, ошол эки күндүн ичинде Владивостоктун музей ж.б. лары. анын ичинде 30-жылдары Ыраакы Чыгышты түмөнтүгөл кыдырып, мыкты чыгармалар калтырган саякатчы Арсеньевдин күмбөзүнө чейин барууга үлгүрүп, түнкү саат 12де поезд менен Находка портун карай жол тарттык. Эртеси түш ченде «Хабаровск» кемеси менен Японияны көздөй жөнөдүк. Жол бою план боюнча Симпозиумдун уландысы болмок, бирок деңизде катуу тайфун башталып, эптеп 1, 5 суткадан кийин Япониянын Хоккайдо жана Хонсю аралдарын кесип өткөн Сунгар кысыгынан Тынч Океанга чыгып, тайфун бироз басаңдаган соң кемебизди узатып бараткансып, андан көп эмес аралыкта толкундарды жарып сүзүп бараткан бир топ кит менен дельфиндерди көрүп жүрүп отурдук. Акыры экинчи суткада порт шаарлар Иокогама Камакуралардан өтүп, 31-августа Токиого жетип, биздин делегация чогуубуз менен Нью-Жапан мейманканасына орношуп, ар бирибиз бирден бөлмөгө ээ болдук Анда мен 684-бөлмөдө турдум. Эртеси 2-сентябрда автобус менен Токионун түндүгүндө жайгашкан, ал өлкөнүн биринчи борбору болгон Никко деген шаарга экскурсияга барып кайттык. Конгресс болсо 3-сентябрда Токио Улуттук Театрынын имаратында ачылды.

Мындай дүйнөлүк жыйындын ички тартиби алар ар бир төрт жылда чакырылып, толук укуктуу делегаттар иретинде алардын эң алгачкы, андан кийинкилеринин ар биринде шайланып турган анык мүчөлөрү чечүүчү добушка ээ болушкандыктан бул Конгресстин СССРден барган делегациянын башчысы Ю. Бромлей, Дебеч жооптуу катчы) мүчөлөрү: Окладников, Олдерроге (африканис), Арютунов, Иванов (КПССтин БКсынын өкүлү), Якимовдор экен (калгандарыбыз конгресстин катышуучулары деп гана аталганыбыз менен доклад, билдирүүлөрүбүз боюнча жыйындын толук укуктуу катышуучулары катары Конгресстин секцияларында даярдап барган доклад билдирүүлөрүбүздү окуганбыз (маселен, биздин эле делегация конгресстин секцияларында 52 доклад, симпозиумдарда 8, бардыгы 60 доклад окулуптур); ал эми жыйындын жалпы жүрүшү болсо, кийин чоң 3 томдук болуп жарыяланып, катышкандардын аты-жөнү гана эмес, докладдарыбыздын текстери толук басмадан чыккан болучу. Конгреске келгендердин эң көбү Япониянын өзүнөн 300 киши; АКШдан 220; СССРден 47; калган дары дүйнөнүн башка өлкөлөрүнөн болуп отуруп, Конгреске баш-аягы 2000 киши катышкандыгы күндөлүк бюллетендерде жарыяланып турду. Кечинде Кабуки театрынын спектаклын көргөзүштү.

Эртеси Конгресстин иши Профсоюздар Бирикмесинин имаратында уланып, ал чогулуштар 9-сентябрге чейин созулду. 10-сентябрда Киотону көздөй монорельс менен жүргөн поездге отузуп жолго чыктык. Анда Стадион Отель деген мейманканага орноштурушту. Ал шаарда жыйындын иши Эларалык Конгресстер имаратында уланып, отурумдар Токиодо да, Киотодо да үч ири бөлүм боюнча: 1. антропология (бул илимдин теория жана методологиясы, психология, палеоантропология жана антропогенез, раса антропологиясы, адамдын келип чыгышы, медицина антропологиясы, приматтар жөнүндөгү илим); 2. этнография (теория жана методологиясы, маданияттардын тарыхы, социалдык жана саясий уюмдар, экономикалык илимдер, дин жана фольклор, искусство, психо-маданий илимдер, тил, материалдык маданият, Африка, Аяни жана Арктика региону, Япония) жүрдү. Чоң маселелер катары С, Д, пункттарынын алкагында: Археология, Демография, Мифология илим сапапары боюнча симпозиумдарда: «Азияда плеацин доорунун кишиси» деген теманын ичинде: Азия материгинде алгачкы доордогу адамдар; тике туруп басуу (прямохождение) мезгилиндеги популяция (төлдөө);

киши менен приматтардын биологиялык полиморфизми; приматтардын социалдык курамы; дин жана мораль; номадизм (көчмөнчүлүк); Евразия менен Түндүк Американын тарыхый мезгилге чейинки маданий байланыштары; түрдүүчө сүйлөшүү ситуациялары; антропологияда мегалит маданиятынын проблемалары; социалдык комплекстерди салыштырып талдоо деп аталган темаларга байланыштуу билдирүү, докладдар жасалып, мен ушул этнографияга тиешелүү симпозиумдарда жүрдүм.

Мындай ири тематикалык жыйындардын дүйнөлүк масштабдагы маселелерди кучагына алып өтүшү чынында эле илимге кызыккан адамдардын жалпы кругозорун кеңейтүү менен анын өзүнүн жеке тандаган илимий кесибинин алкагынан чыгып, чектеш! турган илимий профилдер боюнча илимий деңгээлин тереңдетип, чыныгы окумуштуу болууга жасаган аракетине түрткү берери талашсыз экен. Бул оюмду мындан кийин да ушундай конгресстердин бир нечесине катышкан сайын бекемдегеним чындык.

Өзүм болсо Токио Университетинин япон тили кафедрасын башкарган проф. С. Мураяма терагалык кылган Тилдер секциясында «Манас» эпосундагы этнонимдердин азыркы кыргыз тилиндеги этнонимдик аталыштар менен карым-катнашы» деген доклад жасадым. Проф. Мураяма жеке өзү түрк-монгол элдери жана алардын тилдерине тиешелүү проблемага кызыккан адам экен. Өзү баштап суроолорду жаадырып, адегенде эле «кыргыз» этноними, анын төркүнү тууралуу көз караштар тууралуу суроо берди; өзү да талкуу башталганда Орто Азия калктарынын 20-к. дын 30-жылдарынан кийинки социалдык өзгөрүүлөрүнө байланыштуу бир топ адабий булактар менен тааныштыгын, алардын ичинде акад. С. Ильясовдун да атын атай кетти. Талкууга Н. А. Баскаков да катышып, менин ким экендигимди аудиторияга кыскача тааныштыра кетти. Талкуунун жүрүшүндө академик Алкай Маргулан мени толуктап, кийинки кезде Ленинграддан табылган бир материалда кыргыз этноними тууралуу жаңы кабарлар бар деди. Көрсө, ал киши проф. Яхонтовдун кыргыз этноними жөнүндөгү ошол жылдары жарык көргөн макаласын айтып жатыптыр. Албетте, анда жаңыча көз караштар да бар эле, болгондо да кытай жылбаян булактарына байланыштуу. Ошондуктан алар жөнүндө айта кетсем болмок экен деп өкүнүп калгамын.

Бул жолу да баягы «атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны» дегендей, япондук башка илимпоздор менен да, алардын ичинде

фонетист-тилчи, Токио университетинин профессору Хаттори, анын аялы Махира (татарка) менен таанышып (ал экөө илгери Кытайдын Харбин шаарында таанышып, үйлөнүшкөн экен); алардыкында Н. А. Баскаков, минскилик этнограф Л. Молчанова, татар тарыхчысы Шамил Мухамедьяров, бурят М. Трофимовдор болуп барып, япончо мейман болдук. Ал жубайлар Япония боюнча алардын согуштан кийинки экономикасынын калыбына келиши, элинин салт-санаалары жөнүндө толгон-токой кызыктар тууралуу аңгеме-дүкөн куруп беришти. Бечара Махира Конгресс бүтөөр-бүткүчө тиги Шамил Мухамедьяров менен бирге анын жанынан чыкпай жүрдү; бизге сувенирлер белек кылды. Токиодо чай церемониясына да ээрчитип барды. Ал элдин салты жоктон бар жаратып, өтө үнөмдүү, бирок бардык нерсенин кооздук жагына көңүл буруп, «бир көргөнгө -жан бермек» дегендей, эптүү, көркөмдүк табиттери күчтүү, тазалык, тартипти бекем туткан эл болот экен, чиркиндер!.

Бул Конгресске да атактуу саякатчы Тур Хейердал келген экен. Анын англис тилинде жасаган доклады баягы өзүнүн негизги илимий кредосу Тынч Океандын Америкага жакын жайгашкан бирибиринен өтө элкин аралдарга бир жагынан эл аталган океандын чыгышына тараган полинезиялыктар, ошондой эле, Түштүк Америкалык байыркы уруулардын миндеген чакырым аралыктарды океандын үстү менен сал кайыктарга түшүп алып, айлап-жылдап сүзүп отуруп жетип, ал аралдарды байырлап калгандыгын өзүнүн саякаттары менен далилдөөгө аракеттенгенин сүйлөп берип, башкалардан айырмаланып, Конгресстин жүздөгөн делегаттары катышып, ынтызарлык менен угушту.

Жыйындын аралыгында Киото, анын жанындагы чакан шаар Нарага барып, андагы будданын 14-к. да орнотулган өтө зор статуясын да көрдүк; Киотонун өзүндөгү чакан бир көлдүн ортосуна салынып, Кинкакуди деп аталган алтын сарайды, башка храмдарды, ал эмес, түрдүү түстөгү майда таштардан тизилип, деңизди, анын толкуп тургандагы кебетесин элестеткен аянтты ж.б. ажайып нерселерди көрдүк. Конгресс аяктаган күнү кечинде анын иши өтүп жаткан Конгресстер Сарайы менен чектеш көлдүн үстүндө фейерверк, салюттар менен коштолгон зор кече өткөрүлүп, Антропология, этнография илимдеринин 8-Конгресси аяктаган соң, эртеси түз эле Иокогама портуна келип, «Түркмөния» кемеси, не түшүп, 2 суткадан кийин баягы жолубуз менен Находкага келип, андан поезд менен

Владивостокко жетип, баягы маршрут менен үйгө кайтып келгемин. Бул командировканын натыйжасында казак академиги, археолог аксакал А. Маргулан, японист С. Арутюнов, өзүбүзгө мурдатан тааныш Стратанович, Крюковдор менен, Украинадан келген этнографтар Зинич, Наулко; москвалык чоң окумуштуулар Ю. Бромлей, Дебец, Жданко, Бусыгин ж.б. илимпоздор менен таанышып, бирге сүрөткө түшүп, алардын айрымдары менен кийин да башка жыйын, симпозиумдарда кездешип калган мезгилдер болгон.

Мындай жыйындардан алган негизги сабак тигилердей илим залкарларынын доклад, басмадан чыккан эмгектери, андайлардын илимде басып өткөн жолдору кимге болбосун жакшы таасир калтырып, көл нерселерден кабардар болуп, руханий дүйнөң байыйт экен. Ошондуктан илимий жыйындарга катышууга дайыма дилгир болуп, барып катышып калууга аракеттенүүмдү азыр да токтоткум келбейт (бул саптарды жогорудагы саякаттан 40 жылдан кийин жазып жатам; Ошол кездеги эски материалдарды аңтарып отуруп, бул командировка жөнүндө Советтер Союзунан баруучу делегациянын Уюштуруу комитетине ошондо жазган отчетумду да таап алдым. Аны орус тилинде өтө дыкан, уккан-көргөн окуяларды ийне-жибине чейин жазган экенмин. Маалы келсе, бир кезде аны өзүнчө макала түрүндө басмадан жарыяласам болчудай экен деген ой келип калды).

Эң акырында, антропология жана этнографияга байланыштуу, бул илим тармактары менин кесибим болбосо да, ушул илимдер боюнча аздыр-көптүр кабарым болгондуктан жана чындыгында аталган илим салаалары лингвистика менен тыгыз байланыштуу илимдерден болгондуктан менин оюма дайыма: «эмне үчүн биздин кыргыз адистеринин арасынан эмдигиче бир да антрополог (адам анын тулкусу адам атадан ушу күнгө дейре анын сакталган же өзгөргөндүгү тууралуу илим) жок; эмне үчүн биздин жаштардан аспирантурага бул кесип боюнча адистерди даярдоо үчүн жиберилбейт?» деген суроо менин тынчымды ала берер эле; ал тууралуу биздин Академиянын башкаруучуларына жазган каттарым да бар, бирок алардын айрымдары атайы эле каскак болушуп (акад. Яковлев, В. Плоских ж.б.), айрымдары элес албай жүрө беришип, Кыргызстанда ушу күнгө дейре бир да антрополог даярдалган жок, келечекте андайлардын пайда болоор-болбосун эч ким айта албайт!

Мындан кийин ары-бери карагыча 1969-жыл да жетип келди. Бул жылдары мен, баягыдай эле, ИАнын Президиумуна караштуу

Терминкомдун терагасынын орунбасары жана 1966-ж. да түзүлүп, иштеп жаткан секторго башчылык кылып турдум. Бул жылдары кыргыз терминологиясынын маселелери илим тармактары боюнча терминдердин системаларын адистер менен түзүп, тартипке келтирүү менен катар, терминологиянын илимийтеориялык маселелерине байланыштуу жыйнактарды чыгарып, сөздүктөрдүн жаңы тиби кыргызча-орусча элдик терминдердин сөздүктөрүн түзүүнү да колго алып, кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн 1-томун (автору Ж. Мукамбаев) эки мертебе басмадан чыгарууга туура келген. Анткени ал замандарда советтик идеологиянын «сакчылыгында» ачык да, астыртадан да турган кесиптештерибиз анын биринчи томунан (тактап айтканда, мисалдарынан) кынтык таба салышып, Жээнбайды ур-токмокко алышып, андагы эл оозунан жазылып алынган «... келээриңде сен дүйнө...; кетээриңде сен дүйнө.... андайсың, мындайсың» сыяктуу мисалдарга таянып, анын эсин эки кылышкандан кийин биз тиги мисалдарды өчүртүп, ал 1-томду жаңыдан кайра экинчи ирет басмадан чыгарып, мен ал эмгектин көөнөргүс маанисин далилдеймин дел, жетекчилерден нечен тил угуп, жемеге калып, азап чеккемин. Бирок жалпысынан ал жылдары кыргыз терминологиясынын абалы жакшырып, далай тармактар системалаштырылып, орчун жылыштар болгондуктан, алардан удаа чыгарыла баштаган «Кыргыз совет энциклопедиясы» нда тиги такталган кеп терминдер менен аталып, далай макалалар жарык көргөн.

Учурда болсо, бул илим тармагы жана анын практикасы кедеринен кетип турган чагы анын адис эмес, шылуун, жегич мансапкорлордун колуна өтүп кетиши бул көрүмсүз фактыга себеп болуп отурат!.

Ал замандарда деле иш арасында баягыдай союздук же эл аралык маанилүү илимий жыйындар токтолбой чакырылып турган. Аларга чакырык алган сайын катышып турууну мурдагыдай эле салтка айландырып алгамын. Мына ошентип, 1969-жылдын 2-4-июндарында Ленинградда Түркологиялык Конференция чакырылып, анын күн тартибине «П. М. Мелиоранскийдин туулганынын жүз жылдыгы (1868-1906)» деген маселе коюлуп, 19-к. дагы ири түрколог Платон Михайлович Мелиоранскийдин илимий мурастары жөнүндө: А. Н. Кононовдун «П. М. Мелиоранский и отечественная тюркология»; В. М. Жирмунскийдин «П. М. Мелиоранский и изучение эпоса «Едигей»; С. К. Кенесбаевдин «П. М. Мелиоранский

и изучение казахского языка»; А. М. Щербактын «П. М. Мелиоранский и изучение тюркской письменности»; Э. Р. Тенишевдин «П. М. Мелиоранский языковед»; Д. А. Апексеевдин «П. М. Мелиоранский монголист» жана А. И. Поповдун «П. М. Мелиоранский и изучение тюркизмов в русском языке» деген докладдары угулуп, катышкандардын көпчүлүгү кызуу талкуу, дискуссияларга активдүү катышып, маселен, «түрк тилдеринин көпчүлүгүндө кайтала-на берме параллелдер жалаң гана тектештикти күбөлөйбү же Алтай тилдериндеги жалпылыктардын төркүнү тектештиктин да, өз ара сиңирип алуулар алардагы түрдүүчө себептерден өз ара оошуулардын натыйжасы болушун да жокко чыгарууга болбойт» деген сыяктуу пикирлерди ортого салууга туура келген эле. Конференциянын секцияларында болсо түрк элдеринин байыркы жазма эстеликтери менен фольклордук чыгармаларды изилдөөнү улантуу В. В. Радлов, П. М. Мелиоранскийлер чыйыр салып кетишкен салттарды улантуу менен гана алардын салымдарынын маанисин түшүнүүгө болоорун жана түрк элдеринин орто кылымдын баш чендериндеги тарыхтарынын издери түрк филологиясынын толгон түйүндөрүн чечүүгө жардам берээри айкын фактылар менен чечмеленген.

Ал эми Платон Михайлович Мелиоранский ар тараптуу илимпоз болгондуктан кыска өмүрүнүн ичинде түркология менен монголо-ведениеге бараандуу салым кошуп, кийинки муундарга зор илимий мурас калтырып кеткендиги анын казак тилине арналган грамматикасы андан удаалаш эле жашап өткөн Ыбырай Алтынсарин менен Ахмет Байтурсуновдордун грамматикалары түздөн-түз эле Мелиоранскийдин эмгегинин таасиринде, түзүлүш схемаларына чейин окшоштугу далилдеп тургандыгын академик Смет Кенесбаев айкын мисалдар менен далилдеп, айтып берген.

Кийин бечара проф. Касым Тыныстанов акталгандан баштап, анын тилдик эмгектерин раритет катары өзгөчөлүктөрүн сактоо менен жаңыртып басмага даярдап жүргөн мезгилимде анын жыйырмадан жаңыдан эле өтүп-өтпөй кыргыз тилинин тыбыштык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнүн барысын төкпөй-чачпай өз-өз орундарына кое алышы кимди болбосун таң калтыра турган фактылардан болгондуктан өзара таасир маселеси дайыма ойго келе турган нерсе да. Анткени К. Тыныстанов феномен. Ошондой болсо да, кантип эле өзүнөн мурдагылардын эмгектеринен таасирленбей койсун! Анын үстүнө, алгачкы билимди орусча Караколдон, 20-жылдардан

Алматыдан казак тилинде алгандыгы белгилүү. Андай болгондон кийин казак тили боюнча тилдик эмгектер менен да тааныш болгондугу жанагы эне тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрү аны ойлонткон; таасирленткен. Алибетте, Касым агабыздын керт башынын сезимталдыгы казакча жана орусча китептерден пайдаланып, жеринде аналитиктиги негизги ролду ойноп, чыгармачылдык шыгы, таланты бизге белгилүү эмгектерин жаратууга мүмкүндүк берген болуу керек деп ойлойм. Ал эмес, казак мугалимдери ал кишини П. М. Мелиоранский, И. Алтынсариндин грамматикалары менен да тааныштырып жүрбөсүн? деген ойго да келет экенсиң!

Мындан көп өтпөй, ошол 1969-жылдын 29. 08 -02. 09дарында Берлинде (ГДР) чакырылган ПИАКтын (Постоянная Интернациональная Алтайстическая Конференция) 12-жыйынына барып катыштым. Бул жерде анын иши тууралуу баяндоодон мурда, «бул эмне деген дүйнөлүк уюм анын иштери. максаты эмне?» деген сыяктуу суроолорго кыскача түшүндүрмө бере кетишим абзел: ПИАКтын туруктуу Башкы секретарь жердиги мадьяр, 1956-ж. Венгрияда болгон чоң тополоңдон кийин өз өлкөсүнөн чыгып кетип, алгач Францияда, көп узабай АКШга барып туруп калган проф. тилчи Денис Синор (туурасы Шинор); жеке кесиби байыркы түрк жазмаларынын тилдик өзгөчөлүктөрүн чечмелөө ж.б. проблемалар; көбүнчө ПИАКтын (бул туруктуу уюм АКШда 1953-жылы негизделген) кезектеги отурумдарын жылыга дүйнөнүн бир өлкөсүндө өткөрүлүп турушун камсыздоо; алардын иштерине ПИАКтын туруктуу жана убактылуу мүчөлөрүн кун мурун чакырып, кезектеги отурумунун программасын иштеп чыгып, аларды жер-жерлерге таратуу; уюмдун үч жылда бир жолу ыйгарылуучу АЛТЫН МЕДАЛЫН тапшыруу; кезектеги отурумунда өткөн конференциянын материалдары боюнча бюллетендерди бастырып таратуу сыяктуу өтө машакаттуу иштерди камсыз кылуу ж.б. ПИАКтын туруктуу кеңсеси АКШнын Индиана штатынын Блумингтон шаарында; Д. Синор өзү да ошол Индиана университетинин профессору болуп иштеген илимпоз.

1969-жылдагы бул жолку жыйында көбүнчө монголоведение жана түркологиянын тарихий жана учурдагы проблемаларына байланыштуу кеңири пландагы маселелерди камтыган доклад, билдирүүлөр жасалып, ага Союздун бардык булуң-бурчтарынан: Москва жана РФнын бардык түрк-моңгол элдери жашаган чөлкөмдөрдөгү илимий мекемелердин адистери, союздук республикалардагы ИА

жана университеттердеги алтаист адистердин өкүлдөрү болуп, башаягы жыйырма адам; чет өлкөлөрдөн Япония, Түркия, Батыш Европа жана АКШдан делегаттар келип катышты. Алардын арасында Союздан Кононов, Баскаков, Шербак, Суник, Цинциус, К. Мусаев, С. Кенесбаев, Закиев, Фазылов ж.б. лар болушту. Ошол конференцияда биринчи жолу АКШдан келген түрколог Ильза Сиртаутас, Парижде туруктуу жашап, биздин «Эр Төштүктү» француз тилине которуп жаткан түрк П. Боратай, кадимки аксакал түрколог. Чыгыш Түркстандан табылган эски уйгур укук документтерин немисчеге которуп, изилдеген. байыркы түрк тили боюнча грамматика жазган, атактуу профессор Бангдын шакирти Анна фон Габен (бул киши сөз болуп жаткан окуядан эки жыл илгери Фрунзеге да келген. Бирок биздин тилчи-адистер менен көзмө-көз таанышуу аракетин ордунан чыкпай калган, себеби ал кезде биздин ИАда Түркология бөлүмүн жетектеп турган академик И. А. Батманов: «незачем встречаться с этой фашистской ей дамой» деп, аны менен ИЯЛдын кызматкерлерин жана КМУнун мугалимдерин кездештирүүгө макулдук бербегенине карабай, аны менен Университеттин доценти Зайыр Мамытбеков экөөбүз гана Фрунзе аэропортуна барып, өзүнүн эрчитип жүргөн шакирттери менен Ташкенге учуп кетүүгө самолет күтүп отурган жеринен жолугуп, мен ал киши менен Зайырды тааныштырып өзүмдүн ал киши менен Берлинде ПИАКтын конференциясы кезинде жолукканымды эсине салып, сыпайыгерчиликке алардын сапарын куттуктап, ээрчиге жүргөн студенттери менен таанышып калганбыз. Ал эми Игорь Алексеевичтин тигинтип жаалданган себеби 2-Дүйнөлүк Согуш мезгилинде бул илимпоз өзүнүн устаты, өмүр бою бирге иштеген атактуу чыгыш таануучу жана түрколог проф. Банг экөө эч жакка эмиграцияга кетпей, Гамбург университетинде иштеп кала беришкендиктен алардын согуш мезгилиндеги ишмердиктери Советтер Союзундагы чыгыш таануучулар тарабынан шектүү кабылданып, бааланган экен да, акад. Батманов ошол көз карашта калганы турбайбы), Срасбургдан келген түрк тили жана адабияты боюнча адис проф. Ирэн Меликофф (атасы азербайжан, энеси орус; 1918-жылы эне-атасы чет өлкөгө чыгып кетишкенде ошол жакта жарык дүйнөгө келген адам экен), Түркиядан Талат Текин, З. Коркмаз, франциялык атактуу түрколог Луи Базен, Монголиядан келген академик Ринчэн (бул адам менен мурда 1965-жылы Карлово-Варыда эс алып жүргөндө таанышканын; ал моңгол тилине орустардын ири жазуучуларынын көркөм

чыгармаларын которгон неме экен; Союздагы түрк тилдүү республикалардан чыккан илимпоздорду анча теңине албаган, ал элдерди монголдордон төмөнүрөөк койгон, өзүн гана көтөрө салган адам экендигин ошондо байкаган элем) ж.б. лар чогулган бир топ санжыргалуу чогулуш болду.

Ал Конференция Берлиндин чокортосунда Унтер-ден-Линденде жайгашкан Вильгельм Гумбольдттун атындагы Берлин Университетинин имаратында өтүп, конференциянын ишин бүтүндөй уюштурган мадьяр окумуштуусу ал учурда ошол жерде иштеп жаткан проф. Георг Хазаи экен (бул адам менен кийин да көп кездештим бири-бирибизге нечен ирет китептерибизди беришип, кат алышып да жүрөбүз). Ал күндөрү кечкисин концерт, спектаклдерге, жыйындын аралыгында шаардын ажайып жерлерин көргөзүп турушту: эсимде бекем калгандары Бранденбург дарбазасынын аянты (ал мезгилде дарбазанын батыш жагы ФРГнин аймагы болгондуктан аякка өтө алган жокпуз); Байыркы замандын музейинен кадимки Пергамдын дубалын, Трептофф-Паркында орнотулган советтик солдаттын эстелигинин жанында Мирфатых Закиев жана Шамиль Мухамедьяров үчөөбүз сүрөткө түшкөнбүз; конференция аяктаган соң автобус менен саякатка чыгып, адегенде Подстамга барып, 1945-ж. Атамекендик Улуу согуштун бүткөндүгүн, немистердин жеңилип, капитуляцияга кол коюлган, Сталин катышкан конференция залын ж.б.; Пруссия королдугунун мезгилиндеги Королдун Жайкы Сарайын; андан ары Лейпциг-Карл МаркштаттДрезденге чейин барып, Саксония королдорунун Сарайын, анда жайгаштырылган Дрезден Галереясын түмөн-түрө кыдырып көрүп чыгып (мурда бул галереядагы сүрөттөрдү Москвадан ГДРге жөнөтөр алдында көргөмүн), ал шаарда бир конуп, Берлинге кайтып келип, ошо күнү кечинде поезд менен Москвага жол тарттык. А конференцияда «Топонимикадагы кыргыз-моңгол параллелдери жөнүндө» деген темада доклад жасагамын.

Бул саякаттан тапкан негизги табылгам жогоруда саналган жана аттары аталбай калган, башка өлкөлөрдөн ошондой эле өз мекенибизден барган белгилүү илимпоз кесиптештеримдин кыйласы менен жакындан таанышып, адрестерибизди беришип, кийин бир тобу менен кат алышып, командировкаларда айрымдары менен кездешип да жүрдүм.

Эң негизгиси конференцияда окулган көп доклад, билдирүүлөр конференциянын программасынын ар тараптуулугун күбөлөдү;

өзгөчө монголоведдерден белгилүү окумуштуу Шастинанын атын мурда жалпысынан эле билген болсом, бул жолу өзү менен көзмө-көз таанышып, анын моңголдордун орто кылымдарга тиешелүү жазмаларындагы тарихый окуялар менен үндөш мотивдерге байланыштуу, маселен, «Алтан тобчан» тууралуу, Монголиянын өзүнөн келген окумуштуу Лувсандендев жалпы эле монгол жазуусунун үч негизги этабы: 13-14; 17-18 жана 19-к. дан биздин күндөргө чейинки мезгилдер деп этапташтырылуусунун жүйөөлөрү тууралуу, акад. Ринчэндин монгол маданиятынын улуулуугун, анын татар-моңгол басырыктарынан кийин кеңири чөлкөмгө таасирин гана даңазалаган доклады ж.б. лар бир топ пикирлер жаратып, дискуссиялар менен коштолду.

Бул жыйында байкалган дагы бир орчундуу нерсе түрк илимпоздорунун бир тобу Батыш Европа менен АКШга чейин иштеп жатышы, алардын аталган чөлкөмдөгү белгилүү чыгыштаануучулардан таалим-тарбия алып, чет тилдерди өздөштүрүү менен эмгектерин да ошол тилдерде жарыялоого жетишиштери түрк филологиясы менен Түркиянын тарыхы, алар жараткан жазма дөөлөттөрдүн дүйнө илимпоздорунун кызыкчылыгын туудуруп: бир тобу аларды өз кесиптери кылып алыштары да үлгү болорлук фактылардан (Талат Текин, Бодролигети, Меликофф, З. Коркмаз, Хазаи, Какук, Рона-Таш ж.б. лар) кабардар болуп, бул конференция билим капчыгыма кошумча көп материалдар берди: айрымдарынан жазып алган мисалдар жана ойлорду өзүмдүн эмгектеримде пайдаландым; көп нерсеге көзүм ачылды булар баа жеткис илимий табылгалардан эмеспи.

Бирок ПИАКтын кезектеги 13-Франциянын Страсбург шаарында өткөн конференциясына ал заманда айрым учурларда атайын жасалган каскактарга кабылып, бара албай калгамын. Анткени өз маалынан кечиктирбей жиберген анкета-заявкамда «ата-энемдин каза табышкандан кийинки түбөлүк жайларыны кайда, ал мүрзөнүн неченчи катарында, неченчи номурулуу мүрзөдө жатышкандыгы көрсөтүлбөптүр» деп анкетам Москвадан кайта келиптир. Мен: «биздин жерде андай салт жок» деп. айылдын советинин справкасын кайра жөнөтүп, ал СССР Иасынын Тышкы иштер бөлүмүндө кайра каралып, бараткан топко кошулгуча тиги өлкөгө виза алуудан кечигип калып, мен биздин делегацияга кошулбай калыптырмын!

Ошого карабай, аны башкарып, уюштуруп өткөргөн, мурда Берлинде таанышып калган проф. И. Меликофф менен үзбөй кат алышып жүрүп, кийин Казанда жолугушуп, 1973-жылы анын 75

жылдык юбилейине арнап «Кыргызстан маданияты» гезитине «Профессор Ирен Меликофф ири түрколог-илимпоз» деген атайын макала жарыялаганымды билдиргемин.

Ошол эле 1969-жылдын 20-23-октябрлеринде Ашхабадда Түркмөн ИАсынын Махтумкули ысмындагы Тил жана адабият институту менен СССР ИАсынын Тил илимдер ин-уттарынын биргелешкен Конференциясы өтүп, ал баягы жаппы союздук «Закономерности развития национальных языков в связи с развитием социалистических наций» аттуу Илимий Советтин алкагында кошмо отурумунда өлкөдө алгач «кош тилдүүлүк жана көп тилдүүлүк проблемаларынын теория жана ага огожо боло баштаган факторлор маселеси» талкууланып, жыйынды Түркмөн ИАсынын президенти акад. Пыгам Азимов кириш сөз менен ачкан соң, ал кездеги СССР ИАсынын Тил илимдер институтунун деректири Ф. П. Филин негизги докладды жасап, ал тиги проблеманын советтик чындыкта пайда болушуна негиз болуп жаткан орус тилинин мааниси, анын бүтүндөй өлкө боюнча жайылыш темпинин барган сайын күч ала башташы, бул тилдин өлкөнүн булуң-бурчтарынын бардыгында окутулуп үйрөтүлүп жатышы, анын көп улуттуу өлкөдө достук-биртуугандыкка цементтей курал боло алышы, өлкө боюнча аны үйрөнүп, өздөштүрүүгө дилгирлик аталган маселени илимий планда талкууга коюуга негиз болгондугу айтылды.

Бул конференциянын дагы бир өзгөчөлүгү катышуучулардын көптүгү, болгондо да бул проблеманы алгач көтөрүп, аны эл достугунун негизги куралы катары алгач сунушаган түндүк кавказдык проф. Юнус Дешериев, өзбекстандык К. Х. Ханазаров жана философ Маскуд Юнусов (бул илимпоз философия илимд. доктору, жердиги кыргызстандык, болгондо да биздин айылдык (Чолпондук) Жунуш деген мугалимдин бакма баласы болгон) булар ушул проблеманы туу көтөрүшүп, илимий карьерага жетишкендер болучу; проблеманын чыныгы лингвистикалык аспектилери өлкөгө белгилүү илимпоздор: Аврорин, Баскаков, Ярцева, Ахманова, Ломтев, Расторгуева, Надеяев, Тенишев, Бородин, Суперанская ж.б. дагы ушулардан кем калбагандар тарабынан талдалып, чындыгында ушул жыйындан тарта социолингвистика илиминин алкагы эбегейсиз кеңейе баштаган десек, анча жаңылыштык болбойт. Бул конференцияда «Типы двуязычия в Киргизии» деген темада мен да билдирүү жасагамын.

Бул жылдын аяк ченинде В. И. Лениндин келеркиде туулгандыгынын 100 жылдыгын утурулап, Республикада, анын катарында

биздин ИАда да чоң конференция өткөрүлүп, ага да көпчүлүгүбүз активдүү катышып, макалалар жарыялап, башка конференция, жыйындарга катышып, улуу көсөмдүн дүйнөлүк тарыхтагы ролу ар тараптан даңазаланып, акыры ноябрь айынын 17-22леринде Москвада Кыргызстандын «Илим Күндөрү» өткөрүлүп, ага кыргыз илимпоздорунун чоң делегациясы катышып келгенбиз. Бул санжыргалуу саякатты мурда биздин ИАда иштеп жүргөн экономист, ал кезде Борбордук Комитеттин агитация-пропаганда боюнча секретарь! Бейшен Тоголокович Мураталиев жетектеп, Академиядан президент К. К. Каракеев, экс-президент И. К. Ахунбаев, академиктер М. Адышев, Б. Жамгырчинов, А. Алтымышбаев, ректор С. Табышалиев, директорлор К. Орозалиев, Гареев, В. Исабаева, А. А. Алдашев, М. Кыдынов ж.б. болуп барганбыз. Делегацияны маданият өнөрпоздору коштоп, аларды композитор Молдобасанов жетектеп барган. Биздин топ Москванын айрым мекемелеринде И. Курчатова Институтунда, ВДНХ, «Знание» коомунда, биздин коллегалардын ар бири өз профилдери боюнча атайын доклад, билдирүүлөр менен чыгып сүйлөшүп, анда мен «Новости» Агенствосунда «Манас» эпосу жөнүндө кыскача билдирүү жасагамын.

«Илим күндөрүнүн» салтанаттуу ачылышы белгилүү Политехника музейинин чоң залында болуп, анда жыйынга атайын чакырылып келип, бизден алып барылган көргөзмөнү көрүп жүргөн жеринен Исхак Раззаков менен кездешип, бардыгыбыз ал киши менен жылуу учурашып, Исхак Раззаков болсо, бизде болуп жаткан жаңылык, окуяларга кызыгып, аңгемелешкен эле. Москвалыктардын биздин делегацияны расмий чакырып уюштурган банкетине Кыргыз Филиалынын алгачкы Төрагасы, СССР ИАсынын академиги Константин Иванович Скрябин да чакырылган экен; ал улуу инсан, окумуштуу менен табакташ болуп, сүрөткө түшүп, кубанычыбыз койнубузга батпай сүйүнгөнбүз. Ошентип, ал «Илим Күндөрүндө» делегация Республиканын илим жаатындагы ийгиликтерин москвалыктарга жакшы эле айкындап бере алган.

Алардын биз менен кездешкен партиялык, илимий жана башка коомчулуктарынын өкүлдөрү да бизди жылуу кабыл алышып, искусство чеберлеринин атайын концерттери да кыйла кызыкчылык туудурган болучу.

Кийинки 1970-жылы Украина ССРинин, Илимий Терминология Комитети жана А. А. Потемня атындагы Тил илимдер институтунун

биргелешкен 1-Илимий-методикалык Кеңешмесине атайын чакырылып, анда «Терминологиянын өркүндөө жана иретке келтирилиш маселелери» талкууланган. Ал жыйынга мен биздин терминология секторунун кенже илимий кызматкери Т. Дүйшөналиеваны эрчите баргамын.

Бул кеңешмеде украин тилинде техника, технология, биология медицина, тарых, археология, этнография, адабияттаануу жана лингвистика илимдеринин терминологиялары боюнча ар бир илимий мекемелерде аз алдынча иштелип чыккан жана аларга караштуу терминологиялык комиссиялардын иштери, сөздүктөрүн басып чыгаруу, алардын украин адабий тилинде саналган илим салаапарына жайылып, жалпы элдик категорияга көтөрүлүш абалдары тууралуу республиканын көрүнүктүү илимпоздору жасашкан докладдар кеңири талкууланып, жер-жерлерден келген адистер билдирүүлөр жасашып, пикир алышуулар болгон эле: маселен, Грузиядан баягы биздин кесиптешибиз Р. Гамбашидзе, Казакстандан-терминолог жана топонимист А. Абдрахманов; Өзбекстандан Ренат Данияров (кийин мен мунун докт. диссертациясы боюнча 1-оппоненти болгомун); алардын катарында мен да Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан терминология иштерибиз тууралуу жеке тажрыйбабыз менен тааныштырып, билдирүү жасагамын. Иш арасында экскурсияларга чыгып, алды менен Киевско-Печорский Соборуна, жер алдындагы православие чиркөөсү аздектеген өткөн замандардагы ыйыктардын сөөктөрү сакталган үңкүрлөргө чейин, Тарас Шевченко менен М. Булгаковдун үй-музейине барууга жетишкенбиз. Көрсө, бул үй Булгаковдун туулуп-өскөн үйү экен. Анын «Жизнь братьев Турбиных» деген драмасындагы окуяларда ушул үйдүн интерьерери, анда өткөн окуялардай болуп сүрөттөлгөн деп ал улуу жазуучунун изилдөөчүлөрү белгилешиптир.

Бул командировкадан алган сабагыбыз Украинада биз эмес, Армения, Грузиядан да айырмаланып, илим тили терминологиям өзгөчө көңүл бурулуп, республикалык масштабда ири жана жогорку илимий деңгээлде көңүл коюлгандыктан аларда илимий терминологиянын орустардан калышпай, алар менен деңгээлдеш даражада жүргүзүлүп жатканына күбө болуп, андай абал украи тилинин негизинен жогорку билим берүүнүн негизги куралы экендиги менен түшүндүрүлөөрүн өз көзүбүз менен айкын көрдүк. Дагы бир көңүлдө калган нерсе – аларда терминология боюнча жогорку илимий даражалуу адистердин да көптүгү проблеманын илимий актуалдуулугуна

байланыштуулугу бизди суктантты. Анткени ошондой шартта гана адабий тилде илимий стиль калыптанып, өркүндөй алышы тажрыйбадан байкалган чындык эмеспи.

Буга кошумча белгилей кетүүчү кырдаал аларда Укр. ИАсына караштуу дагы бир институттук Максим Рыльский атындагы Этнография, элдик чыгармачылык жана фольклористика институту да бар экен; анын деректиринин орунбасары баягы Японияда таанышкан проф. В. Т. Зинич да атайы доклад менен чыгып, анын кесиптешти ошондон бери мага тааныш Ст. Наулко да бул проблема боюнча жарыш сөзгө катышты. Бул кеңешмедеги негизги окуялардын бири анын ишине СССР ИАнын Илимий-техникалык терминология Комитетинин төрагасы, корр. -мүчө Вл. Иванович Сифаров катышып, ал терминология ишинин ургаалдаштырылышы өндүрүштүн эффективдүүлүгүнө, илимдер-аралык өз ара түшүнүктөрдөгү жакындыкка жол ачып, негизгиси информация индустриясын, маалуматтар фондусун түзүүгө, автоматташтырылган китепканалардын түзүлүшүнө жол ачаарын өзгөчө белгилеп, жаңы илим терминдеринин системаларын түзө берүүнү улантуу учурдун таламдарына төп келмекчи деген эле. Ал эмес, терминология илимдин тили болгондуктан анын иреттүү системалаштырылышы улуттун өзүнүн маданий деңгээлинин да жогорулугунун далили деген жыйынтыктуу пикирлер айткан. Ошол кезде эле Украинада бардык илимий терминдердин стандарттарынын 10 томдугу жарык көргөн кези экен.

Өзүбүздүн бүгүнкү абалыбызга башка региондордун фонунда көңүл бурсак. бир кезде тетиги К. Тыныстановдун заманынан бери Кыргыз Өкмөтү дайыма көңүл буруп, атайын токтодор менен анын «Жобосун» жана атайын Терминологиялык Комиссиясынын курамын, өзүнчө акча каражатын маал-маалы менен жаңыртып бекитип, иреттүү иштер жүргүзүлүп келген болсо, учурда Мамлекеттик тил комиссиясынын каскагы менен терминология иши алдыга жылгай турмак, сайда саны, кумда изи калбай бараткандыгын катуу өкүнүч менен белгилесек болот. Буга биздин өз кесиптештерибиздин да кайдигерлиги, жалпы эле эне тилдин келечек өркүндөшүн унутта калтыра баштагандыгыбыз келечекте биздин элди, анын эне тилин эмнелерге дуушар кылар экен деп көңүл чөгө баштады. Ал гана эмес, «учурда кайсы илим салаалары кырыз тилинде өркүндөп жаткандыгын же алардын эне тилибизде өркүндөгөй тургай, жашоосун токтоткондугун кайсы мезгилден башталган» деп бир кезде айтып чыгууга

да колубузда далилдүү материал болбой калса, ал кимдин каскагы менен болгондугун далилдей алаар экенбиз?!.

Ал эми 1971-жылда да биздин кесибибиз боюнча мерчимдүү окуялардан ошол жылдын 7-9-октябрлеринде Фергана шаарында андаг Университеттин базасында Махмуд Кашгаринин атактуу чыгармасы «Девону лугот-ит-түрк» сөздүгүнүн 900 жылдыгына арналган Жалпы союздук Түркологиялык Форум чакырылып, ага биздин Академиядан мен, Сарыбай, Ө. Караев, Э, Абдулдаев, Б. Осмоналиева, Т. Базаркулова ж.б. болуп, 7-8 киши бардык.

Форумдун программасы да түркология дүйнөсүндү аттын кашкасындай ошол кезде атактары таш жарган адистердин топтолушу менен коштолгондугун төмөндө анын пограммасынын негизгилерин санасам эле жетиштүү болот деген ойдомун. Маселен, Форум акад. А. Н. Кононовдун «Махмуд Кашгари и его «Дивану-лугат-ит түрк» деген доклады менен ачылып, андан удаа С. Г. Кляшторныйдын «Эпоха Махмуда Кашгарского» Н. А. Баскаковдун «Махмуд Кашгари и его классификация тюркских языков»; Г. С. Мусабаевдин «Некоторые сведения из жизни и деятельности Махмуда Кашгари»; С. Муталибовдун «О переводе «Дивану лугат-ит-тюрк на узбекский язык» «А. Рустамовдун «О переводе «Дивану лугат-ит-тюрк» на русский язык» (бирок бул котормо басмадан чыкпаган боюнча калган, Б. О.); М. Ширалиевдин «Махмуд Кашгари диалектолог»; С. Кенесбаев менен А. Кайдаровдун «Махмуд Кашгари как лексикограф»; Г. Абдурахманов, А. М. Шербак, А. Юлдашевдердин түрк тилдериндеги айрым грамматкалык көрүнүштөр, алардын кеп болуп жаткан ар бир тилде сакталып калып, колдонулуп жытышы жөнүндө; Э. Фазыловдун «Об изданиях «Дивана» на немецком, турецком и узбекском языках»; З. Б. Мухамедова «Огузско-туркменский материал «Дивана»; тил тарыхчысы А. М. Демирчизаде «Сравнительный метод Махмуда Кашгари»; Өмүркул Караев «Историко-географические данные М. Кашгари (на материале Тянь-Шаня и Семиречья»; Х. Усмановдун «Поэзия в словаре Махмуда Кашгари»; Х. Хасановдун «Диван Махмуда Кашгари и топонимика Азии» алардын катарында мен «Словарь Махмуда Кашгарского как источник для изучения семантического развития слов в тюркских языках»; бизден барышкан Т. Дүйшөналева, Б. Осмоналиева жана Т. Базаркуловалар өздөрү изилдеп жүргөн проблемаларын МКнын «Диванындагы материалдар менен байланыштыра докладдар жасашкан.

Иш арасында командировкабыз Фергана жана анын айланасындагы ажайып жерлер менен таанышуу, болгондо да Шахимарданга чейин барып, анын түштүгүндө адегенде ташбараңга алынып, андан кийин асман тиреп турган аска-жардан төмөнкү сайды көздөй ыргытылып, жырткычтык менен өлтүрүлгөн өзбектердин улуу акыны жана драматург Хамза Хаким-заденин акыркы тирүүлүк мүнөтүн элестеткен секиге орнотулган эстеликти көрүп анын аянычтуу тагдыры көз алдыбызга айкын элестеп, ошол учурдагы тап күрөшүнүн ырайымсыздыгы дагы бир жолу эске түшкөн эле. Жалпысынан алганда, «Дивандын» орто кылым доорун кыйла толук элестеткен, ошондо эле кеңири чөлкөмдү ээлеп, түрүүчө чарбачылык менен иришкен, саясий жана маданий деңгээлдери кыйла алдыга кеткен, өз ара тилдик айырмачылыктары грамматикалык жактан өнүккөн, нечен турмуштук-философиялык жана поэтикалык түшүнүктөр тааныш болгон, ал эмес, алардын көп үлгүлөрү сакталган 22 түрк урууларынын жайгашкан жерлери атайы картага чийилип, аны менен коштолгон улуу эмгек экендиги далилденген.

Бул шаардыктардын эстеринде 19-кылымдын экинчи жарымында Түркстанды бүтүндөй колонизациялоодо чоң ролду ойногон, аны ишке ашырууга жиберилген аскер башчы, орус генералы Скобелевдин ысымына байланыштуу, анын заманында Европа архитектурасында курулган эски имараттардын ошол учурда сакталып калгандарын да атайы көрсөтүшкөн болучу.

Ферганада тигилгени 900 жыл болгон, ушу мезгилге чейин кадимкидей өсүп турган, жаратылышты коргоочулар тарабынан атайы корголгон жана айланасы бир нече кишинин кучагы жеткис чоң эмен бакты (мунун орусча аты дуб) барып көргөндөн кийин үйдү көздөй Ошко чейин автобус менен келип, андагы кесиптеш досторубуз бизди Чыйырчыкты ашырып, Гүлчөгө чейин алып барышып, жогорку деңгээлде сыйлашкан соң, кайра Оштон Фрунзеге самолет менен кайтып келгенбиз. Анчалык жергебизди түмөн-түрө кыдырган себебибиз арабызда биз менен казак досторубуз-белгилүү казак тилчилери аксакал Гани Мусабаев, Абжан Курушжанов ж.б. лар бар эле. Ошондуктан бир чети ошолорду атайы сыйлап, элибиздин меймандостугун көрсөтө кетүү эле. Ошол жолку Гүлчөгө баруудан тапкан өзүмдүн табылгам бизди коноктогон инженер Сардарбекгин (менин мурдтан таанышым, ал өзү кадимки ыраматылык акад. Муса Адышевдин жээндеринен эле) атасы менен түн ортосуна чейин аңгемелешип, ал

кишиден көбүнчө Курманжан датка жөнүндө сураштырып отурсам, ал аксакал чынында эле тиги улуу датканын өз жээндеринен болот экен. Ал киши байбиченин (чынында эле алай-гүлчөлүктөр датканы «байбиче», «байбиченин тукумдары», «байбиченин балдары» дешип, атын айтпай, тергеп сүйлөшөт экен) төркүнү, алардын кайсы уруктан экендигин, анын Алымбек даткага жубан келгендигин, балдарынын аты-жөндөрүн, чекарада орустар менен кагылыштан бир баласынын туткундалып, Ошто камалып жатып, даргага асылаарда энеси менен коштошуусун, «Алтын бешик» легендасынын ал киши уккан вариантын ж.б. бир топ нерселер жөнүндө кеп салып берип, мен аларды жазып алгамын.

Кийин Будапештке бир барганымда проф. Йозеф Торма менен «Кыргыз легендалары», алардын ичинде Курманжан датка тууралуу илгери Кубанычбек Маликовдон уккан уламышты, Д. Апмашинин «Вандор утам.. ындагы» датка жөнүндөгү эскерүүлөрүнө байланыштуу датканын анда аты аталган баласынын Ташкенден генерал Ионовду куттуктап (бул 1906-ж. болгон окуя) Верныйга жигиттеринин коштоосунда барганынан келип чыккан аңгемебизде датканын өз заманында генерал Скобелев менен да тааныш экендиги тууралуу уккан-билгендеримди проф. Й. Тормага айтып берип, ал киши буларды мадьярчага которуп жарыялаган эле.

Ошол эле 1971-жылдын 22-25-декабрлеринде МГУда «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики» деген темада илимий симпозиум чакырылып, ага да барып катышып келгемин. Бул жыйын, программасында саналып керсөтүлгөндөй, семиотиканын БЕЛГИЛЕР жана БЕЛГИЛЕР СИСТЕМАЛАРЫ (ал орусча «знаковая теория» деп аталат) жөнүндөгү түшүнүктөрү өз алдынча илим, анын прагматика, синтаксиске мамилеси тууралуу; илим, техника, технология жана информатика өнөрлөрүнүн ролу менен байланыштуу, атайын илим тармактарынын өркүндөй баштоосунан келип чыккан милдеттер жөнүндө ал мезгилде мен үчүн кандайдыр өлчөмдө түшүнүксүз, анча баамдай албаган маселелердин тегерегинде көптөгөн адистер катышкан жыйын болгондуктан адегенде анын пленардык отурумдарында окулган докладдардын бардыгына катышып, андан кийин илим тили жана терминология маселелерине тийиштүү секцияларга барып, алардагы билдирүүлөрдү да кунт коюп угуп, өзүм «О состоянии и задачах упорядочения киргизских национальных терминов» деген темада билдирүү жасадым.

Жалпысынан алганда бул жыйында жалпы тил илиминде да, айрым жазма адабий тилдерде да кеп биз билбеген, билге тургай, көз алдыбызга элестете ала элек кызыктуу да. татаал милдеттер тургандыгы, чети оюла элек проблемалар тууралуу сөз козголду. Алардын арасында термин менен жалпы тилдеги лексиканын айырмасы, информатика менен семиотиканын айырмалары, белгилер системасы менен башкаруу жана информатикалардын айырмалары, табигый тилдин башка белгилер системасындагы орду; мазмун, маани жана тил белгилеринин типтери; илим тилинин типологиясы; математика илим тили дегенден эмнени түшүнүүгө болот?; илимий текст лингвистикалык иликтөөнүн объектиси; жазма тилдин илим тили менен карым-катнашы ж.б. лар жөнүндө; ал эми терминология секциясында болсо анын орчундуу теориялык жана тажрыйбалык маселелеринин көбү жөнүндө аябаган кызыктуу доклад, билдирүүлөр жасалган болучу. Баш-аягы ал симпозиумдун программасы 200ге жакын доклад, билдирүүлөрдү камтып, ичкерге ал барышымда жеке билим деңгээлимди кыйла жогорулатып келүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн эле.

1973-жылдын 5-7-июндарында Ленинградда Түркологиялык Конференциялардын кезектеги 6-отуруму чакырылып, анын программасы негизинен СССР ИАсынын алгачкы корр. -мүчөлөрүнүн бири, Октябрь революциясына чейин эле Россия түркологдорунун катарынан бараанду орун ээлеген, адегенде түрк, түркмөн, эски өзбек тилдери боюнча, эски жазма эстеликтерди да изилдеген, СССР элдеринин алфавиттеринин негиздерин түзүүгө көп күч жумшаган көрүнүктүү орус окумуштуусу Александр Николаевич Самойловичтин өмүр жолу менен чыгармачылык ишмерлигиине арналып, анда «эгерде бул улуу илимпоз-инсан сталиндик репрессиям курмандыгы болуп кетпесе, анын калеминен далай-далай илимий эмгектер жаралмак экен» деген пикирлер айтылган. Маселен, бул окумуштуу тууралуу А. Н. Кононов («А. Н. Самойлович грамматист»); С. М. Абрамзон («А. Н. Самойлович этнограф»); Б. В. Лунин («А. Н. Самойлович историк Средней Азии»); Ф. Д. Ашнин, П. А. Азимов менен Б. Чарьяровдор анын туркмен тили жөнүндөгү эмгеги тууралуу, ал эми Н. А. Баскаков болсо «А. Н. Самойлович в переписках Вл. А. Гордлевского» деген темада докладдар жасашып, илимпоздун бейнесин терең мүнөздөгөн докладдар жасашкан. Конференция андан ары уланып, СССР ИАсынын Ленинград бөлүмүнүн деректери Ю. А. Петросян, Э. Р. Тенишев, Г. Абдрахманов, С. Н. Иванов («Кутадгу-билигдин»

орусча көркөм котормосун ишке ашырган белгилүү түрколог), С. Г. Кляшторный, К. Мусаев, Д. М. Насилов, А. М. Шербак, Т. М. Гарилов, М. И. Боргояков, З. И. Будагова, Л. П. Потапов ж. блардын жалпысынан 94 доклад окулган экен. А. Н. Самойлович жөнүндө кеп козгогондо, кошумча айта кетүүчү дагы бир кабар бул киши менен ал камалып кеткиче акад. К. К. Юдахин жакындан тааныш, 30-жылдардын башында Самойлович Ленинградда Түркологиялык кабинетти жетектеп турганда Константин Кузьмич анын окумуштуу-катчысы болуп иштеген; ошол мезгилде акад. В. В. Бартольд жана С. Е. Маловдордон билим алган. Ал жылдары Ленинграддагы Еникудзе атындагы Института окуп жүрүшкөн Х. Карасаев, С. Кенесбаев, Г. Санжеев Д жана А. Маргуландар да А. Н. Самойловичтен окуп калышкан студенттерден болушкан.

Ошол эле 1973-жылдын 23-июнунда Казакстандын Жазуучулар союзу, Композиторлор союзу менен бирге Каз. ИАсы Жамбул областынын Красногорка районунун Киров атындагы совхозунда казактын белгилүү эл акыны, домбурачы, ошол мезгилден бир аз эле мурда дүйнөдөн өтүп кеткен Кенен Азербайевдин 90 жылдык юбилейин өткөрүшкөн. Ал айыл Фрунзе Алматы жолу менен Кордойду ашканда эле анын түндүк-батышындагы жайыкта жайгашкан, малдуу-жандуу, чоң айыл экен. Юбилейлик жыйынга Кунаев баштаган республиканын көрүнүктүү жетекчилери, жазуучу жана композиторлору, белгилүү артистери менен адабиятчы, тилчи илимпоздору келишкен экен. Ачык талаада даярдалган аянттагы жыйынга аяк басар жер жок толгон эл салтанаттуу чогулушта Динмухамет Кунаев өзү сүйлөп, андан кийин Кенен акындын чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулар сүйлөшүп, зоок-кечелерде көрсөтүлбөгөн өнөр калбай, акын-жыраучулардын айтыштары андан бетер көпкө созулуп, сөз арасында кыдырата тигилген жүздөгөн боз үйлөрдө кымыз, башка суусун, тамак-аш төгүлүп, атчабыш, жорго салыш, күрөш, оодарыштар көргөндөрдүн көз кубанычтарын кандырган чоң салтанат болгонуна да күбө болуп үйгө кайтып келгемин.

Ал эми мындан кийинки 1974-жылы СССР Илимдер Академиясынын 250 жылдык (1724-1974-ж. ж.) салтанаттуу дареги белгиленип, ал датанын салтанаттуу ачылышы ошол жылдын 28-майында Кыргыз Мам. драма театрында өтүп, эртеси илимий сессия биздин Академияда уланып, анда негизги докладдарды экөөндө тең ИАнын президент акад. К. К. Каракеев жасап, андан кийин академиктер М. Адышев, Б.

Жамгырчинов, Н. И. Захарьев жана корр. -мүчө К. Оторбаевдер өз кесиптери менен байланыштуу илим тармактарынын жетишкендиктери тууралуу билдирүүлөр жасашып, негизинен союздук илим борборунун бизге көрсөткөн көмөктөрү тууралуу кеп козгошуп беришкен. Бул жыйын өтүп жатканда ал борбордук мекеменин түптөлүш тарыхы, анын башатында турган улуу илимпоз Ломоносов ж.б. лардын ролдору үндө да учкай кеп болгон. Ал эми борбордук басма беттери бул окуяга байланыштуу кызыккан адамдар үчүн көп кабарларды камтыган (познавательный) макалалар жарыяланган болучу. Ошол жылдын июнь айында мен дагы бир илимий тепкичке көтөрүлүп, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын корреспондент мүчөлүгүнө шайланганмын.

1975-жылдын 3-5-июндарында Ленинграддагы СССР ИАнын Чыгыш таануу институту жана Түркология боюнча Советтик, митеттин баягыдай салтка айланып калган 7-Түркологиялык Конференциясы чакырылып, анын талкуулануучу негизги маселеси атактуу түрколог, түрк тилдеринин байыркы замандагы издерине тиешелүү эски жазма эстеликтерди жарыялоо, илимий изилдөгө бүт өмүрүн сарп кылган, ал гана эмес, бүтүндөй түрк тилдеринин тарыхына, айрымдарынын жазуу салттары менен азыркысына алардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүнө арнаган улуу окумуштуу түрколог С. Е. Маловдун эмгек жана өмүр жолдоруна арналып, ал жыйындын күн тартибине: «Слово о С. Е. Малове» (А. Н. Кононов); «С. Е. Малов исследователь современных тюрских языков» (Э. Р. Тенишев); «С. Е. Малов исследователь истории тюркск» языков» (Э. Фазылов); «С. Е. Малов исследователь древнетюркских и древнеуйгурских языков» (А. М. Шербак); «Этнографические исследования С. Е. Малова» (С. М. Абрамзон); жана түрк Республикасынын биринчи Конституциясынын 100 жылдыгына карата СССР ИАсынын Чыгыш таануу институтунун деректери Ю. А. Петросяндын жана Азери ИАсынын академиги М. Ширалиев менен Э. Р. Тенишевдердин Түркологдордун Советтик Комитет менен «Советская тюркология» журналынын 5 жылдык иштеринин жыйынтыктарына арналган маселелер талкууланып, бул илим теориясы менен тарыхына жана түрк тилдүү республикаларда ал илимдин өркүндөш абалына байланыштуу кызыктуу аңгемелеш болгон. Мындай кырдаалга дагы бир кошумча аталган конференциялардын ар бирине арналып, аларда талкууланган докладдардын дээрлик көпчүлүгүн камтыган атайын жыйнактардын бир нечеси өз учурунда басмадан чыгарылып турган.

Ал эми жогоруда сөз болуп жаткан Конференциянын күн тартибине коюлган маселелердин арасында мен да «О структурноморфологических взаимосвязях корневых морфем типа СГ, ГС и СГС в киргизском языке» деген темада доклад жасагамын. Жалпысынан бул жыйын түрк тилдеринин мурункусу менен азыркысынын көптөгөн маселелерин камтып, Н. А. Баскаков, У. Доспанов, С. Левитская, И. Г. Добродомов, Е. И. Убрятова, С. Н. Иванов, Г. Ф. Благова, М. Закиев, М. Рагимов, Х. Нигматов, Э. А. Грунина, Л. Ю. Тугушева, А. А. Ахундов, Ф. Зейналов, К. Мусаев, Т. Гарипов, Л. А. Покровская, Л. Махмутова, М. Боргояков, А. М. Щербак, В. Асланов, З. Мухамедова жана адабият таануу секциясы менен байыркы түрк эстеликтериндеги тарыхый кабарларга байланыштуу илимий проблемаларга арналган секцияларда далай доклад, билдирүүлөр жасалып, бул конференцияда баш-аягы 100гө жакын илимпоз өз иштеринин айрым жыйынтыктарын ортого салышып, өтө кызыктуу илимий маселелерден кабардар болуп тараганбыз. Жыйын аяктагандан кийин Елизавета Ивановна Убрятова мени ээрчитип алып, С. Е. Маловдун жесири Е. И. Малованын үйүнө бардык. Мен Сергей Ефимовичтин жесирине ал кишинин жубайын эки эле жолу кезиктирип, анчалык жакындан тааныш боло албасам да, канд. коргоо мезгилимде мага көрсөткөн жардамын айтып, ал улуу адамдын дүйнөдөн кайтып кеткендиги тууралуу көңүл айттым. Мени ал киши да жылуу кабыл алып, көбүнчө эзелки достору Коне. Кузьмич менен Ольга Кирилловна жөнүндө сураштырып, Кузьмичтин жубайы өтүп кеткенден кийинки турмуш абалына жаны кейип, ал кишинин өзүнүн да ошол жылдын 25-мартында каза болуп кеткенин уккандыгын айтып, катуу өкүнүп, жашып, бизди да кейитти.

Жогорудагы жыйындарга байланыштуу дагы бир кошумча мен тиги аталган «Советский Комитет тюркологов» уюшулгандан анын мүчөсү болуп, ошол эле 1970-жылы негизделген «Советская тюркология» журналына К. К. Юдахин жана Б. М. Юнусалиевдердин көздөрү өтүп кеткенден кийин ошол 1975 жылдан тарта анын редколлегиясына мүчө болуп калдым.

Ушул эле 1975-жылдын 15-август – 5-сентябрдарында ал жылы 8-классты бүтүргөн кызым Айшаны эрчитип алып, туристтик путевка менен Болгариянын «Албена» деген курортуна барып эс алып келгенбиз. Анда Кара деңиздин боюндагы санаторийден башка ал өлкөнүн белек шаарларын да кыдырып жүрүп, бир күнү Габрового да

барып, бир түнөп кеттик. Бул шаардын дүйнөгө атагын чыгарган өзгөчөлүгү - анын тургундары илгертен азил-тамашакөй эл болгондуктан, алардын азилдеринин нечен китеп болуп чыккандары бар экен. Ал эмес, бул шаарда маал-маалы менен «Куудулдардын фестивалдары» да өтүп турат экен.

Кайра Албенага келатканда атактуу Шипка ашуусуна токтоп, 19-кылымдын акыркы чейрегинде Россиянын аскерлеринин Болгарияны Түрк баскынчыларынан куткарганын даңазалаган ашуунун белиндеги эстеликти, андан түштүктөгү түздүктөгү Казанлык көндөйүндө мелтиреп жаткан «Розовая долианы» басып өтүп, Варна шаары аркылуу кайра Албенага келгенбиз. Андан бир күндөн кийин Албенанын чыгышына барып, 19-кылымда түрктөр менен орустардын кемелеринин Синоп салгылашы болгон жерге да барып кайтканбыз.

Ошол эле 1975-ж. дын 1-7 жана 8-15-декабрлеринде Грузия, Армения, Тажикстан, Казакстан жана Кыргызстандын илимий-чыгармачыл ишмерлеринен турган делегация Союздук Элдердин чет өлкөлөр менен Достук жана кызматташтык уюмунун (ССОД) иш-чараларынын алкагында түзүлгөн топтун курамында Сирия жана Египет Бириккен Араб Республикасына маданият жаатында таанышуу максатында барганбыз. Анткени 20-к. дын 70-ж. дарынан тарта чет өлкөлөргө чыгууда мурдагыдай катаал талаптар кыйла бошондоп, интеллигенция ар кайсы жакка «атайын туристтик делегациялардын» кудамында барып келүүгө мүмкүнчүлүк алып калган мезгил келгенде мен да ошондой делегацияга кошулуп, жогоруда аталган өлкөлөргө биринчи барышым эле. Ошондо ондой берди болуп, мени менен казак досторум академик Абду-Али Кайдаров жана каз. ИАсынын корр. -мүчөсү курдашым Рабига Галиевна Сыздыкова, биздин акын Жолдошбай Абдыкалыков, азербайжан тилчиси кировокандык Ахмед Алиев, армениялык котормочу кыз араб тили боюнча адисдам мугалим келин, жетекчибиз тиги Союздун кызматкери ж.б. лар болгон 20 киши чыныгы саякатка барган элек.

Адегенде Москвадан самолет менен Сириянын борбору Дамаск шаарына барып түштүк. Бизди Сириядагы СССРдин Достук үйүнүн деректири тозуп алып, ошол киши 7 күн бою коштоп жүрдү: мейманканага орношкондон кийин эртеси ал байыркы Араб Халифатынын гүлдөгөн мезгили 12-к. да курулган Омейялардын (Мечеть Омейядов) атактуу мечитине эрчитип барып таанышуудан башталып, дагы бир жолу арабдардын орто кылымдарда гүлдөгөн маданий-курулуш

шедеврлеринен болгон бул касиеттүү жайдын ичи-сыртына чейин, болгондо да анын чоң залында жаткан Яхия пайгамбардын жашыл жибек кездеме менен үстү жабылган кабырын, ички короосуна айланта салынган медресе хужралар, ислам дининин эреже, тарыхтарын үйрөнүп жаткан талиптерди (ар. «окуучу» деген сөз), алардын жаткан-турган жайларын илгертен калып калган тартип-таалимдерин, бул ыйык жайга кирүү тартибин менен таанышкандан кийин ошол чоң мечиттин сырт жагын, күмбөздөрдү аралап жүрүп, 14-к. да жашап өткөн азербайжан акыны Насиминин кабырына бардык. Ал өз заманында ал кезде өкүм сүрүп жаткан Азери падышасы Шах Исмаил менен келише албай, Багдад, Дамаск шаарларына кетип калып, анда да жергиликтүү бийлик башындагыларды өзүнүн чыгармаларында сындай бергендиктен аны Дамасктын өкүмдары өлүм жазасына буйруп, болгондо да тирүүлөй терисин сыйрып өлтүрүүгө өкүм чыгарып, аны даргага асып коюп, жазалоочулар терисин сыйрып жатканда чыгарган 4 сап ырын кабырынын үстүнө коюлган ташка жазып коюшкан экен. Ошол жазуу 4 сап ыр азыр да өчпөй туруптур. Ушул мезгилге дейре акындын кабырын анын тике өз тукумдарынан болгон урпактары кайтарышып, кабырды айланта курчаган темир кашаанын эшигин кулпулап, келип көрүп, дуба кылып кетүүчүлөргө ачып берип, кайыр-садакаларын алып, кайра жаап, кулпулап турушат экен.

Саякатыбызды улантып, Дамаск Университетине бардык. Советтик маданий борбордо болуп, анда бизди Өзбекстандын Борбордук Комитетинин мурдагы 1-секретарь, ошол учурда Дамаскада СССРдин Сириядагы Ыйгарым укуктуу Элчиси болуп турган Мухитдиновдун кабыл алуусунда болуп, ал киши бизге – казак, кыргыздарга өзгөчө көңүл буруп, республикаларыбыздын алжайын сурап, өзү тааныган биздин саясий ишмерлер (маселен, Д. Кунаев жана Т. Усубалиев ж.б.) тууралуу кызыгып, ал-жай сурашып, өзү өзбекче даярдатып койгон палоосу менен коноктоп, биздин болсо, тиги москвич, башка жактан келгендердин алдында зоболобуз көтөрүлүп, компоюп калдык.

Бирок Сирияга барган бул саякатыбыз Дамаск шаары менен эле чектелген жок: 3-декабрда ал өлкөнүн аймагынан орун алган, биздин эранын 1-к.ынан баштап гүлдөгөн, анда мезгилинде атактуу падыша аял Зинобия бийлик кылып турганда курулган Пальмира шаарынын урандылары сакталып калган, дүйнөгө белгилүү архитектура

ансамблин көрүү үчүн жолго чыктык. Жолду ката автобустун алды жагына отуруп алып, биз – казак, кыргыздар ырдап, анекдот айтышып, шараптап күлүп жүрүп отурдук; тигилер бизге суктанып, «кандай көңүл ачууга куштар элдерден экенсиңер» дешип калышты биз бул жагынан да өзүбүздү көрсөтө алдык.

Орто жолдо байыркыдан бери нечен согуш, чабуул, кыргын-сүргүндөргө дуушарланышса да, жашоосун токтото элек Хомс жана Алеппо (арабча-Халеб) шаарларында болуп, акыры Пальмирага жеттик. Бул байыркы шаардын урандыларын эле кыдырып көргөн соң көргөн көздөрүбүзгө ишене албай, «кыйрагандан калып, миң жылдан кийинкилери ушулар болсо, гүлдөп турган маалында кандай ажайып шаар болду экен» деп таң калдык..

Мен ошолорду өз көзүм менен көргөндөн кийин «эмнеге Санкт-Петербургда «Түндүк Пальмира» деп каймана ат коюлгандыгына ишендим, капырай?!. Ошентип, Пальмиранын урандыларын түмөнтүрө кыдырып, анын байыркыдан сакталып калган эстелик-терин көргөндөн кийин жолдо Хомс шаарына кайра токтоп, анын да эски шаардан сакталып калган чеп-сепилдерин кыдырып чыку тык; кечинде Алеппого жетип, анда конуп калдык. Эртеси андагы байыркы музейде, андан кийин Алеппо Университетинде болуп, анда иштеп жаткан мугалим-профессорлор тобу менен кездештик. 06-декабрда Дамаскага кайтып келип, анын Улуттук музейи, караван сарай, курал-жабдыктар музейин көргөндөн кийин ошол кезде). Ал өлкөнү башкарып турган президент Ассаддын партиясы БААСтын борбордук кеңсесине барып, анын башкаруучу тобуну секретарларынын бири. СССР Сирия Достук коомунун тарагасы, биздин делегацияны кабыл алгандан соң бул өлкөгө жасаган саякатыбыз аяктап, 9-декабрда каравелла самолётуна түшүп алып, Каирди көздөй жол тарттык.

Бизди «Ельнил» мейманканасына тозуп чыккандар жайгаштыргандан кийин программабызга ылайык адегенде эле Каир Музейине барып, андагы Байыркы Египет фараондорунун замандарына тиешелүү катырылган мумия, тиги асман тиреп турган Пирамидалардын астынан табылган арбактардын сөөктөрү жайларына коюлганда аларды «тиги дүйнөдө да коштоп жүрүүчү, керек болуп калуучу» буюм-тайымдар, болгондо да чылк алтындан жасалган идиш-аяк тирүүсүндө жаткан тапчан сымал керебеттери, Байыркы Египет дооруна тиешелүү археологиялык казууларды жүргүзүп, Египет иероглифтерин чечмелеп атактары чыккан белгилүү изилдөөчүлөрдүн портреттери

ж.б. менен толгон чоң музейди кыдырып чыктык. Болгондо да музейдин ар бир кабатында, ар бир залында куралдуу аскерлерден турган сакчылар кайтаргандыгы бизди таңкалдырды. Кечке жуук ошол эле күнү Каирдин батыш-түштүгүндө жайгашкан обо мелжиген, улам биринен бири бийик пирамидалардын жанына барып, көргөн көзүбүзгө ишенбей, ар бир таш кирпичи 80 сантиметрче келген пирамиданын 10 метрче бийиктигине көтөрүлүп, сүрөткө түшүп, андан кийин шаарга кайттык. Эртеси кадимки Гизага барып, андагы Рамзее 2-нин Пирамидасынан баштап, тиги асман тиреген сфинкстерди, айланасындагы башка байыркы эстеликтерди көрүп жүрүп, «ушундай ажайып жерлерди көрүүгө жараткандын бизге буюргандыгына миң мертебе ыраазы болуп», шаарга кайтып келеек, бизди мейманканада ошол жылдары Египетте СССР Госкиносунун өкүлү болуп иштеп жүргөн Шаршен Усубалиев күтүп отурган экен; ал мени, Жолдошбай жана казак коллегаларым Абдуали менен Рабиганы меймандыкка үйүнө алып кетти. Алардын үйүндө тамак-ашты бир араб жигит жасайт экен; жубайы Паиза бечара ошол кээде оорусу башталып, эки жакка көп чыга албай калган мезгили экен. Алардыкында ал-ахвал сурашып, кечки тамакты ичкенден кийин Шаршен Усубалиевич бизди «Хильтон» мейманканасынын 10-кабатындагы барга чыгарып, андан суусундуктарды ичип, аңгемелешип отурган соң Шаке бизди машинага салып алып түңкү Каирди кыдыртып отуруп, акыры ал шаардын чет-жакасында жайгашкан «Арбактардын шаарына» (Город мертвых) алпарып, аны сыртынан көрчөтгү шаарчанын мындайча аталышынын себеби Каир ошо кезде калкынын саны он миллионго жетип калган мезгил экен; ал эми биз барып көрүп жаткан жай элдин көптүгүнөн гана эмес, илгертен байпагы манат чириген байлардын өлгөндөн кийин укумтукумуна чейин коюлуп туруучу жайы болгондуктан, анын ар биринин күмбөзү өзүнчө эле бир чоң имарат, алардын ичине толо алтын-күмүш буюм-тайымдары өзү менен кошо жайгаштырылган соң, апарды кайтарып туруучу сакчылары кошо жайгаштырылуучу экен. Бара-бара алар бала-бакыралуу, небере-чөбүрөлүү болушкандан тарта тигиндей чоң шаардан үй-жайлуу болууга каражаттары жок болгондон кийин ошол сакчылык жайларында эле чоңоюп, үй-жайлуу, бала-бакыралуу болуша берип, ал сакчылык жайларды мекендеп алгандан кийин ал жер жанагыдай «Арбактардын шаары» атыгып кеткен экен. Ошол биз барган мезгилде ажерде 1 миллиончо адам жашайт экен. Ал эмес, шаар бийликтери алардын санын да

так билишпейт экен; ал эмес, ал жайдын тургундарынын эсеп-чоту, паспорт ж.б. документтери да болбойт экен-бир сөз менен айтканда, булар шаардыктардын эң кедейлеринен болгондуктан, туулгандан өлгөнгө дейре жай жайлоосу, кыш кыштоосу болуп, ошол өлүктөрдүн «шаары» эсептелет экен, шумдугун кургур! Муну өз көзүбүз менен көргөндө «биз тирүүлүктөгү бейиште жашайт турбайбызбы?!» деп, кубанып калдык!

Эртеси поезд менен Каирден түштүктү көздөй Луксорго бет алдык: 6 саат жол жүргөндөн кийин ал шаарчага жетип, мейманканадан орун алып коюп, Нилдин батыш өйүзүндө жайгашкан дагы бир «Город мертвых» деп аталган, байыркы фараондор заманында бирин бири алмаштырып турган, алар о дүйнө салышканда тиги тоонун этегинен оюлуп, ал чуңкурдуктардын түпкүрүнөн орун алган гробницаларын «акыркы жайларын» көрдүк. Болгондо да англиялык археолог Картер 1922-жылдагы археологиялык жазууларынын натыйжасында тарыхта изи калган фараон-аял Хассеп Чуттун күмбөзүн (гробницасын), андан түндүгүрөөктө жайгашкан дагы бир фараондун склепине кирип, анын сөөгү салынган үч кабат саркофагдарды: эң сырткысы алтын менен буулатылган, жыттуу, бышык жыгачтан жасалса (аны Каир музейинен көргөнбүз), экинчиси алтын калайлар чапталып жасалган болсо, эң ичкиси чылк алтындын өзүнөн жасалып, анын ичине фараондун сөөгү жайгаштырылган экен. Ошентип, анын биринен бирине кирме үч бөлмөсүнүн эң ичкисинде ошол саркофаг жайгаштырылган турбайбы!?. Муну казып тапкан англис археологу Хоуард Картер (1873-1939 ж. ж.) деген адам үчүнчү бөлмөнүн эшигин тешип киргенде эс-учунан ажырайт экен. Ошондо аны сыртка сүйрөп чыгышып, бир суткадан кийин гана эс-учун жыйган соң анын ичине кирген экен; көрсө, тиги бөлмөнүн ичи бүтүндөй алтындын буусуна сугартылган, адамдын көзү тайгылып, анын жаркыраган чагылышына чыдап болбогондуктан тиги бечара тигинтип эстен танып жатып калган турбайбы! Көрсө, бул баягы атактуу фараон Тутанхамондун гробницасы экен. Буларды көргөндөн кийин; «капырай, Байыркы Египет гана эмес, Байыркы Кытай, Борбордук жана Түштүк Америкада жашап өткөн атцтек, тольтек, майя ж.б. уруулардын гүлдөгөн мезгилдеринде баштан – аяк урунган буюм-тайымдары, жасалгалары бүтүндөй эле алтын, күмүш, асыл таш ж.б. баалуу металдардан болчу экен. Калыбы ал замандарда бул баалуу металлдар бүтүндөй эле жердин үстүндө жатса керек. Анан тигилер

аларды күрөктөп алып, жасалгаларга айланта берип, эмки биздин заманда асылдар жер үстүндө калбай, азыр кыйынчылык менен жердин жети кабатынын түбүнөн казып чыгара албай, убараланыш ушундан болуп жүрбөсүн? деп, жеңил ойлуулукка чөмүлөсүң?!

Эртеси Луксор менен туташ, анын түндүгүндө жайгашкан музей-шаар Карнакка бардык. Ал бүтүндөй эле обо мелжиген кучак жеткис, таш тирөөчтөрдөн турган шаар калдыгы экен. Көрсө, бул илгерки сыйынуучу жайлар, фараондор менен аларга кызмат өтөгөндөрү, аскерлери турган жайлардын калдыктары экен. Кечинде ошол Карнактын түндүк капталына жайгашкан ачык талаадагы стадион сымал жерде түнкү прожекторлор менен жарык берилип турган трибуналарда миндеген туристер үчүн Фараондор замандарындагы бул чөлкөмдө доор сүрүп өткөн Байыркы Египеттин тарыхын даңазалаган кече-концерт арабча өттү.

Эртеси эртең менен баягы поездге түшүп алып, Каирди басып өтүп, бирок ага токтобой, Байыркы Египеттин акыркы мезгилдериндеги борбору Александрия шаарына бет алдык. Александриянын вокзалына жеткенибизде ал жерде да бизди Шаршен Усубалиевич менен Марат Саралинов (дипломат, СССРдин ошол кездеги Александриядагы Генеральный консулу; жубайы Тинатин болсо, менин эзелки замандаштарым Чормонов Бакас менен Ракыянын кызы) тозуп турушуптур. Аларды көрүп, баягы орустардын «не имей сто рублей, а имей сто друзей» деген макалы эсиме келип, тигилердин астында дагы бир жолу компоюп калдым!.

Биздин мейманканабыз ошол мезгилден кыйла жыл илгери тактысынан кулатылып, Италияга барып башкалка тапкан Египет королу Фарухтун жайкы сейилбагынын аймагындагы имарат экен. Ап жерге жайгашкандан кийин Марат биздин топ менен бирге жүрүп, Александриянын байыркысынан калган айрым эстеликтердин калдыктары, шаардын учурдагы ажайып жайлары менен тааныштырып жүргөндө илгери бул шаардын гүлдөгөн мезгили биздин эрага чейинки заман менен биздин эранын башталышында Птоломейлер доорунун гүлдөгөн мезгилинде алардын падышачылыгынын эң бийик сереси болгон замандарда ал шаарда бийлик кылып турган ханыша Клеопатранын учурунда кадимки «Александрия грамматикасы» түзүлгөн, «Александрия китепканасы» ал мезгилде Чыгыш өлкөлөрүндө жазылган китептердин бардыгы топтолгон замандарда атактуу китеп жайынын изи тургай, шаардын кайсы жеринде жайгашкандыгы белгисиз болуп калган экен.

Марат кечинде үйүнө төртөөбүздү мейманга чакырып барып коноктоду. Алар бизге бул өлкө тууралуу, мен аларды кызыктырган, жергебизде болуп жаткан окуялар жөнүндө кеп салып бердим. Эртеси Шаке машинасы менен, биз автобус менен Каирге келип, кечке жуук самолет менен Москвага жол тарттык. Иши кылып, Египетке барган бул сапарыбыз байсалдуу болду: ошол мезгилде калкынын саны 35 миллионго жеткен, экономикасы ого эле алсыз, Абдель Насердин төңкөрүшүнөн кийин гана жаңыча жашоого бет алып, Советтер Союзу менен байланышын жолго койо баштаган бул мамлекеттин байыркы жана мурдагы тарыхы өтө бай, адамзат тарыхында эбегейсиз из калтырган өлкөнү өз көзүм менен көрүп кайтышым мен үчүн баа жеткис табылга болгон.

Ары-бери карагыча 1976-ж. да келип калды: салт болуп калган иштерибизди аткарып жүргүчө баягы ПИАКтын 19-Конференциясынын 7-15-июнда Финляндиянын борбору Хельсинки шаарында өтөөрү кабарланып, ага катышуу үчүн илимий докладга даярданып, бара турганымды, билдирүүмдүн темасын күнмурда жазып, проф. Д. Синорго жибердим.

6-7-июнда Москвадан поезд менен чыгып, Хельсинкиге жеттик. Шаардын четиндеги «Ханасаари» жарым аралындагы Советтик маданий Борбордун мейманканасынан орун алып, келгенде андагы жолугушуу залында Конференцияга келген делегату, менен таанышуу аземи өттү: алардын арасында вециялык атактуу дипломат, түрколог-уйгуровед Гуннар Ярринг, анын жерде белгилүү илимпоз Коллиндер, АКШдан Н. Н. Поппе (бу кишинин улуту немис болгон) жана Ильза Сиртаутас, польшалык түрколог Триярский жана искусствовед Е. Есин (ал кезде СССРде Түркиянын элчиси Есиндин жубайы күйөөсү менен), венгриялыц тил тарыхчысы Рона-Таш, биздин өлкөдөн А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Э. Р. Тенишев, Н. З. Гаджиева жана Кенесбай Мусаев, Н.А. Бакустук, Өзбекстандын Каракалпак Филиалынын терагасы Сабир Камилев, казактардан А. Т. Кайдаров менен Садвакасов, өзбектерден Э. Фазылов, Бакудан М. Рагимов менен Фархад Зейналов ж.б. элек. Мен ПИАКтын ошол жыйынында «Место иранских заимствований в лексике кыргызского языка» деген темада доклад жасаганымды да бул жерде кыпчый кетпесем, эмнеге андай жерге барып, түркологиянын дөө-шааларынын арасында жүргөнүм түшүнүксүз болуп калбасын деп, аны эскерте кетип жатам.

Ушул жерде дагы бир кыстырма – жогоруда аты аталган белгилүү монголовед Николай Николаевич Поппе «тагдырдын тамашасына»

дуушарланып, согушка чейин эле Советтер Союзунда атактуу монголовед-окумуштуу экен; анын жашап турган шаары Элистаны немистер басып алганда ошо жерде болуп калып, оккупанттар менен алакалашып калат. Кийин ал аймактар немистерден бошотулганда советтик тартиптин катаалдыгынан коркуп, чегинген немис аскерлери менен кошо Германияга кетип калат. Бирок «жаңы» мекенинен жылуулук таба албай, эки уулу менен АКШга кетип калып, Сиэтл шаарындагы Вашингтон университетинде проф. болуп иштеп калат. Ал жерде көп өтпөй, аялы каза болуп, ошол Хельсинкиге келээрге жакын бир уулу да рак оорусунан каза таап, мурдагы мекени үчүн да «чыккынчылардын» эсебиндеги адам, биздин делегацияга да көп жолой албай, биз ал кишиден боюбузду алып качып калабыз. Кечкисин гана Николай Александровичтин бөлмөсүнө келип, арыз-арманын айтып, бизге окшогон түркологияга жаңыдан кошулгандар тууралуу астыртадан сураштырат экен. Бирок Конференциянын жүрүшүндө монголоведение боюнча кеңири доклад менен чыгып сүйлөп, мурдагы Совет доорундагы илимий ийгиликтеринин дүйнөлүк түркологияда жогору баалангандыгы ага күч-кубат кошкондугуна ыраазычылыгын билдирди. Жыйындын аяк ченинде биздин делегациядагылар да ал киши менен жылуу учурашып, ал-ахвалын сурашып калганыбызда кубанганын жашыра албай жүрдү, бечара. Ошондо ойго баягы Алмамбет баатырдын Талчокуда Чубак менен чатакташа кеткенде: «элинде баатыр зор экен, элиңден алыс кеткен соң, ким болбосун, кор экен!» деген арманына окшош кырдаалдар кимдин болсо да оюна келбей койбойт экен! Ал эмес, кийин кездешкен сайын проф. Ильза Сиртауастан сураштырып калганымда ал: «проф. Поппе менен үйүбүз босоголош; менин кызым Аристе анын опекуну каралашып турабыз» дечү. Аны менен бир жолу Будапештте кездешкенимде ал: «аксакал кайтыш болду. Биз – Аристе экөөбүз акыркы сапарына узаттык, бейит белгисин орноттук; үй-жайын, китепканасын Аристеге мураска калтырды» дегенде дагы бир жолу бечараны эске түшүрүп. Түркологиялык Конференциянын 1990-жылы Будапештте өтүп жаткан жыйыны ачылганда катышып жаткандар орундарынан турушуп, анынпроф. Поппенин арбагына таазим кылышты. Ошентип, 20-к. дагы түрк-монголоведениеден дагы бир зор инсанынын одүйнө салышы менен бул илимдердин гиганттарынын арасы суюлгандан суюлуп бара жатканы чындыкка айланганы дагы бир жолу далилденди!

Хельсинки сапарымдын кайрадан өз нугуна түшсөм, эртеси 8-июнда Жыйындын иши жогоруда аталган Достук Сарайында ачылып, негизги докладдар окула баштады; кечинде ошол эле имаратта ПИАКтын жетекчилиги менен Финн-Угор Коомунун биргелешкен салтанаттуу кабыл алуулары болуп, анда Д. Синор, Юкке (тиги Коомдун президенти), Коллиндер жана А. Н. Кононовдор катышуучуларды куттуктап, кече сый тамак менен коштолду. Конференциянын иштери күнүгө түшкө чейин болуп, анын бир отурумунда акад. А. Н. Кононов ПИАКтын Алтын Медалы менен сыйланды. Түштөн кийин шаар боюнча экскурсияларга чыгып, Улуттук Музейге, маршал Маннергеймдин мемориал-музейине, Сеймдин Сарайына, Стокманн соода борборуна, Хельсинки университетине, дүйнөгө атагы чыккан финн композитору Сибелиустун статуя-эстелигине ж.б. ажайып жерлерди кыдырып көрүп жүрүп, кечинде Финляндияны мекендеп калган 1000 түтүн татар туугандардын диаспора башчысы Умар Дахирдин (татарча туурасы Тахир) шаардын сыртында токойдун ичине жайгашкан дача-чарбагына мейманга бардык. Өзү юрист, филология илимдеринин доктору, Хельсинкиде туулган адам экен. Кийин анын уулу Умар Дахер менен Туркия жана Венгрия, Германияларда ПИАКтын жыйындарында кездешип калган учурларым болду. Конференция 11-июнда кечке дейре уланып, кечкисин ал күндөрү «Кабылдоолор Сарайында» Агартуу министринин расмий кабылдоосу, кечинде «Хаанасаари» мейманканасында конок болуп, эртеси да жыйындын иши кечке дейре уланып, анын иши аяктаган соң проф. түрколог Сало Аатостун үйүнө мейманга бардык. Ал киши мындай жыйындардын далайына Союздагы финн-угор элдери жайгашкан чөлкөмдөрдө болуп, алардын да меймандостугу өз калкынын алар менен, жалпысынан Алтай тилдер тобуна кирген элдердин салт-санааларындагы көп окшоштуктардын байыркы түйүнү илимий жактан далилдүү экендигине ишенип, бизге өтө жылуу мамиле кылып, бул адам андан кийин да далай жылдары кезеги келгенде мага кат. открыткалар жиберип жүргөн.

Эртеси таңертең жолго чыгып, Турку шаарын көздөй жөнөдүк. Саат 12де ал шаарга жетип, «Маакунта» мейманканасына жайгашкандан кийин шаардын ажайып жайларын 11-к. да курулган Турку Соборун; 13-дө ал шаардагы 12-к. да курулган Коргонду; Ленин кыска гана мөөнөткө токтоп кеткен үйдүн эшигине гүл коюп, андан ары финндердин улуу композитору Сибелиустун Музейине кирип, анын

чыгармаларынан куралган кыскача концертти угуп, бул шаардан 164 км. аралыкта жайгашкан Тампере шаарына жөнөп кеттик.

Советтик мезгилде ар бир адамдын кулагына сиңип калган бул шаар ал мезгилде негизинен эле улуу көсөмдүн ысмына, анын ар бир баскан изине, анда бүтүргөн жумуштарына эбегейсиз маани берилип изилделгендиктен бул шаар да биздин өлкөдөн баргандар кыя өтпөй, тийип өтүп жүргөн жерлерден болгондуктан ага бара кетүү биздин саякат-экскурсия программабызга сөзсүз кошулган экен. Мында негизинен Лениндин музейи, башка да экскурсиячылар көрүп кетүүчү жерлеринде болгондон кийин бул шаардан 124 км. да жайгашкан Лахти шаарына келдик. Бул шаардын негизинен эки көңүл бурулуучу жайы келечекте 1978-жылы өтүүчү кышкы чемпионат өтө турган курулушту жана атагы өз өлкөсүнөн бир топ четке жайылып кеткен «Аско» мебель фабрикасын, шаардын айланасын ж.б. ларды көргөндөн кийин кечки саат 5те поездге түшүп, Ленинград Москва аркылуу үйгө жол тарттык.

Дагы бир кыстара кетүүчү ой ал командировкага мени менен барган орто азиялык кесиптештерим мени менен жаш курагыбыз жагынан теңтуш адамдардан болгондуктан бардыгыбыз үчүн 1939-40-жылдардын кесилишиндеги СССР-Финляндия кыска согушу биздин аскерлердин жеңиши менен аяктап, андан удаалаш эле Атамекендик Улуу Согушта бул өлкө немистер тарабында болуп калгандыктан ал Союздун атуулдарынын сезиминде «булар кечээки эле душмандар, аз калктуу, жаратылышы да катаал, экономикалык ресурстары деле өлчөөлүү немелерден эмнени көрмөк элек» дегендей дымакта барсак, ал өлкө биз ойлогондон таптакыр башка экономикасы да, маданияты да өркүндөп жаткан, илгеркиден калган маданий дөөлөттөрүнө өтө астейдил мамиле кылып, аларды иреттүү изилдеп жана өркүндөтүп жаткан, Россияга эзелден байланыштарын үзбөй келе жаткан, калкынан нечен атактуу адамдар чыккан (маселен, Сибелиус, маршал Маннергейм, атактуу чыгыштаануучулар Кастрен, Рясенен ж.б. лар), ал өлкөгө түрдүү себептер менен жер которуп барып, аны байырлап калып, баар тапкан этнос диаспоралары) көп нерсени үйрөнө турган өлкө турбайбы!

Ушул эле 1976-жылдын август айынын аягында Алматыда Бүткүл союздук Түркологиялык 3-Съезд чакырылып, анын ишине катышуу үчүн Фрунзеден ИАнын жоон топ аттуу-баштуу импоздору катышып келгенбиз. Ушул жерде съезддин өзүнүн ишин баяндоодон

мурда конференциянын эмнеге 3-делип аталышын түшүндүрө кетейин: анын 1-си-баягы 1926-жылы Бакуда өтүп, анын ишине ошол кездеги түрк тилдүү элдердин маданий келечеги үчүн жандарын үрөп жүрүшкөн белгилүү азаматтар Агамали, Чобанзаде, Байтурсунов, Фитрат, Касым Тыныстанов сыяктуу 20-кылымдын башында атагы чыккан түрк тилдүү элдердин каармандары катышып, алардын алфавиттерин латынчага өткөрүү үчүн жандарын үрөгөндөр катышкан съезд; 2-си ошол эле Бакуда 1966-жылы чакырылып, анын ишине И. А. Батманов, Х. Карасаев, мен, Г. Бакинова ж.б. лар болгондугун жогоруда жазгандай болгон элем. Ошентип, бул Алматыда чакырылган Конференциянын 3-Түркологиялык деп аталышы ошондон болгондуктан анын ишине катышуу үчүн чет өлкөлөрдөн кеп адамдар келишкен: Швециядан Гуннар Ярринг. Америкадан Карл Менгес (бул адам да өзү немис, кийин Австрияга келип туруп калган), түркиялык Талат Текин, академиктер Кононов, М. Ширалиев, Ленинграддан көп адистер-алардын ичинде Агния Ваильевна Десницкая көп убакытка чейин ЛОИЯнын деректири болуп жүргөн, жалпы тил илими боюнча ири адис Десницкийдин кызы); москвалык Тенишев, Баскаков, Юлдашев, бизден академик Б. Жамгырчинов, К. И. Антипина, Ысман Кожомбердиев ж.б. толгон адамдар катышып, анда түрк тилдүү элдердин тилдери жана алфавиттери, бул жагынан алгачкы Баку жыйынынан кийинки латынча жазуунун тагдыры жана анын өчүрүлүшү; түрк элдеринин маданий-агартуу жаатындагы жетишкендиктери, илим салааларынын түзүлүп, өркүндөшү, этнография жана тарых илимдери ж.б. толгон-токой маселелер козголуп кызыктуу аңгемелер болгон. Бирок ар бир иш-чарада боло берүүчү ал заманга мүнөздүү көрүмсүз окуялардан: казактар кадимки меймандостугун карматып, иш арасында конокторду үйлөрүнө чакырып, коноктошуп, атайы бир кунду Алматынын жака-белиндеги бай чарбаларга экскурсияларга алып барганда белгилүү үч тамгалар тиги чет өлкөлөрдөн келишкен Ярринг, Менгес, Текин, Сиртаустарды тиги экскурсияларга жана ар кимдин үйлөрүндөгү конокторго чакыртпай койгондо Съездди уюштуруп, башкарып жүргөн бечара академик Смет Кенесбаевич бизге кайрылып, «тигилерге байкатпай, шаар ичинде мейманга барганыңарда кадырлуу кесиптештерибизди эрчитип ала кеткилечи» деп жалдырап суранганы эч эсимден чыкпайт, шумдук!

1977-жылдын 12-14-апрелдеринде Ригада «Художественная лит-ра развитого социализма и формирование коммунистической

личности» деп аталган Жалпы союздук Семинарга, ал «Билим» коому тарабынан лекторлор үчүн уюштурулгандыктан ага барып катышып келдим. Ал замандарда ар бир илимий кызматкер тиги Коомдун мүчөсү болгондуктан ар бирибиз маал-маалы менен эш арасына барып, саясий маселелер боюнча лекциялар окуп турууга милдеттүү болгонубуздан мындай семинарларга катышууга мүмкүнчүлүктөр болуп калганда андай жалпы саясий деңгээлинди көтөрүүгө көмөк болуучу иш-чаралардан пайдаланып калуунун илимий жактан да пайдасы болор эле.

Ошентип, бул саякатымдан «эки койонду чаап алгамын», анткени, бир жагынан, Риганы өз көзүм менен көрүп алуу мен үчүн өтө пайдалуу болуп, жолдон ал кездери Москвадан МГУну бүтүргөндөн кийин аспирантурага калып, аны жаңыдан эле бүтүрүп, ишин жактан алып, иштеп жаткан улуу кызым Гуляны эрчитип ала кеткемин ал ага чейин аякты көрө элек болучу (ошондо ал күн-түнү бүт жеткен жерлеринин бардыгын кыдырып көрүп чыккан эле); мен болсом, семинардын күн тартибинде каралган бардык экскурсияларга катышып, бир топ музейлерде, картина галлереяларында, ал эмес, Райнистин көрстөн-эстелигинде жана атактуу Домски Соборунда да, Рига Мамл. университетинде Латвия Советтик энциклопедиясынын Башкы редакциясына барып, алар менен тажрыйба алмашуу багытындагы жумуштарды да аткардым. Ригада ошондо эле Москвага салыштырганда дүкөндөрү тамакаш, кийим-кече, кездеме, биздеги дефицит товарларга мол шаар экен. Бул кырдаалды атайылап астын сызып, айтып жатканым. Советтик заманда убакыттын бир далайын ошондой дефициттерди издеп жүрүп коротуп алаар элек! Бул өткөн заманыбыздын айныксыз чындыктарынын бири эмес беле?!.

Ал эми Семинардын өзүндө болсо, советтик чындыкты даңазалап, анын айныксыздыгын жаңы заманда жазылып, пайда болгон көркөм чыгармалардын аттары аталып, алардагы оң каармандар саналып, аларды жараткан көркөм сөз устаттарынын ысымдары даңазаланып, ошону менен катар, чет өлкөлүк өз чыгармаларын Советтер Союзунун учурдагы турмушуна арнаган же өзүбүздүн А. Солженициндер сымал «ушакчыларына» орундарынан тургус сокку урулуп, Семинар негизинен өз максатына жетип аяктаган эле. Мында айтылган негизги теориялык жыйынтыктар «өнүккөн социализмдин айныксыз чындыгы, социалисттик реализмдин көркөм чыгармачылыкты эң туура баалай алуучу бирден-бир илимий метод экендигин

дагы бир жолу даңазалоо» максаты толук жеңиштүү жана жемиштүү аяктаган болучу.

Ошол эле 1977-жылдын 7-9-июнунда биздин өзүбүздүн борборубуз Фрунзеде Кыргызстан БКсынын, СССР ИАсынын жана Кыргыз ИАсынын Жалпы союздук илимий-теориялык Конференциясы чакырылып анда «Советский народ на современном этапе развитого социализма и строительства коммунизма» деген проблема боюнча чоң жыйын болуп, ага катышуу үчүн Союздун булуң-бурчтарынан келбеген адистер калбай, ал эмес, анын ишине СССР ИАсынын вице-президенти П. Н. Федосеев өзү жетекчилик кылып, биздин Республиканын эң бийик орундагы адамы Т. Усубалиев, биздин өзүбүздүн ИАнын президенти акад. К. К. Каракеевдер негизги докладдар менен чыгып сүйлөшүп, ал жыйында ар бир секциясында эле 30–40 доклад угулуп аяктаган. Бул чогулушта да ошол жылдары Брежневдин «развитой социализм» теориясын дүйнөдөгү прогрессивдүү кыймылды жактагандардын бардыгынын сезимдеринен терең орун алдыруу үчүн, аталган коомдук түзүлүштүн артыкчылыгын кол жеткен жердин бардыгында пропагандалай берүү максатынын дагы бир далили болучу. Бул конференцияда мен доклад же билдирүү жасаган эмесмин, бирок маданият жана адабият илимдеринин милдеттерине байланыштуу атайын секциянын иштерине баштан-аяк катышкамын.

Ошол эле 1977-жылдын 5-10-декабрлеринде Москвада «Социалисттик өлкөлөрдүн Китепбасма Борборлору менен Энциклопедиялык Басмаларынын өкүлдөрүнүн Кеңешмеси чакырылып, анын ишине КСЭнин Башкы редактору катары барып катышкамын. Кеңешменин иши Журналисттердин борбордук Үйүндө өткөн. Ал кеңешмени СССР Мин. Советинин Басма, полиграфия жана китеп соодасы Мамлекеттик комитетинин төрагасы Б. И. Стука ачып, СССР ИАнын академиги, Ленин жана Нобель сыйлыктарынын лауреаты, «Советская Энциклопедия» басмасынын илими редакциялык кеңешинин төрагасы А. М. Прохоровдун негизги доклады менен башталып, СЭВ өлкөлөрүнүн бардыгында, ошондо эле, СССРдеги Союздук республикаларда уюштурулуп, чыгарыла баштаган энциклопедиялардын Башкы редакторлору түмөн-түгөл катышып. алар биринен удаа экинчиси сүйлөшүп, ал жооптуу жана машакаттуу иштин кыйынчылыктарын санап жатышты.

Көрсө баягы 60-жылдардын башында эле кабыл алынган КПССтин токтомуна ылайык, СЭВ өкөлөрүнүн жана СССРдин Союздук

республикалардын бардыгында 10 томдон болуп, алардан ар биринин өз эне тилдеринде чыгарыла турган улуттук-универсал энциклопедиялары биринде ошо жылдары эле түзүлүп, башталып, жарык көрө баштагандыктан алар тиги китептердин 2-3, кээ бир нерсе 4-5 томун, бизге окшогондор адегенде жергиликтүү башкаруу органдарынын атайын токтомдорун күтүшүп, анан акча каражаттары табылбай, томдордун сандары кыскартылып (10 томдон бга түшүрүлүп) иштерин баштаганча бизге салыштырганда бир далай алдыда бараткандар бар экен. Бул жерде аңгемемди кыйла башка жакка буруп, СЭВ өлкөлөрүнөн келгендердин айрымдарынын биз өндүүлөр сабак ала турган фактыларына токтоло кетпесем болбойт сыяктанат Анткени, маселен, 20-к. да жашап өткөн британиялык окумуштуу-философ, Нобель сыйлыгынын лауреаты Бертран Рассель мындай деген экен: «кандай өлкөнү цивилизацияга кадам таштаган өлкө дейбиз дегенде, андайга: эгер анын негизги (б. а) түпкүлүгү калкынын өз эне тилинде алфавити болсо, ал өлкөнүн улуттук илимдер академиясы болсо жана анын улуттук энциклопедиясы болсо гана, ошол өлкө азыркы замандын цивилизациясына кадам таштаган өлкө деп саналат» демекчи, анын үстүнө, энциклопедиялык адабият маалыматчыл адабияттардын сереси болгондуктан, ар бир эл өз тилинде энциклопедия жарата алышы анын маданий жетишкендиги гана эмес, ошол тилде илим салааларынын өркүндөп жаткандыгынын айкын далили боло алмакчы турбайбы деген чындыкка дагы бир жолу көзүм жетти.

Бул айтылгандарды факты менен бекемдөө үчүн ушул сөз болуп жаткан жыйындан уккан дагы бир-эки мисалга токтоло кетейин: бул конференциянын жүрүшүндө Болгария энциклопедиясынын деректери, Болгария ИАсынын төрагасы Крушев деген адам доклад жасаган (бул жерге даты бир кыстырма аларда, дагы башка СЭВ өлкөлөрүнүн бардыгында, энц-лык редакциялар илимдер академияларынын карамагында экен; биз деле адегенде ушулардыкындай өзүбүздүн ИАбызга баш ийээр элек; кийин эле 1975-ж. дан баштап Басма жана полиграфия министирлигине баш ийип калып, энцик-нын статусу төмөндөп, кыйла нерселерден басмырчаланып, кадиресе басмаларга окшоп калганбыз).

Кайрадан Болгарияда энциклопедиялыкадабияттарды чыгаруу боюнча иштелип жаткан иштер боюнча кабарларга кайрылсак, аларда бул иш 19-к. дын экинчи жарымында эле башталыптыр. Андай 1 томдук справочникти 1936-ж. Данчев жарыялап, башка да маалыматчыл

китептер чыгып кеткен экен. Анын 5 томдук кыскачасы 1949-57-жылдары жарык көрөт Ошого 25 миң макала камтылып, 265 кара жана түстүү сүрөттөр менен жасалгаланып, 1500 автор катышып, Болг. ИАсынын академиги Вл. Георгиевдин редакциялоосунда жарык көргөн экен. Ошонун эле 21. 000 макаланы камтыган кыскача тому 1974-ж жарык көрөт. Ушул эле жылдары алар адабияттын кичи энц. сын, музыкалык сөздүктү, Болгариянын географиялык сөздүгүн, 4 миң макаланы камтыган экономикалык сөздүк; тематикалык энц. ия-тарых, илим, маданият, мамл. жана укук, экономика жана Болг. нын географиясы, ден-соолук жана спорт; 4 томдук а/ч. энцикл. сы; 2 томдук техникалык энциклопедия ж.б. болуп, маалыматчыл адабияттардын нечен түрлөрү түзүлүп, басмадан чыгарылышы ал өлкөдө илим салааларынын көбүнүн болгар тилинде өркүндөп жаткандыгынын айкын мисалы болоорун докладчы далилдеп берди.

Ушундай эле мазмундагы докладды Польшадан Тодеуш Кошмеле жасап, ал эмес, аларда «Польша моя родина» деген атайын мектеп балдары үчүн 600миң экземплярда чыгып жатканын; ушундай эле кабарды Румыниядан келген энциклопедиячы Вычу Мирча деген окумуштуу энц-ист жасады. Алардын көп иштеринин арасында «Румынский энц. ческий словарь» 46 миң сөздү камтыйт экен. Ал гана эмес, алар 18 томдук «Румынский технический лексикон» чыгарылып жатканы булардын канча кылган менен Европа өлкөлөрүнөн экендигин дагы бир жолу далилдеп жатпайбы!

Ушундай эле тариздеги докладды Чехославакия энциклопедиясынын башкы деректири Мирослав Штепанек да жасады. Ошондон кийин булардын мекемеси менен биз жакындан алакалаш болуп, алар бизге атайын командировкага Фрунзеге келишип, тажрыйба алышып аларга мен да барып келгемин. Аларда чыгарылып жаткан түрдүү типтеги энц. -лык басылмалар турсун, ар бир үч жылда жаңыртылып, оңдолуп, толукталып чыгарылы туруучу тематикалык (б. а. илим салаалары боюнча) түшүндүрмө сөздүктөр мазмундары жагынан улам илим салааларында болуп жаткан жылыштарды толук камтып тургандыктан ЖОЖдор атайын даристик окуу куралдары басмадан чыгарылбайт экен Б. а. тиги тармактык справочниктер эле окуу куралы катары алардын милдеттерин аткара алат экен. Иши кылып, бир сөз менен жыйынтыктаганда, булардан үйрөнүүчү нерселер көп экен Мына ушундай баяндын фонунда андан бери арадан 30 жыл өткөнүнөн биз бечаралар энциклопедиялыкадабияттарды

түзүп, чыгаруу жагынан жарытылуу алга жылып кете алган жокпуз! Бирок, себеби тереңде жатабы же оңой-олтоң эле түшүндүрүлөбү муну баалоону окурманга калтырам.

Ошентип, бул жыйынга барганымда биздин энциклопедиянын Башкы редакторлугуна дайындалганым 1, 5 эле жыл болгон; томдорубузду 2-си гана жарык көргөн мезгили эле. Ошого карабай, мага Болгария улуттук-универсал энциклопедиясынын башкы редакторуна кийин сөз тийип, мен болгон абалыбызды, кыйынчылыктар менен бирди-жарым ийгиликтерибиз жөнүндө жалпы эле кыргыз жазма адабий тилинин түзүлүп, калыптануу жолундагы кыйынчылыктары улуттук терминологиянын негизги принциптери жана анын энциклопедиялык адабиятты жаратууда илим системаларындагы улуттук тилде жайылып, колдонула башташындагы ролу менен байланыштары тууралуу кеп козгодум мага суроо менен кайрылгандар да, биздин ишибизге баа бергендер да болушту. Ошондон тарта Украина, Литва жана Латвия, өзбек, туркмен, казак жана тажик, асиресе чех энциклопедисттери менен кепке дейре тыгыз байланышта болуп, өз ара да, регионалдык кеңешмелерде да кездешип жүрдүк.

Бул Москвада өткөн жыйындын аягында Троицко-Софийский Лаврасына (Православие чиркөөсүнүн башкы сыйынуучу жайы) экскурсияга барып кайттык. Бизди тиги аталган чиркөөнүн Башкы басмасын жетектеген адам тосуп алып, Лаврдын негиз салынган мезгили анда өмүрү өтүп, ири салым кошкон, ысымдары «ыйык» деп жарыялангандар тууралуу ж.б. көп кызыктуу нерселер менен тааныштырды. Ошентип, «миң уккандан бир көргөн артык» дегендей, жаңы келген жумушум мени илимден алыстатпай, тескерисинче, илимдин далай мен билбеген, мен укпаган укмуштары менен кездештирет окшойт деп калгамын. Айтса-айтпаса төгүңбү илгери 18-кылымда жашап өткөн француз энциклопедисттеринин бири: «Байыркы грек мифиндеги баатыр Геркулестен кийинки эле ат көтөргүс оор ишти аткарыш энциклопедияны аркалаш» деген имиш! Ал да болсо тагдыр. Ошондой ишти аркаладым кыйналдым чарчадым, жададым, бирок менден оор «таштарды» коллективим, жөнөкөй кыргыздар элибиздин анык атуулдары көтөрүштү, бечаралар! Мен аларга ыраазымын, аларды эч эсимден чыгаргым келбейт, сыйлайм, көбү менен алакалашмын, менин ардактуу кесиптештерим!!!

Жогорудагы кеңешмеден көп өтпөй, 1978-ж. дын 10-13-апрелдеринде Фрунзеде СССР Госкомиздаты менен Кыргыз Госкомиздатынын

биргелешкен «Республиканский семинар работников издательств и полиграфических предприятий Союза» деген жалпы темада жыйын болуп аны даярдоо, бардык союздук республикалардан бул системага караштуу мекеме, өнөржай, ишканаларынын адистери, ошондой эле энциклопедиялык редакциялардын башкы редакторлору менен жетектөөчү адистеринен турган делегацияларды чакырып, аларды мейманканаларга жайгаштыруу, өзүбүздөн да бул ишке кызыккандарды, жетекчи мекемелерден тиешелүү жетекчилерди чакыруу экскурсиялар уюштуруу ж.б. иш-чаралардын жоопкерчилиги биздин редакцияга жүктөлгөн болучу. Семинар өз учурунда Кыргызполиграфкомбинаттын чоң залында ачылып, биринчи докладды биздин Комитеттин төрага орунбасары Сапар Бирназаров жасап, аны менен удаалаш СССР Госкомиздынын союздук республикалардын басма иштери боюнча өнөр-жайларынын иш абалы жана алдыдагы милдеттери тууралуу ошол ичкердеги башкы мекеменин ст. инженери Т. М. Колосова жасашты. Семинардын иши ушул эле таризде 13. 06га чейин уланып, ал аралыкта Казакстандан Полиграфпромдун начальниги Е. А. Шостак; Эстон ССРинин Госкомиздатынын төрага орунбасары Л. Н. Парашин; Белорусиядан А. С. Коломейцева Я. Колас атындагы Полиграфкомбинаттын өндүрүш башкармасынын жетекчиси; Ю. М. Фомичев-Союздук полиграфграфия илим-изилдөө институтунун начальниги; Галеева Ленинграддагы Евг. Соколова атындагы типографиянын ОТК башчысы доклад жасашып, бул семинарда негизги сөз аталган өнөр жай мекемелеринде ГОСТ, ОСТтордун жер-жерлердеги полиграфия өнөр жайларында сакталышы, аларды өркүндөтүү, ошондой эле, китеп соодасы боюнча да дүйнөлүк стандарттардын деңгээлдерине жетүү маселелериндеги милдеттер талкууланган. Иши кылып, биздин редакциянын тиешелүү бөлүмдөрүнүн кызматкерлери активдүү катышышып, бир топ билбегендерин билип, мен өзүм да «кере-кере кесем болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот демекчи кесибим таза гуманитар болсо да, китеп жазуу гана эмес анын дүйнөлүк стандарт менен иштелип чыккан нормаларына шайма-шай келтирүү текст даяр болгондон кийин өндүрүшкө тапшыраарда алардын бардык нормаларына тууралап берүү гана эмес, өндүрүш циклдерин үзгүлтүккө учуратпай, штраф санкцияларына дуушарланбай турган абалды камсыз кылуу барып-барып эле жетекчинин аркалай турган милдети экендигин ушул «Кыргыз Совет Энциклопедиясын» чыгаруу мойнуна жүктөлгөндө билдим; ал эмес кыйла эле өздөштүрүп

алууга жетиштим иши кылып, 11 жыл ичинде анын 6 томун гана эмес, ошол эле көлөмдөрдөгү «сводный» деп аталган орусча-кыргызча эки томун, 1 томдук «Көрсөткүчүн» (указатель), 4 томдук «Энциклопедический словарь» кыргызчага которулуп, ага жергиликтүү материалдар кошулуп; үй чарбачылыгы, географиялык энциклопедиянын котормосу; «Фрунзе шаары», «Ош областы», «Октябрь Революциясы энциклопедиялары», Х. Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгү» менен «Өздөштүрүлгөн сөздөрү» даярдалып, басмадан чыгарылган; ошол учурда эле тиражы тарап кеткендигине байланыштуу кардарлардын суроо-талаптарын утурулап, академик К. К. Юдахиндин «Киргизскорусский словарь» эки том түрүндө Ярославль шаарынан 15 миң нускада бастырып келип сатыкка өткөрдүк. Учурунда биздин жан үрөп жасап, бүтүргөн иштерибиз жогору бааланып, 9 киши Кыргыз ССРи менен Министирлер Советинин Илим жана техника боюнча Мамлекеттик Сыйлыгына татыктуу болушкан.

Бирок ал жылдары илимден деле алыстап кеткен жокмун: кезеги келип калганда чакыруу алсам, түрдүү илимий конференция симпозиумдарга катышып келип жүрдүм; отпуске маалында чет өлкөлөргө да барып келип жүрдүм; эки китебим басмадан чыкты, Казак ИАсынын Тил илимдер институтунун доктор илимий даражаларды коргоо кеңешинин мүчөсү болгондуктан Алматыга үзбөй барып, анын ишине 5-6 жылча катышып жүрдүм; Алматы, Ташкент/Баку, Москвага барып, Рена Данияров, Касымжан Мухамеджанов, Жамалбек Гузеев, Бабаш Абилхасимов, Өмүрзак Айтбаев Фатима Мусабекова, Көбөй Хусаинов, Зийнат Ализаделердин докторлук диссертациялары боюнча алардын 1-оппоненти болгон күндөр да эсиме түшөт. Булардын бардыгы илимден алыстабай, аралаша жүрүүгө аракет кылгандык деп ойлойм. Барын айтпаганда да, ошол энциклопедиянын ишин биротоло жолго коюп, томдорунун үзгүлтүксүз чыга башташын камсыз кылуу мени Кыргыз ИАсынын анык мүчөлүгүнө (академиктикке) ошол мекемеден сунушталып, шайланганым күбөлөйт десем бул пикирим мактанчылыкка жатпайт..

Ошол эле 1978-жылдын 24–31-октябринде баягыдай өзгөчө маданий-таанышуу саякатына СССР-Швеция Коомунун чакыруусуна ылайык Кыргызстандан атайы туристик делегациянын курамында Швецияга барып келгемин. Делегациянын ал өлкөнү концерттер менен бүтүндөй кыдырып чыгуучулардын арасында Эстебес Турсуналиев, Болот Миңжылкыев жана Рейна Чокоева, Замирбек Алымкулов ж.б.

комузчу, ырчылардан турган топ 20-25че адам; ал эми илимий жана маданият ишмерлеринен менден башка дарыгер Мамбет Мамакеев, биздин тилчи-окумуштуу Жеңиш Сыдыков, оператор Алымкулов, фармаколог Изийла Рахимова ж.б. болуп дагы 20ча киши 24-декабрде самолет менен Москвадан учуп чыгып, Стокгольмдун «Арланда» аэропортуна түшүп калдык.

Аэропорттон бизди СССР-Швеция Коомунун өкүлү тосуп алып, шаардын чокортосундагы «Мальмен» мейманканасына жайгаштырды. Күн жыпжылуу, Стокгольм Гольстрим жылуу агымынынын илеби менен кышы-жайы кычыраган суук же мээ кайнаткан ысыкка дуушарланбаган, өлкөнүн эң түштүгүнүн чок ортосуна жайгашкан шаар экен. Түштөн кийин автобус менен шаарды кыдырып, таанышып чыктык. Кечинде программага ылайык Шаардын Ратушасында анын мэри кабыл алып биздин келишибизди куттуктап, ал өлкөнүн, негизинен борбор шаардын тарыхы, экономикасы жана маданияты, шведдердин улуттук өзгөчөлүктөрү, орто жана жогорку окуу жайлары, илим-билимдин өркүндөшүндө булардын ролу ж.б. лар тууралуу айтып берди. Иши кылып, «бир көргөнгө-жан бермек» дегендей, көп нерселер боюнча кызыктуу, кимге болбосун үлгү болорлук салттар бар экен. Маселен, жогорку окуу жайларга кирем дегендер 18ден 65 жашка дейре ЖОЖдордо окууга укуктуу, кирүү экзамендери болбойт экен, бирок 1-семестрдин аягында сыноодон өтө албай калса, өз убалы-өзүндө ары карата билимин уланта албайт экен. ЖОЖго кирээр менен жетишээрлик кредит алып, аны окууну аяктап, иштей баштагандан 5 жылга чейин төлөбөй, 6-жылдан өз маалында төлөп турса, кредитор 5 жылдан кийин тигини карызынан биротоло куткарып жиберет экен. Иштегендердин айлыгы жогору байы да, жардысы да 65ке чыккыча иштөөгө милдеттүү болушат экен. Медициналык жардамдардын бардык түрлөрү акысыз. Акча байлыгы арбын, аскерде 1-1, 5 ай гана кызмат өтөшөт экен, себеби Швеция Полтава салгылашынан кийин эч бир согушка катышпаптыр жана бир да блокко кирүүгө парламент жол бербейт өлкөнүн негизги сырткы саясаты БУУнун мүчөсү, нейтралитеттикти бекем туткан мамлекет экен. Демек, ушундай саясатты тутунуу демократиянын өз маанисинде ишке ашырылып жатканынын күбөсү турбайбы.

Кыдырып жүргөн экскурсиялардын аралыгында Жеңиш Сыдыков экөөбүз ал өлкөдөгү дүйнөгө атагы чыккан дипломат, кесиби боюнча бир жагынан түрколог-уйгуровед, көп жылы Швециянын

Москвадагы Ыйгарым укуктуу Элчиси болуп туруп, ошол жылдары жаңыдан гана пенсияга чыгып кеткен кесиптешибиз Гунн», Яррингдин оффисине барып, ал киши менен учурашып, түркологиянын проблемалары боюнча аңгемелешип, кетээрибизде ал киши менен адрестерибизди алмашып, биз ал кишинин башына кыргыздын ак калпагын кийгизип, мен КСЭбиздин чыккан томдорун, өзүмдүн басмадан чыккан китептеримди тапшырдым; ал улуу адам менен жылуу коштошуп кеттик. Бул адам менен 76-жылы адегенде Алматыда өткөн Түркологдордун 3-Бүткүлсоюздук Конференциясында 1-мертебе таанышып, ошол эле жылда Хельсинкиде өткөн ПИАКтын 19-Конференциясында да экинчи жолу кездешкемин.

Эртеси таң эртең менен Королдун Сарайынын алдындагы аянтка барып, сакчылардын алмашылыш церемониалын көргөндөн кийин негизги музейге, шаар верфинин боюна барып, 1628жылда чөгүп кетип, 1961-жылы гана суунун түбүнөн көтөрүлүп чыгарылган ошол замандагы королдун «Васа» деген кемесин көрдүк. Аны реставрациялап, музей сымал көргөзмөгө айландырышыптыр (анын узуну – 70, туурасы-11метрче, сууга чөгөрүлгөн бөлүгү 5 метрче болгон кеме экен). Кечинде тиги бизди чакырган Коомдун имаратында алардын кабылдоосунда болдук.

Эки күндөн кийин батышты көздөй жол тартып, Енчепинг деген шаарга токтоп, түштөнүп алып, кайра жолго чыгып, кыйла жол басып, Уддевелла деген шаарга жетип, «Карлиа-Естес» мейманканасына орношуп, Маданият Советинин төрагасы жана баягы Коомдун өкүлү менен кездешүү болду. Эртеси ал шаардагы бир мектепке, андан чыгып, «Кыргызстан-Швеция» көргөзмөсүнүн, СССР маданиятынын Күндөрүнүн ачылышына катыштык.

29-октябрде Гетеборг шаарына бет алып, жолго чыктык. Жеткенден кийин «Рубинен» мейманканасынан орун алып, искусство музейинде, бир мурунку моряк, учурда балабакчада тарбиячы болуп иштеп жаткан адамдын үйүндө мейманда болдук. Швеция деңиздин жээгинде жайгашкан өлкө болгондуктан кемелерде иштөөнү кесип кылып алгандар кеп болушат экен. Алардын иши оор жумуштардан болуп эсептелгендиктен алар 45 жашында эле пенсияга чыгышат экен. Андайлар бул курактарында али жаш, болушкандыктан жана ошол мезгилдерде эле жаштардын арасына наркотиктер тарала баштаган, эротикага обу жок кызыгуу сыяктуу көрүмсүз нерселер жайыла баштагандыктан өлкөдө эркектердин да жаш муундарды калктын

салттуу традицияларына үйрөтүү, темирдей тартип орнотууга эр адамдардын негизги ролду ойношу пропогандалаңгандыктан тиги жигиттей орто жаштагы пенсионерлер жапатырмак мектеп, бакчаларга барып иштеш урааны жарыяланганда алар ага үн кошуп, колдоп жатышыптыр. Мына, ушундай демилгелерди эмнеге колдоого алууга болбосун?!. Бул факт кимге болбосун – чоң үлгү, атуулдук парызды аткаргандык!.

Эртеси кайра Стокгольмду көздөй жолго чыгып, жолдо баягы Енчепингге келип, анда түштөнүп алып, кечинде Линчепингге келип, ал шаарда да Швеция-СССР маданият Күндөрүнүн ачылышына, биздин искусство чеберлеринин концертинге катышып, кечинде ал элдин салттуу майрамдарынын бири жайкы балык, рак уулоо сезондорунун аякташына арналган майрамына, анда сөзсүз чоң-чоң табактарга үймөк-үймөк толтура бышырылган кыпкызыл рактарды пиво менен ичип-жеп, ырдап-бийлеп көңүл ачкан аземде болуп, эртеси эртең менен Стокгольмду көздөй автобус менен жүрүп отуруп, орто жолдо СССР-Швеция коомунун активдүү мүчөсү болуп жүргөн бир княздын чарбагына токтоп, анда эс алып, анын түбү чыныгы атактуу князь тукумунан болгонуна карабай, 50 га токою, 50 га айдоо жана чабынды менчик жеринен алган түшүмдөрү (карагай кесип, андан тактай тилип сатып; айдоо жерине көбүнчө жем-чөп айдап, андан алгандары менен жеке фермасында багылып жаткан уйларына жем-чөп азыгын даярдап, байлоодо багылган уйларынан сүт саап алып, аны өткөрүп, жартысын эт үчүн семиртип, аны да соодалап (уйларды саап, сүт тапшыруу княгинанын милдети экен), ошентип жандарын үрөп, чарбасын тейлөө үчүн жазында айдоо-себүү мезгилинде жана күзүндө оруп-жыйуу мезгилинде гана 10-15 жумушчуну эки жумага жалдап, жыл бою жубайы экөө колдору чарбасынан бошобогондуктан бул бечара князь аялы менен жылыга 15 гана күн отпусмага чыга алышат экен. Бизди өзүнүн чарбасы менен таанышкандан кийин эки кабат үйүнө айран, сүт, каймак, быштактары менен коноктоп отуруп, ушул ахвалын айтып берди. Демек бул өлкөдөгү ханзаада, байманаптарынан баштап, кедей-кембагалдарына чейин жапатырмак жыл бою каражанын карч уруп иштешкендиктен байлары да – бай, кедейлери да – бай, картайганда жетишээрлик пенсия менен камсыздалып, өлкөнүн калкы жалпысынан бакубат жашашат экен. Аныкынан жылуу коштошуп, жолго чыгып, баягы «Арленда» аэропортуна келип, самолеткө түшүп, 2, 5 % тан кийин Москвага жеттик. Ал

самолетто биз менен бирге пред Гуннар Ярринг мырза да учуп келди. Эртеси Жеңиш экөөбүз СССР ИАсынын Тилтаануу институтуна келсек, анда түрк-монгол секторунда Ярринг мырзанын ошол жылы жайында Кытайга жасаган саякаты жөнүндө илимий доклады болгону жатыптыр. Ага да катышуу, уга үлгүрүп калдык. Илимпоз өзүнүн эң алгачкы (б. а.) 1930-ж. дагы Кытайда, көбүнчө Чыгыш Түркстан-Уйгурстандагы экспедициясы менен бул жолку анын көргөндөрү асман менен жердей айырмалуу болуп калгандыгы, Үрүмчү университетинде болуп андагы профессор-мугалим, студенттер менен таанышканында, ал шаарда басылып чыгып жаткан уйгурча гезиттин тилиндеги терминдер бүтүндөй кытайча, көп жерлерин түшүнүүгө болбой калгандыгын айтып, өкүндү, бечара киши!. «Бир сөз менен айтканда, азыркы уйгур тилинин лексикасынын 35%и кытай сөздөрү менен каныгып калыптыр, ошондуктан мындан ары уйгур тилинин өркүндөө багыты кандайча кетээрин айта албайм» деди.

Иши кылып, бул жолку Швецияга жасаган саякатым бекерчиликтен эле «урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппандыктан» эмес, аз да болсо, өз эсебибизден ишке ашырылган иш болгондуктан, анын мөөнөтү чектелүү, делегациянын курамы түрдүү кесип ээлеринен тургандыктан ар кимдин кызыкчылыгы ар башка, билим деңгээлдери да ар түрдүү болгондуктан атайылап Швеция Академиясына же Упсала университетине бара албадык; андай иш-чара күнмүрүн түзүлүп калган программага да киргизилбептир. Бирок Жеңиш экөөбүздүн кызыкчылыгыбызды кандайдыр бир өлчөмдө Гуннар Ярринг мырзага кездешкендигибиз эсесин толтургандай болду.

Ал эми 1979-жылдын 17-19-сентябрлеринде Өзбекстандын Каракалпак АССРинин борбору Нукус шаарында Каракалпак Филиалынын демилгеси менен «Түрк тилдеринин диалектологияларынын регионалдык Конференциясы» чакырылып, ага катышып келүүгө биздин ИЯЛдын сектор башчысы ф. и. к. ты Гүлжамал Бакинова экөөбүз барып келгенбиз. Ал кездерде түрк диалектологиясы кыйла эле негизделип, ар кайсы тилдердин диалектилеринин өткөндөгү жана жаңы көрүнүштөрүнүн кыйласынын эсеби алынып көпчүлүктөрүнүн аймактык жана тарыхый издери тил илиминин салттуу теориялык ыкмаларына салынып баяндалып, бир тобу алардын сөздүк жана атластарын түзүүгө бет алып калган мезгилдери эле. Ошондуктан тил илиминин бул салаасына арналган илимий жыйындар көп адистерди кызыктырып, аларга барып катышып турууну салтка айландырып алгандар да арбын болучу.

Ал эми диалектология боюнча бараандуу илимий-теориялык көз караштарды негиздеген көрүнүктүү тилчилер: Азери ИАсынын академиги Мамедага Ширалиев, Кыргыз ИАсынын академиги Болот Мураталиевич Юнусалиев, Өзбекстандан Виктор Васильевич Решетов жана Абдуллаев, академик Шаабдурахманов казак илимпозу, ал кезде дүйнөдөн өтүп кеткен Сакен Аманжолов, башкыр, татар, тоолук алтай, хакас, якуттардан чыккан диалектологдор, илимий даражалары кандидаттыктан жогорулбаса да, регионалдык диалектологиянын алкагында көптөгөн баяндамаларды жараткан изилдөөчүлөр негизинен «фронталдык иликтөө» деп аталган программалардын алкагында иш алпарышкан тилчи диалектологдордун табылгалары көпчүлүк түрк тилдеринин диалектологиялык атластары, сөздүктөрү камтый турган материалдарды топтоп алышкан мезгили болучу.

Ошондуктан бул конференцияга жогоруда саналган аттуу-баштуу диалектологдордон баштап, жер-жерлерден бир топ адистер келишип, анын иши кызуу жана жандуу өтүү.

Кириш сөз акад. М. Ширалиевдин «Состояние и перспективы исследования тюркских диалектов СССР» деген темадагы билдирүүсү менен башталып, ленинграддык проф. М. А. Бородин «Об атласах, словарях и монографиях как источниках диалектных исследований»; Н. А. Баскаков «Микроэтнонимы (родо-племенные названия), историческая диалектология и этногенез»; М. З. Закиев «О монографических исследованиях диалектов» жана Досжан Насыров «О состоянии и задачах изучения диалектов и говоров каракалпакского языка» деген докладдарын конференциянын пленардык отурумунда окушкандан кийин секцияларга тарап кеттик. «Общая и историческая диалектология» деп аталган I-секцияны мен жетектеп, анда биринен бири кызыктуу 16 доклад угулду. Төмөндө булардын бардыгын санабасам да, тил тарыхы диалектилик көрүнүштөрсүз көп убакта чечилиши кыйындоого дуушарлангандыктан биздин секциянын ишинин жүрүшүндө да, маселен, ташкендик белгилүү илимпоз Алибек Рустамов Навоинин поэзиясынын тилинин өзбек диалектилерине катышы; С. Миржанова байыркы башкырлар менен венгрлердин этнолингвистикалык байланыштары; Н. К. Ишбулатов башкырлардын түштүк диалектиси менен түштүк-батыш кыпчак тилдеринин байланыштары; З. Дусимов Хорезм диалектилеринде фарси тилдеринин орду; Т. Бекбаулов каракалпак эпикалык чыгармаларда диалектилик белгилердин сакталып калышы; Т. Гаджиев

диалектилик белгилерден сакталып калган Сенек формалар; А. Мадрахимов диалектилик сөздүктөрдүн салыштырма түрлөрүн түзүүнүн зарылчылыгы; С. Өмүрбеков диалектилик көрүнүштөрдүн байыркы жана жаңы ареалдары жөнүндө; М. Мамедов «халаж» этнониминин мааниси тууралуу өздөрүнүн билдирүүлөрү менен сүйлөп чыгышкандан кийин, мен шайкештигинин уруулукжана аймактык диалектилик көрүнүштөргө бирдей тиешелүүлүгүн болжолдоо маселеси боюнча докладымдан соң, секциябыздын иши аяктаган. «Азыркы диалектология» деп аталган 2-секциянын башчысы ф. и. д, Г. Садывакасов Түркмениядагы уйгурлардын тили ж-дө өзүнүн билдирүүсүн биринчи жарыялаган соң, Ф. Зейналов Азери ССРинен тышкарыдагы азербайжандардын тилдик өзгөчөлүктөрү, Р. Кунгуров морфемалардын диалектилик түгөйлөрүнүн тилдин стилдик айырмачылыктарын жаратышы, Ю. Ибрагимов Каракалпак өзбектеринин говорлорундагы үндүүлөрдөгү уйкаштык; Г. Ахатов диалектилик фразеологизмдердин табияты; Н. Олмесов кумык тилинин брагун говорундагы айырмачылыктар; А. Нурмагамбетов казак тилинде диалектилерди айырмалоо маселесине карата (бул жигиттин докт. диссертациясынын да 1-оппоненти болгомун); Турар Айдаров да Ташкендин айланасында жайгашкан казактардын тилине каракалпак тилинин таасири; Т. Уримбаев аймактык диалектилерден байкалган оозеки кептеги өзгөчөлүктөр; Р. Бирюкович Сибирь - түрк тилдеринде барыш жөндөмөсүнүн бардыгын далилдөөдөгү калпыстык; А. Ишаевдин өзбек говорлорундагы өздүк ат атоочтордун көптүк формасы жөнүндө; Н. Жунусов Каракалпакстандын түндүгүндөгү казактардын кебиндеги лексикалык айырмачылыктар; Ф. Алиев СССРдеги түрктөрдүн тили – өз алдынча диалект деп эсептелүүгө укуктуулугу; Ю. Жуманиязов Хорезм облусундагы Огуз говорлорундагы синтаксистик синонимия, Ш. Ш. Сарыбаев адабий тилдин лексикасын байытуучу булактын бири – диалектилик сөздөр; Н. А. Кучигашева алтай тилинин телеут диалектиси; Ф. Юсупов Свердлов облусундагы татар говорлорунда этиштин кайбир формалары жана мен: отурумдун акырында кыргыз тилиндеги сөз тилдин аймактык жана тарыхый көрүнүштөрүнө окшош кубулуш деген маселелерди козгоп, ар бир докладчы биринен бири озуп, этностун жалпы тили менен катар жашап өткөн же жандуу жашап жаткан диалект, говорлору алардын тарыхын түзүүдө өтө зарыл, кыя өтүүгө болбой турган тилдик феномен экендигин баса белгилеп өтүшкөн.

Конференциянын 3-секциясы «Диалектная лексикология и лексикография, диалектологические атласы» деп аталып, анын ишине ф. и. д. М. И. Исламов жетекчилик кылып, бул секциянын отурумдарында Тажикстандын аймактарын байырлап калган эзбектердин тилдик өзгөчөлүктөрү (Шаропов, В. Абдукадыров); Тажикстандагы карлук-лакайлардын тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу Т. Юлдашев; каракалпак-орус тилинин сөздүгүндө диалектилик лексемалардын чагылдырылышы тууралуу Е. Бердимуратов; белгилүү тилчи-түрколог Игорь Добродомов диалектилик лексикографияга киргизилген сөздүн анык диалектилик көрүнүштүгүнүн критерийлери тууралуу; А. Тыбыкова менен М. Чумакаевалар «СССРдеги түрк тилдеринин атластарын тузүү боюнча суроо талаптар» жобосунун чегинде Алтай тилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү» У. Доспанов «Каракалпак диалектеринин атласын түзүү тажрыйбаларынан»; Г. Бакинова кыргыз диалектилерин жыйноо жана атласка түшүрүү милдети тууралуу; туркмен диалектилеринин атласына эмнелер кирет? (Б. Чарияров жана С. Атаниязов); А. Гаркавец Украинадагы урум диалектисинин тагдыры ж.б. маселелер талкуулангандан кийин конференциянын жыйынтык пленардык отурумунда проф. А. Ахундов азери тилинин диалектилеринин тагдырларына экстралингвистикалык факторлордун тийгизген ролу; А. Курушжанов болсо казак диалектологиясында диахрония факторунун маанисин ачуу милдети; проф. Х. Данияров өзбек адабий тилинин калыптанышында кыпчак диалектилеринин орду жана ролу; чебоксарылык тилчи Л. П. Сергеев диалектологиялык атлас жана адабий тилдин нормаланышынын байланыштары, акырында ф. и. д. З. Ураксиндин диалектилик фразеологиянын изилдениш аспектилерине эмнелер кирет? деген проблемалуу маселелердин бирине токтолгондон кийин секциялардын иштери жыйынтыкталып сунуштар кабыл алынып, конференция өзүнүн ишин аяктады. Натыйжада бул чогулушубузга түрк диалектологиясына кызыккан, аны негизги кесиби катары талыкпай иштеп жүргөн кесиптештерибиз менен жакындан тааныштык. Илимий-практикалык жактан көп үйрөнө турган ыкмалар бар экендигине көзүбүз жетти ийгиликтер арбын экен: эң алды менен көптөгөн көөнөрбөс материалдар жыйналыптыр; түрк тилдеринин жеке жана жалпыланган тарыхын, тарыхий грамматикаларын (түзө электер) жазууга көмөк болуучу факт-материалдар арбын экен. Мен үчүн эң негизгиси кышты кыш дебей, жазды жаз дебей, күнүгө улам бир мурда таанып-көбөгөн жерге барып, кечинде конуп

кетээри эртең менен белгисиз болгонуна карабай, барга-жокко бел байлап, диалектилик материалдарды жыйын келүүгө арки да, чыдамы да жеткен азаматтарга мен өзүм оюма» таазим кылам. Ушундай суктанышымды учурунда ыраматы Гулжамал Бакиновнага да айтканым эсимде. Анткени мен өзүм ушу жашка келгиче бир жолу да кокусунан бирөөнүн үйүнө конуп көргөн эмесмин бул эч кошумчасы жок чындык!

Учуру келгенде бул пикирме дагы бир кошумча жогоруда түрк тилдүү элдердин жергиликтүү диалект-говор аталган тилдик айырмачылыктарынын изилдениш абалын бул жыйында уккан соң, бизде бул проблемага алгачкы чыйырды аз да болсо салып кеткендер: Касым Тыныстанов өзүнүн алгачкы грамматикалык эмгектеринде эле айрым сөз сыяктуу айырмачылыктарды белгилеп, жазма адабий тилибиздин негизинен түндүк кыргыздардын айтымдарына негизделип түзүлүп жатышын белгилесе, тилчи илимпоз агабыз Жапар Шүкүров 1928-жылы Алайга барганда жазып келген материалдарын кийин 1946-жылы «Белек» жыйнагында басмадан жарыялаган болсо, диалектологиялык изилдөөлөр атайы планда К. К. Юдахиндин жетекчилигинде, өзү жарыялаган лейлек материалдарынан баштап, алгачкы изилдөөчүлөр Гулжамал Бакинова менен Жээнбай Мукамбаевдин иш пландарына чейин өз көзөмөлдөрүндө түздүрүп, жетектеген. Чындыгында диалектологияга Б. М. Юнусалиевди да кызыктырып, анын докторлук диссертациясынын 1-оппоненти болууга чейин, ошондон кийин кыргыз диалектилери боюнча алгачкы чоң эмгегин жарата алган. И. А. Батмановдун да диалектологиялык издеништери Юдахиндин көз карашына төп келгендиги чындык экендигин эч кимибиз тана албайбыз. Жээнбайдын зор эмгегинин оор жолу тууралуу анын жакында КМУУда белгиленген 80 жылдык юбилейинде кеңири сөз болду; оңдой берди болуп, кеч болсо да, Кадыраалынын демилгеси менен анын сөздүгү толук көлөмүндө эми ушу 2009-ж. жарык көрүп отурат. Бул факт учурдагы кыргыз диалектологиясынын чоң ийгилиги.

Ошондой эле жыйынтык пикирди жалаң диалектологиянын артынан түшүп жүрүп, кыргыз жерин түмөн-түрө кыдырып, жыйнабаганы калбай, нечен монографиялар жарыялап, 198 картадан турган Кыргыз тилинин Атласын түзүп, аны жарыялатам деп көрбөгөн азабы калбай жүрүп, ат көтөргүс иштеринин эч үзүрүн көрө албай, катарга кошулбай, жетим-жесирликгин оор жүгүн аркалап жүрүп

о дүйнө салып кеткен Гүлжамал Бакиновнаны эске түшүрө кетким келет. Менин оюмча, азыркы ИЯЛдын мыкчегер башчылары баатырлык кылып, ошол маркум кесиптешибиздин элесин эскерге бир республикалык иш-чара уюштуруп, өткөрүп коюуга моюндары жар берер деген үмүтүм бар! Ал гана эмес, Гүлжамалдын тобунун жандарын үрөп жүрүп жыйнап келип, ар бир сөзүн картотекага түшүргөн материалдары да тиги кишини пенсияга жөнөтүп жибергенден кийин чачылып кетип, анча дайыны жок. Баягы атластын карталарын «Батыштан чыгартып берем» деп апып кетип, Чыңгыз Айтматовдун кийинки жубайы (Бакинованын асыранды кызы Мария Нурматова) Париждеги түрколог, француз Реми Дорго берген имиш. Мен Мариадан сураштырсам, ушундай болгону чын экен. Ошентип, Академиянын көп жылдык материалдык колдоосу, каражаттары жумшалып жыйналган материалдардын сайда саны, кумда изи калбай жок болгонун кандайча бааласак болот? Капырай! Жүрүп-жүрүп але, көп жылдык эмгек да талаага кетип, негиз салынып, өркүндөп калган тил илиминин салаасы кыргыз диалектология илимин азыркы учурда бар дейбизби? же жок дейбизби?.

Жакында эле эмне болсо да дагы бир аракет жасап көрөйүнчү деп, Парижге командировкага бараткан биздин этнограф Амантур Жапаровдон: «кичи пейилдикке, эгер сени менен далайдан берки таанышың Реми Дор мырзага жолугуп калсаң, менден салам айтып, анын колундагы «Кыргыз Атластарынын картапарынын» туп нускасын бизге кайтарып берсе, жакшы болор эле; ошондо биз Кыргыз ИАсынын Президиумунун ал кишиге расмий кайрылуусуз эле Кыргыз ТА инс-тунун архивинде ал карталар сакталып калса, ал мекеме да өз жеке энчисине ээ болуп калган болор эле, анткени биз-кыргыз тилчилери да мындан кийин деле Реми Дор менен алакаларыбыз үзүлбөй кала берер элек» деп салам айттырдым. Дор мырзанын жообун Амантур келгенде угабыз го деп үмүттөнөм.

1980-жылдын 7-15-майында СССРдин Чет өлкөлөр менен маданий байланыштар Комитетинин кезектеги Кыргызстанга бөлүштүргөн квотасынын алкагында бизден эки топ өкүлдөр маданият-искусство чеберлери (Б. Миңжылкиев, Эстебес Турсуналиев, Замирбек Алымкулов, Асек Жумабаев жана комузчу өнөрпоздордун тобу ж.б. лар) жана партиялык-чарбалык жана илим-билим адистери (көбүнчө ЖОЖдордун мугалимдери, бир нече профсоюз жана жаштар уюмдарынын өкүлдөрү, ИАдан мен гана) болуп, 15-20дай адам

Францияга жөнөп калдык. Ошол эле 7-майда самолет менен Париждин Руасси-Шарль де Голь аэропортуна барып түштүк. Адегенде эле Советтик Консулдукка барып, алардын кызматкерлери менен таанышып, ар бирибиз аты-жөнүбүздү айтып, кесибибиз, бул өлкөнүн узак жана бай тарыхы бизди бүтүндөй кызыктыра тургандыгы тууралуу айтканыбыздан кийин алар сыпайкерчилик үчүн биздин келишибизге алар да курсант, кыргыздар жөнүндө кабарлары кыйла эле үстүрт экенди жашырышкан жок. Анда биз ого бетер эргип, жерге-биздеги жетишкендиктерибиз тууралуу айттык. Буларга жакын жайгашкан ресторандан түштөнүп алып, Лафайет көчөсүндөгү «Хамилтон» мейманканасына жайгаштык. Франция-СССР Достук Коомунда Кыргызстандын көргөзмөсү ачылды.

Эртеси таң эртең автобус менен Парижден тике батышка бет алып, жарым саатта эле Алансон шаарына жетип барып, отелге орношуп, андан дагы жолго чыгып, бир сааттан кийин Аржентанга барып калдык. Анда Достук Коомунун жергиликтүү активдери менен жолугушуп, тамактанып, биздин искусство чеберлеринин концертине тигилер менен бирге катышкандан кийин, кайра Алансонго келип, конуп калдык. Эртеси эртең менен кайра жолго чыгып, Ле Манн шаарына келип, андагы кадимки Рено Автомобиль заводуна экскурсияга бардык. Эртеси Блуа деген шаарга келгенден соң, анда эс алып, тамактанып алып, Орлеан шаарына барып, тарыхый чиркөө жана кадимки атактуу Жанна Д-Арктын өмүр жолу менен байланыштуу, анын өрттөлгөн, кийин көп убактан кийин акталып, «ыйык» деп жарыяланган жерлерлерине чейин көрүп, кайра Блуага келип конуп калдык. Бул жолку уккан-көргөндөрүбүздүн таасиринен капкайдагылар ойго түшүп, ал түнү мен уктабай, таң атырдым. Анткени Цвейгдин мурда мен окуган бул батыр кыз жөнүндөгү баяндары менен анын кыска өмүрүндө баскан жолдору жана көрсөткөн эрдиктеринин бир четин гана көргөндө, бул өлкөнүн атагын чыгарган кулундары, анын эли, жаратылышы, басып өткөн узак жолдору үлгү аларлык окуяларга жык толтура экендиги кимди болбосун суктандыраарлык сезим пайда кылаары кимди болбосун таңкалдырып, качандыр болбосун – эрдик, батылыктын өчпөстүгүнө дагы бир жолу көзүң жетет экен.

Эртеси эртең менен кайра жолго чыгып, Парижге бет алдык. Түштө жетип, «Ибис» отелине жайгашып, Монмартрдагы Сакре Кер базиликасын, атактуу Пэр-Лашез көрүстөнүнө барып, анда Карл Маркстын күйөө баласы Лафарг менен Маркстын кызы Лауранын,

Морис Торез, Жак Дюкло, Марсель Кашен жана Эдит Пияфтын бейиттерине орнотулган эстеликтерин, 1871-жылдагы Коммунарлардын атылган жеринен алынып келинген дубалдын бир тилкесин, андан кайра келе жатып, Боштондук аянтындагы Бастилиянын (аны алганда ал түрмөдө 7 эле киши камакта отурган экен) урандысын, анда Дантондун башы кесилген жерди, Луксордон Наполеондун согушунда алынып келип орнотулган таш серени көрдүк. Эртеси Париждин чет жагындагы француз королдорунун жайкы хан сарайы Версалга барып, ичин бүт кыдырып, батыш жагындагы Трианон имараттарын көрүп чыктык. Булардын бардыгынын ичинде бирин бири алмаштырган француз королдорунун портреттери, үй-бүлөлөрү, принцтер менен вельможалардын портреттери, буюм-тайым, эмерек, асыл буюм, идиш-аяктар иши кылып көз тайгылган, айтып түгөткүс баалуу буюмдарга жык толтура экен. Ошол эле күнү кечке жуук Мари-Руж көчөсүндөгү В. И. Лениндин Музей-квартирасын көрдүк. Бечаранын жаткан керебети менен үстүндөгү керебет жапкычы, бар эле болсун, солдаттын шинелдери тигилүүчү таар экен. Урунган идиш-аягы деле бирдеме! Кийинки күнү Эйфель башнясынын экинчи кабатындагы аянтчага чыгып, Парижге көз чаптырып, Люксембург Сарайынын аянтына келдик. Ал Мария Медичинин заманында 15-кылымда курулган имарат экен; андан ары Инвалиддер Үйүнө келдик. Бул мемориалдын ичиндеги Наполеондун сөөгү жаткан кабыры (Карелиянын кызыл мраморунан жасалыптыр), анында бүтпөгөн чабуулдар учурунда жаткан тапчаны, кийген шинели, ала жүргөн аяк-табагы, өтө эле жөнөкөй буюм-тайымдарын көргөндө «бир олуя жалаң алтын-күмүш байлыкка чалкып жатып о дүйнө салса, бирөө бул адамга окшоп, түн уйкусу, күндүз жыргалы жок, өз жанын өзү кыйнап, өмүрүндө колуна конгон бир «алтын кушун» качырганча кара жанын карч үрөп жүрүп, жок болот экен, пенделер» деген ой келет экен. Ошол эле имаратта Наполеондун 1814-жылы Фонтеноблодо тактысынан баш тартып жатканын чагылдырган чоң картина да илиниптир. Андан чыгып, Шато Сарай комплексин, Лувр музейинде болуп «музей болсо ушундай болсун, болбосо жөн эле койо калсын» деп, суктанып, оозубуз ачылып калды. Андан ары Нотр-Дам Собор Парижской Богоматериге барып, адегенде ичине кирип, мүмкүн болушунча кыдырып чыгып, кайра анын аянтында отуруп алып Собордун тарыхын, бул сыйынуу имаратынын француз жазуучулары менен композиторлорунун чыгармалары камтыган

окуялардын кыйласы ушул собордо өтүп, же ага байланыштуу баяндалгандыктан ал өзүнчө дүйнөлүк архитектуралык ажайып жай катары да, тигиндей чыгармалардагы каармандар менен кошо баяндалышы анын өз алдынча чыгармалардын персонажындай даражада кабылдангандыгы да бекеринен эмес экен. Ажерден ары Латын Кварталына, атактуу Сорбон Университетине, Опера театрынын имараттарына чейин сыртынан кыдырып көрүп чыктык. Ошол эле күнү кечинде ал кезде Париждеги бийик имараттын бирден-бири болуп эсептелген Монпарнасты 2-кабатында жайгашкан «Ле Грень» ресторанында СССР достук Коомунун жетекчилери бизди сый тамак менен коноктоп, алар менен коштоштук. Эртеси эртең менен баягы де Голь аэропортунан Москвага учуп кеттик. Бирок бул саякат кыска мөөнөткө гана созулуп, баягыдай эле биздин топ ар кошкон дордон кураштырылгандыктан Франциянын бир эле четин көрүп кайтууга туура келип, «мен да Францияда болгомун» деп айтып жүрүүгө гана жарамдуу саякат болгон.

Андан көп өтпөй, 20-25-июндардын аралыгында биздин Фрунзеде Бүткүл союздук География Коомунун кезектеги съезди өтүп, анын ачылышынан кийин уландысы бүтүндөй Пржевальскиде өтүп, бул илим боюнча толгон-токой жаңылыктарды өлкөнүн булуң-бурчтарынан келген бир топ атактуу адистер саякатчылардын арасында болуп, алардын доклад, билдирүүлөрүнөн уктук. Ошондогу съезддин сыйлуу конокторунун арасында тиги аталган Коомдун төрагасы академик Трешников (ал жылдары бул киши СССРдин Антарктика экспедицияларын жетектеп жүргөн кези эле) жана кадимки Түндүк Уюл Кыштоочуларынын алгачкысы жана бир нече жыл катары менен ошондой кыштап чыгууларды жетектеген Советтер Союзунун Баатыры Иван Папанин ж.б. лар бар экен. Жыйындын аягында буларды академик Кайып Оторбаев үйүндө коноктоп, тигилер менен мен да бирге отуруп, өзгөчө Папанин жөнөкөй, куудул, жайдары, тамашакөй адам экен отургандарды зериктирбей, сөз арасында өзүнүн Түндүктө башынан өткөндөрүн айтып берген кызыктарына баттык. Ошентип, бул съезд кыйла ийгиликтүү өткөнү эсимде.

Андан кийин да көбүнчө кыргыз жергесинин эконом. физ. географияларына байланыштуу эмгектер жарыяланып, жыйындар өтүп тураар эле. Бирок кийинки жылдары Кыргызстанда аталган коомдун бөлүмү өзалдынчалыгыбыздан кийин барбы же жокпу? – билбейм. Анткени өңгөнү айтпасак да, лингвистикадагы топонимия маселесин

эч убакта региондор, же физ. географиялык проблемалардан айрып кароого мүмкүн эмес да!. Ошондуктан тигиндей коомдук башталыштагы илимий бирикме сөзсүз үзгүлтүксүз иштеп турганы пайдалуу жана зарыл керек эмеспи!.

Ошол эле 1980-жылдын Сентябринин башында Гупжамал Бакиновна экөөбүз дагы жолго чыгып, самолет менен Уфага (башкырлар бул борбор шаарын «Уфа» дешет экен) бардык. Анткени анда баягы Диалектологиялык Советтин кезектеги конференциясы өтмөк. Анын ишине катышууга аттуу-баштуу туркологдордон Э.Тенишев, Н. А. Баскаков, Тумашева, Елизавета Ивановна Убрятова ж.б. лар, башкырлардын тилчилеринен бардык төбөсү көрүнгөн адистери: Ишбулатов, Гарипов, Ураксин, жаңыдан гана докторлук диссертацияларын коргошкон, биз менен көптөн бери тааныш диалектологдор Нагима Максютова менен Сайора Миржанова ж.б. лар катышкан. Жыйын ачылаары менен президиумда отурган жеримден залдагыларга кайрылып, бул окуядан бир аз гана мурда каза болуп калган жердешибиз жана ал кездеги Союздагы түркологдордун көбүнө тааныш Сарыбай Кудайбергеновду эскерип, орундарынан туруп коюштары сурандым.

Андан соң конференция өз нугунда өтүп, көбүнчө башкыр диалектилеринин келип чыгыштарындагы көз караштардагы айырмачылыктар, түрк тилдериндеги атластар маселеси, диалектилик көрүнүштөрдүн тил тарыхындагы орундары, диалектологиялык сөздүктөрдү түзүүдөгү кыйынчылыктар, Волга боюндагы түрк тилдүү элдердин тарыхы байыркы Хазар-Булгар заманы менен диалектология проблемаларынын айланасында кеп кызыктуу пикирлер айтылган эле.

Кийинки 1981-жылы СССР ИАсынын Тил илимдер институтунда белгилүү түрколог, Сергей Ефимовичтин шакирттеринин бири ф. и. д., проф. Эдгем Рахимович Тенишевдин туулганынын 60 жылдыгына жана илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүнүн 40 жылдыгына арналган, Союздун булуң-бурчтарындагы көрүнүктүү түркологдордун кыйласы чогулган юбилейлик жыйын болуп өткөн. Юбилейлик салтанат, алибетте, өтө санжыргалуу өтүп, Эдгем Рахимовичтин адресине чын жүрөктөн чыккан далай жылуу сөз, каалоолор айтылган болучу. Мен бул жерде ошол окуяга байланыштуу бул улуу адамдын бейнесин ачыктай турган дагы бир топ сөз айтмакчымын.

«Эдгем Рахимович Тенишев» (жизнь и творчество. 1921-2004; изд. «Инсан», Москва, 2006 г.) деп аталып, негизинен маркумдун

жары, ф. и. к. Елена Александровна Тенишева тарабынан ал кишинин көзү өткөндөн кийин жазылган бул китепте илимпоздун өмүр жолу, тандаган кесибинен ийгиликтер жаратышы оңойго турбагандыгы жөнүндө баяндалат.

Бул илимпоздун атасы Россия Императорлугуна кыйла эмгек сиңирип, атактары жайылган Тенишевдердин бир канатынан тараган пензалык Рахим Тенишевдин жалгыз баласы аталган шаарда 1921-жылы 11-июлда жарык дүйнөгө келген экен. Ал шаарда орто мектепти бүтүргөндөн соң, армияга чакырылганда көзүнүн жараксыздыгынан аскерге алынбай калгандан кийин адегенде Москвадагы Темиржол инженерлик ин-ка кирип окуп жүргөндө Ата мекендик согуштун башталышы менен оорукта кара жумушта иштеп калат. Согуш аяктангандан кийин гана Ленинградда университеттин чыгыш таануу факультетинин түрк тилдери бөлүмүнө кирип, ошондон баштап, бул кишинин тагдыры атактуу түрк окумуштуу, СССР ИАсынын корр.-мүчөсү Сергей Ефимович Маловдун илимий кызыкчылыктарынын негизги багыттарынын бири байыркы уйгур тили болуп калат да, ун-ти ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин ал ошол эле байыркы уйгур жазма эстеликтеринен болгон «Алтун-Йарук» («Золотой блеск» Кю-Тау башкаруучу тууралуу уламыш) деп аталган чыгарманын тилин изилдеп, аны канд. диссертация иретинде жактайт. Э. Р. 1957-жылы Москвага СССР ИАсынын Тилтаануу институтуна которулуп келгенден кийин деле байыркы жана азыркы уйгур тилдерин изилдөө ишин улантып, ал кезде институтта иштелип жаткан коллективдүү изилдөөлөргө да катыша берет. Илимий кызыкчылыктарынын алкагында аларды тереңдетүү үчүн Эдгем Рахимович жубайы Елена Александровна экөө 1957-жылы КНРге кетишет да, аякта 1959-жылга чейин болушуп, жеке экспедицияга чыгып, Кытайдын түндүк-батыш чөлкөмдөрүн, болгондо да бир кездерде С. Е. Малов кыдырып чыккан Лобнор көлүнүн жээгин байырлаган лобнорлордун арасында болуп, ал эмес, Сергей Ефимовичтин атын унута элек карыяга жолугат (ал бечара тиги кишини эстеп, «сен Малофуну билесиңби? Көрсөң, менден салам айт» деген экен). Ал экспедициясында Тибет тоолорунун этек жагын илгертен байырлап калган сарыг-йугурлар менен саларларга, андан батышты көздөй азыркы уйгурларды аралап, Йаркент, Хотан, Хами, Турфан, Үрүмчү, Кашкар ж.б. алты шаарды бүтүндөй кыдырып чыгып, булардын ар биринен жазып алган материалдарын өмүрүнүн акырына чейин изилдеп, өзүнүн тиги саналган тилдерге

арналган грамматикаларын жана грамматикалык очерктерин жаратты. Бул адамдын илим жолундагы чон бактысы студент, аспирант чагында ал чыгыш таануу илимдеринин анык дөө-шаалары: китаист Алексеев, арабист Крачковский, германист жана эпосчу Жирмунский, түркологдор – Дмитриев жана Кононовдор, кореист Холодович, Байыркы Чыгыш таануучу Струве индолог Олдерроге ж.б. лар бир жагынан мугалимдери, бир жагынан улуу замандаштары болгондуктан булардан алган билим-илим таалимдери зор пайда бергендиги тигилердин аттарын санагандан эле айкын болуп жатпайбы. Э. Р. кийинки 20-25 жылдын ичинде Кыргызстанга жылыга келишти салтка айландырып алып, барбаган жери калбай, ал эмес, өзүнүн алгачкы мектептин босогосун аттаган Жалалабатка да барды, анткени аны балалыгынын бир бөлүгү -1-3 класстарды ушу шаардан окуп кеткен мезгилге туура келет экен; Ысык-Көл болсо өзүнүн бир үйүндөй болуп, 1972-жылдан көп жылдар бою эс алууга келип жүрдү; анда түрктөр менен биргелешкен кеңешме да өткөрдү; биздин жаш лингвисттердин бир тобуна жетекчи болуп, кандидаттык иштерин корготту; 5-ВТКнын ишине катышып, революцияга чейинки кыргызча жазуулар жөнүндөгү концепциясын макала түрүндө да, доклад иретинде да сунуштап, акыры «Древний кыргызский язык» деген монографиясын басмадан чыгартты.

Бул илимпоздун көз караштарынын кыргыздарга тиешелүү эн баалууларынын бири «кыргыз адабий тили менен жалпы элдик тилинин калыптанышын «Манас» эпосунун тили менен байланышта карап, маркум Болот Мураталиевичтин бул маселелер боюнча көз караштарын кыйла тактап бергендей болду. Муну кыргыз тил илимине чоң салым деп санайм. Ал өмүрүнүн акырына чейин Түркологдордун Советтик Комитетинин акад. А. Н. Кононов дүйнөдөн кайткандан кийинки төрагасы болуп турду; «Советская тюркология» журналынын да башкы редактору болгон тейде дүйнөдөн кайтып кетти. Биз кыргыз тилчилери бул улуу илимпозду дайыма эстен чыгарбай жүрүшүбүз лаазим! дегим келет.

Бул жылдары дагы бир жакшы жөрөлгө башталып, 1981-жылдын 29-майында академиктер К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев жана И. А. Батмановдордун жаркын элестерине арналган атайын жана дайыма өткөрүлүп туруучу окуулардын саамалык 1-жыйыны КМУнун филология факультетинде ачылганда ага биздин тилчилердин бардыгы жапатырмак, болуп көрбөгөндөй демилге менен катыша

тургандыктарын билгизишип, күн мурун жарыяланган чакырыкты колдошуп, өздөрүнүн көптөгөн доклад билдирүүлөрүн сушушташкан экен. Анда эки күндүн ичинде 32 доклад жасалыптыр.

Буларды бүгүнкү күндүн сересинен баалаганда докладчылардын көпчүлүгү ошол кездеги жаш изденүүчүлөр учурда кыргыз тил илимине кыйла салым кошуп, илимдин бул тармагы боюнча өз алдынча пикир айта алуучу белдүү адистер болуп чыгышкандар экен. Конференцияда талкууга коюлган маселелер да өздөрүнүн актуалдуулугу боюнча келечекте терең илимий маселелерди аркапоого бел байлоого аракеттенген жаштардан экендигин программада саналган маселелер күбөлөп турат: Көркөм адабияттын тили-эстетикалык каражат (Ж. Мамытов); кыргыз тилиндеги түпчүл үнсүздөр маселеси (А. Орусбаев); түрк-согдалык жазма эстелик (Ч. Жумагулов); кыргыз тилиндеги энантосемия (Б. Усубалиев); Орхон-энисей эстеликтериндеги диалектилик сөздө (Ү. Асаналиев); Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү этнографиялык баалуу булак (М. Молдобаев); И. А. Батманов жаңа кыргыз диалектологиясынын маселелери (Н. Бейшекеев); «йыгач», «таш», «фарсах» синонимдеринин этимологиясы (К. Сейдакматов); карлуктар жөнүндө кээ бир тарыхый жана лингвистикалык материалдар (К. Ибрагимов); кыргыз тилинде «чар» сөзүнүн колдонулушу (З. Мусабоева) ж.б. маселелер бул конференцияда биринчи мертебе талкууга коюлушу, бир жагынан, саналган маселелердин илимий актуалдуулугун, экинчиден, аттары аталган ал кездерде жаш изилдөөчүлөрдүн келечек дареметтерин да күбөлөптүр. Бул конференцияда ал убакта лингвист-изилдөөчү катары мурда эле төбөлөрү көрүнүп калган С. Кудайбергенов, А. Жапаров, Ш. Жапаров, Ж. Мукамбаев, Г. Бакинова ж.б. лар да активдүү катышып, өздөрүнүн илим жолуна түшүү аракеттерин колдоп, жол көрсөткөн устаттарын жылуу эскеришип, алардын чыныгы үлгү алаарлык адамдар экендиктерин айтышкан. Бул конференцияны уюштуруп, өткөрүүнү бүтүндөй аркалаган ал кездеги КМУда кыргыз тил кафедрасынын башчысы, ф. и. д. профессор Токтосун Керимбаевич Ахматов эле. Мындай Окуулардын 2- жана 3-лөрү ошол эле Токтосун Керимбаевичтин демилгеси менен 1983-жана 1985-жылдары өтүп, өзгөчө кийинкиси ошол эле КМУнун, Академиянын ИЯЛы менен Ош Пединститутунун тил кафедраларынын биргелешкен жыйыны катары Университетте өткөрүлүп, доклад билдирүүлөр да арбын, катышкандардын сандары да кыйла көп болушкан. Ошол 3-конференцияда мен «Юрта (боз үй)

– жилище кыргызов» деген темада доклад жасаганым эсимде. Ошентип, бу жыйындар тууралуу кең-кесири сөз кылып жатып, өзүмө жана тиги, алардан башка кесиптештериме «эмнеге бизде учурда жогоркудай демилгелүүлөр жок? Эмне алар башка өлкөлөргө көчүп кетип калышканбы?»; ал кезде кыргыз тил илиминин тегерегинде эмгектенгендер ошол мезгилде иштеп жаткан Ош, Каракол. Фрунзедеги Жождордун мугалим, аспирант, изденүүчүлөрү эмес беле. Азыр бизде Жождоржун сандары да арбын; кыргыз тили бардыгында окутулат жана изилдөө иштерин да жүргүзүп жатабыз дешет. Андай болсо, эмнеге булардын бирөө да илимий жыйын өткөрүп, аттуу-баштуу изилдөөчүлөрдү баш коштуруп, аңгеме-дүкөн курушпайт?; же бардыгы дармансыз, жармач бечараларбы?» деген суроо койсом мага таарынып калышпайбы?!.

Ал эми, тиги жогоруда аталган ОКУУЛАРдын уландысын кимибиз уюштуруп өткөрүшүбүз керек? деген соболду да жогоруда аттары аталган академиктердин бейнелерин дайыма көз алдыга тартуулап турууга милдеттүү Кыргыз Улутгук илимдер академиясынын ТА институту менен КУМУнун тиешелүү бөлүмдөрүнүн башкаруучуларынын милдети эмеспи же жаңылышып жатамбы?-десем болобу? кымбаттуу кесиптештерим!.

1983-жылдын 3-6-июндарында Ленинградда Кыргыз ИАсы, Кыргыз ССРинин Маданият министирлиги жана Ленин ордендүү Мамлекеттик Эрмитаж Бүткүлсоюздук илимий Конференциясынын алкагында «Кыргызстандын маданияты менен искусствосунун Көргөзмөсү» өтүп, ага Фрунзеден биздин ИАнын президенти академик К. К. Каракеев баш болгон чоң делегациянын курамында мен да ага катышкамын. Анда негизги докладдарды В. М. Массон (Киргизия в истории древнего мира) деген жалпы темадагы докладынан удаа Литвинский, Заднепровский, Раевский, Акишев, Грязнов, Абе-теков, Ставиский, Маршак, Грек, Баялиева, Мокрынин ж.б. көптөгөн археолог, этнолог, искусствоведдер Борбордук Азия, Мину-са талааларынан батышты карай кеткен кенен аймактарда биздин заманга чейинки жана биздин замандын алгачкы он кылымынын аралыгында байыркы кыргыздардын тараган аймактарында ошол замандарда жана андан мурда, кийин байырлаган согда сак, усунь уруулары жана Кушан ж.б. маданияттарынын илебине учураган кыргыздарга тиешелүү деп эсептелген археологиялык эстеликтердеги, ошондой эле анын этнокурамындагы айрым уруулук, маданий ж.б.

табылгалардагы жакындыктар тууралуу кеңири аңгеме болгон. Эрмитаждын директору Пиотровский атайы кайтарылып, сакталып турган сак, усунь ж.б. ларга тиешелүү алтын-күмүш жасалгаларды кыдыртып көрсөткөн соң Эрмитаждын ичиндеги картина галереяларды, Байыркы грек, Рим жана Байыркы Чыгыш өлкөлөрүнө тиешелүү археологиялык казууларда табылган статуя, мумия ж.б. буюм-тайымдардын сыныктарын, алардын ичинде илгери түрктөргө тиешелүү деп эсептелген, Чымкенттен Эрмитажга алынып кеткен чоң казанды, Таластан табылган «таякчаны» (байыркы түрк иероглификасындагы жазуу чийилген); Ленинграддын жака-белиндеги Россия падышаларынын жайкы резиденцияларын (Петергоф, Екатерина жана Павел 1-нин сарайларын; Орус музейин, Пушкиндин үй-музейин, «Аврора» кемеси менен Деңиз музейин, кунцкамераны, акырында Кронштадга барып келгенден кийин үйгө кайтканбыз. Бул командировкабыздын бир өзгөчөлүгү жыйында жалаң эле Кыргызстанга кыргыздарга байланыштуу тиги илим салааларынын табылгалары менен алдыда турган милдеттер жөнүндө кеңири кеп болуп, бул илим тармагынын кыйла эле жетишкендиктери бар экендигин программа камтыган докладдар менен аларды даярдап катышуучулар күбөлөгөндөй болуп, алардын арасында би жергиликтүү адистердин ийгиликтери да арбын экендиги проблеманы мындан ары да кеңейте изилдей берүүгө жарамдуу объектилердин көптүгү да күбөлөнгөн болучу. Конференция секцияларынын биринде мен «Отражение лексического своеобразия киргизского языка в памятниках материальной культуры» деген темада билдирүү жасагамын.

Ошол эле жылдын 19–21-сентябринде Кишеневге да бир чоң конференцияга барып келгемин. Анда СССР ИАсы, анын Тил илимдер институту, союздук «Развитие национальных языков в связи с развитием социалистических наций» деп аталган Комплекстүү Программанын алкагында Молдавия ИАсынын Тил жана адабият институтуна тапшырылып, даярдалган конференцияда ГДР, Чехословакия, Белоруссия, Молдавия, Литва, Москвадагы Орус тили институту менен Славяноведение, Тил илими институттарынын директорлери жана бөлүм же сектор башчылары, Армения, Орто-Азия ИАларынын илим-изилдөө мекемелеринин башчылары П.Абдурахманов, А. Кайдаров, Б. Чарыяров ж.б. лар социалисттик чындыкта орун алып, жайылып бара жаткан орус тили менен жергиликтүү тилдердин өркүндөө абалы, андай шарттарда билингвизмдин кеңири

кулач жайып бара жатышынын таламдарына ылайык «Эл аралык координациялоочу максаттуу программанын» ишке ашырылыш жолунда улуттук тилдердин өнүккөн социалисттик коомдогу орду жана анын методологиялык, социалдык-лингвистикалык жана алардын илимий-тажрыйбалык мааниси» деген темада жогоруда аталган программанын координатору катары Чех ИАсынын Тил илимдер институтунун деректири ф. и. д. проф. Ян Петр, ошол эле программанын дагы бир координатору И. Краус, ГДРдин Тил илимдер институтунун бөлүм башчысы В. Хартунг «Соц. тик коомдо тилдердин өркүндөшүнө соц. лык факторлордун таасири» жөнүндө; ал эми социалистиканын Союздагы негиз салуучуларынын бири Юнус Дешериев «Идеологическая борьба и языковая политика в современном мире» деген докладында соц. тик өлкөлөрдүн тил жаатындагы тажрыйбаларына таянып эмнелер жөнүндө айта алабыз деген планда доклад жасашкан. Украина тилинин бул жагынан тажрыйбаларын доктор Н. Н. Пилинский, молдован тилинин мисалында мындай докладды академик Н. Г. Корлэтяну жасады (ал киши алгач 1959-жылы баягы С. Бархударов жетектеп бизде өткөн түшүндүрмө сөздүк маселесине арналган конференциябызга катышып кеткенден кийин тил илиминин кандай маселеси талкууланбасын ошолордун бардыгына келип катышып калган жерлерде көп ирет кезигишип турар элек).

Иши кылып, бул жыйында да социалисттик ориентациядагы өлкөлөрдүн бардыгында бул жыйында кеп козголгон маселелерди чагылдырылган коомдук өнүгүш өмүр сүрө беришине эч кандай шек келтирилбей, акын жемиштери катары улуттук тилдердин да өркүндөй бериши, ага бирден бир огожо болуучу шарт социалисттик жашоого гана бет алуу, анын марксисттик-лениндик методологиясын бекем тутунуу, Союздун алкагында орус тилинин улгүсүн кармануу, анын таасирин колдоп, жайылтуу гана ийгилик жаратат деген аксиома айтылган.

Жыйындын жүрүшүндө, адеттеги салт боюнча, кечкисин зооккечелерге барып турдук. Акыркы күнү атактуу молдован бийчилер тобунун концертине, күндүзү иш арасында мен алды менен Молдавия СЭсынын редакциясына барып, анын башкы редактору, мурунтан берки таанышым А. И. Тимуш коллегама жолутуштум; күндүзү иш арасында Кишеневдеги зеки эстеликтердин айрымдарын, анын ичинде Пушкин жаш кезинде бул жерге сүргүндө жүргөндө ага көз салып, кам көрүп, каралашып турган, Россиянын Валахия Молдавиядагы ошол учурдагы

наместниги генерал Инзовдун үйүн (ал имаратгы молдавиялыктар күнүбүгүн да кадимкидей музей иретинде сактап турушат экен) барып көрдүм. Жыйын тарагандан кийин молдавандар шаарга жакын бир жүзүм совхозуна алып барышты. Алар да барпандашып, меймандос эл болушат экен: болгонун жайып-чачып, коноктошту; винону төгүп эле салышты. Түштөн кийин бир токойдун ичине алпарышты: көрсө, анын арасындагы аянт-баягы Пушкиндин цыган таборларунун арасына барып, бир нече күнү алар менен бирге конуп-түнөгөн, алардын арасынан учураткан сулуу кыз-Земфирага ашык болуп калып, бир топ күн алардын көчү менен кошо жүрүп, кийин «Цыгандар» деген поэмасынын мазмунуна негиз болуп, алардан көргөндөрүнө таасирленип, аны жазган жер экен. Ал жерге баргандар ошого байланыштуу окуяларды көзалдына келтиришип, окуяларды эске түшүрүү үчүн Молдавияга келген командировка же экскурсиялардын программаларына бул жерди көрсөтүү сөзсүз киргизилет экен.

Бир гана өкүнгөнүм ал республиканы байырлаган түрк тилдүү гагауздарга барып келүүгө мүмкүнчүлүк болбой калды, анткени же эл менен кошо тиги жерлерге, же алардан бөлүнүп, Гагаузияга баруу керек эле, бирок менден башка түрктөр аякка барууга көп көңүлдөнбөй коюшкандыктан жана аларга барып келүү программага киргизилбегендиктен менин ал үмүтүм ишке ашкан эмес.

1983-жылдын сентябринде мага Москвадан СССР Госкомиздатынан телефон чалышып мени менен атайын энциклопедиялык басылманын башкы редактору катары өзүн кызыктырган суроолор менен Японияда чыгуучу «Асахи» гезитинин кабарчысы, анын маданият жана илим бөлүмүнүн башчысы Нагое деген журналист кайрыла тургандыгын мен анын суроолоруна жооп беришимди суранышты.

Ары-бери карагыча баягы кабарчы Фрунзеге келип калыптыр. Мени менен кабарлашкандан кийин экөөбүз 28-сентябрде жолугуштук. Ал киши аңгемебиз башталганда эле: «Сиз БСЭнин редколлегиясынын мүчөсү экенсиз, бирок анын материалдарынын көпчүлүгү идеологиялык багыты боюнча бир жактуу?; эмнеге силердин энциклопедиялардын тиражы аз?; мектеп окуу китептеринде эмне үчүн Япония жөнүндөгү кабарлар эски?; монгол-түрк тилдеринин ортосунда бири-бирине таасирлер кимисинде көбүрөөк жана басымдуу? кыргыздар монголоиддерби же европеиддерби?» деген суроосу мени сыноо максатында берилди го деп бааладым. Эң акырында, «кыргыз тили кайсы түрк тилине жакын?» деген суроолорду койду.

Мен аз да болсо, «бекер бала таз болбойт» дегендей, албетте, СССРдин бардык Союздук республикаларында улуттук универсал энциклопедиялардын ар биринин өз эне тилдеринде чыгарылып жатышы андагы этностордун бүтүндөй сабаттуулугун, жогорку билимдүүлөрдүн да арбындыгын жана илим тармактарынын өз эне тилибизде да түптөлүп, акырындык менен өркүндөп бара жаткандыгын далилдешин айтыш үчүн мен Сиз менен айкын цифрлердин тили менен, ошондой фактыларды келтире аңгемелешем дедим. Маселен, Кыргызстан СССРдин курамында 1924-ж. дын 2-февралында Кара-кыргыз Автономиялык Область болуп негизделген. Ошондо анын калкынын саны 730 000 гана болучу (себеби 1916-жылкы Үркүндө элдин 150 миңчөсү кыргызга учураган экен). Ал эми 1926-жылдын 12-декабринде тигил административдик бөлүнүш Кыргыз Автономиялык Республикасына айландырылса, 1936-жылы Союздук Республика болуп кайра түзүлгөндөн кийин анын эл чарбасы, экономикасы менен маданияты калктын билим-илим деңгээлдери уламдан улам жогорулай берип, бир топ эле ийгиликтер жаратылган. Бирок, 1937-жылдардагы репрессиялык кырсыктар кыргыз элин да көп жоготууларга дуушарлап, ошондо орду толгус чыгымдарга негизинен интеллигенциянын төбөсү көрүнүп калган өкүлдөрү дээрлик кабылышкан. Андан удаа ары-бери карагыча Ата мекендик Улуу Согуш башталып, Кыргызстандан миңдеген азаматтар согуш майданына жөнөп, алардын басымдуу көпчүлүгү мекенине кайтпай калышып, мында да эл орду толгус жоготууларга дуушарланган. Бирок, согуш аяктаган соң акырындык менен эл көбөйүп, кыргыз этносу да сан жагынан арбып, жергебизге сырт жактан да көп башка элдердин өкүлдөрү келип, жайгашуусунун натыйжасында гана, маселен, 1979-ж. 1. 01-ге карата жалпы калктын саны 3. 587. 000 жетсе, алардын 1. 906. 000 (б. а. 47, 9%) гана кыргыздар болгон. Ал эми булардын бардыгы жайгашкан аймагыбыз 198, 5 чарчы км. ден туруп, ал 4 область, 18 шаар, 40 районго бөлүнөт.

Эл агартуу жагына келсек, бардыгы 1740 мектеп болсо, алардын 1065и кыргыз тилинде окуткандар; 10 жогорку окуу жайы жана 40тан ашык атайы орто техникалык окуу жайы ачылган.

Басма сөз маселесине келсек: бизде 46 журнал, 100 гезит чыгат. Жылыга республикада басылып чыккан китептердин 500ү кыргыз тилинде. Жазуу системабыз алфавиттик принципке негизделген жазуу; алардын алгачкысы жаңы заманда:1924-1928-жылдары

реформаланган араб алфавитинде, 1928-1939-жылдары латиницада, 1940-жылдан бери кириллицага негизделген жазуу системаларын колдонуп келебиз. Кыргызстанда радио жана телевидение эки тилде: орусча жана кыргызча сүйлөшөт. 80 түрдүү адистик боюнча 257. 000 адистин 117. 000и жогорку билимдүү кыргыздар. Мына ушундай абал эне тилибизде универсал-улугдук энциклопедиябызда, ал 6 эле томдук болсо да, 30. 000 даана тираж менен жогорудагы адистикгерге тиешелүү илимий түшүнүктөрдү камтыган 30 миң макаланы жарыялап жатабыз. Алардын 52%и универсал, 48%и улуттук макалалардан туруп, азыркы кезде өнүгүп жаткан илим салааларынан 44 техникалык тармактын тарамдарынан техн. кибернетика, автоматташтыруу, радиоэлектроника, өлчөгүч техника, илимий-техника информатика жана медицинанын 40 тармагы боюнча макалалар киргизилди.

Сиз сурап жаткан БСЭнин идеологиялык багыты, албетте, СССРдеги саясий көз караштардын алкагында болоору өзүнөн өзү түшүнүктүү десем менимче туура эле жооп.

Ал эми, биздеги окуу китептеринде Японияга байланыштуу кабарлар кыйла эскилик кылса, мен биздин республиканын жеке өзүнүн сиздердин мамлекет менен байланышы кеңири масштабда деп айта албаймын. Себеби, бир жагынан, бизде так илимдер боюнча окуу китептери орус тилинен которулуп алынат, демек мындай суроону ичкер жактагы тиешелүү ведомстволорго берсеңиз болчудай! Экинчиден, өз ара кабарлар эки өлкөнүн арасында бардык тармактар боюнча анча кеңири масштабда эмес экендиги да өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Бирок, биздин КСЭнин 6-томунда анын көлөмүнүн чектелгендигине карабай, Япония жөнүндө эле 20 макала берилип, алардын арасында: Япония Соц.тик Партиясы, Япония (өлкө катары картасы менен), япон тили, япондор (этнос); Ямосиро көтөрүлүшү; Хонсю, Хоккайдо, Кюсю аралдары ж-дө, Катаяма сан, Куросавалар тууралуу аларды персоналийлердин катарында; Токио, Осака, Нагоя шаарлары, «Акахата гезити, Ямасиро көтөрүлүшү мамл. символдо-рунан: Мамл. герби, Мамл. желеги ж.б. сыяктуу кээ барлама макалалар бар.

Акыркы суроо – монгол-түрк таасирлери кимисиники кимисине күчтүү таасир тийгизген? десек, бул маселе узак аңгемени жана доор-доорлорго жараша жоопту талап кылат. Анткени, моңголдор да түрктөр да байыркы этностордон, демек алардын келип чыккан

мезгили жана кеңири региондорго таралышы, анын натыйжасында маданият, тилдериндеги өзгөрүүлөр да түрдүү багыттарда болушу ыктымал Менин билишимче, моңгол-түрк (кыргыз) жакындан алакалашуулары илгерки Енисей заманынан башталып, акырындык менен солгундап аякташы Жуңгар басырыктары аяктоо менен токтолушу чындыкка жакын десек болот. Ал эми бул пикирдин деталдарын тактоо атайын талдоого алуучу, адистердин иши болгондуктан көп убакытты жана кеп машакатты талап кылат. Буга кошумча таасирлер кимисинде басымдуурак келет десек, эң алды менен азыркы Моңголияга жакын жайгашкан якут (саха), тыва, хакас жана тоолууалтай тилдеринде арбын; аларга жакын кыргыз жана казак тилдеринде деп мен өз болжолумду айта кетмекчимин.

Эң акыркы суроо кыргыз тили кайсы түрк тилине жакын деп сурадыңыз. Түркологияда кыргыз-тоолуу алтай тилдеринин жакындыгы алардын тилдик деңгээлдеринин бардыгы боюнча: фоно-морфо-грамматикалык бирдей көрсөткүчтөрү менен далилденген. Антропологиялык жактан кыргыз этносу монголоид расасына жатат дешет. Ошентип, бул аңгемебиз бирдалайга созулуп, аяктагыча чай, кофе ичип, кыргыз жергеси жөнүндө да биркыйла кабарларды айтканымдан кийин Нагоэ сандын башына калпак кийгизип, адрестерибизди алмашып, жылуу коштошконбуз. Кийин ал кишиден Жаңы Жыл майрамы менен куттуктаган бир нече жолу открыткаларды да алып жүрдүм.

Ал эми 1983-жылдын 11–14-октябрлеринин аралыгында СССР Госкомиздаты, «Советская Энциклопедия» жана Украина Советтик Энциклопедиясынын башкы редакциясынын биргелешкен.

Семинары Киевде чакырылып, анын ишине катышууга КСЭнин сурөт-иллюстрация редакциясынын башчысы Эмиль Рахмановду ээрчитип алыл баргамын.

Семинарды Укр. СЭнин башкы редактору. УИАнын академиги. белгилүү акын-жазуучу Николай Платонович Бажан өзү ачып мындай жыйындарда салт болуп калган тартип боюнча, СССР Госкомиздатынан анын бөлүм башчысы М. В. Шишигин, БСЭнин директору В. Г. Пановдор жергиликтүү улуттук-универсал энциклопедиялардын сапаттарын жогорулатып чыгаруунун абалы жана аларды жакшыртуу чаралары тууралуу, алардан удаа бардык аталган басмалардын редакцияларынан келген өкүлдөр көпчүлүгү башкы редакторлор жана башка жооптуу кызматкерлери) өздөрүнүн ийгиликтери менен көйгөйлөрү тууралуу кеп козгошкон болучу.

Мындан удаа атайын планда талкууга коюлган маселе – энц. лык басылмалардагы материалдарды коштогон иллюстратив сүрөт, портрет, карта ж.б. лардын сапаттарын жогорулатууда техникалык жетишкендиктерди басмаканаларга жайылтуу, жаңы ыкмалар менен жабдуу маселелерин козгошуп, бул жагынан СЭВ өлкөлөрүнүн тажрыйбаларын гана эмес, алар урунуп жаткан жаңы машиналар менен редакцияларды камсыздоо чараларын көрүү сумушталган болучу.

Кездешүүмүн акыркы күнү эс алуу, экскурсиялар менен коштолмок болгом. Биз Эмиль экөөбүз Киев менен мурда анча-мынча тааныш болгондуктан андан, кечкурун кайра келе турган самолетко билет алып, Одессага учуп кеттик. Мен ал шаарды бир көрүүгө мурунтан куштар элем. ЯК-40 самолету Одессага 40 мүнөттө эле учуп жетет экен. Жерге түшөөр менен экөөбүз тандатам маршруттарыбызга бет алдык да, мен деңиз жээгине жакын аянтта жайгашкан Опера театрын сыртынан көрүп, андан төмөн карай баягы белгилүү чоң тепкич менен төмөн түшүп, жээкте тизилип турган океан, деңиз кемелерин сыртынан көрүп, адегенде эле Сергей Эйзенштейндин илгери 1905-жылда «Потемкин» кемесинде болгон көтөрүлүштү сүрөттөгөн кинокартинасы эске түшүп, андан такси менен деңизди бой бойлоп кеткен жол менен Аркадия пляжына барып, бут кийимимди чечип, бир аз сууну кечип туруп (күз болуп, бироз салкын түшүп калгандыктан ал жерде көлгө түшүп жаткан бир да адам көрүнгөн жок). Кайра аэропорту көздөй бет алдым Ал жерде мени Эмиль күтүп туруптур: ал кайда барып, эмнелерди көргөнүн билбейм; Киевге күн батаар ченде учуп келип, эртеси үйдү көздөй жол тарттык.

Кийинки жылы 1984-жылдын 13-октябринде биздин жергиликтүү жогорку бийликтердин биргелешип өткөрүлө турган Кыргыз ССРи менен Кыргызстан Компартиясынын 60 жылдык юбилейинин салтанаттуу жыйынына атайын чакыруу алып, ага катышкамын. Ал жыйынга ичкерден СССР Министрлер Советинин төрагасы А. Н. Косыгин келип катышкан. Жыйындын аягы жаңыдан курулуп бүткөн Спорт Сарайында сый тамак менен аяктаган. Отургандарды ал киши куттуктагандан кийин кыргыз интеллигенттеринин атынан академик Иса Коноевич Ахунбаев жана башка бир нече киши да куттуктоо сөз менен жетекчилерге жана Косыгинге кайрылган.

Андан көп өтпөй, ошол жылдын 22-ноябринде КМУда ИАнын ТА институтунун биргелешкен конференциясы кыргыз жазуучуларынын телбашыларынын бири, Кыргызстандын Элдик акыны,

Социалисттик Эмгектин Батыры, академик Аалы Токомбаевдин туулганынын 80 жылдыгы жана чыгармачылык ишмерлигинин 60 жылдыгына арналып өткөрүлгөн болучу. Анда А. Токомбаев вкыргыз совет жазма адабиятынын баштоочусу (К. Асаналиев); А. Токомбаев лирик-акын (С. Жигитов); А. Токомбаевдин драматургиясы (С. Байгазиев); А. Токомбаевдин чыгармаларынын орто мектептерде окутулушу (Б. Алымов) жана А. Токомбаев публицист жана адабий сынчы (К. Байжигитов) деген темада докладдар жасалып, булар кызуу талкууга алынып, конференция кыргыз жазма адабиятынын негиз салынгандан бүгүнкү күнгө чейинки баскан жолуна көз чаптырууга арналган жыйынга айланган болучу.

1985-жылдын 10-12-сентябрлеринде Ашхабадда Түркологиялык конференция өтүп, анда программа киргизилген билдирүү, докладдардын ичинен илимий жаңылыктары жагынан катышуучулардын көңүлүн өзүнө бурган маселелердин бири академик Б. А. Серебренниковдун кыргыздардын антропологиялык жактан монголоиддер расасына киришинин айланасында көп козгоп, бул аталган топтордогу тилдердин ээлери, маселен, азыркы моңголдор менен азыркы кыргыздардын аймактык жактан жайгашуулары менен кыргыз тилиндеги моңголизмдердин окшоштук айырмалуулугунун себептери менен тектери, доорлору менен ар бирине мүнөздүү тыбыштык мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдүн пайда болуу өзгөчөлүктөрүнө карата өзүнүн көз караштары менен бөлүшкөн болучу. Андан ары ал жалпы элдик тил менен адабий тилдин байланыштары жөнүндөгү проблема (болгондо да адабий тил маселесинин өзү жалпы элдик тилдин алкагында гана каралышы зарыл дейт да), жалпы элдик тил өзү да оозеки элдик чыгармачылыкта жышылып, белгилүү калыпка түшүп отурул негизделет деген пикирди айткан.

Ал ошол эле жыйында В. И. Расеадиндин (тофалар тили боюнча адис) докладына көңүл буруп, сибирь-түрк тилдериндеги сөз башындагы каткалаңдардын жумшактардын ордуна пайда болгон экинчи (вторичные) үнсүздөр экендигин (б-п, ж-ч, з-с, ал эмес сөз аягындагы каткалаң «кыс-кыз» сыяктууларды деле) ошондойчо каралышы туура деген Ал эми моңгол-түрк окшоштуктарына келеек, аларды «мурдагы бир субстраттын калдыгы го» дешке да болор эле, бирок аныктап коюуга толук далил азырынча жок. Бул маселелерге байланыштуу Борис Александрович менен полемикага А. Н. Кононов да чыгып, бир далай жаңы көз караштарын ортого салган. Ошондо

Андрей Николаевичтин дагы бир репликасы эсимде капыштыр: «терминдерди эле татаалдаштыра берүүнү илимий жеңиш, ийгилик катары эсептөө - жаңылыштык» деп айтканы эсимде. Ошондуктан мен дайыма мурда такталып, илимде орун-очок алып калган терминдерди «жаңылай салууга» шыктуу кесиптештеримдин позицияларына дайыма макул болбой, кээде жаман көрүнүп да жүрөм.

Бул конференцияда белгилүү илимпоз-түрколог Елизавета Ивановна Убрятова өзүнүн сөзүндө -ым\\-ык аффикстеринин мисалында түрк тилдеринде буйрук ыңгайдын якуттарда ушул мүчөлөрдүн жардамы менен жасала турганын айтып келип, тектеш тилдердин бардыгында булардын морфо-каражатарынын бир кылка эместигин белгилеген.

Сөздүн удулу келип турганда маркум Елизавета Ивановнанын жаркын элесине байланыштуу бул чоң адис-түрколог жөнүндө кээ бир пикирлерди кошумчалай кетип, аны менен менин кыйла эле жакындан тааныш болуп жүргөндүгүм тууралуу, анын башаты баягы алгач Москвага кандидаттык диссертациямды коргоого барганымда башталып (ошондон бираз мурда акад. Константин Кузьмич Убрятованын докторлук диссертациясы боюнча анын 1-оппоненти болуп Москвага барып, авторефератынан да бир-эки экз. ала келген эле), кийин ал кишинин өмүрү өткүчө алакалашып жүрдүм. Бул киши түбүндө илгери Сибирге айдалып барган декабристтердин ошол жерди биротоло байырлап калган урпактарынын бирөөсүнүн кызы экен; туулган жери Иркутск шаары; негизги тандап алган кесиби да якут тили анын грамматикасы, диалектилери, синтаксиси ж.б. проблемалары экен. Елизавета Ивановна мага жазган каттарынын биринде кыргыз тилинин синтаксисине көп күч жумшаган Абдыкул Жапаровдун докторлук диссертациясынын СССР ВАКынын ички рецензенти катары бир топ жакында таанышып, айрым маселелер боюнча көз караштарынын койондой окшош болуп калгандыгын да белгилеп жазганы бар. Ленинградга бир барганымда С. Е. Маловдукуна ээрчитип барып, анын байбичеси менен тааныштырганы да эсимде.

Конференцияга Борис Александровичтин жубайы, орто жашында эле ал кишинин артынан о дүйнө салып кеткен, менин эң жакын кесиптеш, курдашым Нинель Зейналовна Гаджиева да катышып, доклад жасаган болучу. Ал көбүнчө салыштырма грамматиканын проблемаларына кызыгып, алар боюнча баалуу эмгектер калтырып кетти. Маселен, ал ушул жыйында түрк тилдеринин салыштырма-тарихий

синтаксистерин түзүү тажрыйбасында аларды: 1. байыркы этап; 2. өтмө этап; 3. жаңы мезгил деп туруп, буга индо-европа синтаксистик конструкциялардын кыйла таасирине дуушарлангандыктары байкалат; ал гана тургай, түрк тилдеринин синтаксистик курулушунун өзү да бир кылка эмес деген эле. Ушуга байланыштуу бир кошумча пикир Н. З. Гаджиеванын синтаксистик көрүнүштөрдү этапташтыруусу жалпы эле биздин кыргыз тилинин тарыхын академик Б. М. Юнусалиевдин үч мезгилге байыркы, орто жана жаңы мезгилдер деп бөлүштүрүүсүнө үндөш десем, жаңылыш болбос деген пикирдемин. Ал гана тургай, автордун акыркы пикири синтаксистеги индо-европалык таасир жөнүндөгү оюн мен толук колдоп, өзүбүздүн тилибизден эле байкалган кеп нерселер тиги ойду ырастап тургандыгын кошумчалай кетсек болот деген ойдомун.

Бул конференцияда МГУнун профессору, турколог Эльвира Александровна Грунина «13-14-к. дардагы жазма эстеликтердин тили – «электен өткөрүлгөн» (обработанный) адабий тил» деген темада доклад жасап, анын негизги идеясы фольклор чыгармалардын «адабий тил» түшүнүгүнө байланыштуу ролу жөнүндө кеп козгоп келип, «адабий тил» термини ар бир тарыхый мезгилде өз алдынча тарыхый роль ойнойт да, ар мезгилде системалуу мүнөзгө ээ болуп турат; поэтикалык чыгармалардын алгачкы негизи да фольклордук чыгармаларга барып такалат дейт. Ушул эле конференцияда Э. Р. Тенишев болсо, адабий тилдердин тарыхын изилдөөгө бет буруп, алардын типологиясына жана алардын өздөрүн академиялык планда (б. а. текстологиялык талдоолор жүргүзүү менен) басмадан жарыялоо милдетин колдоого чакырган эле. Ал эми бу кишинин да өмүрүнүн акырына жакын мезгилдерде «Манастын» тилине кайрылып, анын алгачкы болжолдуу формаларынын кандайча болгондугун мисалдар менен кош топ, өзүнүн «Древний кыргызский язык» деген атайы китепти Кыргызстанда жарыялашы эле тиги жогорудагы ойлорун ишке ашырууга жасаган аракети деп бааласак, мындай пикирдин ушул жерде айтылышы орундуу сыяктанат.

Ошол эле 1985-жылдын 23-28-сентябрлеринде Туркиянын Стамбул шаарындагы Стамбул Университетинин адабият факультетинин жоопкерчилигинде өтүүчү 5-Эларалык Түркологиялык Конгресске чакырылып, ошол жыйынга барып катышуу максатында бүтүндөй түрк тилдүү чөлкөмдөрдөн бир тобубуз Москвадан учуп, жолдо Софияга түшүп, анда конуп калып, эртеси Стамбулга учуп жеттик.

Биздин делегацияда Э. Р. Тенишев, К. Мусаев, этнограф Вл. Басилов жана МГУдан Леонид Павлович Кызласов, Казандан Д. Тумашева, М. Закиев, тарыхчы Шамил Мухамедьяров, Алматыдан А. Кайдаров, Ташкенден археолог Г. Пугаченкова ж.б. болуп барганбыз.

Бул жыйынга чет өлкөлөрдөн: Венгрия, ФРГ, ГДР, Франция, США, Норвегия, Финляндия ж.б. лардан да көп белгилүү түркологдор катышып, Түркияга биринчи мертебе баргандыктан бизге (мага болсо андан бетер) өлкөнүн өзү, Стамбул андан бетер, анын кайталангыс архитектуралык жайлары унутулгус таасир калтырып, күнтүнү дээрлик бардыгын көрүп чыгууга куштар болуп, бирок ошол 5 күндүн аралыгында барган жерибиздин ажайып орундарына жалпысынан эле көз чаптырууга жетиштик окшойт. Биздин делегацияны «Ата-Түрк» аэропортунан проф. Осман Серткая менен Стамбулдун тургуну, Мармар ун-инин мугалими Надир Давлет деген татар жигит (түпкүлүгүндө ал илгери Россиядан жер которуп, Кытайга чыгып кеткен татарлардын тукумдарынан экен; 1949-ж. гы Кытай Революциясынан кийин алардын бир тобу дагы жер которушуп, Түркияга көчүп келгендердин бирөө экен, бечара) экөө тосуп алышып, Стамбулдун Европа жагынын батышында Мрамор деңизинин боюна жайгашкан жайкы пансионат «Атакөйгө» орноштурушту.

Бул жыйындын башатына келсек, анын 1-си ушул эле өлкөдө 1972-жылдан башталып, ошондон бери маал-маалы менен өткөрүлүп келе жаткан экен.

Бул биз барган 5-Конгреске 26 өлкөдөн 264 делегат келиптир.

Анык кызыктуу окуялар Конференция ачылып, анын программасы колдурубузга тийгенден кийин башталды. Анткени жыйындын программасы өтө кеңири проблемаларды камтып, эң башында Байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин ирилеринин бири Түрк тили (Билге Каган отурумуну) деп аталып, салтанаттуу ачылыш, куттуктоолор жана сыйлык ыйгарылгандан кийин (академик А. Н. Кононовго берүүнү чечишкен экен, бирок өзү ден-соолугуна байланыштуу келбей калгандыктан, тапшырып коюу үчүн сыйлыкты Э. Р. Тенишевге беришти) тиги негизги теманын тегерегинде эң кызыктуу сөздөр болгон.

Маселен, аталган тема боюнча негизги докладды жасаган Осман Фикри Серткая өзүнүн түркологдук кесиби кылып тандап алган проблемасы Байыркы Орхон жазуулары болгондуктан, анын текстеринин тиги же бу саптары күнү бүгүн да окулушу талаш-тартыш туудуруп

келе жаткандыктан, бул жыйындын катышуучуларынын көңүлүн, маселен, тиги жазуулардын ирилеринин бири арналган Билге Каганга 1250 жылга толгондугуна байланыштуу, ташка жазылган тамгалардын сүрөтүн келтирип туруп, текстин кытайчасында Капаган Каган «Мо-жо» деп аталат да, ал түркчө Бөгө Чөр деп окулат. Бул ат Күл-Тегиндин текстинде да «түрк Бөгө Каган» деп кайталанат. Капаган Каган ошол эле Билге Кагандын синоним аты. Ага арналган жазууда «Капаган Каган йети отуз йашта (б. а. 23 жашында) каган болмуш этти; теги чор эрти» дегендерди «теги чор» (биз буларды «теги чоро» деген мааниде окусак да болот дегенди кошумчалагым келет, Б. О.). Осман бей бул темага кийинки дагы бир нече жыйындарда кайрылып, макалалар да жарыялады. Анын ушул маселеге арналган бир макаласынын менде оттиски да бар.

Ушул эле Конгресстин тарых секциясында толгон кызыктуу докладдар окулду. Алардын бири -ФРГнин Кельн шаарынан келген Баймурза Хаят мырзанын «Өзбекстандагы 1918-34-жылдардагы басмачылык кыймылы тууралуу» деген доклады кызуу талкуулар, өз ара келишпес карама-каршылыктуу көз караштар менен коштолуп, угулду. Анын негизги кредосу «Түркистанда болуп өткөн бул кыймыл орустарга каршы, саясий – социалдык, улуттук боштондук кыймыл болгон» дегенине биздин делегациянын мүчөсү Владимир Басилов каршы чыгып, аталган окуялардын советтик тарых илиминин нугунда – Орто Азия чөлкөмүндө советтик бийликти орнотууга каршы көтөрүлүштөрдүн «басмачылык» деп аталган жалпы аты деген таризде сүйлөп чыккан болучу. Бул жерде Баймурза Хаят ким?, анын улуту, кесиби, мекени кайсы элден? дегендей суроолорго жооп эмнеде? Биз менен Стамбулда бул киши кездешкен кезде 66 жаштагы адам экен. Өзү Өзбекстандык, анын «мен Фергана чөлкөмүндөгү же Маргалаң, же Намангандыкмын» деп айткандай болду эле. Бул – баягы белгилүү Муса Жалил, Азамат Алтай (Кудайберген Кошоев) ж.б. советтик армиянын катарында жүрүп, 1942-жылдарда немистер туткундап кеткенден кийин, тагдырдын «тамашасына» кабылып, «Түркстан легионунун» курамында душман тарапта согушту улантып, ал аяктагандан кийин ошол ФРГде калып кеткен адам экен. Ал эми ошол Конгресс маалында биз менен кездешкен кезде үй-бүлөлүү, бала-бакыралуу, жубайы да немка экен. Анысы менен кийин дагы бир курултайга барганымда кездешип, Баймурза аксакал кыйла жашап калган байбичеси менен да тааныштырган.

Мекенинен адашып, жердештеринин төбөсү көрүнсө, алар менен таанышып, саламдашууга өнтөлөп, аракеттенген дагы бир жигит Тимур Кожооглу өзбек тил жана адабиятын кесип кылып алып, ал кезде Анкарадагы университеттердин биринде жана Мюнхендеги «Азаттык» радиосунда иштеп жүргөн жаш жигит да биз менен таанышып, жыйындын танапистер аралыгында тиги санжыргалуу эстелик-жайларга ээрчитип барып, өзүн да тааныштырып, бизге көбүрөөк жакындашууга аракеттенип жүрдү. Ал кадимки Бухара Республикасынын 1-президенти, Осман Ходжаевдин уулу экен, Мунун атасы да 20-жылдардын башында Афганистанга алгачкы расмий визити менен барып, сүйлөшүүлөр жүргүзүп жаткан мезгилде, аңгыча анын Республикасы кулатылып, ал жерде биротоло совет бийлиги орнотулгандан кийин, тиги Бухара Республикасынын экс-президенти адегенде Иранга, андан соң Түркияга эмиграцияга кетип, ал өлкөдө аталган мамлекеттин эмиграциядагы президенти катары Кемал Ататүрктүн камкордугунда өмүрү өткүчө (1968-ж. чейин) Стамбулда турушуп, Тимур мырза жогорку билимди Америкадан алып, алгач Мюнхенде «Азаттык» радиосунда иштеп туруп, бизге кездешкен маалда да ошол эле радионун өзбек редакциясын башкаруу менен катар Түркияда да Анкарадагы бир ун-те эмгектенип жүргөн кези экен. Келинчеги да өзбек кызы; эки кыз, бир уулу бар экен. Ал заманда Баймурза Хаят да, Кожооглу да Өзбекстанга келүүгө укуксуз кездери экен.

Күндөрдүн биринде адегенде Абдуали Кай даров менен, андан соң биз менен атайы таанышкан дагы бир түрк Кипр түрктөрүнүн өз алдынча өлкө болуп, кипрлик гректерден бөлүнүү кыймылынын жетекчиси Деңкташ деген адам да бул конгресске катышууга келгендердин бири экен. Ошондойлордун дагы бири 1918-жылы жанагы басмачылык кыймылы башталаар менен алардын арасында жүрүп, акыры Сауд Аравиясына кетип калган, өзү түркстандык Шахабуддин Ясеви деген өзбек өзүн «кадимки Хожа Ахмед Ясевинин урпактарынан болом» деген киши менен таанышып, ал бечара да «мен Түркстанга баргамын; Хожа Ахмед Ясевинин мавзолейи оңдолуп, калыбына келтирилип, музей болуп турат. Айланасындагы бардык эстелик, атактуу адамдардын кабыры сакталып, аймагы бүтүндөй кайтарылып турат» десем, жан-алы калбай, көзүнө жаш алып, мага Курандын бир кипкичинекей китепчесин берип, өзүм Аравиянын Мекке шаарындамын; андагы медиреселердин биринде майда

кызматкермин; Түркиядан ажы зыяратка баргандарга жардамдашып жүрөм деди. Мен ал киши менен жердеши, москвалык түрколог-кесиптешибиз Кенесбай Мусаев жана Эдгем Рахимовичтерди да тааныштырып койдум.

Конгресстин дагы бир катышуучусу СШАдан келген, Висконсен университетинин профессору, андагы Түркология институтунун башчысы, кесиби тарыхчы Кемал Карпат деген түрк. Анын жердиги Румыния түрктөрүнөн экен. Бул адам Советтер Союзундагы түрк тилдүү республикаларда эмгектенип жаткан турколог тилчи, түрколог-тарыхчылардын айрымдарын СШАга чакырып, бир жыл – жарым жыл өз кесиптери боюнча ошол Висконсен унтинде лекциялар окутуп, алар аркылуу Союздагы тиги кесиптер боюнча иштегендер менен жакындан тааныш болууга жанын үрөп жүрүп, бир топтору менен тааныш болгон адам экен. Проф. Кемал Карпат өзү бул Конгрессте сүйлөгөн сөзүндө: «мен АКШда эмгектенип жаткан 202 түркологдун атынан жыйынды куттуктайм» деп келип, ал кездеги биздин өлкөдө түркология проблемалары бир жактуу «Түркияда бул илимдин пантүркизм панисламизм маанайында жүргүзүлөт» дегендей бааланып жүргөндүгүнө өзүнүн макул эместигин билдиргенден кийин, бизден барган баягы эле Владимир Басилов анын кезкарашына макул эместигин билдирип, реплика берген эле.

Конгресстин программасынын кеңирилигин жогоруда аталгандардан башка дагы «Ахмет Жафероглунун эстелигине арналган отурум»; «Түрк адабияти отурумунун» алкагында жалпы түрк адабияты гана эмес, алардан чыккан белгилүү жазуучу Сами Шемседдиндин чыгармачылыгына арналган отурум; түрк ислам изилдөөлөрү; түрк искусствосунун тарыхы; түрк музыкасы деген проблемалар боюнча жалпы программага 247 доклад, билдируүлөр коюлуп, алардын бардыгы боюнча кеңири талкуу болду.

Алардын арасында Югославиядан эле 35, Венгриядан 15, ошондой эле, бул Конгреске Австралия, Япония, Иран, Британия, Италия, Франция ж.б. өлкөлөрдө түркологияны кесип кылып жүрүшкөн илимпоздор катышышты. Ошол жыйындан тарта мадьяр Жозеф Торма Иштван Вашари, Сусанна Какук, берлиндик Петер Цимме, туркиялыктардан Зейнап Коркмаз, Фикрет Туркмен, Ахмет, Ержуласин, мурда Алматыда таанышкан Талат Текин, Емине Гурсой-Наскали, норвегиялык Бернт Брандемойн ж.б. лар менен таанышып, кийин да булардын бир тобу менен кезеги келгенде жолугушуп жүрдүм.

Буга окшогон кеңири программаны камтыган конгресстердин бир өзгөчөлүгү бардык секция, симпозиумдардын иштери бир мезгилде жүргөндүктөн тиги же бу докладга өзүндүн тандоо менен барып катышып, өзүндү кызыктырган проблема же изилдөөчүнүн пикири менен таанышууга мүмкүнчүлүк туулат. Ошондуктан да тиги мен жогоруда санап өткөндөрдүн илимий багыттары ар түрдүүлүгүнө карабай, мени кызыктыргандыктары да ошондон десем болот.

Бул жыйындан алган дагы бир сабагым түркологиянын проблемалары менен деги эле төгөрөгүн төрт бурчундагылардын кызыкчылыктарын туудургандыгы Программанын аягындагы тизме менен таанышканда саналып көрсөтүлгөн өлкөлөрдүн арбындыгы жана бул илим тармагынын алкагында иликтенип жаткан проблемалардын да аябай көптүгү көрсөтүп тургандай, түрк тилдеринде сүйлөгөндөрдүн дүйнөгө таралбаган жери калбаптыр да, анын илим орбитасына кошулуп алгандыгы менен катар, түрк элдеринин дүйнөлүк цивилизацияга кошкон бараандуу салымдары жөнүндө айтылып жаткандары мени кубандырып, «менин да кесиптенип жүргөн нерсем жогору баалануучу илимдерден турбайбы» деген ойго келтирет экен. Маселен, АКШдан келген Чикаго Университетинин профессору Роберт Данкофф деген адам өзүнүн «Кутадгу-Билигди» 1983-жылы англис тилине которуп басмадан чыгаргандыгын айтканда, «мен түркмүн» дегендердин бардыгы жан-алы калышпай кол чабышып, тиги кишиге таазим кылышты Ошентип. бул Конгресс масштабдуу да, жогорку деңгээлде даярдалып өткөрүлдү. Анда мен «Билге Каган» секциясында: «Кыргызстанда Орхон-Енисей эски жазууларын үйрөнүп изилдеп, жарыялоо боюнча ийгиликтерибиз» деген темада доклад жасаганымда ошол мезгилге чейин кыргызча оозеки сүйлөнгөн кепти уга элек чет элдиктер менден билдирүүмдү бүтүндөй кыргызча айтып беришимди суранышып, өздөрүнүн портатив магнитофондооруна жазып алышты.

Конгресс жүрүп жатканда бир күнү кечинде мени, А. Кайдаров жана Пугаченкова үчөөбүздү түркиялык белгилүү искусствовед Даирбекир мырза шаардын Азия тарабында Мрамор Деңизинин боюна салынган офицерлер клубунун ресторанына чакырып. коноктоду.

Кийинки жылы ал Фрунзе жана Алматыга атайы командировкага келип, мени сураштырып, учураша кетүүгө аракеттенсе, үч тамгага тиешелүү коштоп жүргөндөр: «мени шаарда жок экен, бир жакка кетиптир» дешип, жалган кабар берип коюшуптур. Бизден кийин

Алматыга барып, акад. А. Кайдаровго кезигишип, «Орузбаева ханум менден качып, кездешкиси келбей койду» деп таарыныптыр. Абдуали болсо, андай эмес, сизди коштоп жүргөндөрдүн ашкере «сактыгынан» сиздин келгендигиңизди билбей да калган болсо керек» деп, кечирим сурап, үйүндө кой союп, конок кылып узатыптыр! Ал кетээр менен Кайдаров мага телефон чалып, Даирбекирдин келип. кеткендигин айтканда гана мен анын Фрунзеге келип кеткендигин билип отурбаймынбы!

Конгресс аяктап, үйгө кайтаар алдыбызда СССРдин Стамбулдагы Консулдугуна алардын чакыруусу менен барып, Юрий Петрович Севостьяновдун кабылдоосунда болуп, ал бизди коноктогондон кийин, чакан кемеге түшүп «Атакейге» келип, Осман Серткая менен коштошуп, ага ыразычылыгыбызды билдирип, аэропортко жөнөп кеттик.

Кайра келатканыбызда да Софияга келип конуп калдык. Аэропортто мени Гулянын курсташы, ошол жылдардан мурдараак Болгариянын СССРде Элчиси болуп турган Гуровдун кызы – Зоя тозуп чыгыптыр. Ал мени менен А. Кайдаровду үйүнө алып кетти. Элчи жашап калган, бирок өтө кичипейил, элпек, сыпайы адам экен; орусча суудай сүйлөгөн, арасында куудулданып, далай нерселерди бизге айтып берип отурду. Ал кезде биздин өлкөдө кайра куруу жаңыдан башталып, анын илеби СЭВ өлкөлөрүнө да таасирин тийгизе баштаган кези экен. Ошондуктан ал окуянын тегерегинде да сөз козгоп, ошол кезде Болгарияны эзелден мекендеп калган 100 миңче түрктөрдүн фамилияларын Болгария бийликтери болгарлаштырып жаткандыктары жөнүндө анча жактырбай айтып отурду да, бизде казак, кыргыз өлкөлөрүндөгү абалдарга кызыгып, быякты көп анча билбесин, элчи болуп турганында биз жакка келип кетүүгө мүмкүнчүлүк болбогондугун айтып өкүндү. Көпкө отуруп, мейман болуп, ал кишиге жана кызына ыраазычылык билдирип, бир маалда Зоя күйөөсү экөө бизди аэропорттун мейманканасына жеткизип коюшту. Эртеси түшкө дейре Софиянын айрым жерлерин кыдырдык да, кечке жуук Москвага учуп кеттик.

Кийинки 1986-жылдын май айында Советская Энциклопедия Басмасынын деректери, проф. Виктор Георгиевич Пановдун чакыруусу менен аталган Редакциянын илимий-редакциялык советинин мүчөсү жана КСЭнин Башкы редактору катары аталган кошуундун кеңейтилген отурумуна чакырылып, Москвага барып, ага катышып

келгемин. Кеңешме СССР ИАсынын Президиумунун имаратында (Ленин проспектиси, 14) өтүп, аны БСЭнин баш редактору академик А. М. Прохоров (Нобель Сыйлыгынын лауреаты) ачып, кириш сөз сүйлөгөндөн кийин негизги докладды В. Г. Панов жасап, алды менен БСЭнин 1983-85-жылдардын аралыгында жарыялаган энциклопедиялык адабияттарды мүнөздөп, алдыда 1986-90 жана 2000-ж. дарга карата милдеттерине кеңири токтолуп өткөндөн кийин, жарыш сөзгө чыккан айрым бир басылмалардын жооптуу редакторлору да алдыдагы милдеттерин сүрөттөшүп, аларды пландаштыруунун жүйөөлөрүн негиздешкен эле. Маселен, «Популярдуу көркөм энциклопедиянын» башкы редактору Полевой, металлургия илими боюнча энциклопедиянын башкы редактору акад. Белов, «Кино» энц-сынын редакторунун орунбасары проф. Караганов сүйлөп жатып, ошол кезде жаңыдан сахнада орун алууга баш койгон «массалык маданият» деп аталган агымдын бирин жарыя көрсөтө баштаган, ал кезде жаш аткаруучу Алла Пугачеванын «өз талантын ыплас (вульгарный) көрүнүштөр менен коштогон өнөрүн сындап, келечекте мындай көрүнүштөр жайылып кетсе, анын классикалык маданиятка зор зыяны тийээрин айткан эле. Көрсө, бул адам көзү ачыктардай көрөөгөчтүк сөз айткан турбайбы! Ал эми, илимий-ред советтин орунбасары Гусев болсо, китеп басып чыгаруу өнөр-жайларын жаңы техника, техникалык прогресстин бардык жетишкендиктери менен жабдып, жаңылоо, жабдуу милдеттери тууралуу, филолог академик Степанов биздин КСЭнин мисалында бардык союздук республикаларда чыгарылып жаткан улуттук универсал энц-диялардын жалпы денгээлинин кыйла жогорулугун белгилеп келип, улуттук тилдерде да илимий терминологиялардын унификацияланыш зарылчылдыгын сунуштап, бул ишти алдыга жылдырууда коштилдүүлүккүн ролун жогору баалоо менен катар, көлөмү 500 басма табактан турган «Языки мира» деген энциклопедиянын даярдалып бүтүп калганын, ошондуктан анын БСЭнин басмасынын планына киргизилишин суранды. «Популярдуу медициналык энциклопедиянын» редактору Лидовдун айтымында, бул аталган китепке медицинадагы кийинки мезгилдердеги жаңылыктардан, болгондо да, диагностика жана дарылоо жаатындагы жаңылыктар бүтүндөй киргизилгендиктен, бул китептин ар бир үй-бүлөдө болушун камсыз кылуу үчүн тиражы жетишээрлик санда болушунун зарылдыгын айтты. Бул жыйында жарыш сөзгө жергиликтүү улуттук-универсал энц-лардын башкы редакторлорунун көпчүлүгү:

Зинкус Латвиядан, Нургалиев – Казакстандан, Шамякин – Белорусиядан, Тим Молдавиядан, Шарахмедов Өзбекстандан, Кудрицкийинадан, мен да, алардын катарында, өз ишибиздеги ийгилик менен катар кем-карчтарыбыз жөнүндө кеп козгодум. Акырын БСЭнин илимий-ред. советинин милдеттерин ургаалдаштыруу боюнча айкын чараларды камтыган токтом кабыл алынды. Ошол эле айдын 27синде СССР Госкомиздатында «Социалисттик өлкөлөрдүн энциклопедисттеринин жолугушуулары» деген атайын кездешүү жыйыны болуп өттү. Анын отурумун да БСЭнин башкы редактору акад. А. М. Прохоров ачып, кездешүүнүн негизги максаты ал кезде ооздон түшпөгөн милдеттердин негизгилери катары соц-изм жөнүндөгү илимди өркүндөтүү, тынчтык үчүн күрөштү, соц-тик техникалык прогрессти ургаалдаштыруу менен катар энциклопедияларды даярдап, чыгаруу жагынан тажрыйба алмашуу менен катар, илимий – техникалык прогреске байланыштуу биргелешип басып чыгарылуучу славониктерди пландаштыруу маселелери тууралуу кеңири доклад жасандан кийин, БСЭнин ред. советинин орунбасары В. Г. Панов энциклопедиялык басылмалардын илимий-техникалык багыттарга тиешелүү терминологияларын унификациялоонун ролун белгилеп, бул маселеде СЭВ өлкөлөрүнүн тажрыйбалары жогору бааланыш керек экендигин айтты.

Ушул окуяны эскерип жатып, өзүбүздүн кыргыз терминологиясы боюнча илгери К. Тыныстанов чыйыр салып кеткен иштин Атамекендик Улуу Согуштан кийин Кыргыз Өкмөтүнүн камкордугунда кыйла жолго салынып, тартипке келтирилип калган илимий-теориялык жана тажрыйбалык табылгалары улантылмай тургай, орто жолдо кошула калган жолбун, адис эмес, же адис болушса да, терминологияны иштеп чыгуунун илимий негиздери менен тааныш эмес делитанттардын менчигине айланып кеткен бул маселени айтпай коюуга да, өкүнбөскө да болбойт, кымбаттуу кесиптештер!

Чогулуштун андан аркы жүрүшүндө кыскача докладдар менен чыккандар да өз тажрыйбаларынан көпчүлүк үчүн кызыктуу ойлоорун ортого салышты. Маселен, «Чоң медициналык энциклопедиянын» башкы редактору И. П. Лидов аталган справочникти жаратуу тарыхына токтолуп, анын 1-басылышы-21. 000 мед. түшүнүктү камтып, 1928-36-жылдары жарык көрүп, 2-басылышы -100. 000 сөздү камтып, 1952-64-жылдары, ал эми 3-басылышы болсо, ~ 130. 000 терминди камтып, 1975-86-жылдарда басмадан чыккандыгын; булар

менен катар, тармактык справочниктерден: аскер мед. энциясы илимий-мед. лык справочник, кыскача мед. энциклопедияларды басып чыгарышкандарын айтуу менен Медицина илиминин, анын тармактарынын да башка илимдерге салыштырмалуу кенендигинен кабар берди. Булар менен катар 60. 000 терминди камтыган мед. лык энциклопедияэнциклопедиялык сөздүктүн 1990 жылда жарык көрүлүшү пландаштырылып жаткандыгын айтты.

Андан удаалаш докладдар менен чыгып сүйлөшкөн СЭВ өлкөлөрүнүн өкүлдөрү: Болгариядан Эмилия Иванова, Венгрия ИлимдерАкадемиясына караштуу Энциклопедия редакциясынын башчысы Бэла Селе, Вьетнам Соц. Республикасынан Нгуэн Ким Тхан жана Фамхыулар, алардан кийин мен, ГДРден Аннета Увар, Латвия СЭнин башкы редактору П. П. Еран, Каз. СЭнин башкы редактору Р. Нурғалиев, Укр. СЭнин ред. орунбасары А. В. Кудрицкий, МНРден Жамбалдорж, ПНРден Р. Лонковский, ЧСРден М. Штепанек (булар 1981-жылы бизге тажрыйба алмашууга келип, кийинки 1982-жылы мен аларга атайы командировкага барып келгемин) сүйлөштү. Булардан кийин Литва СЭнин башкы редактору Зинкус И. И, түркмөн Н. Атамамедов, Грузия СЭнин ред. орунбасары Афтандил Сакварелидзе, Өзбек СЭнин ред. орунбасары Д. Шарахмедов, А. Петрашкевич БелСЭнин редакциясынан, Молдавия СЭнин башкы редактору А. И. Тимуш ж.б. лардын ар бири өздөрү түзүп, чыгарып жаткан энциклопедиялык басылмаларды түзүүдө топтолгон тажрыйба, келечек пландары, бири-бирибизден ооштуруп алууга татыктуу тажрыйбалар тууралуу кеп козгоо менен катар, СЭВ өлкөлөрүнөн үйрөнө турган тажрыйбалардын арбындыгы атайын акцент менен белгиленип жатты.

Бул жыйында негизги докладдардан кийин башталган дискуссияда энциклопедиялык адабиятка киргизиле турган илимий түшүнүктөрдүн дефинициялары (аныктамалары) тактыкты талап кылып, б. а. тиги же бу терминге бирөө «мындай» деп, экинчиси «андай» деп чечмелөөгө жол берилбей тургандыгын эреже катары колдонуу зарыл болгондуктан жана алдыда саясий предметтер боюнча түзүлүүчү энциклопедияларда, маселен, «зрелый социализм», «развитой социализм», жаңы илимий түшүнүктөрдөн «радиоволны», «радиоактивные лучи», «лазерные лучи» сыяктуу терминститутүшүнүктөргө кандайча эмне деген так илимий аныктама беребиз дешти. Ошондой эле, улуттук тилдерде да математика, физика, биология, химия,

космонавтика сыяктуу илимдер боюнча жана информатика боюнча да «банк данных» деп аталган жалпы электрондук картотеканын түзүлүшүнүн зарылчылыгы тууралуу, ошону менен бирге, энциклопедиялык справочниктер окуу процессинин бардык этаптарында Чехословакия, Болгария ж.б. өлкөлөрдө окуу китептеринин ордуна колдонулуп, ар бир үч жылда жаңыртып басмадан чыгарылып туруусу салтка айлана баштагандыгын жана өтө пайдалуу жөрөлгө деп эсептеп, бул тажрыйбаны, жалпы эле соц. өлкөлөр менен тажрыйба алмашууну ургаалдаштыруу зарылчылыгы тууралуу сунуштар Жолугушуунун жалпы, сунуш-рекомендациясына да киргизилип, жыйын аяктаган эле.

Ошол эле 1986-жылдын 25-30-августтарында Азия жана Түндүк Африка өлкөлөрүнүн Чыгыш таануучуларынын ФРГнин Гамбург шаарында өтө турган 32-Эларалык Конгрессине катышуу үчүн СССРдин илимпоздорунан куралган делегациянын курамында мен да алар менен бирге Москвадан жолго чыктык. Делегацияны СССР ИАсынын Чыгыш таануу Институтунунун деректиринин орун басары, т. и. д. Г. Ким деген тарыхчы жетектеп, делегация 30дан ашык окумуштуулардан туруп, алардын арасында Ташкенден андагы ИАнын Чыгыштаануу Институтунун мурдагы деректири, атактуу «Бабур-Наменин» орусча жаңы басылышын жетектеп, анын Баш сөзүн жазып, чыгарган, тарых илимдеринин кандидаты С. А. Азимжанова, СССР Тил илимдер институтунан доктор Кенесбай Мусаев, башка союздук республикалык академиялардан да бир нечеден адам алардын көпчүлүгү тарыхчы, этнолог, фолклористика ж.б. илим тармактарынын өкүлдөрү экен. Москвадан самолет менен ФРГнин Франкфурт-на-Майне шаарына дейре учуп барып, анда бир суткача туруп, ал аралыкта ал шаардан Гетенин туулган үй музейин (2-дүйнөлүк согуш мезгилинде үстүнө бомба түшүп, талкаланын калган имарат согуштан кийин өз ордуна кайрадан курулуп, үй-музей калыбына келтирилген экен), Франкфурт Университетинде, Сүрөт жана археологиялык галереяларда болуп, кечке жуук поездге түшүп, Гамбургду карай жол тарттык. Берлинден башталган темиржолдун боюнда Майнц, Кассель, Бонн, Кельн, Дюссельдорф, Дортмунд, Ренабрук, Бохум ж.б. Юдон ашык шаар бар экен. Жолдуката поезд ар бир шаардын вокзалында 20-30 мүнөт гана токтоп, Рейн дарыясын бойлоп жүрүп отурат экен. Жолдо Боннго (анда бул шаар ФРГ мамлекетинин борбору эле) үч күн токтолуп, анда далай жерлерди кыдырып көрдүк: алды менен

биздин мейманканабызга катар эле имарат кадимки атактуу композитор Бетховендин туулган үйү азыр ал анын үй-музейи экен: эки кабат чакан имаратта бирин-серин болсо да, композитордун эне-атасы өздөрү урунган буюм-тайымдары, баласынын да жаш курагында ал шаардан кеткиче урунган буюмдары, алгачкы нота жана музыкага машыккан инструменти сыяктуу нерселер сакталып турат экен. Бонн шаары жети дөбөгө жайгашкан эски шаар болгондуктан анын тарыхый кебетесин сактап калуу үчүн ал шаарга чар-жайыт азыркы конфигурациядагы көп кабаттуу бийик имараттарды курууга шаардын муниципалитети уруксат бербейт экен. Бар болгону Рейндин чыгыш жээгинде кадимки «Штерн» сыяктуу чоң гезиттердин редакцияларынын көп кабаттуу имараты, ошондой эле дагы бири Рейндин батыш жээгине салынып, анда эл аралык ири фирма корпорациялардын оффистерин жайгаштырылган экен Кечинде шаардын Ратушасына мэрдин расмий кабыл алуусунда болдук. Ал адам биздин делегацияны жылуу кабыл алып, бул шаардын тарыхы жана азыркысына байланыштуу кеп кызыктуу кабарларды айтып берди. Эртеси Боннго жакын эле аралыкта жайгашкан Келнге экскурсияга бардык. Ал шаар илгерки Рим бийликтеринен бери жашап келаткан шаар болгондуктан анда илгерки – ошол мезгилге тиешелүү шаар урандылары, ал шаарга баргандардын атайы көңүл бурулуучу жайы – төбөсү обомелжиген Кельн Соборунун имараты: анын эң чокусундагы сереси – дүйнөдөгү мындай чиркөөлөрдүн бийигигин экинчиси экен. Шаардын калкы да сан жагынан өтө көп, окуу жайлары, маданий жана тарыхый орундар жыш жайгашкан, барган адам бир – эки күндө таанышып бүтө койбос ири шаарлардан экен. Эртеси Мусаев, Азимжанова үчөөбүз атайы ФРГнин башкы өкмөттүк жайы Бундестагды сыртынан, аны курчап турган паркта орнотулган, ФРГнин канцлери Конрад Аденаурдун эстелигин барып көрүп (ал анын башын гана элестетет), паркты эмин-эркин аралап чыктык; ал эмес, Азимжанова экөөбүздү Кенесбай Мусаевич Бундестагдын кире бериш тепкичине отургузуп, фотого да тартты. Муну ымыйан-чымыйанына чейин жазып жаткан себебим – тиги өкмөттүк бийик имаратты сыртынан кайтарып жүргөн куралчан эки солдат «жөнөкөй эле туристтерден болсоңор, аралап кере бергиле» дешти. Ал эми аталган имараттын өзү да жогоруда айтылган эреже курулуштун бардыгында сакталгандыктан Бундестаг да эки кабат эле жапыз курулуш экен. Анткени, көрсө жалпы эреже деген нерсе барыга бирдей сакталуучу нерсе турбайбы!. Түштөн

кийин вокзалга келип, поездге түшүп алып, Гамбургду көздөй жол тарттык.

Конгресстин иши негизинен Гамбург Университетинде ачылып, ошондо өттү. Анын пленардык отуруму Университеттин негизги корпусунун актовый залында ачылып, ФРГ Илимдер Академиясынын президенти жана ИКАНАСтын туруктуу башкармасынын мүчөлөрүнүн кайсы секцияларга жетекчилик кылуулары, бул уюмдун башынан иштерине катышып келе жаткан мүчөлөрү куттуктоо сөздөрүн сүйлөгөндөн кийин, баш-аягы 15 секциянын иштерине ийгилик каалашып, ал күнү отурум аяктап, кечинде Гамбург опера театрында берилген чоң концертке катыштык.

Эртеси секциялардын иштери башталганда ар бир делегат өзү тандаган секциянын ишине катышууга эркин мүмкүнчүлүк болгондуктан, өзүндүн билдирүүндү же докладдың болуучу секцияга сөзсүз катышуудан тышкары, тигиндей эмин-эркин жүрүү мүмкүнчүлүгүнөн пайдалана алдык. Анын үстүнө, Конгресстин иши күнүгө эртең мененки саат 10дон күндүзгү 3кө чейин созулуп, андан кийинки бош убакытта күн мурун жарыяланып койгон экскурсиялардан тандап алганыңа катышууга мүмкүнчүлүк болду.

Биз Кенесбай Мусаевич экөөбүз мүмкүн болушунча негизинен 13-секциянын (түркология) ишине катышып, андагы докладдарды уктук; өзүбүз да ошол секцияда билдирүүлөрүбүздү окудук. Ара чоллоодо 3-секциянын алкагында алтаистика жана моцголоведениге арналган субсекциянын ишине да катышып, анда окулган айрым докладдарды угууга жетиштик. Бирок делегациянын курамында жүргөн, мурдатан тааныштарым Иран тарыхы боюнча адис, ленинграддык Алаев, японист Алпатов (бул киши Д. Поливанов жөнүндөгү китептин да автору, илимий дүйнөгө белгилүү чыгыш таануучу) ж.б. лар болушкан. Деги эле бул Конгреске атактуу, түрдүү адабияттарда аттары аталып жүргөн илимпоздордун басымдуу көпчүлүгү катышканы жыйындын зарыл керектүү изилдөөлөрдөн болгон чыгыш таануу илиминин масштабын да, дүйнөлүк масштабда кызыктуу илим тармагы экендигинин кезектеги далили да болду.

13-секцияны Берлиндеги Фраер (Эркин) Университеттин профессору, доктор Петра Капперт-Хаузе жетектеп (өзү аталган университетте түркия түркчөсү бонча адис экен), бизге – түркологдорго өзгөчө көңүл буруп жүрдү. Ал секциянын ишине анда-мында баягы Хельсинкиде таанышкан туркиялык искусствовед Есин-ханум

да катышып, ал мени көрөөр менен эле таанып, жыйындын үчүнчү күнү кечинде Гамбургдагы Түркиянын Консулунун расмий кабыл алуу кечесине чакырып барды. Көрсө, мындай расмий кабылдоо ар бир өлкөнүн консулдуктарында мындай чоң жыйындарга өз өлкөсүнөн келгендерге атайын көңүл буруп коюу максатында милдеттүү түрдө өткөрүлүүчү салт экен. Ушундай эле кабылдоону баягы 1976-жылы ПИАКтын Хельсинкиде өткөн конференциясынын учурунда да Түркиянын андагы консулу өткөргөндө, ага биз да чакырылып, Есин-ханум өзүнүн жары – ал мезгилде Түркиянын СССРдеги Ыйгарым-укуктуу Элчиси болуп турган Есин-мырза менен барган болучу) барганбыз.

Түркология секциясынын ишин күн сайын бирин бири алмаштырып, доктор Луи Базен (франциялык белгилүү түрколог), ПИАКтын генсеги Д. Шинор, венгиялык проф. Г. Хазаи ж.б. лар жетектешип, өздөрү да докладдар жасашты. Мындан тышкары, япониялык илимпоз докт. М. Мори Енисей жазууларынын биринде кездешүүчү «секкиз адаглыг барым... «деген сөз тизмегиндеги «барымды» түрк элдеринде таралган «барымта» «мурдагы талоондун эсесине чегерилүүчү төлөм» маанисиндеги сөз менен байлаштырылган этимологияны сунуштаган докладдын окуган. Ал эми Емел Есин-ханум болсо, көчмөн элдерге таралган «тамгалардын» алгач көк-түрктөрдүн династиялык өзгөчөлүктөрүн да күбөлөгөн белгилеринен болуш мүмкүнчүлүгүн божомолдогон оюн ортого салган болучу. Япониялык дагы бир изилдөөчү Тори Сагучй сарыг-йугурлардын этностук тарыхына байланыштуу доклад менен чыккан.

26-августа эртең менен проф. Шинор өзүнүн негизги иришип жүргөн проблемасы байыркы Орхон-енисей жазууларынын (тилдик өзгөчөлүктөрү болгондуктан ал бу жолу Бумин Истеми (кагандын мындайча аталышын этимологиялык планда талдап, аларды «иштеме», «туменди» «түмөн» сөзү менен байланыштуу чечмелөөгө аракеттенген. Ошол эле күнү мен «Современное состояние и перспективы развития тюркских языков» деген темада сүйлөп, аны кыргыз тилинин учурдагы колдонулуу алкагындагы өзгөчөлүктөрүнө байланышта баяндагамын. Мага бир топ суроолор беришип, алардын көпчүлүгү Кыргызстандан сырткары жашаган кыргыз диаспоралары жана алардын саны тууралуу, алардын таралган аймактары, алар менен биздин байланыштарыбыз, тилдериндеги жылыштар ж.б. ларга кызыгышкан. К. Мусаев болсо «Межязыковые контакты

тюркских языков» деген темада сүйлөп, маселен, түрк тилдери жана «Слово о полку Игореве» нин тилиндеги түркизмдер; орто кылымдардагы түрк, моңгол-манжур, араб-перс тилдик таасирлердин түрк тилдеринин лексикасындагы издери деген планда жасаган доклады да угуучулардын кызыкчылыгын туудурган. Ошентип, бул секцияда окулган доклад жана билдирүүлөр жасалып, баш-аягы 25 доклад угулуп, алар байыркы түрк эстеликтерине, орто кылым жазма чыгармаларды ар тараптуу иликтөөгө, түркия түркчөсүнүн филологиясына, грамматика проблемаларынан ат атооч, фонология, тилдер аралык байланыштар ж.б. ларга арналып, жалпысынан япониялык түркологдордун арбындыгы, ошондой эле, башка катышуучулардын СССР, АКШ ВНР, Болгария, Туркия, Франция жана Норвегиядан келген изилдөөчүлөрдүн активдүү катышуусу менен өткөн. Иш арасында бир күнү кечинде Гамбургду жарып өтүп аккан Альстер дарыясын катерге түшүп кыдырып чыктык; кечкисин бир күнү Ильза Сиртауастын эжеси Лилленикине конокко бардык, эртеси анын иниси Альфред ресторанга чакырып барып коноктоду да, андан чыккандан кийин эжесинин шаардын сыртындагы дачасына да алып барды. Биз Кенесбай Мусаевич экөөбүз дайыма Азимжанова айымды бирге эрчитип жүрдүк. Ильзанын бизге тигинтин көңүл буруп, урук-туугандарынын бардыгынын үйлөрүнө чакыртып, аздектеп сыйлагандыгынын себеби Ильза менен таанышкандан кийин (аны менен 1-жолу 1969-жылы ПИАКтын 12-конференциясында Берлинде таанышкамын); андан кийин да удулу келип калганда Алматыда, Ташкенде, Фрунзеде, Хельсинки жана Стамбулда кездешкен сайын ага сый көрсөтүп, китептер берип, сыйлап жүргөндүктөн бул жолу да Конгресс ачылаар алдында мени Университеттин ректоруна эрчитип барып, тааныштырып, мага көңүл буруп койоорун суранганда ал киши да мени жылуу кабыл алып «Сиздин курдашыңызды мен төбөмө көтөрүп алам» деп экөөбүздү тең ыраазы кылган болучу.

Бизге Конгресс аяктагандын эртеси бүтүн делегаттар үчүн чоң экскурсия уюштурулуп, Гамбургдун түндүк жагындагы Любек шаарына бардык. Ал шаар эмнеси менен туристтерди кызыктырат десек, көрсө ал шаарда немистердин улуу жазуучулары, бир тууган Томас жана Генрих Манндардын дүйнөгө келип, жашап өткөн шаары экен. Алардын үч кабат үйү Томас Манндын «Будденброки (история гибели одного семейства)» деген чоң романынын окуяларында сүрөттөлгөн үй ошол өзү туулуп, өскөн үйүнүн сүрөттөлүшү менен

коштолгондугун экскурсияны жетектеп жүргөн киши да айтып берди. Ал шаарда эң чоң храм ж.б. эстеликтер да бар экен; алар да орду-тү-бү менен согуш маалында бомбаланып, талкаланып, кийинки кездерде гана мурдагыдай калыбына келтирилген экен. Любектен дагы түндүктү көздөй жүргөндө деңиздин жээгинде Травемюнде деген чакан шаарча бар экен. Анын даңкын дүйнөгө чыгарган өзгөчөлүгү ал шаарда «марципан» деген мармелад сымал таттуу момпозуй биринчи жолу чыгарылып, күнү бүгүн да ал атагы шаарды коштоп келе жатыптыр. Анда токтоп, тьяк-биягын көргөндөн кийин бир кутудан «марципан» алып, аны үйгө чейин алып келдик.

Эртеси Гамбургдан поезд менен кайра жолго чыгып, Дюссельдорф шаарына келип, поездден түшүп, автобус менен ал шаарды бираз кыдыргандан кийин аэропортко келип, Дюссельдорф-Москва рейси менен борборго учуп келдик. Ошентип, бул илимий саякат өтө кызыктуу да, далай жерлерди кыдырып, алардагы далай эстеликтерди, ал эл-жерге мүнөздүү өзгөчөлүктөр, мурда угуп-көрбөгөн нерселерди угуп-көрүп, тагдырдын буюрган андай шыбагаларына да ортоктош болгонума канаат кылып, кайра тартканбыз.

Ушул жерде бул чоң Конгресстин тематикасына түздөн-түз тиешеси болбосо да, ошондо уккан бир чыгарманын атына жана затына байланыштуу кийин басма сөздө жана талкууларда козголгон кабарды ушул жерде айта кетүүнү ашыкча эмес деген ойго келип турам.

Ал жогоруда кесиптешим Кенесбай Мусаев өзүнүн докладында айтылуучу көз карашын бекемдөө максатында атаган, байыркы орус тарыхында жазмасынын эң башатындагы жазма эстелик деп эсептелген «Слово о полку Игореве» поэмасынын жаралган мезгили, болжолдуу автору жана орус князы Игордун кошуундарынын печенег (половец) дерге каршы чабуулдарын сүрөттөгөн бул кыска поэманы «орус жазма тилинин да, көркөм чыгармачылыгынын да башатында турган, болжол менен 11-кылымдарда жазылган поэма» дешип, академик Д. С. Лихачев баш болгон жана андан да мурунку белгилүү изилдөөчүлөр, маселен, акад. Рыбаков ж.б. лар даңазалап жүрүшкөндүгү жама-журттун бардыгына белгилүү эмеспи!

Бирок, күтүлбөгөн жерден 2007-жылдын күз айларында Москвадан дайыма сүйлөөчү «Эхо Москвы» радиосунан орус тарыхына байланыштуу, учурдагы жаңы заманда пайда болгон экача көз карашка жогоруда аталган атактуу чыгармада дуушарлангандыгын айтып чыгышты. Ал пикирдин жен-жайы мындайча: биринчиден, 18-кылымда

жашап өткөн орус аристократтарынын бири князь Мусин-Пушкин деген адамдын өз элинин тарыхына аябай кызыккан, орус чиркөөлөрүн түмөн-түрө кыдырып, эски жыл баяндарын чогултуп, көлөмдүү архивдик материалдарды топтогон, орус тарыхынын байыркы учурларына тиешелүү эмгектер жазган киши экен. Ошентип жүрүп, князь Мусин-Пушкин тиги поэмада сүрөттөлгөн окуяларга үндөш фактыларды учуратып, аларды ошол замандын тили менен ырга салып, «Слово о полку Игореве» деген кыскача чыгарма жаратып, аны өз архивинде сактап койгон экен деп, бул окуяга байланыштуу 20-к. дын 60-жылдарында Борис Зимин деген тарыхчы чоң китеп жазып, СССР ИАсынын тарых жана адабиятаануу институттарынын адистерине кабарлап, алардын талкуусуна койгон имиш. Бирок алардын көбү ал кездеги саясий-идеологиялык биржактуу көз караштарды туткунунан чыга алышпай, Зиминди каралашып, китебин да идеологиялык жактан зыяндуу дешип, жаратпай салышат.

Тиги «Эхого... «кабарлаган адам Зиминдин ошол кездеги аспиранты экен; тигинтип устатынын эмгегин жана анын атынын өзүн актоо зарылчылыгын айтып, 1812-жылдагы Россияда болгон Ата мекендик Согуш мезгилинде Наполиондун аскерлери Москваны басып алып, аны өрттөгөндө Мусин-Пушкиндин архивинин көпчүлүк материалдары да өрттөнүп кетип, анча-мынча калгандары азыр да Санкт-Петербургда сакталып турган архивине да кайрылуу зарылчылыгын айтканын өз кулагым менен укканым эсиме түшүп жатпайбы.

Ушул 1986-жылда эмнегедир чоң чогулуш, конференция, симпозиумдар биринин артынан бири өткөрүлүп, илимий окуяларга арналган иш-чаралар көп болгон экен.

Ошентип, Гамбургдан кайтып келээр менен 15-18-сентябрдын аралыгында Ташкенде өтө турган ПИАКтын кезектеги 29-Конференциясынын Советтик Уюштуруу комитети чакырган жыйынына катышуу үчүн бир тобубуз жөнөп калдык.

Анын бул отурумуна да туш-туштан мурдатан такай катышып жүргөн мүчөлөрү (анын анык мүчөсү делип, эгерде анын үч жолку жыйынына катары менен катышса, делегат эсептелип калат) менен катар биздин өлкөнүн булуң-бурчунан келген алтаисттердин саны кыйла арбын болгондуктан Конференциянын программасы да кенен-кесири түзүлүп, ал бир нече подсекцияларды камтыган негизги «Лингвистика», «Тарых» деген эки секциянын алкагында катышуучулар алтай тил илиминин проблемалары, түрк тил илимдери,

грамматика маселелери, моңгол, манжур-тунгустил илимдерине байланыштуу көп кызыктуу доклад, билдирүүлөр жасалган.

Алды менен Конференциянын пленардык отурумун Советтик Уюштуруу комитетинин төрагасы, СССР Тил илимдер институтунун деректири, СССР ИАсынын корр. -мүчөсү, синолог-тилчи Вадим Михайлович Солнцев ачкандан кийин, Өзбек Министирлер Советинин орун басары Усманов, алардын ИАсынын президенти сүйлөп, катышуучуларды куттуктаган соң, ПИАКтын генеральный катчысы Д. Синор, ГДРден Фице, Венгериядан Цегледи, Түркиядан Зейнап Коркмаз, Чехославакиядан Шейман жана жергиликтүү илимпоздордон Г. Пугаченкова, Б. Назаровдор да куттуктоо сөздөрүн айтышты.

Ошол эле пленардык отурумда 1-докладды проф. Э. Р. Тенишев «Основные лингвистические направления в алтаистике» деген темада; венгриялык проф. Андраш РонаТаш «Происхождение и развитие «восточнотюркского» рунического письма»; С. Г. Ляшторный «Генетические корни древнетюркской культуры»; Б. Назаров «Алтаистические исследования в Институте языка и литературы им. А. С. Пушкина АН Узбекской ССР» деген темалардагы докладдарын окушту. Эртеси катышуучулар секцияларга тарашып, ар кимибиз программага ылайык өз билдирүүлөрүбүздү жасап, башкалардыкын да угуп, эски тааныштар менен конференциянын шылтоосу менен өз ара кездешкендигибизге кубанып, ар бирибиз иришип жүргөн кесибибизге байланыштуу илимий проблемалардын иликтеништеринин алдыга жылып жаткандыгына, ошондой эле, мурда угуп-көрбөгөн жаңы проблемалардын да ийгиликтүү иштелип жаткандыктарын укканда андайлардын аз тилибиздин фактыларында да чечмеленсе, пайдалуу болоорун баамдап жаттык. Маселен, теориялык жактан масштабдуу кабар Н. А. Баскаковдун «Огузский ареал тюркских языков в истории консолидации его с адстратными и субстратными языками» деген доклады эле кандай гана тил болбосун анын тарыхы өзүнүн жеке өзөгү гана эмес, чектеш жана обочо турган тилдер менен алакалаш болуп калуу мүмкүнчүлүгү жана алардын издери тууралуу кеп козгоого шарт түзөөрүнөн кабар берчүдөй. Ал эми белгилүү тил тарыхчысы В. В. Иванов болсо ушул эле теманы конкреттештирип, өзүнүн «Об отношении алтайских языков с восточноно-стратическим» деген докладдында чечмелегендей болду. Бул докладдардагы идеяларга үндөш пикирлер Л. Г. Герценбергдин «О характере родства алтайских языков», С. А. Старостиндин «Проблемы генетической общности алтайских

языков», тарыхчы Л. В. Алаевдин «Проблемы перехода от древности к средневековью»; алтаистиканын айрым маанилүү маселелери А. М. Щербак, Талат Текин, Алмас Шейхулов, Е. И. Убрятова ж.б. лардын докладдарында козголду. Мен «түрк тил илими» подсекциясында «Лексические параллели в киргизском и южносибирских языках в свете их историко-культурной общности» деген темада доклад жасадым. Ошентип, Конференциянын программасында саналып тургандай, кунт коюп уккан адамга бул жыйын кап илимий сабактар ала турган билдирүүлөрдү камтыган чогулуш болгон. Ал жерден мурда тааныш болуп калган финн кесиптештерим Пентти Аалто менен Юха Янхуненди, казандык достор М. Закиев, Л. Тугушева өзү татар кыз, бирок ал кезде Ленинградца иштөөчү, М. Ганиев; Д. Тумашева, башкырлар М. Гарипов жана З. Ураксин, сибирлик В. Рассадин, москвалык Е. Поцелуевский ж.б. лар менен кездешип, бирге жүрдүк.

Иш арасында академиктер А. Н. Кононов, Смет Кенесбаев, Э. Р. Тенишев, А. Кайдаров ж.б. лар болуп ошол жылда көзү өтүп кеткен кесиптешибиз, Өзбек ИАсынын академиги, бүт өмүрүн тил илимине арнаган, Константин Кузьмичтин жандай досу урматтуу Виктор Васильевич Решетовдукуна барып, анын аялы менен кызына көңүл айттык; алар бизди Виктор Васильевич менен катар коюлган уулу Гелий Викторовичтердин бейиттерине ээрчитип барышып, биз алар жаткан бейиттерге гүл коюп кайттык.

Аталган конференция аяктаары менен мени, Э. Р. Тенишев, ал кишинин шакирти, карачай Али Чеченов үчөөбүздү Эдгем Рахимовичтин ташкенттик аспиранты, диалектолог Касымжан Мухамеджанов (кийин бул жигиттин докторлук диссертациясы боюнча анын 1-оппоненти да болгомун) машинасы менен Ташкенттин чыгышында Казакстандын Чымкент облусуна караштуу Түркстан шаарына алып келди. Ага барган себебиз – ал шаарга жайгашкан, орто кылымдарда жашап өткөн ислам агартуучуларынын бири, Орто Азия чөлкөмүнө суфизмди тараткан миссионер жана акын Хожа Ахмед Ясевинин мавзолейин көрүп кайтуу эле (конференциянын бизден белек катышуучулары экскурсиялык саякатка Самарканга кетишип, биз андагы архитектуралык комплекстерди мурда барып көргөндүктөн, Түркстанды бет алгандыгыбыз ошол кырдаалга байланыштуу болгон) Хожа Ахмед болсо 1103-жылы орто кылымдарда бул чөлкөмдө атактуу Яссы шаарында дүйнөгө келип, мусулманчылыктагы «суфизм» деп аталган ишенимге негиз салган, уламышта Мухаммед

пайгамбар дүйнөдөн кайтуу алдында өзүнүн «аманатын» (б. а. келечек анын жолун жолдоп, ислам эрежелерин таратуучуну) өзүнүн жанына жакын келүүнү талап кылганда, анын жанына «жарык дүйнөгө келгени 300 жыл болгон» деп эсептелген, уламыштагы азирети Арслан Баб (Салмани Фарс) пайгамбардын жанына келип, тиги «аманатты» алып калган имиш. Ошол олуяга 11 жаш курагында кездешип, Хожа Ахмед андан баягы «аманатты» сурап алып калгандыктан ал Мухамед пайгамбардан кийинки 2-олуя катары ислам дининдегилер сыйынган адам экен. Ошондон кийин ал пайгамбардын жолун жолдоп, өзүнүн суфизм диний агымын даңазалаган «ДИВАНИ ХИК-МЕТ» деп аталган поэмасын жазган адам болгон. Бул чыгарманын өзгөчөлүгү орто кылымдарда ар кандай мазмундагы чыгармалардын басымдуу көпчүлүгү араб-иран тилдеринде жазылып келген болсо, алардан айырмаланып, бул поэма ортоазиялык түрк тилинде жазылгандыктан, ошол мезгилге тиешелүү жазма эстеликтердин ирилеринин катарында түркологияда этибарга алынып, тилдик, адабий жана тарыхый чыгарма катары жогору бааланып, изилденип келет.

Ал эми Ясевинин мавзолейинин айланасындагы археологиялык комплекстин өзү болсо, реставрацияланып, анын аймагындагы тарыхый эстеликтердин катарындагы ал чөлкөмдө жашап өткөн адамдардын (алардын катарында Абдулхаир-Хандын, анын жубайы, Улукбектин кызы. аксак Темирдин чөбөрөсү, Рабия Султан Бегимдин да) кабырлары да эсеп-чотко алынып, паспорттоштурулуп, изилдөөлөр жазылып (орус, өзбек, казак илимпоздору тарабынан), ал эмес, чоң Альбом (түзүүчүсү казак архитектору, изилдөөчү Нагимбек Нурмухамедов) жарык көрүптүр.

Ташкенден кайтып келерибиз менен «Ономастикасынын 1-Жалпы союздук Конференциясынын» өткөрүлүшүнүн мезгили жетип келип, ал биздин Академияда 23-25-сентябрлерде өткөрүлгөн. Болгондо да бул жыйын СССР ИАсынын, Н. Н. Миклухо Маклай атындагы Элдердин достугу Ордендүү Институту, Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту жана Кыргыз ССРинин Географиялык коомунун биргелешкен конференциясы болгондуктан Москвадан аны даярдоо ишинин Уюштуруу комитетин дүйнөгө белгилүү ономаст ВА. Никонов экөөбүз төрага болуп), мүчөлөрү катары биздин белгилүү географыбыз С. Өмүрзаков, Ташкенден Э. Бегматов жана С. Караев, москвалыктардан Э. М. Мурзаев, Р. Жарылгасынова, И. Добродомов, Г. Донидзе биздин Шераалы Жапаров менен А.

Осмонов, Алматыдан Т. Жанузаков жана Казандан Г. Саттаровдор; жооптуу катчылык К. Коңкобаев менен ферганалык С. Губаеваларга тапшырылып, конференция тийиштүү деңгээлдеги даярдыкта өткөрүлүп, катышуучуларды Ысык-Көлгө алпарып келгенден кийин тараган болучу.

Жыйынды анын төрагасы катары мен ачып, Кыргыз Республикаларынын жетекчилигинен ИАнын корр. -мүчөсү А. Карыпкулов жана биздин ИАнын президенти Н. П. Лаверовдор катышып, куттукташып, пленардык отурумда И. Добродомов «Сравнительный метод в тюркской ономастике», В. А. Никонов «За чистоту марксистско-ленинских принципов ономастики», Э. М. Мурзаев «Тюркские этнопонимы» С. Г. Кляшторный «Этнопонимия в древнетюркских памятниках» деген темаларда докладдар окушкан.

Конференциянын секциялары «этнонимия» (3 отурум); «антропонимия» (6 отурум); «топонимия» (8 отурум); «космонимия» (1 отурум); «зоонимия» (1 отурум); «теонимия» (1 отурум); «собственные имена в художественной литературе» (1 отурум) жана «общие вопросы ономастики» (1 отурум) менен, эң акырында жыйынтыктоочу пленардык жыйында менин жана С, Өмүрзак менен К. Коңкобаев үчөөбүздүн биргелешкен «Итоги и перспективы кыргызской ономастики»; И. Г. Добродомовдун «Взаимодей, ствие иранской и тюркской этнонимии в топонимии Северного Причерноморья»; А. Т. Кайдаровдун «Способы выражения теонимических представлений и понятий у казахов»; Т. Жанузаковдун «Состояние исследований и перспективы развития тюркской ономастики» жана Э. Бегматов, А. Жумаев жана Г. Саттаровдордун «Проблемы региональной ономастики» деген аталыштардагы докладдары менен конференция аяктаган эле. Бул конференцияга келген сибирлик белгилүү илимпоз алтаист Андрей Петрович Дульзон талкууга катышып, докладдында сөз арасында бизди кыргыздарды кызыктырган «кыргыз», «Кыргыз Нор», «карачай\сай» ж.б. сөздөрдүн этимологияларын чечмелеп келип, акыркы сөздү «карача» старшая мать деген сөздөн алып чыгууну сунуштаганда мен ага: кыргыздарда: «карачанын каарынан сактан» деген фраза бар десем, аны жазып да алганы эсимде. Анткени тилдерде сөз айкаштарынын келтирилген мисалдагыдай туруктуу (өтмө) мааниге эгедер болушу аларда тике мааниден өнүгүп чыккан логикалык кийинки түшүнүктөрү ушул айтылган эреже менен түшүндүрөт эмеспи.

Жогоруда саналган секцияларда элдин уруу-уруктарынын, адам аттарын, жер-суу атоолорун, космос – ай, жылдыз, планеталардын жана жаныбарлардын (фаунага) жана өсүмдүк дүйнөсүнө (флорага) тиешелүү атоолор гана эмес диний ж.б. ишенимдерди билдирген энчилүү аттар жогоркудай градацияларга бөлүнүп, алардын келип чыгыштары тургай, башка дагы тилдик белгилери морфология жана синтаксистик жактан, келип чыгыш жана аймактык таралуу өзгөчөлүктөрү да тилдик байланыш ж.б. проблемалардын алкагында каралууга татыктуу болгондуктан сөздөрдүн бул тобу «ономастика» деп аталуучу илимдин объектиси гана эмес, тилдердин ар биринин сөз байлыгында анын жартысына жакынын ээлеген бөлүгү болуп отурат.

Ошондуктан бул Конференция лингвист, географ, тарыхчы, фольклорист, теолог, гляциолог ж.б. кесип ээлеринин арасында дайыма кызыкчылык туудуруп келген проблемалардан болгондуктан, алардын бардыгын санап отурбай, жогоруда айткан пикиримди бекемдөө үчүн айрым докладчы жана алардын билдирүүлөрүн гана санап коймокчумун: казак илимпозу, белгилүү топонимист – доктор Айтым Абдрахманов «Древние этнонимы источник изучения этногенеза казахов», болгариялык илимпоз Х. Тодоров «Слово «казак» в болгарских диалектах», тувалык Б. И. Татаринцев «Происхождение этнонима «туба топа», жубайлар Градовдор «Новые гипотезы происхождения термина «башкорт», Г. Корнилов «Названия стран, народностей, населенных мест на -ел (-ал)», Кобычев «Ранние тюрки на Кавказе по данным ономастики и фольклора», Х. Данияров ж.б. лар «Афросиаб не топоним, а антропоним», Осетиядан келген изиддөөчүлөр Ю. Каражаев менен К. Жусуевалар «Тюркские этнонимы в осетинской антропонимии», И. Котляр «Этнонимы и топонимы в фамилиях тюркского происхождения у крымчаков», С. Умурзаков «Некоторые вопросы изучения киргизской топонимии», Ө. Караев «К географическим названиям Могулистана 14-16 вв. А. Мокеев «Историческая топонимия Киргизии 17 века и первой половины 18 века», Н. Максютлова «Приметы с названиями небесных тел у башкир», Р. Кунгуров кесиптештери менен «Зоонимы в древнетюркских письменных памятниках 6-8 веков», М. Юхма «Из чувашской теонимии» сыяктуу темалардагы 162 доклад окулган экен. Ошентип, бул жыйыныбыз бир жагынан, Конференцияда каралган проблемалардын илимий жактан актуалдуулугун, анын бардык жагынан терең изилденишинин зарылчылыгын, бирок түрк ономастикасынын алкагы

камтый турган региондордун бардыгында маселенин проблемалары бир кылка изилденбей жаткандыгын, бул региондордун бардыгында пландуу түрдө тегиз изилденишинин зарылчылыгы жыйынтык документте асты сызылып көрсөтүлгөн эле.

Андан көп өтпөй, биздин ИАнын Тил жана адабият институтунда 1990-жылы атайы ономастика бөлүмү да ачылып, 12 штаттык орун да берилип, бирок жетекчилеринин жоопкерсиздигинен 2-3 жылдан кийин тарап кетиптир. Ошентип, бул актуалдуу проблема күнү бүгүндө чаржайыт, кээ бир кызыккандардын (доктор Шераалы Жапаров сымал) жеке изилдөө объектиси болгон тейде калууда! Ал эми, алардын орфографияда жазылуу өзгөчөлүктөрү кийинки ондолгон жаңы эрежебизде бир топ иретке келтирилип, анда киргизилген жаңылыктар эне тилдин ички грамматика-лексикалык мыйзам ченемдүү талаптары менен шайкеш келтирилгенине карабай, орто жолдон Президентке караштуу Мамлекеттик тил комиссиясынын чала сабаттуу «жетекчи болумуш» биларманарынын кесепетинен кайрадан артка кеткей тургай, мурункунун изи калбай, адабий тилдин нормаларына болуп көрбөгөндөй зыяны тийгенине да күбө болуп отурабыз..

1988-жылдын 7-10-сентябрлеринин аралыгында Фрунзе 5-Бүткүл союздук түркологиялык Конференция чакырылып, анын иши Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун даярдоосу менен өткөрүлгөн. Бул конференция баягы атаюуу Баку конференциясынын чечимдеринин советтик түрк республика, областтарында советтик чындыктын шартында түрк тилдеринин өркүндөө ал-абалына ар тараптуу көз чаптыруу максатына ошол эле Бакуда 2-си 1966-өткөрүлүү (бул тууралуу караңыз: бул иштин баш жагынан), анын 40 жылдыгына арналып, 3-сү 1976жылы Алматыда (ага катышууга АКШдан чыгыш таануучу, атактуу илимпоз, ностратика теориясынын негиздөөчүсү проф. Г. Менгес да катышкан болучу), 4-сү 1984-жылы Ашхабатта өткөрүлгөн болсо, мына ошентип, кезектегиси, б. а. 5-си биздин борбордо Фрунзеде даярдалып, өткөрүлгөн. Аны даярдагандардын Уюштуруу комитетин мен башкарганым менен, жооптуу милдеттер Түркологдордун Советтик комитети (Москва, СССР Иасынын адабият жана тилдер бөлүмү) менен «Советская тюркология» (Баку) журналынын редакциясы тарабынан да аткарылган болучу. Катышуучулар Союздагы жана чет өкөлөрдүн айрымдарынан келишип, көчүлүгү доклад, билдирүүлөр жасашкан. Негизги докладыбыз: «За всемерное развитие тюркского языкознания

в новых общественных условиях советской действительности» деп аталып, ал СССР ИАнын Тил илимдер институтунун кызматкерлери, ф. и. докторлору Игорь Валентинович Кормушин, Кенесбай Мусаевич Мусаев жана мен үчөөбүз даярдап, конференциянын пленардык ачылыш отурумунда аны мен окугамын.

Биздин бул жыйынга бизге чектеш республикалардын илимдер академиялары менен жогорку окуу жайларында эмгектенип жүргөн тил илими боюнча адистердин көбүнчө жаштары (чакырууну Конференциянын жооптуу катчысы Кадыраалы даярдап жөнөтүп, ал эргул чылк өзүнө гана тааныш, түркология дүйнөсүнө анча белгисиз, илимге жаңыдан кадам таштай баштаган немелерге чакыруу жиберип койгондуктан), анын үстүнө, ал кезде мейманкана ж.б. уюштуруу, жайгаштыруу, экскурсия маселелери, ал эмес, жыйынды өткөрүү маселеси бүтүндөй жетекчи органдар менен макулдашуудан кийин гана ишке ашырылма тартиби бекем сакталгандыктан, аны даярдап, өткөрүүгө макулдук алышыбыз кыйла убаракерчилик менен ишке ашырылып, жогоруда белгиленгендей, бул Конференция бүтүндөй жаш түркологдордуку болуп калып, белгилүү, аттуу-баштуу кесиптештерибиздин бир тобу ал иш-чара өтүп кеткенден кийин мага кыйла нааразычылыктарын да билгизишип, кат жазышкан. Бирок, ошого карабай, жыйын негизинен тийиштүү деңгээлде эле өтүп, анын программасында бир топ актуалдуу маселелерди камтыган билдирүүлөр киргизилгендиктен, анын иши үч күнгө созулуп, кызыктуу дискуссиялар да болгон. Акырында сырттан келгендерди Ысык-Көлгө алпарып, алар биздин уюштуруу жана сый-урматыбызга ыраазы болуп тарап кетишкен.

Бирок бир өкүнүч мындан мурдагы ономастика проблемасына арналган конференциянын да ийгиликтүү, тийиштүү даражада даярдалып, өткөрүлгөндүгүнө карабай, жогоруда баяндалган 5-Бүткүл союздук Түркологиялык конференциянын да негизинен ийгилик менен аякташы кабыл алынган жыйынтык документтерде белгиленгенине, эки жыйындын тең материалдарынын басмадан чыгарылышы Кыргыз ССР Иасынын Президиумунан суралгандыгына карабай, Институт тарабынан басмага даярдалган «Материалдар... «өз учурунда басмадан чыкпай калып, акыры алар архивге тапшырылып кеткендиги өкүнүч гана эмес, аркачандан биркачан эне тилдин тагдыры илимий коомчулук, болгондо да Улуттук Илимдер академиясы баш болгон мекеме тарабынан да, ал гана эмес, жалпы эле Республика

жетекчиликтеринин анча тынчын албай, көп актуалдуу маселелер же кез жаздымында калтырылып, же солгун мамиле жасоо менен гана чектелип келгендигине, ойлоно келсек, көп далилдер бар эмеспи!.

1989-жылдын 9-16-ноябрлеринин аралыгында Норвегиянын борбору Осло шаарында ПИАКтын кезектеги 29-конференциясы өткөн. Ага СССРдин бардык чөлкөмдөрүнөн чакырылган делегаттардын бир тобу катышканбыз; салт боюнча анын ишине катышуу үчүн адистер Түркиядан, Германия, Польша, АКШ, Япония, ал эмес Тайвандан да келишиптир. Биздин делегацияны ал кезде СССР Иасынын Тил илимдер институтунун деректири, тиги Академиянын корр. -мүчөсү, кесиби боюнча синолог (китаеведение) Вадим Михайлович Солнцев жетектеп, түркологдордон Э. Р. Тенишев, Кенесбай Мусаев, А. М. Ш, ербак, С. Г. Кляшторный, Дм. Васильев, Өзбек Иасынын Тил жана адабият институтунун деректири Бахтияр Назаров, казак тилчилеринен академик Абдуали Кайдаров, Түркиядан бир топ белгилүү тилчилер, алардын арасында жаш изилдөөчү Мустафа Угурлу ж.б. лар болуп барганбыз. Жыйын Осло Университетинде өтүп, жайгашкан мейманканабыз да анын студенттик жатаканасында болду. Конференция салт боюнча бизнес-митингден башталып, келгендердин бардыгы өздөрүн өздөрү тааныштырып чыккандан кийин, ПИАКтын бул жолку жогорку сыйлыгы анын Алтын Медалы белгилүү түрколог, атактуу окумуштуу Александр Михайлович Щербакка тапшырылды. Андан кийинки күндөрү жыйын өз ирети менен улана берип, түшкө дейре чогулуштар өтүп, түштөн кийин шаар, анын айланасы, музейлерди көрүп жүрдүк. Саякат алды менен Норвегиянын Королдор сарайы жайгашкан сейил-бактан башталып, ага ким болсо, кире берүүгө укуктуулугу бизди таңкалдырды «имараттын ичине чейин кирип бардык» десем, аша чаап, апырткандык болуп калат, бирок жакындан эле сыртынан көрүп, ошол маалда бийликтеги королдук династия, алардагы мураскерлик тартип ж.б. лар тууралуу тааныштырышты; ошол эле күнү Антарктиканы биринчи ачкан Руальд Амунсендин үй-музеинде болдук. Эртеси күнү түштөн кийин Осло нун айланасындагы фиорддорду чакан кеме менен кыдырып жүрүп, Түндүк уюлдун адам аяк баса элек жерлерин ачкан деңиз саякатчысы Нансендин «Фрам» деген кемесин, ага катарлаш турган 20-кылымдагы атактуу саякатчы Тур Хейердалдын өз колу менен жасаган салдарын ж.б. укмуштарды, ошол эле жээктеги Деңиз Музейин өз көзүбүз менен көрүп чыктык; ал эмес, бир күнү кечинде жыйынга катышып

жүргөн түркиялык казак молдо ошол мезгилде Ослодо жөнөкөй кара жумушта иштеп жүргөн уулунукуна мени, Бахтияр, Абдуали менен Кенесбай жана Тенишевди чакырып барып коноктоду, бечара. Кийин дагы бир күнү бүтүндөй алыскы саякатка чыгып, шаардын түндүгүндө жайгашкан, ошол мезгилден 2-3 жылы мурда Дүйнөлүк Кышкы Олимпиада өткөн Холменконнен деген спорттук комплексти барып көрдүк: болгондо да жанагы асмандаган бийиктиктен лыжа менен учуп түшмө обо мелжиген жасалма секинин үстүнө чыгып, айлана тегерекке көз чаптырып, спортсмендердин жүрөктүүлүгүнө, эрдигине да суктандык. Ошол Олимпиаданы, болгондо да, Тур Хейердал куттуктап ачкан экен; бирок ал киши туруктуу Атлантика океанындагы өзүнүн менчик аралында жашайт экен.

Ал саякаттагы дагы бир эсте калган окуя жогоруда Конференцияга Тайвандан да делегат катышканын айта кеттим эле ал жердиги кашкарлык Эмил Абдуллах деген уйгур экен. Пенсионер, бул жыйынга кызы Зухраны аялы экөө коштоп келишиптир; кызы болсо, жаңыдан гана гимназияны бүтүрүп, түркологияны кесип кылып алууга белсенип, мындан ары ата-энеси менен АКШдагы Гарвард университетине окууга өтүүгө баратышкан экен. Абдуллах өзү болсо, бир кезде кадимки Чанкайшинин армиясында кызмат өтөп жүрүп, «полковник» атагына ээ болуптур; бирок 1949-жылы Кытайдагы төңкөрүш мезгилинде Чанкайшинин жеңилген армиясы менен Тайванга өтүп кеткендердин бири экен; аялы да, анын айтымында, Маонун шакирттеринин бири кадимки Чжо-Энлайдын балдыздарынан болот экен. Биз менен таанышкандан баштап, өз бир туугандарына кездешкенсип, жан-алы калбай, өзгөчө уйгуровед Абдуали Кайдаров менен сүйлөшкөн сайын, таптакыр анын жанынан чыкпай, кудундап жүрдү да, бир күнү кечинде Союздан баргандардын бардыгын кытайдын чайна-таунуна чакырып барып, аябай коноктоду; өзгөчө В. М. Солнцев менен кытайча сүйлөшүп, ал киши өзүнүн Кытайда туулуп-өскөндүгүн айтып бергенде Абдуллахка В. М. бизден да жакын көрүнүп, жалпы тил табышып, жыргап калышты.

Ошентип, ПИАКтын бул жыйынында да илимпоздорду кызыктырган көп маселелер талкууланып, адистер өз ара бири-биринин илимий табылгалары тууралуу пикир алмашышып, илимий капчыктарына өтө керектүү, пайдалуу кабар, жаңылыктарды «салып алышып», жаңыча көз караштар менен тааныш болушкандай болду. Бул конференцияда мен «Средневековые тюркоязычные письменные

памятники как источники сравнительно-исторического изучения современного киргизского языка» деген проблема боюнча доклад жасал, анда козголгон маселелер негизинен «Кутадгубилиг» (Ю. Баласагуни) жана «Дивану лугат-ит түрк» (Махмуд Кашгари) чыгармаларынан жыйналган материалдарды азыркы кыргыз тилинин фактылары менен салыштыруу аркылуу негизделген эле.

Бул жыйын аяктагандан соң Москвага кайтаар менен андан ары дагы бир кызыктуу Конференцияга катышуу максатында ЭР. Тенишев, К. Мусаев, А. Кайдаров төртөөбүз Тоолуу-Алтай Автоном Республикасынын борбору Горно-Алтайск шаарын көздөй самолет менен жол тартып, Барнаулга чейин учуп келип, андан ары такси менен Бийск шаарын, маркум жазуучу жана кинорежиссер, актер Василий Шукшиндин туулган кыштагы Сросткини жандап өтүп, Горно-Алтайскиге жеткенбиз.

Ошол жылы андагы СССР ИАсынын Сибирь Бөлүмүнө караштуу Тоолук алтай Тил-адабият илим-изилдөө институтунун демилгеси менен түркологияда «Грамматика алтайского языка» (Казань, 1869-ж.) деп аталып жүргөн атактуу эмгектин жарык көрүшүнүн 120 жылдыгына арналган Илимий-теориялык Конференция өтмөк. Анын иши ошол 1989-жылдын 22-23-июндарында өтүп, программасы чындыгында эле түркология илимий дүйнөсүн кызыктырып келген маселелердин тегерегинде жүрүп, анын негизги докладын Эдгем Рахимович Тенишев жасап, ал өзүнүн «Теоретические основы «Грамматики алтайского языка» деп аталган докладында алды менен ага чейин мурунку-кийинки түрколог-изилдөөчүлөргө аталган эмгектин автору 19-кылымдын ортосунда жашап өткөн, орустардан чыккан ири миссионер, Казань Университетинин профессору-теолог, өз өмүрүн Түштүк-Сибирь элдерин православияга чокундуруу ишмердигине арноо менен катар, алардын тарыхын, тилдерин, фольклор жана салттарын изилдеп жүрүп, тоолуу-алтай тилин тандап алып, анын грамматикасын да жазган чыгыш таануучу илимпоз деп билишкен.

Бирок бул Конференция аталган проблеманын мазмунуна кыйла тактык Киргизии, «Грамматиканын... «алгачкы жана чыныгы автору миссионер-монах В. И. Вербицкий, ага баа жеткис жардамды алтай тилин суудай билген, өзүнүн кесиптеши Макарий Невский деген монах болгон экен. Ошондой болсо да, эмгекти кадимкидей ийине жеткире иштөөгө проф. Ильминскийге өзү менен замандаш, Казань Университетинде чогуу эмгектенген грамматист чыгыш таануучулар

болгон. Болгондо да алды менен бул эмгекти жаратууда А. А. Бобровниковдун Казанда 1849-жылы жарык көргөн «Грамматика монгольско-калмыцкого языка» деген китеби, өзүнөн мурда түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүштөрүн баяндашкан М. А. Казем-Бек ж.б. лардын эмгектери болгондуктан, «Грамматиканын... «ички түзүлүш-структурасы, фонетика, морфология, синтаксистик баяндоолор жана аларды орду-орду менен жайгаштырып, чечмелөөчү мисалдардын тиги элдердин элдик чыгармаларынан алынышы китептин ушу мезгилге чейин көөнөрбөс сапатын камсыздап, Вербицкий да «Грамматиканын... «негизги автору болууга проф. Ильминскийдин толук укуктуулугун өз маалында мойнуна алган экен.

Бул баяндоомду узарта бербейин, бирок кимге болбосун, бул эмгек тууралуу Э. Р. Тенишевдин ушул докладдын сөзсүз өздөштүрүп коюуну сунуштай кетейин (караңыз: (Язык и культура алтайцев, сб. научных статей, Горно-Алтайск, 1993, 3-13-беттер).

Конференцияда окулган көп докладдардан окурмандардын көңүлүн акад. А. Т. Кайдаровдун «Словарь В. И. как исторический источник исследования структуры тюркских моносиллабов»; тубалык тилчи Д. А. Монгуштун «К вопросу об изучении контактов тувинцев и их языка с южно-сибирскими тюркомонгольскими народами и их языками»; А. Т. Тыбыкованын «Происхождение алтайской письменности и современный этнокультурный процесс» ж.б. лар менен тиги жыйнактан таанышууга болот. Мен да ал Конференцияда «Грамматика алтайского языка» и киргизский язык» (жыйнактын 23-24-беттерин) деген темада доклад жасагамын..

Жыйындан кийин Тенишев, Мусаевдер аялдары менен Алтын Көлгө (Телецкое озеро) сейилге кетишти; Кайдаров экөөбүздү Катундун жээгиндеги 9-10-к. дардагы Түрк кургандарында археологиялык казуулар жүрүп жаткан жерге Новосибирскидеги Ианын Чыгыштаануу институтунун деректири, академик А. П. Деревянко вертолет менен алып кетти. Биз барып түшкөн жерде археологдор бир коргондун үстүн ачып, сөөк жаткан жерине жетип калышкан экен. Көзүң жамандык көрбөсүн: көп эле жашап, биздин археологдор менен жакшы эле тааныш болуп жүргөнүм менен бу сымал казуулардын жанына барган эмесмин, бирок китептерден окуганым бар, айрым нерселер тууралуу, болгондо да илгерки көчмөндөрдүн сөөк коюу жөрөлгөлөрү тууралуу уккандарым бар болчу. Иши кылып, узун сөздүн кыскасы, ачылган көрдө өлүктүн түзүк эле сакталган сөөгү

күнбатышка багытталып жатса, жанындагы аргымагы чыгышты баштантып коюлуп, жан жактарында ээртокуму, идиш-аяк, буюм-тайымдар жайгаштырылган; биз эшитип жүргөндөй, өзү менен кошо көмүлгөн аялы жана ордокыздардын сөөктөрү көрүнбөйт. Ошентип, ал жерде бираз тыныккадан кийин Катунду бойлоп, жогорулап учуп барып, бардыгыбызга тааныш археолог-тарыхчы Юлий Сергеевич Худяковдун биздин заманга чейинки 4-кылымга тийешелүү деп эсептелген археологиялык коргондо казуу жүргүзүп жаткан жерине барсак, ал киши да бизди өз жердештерин көргөндөй кубанып кабыл алды. Анткени Юлий Сергеевич биздин элдин байыркы тарыхына көп кызыгып, эмгектер жазып, Кыргыз ИАсынын бир топ илимпоздору менен жакындан тааныш адам. Бу жолку анын табылгаларынын бараандуларына ал жерден табылган алтын буюмдар, дагы башка илгеркилердин курал-жадыктары, буюм-тайымдары экен; ал табылгаларын бизге көрсөттү; бизге чай берди (учурда бул илимпоз биздин УИАнын ардактуу академиги). Ал киши менен коштошуп, андан ары Областын Кошагач деген районунун жайлоосунда өтүп жаткан малчылардын майрамына катышып, эртеси акад. Деревянко менен коштошуп, жеңил машина менен борбор шаарга келдик. Анын эртеси ГАНИИИЯЛга барып, алардын иши менен таанышкандан кийин бул мекеменин сыймыгы болуп эсептелген кучак жеткис колжазма, фольклордук материалдар, болгондо да 19-кылымдан берки акад. В. В. Радлов ж.б. лардын замандарына тиешелүү кагаз бетине түшүрүлгөн баалуу дөөлөттөр бар экен. Мен буга аябай суктандым, аттигини! өзүбүздө деле мындай болбосо да, аларга тете материалдар бар, бирок аларды биз анча барыктабайбыз; таланып, уурдалып кеткендери да жок эмес!

1989-жыл. Бул жыл биз үчүн, б.а. жалаң гана кыргыз тилчилери үчүн эмес, жалпы кыргыз эли үчүн мерчимдүү да, келечек тагдырыбыз үчүн да өтө маанилүү жыл болгон. Себеби – ал жыл СССРдин дүйнөдөгү «сверхдержава» болуп туруп, адамзат тарыхынан андан аркы жашоосун токтотууга аз эле калган, тигиндей өлкө тургай, жөнөкөй эле аты-заты жоюлуп, курамы чачырап, башкача ат менен 15 жаңы мамлекет тарых аренасына келип, өмүр сүрө башташына 2 гана жыл калганда өлкөдөгү кайра жаралуу, кайра курулуу ураандарынын илеби менен жер-жерлерде улуттук-боштондук, жаңырган өз алдынча мамлекеттүүлүккө чакырык ташталып турган кезде ошондой жалын-даган демилгенин илеби менен Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин

сессиясынын 10-чакырылышында 1989-жылдын 23-сентябрде атактуу мыйзам «Кыргыз тилине мамлекеттик тил» статусу ыйгарылган; анда мен Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун атайын чакыруусуна жараша Сессиянын ишине катышып, аталган Мыйзамдын кабыл алынышына күбө болгомун (караңыз: Приглашение, Балкон, 3-катар, 23-орун). Бул «Мыйзамдын» жаратуучулары (текстин жазып даярдаган) – мени менен азыркы мезгилде Э. Арабаев атындагы Университете караштуу Тилдер институтунун деректири, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корр.-мүчөсү, белгилүү тилчи-илимпоз Мусаев Сыртбай экөөбүз. Чындыгында бул өтө жооптуу иштин азабын да биз тартсак да, болуп көрбөгөндөй ынтызарлык менен издебеген илим булактары калбай, чынын айтканда, Балтика боюндагы Республикалар менен Молдавия ССРлеринин бизден мурда кабыл алып коюшкан тигиндей мыйзамдарынын үлгүсүндө 148 чыгып, ошол эле биздин Республиканын Жогорку Совет түзгөн Мамлекеттик комиссияны жетектөө мага тапшырылып, анын курамына илимдин доктору, проф., ИАбыздын корр.-мүчөсү Токтосун Керимбаевич Ахматов, ал мезгилдеги илим кандидаттары, учурда «Кыргыз-түрк «Манас» университетинин ректору болуп турган белгилүү филолог-фольклорчу Сулайман Каипов жана тилчи-илимпоз, учурда филология илимдеринин доктору Сагаалы Сыдыковдор катышып, колкабыш кылышып, бүтүргөндөн кийин дал ай талкуу, талаш-тартыштардан өтүп, көрбөгөнүбүз калбай, нечен жеме угуп, зорго дегенде Жогорку Советтин Президиумунун кароосуна жеткизгенбиз. Болгондо да, түп нускасын эне тилде жазып, өзүбүз орус тилине которуп даярдаганбыз. Негизги нускаларын даярдап алгандан кийин нечен ирет Жогорку Советтин Президиумунун отурумдарында (адегенде Таштанбек Акматовдун, кийин Абсамат Масалиевдин төрага болуп турган мезгилдеринде) талкуулар өткөрүлүп, анда мага айрым чоңдор аябай «чабуул» жасашып, эсимди эки кылышкан. Себеби эле: СССР Конституциясына ылайык, көп улуттуу Кыргыз ССРинде эл достугу, улуттук тең укуктуулук өкүм сүрүп жатканда эмне үчүн бир эле улуттун тилине артыкчылык берилип, ал мыйзам түрүндө бекемделиши керек?; анын зарылчылыгы бизге түшүнүксүз! Анда орус тилинин тагдыры эмне болот?. Керек болсо, мындай «демилгени» «улутчулдуктун бир көрүнүшү» деп бааласак болот. Ошондуктан алды менен булардын мыйзамынын долбоорун талкуулаштан мурда Комиссияны жетектеп, Президиумга

коюуга жанын үрөгөн академик Орузбаеванын үстүнөн уголовный иш козгош керек» деп ызы-чуу чыгарышкан.

Мыйзамдын долбоору жер-жерлерде: мектеп, уюм, жогорку окуу жайлары жана ишкана, уюмдардын коллективдеринде талкууланып, гезит беттеринде да ар ким-ар кимдин мактаган жана долбоорду колдобогон макалалары да чыгып турган.

Бул маселенин оң чечилип, мыйзамдаштырылышына чынында алды менен Кыргыз Республикасынын ал кездеги бийлик органдарынын жана Жогорку Советтин Президиумунун жетекчилеринин талкуу кезинде оң көз карашта болуулары, депутаттардын көпчүлүгүнүн колдошу, мыйзамдын кабыл алынышын талап кылып, чечкиндүү позицияны карманышкан депутат-жазуучулар Т. Касымбеков, К. Акматов, М. Байжиев, Камбараалы Бобулов, алардын пикирлерин колдоп чыгышкан Б. Жакиев, С. Жигитов, С. Жусуев сыяктуу белгилүү акын-жазуучулар өздөрүнүн чыныгы патриоттук, эл камын ойлоп, кыргыз этносунун кайра жаралып, өркүндөшүн эңсеген эл уулдары экендиктерин далилдей алышкан. Ага удаалаш, мамлекеттик тилди жайылтуу, жер-жерлерде: Эң алды менен бардык билим берүү (бала бакчадан тартып, тил жагынан окутууда айырмалуу бүтүндөй мектеп жана ЖОЖдордун бардыгында кыргыз тилинин атайын предмет катары сөзсүз киргизилип, окутулушу милдеттендирилген буйруктар чыгарылып, кеңири чаралардын программалары эң жогорку бийлик бутактары тарабынан бекитилип, алардын бардыгын ишке ашырууну камсыз кылуу үчүн 1990-жылдын башынан тарта 11 миллион рубль Кыргыз мамлекетинин Пландоо Комиссиясы тарабынан бөлүнгөндүктөн жер-жерлерде облустук жана райондук администрацияларга караштуу атайын бөлүмдөргө штаттык кызмат орундары каралып, алар жер-жерлерде Мыйзамдын ишке ашырылышын камсыз кылуу максатында ишкана, уюмдардын көпчүлүгүндө кызматкерлеринин улутуна карабай аларга кыргыз тилин үйрөтүү максатында атайын тил курстары ачылып, алардын иштери да көзөмөлгө алып турушун камсыз кылышмак болушкан. Андай атайын бөлүм Кыргыз ССРинин Министрлер Советинде да ачылып, бүтүндөй кыскартылып жабылып калганга чейин аны Айдар Керимкулов башкарып, ошол бөлүмдө илимдин кандидаттары, биздин мурдагы кызматкерперибиз Кыскараева менен Т. Курманалиевдер да иштеп турган. Ошондой эле бөлүмдөр жер-жерлерде областык жана борбордук аткаруу комитеттеринде да ачылып, алар да колдорурунан келишинче «Мыйзамдын»

статьяларын аткартууга белгилүү даражада жана жандарын үрөмүш болушкан эле. Бирок булар да 1-2 жылдан кийин штаттык кыскартууга дуушарланып, «жашоолору» токтотулган болучу. Ал эми бала бакча, мектеп жана ЖОЖдордун кесиптик багыттарына карабай, бардыгында кыргыз тилин окутуу милдеттүү түрдө киргизилгендиктен, учурда да окутулуп келгенине карабай, эне тилибиз ЖОЖ жана атайы орто окуу жайларына кирүү жана бүтүрүү экзамендеринин катарында жоктугу мыйзамдын бул статьяларынын бири аткарылса, экинчисинин кагаз бетинде эле кала бергендигин күбөлөп жатпайбы! Минтип, абалга ыраазы болбогондугумдун себептери кыйла: анткени бизден бир жыл кийин коңшулаш мамлекет Казакстанда алардын эне тилине мамлекеттик статус ыйгарылган мыйзам 1990-жылы кабыл алынгандыгы белгилүү. Алардыкын да, биздей эле, академик А. Кайдаров баш болгон тилчилер даярдоого киришкенде алды менен бизге – кесиптештерине кайрылышып, атайы бирөө келип, биздин мыйзамдын бир нускасын алып кетип, чындыгында казак туугандар өздөрүнүн мыйзамын негизинен биздикинин үлгүсүндө даярдашып, кабыл алышкан. Биздикинен бир гана айырмасы алар «орус тили улуттар аралык катнаштын куралы» дегенди мыйзамынын алгачкы нускасында киргизишкен эмес. Ошондон удаа эле, б.а.ошол эле жылдын аяк ченинде Казак тилинин Съездин өткөрүшүп, анда Республикалык «Ана тил» коому түзүлүп, жетектөө ал уюмдун бардык тепкичтеринде адис-тилчилерге гана тапшырылып, Казак Республикасынын Өкмөтүнө караштуу «Мамлекеттик тил комитети» түзүлүп, жер-жерлерде анын облустук жана райондук бөлүмдөрү да уюштурулуп, жалпы республикалык «Ана тил» гезити чыгарыла баштаган болучу. Ал гезит күнү бүгүн да 1000 нускада үзгүлтүксүз басмадан чыгып келе жатат.

Ошентип, бир сөз менен айтканда, коңшулаш өлкөдө аталган маселе кадимкидей өз ордунда, тиешелүү деңгээлде кам көрүлүп, анын статьялары дээрлик ишке ашырылып келүүдө. Бул абал – алды менен казак этносунун келечек тагдырына кам көрүү – өлкөнүн суверендүүлүгүнүн пайдубалын бекемдөө дегенди, демек, мамлекеттин атын алып жүргөн этностун маанисин, баркы-баасын жогору тутуу жана аны колдон чыгарбоо дегенди билдирип жатпайбы!

Алгач биз деле жеке эле кесип ээлери тилчилер гана эмес, бардык тил күйөрмөндөрү жаныбызды үрөп, кыргыздардын тарыхында биринчи жолу ээ болгон тил статусун бекемдеген мыйзам

жогорудагылардай эле элге, анын тагдырына, мамлекеттике өз алдынчалыктын бекемделишине кызмат кылат деп үмүттөнүп алдыга жылдыруу учун коңшулардыкындай таризде алып баруу абзел го деп, Сыртбай экөөбүз алардын тиги съездине атайын кыруу алгандан пайдаланып, ал жыйынга катышып, мен анда тажрыйбаларыбыз тууралуу сөз сүйлөгөмүн.

Үйгө кайтаарда алардын коому жөнүндөгү уставын да ала келип, бизде да ошондой съезддин чакырылышын сунуштап, бийлик органдарына кайрылганыбызда, алардан колдоо таап, натыйжада 1991-жылдын 26-мартында Республикалык Мамлекеттик тил Съезди чакырылып, ага ал кездеги өлкө Президенти А.Акаев өзү катышып, сөз сүйлөгөн. Мен «Кыргыз тил Коому (максаттар жана милдеттер)» деген аталыштагы негизги докладды жасагамын (караңыз: Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери; Бишкек, «Илим», 2004; 343-351-беттер). Съездге катышкан 365 делегаттын бир тобу жарыш сөзгө чыгып сүйлөшүп, нечен-нечен актуалдуу маселелерди козгошуп, аларды ишке ашырууга иштиктуу, туруктуу негизде иш алып баруучу «Кыргыз тил коому» деген расмий коомдун тузулуш зарычылыгын колдоп чыгышкан. Жарыш сөзгө чыккандардын дагы бири козгогон маселеге, аны ортого койгон адистердин бири – КМУнун профессору, белгилүү илимпоз жана акын Качкынбай Артыкбаев өзүнүн сүйлөгөн сөзүн далилдүү фактылар менен коштоо максатында трибунага 3 чоң папканы көтөрө чыгып, а өзү 30-40 жылдан бери жыйнап жүргөн, эне тилдин кеп проблемаларына, анын чечилбей жүргөн же атайы эле жетекчи, илимий жана агартуу органдарынын көз жаздымдарында калып келген маселелер тууралуу гезит, журнал беттерине жарыяланган даректүү макалаларга таянып, эне тилдин чыныгы көйгөйлөрүнө көңүл буруп, иш жүзүндө чечилүүгө муктаж маселелердин бир кыйласын санаганда катышуучулар профессордун сөзүн кызуу куттукташкан.

Съезд талкууга коюлган маселе боюнча оң чечимге келип, республикалык «Кыргыз тил Коому» түзүлүп, анын уставы кабыл алынган (авторлору акад. Б. Орузбаева менен доцент С.Ж. Мусаев). Уставга ылайык, негизинен коомдук башталыштагы аталган коомдун башкаруучу органынын 57 кишиден турган Пленуму жана 9 кишиден турган башкаруучу органы Президиумунун мүчөлөрү съезддин өзүндө ачык добуш менен шайланып, алардын ишине көзөмөл болуп, улам жаңы милдеттерди белгилеп, аткарылышынын отчетторун

алып туруу үчүн Пленум ар бир жарым жылда бир жолу Коомдун Съезддери ар бир үч жылда бир жолу чакырылып уставга ылайык бекитилген. Ошентип, 1-Уюштуруу Съезди ийгиликтүү аяктаган эле.

Ушундай көрүмсүз абалдын түзүлүшүнө жеке эле Коомдун чылгый адис эмес жарандардан түзүлүп калгандыгынан гана эмес. Анткени чындыгында эне тилибиздин мамлекеттик статусу, на параллель орус тилине да чочугансып жалаң Акаевдин «эллектигинен» «расмий тил» статусунун мыйзамдаштырылып ыйгарылышынан улам «чыга албай турган көз эле, чыгып кетти өзү эле» болуп эне тилди жетиштүү даражада өздөштүрүүдөн ышкоолонуп жүргөн мамлекеттик чиновниктердин асмандан тилегендери жерден табылып, «расмий тил турганда эне тилди үйрөнүүнүн кажети канчалык»? деген абал түзүлдү. Жогоруда бир жерде күйөрмөндүк жөнүндө да айта кеткендей болдум эле: эмнеде гана болбосун, кемчилик, катаачылыкты жалаң эле тиги-буларга бөлүштүрүп берип өзүбүздүн апакай боюнча калышыбыз калыстыкка жатпайт эмеспи! «тил», «тил», «тил»-деп бардыгыбыз жапатырмак майданга чыгып турсак, ал проблеманын бири болбосо, бири аткарылып тураары – жаткан чындык! Бирок тил илимин жана анын тажрыйбалык (мугалимдик) канатын кесип кылып апгандардын бардыгы болбосо да, жарым-жартысы жандарын үрөп, активдүүлүк көрсөтүшсө, кантип эле анын тигиниси болбосо да, муну аткарылып турмак. Өкүнүчтүүсү ошол кесиптик патриотизм бизде мүлдө жок экен, көрсө! Минтип айтып жатканым–ошол эне тилге мамлекеттик статус ыйгарылышын, ал аракетибиз ишке ашкандан кийин – аны алдыга жылдыруу жолундагы ачык аракеттерди же колдоп, же жактап аракеттенген тилчи-профессор, доцент, ЖОЖдордун жана мектеп мугалимдеринин арбындыгына карабай, С.Мусаев, Т.Ахматов, Токтосун Ашырбаев ж.б. бир-эки кишиден белек эч бир адамды атай албай убараландым. Бул чындык! Эгер мен жаңылышып калпыс айткан болсом, кимдир бирөө түзөтүп берсе, чын жүрөгүмдөн жаңылыштыгымды мойнума алам!

Ошентип, Тил Коому барбы же жокпу?, ал иштеп жатабы же жашоосун токтотконбу дегенге карабай, биз – баягы апенделер, эне тил көйгөйлөрүн козгой бердик бийликтегилердин тынчын ала бердик эле, ал акыры биздин тынчсызданганыбызга көңүл «Мыйзамдын» ишке ашырылышынын башкача жолдорун изеденүүгө аны иретке салуунун жаңы формаларын түзүүгө макул болушуп, ошол кездеги Мамлекеттик Катчы проф. Ишембай Абдуразаковдун жеке демилгеси

жана планы менен Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил комиссиясын, ага караштуу Эне тил фондусун түздүрүп, ал мамлекеттик бюджеттин каражатынан камсыздалмай болуп, чындап келгенде Тил мыйзамынын бардык статьяларынын иш жүзүнө ашырылышына белгилүү өлчөмдө айкын чаралар көрүлүшүнүн башаты болгондой сыяктанды. Бул 1997-жылдын башы эле. Комиссиянын курамы 20дай кишиден туруп, анын башчылыгына Мамкатчынын өзү, чындап ишти жетектөө үчүн анын орун басары жана 2-3 кызматкеринен (мамл.тик айлык алып туруучулар) түзүлүп, мүчөлүккө мен, Т.Касымбеков, С.Жигитов, С.Жусуев, Б.Жакиев, А.Акматалиев, тилчилерден Т.Ахматов, К.Коңкобаев, Ж.Сыдыков, бир-эки гезиттин башкы редакторлору ж.б.лардан түзүлгөн эле.

1999-2009-жылдарга чейинки 10 жылдык пландын да жүйөөсүн чечмелеген бир нече басма табактан турган проспектинин да түзүп берүүгө туура келди (ал басмадан өзүнчө брошюра болуп чыккан); бирок Комиссия деле министирликтер, болгондо да Билим берүү, Юстиция, Билим берүү академиясы, мектеп окуу китептерин басып чыгаруучу басма өнөр-жайлары, журналисттер коому, ИАнын Тил-адабият институту, ЖОЖдордун тил илими кафедралары ж.б.мерчимдүү уюмдар менен туруктуу байланыштар түзө алган жок. Жер-жерлерде болсо, бир дагы областтын башчылары менен бирдикге Тил мыйзамынын аткарылыш абалы талкууланган жок.

Мамлекеттик тилдин дагы бир чоң көйгөйү – бир кезде аларга туура эмес баш ийдирип салынган илимий терминология маселеси. Ал эми терминология илиминин эң негизги кредолор бири илим тилин дүйнөлүк стандарттарга ылайык унификациялоо; анын салтка айланган аталыштарын өзгөртүүсүз сактоо (анын себеби жазма адабий тилдин нормаларын уламдан улам бекемделип отуруунун эрежелеринин бири); терминологияда синонимяга жол бербөө; барынан да терминология теориясынын кыйшаюусуз талабы термин жасоонун үч принцибин тең салмакта тутунуу.

Бул боюнча жарым кылымдан астам мезгилдин ичинде калыпка салынып калган эрежелердин тымтыракайы чыгарылып, баш-аягы табылбай бараткан мезгилди башыбыздан кечире баштадык: маселен, «норманы» өчүрүп, «ченемге», «тизме» эмес, «тизим»ге (анда буга окшотуп, «сүзмө» эмес, «сүзүм», «оймо» эмес, «оюм», «кесме» эмес, «кесим» сыяктуу болуш керек) өттүк. Бул өндүү чалкештиктер барган сайын арбууда.

Биз кыргыздар, биздин жогорку бийлик салт боюнча, орус маданиятын, алардын саясий-экономикалык таасирлерин жогору баалап, алардан үлгү алып, жаңы заманда алдыга кадам таштоодобуз. Болгондо да орус тилин үйрөнүү, ал тилде илим-билим алууга кыргыздарды мурда да эч ким мажбурлаган эмес, азыр да өз эркибиз менен ага өзүбүз өнтөлөп аракеттенгенбиз. Учурда мындай өнтөлөө аябай күч алып турган кези. Ушул кырдаал менен анан биздин тиги билермандардын эки жүздүүлүк кылып, бүтүндөй орус тилинен же ал аркылуу небак өздөштүрүлгөн терминдик атоолорду четке кагып, араб-иран (бир кезде бул тилдерден ыксыз эле терминдик максатта тиги же бу сөздү пайдаланууга чек коюу сунушталган) сөздөр менен алмаштырып жатканыбыз кандай???: «скульптура-эстелик» эмес, «айкел» (араб сөзү), «процент» эмес, «пайыз» (иранча), «система» эмес (орусча ушундай), «систем» (англистерди туурап), «градус»-тун ордуна «даража» болуп калыптыр, анда «градусникти» кандай которушат болду экен?, кайрандар!; «мобильный телефон» дебей, «жан телефон» дешибиз керек экен, мындан ары. Ал эми татаал терминдик энчилүү аттардын жазылышын чаручкандай кылып салышты да, буга Жогорку Кеңештегилерге туура эмес ориентир беришип, ал бүтүндөй чалмекей чалгандай болду да калды! Бирок булардын илимий позицияларында татаал эч нерсе деле жок! жөнөкөй эле, орус тилинен качкандары.

Мамлекеттик тилдин статусун бекемдеген мыйзамдын өзү да, бийликтегилер өздөрү моюндарына алып жүргөндөй, барган сайын кагаз бетинде калып келаткан мыйзамдардын бирөө болуп калды окшойт. Анткени, биз-түзүүчүлөр жана тил күйөрмөндөрүнүн бардыгынын жандалбасалары бул 20 жыл аралыгында жарытылуу ийгиликтер жарата албай келаткандыгыбызды моюнга алууга мезгил да жетти, анын акыйкат чындык экендигин «бүткөн» иштердин тигиндей кебете-кешпирлери өзү эле далилдеп жатпайбы.

II БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Б.М. Юнусалиев

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН АБАЛЫ ЖАНА КЕЗЕКТЕГИ МИЛДЕТТЕРИ ЖӨНҮНДӨ¹

Кыргыз тилин изилдөө маселелерин тектеш тилдерди изилдөө иштеринен бөлүп кароого болбойт. Мунун себеби, тектеш тилдерди изилдөөдө жалпы лингвистикалык методология гана колдонулбастан, алардын изилдене турган элементтери да бири-бирине жакын, окшош болот. Ошондуктан тектеш тилдердин бирөө боюнча иштелген илимий эмгек экинчи бир тилдин ошол сыяктуу көрүнүштөрүн изилдөө үчүн баа жеткис көмөкчү курал болуп эсептелет.

Совет доорунда гана үйрөнүлө баштаган кыргыз тили жөнүндө илимдин пайда болушунда жана өнүгүшүндө өткөн кылымдагы окумуштуулардын тектеш тилдерди үйрөнүү боюнча калтырган эмгектери абдан чоң роль ойноду.

XIX кылымдын башында пайда болгон салыштырма-тарыхый методду кеңири пайдаланып, түрк тилдерин изилдөөдө революцияга чейинки орус окумуштуулары ири ийгиликтерге жеткендиги белгилүү. Тил фактыларын салыштырма-тарыхый планда анализдөө боюнча да, өздөрү жыйнаган эсепсиз көп материалдарды зерикпестен талдоонун натыйжасында жасалган илимий тыянактарынын теңдиги боюнча да академик В. В. Радловдун немецче жарыяланган «Салыштырма грамматикасы»², П. М. Мелиоранскийдин байыркы жана орто кылымдагы жазуу эстеликтерине арналган³ жана башка

¹ 1958-жылы июнь айында өткөн кыргыз тили боюнча биринчи республикалык кеңешмеге карата жасалган доклад [автордун тексти бул китепке кыскартылып киргизилди, ред.].

² W.Radloff. Phonetik der nördlichen Türkspachen. Leipzig, 1882.

³ Караңыздар: Памятник в честь Кюль-Тегина, ЗВОРАО, т. XII, в. II-III. СПб., 1899; Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900.

түркологиялык эмгектер¹ ар бир тектеш тил жөнүндөгү илимдин пайда болушунда абдан чоң таасир тийгизди жана али да болсо жагымдуу таасирин тийгизүүдө. Орус илиминдеги революцияга чейинки доордогу түркологдордун изилдөө иштериндеги салтка айланган методдорун совет окумуштуулары ого бетер байытуу, өрчүтүү жана курчутуу аркылуу социалисттик элдердин тилдерин изилдөө боюнча жаңы ийгиликтерге ээ болушту². СССР илимдер академиясынын корр.-мүчөсү С. Е. Маловдун жазуу эстетиктери боюнча эмгектери, Н. К. Дмитриевдин айрым типтеги тилдер боюнча грамматикалык изилдөөлөрү³ жана башка советтик окумуштуулардын изилдөөлөрү мурунку илимий салтты ого бетер байытты, аны жогорку баскычка көтөрдү. Революциядан мурунку изилдөөлөр көп сандаган тектеш тилдер боюнча фактыларды кеп пайдаланып, маселени кенен кароо менен мүнөздөлсө, советтик окумуштуулар айрым тилдеги фактыларды мүмкүн катары терең кароо боюнча айырмаланат.

Революциядан мурунку эмгектер тектеш тилдерди негизинен илимий планда гана изилдөө менен чектелип келген болсо, советтик доордогу окумуштуулар, илимий максат менен катар, практикалык милдеттерди да алдыга коюшат. Ошондуктан советтик түркологдор изилдөө үчүн конкреттүү тилди алып, анын өзүнө таандык грамматикалык өзгөчөлүктөрдү тереңирээк байкоого тырышат. (Буга мисал иретинде Н. К. Дмитриевдин «Кумук тили грамматикасы» жана «Башкырт тили грамматикасы», А. Н. Кононовдун «Түрк тили грамматикасы», Н. А. Баскаковдун «Каракалпак тилинин грамматикасы», коллектив жазган «Казак тилинин грамматикасы» алууга болот). Айрым тектеш тилдер боюнча ошондой планда жазылган илимий эмгектер мурун атайы изилдене элек тилдердин нормативдүү грамматикасын жазуу жумушун жеңилдетти.

Революциядан мурун кыргыз тили боюнча атайын илимий изилдөөлөр болгон эмес. 1860-жылдары өзү жыйнап жазып алган фольклордук материалдардын негизинде академик Радлов кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн жогоруда биз атап кеткен эмгегинде бир кыйла кеңири көрсөтө алган. Атайын кыргыз тилине арналган практикалык илимий иштер Октябрь революциясынан кийин гана

¹ Бул адабияттын тизмесин караңыздар: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, часть II. М., 1952, 527–532-беттер.

² Караңыздар: Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.

³ Н. К. Дмитриевдин эмгектеринин тизмеси жогоруда аталган Н. А. Баскаковдун эмгегинен табасыздар.

пайда боло баштады. Алгачкы совет жылдарында (1920-1930-жылдары) кыргыз тили боюнча жарыяланган эмгектер сабатсыздыкты жоюу жана башталгыч жалпы милдеттүү окутуунун муктаждыктарын канааттандырууга арналган (алиппе, окуу китептери ж.б. түзүү боюнча) иш жүргүзүлдү.

Кара кыргыз ревкомунун заказы боюнча 1924-жылы Москвада басылган тунгуч алиппеде жана Касым Тыныстановдун авторлугу менен Ташкентте басылган алгачкы окуу китебинде революциядан мурун колдонулуп келаткан араб алфавитинин кыргыз тилине жаңыча пайдаланылганын көрөбүз. Эгерде революциядан мурун араб алфавити кыргыз тилине атайы ылайыкталбаган болсо, бул аталган эмгектерде тарыхта биринчи мертебе алфавит кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө толук дээрлик ылайыкталып колдонулганы байкалат. Бул эмгектерде созулма үндүүлөрдү жөнөкөй үндүүлөрдөн ажыратуу менен катар кыргыз тилинин сингармонисттик өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү үчүн туура орфографиялык принциптер колдонулган. Аталган алиппенин кириш сөзүндө үндүүлөрдүн созулма варианты бар экендиги көңүл бураарлык нерсе.

Күндөлүк сүйлөнүүчү тилге тыбыштык, грамматикалык жана сөздүк жагынан толук негизделген басма сөз мына ошол 1924-жылы чыккан алиппе менен окуу китебинен жана ошол эле жылы ноябрда чыга баштаган «Эркин тоо» газетасынан башталат. Биздин азыркы жазма адабий тилибиздин биринчи кыштары 1924-жылдан тартып коюла баштады деп айта алабыз.

Башталгыч мектептер жана сабатсыздыкты жоюу мектептери үчүн андан кийин чыккан окуу куралдарында эне тилден аздыр-көптүр маалыматтар берилип келген. Бирок кыргыз тилинин кадимки нормативдүү грамматикасы тарыхта биринчи мертебе Касым Тыныстанов тарабынан иштелип чыкты, фонетика жана морфология бөлүмү 1934-жылы, синтаксис бөлүмү 1936-жылы жарыяланган. Кыргыз тилин изилдөө тарыхында айрыкча анын бул эки эмгегинин ролу чоң экенин айта кетүү зарыл. Албетте, бул эмгектерди даярдоодо тектеш тилдер боюнча ошол күндөргө чейин жарыяланган илимий жана практикалык эмгектер өзүнүн жагымдуу таасирин Касымга тийгизбей койгон эместир. Муну салыштырган адам оңой эле байкайт.

1933-жылдан тартып жарыялана баштаган Н. А. Батмановдун китепчелеринде кыргыз тилинин айрым өзгөчөлүктөрүнө байкоо жүргүзүү максаты коюлган. Автордун өзүнүн пикири боюнча, бул

китепчелерди жарыялоо аркылуу кыргыз тилин окуган орус аудиториясына кыргыз тилинен жалпы маалымат берүүнү ойлогон. Чындыгында И. А. Батмановдун эмгектери жай практикалык рамкадан чыгып, илимий маселелерди бир кыйла козгой алган десек, жаңылышпайбыз. Автор кыргыз тилинин тыбыштык системасын изилдеп, докторлук даражага татырлык эмгек иштеди. Бул эмгек үчүнчү мертебе 1956-жылы «Азыркы кыргыз тили» деген наамда кыргызча кыскартылган түрдө жарыяланды. Биздин пикирибизче, И. А. Батмановдун бул эмгегинин илимий мааниси орус жана кыргыз тилдеринин тыбыштык системаларына, асыресе артикуляциялык жагынан жетишерлик даражада салыштырууда, деп билебиз. Албетте, автор ошону менен катар кыргыз тилине таандык тыбыштык өзгөрүштөрдүн тарыхын жана өзгөрүш закондорун байкоо боюнча бир кыйла иштер жүргүзгөн.

Профессор Юдахин К. К. 1920-жылдардан тартып өзүнүн бүт өмүрүн кыргыз тилинин лексикалык байлыгын жыйноо ишине багыштады. Көп жылдар билгичтик жана кайраттуулук менен иштөө натыйжасында 1940-жылы Москвада анын «Кыргызча-орусча сөздүгү» жарыяланды. Бул эмгекте 25 миңге жакын активдүү лексика менен катар бир миндей макал-лакап, туруктуу фразеология идиомалык туюнтмалар сыяктуу тил байлыгынын жыйналып берилиши, калыптанып жаткан жазма адабий тилдин өнүгүшү үчүн сөздүктүн практикалык маанисин ого бетер жогорулатат. Бул эмгек жалаң гана тилчи, адабиятчы окумуштуулар үчүн эмес, кыргыз элинин этнографиясын жана тарыхын изилдөөчүлөр үчүн да табылгыс справочник болуп келатат.

К. К. Юдахин¹ менен И. А. Батмановдор² тарабынан жазылган кыргыз диалектологиясына заметкалар да, айрым маселелер боюнча кийин бир кыйла тактоолорду талап кылышына карабастан, али да болсо илимий маанилерин жогото элек.

Кыргыз тилин изилдөө иштери согуштан кийинки жылдары, асыресе 1950-жылы «Правда» газетасында жүргүзүлгөн дискуссиядан соң абдан кең арыш алды. Бул мезгилдеги изилдөө жумуштары жалаң темп жагынан гана эмес, изилдөөнүн методологиясы боюнча принципалдуу жаңы негизде, марксисттик-лениндик философиялык базада жүргүзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Кургак

¹ Жогоруда аталган «Кыргызча-орусча сөздүктүн» кириш сөзүндө.

² Северные диалекты киргизского языка. Фрунзе, 1938.

декларациям негизделген Н. Я. Маррдын илимге каршы окуусунан кутулган советтик окумуштуулар, ата мекендик илимдин ийгиликтерин эске алып, традициялык-тарыхый-салыштырма методун кеңири колдонуу аркылуу, тил фактыларын мүмкүн катары көбүрөөк жыйнап, аларга объективдүү баа берүүнүн жолуна түштү.

Бүгүнкү тилдин өзгөрүш закондорун түшүнүү үчүн анын тарыхын билүү керек. Бул үчүн тилдин тарыхына байланыштуу фактыларды мүмкүн катары тез жана көп түрдө жыйноо жана системалаштыруу зарыл болду. Мына ошондуктан кыргыздын диалектилерин ыкчамдык менен изилдөө иши колго алынды,

Бүгүнкүгө чейин жыйналган материалдарга караганда, Кыргызстандагы диалектилерге жалпы мүнөздөмө берүүгө жарарлык рекогносцировкалык материалдар бар. Дагы жаңы материалдарды жыйноо жана тереңирээк изилдөө максатында Тил жана адабият институту жана Кыргыз университети тарабынан жыл сайын пландуу түрдө экспедициялар жиберилип, жыйынтыктар чыгарылууда.

Биздин тилчилерибиз согуштан кийинки диалектологиялык иштерге¹ жана тарыхый салыштырма планда жүргүзүлгөн изилдөөлөргө таянып келип, кыргыз элинин жана тилинин байыркы тарыхына, этногенез маселелерине байланыштуу бир катар илимий гипотезаларды айта алды. Кыргыз тилчилеринин андай илимий тыянактарын мурдагы жылы Кыргыз ССР илимдер академиясында этногенез боюнча жүргүзүлгөн конференцияда тарыхчы, этнограф, антропологдор тарабынан кең түрдө пайдаланышканы белгилүү².

Тил фактыларын жыйноонун жана аларды талдоонун сапатына терс таасир келтирип келаткан бир катар кырдаалдар бар. Булардын негизгиси – али да болсо биздин бир катар тилчилерибиз, окумуштууларыбыз изилдөөнүн илимий методун, асиресе салыштырма-тарыхын методду жеткилең өздөштүрө электик, тектеш тилдердин өзгөрүш тарыхынын материалдары менен жана салыштыруунун методикасы менен жеткиликтүү тааныша электик. Бул кемчилик канчалык тез жоюлса, илимий иштерибиз ошончолук тез алга кетип, анын сапаты кескин түрдө жогоруламак.

¹ 1956-жылга чейин жарыяланган диалектологиялык эмгектердин тизмесин проф. К. К. Юдахиндин «Итоги и задача изуч. кирг. диалектов» (Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, вып. 1956.) деген эмгегинен жана Э. Абдулдаевдин «Кыргыз тилинин Чаткал говору» деген эмгегинен табууга болот.

² Караныз: Тезисы докладов и содокладов научной сессии об этногенезе киргизского народа. Фрунзе, 1956.

Согуштан кийинки тил илиминин экинчи бир чоң өзгөчөлүгү ушул кийинки, кыргыз тилинде сүйлөгөн жаштардан ондогон тилчи-окумуштуулар өсүп чыгып, изилдөө иштерин ийгиликтүү түрдө алга алып барууда. Согуштан кийинки жылдары лексиканын жана грамматиканын айрым маселелери боюнча атайын монографиялар жазылып, ондогон кандидаттык жана үч докторлук диссертация корголду. Бул эмгектер төмөнкү темаларга арналды: тилдин тыбыштык системасы¹, жөндөмөлөрдүн семантикасы², этиштердин чактары жана түрлөрү³, уңгу сөздөрү⁴ жана туурандылар⁵, татаал сөздөр⁶, айрым сөз түркүмдөрү (зат жана сын атоочтор, жандоочтор ж.б.) жөнүндө, лексикалык кабыл алуулар⁷ жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн түрлөрү⁸ сыяктуу маселелер. Айрым диссертациялык иштерден тышкары азыркы кыргыз тили пландуу түрдө Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан изилденүүдө.

Тилдин конкреттүү маселелерин терең изилдөөгө багытталган илимий эмгектер жыл сайын азын-оолак жарыяланып келатат. Бул институттун жарыялаган жаңы эмгектеринин ичинен лексикография сектору тарабынан иштелип, 1957-жылы Москвада жарыяланган «Орусча-кыргызча сөздүктү» эске албай коюуга болбойт. Бул эмгектин практикалык мааниси кыргыздарга орус тилин үйрөнүүгө көмөчү гана эмес, Кыргыз адабий тилинин лексикасын ого бетер быйытууга да анын жагымдуу таасири тийиш керек. Грамматика секторунун жарыялаган эмгектеринен сөз жасоого байланыштуу изилдөөлөр, диалектология сектору боюнча айрым говорлорду мүнөздөгөн фактылуу материалдар өзүнө көңүл бурдурат⁹.

¹ Батманов И. А. Современный киргизский язык», ч. 1. Фрунзе, 1953.

2 Карасаев Х. К. Семантика падежей в киргизском языке. –Труды ИЯЛИ, вып. 1/ Фрунзе, 1944.

³ Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в киргизском языке Фрунзе, 1955; Караңыз: Батманов И. А. Грамматика киргизского языка, вып. III, 1939; Юнусалиев Б. М. Вспомогательные глаголы вг киргизском языке (автореферат). Фрунзе, 1949.

⁴ Юнусалиев Б. М. Развитие корневых слов в киргизском языке (ант реф. док. диес.). М., 1953; Синтаксический способ образования корневых слов.– Труды ИЯЛИ, вып. V, Фрунзе, 1956; К вопросу о корне в киргизском языке и родственных ему языках. – Первая Научная сессия АН Кирг. ССР, Фрунзе, 1955.

⁵ Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке (автореф.). М., 1953.

⁶ Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Фрунзе, 1955

⁷ Юнусалиев Б. М. Кыргыз тилинин диалектологиясы боюнча программа, Фрунзе, 1954.

⁸ Сартбаев К. К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в кырг. яз. (автореф.). М., 1953; Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси боюнча кыскача конспект. Фрунзе, 1956.

⁹ Бакинова Г. Ысык-Көл говорунун материалдарынан. Фрунзе, 1956.

Систем алмаштыруу жана тереңдетүү аркылуу лекциялардын тексттерин толуктап жазууга киришти. Бул тексттерди жана ушул күнгө чейин башка вуздарда жана мекемелерде жарыяланган эмгектерди пайдаланып, кыргыз тилинин грамматикасы боюнча окуу китебин жазууга багытталган алгачкы кадамы шилтенди. Быйылкы жылы бул китепти жаза турган авторлордун составы такталып, китептин проспектиси түзүлүп, талкуудан өттү. Кыргыз мамлекеттик университети менен Кыргыз ССР илимдер академиясынын тажрыйбалуу окумуштууларынан түзүлгөн бул коллектив өздөрүнүн ишин мүмкүн катары тездетип, 1960-жылдын аягына чейин жогорку окуу жайларына жана мектептеги тил мугалимдерине кыргыз тилинин нормативдүү грамматикасын бериш керек. Кыргыз тил тарыхына байланыштуу диалектология курсун окуу жолго коюлуп, ал боюнча студенттер үчүн окуу куралы түзүлүүдө. Ошону менен катар синтаксистин, лексиканын жана кыргыз тили тарыхынын кээ бир маселелери боюнча атайын курстар кафедранын кээ бир мүчөлөрү тарабынан кийинки жылдары иштелип чыгып, студенттерге окутулуп жатат.

Бул сыяктуу иштер кадр дайрдоо боюнча практикалык чоң мааниге ээ болуу менен катар, тил илимин байытуу боюнча да жагымдуу таасир келтирүүдө.

Башка перифериялык жогорку окуу жайлары жана айрым орто мектептердин мугалимдери тарабынан аздыр-көптүр изилдөө мүнөзүндөгү макалалар «Мугалимдерге жардам» журналында жана «Мугалимдер газетасында» жарыяланып жүрөт.

Бирок биз борбордогу атайы илимий мекемелер тарабынан да, асиресе, жер-жерлердеги мектептердин мугалимдери тарабынан да илимий иштердин жүргүзүлүшүн канааттандыруу деп таба албайбыз..

Изилдөө ишинин кемчиликтерин жоюу, биринчи кезекте, албетте, кадрга жана анын сапатына байланыштуу. Илимий кадр даярдоо ишинде биз биринчи иретте көңүлдү алардын сапатына бөлүшүбүз керек. Лингвистикадан жана марксисттик философиядан кең эрудициясы болбогон жана тектеш тилдердин өсүш тарыхын билүү аркылуу тарыхый-салыштырма методун кеңири түрдө колдонбогон илимий кызматкер азыркы кезде тил илиминин өсүшүнө көп пайда бере албастыгын эске тутуу керек.

Биздин оюбузча, мындан кийин аспирантурага алынган адамдарды көбүнчө фонетика, биринчи кезекте, эксперименталдык

фонетика жагына морфологиянын айрым маселелерин терең тарыхый-салыштырма планда изилдөө иштерине багыттоо зарыл.

Кыргыз тилин изилдөө иштерин жүргүзүүдө, албетте, анын кол тие элек маселелерине назар салыныш керек. Мындай маселелер, биздин оюбузча, төмөнкүлөр: тилдин өзгөчөлүгүн түзгөн фонетикалык көрүнүштөр жана алардын пайда болуш закондору; жөнөкөй жана татаал этиштердин грамматикалык категорияларынын семантикалык маанилерин ачуу чакчылдардын синтаксисттик функциялары, сан атооч, ат атоочтордун табиятын изилдөө; элдин тарыхына байланыштуу лексиканын өнүгүш процесстерин изилдөө ж.б. козголо элек тармактарды колго алуу менен катар жетик иштелбеген же терең изилденбеген бөлүмдөрдү, проблемаларды толуктап иштеп, кең, жана терең планда монографиялар жазуу зарыл.

Ар бир маселени канчалык терең, тарыхый көз менен карап изилдесек, биздин чыгарган илимий тыянактарыбыз ошончолук чоң мааниге ээ болуп практик-тилчилер үчүн гана эмес, башка гуманитардык илимдердин өкүлдөрүнө да өтө жагымдуу көмөк бермекпиз.

Ошону менен бирге, биз, тил окумуштуулары, советтик доордо түзүлүп, жаңыдан өнүгүп бара жаткан жазма адабий тилибиздин күн сайын алдыга коюп турган практикалык талаптарын тез чечип берүүгө милдеттүүбүз. Биринчи кезекте жакын аранын ичинде адабий тилдин стили, котормонун тили, жазылган тексттерди туура окуу эрежелери (орфоэпия) ж.б. маселелерин колдон келишинче чечүүгө тийишпиз, Антпесек, орфоэпия эрежелеринин жоктугунан кээ бир учурларда жазылганды окуганда кыжыр кайнаткан фактыларды байкоого болот. (мис., заводго, активдүү ж.б.) .

Адабий тилибиздин социалисттик коомдогу ойногон саясий ролуна байланыштуу, республикалык органдар тарабынан кандай конкреттүү чаралар көрүлүш керек экендиги жөнүндө биз бул жерде көп токтолуп отурбайбыз, анткени бул маселелер жөнүндө өз пикирибизди газета бетинде айттык¹.

Биз, тилчи-окумуштуулар, кыргыз. мектептеринин алдында өтө чоң карыз экенибизди дагы айткым келет. Грамматика боюнча мектеп куралдарынын сапатынын начарлыгы биздин илим изилдөө иштерибиздин начарлыгына байланыштуу. Тил китептерине көрүнүктүү окумуштууларыбыз тарабынан Илимий сын берилбей келатат. Сын берүү гана эмес, биздин оюбузча, айрым профессорлор жана тажрыйбалуу

¹ Адабий тилдин кээ бир маселелери. – Советтик Кыргызстан, 1958, 26-июнь.

доценттер мектеп үчүн тил куралдарын жазууга көбүрөөк тартылыш керек.

Кыргыз тилчилери орус тйлин кыргыздарга жана кыргыз тилин орустарга үйрөтүү боюнча грамматикалар, методикалык куралдар түзүү ишине активдүү катышууга милдеттүү. Буга байланыштуу эки тилдин тыбыштык системаларына, алардын артикуляциялык базаларын эксперименталдык-лабораториялык методдор аркылуу салыштырууга негизделген эмгектер, атайың нормативдүү грамматикалар, сөздүктөр, методикалык куралдар даярдоо зарыл.

Келечекте тилдин тарыхый грамматикасын түзүүгө эң зарыл болгон фактылуу материалдарды топтоо жана жарыялоо жумуштарын, жазма эстеликтерди жана диалектилик материалдарды жыйноо жана жарыялоо жумуштарын кашандатууга жарабайт. Ушуга байланыштуу Кыргызстандан тышкары, Кытай Эл Республикасындагы кыргыздардын тилин жана фольклорун жыйноонун мааниси өтө чоң.

Кыргыз тили жөнүндөгү илим – өтө Жаш илим. Ал советтик бийлик орногондон кийин гана башталып, азыр өзүнчө илим болуп, өнүгүү жолуна түштү. Ошондуктан бул илимдин ийгиликтерине караганда иштеле элек кемчиликтери алда нече эсе кеп.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилчилери 1924-жылдан башталган кыргызча басма сөздүн жазуусун жана орфографиясын колдон келишинче теске салды; мектептер үчүн тил куралдарын түздү; элдик тилдин активдүү лексикасын жыйнап, сөздүк түзүп берди; грамматика менен лексиканын айрым маселелерин жана диалектилерди изилдөө натыйжасында жогорку окуу жайларында кыргыз тилинин системалуу курстарын окутууга кенен мүмкүндүк түздү.

Бул – оңой-олтоң иш эмес. Мындай иштер дүйнөлүк илимдин тарыхында башка (советтик эмес) шарттарда жүздөгөн жылдарды талап кылган. Биз болсок, бул ийгиликтерге үч эле мүчөлдүн ичинде жетише алдык. Бул үчүн биз советтик бийликке, Коммунисттер, партиясына, советтик элдердин достугуна, улуу орус элине, алардын ичинде орус окумуштууларына, КПССтин лениндик улут саясатына миң, миң ыракмат айтабыз!

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН АБАЛЫ ЖӨНҮНДӨ

Ар бир илим коомдук турмуштун (практиканын) зарылчылыгынан келип чыгат, ошого жараша өнүгүп-өрчүйт. Чыгыш элдери жөнүндөгү илим да (востоковедение же аны ориенталистика дед да атайт) ошол эле себептерден пайда болуп өнүккөн. Бирок революцияга чейинки ориенталистика менен андан кийинки ориенталистика, илиминин өнүгүш себептеринде принципиалдуу айырма бар.

Революцияга чейинки ориенталистика илиминин чыгышы да, анын андан ары өнүгүшү да европалык капитализмдин империалисттик умтулушуна толугу менен байланышкан. Жаңы колонияларды каратып алыш үчүн андагы табигый байлыктардын запасын билиш керек, ал гана эмес ал жерлерде жашаган элдердин составын, алардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн, тилин, маданиятын, тарыхын изилдеш керек эле. Мына ошондуктан каратып алына турган элдерге аскерден мурун саякатчы-изилдөөчүлөр жеткен.

Чыгыш себептери боюнча революцияга чейинки ориенталистика багындырылган элдердин пайдасын көздөбөгөн болсо да, көп кылымдар бою ыкчамдык менен жүргүзүлгөн изилдөөлөр объективдүү оң натыйжаларды берди. Дүйнөлүк жаңы маалыматтар берилди. Дүйнөлүк илим колониялык илимде мурун аты чыкпаган жерлер, элдер жөнүндө жаңы жерлердин түзүлүшү, табигый байлыгы жөнүндө, андагы элдердин маданияты, тили ж.б. жөнүндө толгон-толгон фактылар менен толукталды.

Россиянын чет жакаларында жашаган элдердин тилдери (диалектилери) боюнча толгон фактылуу материалдарды (мисалы, академик В. В. Радловдун оозеки эл чыгармаларынын 15 томдуу жыйнагы), ар кайсы кылымдарга тийиштүү жазма эстеликтерди илимий оборотко кошуу, байыркы алфавиттерди (мисалы, Енисей-Орхон) расшифровкалап, сырын ачуу ж.б. маанилүү иштерди жүргүзүү менен орус ориенталисттери түркология, монголистика, кавказоведение ж.б. илимдердин тармакталып өрчүшүнө негиз салып кетишти..

Айта кетиш керек, революцияга чейинки востоковед-окумуштуулардын изилдөөлөрү илимий тереңдиги жагынан бир (кыйла

жогорку даражада турат, анткени алар тил, адабият, тарых маселелерин бири-бирине тыгыз байланыштырып карай билген, алар илимдин ар кандай тармактарынан кабардар, эрудициялары кең болгон. Ошондуктан жыйналган же табылган материалдык жана рухий эстеликтерге алар ар тараптуу терең комментарийлар берип, илимий негизде интерпретациялай алышкан. Мисалы, дүйнөгө маалым Потанин Г. И., Козлов П. К., Грум-Гржимайло Г. Е., Бартольд В. В. сыяктуу тарыхчылар тарых илиминин методикасын устаттык менен колдонуу гана эмес, ал ар лингвистикалык илимдин маалыматтарында изилдөө иштеринде көп түрдө пайдалана билишкен, ал эми Радлов В. В., Мелиоранский П. М., Малов С. С. сыяктуу түркологдор болсо, кең мааниде филологиялык изилдөөлөр жүргүзүп, тарых, этнография, антропология илимдеринин маалыматтарын кылдат пайдалана билишкен.

Биздин советтик филологдордун, асыресе кыргыз филологдорунун айрымдары, тилекке каршы, андай эрудицияга ээ эмеспиз, ар кимибиз өз тармагыбыздан тышкары көз чаптырууга кудуретибиз жетпейт. Мунун негизги себеби илимий кызматкерлерди даярдоодогу кемчиликтерге байланышкан: жогорку окуу жайларында жана аспирантурада окуган келерки окумуштуулар илимдин жакын тектеш тармактарындагы изилдөө методикасы менен тааныш болуу мындай турсун, өзү адис болуп даярдап жаткан илимдин тармагынын изилдөө методикасын да чала-була үйрөнүп келаткандыктан.

Улуу Октябрь социалисттик революциясы адамзаттын тарыхында жаңы барак ачты. Улуу Ленин түзгөн улут саясатынын негизинде мурун эзилип, укуксуз болуп келген элдер эркиндикке жетип, тең укуктуулукка ээ болду.

Ар бир элдин өз эне тилинде билим алууга жол ачылды. Нечен кылымдардан бери ички жана сырткы душмандардын кырсыгынан бытыранды, бирдиксиз, чачкын жашаган кыргыз уруулары лениндик улут саясатынын жүзөгө ашырылышы натыйжасында бирдиктүү мамлекеттикке баш кошуп, өз алдынча улут катарында өнүгө баштады.

Күн, тартибинде залкар маселелер, татаал милдеттер коюлду: маданий жана экономикалык жактан элдин артта калгандыгын мүмкүн катар тезирээк жоюу керек болду. Бул үчүн биринчи кезекте сабатсыздыкты жоюу, кары-жашы дебей, бүт элди окутуп, эзилген элдин саясий сезимин жогорулатуу керек болгон. Бул үчүн эне тилде мектеп уюштуруу, басма сөз түзүү, тездик менен окуу китептерин

түзүп чыгаруу талап кылынды. Ошентип, революциядан кийинки алгачкы советтик жылдарда турмуш тарыхта биринчи мертебе кыргыздын эне тилинин коомдук ролун мурун болуп көрүлбөгөн жогорку баскычка көтөрдү. В. И. Ленин айткандай, тил эмгекчи массасына коммунисттик тарбия берүүчү куралына айланды.

Революциядан мурун мусулман дининдеги элдер, ошонун ичинде кыргыздар да аздыр-көптүр пайдаланып келген араб алфавитинин негизинде кыргыздын улуттук алфавитин түзүү, орфография, терминология, грамматика маселелерин иштеп чыгуу сыяктанган илимий милдеттер күн тартиби коюлду.

Турмуш токтоосуз жүзөгө ашырууну талап кылган бу маселелерди чечүү үчүн бизде даяр тилчи-окумуштуу жок эле, ошондуктан ал маселелерди революциядан муру окуп калган же совет мектептеринде окуй баштаган практик интеллигенттер чечишти. Албетте, алардын бул маселелерди чечишинде революцияга чейинки тажрыйба белгилүү роль ойноду. Мисалы алсак, кыргыз жана казак балдары үчүн 1911-жылы Уфада жарыяланган «Алиппеде» берилген алфавиттин составы жана аны үйрөтүү методикасы 1924-жылда жарыяланган «Алиппеде» кайталангандыгын көрөбүз. Бул эки алиппенин принципалдуу айырмасы ушул–кийинки «Алиппеде» кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн түзгөн созулма үндүүлөр тийиштүү арипти эки ирет жазуу аркылуу берилген. Тарыхка дагы тереңирээк карап көрсөк, созулма үндүүлөрдү андай амал менен берүү нечен кылымдардан бери келаткан практика экендигин XI кылымда жазылган Махмут Кашгарийдин эмгегинен учуратабыз. Демек, 1924-жылдан калыптана баштаган улуттук алфавитибиз, орфографиябыз жок жерден эле паңда боло калган эмес, ал нечен муундардын, нечен кылымдардын тажрыйбаларынын негизинде түзүлгөн деп билиш керек.

Ошол тектеш тилдер жана кыргыз тили боюнча революцияга чейинки жазуу тажрыйбасы, атайы лингвистикалык даярдыгы болбосо да, тилдин татаал жана оор маселелерин биздин алгачкы советтик интеллигенттерибизге ийгиликтүү чечүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Бул айтылгандардан келип, улуттук басма сөздүн тилине байланыштуу маселелерди чечкен тунгуч тилчилерибиздин ролун төмөндөтүүгө болбойт. Алар өздөрүнөн мурунку жана өз убактысындагы тажрыйбаларды эске алуу менен, кыргыз тилинин тыбыштык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү туура көрө билүү аркылуу аларды алфавитте жана орфографияда жеткиликтүү даражада чагылдыра

алышкан. Жазма адабий тилдин маселелерин чечүүдө алар революцияга чейинки чагатайлаштырылган официалдуу сымал жазма салтка ээрчибей, элдик тилге, революцияга чейинки кол жазма адабияттын тилине ориентация кылышкан.

Сиздин алгачкы тилчилерибиз улуттук басма сөздүн алфавит, орфография, терминология маселелерин ийгиликтүү чечип берүү менен катар массалык түрдө ачыла баштаган мектептер үчүн түзүлгөн окуу куралдардын да биринчи авторлору болушту.

1934-жылы жарык көргөн «Морфология», 1936-жылы басылып чыккан «Синтаксис» сыяктуу мектеп куралдары кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн негизги морфологиялык жана синтаксистик категорияларын негизинен туура көрсөтө алган. Андан кийинки эне тил куралдарынын авторлору, албетте, ар бири өз көз карашынча өзгөртүүлөр, толуктоолор, тактоолор киргизбей койгон жок.

Эгерде кыргыз тилинин фонетикасына байланыштуу фактыларды В. В. Радлов тарабынан түрк тилдеринин салыштырма грамматикасында (1882-жылы немец тилинде жарык көргөн) пайдаланганын эске албасак, кыргыз грамматикасы илимий планда 1938–1940-жылдары И. А. Батманов тарабынан атайы изилдене баштады. Анын согуштан кийин жарыяланган «фонетикасы» (1946-жылы) кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөдөгү өз убактысы үчүн чоң жетишкендик деп эсептөө керек. 1950–1960-жылдада бул окумуштуунун өзү жана анын жетекчилиги аркылуу Түштүк Сибирдеги түрк элдеринин жазма эстеликтерин жана тирүү тилдерин изилдөө боюнча бир кыйла натыйжалуу эмгектер жарыяланды. Түрк тилдеринин тарыхын изилдөөдө бул иштердин илимий мааниси, албетте, чоң. Бул изилдөөлөр азыркы кыргыз тилине жана анын тарыхына көбүрөөк байланыштырылып жүргүзүлсө, алардын практикалык мааниси ого бетер жогору болгон болор эле.

Согушка чейинки мезгилде кыргыз тилинин сөздүгүн жыйноо боюнча көп жылдап талыкпай иш жүргүзгөн К. К. Юдахиндин эмгеги 1940-жылы «Кыргызча-орусча сөздүктү» жарыялоо менен аяктаган.

Академик Юдахин К. К. өзүнүн ошол ишин согуштан кийин да ийгиликтүү улантып отуруп, 1965-жылы анын экинчи басылышын жүзөгө ашырды. Бул сөздүк кыргыз тили боюнча гана эмес, тектеш тилдер боюнча да теңдеши жок, үлгүлүү лексикографиялык иш катарында бааланып, Советтер Союзу боюнча филологиялык эмгектердин ичинен Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу бирден-бир эмгек

катарында бааланганын сиздер жакшы билесиздер. Бул теңдеши жок лексикографиялык эмгектин илимий мааниси – анын энциклопедиялык мүнөзүндө. Ошону менен катар азырынча нормативдүү түшүндүрмөлүү сөздүк жок кезде, ал сөздүк кыргыз адабий тилинин лексикалык жактан нормага салынышын тездетүүгө жардам берет. Анын практикалык мааниси ушул: азыркы кыргыз тилинин лексикасы боюнча басма сөз кызматкерлери, мугалимдер, ошондой эле бардык адистер үчүн ал бирден-бир справочник.

Кыргыз тилин ар тараптан көп түрдө изилдөө иштери негизинен согуштан кийин – тил илими жөнүндө «Правда» газетасынын бетинде жарыяланган дискуссиядан кийин арыш алды.

1. Биринчи кезекте тилди тарыхый планда изилдөөгө жол ачылды, мурун тыюу салынып келген традициялык тарыхый-салыштырма методдун жетишкендиктерин пайдаланууга мүмкүндүк туулду. Ошондуктан кыргыз тилинин диалектилерин изилдөөгө, алардын өз ара мамилелерин жана тектеш тилдерге болгон мамилелерин ачууга байланыштуу изилдөөлөр башталды. Кыргыз университети жана Кыргыз илимдер академиясы тарабынан экспедициялар уюшулуп, кыргыз диалектилери жана говорлору жөнүндө абдан баалуу фактылуу материалдар топтолду, алардын негизинде ондогон кандидаттык диссертациялар жазылып, корголду, айрым говорлорго арналган монографиялар, коллективдүү эмгектер жарыяланып, кыргыз тилинин территориялык өзгөчөлүктөрүнө объективдүү мүнөздөмөлөр берилди. Ал материалдардын негизинде азыр Тил жана адабият институтунун, диалектология сектору кыргыз тилинин диалектологиялык атласын түзүп жатат. Ошол жыйналган диалектологиялык фактылардын негизинде филологиялык факультеттердин студенттери үчүн кыргыз диалектологиясы боюнча системалуу лекциялык курс окулууда, окуу куралы жазылууда.

Кыргыз диалектологиясы азырынча диалектологиялык мүнөздө жыйналган фактыларды тактоо жана системалаштыруу доорунда турат. Айрым эмгектерде кээ бир фактыларга тарыхый планда интерпретациялар берүү аракеттери байкалат. Бүгүнкү тилдин өзгөрүш, өнүгүш закондорун терең түшүнүү үчүн биз диалектилик фактыларга кең түрдө тарыхый түшүндүрмө бере алышыбыз, керек. Мындан ары тарыхый диалектология улам барган сайын өнүгүүгө тийиш. Биз ошол аркылуу гана тилибиздин жазылбаган тарыхын иштеп чыга алабыз.

2. Азыркы кыргыз тилинин айрым бөлүмдөрүн изилдөө боюнча иш ыкчамдап жүрүүдө. Тилдин тыбыштык составын техникалык аспаптарды колдонуу жолу менен, б. а. объективдүү маалыматтардын негизинде изилдөө иши башталды. Кыргыз тилинин тыбыштык системасын биринчи ирет доц. Токтосун Ахматов Ленинграддагы фонетикалык лабораторияда изилдөө ишин ийгиликтүү аяктады, ал эми анын негизинде доктордук диссертациясын коргоду. Фонетиканы эксперименталдык жол менен изилдөөлөр мындан ары да терендетилип улантылуу зарыл.

Айта кетиш керек, фонетика, фонология маселелерине киришкен окумуштуулар аз. Чындыгында, грамматикалык закондордун орфография менен орфоэпия маселелеринин көпчүлүгү фонология аркылуу түшүндүрүлөт. Бул темада изилдөө иштери улантылыш керек.

3. Азыркы кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшү да көп окумуштуулар тарабынан ар тараптан изилденилүүдө. Ар бир сөз түркүмү атайы изилденип, кандидаттык диссертациялар корголду. Кыргыз тилинин морфологиясы, сөз өзгөртүү жана сөз жасоо системалары Бүбүйна Орузбаева жана Сарыбай Кудайбергенов тарабынан терең изилденилип, докторлук диссертациялар корголду.

Жарыяланган монографияларда сөз түркүмдөрүнүн ар бирине мүнөздүү грамматикалык касиеттери, алардын жасалыш ыкмалары, сөз тизмегинде жана сүйлөм составында алардын функциялары аныкталган, айрым учурда кээ бир формалардын чыгыш тарыхына байланыштуу этимологиялык талдоолор жүргүзүлгөн.

4. Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү да ар тараптан изилденилип жатат. Албетте, синтаксистин көп маселелери морфологияга таандык изилдөөлөрдө кошо каралып келатышы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошону менен катар сөз түрмөктөрү, фразеология, сүйлөмдүн типтери, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби, татаал сүйлөмдөрдү данакерлөөчү формалар, ыкмалар ж.б. маселелер синтаксистик планда атайы изилденүүдө. Согуштан кийинки мезгилде жөнөкөй сүйлөмдүн маселелерине байланыштуу эки доктордук диссертация (А. Жапаров менен Ы. Жакыпов) жана татаал сүйлөм боюнча алардан мурун К. К. Сартбаев докторлук диссертация коргогон.

5. Тилдин системасында лексиканын ролу өтө чоң. Ар бир тилдин түшүндүргүч мүмкүнчүлүгү биринчи кезекте сөздүккө байланыштуу болот. Ошону менен катар, тилдин башка структуралык элементтерине караганда лексика элдин турмушуна тикеден-тике

байланыштуу, ошондуктан ал тез өзгөрүп турат. Кыргыз элинин экономикасына, маданиятына, тарыхына тыгыз байланыштырып, лексиканы изилдөө боюнча алдыда кең мүмкүнчүлүктөр турат. Ошого карабастан лексикология боюнча изилдөөлөр бизде өтө аз, ал эми адабий тилдин лексикасы боюнча семасиологиялык багытта жана фразеология боюнча иштер жокко эсе.

Тилдин бардык структуралык элементтери боюнча изилдөө иштери ыкчамдатылыш керек, асыресе ушул күндө назар салынбай келаткан проблемалар колго алыныш керек, антпесе кээ бир комплекстүү түрдө изилденүүчү проблемаларды иштеп чыгуу тоскоолдукка учурайт.

Андай комплекстүү проблемаларга биздин тилчилер кирише башташты. Мисалы, эки жылдан бери Тил жана адабият институту, университеттин тил кафедрасы адабий тилибиздин стилдик түрлөрү жөнүндөгү теманы иштөөгө киришти. Бул теманы ийгиликтүү иштеп чыгыш үчүн тилдин бардык структуралык бөлүмдөрү боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын пайдаланыш керек. Адабий тилдин стилдик өзгөчөлүктөрүн талдоодо асыресе лексиканын ар түрдүү аспектиде пайдаланылышы, ошого жараша сөздөрдүн семантикасынын өзгөрүшү сыяктуу маселелерге такалып жаткандыгы байкалат. Ошондой эле синонимикага байланыштуу изилдөөлөрдүн жоктугу да ал проблеманы иштөөдө бөгөт болуп жатат. Мындан ары кандидаттык жана докторлук иш катарында семасиология, фразеология проблемаларына байланыштуу лексикалык, морфологиялык, синтаксистик синонимикага байланыштуу темаларды берүү зарыл.

Ушул күнгө чейин жарыяланган иштердин барлыгынын тең сапаты талапка толук жооп берет деп айта албайбыз. Илимий деңгээли өтө төмөн турган монографиялар, макалалар аз эмес. Ал эмгектерге сын берүү иши али жокко эсе. Кээде сындын өзү да формалдуу түрдө төмөнкү деңгээлде берилип келе жатат.

6. Айрым кемчиликтерди эсепке албаганда, революциядан кийинки мезгилде, асыресе Ата Мекендик согуштан кийин кыргыз тили жөнүндө советтик илим түзүлдү деп сыймыктана алабыз. Бул лениндик улут саясатын жеңиши. Кыргыз тил илими барган сайын өрчүй, өркүндөй бермек.

Ар бир илим турмуштун зарылчылыгынан келип чыгып, өзүнүн жемишин ошол турмушка, практикага багытташ керек. Тил илими да социализм куруп жаткан кыргыз элинин өнүгүш, байланыш куралы

болгон улуттук адабий тилдин практикалык маселелери – алфавит, орфография, орфоэпия, ж.б. маселелерин илимий деңгээлде чечүүгө, орто мектептер, жогорку окуу жайлары үчүн адабий тилибиздин нормативдүү грамматикаларын (фонетика, морфология, синтаксис, лексика боюнча окуу куралдарын) жогорку деңгээлде түзүүгө жардам берүүдө.

Илим-изилдөө эмгектеринин негизинде Жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн азыркы кыргыз тилинин фонетика, морфология, синтаксис, лексика бөлүмдөрү боюнча окуу куралдары түзүлүп, жарыкка чыкты. Бул окуу куралдарынын жарыяланышы, албетте, өз убакты үчүн ийгилик деп эсептөөгө болот. Бирок ал куралдардын түзүлүшү биринчи тажрыйба, алардын баары илимий деңгээли жагынан бирдей эмес, асыресе фонетика жана морфология боюнча жарыяланган окуу куралдары кийинки изилдөөлөрдүн натыйжаларын жетээрлик даражада эске албаган, Буларды толуктап, оңдоп, тереңдеп иштеп чыгууга убакыт жетти. Келерки мугалимдерди даярдоо ишинин сапатын жогорулатпай туруп, эне тилди мектепте окутуу жумушун жолго салуу мүмкүн эмес.

Кыргыз тили боюнча изилдөө, иштеринин арым алышы мектептер үчүн арналган тил куралдарынын сапатын жогорулатууга таасирин тийгизбей койгон жок. Муну 1940-жылдар менен 1960-жылдардагы мектептик тил куралдарын салыштыруу аркылуу оңой байкоого болот. 1940-жылдарга караганда азыр тилдин негизги структуралык бөлүмдөрү боюнча материалдар окуу куралдарында илимийжагынан да, методикалык жагынан да алда канча жогорку деңгээлде берилген. Ошондой болсо да, кемчиликтер аз эмес. Биздин байкашыбызча, азыркы мектептик тили куралдардагы кемчиликтердин негизги себептери тилдин айрым маселелери окумуштуулар тарабынан изилденбегендиктен же начар изилденгендиктен эмес, таптакыр башка себептер менен түшүндүрүлөт.

Биринчиден, мектеп куралдарында кээ бир авторлор айрым грамматикалык көрүнүштөргө туура аныктама бербей келе жатышат.

Мисалы, III класстын тил куралында¹ «унгу» деген түшүнүккө берилген аныктамасы так эмес. «Сөздөрдүн негизги маани берип турган жалпы тектеш бөлүгүн уңгу дейбиз» (45-бет). Бул класс үчүн кыскача эле «сөздүн негизги маани берген бөлүгүн уңгу дейбиз» деп койгон

¹ Үмөталиева Б. Ж., Мураталиев М. Кыргыз тили (Башталгыч мектептин 3-классы үчүн окуу китеби). Фрунзе: Мектеп, 1969. – 140-бет.

дурус болор эле. Ошондой эле ашыкча сөздөр «кош сөздөргө» берилген аныктамадан да учурайт. «Эки сөздөн түзүлүп, бир маани түшүндүргөн уйкаш сөздөрдү кош сөздөр дейбиз». (58-бет). Бул аныктамада «уйкаш» деген ашык сөз аны бузуп турат. «Ата-эне», «акыл-эс», «эрти-тели-кеч» сыяктуу кош сөздөрдө кандай уйкаштык бар?

Кээ бир учурда грамматикалык материал окуучулардын жашына карата ылайыкталбай берилет. Мисалы, ошол эле III класстын грамматикасында «быйыл», «тияк», «колхоз» сыяктууларды (50–55-беттерде) татаал сөздөр деп берип, алардын эки сөздөн турарлыгын талдатуу, биздин оюбузча, бул класс үчүн эртелик кылат.

II класстын балдарынын башын чаташтырган материал алфавиттеги к, г, ж ариптерине карата (47–50-беттерде) берилген аныктамадан көрүнүп турат¹. Ж тамгасынын бир учурда аффриката ролунда, бир учурда жөнөкөй үнсүз экенин экинчи класстын балдарына кантип түшүндүрүү жөнүндө ойлонуш керек.

Экинчиден, кээ бир авторлор кыргыз тил илиминдеги кийинки жетишкендиктер менен таанышпай туруп, окуу куралдарын түзүүгө киришкендиктери байкалат. Мисалы, 9–10-класстар үчүн окуу куралында² кыргыз тилинин тарыхына, анын диалектилик бөлүнүшүнө, адабий тилдин калыптанышына ж.б. карата берилген материалдар кийинки изилдөө иштеринин талашсыз табылгаларына негизделген эмес. Жакын тектеш тилдердин ортосунда кыргыз тилинин алган орду жөнүндө кыргыз тилинин диалектилик бөлүнүшү ж.б. маселелер боюнча эски көз караштар берилген. Талас говору түштүк диалектиге кошулат (9-бетте), адабий тилдин диалектилик негизи болуп түндүк говорлордун «морфологиялык принциби» (87-бетте) чаташтырылган пикирлер аз эмес.

Айта кетиш керек, тилди окутуудагы жана окуу куралдарын түзүүдөгү объективдүү бир кемчилик–ал биздин азыркы алфавитибиз менен орфографиябыздын кээ бир маселелерин чечүүдө өз убактысында кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн жетишерлик даражада эске албагандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул кемчиликтер биринчи кезекте алфавитибиздин составында тупчүл каткалаң **к** жана түпчүл жумшак **г**, уччул жумшак **ж** аффрикатасы өзүнчө фонемалардын өз алдынча тамгага ээ болбой калышына, орфография да йоттошкон үндүүлөр бир учурда бир гана тамга менен берилсе, экинчи

¹ Бердибаев Э. Кыргыз тили (2-класс үчүн). Фрунзе: Мектеп, 1969»

² Абдылдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили (9–10-класс үчүн). Фрунзе: Мектеп, 1968.

учурда эки тамга менен берилишине байланышкан. Бул сыяктуу кемчиликтер балдарга тилдин эрежелерин окутууда белгилүү кыйынчылык туудурбай койбойт. Бул чаташуулар адабий тилибиздин орфоэпиялык эрежелерин өздөштүрүүнү да кашандатпай койбойт.

Практикалык маселелер илимдин жетишкендиктеринин негизинде улам такталып турат эмеспи, ошонун сыңарындай, биздин алфавит менен орфографиябыз да тил илиминин жетишкендиктеринин негизинде улам такталып турушу закондуу иш деп ойлоо керек.

Советтик доордо пайда болгон кыргыз тил илими ушул күнгө чейин жалаң гана теориялык планда эмес, практикалык планда, социалисттик турмушту тейлеп келаткан адабий тилдин айрым маселелерин чечүү иретинде өнүгүп келди. Мындан ары да ошол эле багытта барууга тийиш деп ойлойбуз, анткени бизде адабий тилибиздин чечилбеген, турмуш күн сайын талап кылып жаткан проблемалары аз эмес.

Биздин оюбузча, ал маселелердин бир катары тил маданияттуулугуна байланышкан.

Кыргыз эли жогорку маданияттуу социалисттик улутка айланды. Ал эми маданияттуулуктун биринчи белгиси – анын тилинен, речинин маданияттуулугунан билиниш керек. Речь (тил) маданияттуулугу деп, адам кайсы тилди эне тил кылып алса, ошол тилдин сөздүгүн жана башка речтик каражаттарын ээн-эркин орду менен пайдалана билип, адабий тилдин ар түрдүү нормаларына Толук ылайык, көркөм сүйлөй жана жаза билүүнү айтат.

Тил маданияттуулугу үчүн күрөшүү – бир гана тилчи, адабиятчылардын иши эмес, бул биздин оюбузча, барлык басма сөз кызматкерлеринин, бардык мугалимдердин агартуу кызматкерлеринин, сахна, экран, телевидение, клуб кызматкерлеринин, кала берсе аларды башкаруучу партия жана совет органдарында иштегендердин милдети болууга тийиш.

Тил маданияты үчүн күрөшүү ошол кызматкерлердин ар бири адабий тилдин сөздүк байлыгын, грамматикалык нормаларын эң, оболу өзү өздөштүрүш керек, ошону менен катар аны өздөштүрүүнү башкалардан талап кылыш керек. Тилекке каршы, али да болсо, биздин интеллигенттердин арасында адабий тилдин нормасын жеткиликтүү өздөштүрө электер, өз айлынын диалектисинен кутала электер, жана «с» менен «з» ны ажырата албагандар, «баш» дегендин ордуна «кэллэ» дечүлөр аз эмес. Речтеги «Диалектизм» маданияттан артта калгандыктын белгилей экенин түшүнүш керек.

Башка жактан издебей эле, өзүбүздүн мектептерди, агартуу органдарын алып көрөлүчү. Райондук элге билим берүү органдарынын ар кайсынысынан контролдук иш жаздырсанар, же сүйлөшүп көрсөнөр, талапка ылайык келбегендерди четтен табасыздар; жашырбай эле коелу, андайларды министрствонун аппаратынан деле табууга болот. Барлык маданияттуу элдер тил маданияттуулугу маселесин мектептен, үй-бүлөдөн башташат. Бүт мектеп боюнча адабий тилге карата бирдиктүү талап (единое требование) коюлат. Мектепте барлык предметтерден сабак берген мугалимдер окуучулардан адабий тилдин нормасында сүйлөөнү талап кылат. Бул талапты орундаган кыргыз мектептери ото аз. Көп мектептердин директорлору барлык ишти мугалимдер бүтүрөт деп ойлошуп, башка предметчилерден тил маданияттуулугун талап кылышпайт. Алып барбай, мисалга Фрунзедеги № 5 мектепти эле алалы. Ата-энелердин окуучулар менен болгон мектеп директору катышып отурган жыйналышта (өткөн жылы) бир мугалим доклад жасады. Ал докладчы географ болуш керек, анын тили, же кыргызча эмес, же татарча эмес, же өзбекче эмес, же орусча эмес, ар кошкон тил болду. Мугалимдин речи балдарга, ата-энелерге үлгү болуш керек эле го!

Тил маданияты маселеси, албетте, биринчи кезекте тилди үй-бүлөдө өздөштүрүүгө байланыштуу. Бала үй-бүлөдө тилди жакшы өздөштүрсө, анын речи мектепте ого бетер байып, огобетер так, ийкемдүү болмок. Эне тилди бала өтө жаш кезинде, негизинен 3–5 жашында өздөштүрөт. Демек речтин так, жатык, сылык, көркөм болушунда ата-эненин, балдар бакчаларынын ролу өтө чоң. Бул иштерди уюштуруу жагынан бизде абал кандай? Биздин педагогикалык изилдөө институтубуз, агартуу органдар эмнелер кылды, кандай чаралар көрүш керек? Бул маселелерди көтөрүүгө убакыт жетти.

Тил маданияттуулугу маселесинин жүзөгө ийгиликтүү ашырылышы үчүн, эл үчүн, мектеп үчүн ар түрдүү сөздүктөр, түшүндүрмө сөздүк, фразеологиялык, синонимдик сөздүктөр ж.б. справочниктер, жардамчы куралдар түзүп, жарыялаш керек. Адабий тилди лексикалык жактан нормага салуу иши бул куралдарсыз жүзөгө ашпайт.

Адабий тилибиздин оозеки формасын бир калыпка салууда жакын арада «Кыргызстан маданияты» газетасынын бетинде көтөрүлгөн орфоэпия маселеси барган сайын актуалдуу мааниге ээ болуп баратат. Ушул багытта да терең изилдөөлөр жүргүзүп, элге, мектептерге тийиштүү рекомендадиялар берилиши зарыл.

**БАШКА ТИЛДЕРДЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН ЛЕКСИКАЛЫК
ӨЗДӨШТҮРҮҮЛӨР ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЛПЫ ЭЛДИК
МҮНӨЗДӨГҮ ЛЕКСИКАДАГЫ ОРДУ**

Сөздүк состав ички мүмкүнчүлүктөрдүн, эсебинен б. а. күндөлүк коомдун турмушундагы жылыштарга, өзгөрүү, өсүүлөргө байланыштуу айрым сөздөрдүн маанисинин өзгөрүп жаңы мааниде колдонулушу, мүчөлөр менен айкалышып жаңыча түшүнүктү берүү үчүн кээ бир сөздөрдүн туунду формаларынын пайда болушу жана туруктуу сөз айкалыштарынын жаңы мааниде колдонула башташынын натыйжасында байыт.

Бирок лексиканын толукталышында айрым тилде сүйлөгөн элдин коңшулаш өлкөлөр менен болгон соода-сатык, экономикалык жана саясий карым-катнаштары да чоң роль ойнойт. Анткени башка тилдерден оошкон лексикалык өздөштүрүүлөр тилдин сөздүк составын байытуучу негизги булактардын бири. Мындай өздөштүрүүлөр кеңири масштабда колдонулуп, бардык жергиликтүү говорлор үчүн мүнөздүү болуп кетсе, алардын жалпы элдик мүнөзгө ээ болушун шарттайт, Эгерде колдонулуу чеги тар болсо (айрым кесипчилик менен чектелип, же таралуу аймагы тар болсо), андай өздөштүрүү жалпы элдик лексиканын катарына кире албай тургандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ал эми ар бир өздөштүрүлгөн сөздү айрым караганда аларды баштан аяк «бул жалпы элдик мүнөзгө ээ, бул жалпы элдик мүнөзгө ээ боло элек» – деп айтыш өтө кыйын. Анткени сөздөрдүн таралуу жана колдонулуу чегин көрсөткөн диалектологиялык эмгектер жок. Алардан, негизинен, тиги же бул говордун өзгөчөлүгүнө жатуучу сөздөр гана орун алган. Демек болжолдуу пикирди тиги же бул сөздүн адабий тилде учурашына (же жыш колдонулушуна) жараша гана айтууга болот.

Экинчиден, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү алгачкы булактары боюнча жана кабыл алынган доору боюнча аныктоо да атайын планда изилдөөнү талап кылат. Анткени XIX кылымдын аяк ченине чейин кыргыз элинин маданиятына жана тарыхына байланыштуу жазма эстеликтердин жоктугу мындай ишти аткарууну татаалдаштырат.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдөн монгол жана араб-иран тилдеринен кирген сөздөрдүн турмуштук тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүлөрүнө ушундай өзгөчөлүк көбүнчө мүнөздүү.

Мындай болгондон кийин биз төмөндө өздөштүрүлгөн сөздөрдү алгачкы булактары (келген теги, б. а. кайсы тилге тиешелүү) боюнча ажыратып, алардын ичинен таралыш масштабы кендерин жалпы элдик мүнөзгө ээ сөздөр катары эсептөө мүмкүнчүлүгү жөнүндө болжолдуу пикирлер айтмакчыбыз.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасында башка тилдердең кирген өздөштүрүүлөр жалпы көлөмү боюнча бир кыйла орунду ээлейт. Алар оошкон алгачкы булактары боюнча да айырмаланат. Ошого ылайык аларды монгол, араб-иран жана орус тилинен өздөштүрүүлөр деп негизги төрт топко бөлүштүрөбүз:

Монгол тилдеринен кирген өздөштүрүүлөр

Кыргыз тилинде учуроочу монгол тилдеринен кирген өздөштүрүүлөрдүн тарыхый булактары кыргыз жана монгол урууларынын эң байыркы мезгилдерден берки территориялык, саясий-экономикалык карым-катнаштары менен түздөн-түз байланыштуу. Мына дагы бир эске алынуучу нерсе – монгол жана түрк тилдериндеги жалпы грамматикалык окшоштуктардын бул тилдердин арасындагы белгилүү тектештик белгилерди түзүшү. Мына ушул абал өзгөчө түрк жана монгол тилдериндеги өз ара өздөштүрүүлөрдү жалпы мүнөздүү «түрк-монгол жалпылыктары» деп аталуучу белгилерден айырмалоодо бир кыйла кыйынчылыктарды туудурат.

Проблеманын мындай ачык эместигине карабастан, түрк тилдеринин бир тобунда монгол тилдеринен оошкон чыныгы өздөштүрүүлөрдүн бар экендигин танууга болбойт. Алар якут, тува, алтай, хакас тилдеринин лексикасында бир кыйла орунду ээлейт.

Кыргыз тилиндеги бир топ сөздөрдү да монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн деп эсептөөгө негиз бар. Анткени: 1) андай сөздөрдүн көпчүлүгү составы жагынан көп муундуу сөздөр;

мындай сөздөр уңгу жана мүчөгө ажыратылбайт да, эгерде ажыратылса – уңгусунун өз алдынча мааниси сакталбайт;

ошол эле сөздөр кыргыз тилиндегидей же ага жакын мааниде монгол тилдерине жалпы мүнөздүү кээ бир закондуу тыбыштык

кубулуштардын сакталышы, б.а. өздөштүрүлгөн сөздөрдүн монгол тилдериндеги тыбыштык составын толук сакташы (мисалы: *босого, кемеге, алтборошо*) же алардын составынын түрк тилдеринде белгилүү тыбыштык тартипте өзгөрүшү (**бакан, бакалоор, бото, мүчө, сакоо** ж.б.); 4) монгол тилинен өздөштүрүлгөн кээ бир сөздөр кыргыз тилинде жаңы, өтмө, башка мааниге ээ болуп, маанилери кеңип, же тарып кеткен учурлары да бар (*умай, гөп, орой, борошко* ж.б.) .

Биздин оюбузча, төмөнкү сөздөрдүн түпкү теги монгол тилдерине тиешелүү болуу керек.

Акта («бычылган ат» – гана маанисинде колдонулат). Ал эми монгол тилдеринде болсо *ахта, агта* – ошол эле «бычылган ат» маанисинде; бирок анда анын *ахтачи* (конюший) сыяктуу туундуу түрлөрү да бар.

Айыл деген сөздүн да, биздин оюбузча, монгол тилдерине тиешеси бар, анткени анда *агил* – «көчмөн элдин кошуну, короо» дегенди билдирет. Ал эми *агылга* «тосмо» – маанисинде *агылган* («кайтартыл, карап же аңдып туруу») деген сөздөр да жогорудагы *айыл\|агыл* менен уңгулаш сөздөр деп болжолдойбуз.

Бакан – бир нерсени таёо, жөлөө, көтөрүү үчүн колдонулуучу узун жыгач (*ала бакан, кол бакан, түндүк бакан* ж.б.). Монголчодо – *багана*, якутча – *багана\|магана\|маңана*, маньчжур тилдеринде – *бахана*.

Бото – төөнүн бир жашка чейинки бабасы: монгол жана тунгусча\| *ботого\|ботогон*.

Байтал – тууй элек ургаачы жылкы; монголчодо *байтас* үч жашар ургаачы жылкы.

Бакалоор – кекиртектин жогорку жагы; алкым; ушул эле мааниде монголчодо – *багалигаур*.

Бужугур – тармал сакал жөнүндө гана, өтмө мааниде жалпы эле каруулуу, жапалдаш бойлуу киши жөнүндө да айтылат. Ал эми монгол тилинде болсо *буҕигар* – саксагай, тармал.

Бедер – кыргыздын ж.б. куштардын куйругундагы туурасынан түшкөн темгил, так: 2) темгил, так, гүл, оюу-чийүү (кездеменин / терменин, сайманын, кийиздин, шырдактын ж.б. нерселердин бетине түшүрүлгөн). Монгол жана маньчжур тилдеринде болсо – *бэдери* – айбандардын денесиндеги тактар, ала-була (якутча баар-сүлөөсүн) .

Жомок – Бул сөздү монголчо *домок* – легенда (якут тилинде – *домок* – сүйлөнгөн сөз, сойотчо *томактан* сүйлөө) деген сөз менен байланыштырып кароо негиз бар.

Жал – жана *желин* деген сөздөр да чыгышы *даланг* («*жал*» маанисинде), *деленг* («*желин*» маанисинде) менен тектеш.

Жоо – («душман»), монголчо *дайин* («душман», «согуш»), хал-хача ошол эле маанидеги *дае* менен тектеш.

Жырым – түйүндүн бир түрү (*жырым* байлоо, *жырым* өрүү) деген айкаштарда гана учурайт). Ал эми монголчо *ірім*, бурятча *жірем* \| *жирим* \| *джирим* – «басмайыл, олоң маанисинде колдонулат (якутча *сірім*, – олоң, басмайылдын боосу).

Элик – «шылдың» жана монголчо *еллек* – ошол эле мааниде.

Иңир – «күүгүм». Муну бурятча *унар* – «токойдогу өрттүн түтүнү», монголчо *униар* – «боз түшүү» деген сөздөр менен салыштырып жакындаштырууга болот. Кыргыз тилиндеги *ымырт* деген сөздү да *иңир* менен жакындаштырып көрүүгө болот.

Керээз – өлүм алдында айтылуучу осуят, каалоо же калтырылган буюм, белек. Бурятча *гэрээс*, якутча *кариас* жогорудагыдай эле мааниде колдонулат.

Көрөңгө – челектин же сабанын түбүндөгү ачыткы үчүн калтырылган жарма, айран, кымыз ж.б. Муну бурят тилиндеги *хөрөңгө* «кымыз сымал ачыган сүт» менен салыштырабыз.

Көмүскө – «жашырын иш, далда жер», бурятча *хэ* – каш, кабак, якутча *көмүскө* ушундай эле мааниде.

Дүлөй – «кулагы укпаган адам». Бурят жана монгол тилдеринде *дулэй* ушул эле мааниде колдонулат.

Көңдөй – «ичи бош туюк нерсе же бир нерсенин коңулу». Ушул эле мааниде бурятча *хундуй*, якутча *көңдөй*.

Көөкөр – «шири идиш». Монголчо *күүкүүри* – металлдан жасалган чай сооту же вино куюлуучу шири идиш.

Мамы – ат байлануучу жерге кагылган бийик казык. Ал эми тунгусча жана якутча *маамык* – аркан.

Мукур – мокок, учу кыска бычак, орок ж.б., монголчо *мухор* – мокок.

Мөңгү – тоонун башында дайыма жаткан эрибес муз, кар; монголчо *мөңгүн* – *күмүш*, маньч. *менгүн*, бурятча *мөнгүн*, б. я. «күмүш», якутча *мөңүн* – ошол эле мааниде.

Мүчөл – 12 жылдык айбанат циклдүү календарга байланыштуу адамдын жашынын мерчимдүү мезгилдери 13, 25, 37, 49, 61 ж.б. жаштар). Монголчо *мүчелге* ушундай эле мааниде колдонулат.

Орой: *орой чоку* – төбөнүн дал ортосу. Монголчо *орой* – чоку (тоонун, дөбөнүн).

Олпок – алдыга салынуучу жумшак нерсе (көрпөчө, төшөк сыяктуу бирок калыңыраак). Бурятча *олбок* – тегерек талпак же мамык олпок, монголчо *олбог* – мамык, астыга төшөлүүчү калың төшөк.

Өңүр – кийимдин алдыңкы эки жагы (черик уруусунун өкүлдөрүндө – *бөйрөмчө*), монголчо жана якутча *аңар*–жогорудагыдай мааниде.

Саба – кымыз ачытылуучу шири идиш. Халхача – *саабари* – эт сакталуучу баштык жана кымыз куюлуучу идиш.

Сокур – көзү майып, көздүн майыбы. Монголчо *сокор* жана бурятча *кокор* ушул эле мааниде колдонулат.

Сакоо – кулундардын оорусу. Монголчо *сакару* – тамак оорубу.

Кыргый – жырткыч куш, монголчо *qirqui*– куштун бир түрү.

Кубул – өзгөрүлүү маанисиндеги этиш сөз; бурятча *хубилаху*, якутча *кубулу* ошол эле мааниде.

Куйка – желкенин териси (*куйкум*, *куйкалоо* деген сөздөр менен бир уңгулаш болуу керек). Монгол жана бурят тилдеринде хуйха маньчжурча *койка*, якутча *куйаха* жогорудагы мааниде колдонулат.

Коломто – боз үйдө от жагылуучу жер. Бурятча *голумта*, монголчо *голумта*, тунгусча *голумта*; якут тилинде да *холумтан*, *холумтан* ошол эле мааниде.

Колоңсо – колтуктун тери. Монголчо *холоңсо* – тердин жыты, маньчжурча *колонсо* же *колонсу* – жаман жыт, *холоңсо* – колтуктун, дененин жаман жыты.

Коңур – кара күрөң, каралжын түс (бирок *коңур салкын*, *коңур кургак*, *коңур күз* деген айкаштарда да колдонулат). Бурятча *хоңормала* күрөң түс, монголчо *коңгур* – мала саргыч, *сур* түс; якут тилинде *хо/* (орсаргыч түс).

Шыргый– карагайдын ичке түз бутагы; ушундай бүчүрлөрүнөн тазаланган бутак. Монгол тилдеринде да ушул эле маанини берет.

Кыроо– кеч күздө түнкү сууктун натыйжасында жердии бетин каптоочу кар, муз түрүндөгү шүүдүрүм. Монгол жана бурятча *хируу*ошол эле мааниде.

Төп – калыс, туура деген мааниде (төп киши –калыс, туурасын айткан адам). Монголчо *төб* – борбор, бир нерсенин ортосу; туура адам; төпсин – *түз*, тегиз, катуу.

Тулуп–малдын туюк союлган терисинен жасалган буюм; бурятча жана монголчо *тулам*– тери идиш, якут жана түрк тилдеринде *тулум* (туюк союлуп, ийленген тери; тулку–бой деген сөздүн уңгусун да ушул сөз менен жакындаштырып көрүүгө болот) .

Торко – жибек кездеменин бир түрү (торко элек, кылторко, торгун). Бурят жана монгол тилдеринде *торго*, *торгон* же *торгон* – жибек кездеме. Якутча *торго*, *торгу* – кездеме, жөнөкөй кездеме.

Уча – жамбаш менен арканын кошулган жери, монголчо *угуча* ошол эле мааниде.

Умай – жаш балдарды колдоочу мифтик эне: бурятча жана монголчо *умаи* – жатын.

Уйур – бир короо, топ жылкы. Бурятча *ур*, монголчо *өгүр* – уя; калмакча *ур* – уя, компания, коом. Якутча *үөр* – бир короо жылкы.

Чекир – мала көгүлтүр көз. Якутча *чакыр* – аппак; чакырыас *ак*, *ак көз*; монголчо *чакір* – куштардын тырмагындагы жана канаттарындагы ак так, темгил.

Жөкөр: *жан жөкөр* – ынак жолдош, курбу – курдаш. Монголчо *нөкөр* – дос, жолдош.

Ынак – жан жолдош. Ушул эле мааниде монголчо да колдонулат.

Желе – кулундарды байлоочу атайын жасалган аркан; монголчодо *јеле* – жалпы эле аркан – жип;

Борошо – шамалдуу, кардуу бороон; бурят-монголчодо *борожо* – жаан, жааш, *бороо* – жаан.

Көкшүн – кемпир. Монголчодо *хөгшин* картаң, карт адам.

Мокой \| *мокочо* – каракчы. Монголчодо *могой* – жылан. Араң – зорго, билер – билбес; монголчо араң – аз, тунгусча *араң-аз-мас*. (салыштыр: түрк тилдериндеги *аз*). Саналган сөздөрдүн ичинен *кереге*, *босого айыл*, *бакан*, *бото*, *байтал*, *бакалоор*, *бүжүгүр*, *жомок*, *жал*, *жоо*, *көңдөй*, *мөңгү*, *өңөр*, *кубул*, *куйка*, *кыроо*, *уча*, *уйур*, *араң* сыяктуу сөздөр оозеки жазма адабий тилде жыш учуроочу сөздөрдөн. Жалпы эле жогоруда келтирилген сөздөрдүн бардыгы кыргыз тилинде төл сөздөр катары эсептелип кеткен. Ал эми айрымдары болсо сейрек колдонулат (*көкшүн*, *акта*, *жырым*, *мукур* ж.б.) жана диалектилик касиеттерге да ээ, анткени айрым жерлерде айрымдарынын синонимдери да бар (*сокур* же *көр* \| *гөр*, *көкшүн* \| *кемпир*, *дүлөй* \| *кер*, *гер* ж.б.)

Демек мындай сөздөрдү жалпы элдик мүнөздөгү лексиканын составына киргизүүгө болбойт.

Араб жана иран тилдеринен кирген өздөштүрүүлөр

Кыргыздар Тянь-Шанга келген мезгилден баштап, бул территорияда аларга чейин жашаган уруулар менен саясий-экономикалык

жана маданий карым-катнаштары башталат. Мындай өз ара байланыш белгилүү даражада тилге да таасирин тийгизбей койбойт. Ал элдердин ичинде иран тилдеринде сүйлөгөндөрү да, ошону менен бирге араб тилинин таасирине учурагандары да болгон.

Натыйжада акырындап кыргыз тилине араб, иран тилдеринин лексико-грамматикалык элементтери кире баштайт. Бирок азыркы кезде кыргыз тилинин сөздүк составында учураган өздөштүрүүлөрдүн басымдуу көпчүлүгүн кийинки кездерге (XVI–XVII кылымдарга же андан да кийинки мезгилдерге) тиешелүү деп кароону ыктымал деп ойлойбуз, анткени, биринчиден, мындай өздөштүрүүлөрдүн бир кыйласы ислам динине байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр, экинчиден, араб-иран сөздөрүнүн бир тобу кыргыздардын арасына уйгур, өзбек, татар жана казак тилдери өздөштүрүлгөн, үчүнчүдөн, араб, иран сөздөрү революцияга чейин кыргыздардын арасынанда учураган эски өзбек тилинде жазылган бирди-жарым жазма булактардын таасири менен да өздөштүрүлгөн, төртүнчүдөн, иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн айрымдары алар менен түштүк кыргыздардын түздөн-түз карым-катнаштарынын натыйжасында таралган.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү эки топко бөлүп кароого негиз бар. 1) диний түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр; 2) жалпы эле ар кандай түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр. Бул тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр да кыргыз тилинде дайыма эле өздөрүнүн алгачкы маанилеринде колдонула бербейт. Тескерисинче, кээ бирөөлөрү өтмө, жаңы мааниге ээ болгон. Андай сөздөр тыбыштык составы жагынан да өзгөчөлүктөргө учураган. Анткени эреже катары алар кыргыз тилинин тыбыштык закондооруна баш ийдирилген.

а) араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр

1) Диний түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр:

ажы – мекеге атайын сыйынуу үчүн саякатка барып келген адам.

ажайып, ажап – таң каларлык, укмуштуудай, сырдуу.

адал – таза, макирөө эмес, мусулман дини уруксат кылган.

азгам – өтө зор, бийик (кудайдын эпитети) .

айт – орозонун аягында болуучу мусулман майрамы.

алда – кудай.

арам – макирөө, мусулман дини уруксат кылбаган нерсе.

арбак – дух.

азан – намазга чакырык.

азезил– шайтан

азиз– кымбаттуу.

барыз– мусулман адамга милдеттүү.

бата– жакшы тилек, алкыш.

бейит– мүрзөнүн үстүнө коюлган эстелик.

жаназа– өлгөнгө окулган курандын бир түрү.

жин– шайтан, азезил.

даарат– мусулмандын тазалык үчүн милдеттүү түрдө жуунушу.

дин–кудайга ишенич.

доорон– өлгөн адамдын күнөөсүн мойнуна алгандыгы үчүн молдонун акысы.

дуба– курандын бир түрү.

эзел– түбөлүктүк, баштапкылык.

ибилис– шайтан.

ийбадат– кудайдын жолуна кызмат кылуу.

ирекет– намаз окуганда эңкейип таазым кылуу.

келме– кудайды атап, динге ишенгендигин билдирүүчү куран.

керемет–сыйкырдуу, ажайып көрүнүш.

Мындай сөздөрдүн бир тобунун ички мааниси көпчүлүк эл үчүн түшүнүксүз. Аларды мусулманча түшүнүгү бар молдолор да анча түшүнө алган эмес. Бирок бул топтогу сөздөрдүн кээ бирлеринен бир далай туунду сөздөр жасалган (*азан -чы>азанчы; бата баталаш-> баталашуу, бата кылуу; жаза ->жазала, жазалуу; жин-> жинден ->жиндениш; дин ->динчил, диндик, диндеи; эзел эзелки; керемет ->кереметтүү ж.б.*)

Диндик маанидеги араб сөздөрү өздөштүрүүлөрдүн составында анча көп эмес.

турмуштук (буюмдардын, абстрактык, түшүнүктөрдүн, ал-абалдын сапаттык түшүнүктөрдүн аттарын) маанидеги сөздөр:

кесел – оору,

кесепет – кырсык, кедерги, балаа,

бал– төлгө,

балаа– кырсык,

кесип– адистик,

келип – милдетин, жоопкерчилигин алган ортодогу адам .

кен – жер байлыгы,

кейип – сырткы түр, тулку,

ишаарат – жаңдап берилген белги,

илдет – дарт, кырсык, оору,
ижара – аренда, *эсеп* – сан, саноо,
есе – бөлүк,
дүйнө – аалам, жер жүзү,
дөөлөт – бакыт, мүлк,
дөөмөт – ирет,
доор – кылым, заман, эпоха,
доол – барабан,
доо – аласа,
дама – үмүт, тилек,
далил– факт,
далдал– арачы,
даалалат – иштин, аракеттин башы, тилек,
даяр–белен,
даба– себеп, дары болуучу нерсе,
даам– татык,
жыныс– тукум, род,
жезит – желмогуз, сөлөкөт,
желдет– киши өлтүргүч (кесиби боюнча) ,
жазайыл– мылтык,
жакут – яхонт,
жамы – бардыгы, түгөл,
жамал – сулуулук, чырай,
жайыл – ачуулуу, каардуу,
жанги– башкача айтканда,
жабыр – кордук, кысмак,
жаал– каар, заар,
береке– ийгилик, молдук,
бекем– бышык, катуу,
бейил– мүнөз, каалоо, кулк,
бедөө– күлүк ат,
барк– айырма, баалуулук,
баракат: жай баракат – тынч, кадыресе, бейпил,
бакыр– кедей, кембагал,
бакыл – жалаң,
бакат – жалаң,
балагат – жетилүү,
пайда – киреше,

азап – жапаа, түйшүк,
ашык – сүйгөн,
асыл – кымбаттуу,
аскер – армия,
аса– таяк,
асел – бал,
араз – нааразылык,
ар – намыс,
акыл – эс, эстүүлүк,
акы _укук боюнча тиешелүү нерсе,
аманат –салык, залог,
алкым – кекиртек,
алк – мүнөз, напси,
алик – саламга жооп,
алек–убара, түйшүк,
али– ушуга чейин,
албан –түр, түс,
албетте – ананчы,
алап– аралашма жем,
алакет – өлөт, балаа,
ал – күч, дарман, каруу,
айып – күнөө,
айран – таң каларлык,
айла – куулук, ыкма,
айбан – жаныбар,
аял – катын, ургаачы,
адат – өнөкөт болгон нерсе,
адеп – тартиптүүлүк, тарбиялуулук,
адамзат – адам баласы ж.б.

Жалпы эле араб, иран тилдеринен кирген өздөштүрүүлөр кыргыз тилинин тыбыштык законуна баш ийдирилгендиктен, алар фонетикалык өзгөрүүлөргө учурашкан. Мисалы: *маасы*<махси–жука булгаарыдан тигилген бүт кийим; *улама* – акылман, көптү билген киши<*алим* – окумуштуу деген сөздүн көптүк түрүнөн келип чыккан; *шаар*<*wahar*; *азыр*<*hазыр*, *айбан*<*хайван*; *жооп*<*жowan*; *бекем*<-*махкэм*; *жыныс*<*жынс*, *бил*<*пил* ж.б.

Араб тилинен өздөштүрүүлөрдүн экинчи тобундагы сөздөрдүн бир кыйласын кыргыз тилиндеги төл сөздөрдөн айырмалоо өтө

кыйын, анткени кээ бирлеринин төл сөздөрдөн синонимдери жок. Белгилүү мааниде ошол сөздөр өздөрү гана колдонулат. (*кен, илим, эсеп, дүйнө, доор, доо, даража, далил, даам, жооп, пил, береке, барк, китеп, барак, пайда, азыр, аекер, ар, акыл, акы ж.б.*).

Мындай өздөштүрүүлөр, төл сөздөрдөй эле, жаңы маанидеги туунду сөздөрдүн жасалышына база боло алышкан. Мисалы: *эсеп* → *эсептел, эсептеш эсепчи, эсепчил, эсепте эсептешүү, эсептөө, эсептүү; кесип* → *кесипчи; кесепет* → *кесептүү; дөөлөт* → *дөөлөттүү; доо* → *доола, → доочу, доолаш, доомат; илим* → *илимдүү, илимпоз;*

Араб тилинин таасири кыргыз тилиндеги энчилүү адам аттарынын түзүлүшүнө бир кыйла таасир тийгизген (мисалы: *Мукамбет, Мамбет, Маамыт, Мааткерим, Абдылда, Абдыракман, Жапар, Жапаркул, Абдыкул, Абдырашит, Абдымомун, Айига, Батма, Батый, Батыйна, Жамал, Гүлжамал, Айжамал, Нуржамал ж.б.*). Коңшулаш тилдер аркылуу өздөштүрүлгөн арабизмдин бир тобу жалпы элдик мүнөздөгү лексикага жатат: *адал, арам, жин, эзел, керемет, кесип, кен, илим, эсеп, дүйнө, даража, барк, китеп, пайда азыр, азап, ашык, асыл, аскер, ар, акыл, акы, албетте, ал, айла, айбан, аял, адамзат ж.б.* Мындай сөздөр жазма адабий тилде да, оозеки тилде да кеңири колдонулат, жана жалпыга бирдей түшүнүктүү.

Мындай сөздөрдүн өтмө, жаңы (атайын) мааниде колдонулгандары да бар.

Айрымдары диалектилик, китеп, кесипчилик ж.б. лексикасына тиешелүү болгондуктан жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес (*алакет, араз, асел* (бал), *асер, бакат, бакыл, бедөө, жагни, жамы, жезит, дөөмөт, ж.б.*). б)

Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр:

Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр жалпысынан бир топ өзгөчөлүктөргө ээ.

Алар сан жагынан араб тилинен кирген сөздөргө караганда көбүрөөк.

Иран тилдери, араб тилинин таасиринен айырмаланып, кыргыз тилине грамматикалык жагынан да өзүнүн таасирин тийгизген. Натыйжада кыргыз тили *-кер -кор\корок, -кеч, -гер, стан, -ма, -на,*

-кана сыяктуу морфологиялык жана сыяктуу синтаксистик элементтердин эсебинен байыды.

Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн арасында диний түшүнүктөрдү билдиргендери анча көп эмес: (*бир**тир*, *чилтен* ж.б.) .

Ал өздөштүрүүлөр өзбек тили аркылуу жана түздөн-түз катнаштардын натыйжасында кабыл алынган.

Иран тилдеринен кирген сөздөрдүн жалпы көлөмү боюнча бир жагынан, түштүк диалекти менен түндүк диалектинин ортосунда, экинчиден, диалектилер менен адабий тилдин ортосунда айырма бар.

Бул топтогу өздөштүрүүлөр да кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна баш ийип, өзгөрүүгө дуушар болушкан: *обоз*, *обоздо-нуу*<*аваз*, *бечара*<*бейчора*, *супара*<*суфра* ж.б.) .

Маани жагынан ар кандай түшүнүктөрдү билдирет Мисалы: ажыдаар – Жомоктогу коркунучтуу чоң жылан, айнек – күзгү (арабча айн+иранча *ек*) ,

анжыр – инжир, жемиш,

анделек – эрте бышуучу коондун бир түрү,

арийне – албетте, сөзсүз,

арман – көксөгөн тилек,

астар – ич, ичкилик,

ашкере – өтө айкын,

ашна – сырдаш дос, курбу,

аташ күрөк – калак,

балак– жазалоо үчүн колдонулуучу калак, таяк, камчы.

бали– баракелде,

балит– ыпылас, кир, таза эмес,

палоо– тамактын аты,

бак–сад,

бак– бакыт,

бакал– саман,

пара – бирөөдөн бир нерсени иштеп бергендик үчүн алынган нерсе,

бара– тегирмендин ж.б. кыймылга келип турган чоң айланма дөңгөлөгү.

барабар– тең, тең келе алуучу,

бараң– пистондуу мылтык,

барман– буйрук, указ (иранча *фирман*)

*бас**нас*– жапыз, төмөн,

башайы– жибек кездеменин бир түрү,
базар– соода – сатык жайы,
беде– тоют өсүмдүгү,
бейбак – бакытсыз,
бечел – маалында баса албай калган бала,
бейжай – чатак, албуут,
бейпай–азап, түйшүк, кыйналыш,
бейкут – тынчтык,
бекер–бош, бошко кеткен аракет,
берен – даңктуу, баатыр,
бермет – жемчуг,
бешим, – түш бир топ ооп калган мезгил,
чара – бир нерсе үчүн көрүлгөн аракет,
чарчы–төрт бурч,
чар-жайыт–баш аламан, ирети жок,
чардары – ар кайсы дарынын кошундусунан жасалган дары.
чейрек – төрттүн бир бөлүгү,
чекене–кичине, жеке,
чеки – туура эмес, жөнсүз,
чеңгел – жырткыч куштун тырмактары,
чыяы – фарфордон жасалган идиш,
чынжыр – зымдан жасалган нерсе,
жай – орун,
жаки – же (байламта),
жалдап – арачы,
жар – жолдош, сүйгөн,
жардам – кол кабыш,
жеке – өзүнчө, бөлөк,
даки – жука, ак кездеме,
далбаса – жан талашуу,
дан – эгин,
даңгыр – нан бышырылуучу атайын меш,
данек – жемиштин уругу,
дар – адамды асып өлтүрүүгө ылайыкталган атайын нерсе,
дарек – кабар, ың-жың, дайын,
дарт – оору, илдет,
дасмал – дасторкон, кол жоолук,
дастан–баатырдык жомок,

дат– арыз
дем– ичке алып жана сыртка чыгарылуучу илеп,
деңгене– чогулуп уюштурулган тамак,
дес– күч, кайрат,
дестиер \| *тестиер*– жардамчы, бой тартып калган,
дил– жүрөк,
док– жеме, жаман аттылоо,
дос – жолдош, курдаш,
дубал – кашаа, тосмо,
дубана – кайырчы,
дүмбүл – чала бышкан,
дүрбү – турнабай,
дыдар – жүз, бет,
дымак – каалоо,
келеп – түрүлгөн жип,
келемиш – талаа чычканы,
кем– аз, толтура эмес,
кемер – катылуу баалуу байлык,
кепкир – майда тешиктүү сүзгүч,
кепиш – галош сымал булгаары бут кийим.
кербез–бой көтөрмө,
керең – кулагы укпаган дүлөй,
кетмен –жерди иштетүүчү курал,
кез –өлчөө аспабы,
көкүл – маңдай чач,
көөдөн – көкүрөк ж.б.

Иран тилинен кирген сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүнүн арасына эчак эле сиңип кеткендиктен, алардын башка тилдерден алынган өздөштүрүүлөр экендиги сезилбейт (*айнек, арман, агикере, бак, барабар, базар, беде, бечел, бейбак, бекер, берен, бешим, чара, чар-жайыт, чекене, чеки, чеңгел, чыны жай, жаныбар, дан, дем, дос, дубал, кем, кенч, кербез, кетмен, көөдөн, ж.б.*). Мындай сөздөрдүн көпчүлүгү жалпы элдик мүнөздөгү сөздөрдөн.

Мындай сөздөрдүн дээрлик бардыгынын туунду формалары бар; алар сөз айкаштарынын, фразеологиялык тизмектердин составында кеңири учурап, кыргыз тилинин активдүү сөздүк запасынан бекем орун алган (мисалы: *айнек* → *көз айнек, айнектей, арман* – *армандуу, армансыз, арманы арылуу; сиикере ашкерелөө, ашкерленүү; бакыт*

*бактылуу, бактысыз, бадар бар–бартыңды сына; бак\бакча-+бачасы →бакчачылык; жай →жайлуу, жайла-жайлаш, жайга→жайгаштыр; жан →жандуу, жансыз, жандык, жандан, ардам →ардамчы, жардамдаш, жардамдашуу, жардам кылуу, жардам көрсөтүү, жардам берүү, кез →кезде-кездеме; кетмен –жетменчи, кетменде –> кетмендеш; берерге бешимде кымыз, чекене соода; эр чегишпей бекишпейт; дан-> дандуу, дан-эгин ж.б.). Иранизмдердин бир тобу жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес; алар жергиликтүү говорлорго же китеп лексикасына тиешелүү сөздөрдөн: *керең, дасмал, жаки* (байламта), *аташкүрөк, ашина, атар, арийне, анон:ыр ж.б.**

Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр

Орус элинин Советтер Союзунда жашаган элдердин экономикасынын өркүндөшүндө, маданиятынын гүлдөшүндө, саясий сезиминин өсүшүндө жагымдуу ролу өтө чоң.

Орус маданияты менен бирге орус тили да башка элдердин тилдерине эбегейсиз зор таасир тийгизип жатат. Азыркы кезде СССРдин территориясында жашаган бардык элдердин тилдери негизинен эки булактын эсебинен байып жатат: 1) ар бир тилдин ички ресурстарынын эсебинен, 2) орус тилинин эсебинен.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы башталган мезгилде мурунку Россия империясынын составына кирген түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер маданий-экономикалык жагынан түрдүүчө баскычта турушкан эле. Алардын кай бирлери (өзбек, татар, азербайжан ж.б.) капиталисттик коомдук мамилелердин баскычына жетип, өздөрүнүн өнүккөн жазма тилине ээ болгон элдерден болушкан.

Кай бирлери коомдук мамилелердин уруучулук-феодалдык тепкичинде турушкан. Алардын экономикасы жөнөкөй жана чачыранды формаларда болгон, маданий деңгээлдери төмөн, өз алдынча жазмасы болгон эмес. Эки кабат эзүүнүн астында калып, саясий-экономикалык өркүндөөгө эч кандай объективдүү шарттар болгон эмес. Мына ушундай элдердин бири кыргыздар эле.

Бул шарттарда кыргыздардын өз ыктыяры менен Россиянын составына кошулушу өтө прогрессивдүү, тарыхый чоң маанилүү окуялардан болгон.

Кыргыздар Россиянын карамагына ыктыярдуу кошулгандан баштап, бул эки элдин эмгекчилеринин ортосунда чын пейли менен

эмгектешүү, достук мамилелери өнүгө баштаган. Экономикалык деңгээли боюнча алда канча жогору турган орустардын алдыңкы маданиятынан таалим алууга, үйрөнүүгө кыргыздар ошол кезде эле абдан умтулушкан. Бирди-жарым орусча окуган адамдар да болгон. Чарбанын кээ бир тармактарынын жаңы формалары жайыла баштайт: орто кылымдык бир орундан жылбаган чарбанын кээ бир формалары алдыга жыла баштайт.

Октябрь революциясына чейин эле Россиянын ар кайсы жерлеринен көчүп келген орустардын таасири менен кыргыздардын арасында алардын чарбачылык ыкмаларынын, маданиятынын таасири тие баштады. Жаңы, мурун болбогон түшүнүктөр пайда болду; чарбанын кээ бир тармактары өркүндөй баштады (бирди-жарым кустарлык ишканалар, эгинчилик, техникалык өсүмдүктөрдүн кээ бирөөлөрү, жергиликтүү административдик-башкаруунун жаңыча формалары ж.б.). Буларга байланыштуу жаңы түшүнүктөр пайда болот. Аларды тилде билдирүү үчүн андай түшүнүктөрдүн атоолору орус тилинен өздөштүрүлө баштайт. Мындай процесс тилдин лексикасынын баюусун шарттайт. Мисалы, айыл-чарба шаймандарынын аттары: *соко*<соха, *каамыт*<хамут, *саржан*<сажень, *жармоо*<ярмо, *догоо*<дуга, *шилия*\\шля, *можи*\\вожжи; буюмдардын аттары: *чайнек*<чайик, *панар*\\манарь<фонарь, *меш*\\печь, *ылампа*<лампа, *самоор*<самоварь, *керебет*\\кровать, *бөтөлкө*<бутылка, *бадыбот*<подвода, *үстөл*<стол, *күпкө*<купка; тамак-аштын аттары: *бөлкө*\\булка, *картошкө*<картошка; кийим-кечектин аттары: *батинке*<ботинка, *көлөч*<галош, *шапке*<шапка, *желетке*<жилет; административдик башкарууга тиешелүү атоолор: *ыстарчын*<старшина, *болуш*<волостной управитель, *ойоз*<уездный начальник, *абак*–гауптвахта, *түрмө*<тюрьма, *сот*<суд, *адбекет*<адвокат, *бесир*<писарь, *баселке*<поселок, *жандыралы*<генерал; ар кандай түшүнүктөрдүн аттары: *орус*<русский, *чигирим*<шагренева кожа, *ашмүшкө*<восьмушка, *кересиян*<крестьянин, *жалуун*<жалованье, *чиркөө*<церковь, *бакал*<бакалея, *кеңсалар*\\кеңсе<канцелярия, *чен*<чин (знаки отличия), *бекетчи*<стационарный смотритель, *баратке*<порядок, *ирет*<татар. *рэт*<орусча ряд, *борум*<форма, *зоот*<завод, *биркенчик*<приказчик, *жармаңке*<ярмарка, *бут*<пуд; кездемелердин аттары: *сатин*, *келеңкөр*<коленкор, *тырайке*<трико, *бобирик*<бобрик, *ыластик*<ластик; кесипчиликке байланыштуу сөздөр: *догдур*<доктор, *белчир*<фельдшер, *боп*<поп ж.б.

Революцияга чейин эле бул өздөштүрүүлөрдүн бир кыйласынын колдонулуу масштабы өтө кеңейип, кыргыз тилинин лексикасынын ичинен орун алууга чейин жетишкен. Ал тургай, алардын негизинде ички грамматикалык каражаттардын жардамы менен туунду жаңы сөздөр да жасалган. Мисалы: *сот соттуу, соттош, соттол, соттолгон; саржан саржанда, саржан салуу; борум → борумдоо, борумдуу, борумда; самоор - самоорчу; чен - ченкор; бекет → бекетчи; || оп → сопкамчы, доктур → доктуркана; шапке → шапкечен; баратке → оараткеле, бараткелүү, бараткесиз; баселке → багелкелүү; түрмө → түрмөчү* (арестант) .

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы Чыгыштын артта калган элдерин кайрадан жараткан, алардын духовный жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн мурдагы миң жылдык тарыхында болуп көрбөгөндөй бийиктикке көтөрүлүүсүн шарттаган тарыхый зор маанилүү окуя болду. Натыйжада кыргыз эли баарыдан мурда саясий тең укукка ээ болуп, достук жана өз ара жардамдашуунун негизинде түзүлгөн социалисттик республикалардын катарынан орун алды.

Анын экономикасынын жана маданиятынын гүлдөп өсүшүндө улуу орус элинин бир туугандык жардамы, анын дүйнөдөгү эң алдыңкы маданиятынын таасири өзгөчө мааниге ээ.

Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз элинин жетишкен эң зор тарыхый маанилүү ийгиликтеринин бири – анын улуттук жазма адабий тилинин пайда болушу, ал тилде мектептерде, жогорку окуу жайларында окутуу иштеринин жолго коюлушу, басма иштеринин уюштурулушу, көркөм адабияттын жана искусствонун жаңы формаларынын түзүлүшү. Адабий тилде болсо социалисттик чындыкка байланыштуу жаңы түшүнүктөрдү берүү муктаждыктарына байланыштуу төл сөздөрдү атайын жаңы мааниде колдонуу, алардын негизинде морфологиялык каражаттардын жардамы менен жаңы сөздөрдү түзүү жана орус тилинен даяр сөздөрдү өздөштүрүп алуу маселеси мурда болуп көрбөгөн масштабда жанданат. Натыйжада кыргыз адабий тилинин лексикасы өтө байыт. Оозеки тил да орус эли менен бир туугандык байланыштардын күч алышынын натыйжасында жаңы сөздөрдүн эсебинен баштайт.

Орус тилинин өзүнөн же ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн советтик-интернационалдык сөздөр кыргыз тилинин сөздүк составынан туруктуу орун алып, коомдун мүчөлөрүнүн күндөлүк турмушунда зарыл муктаждыктарды канааттандырууда төл сөздөрдөй эле ролду аткара баштады.

Өздөштүрүлгөн сөздөр мурдагыдай турмуштун кээ бир гана таркаштарына тиешелүү болбостон, илим-техниканын, маданияттын, коомдук экономиканын бардык тармактарына тиешелүү боло баштады.

Азыркы кыргыз тилинде учуроочу илимдин бардык тармактарына тиешелүү терминологиялык лексиканы бүт бойдон неологизм сөздөр деп эсептөөгө толук негиз бар.

Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдү лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карап, төмөндөгүдөй топтоштурсак болот:

Турмуштук буюмдардын аттары: *парта, класс, пресс, телефон, радиоприемник, телевизор, майка, лента, пальто, карандаш, альбому костюм, туфли, утюг ж.б.;*

Тамак-аш, азык-түлүктүн аттары: *конфета, томат, колбаса, кефир, борщ, сыр, компот, крахмал, крупа, меню, голубцы, капуста, помидор, булочка, батон, лимонад, печенье, пряник, пирожок, пирожки, рагу, варенье, повидло, щи, квас, вино, мороженое ж.б.*

Курулуш терминдери имарат, турак жайлардын аттары, стропила, чос (<тес), рама, комната, кухня, пол, подпол, погреб, кирпич, бетон, шлак, рейка, дворец, клуб;

Айыл чарба жана ага байланыштуу терминдер: *трактор, комбайн, сеялка, гибрид, канал, кенаф, эспарцет, огород, пар, агробиология, агроном, водопровод;*

Кесипчиликке байланыштуу терминдер: *комбайнер, шофер, матрос, лоцман, боцман, юнга, механик, слесарь, токарь, машинист, вальцовщик, фрезеровщик, учетчик, бухгалтер, кассир, машинистка, секретарь, начальник, космонавт, кочегар, мастер;*

Кездеменин аттары: *сукно, бархат, сатин, трико, крепдешин, крепжоржет, саржа, драп, бостон, шивиот, капрон, нейлон, силон, штапель, тик, пике;*

Айлардын аттары: *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь;*

Коомдук-саясий терминдер: *колхоз, бригада, звено, коллектив, актив, съезд, конференция, пленум, агитатор, агитация, пропаганда, лектор, лекция, партия, комсомол, марксист, пионер, материя, студент, училища, университет, институт, революция, демократия, социализм, коммунизм, феодализм, империализм, прогресс, фаза, стипендия, командировши, уполномоченный, процесс;*

Илимий-техникалык терминдер (илим, техниканын бардык тармактары боюнча) : *пресс, эксковаторкран, космос, галактика, аэростат, сатира, акустика, сингармонизм, философия, символизм, спутник, ракета, рахит, рак, проза, поэзия, пьеса, драма, трагедия, симфония, сифон, прозаик, орбита, перигей, океан, музыка, миф, норма, механизм, маяк, корабль, траль, венера, комета, электр, ток, вольт, ватт, линия, архитектура, проект, план, тема, туш, календарь, телефон, автомат, климат, лимон, атмосфера, олимпиада, форум, съезд, пленум, конференция, симпозиум, фестиваль, спартакиада, бокс, футбол, теннис, бассейн, турист, алыгинизм, тундра, тропика, арктика, меридиан, металл, рубин, сталактит, нефрит, яшма, мезазой, ж.б.*

Транспорт куралдарынын, шаймандарынын аттары жана аларга байланыштуу терминдер: *паровоз, электровоз, пароход, теплоход, самолет, вертолет, планер, планеризм, пилот, автобус, машина, дразина, лайнер, капитан, катараман, аэроплан, дирижабль ж.б.*

Айбанат дана өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланышкан сөздөр: *пингвин, аквариум, кит, акула, бегемот, крокодил, питон акация, ботаника, зоология, роза, георгин, гвоздика, ромашка, жираф, сирень, папоротник, пальма, лавр, зубр, пони, индюк ж.б.*

Орус тилинен өздөштүрүлгөн жана өздөштүрүлүп жаткан сөздөрдүн колдонулуу (жайылуу) масштабы бирдей эмес. Ал болсо ар бир сөздүн ички маанисине жана колдонулуу сферасына ылайык. Анткени, жогоруда көрсөтүлгөндөй, айрым сөздөр элдин бардык катмары тарабынан күндөлүк коомдук пикир алмашуу процессинде өтө кеңири колдонулат. Мисалы, *чайуек, меш, кровать, бөтөлкө, стол, картошка, батиңке, галош, сот, орус, пуд, телефон, радио, пальто, карандаш, туфли, конфета, помидор, вино, комната, кирпич, клуб, трактор, комбайн, канал, огород, агроном, бригада, шофер, учетчик, бухгалтер, кассир, секретарь, штапель, сукно;* айлардын аттары *бүт, колхоз, звено, актив, съезд, агитатор, партия комсомол, пионер, социализм, коммунизм, ток, план ж.б.* сыяктуу сөздөр.

Мындай сөздөрдү жалпы элдик мүнөздөгү лексиканын тобуна киргизүүгө толук мүмкүнчүлүк бар. Ал эми орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген бир топ өздөштүрүүлөр терминологиялык лексикага гана тиешелүү болгондуктан алардын колдонулуу

чеги жазма адабий тил менен гана чектелген. Орус тилинен кирген лексикалык өздөштүрүүлөрдүн жалпы элдик мүнөзгө ээ болуу мүмкүнчүлүгү адабий тилдик норманын оозеки формасынын кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн бардык катмарларына акырындык менен жайылышына ылайык уламдан улам артыла бермекчи.

Б.Ө. Орузбаева

АДАБИЙ ТИЛДИН ЛЕКСИКАСЫНЫН ӨСҮҮ ЖОЛДОРУ

Дайыма өзгөрүүгө учурап, толукталып туруучу тилдин лексикасынын өсүшү ал тилде сүйлөгөн элдин коомдук турмушундагы өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта.

Кыргыз адабий тилинин лексикасы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, негизги эки булактын эсебинен өсүп келе жатат. Алар:

Ички мүмкүнчүлүктөр жана башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр.

Ички мүмкүнчүлүктөрдүн эсебинен лексиканын байышы бир нече ыкмалардын негизинде турмушка ашырылат. Алардын бири – сөздөрдүн лексико-семантикалык жол менен жасалышы.

1) Сөз жасоонун лексико-семантикалык ыкмасы

Кыргыз тилинин, ошондой эле аны менен тектеш башка түрк тилдеринин, сөздүк байлыгы алардын алгачкы тарыхый мезгилдеринде азыркы кездеги көлөмүндө болбогондугу талашсыз. Түрк тилдеринин сөздүк составы ал тилдерде сүйлөгөн элдердин башынан өткөргөн тарыхый өсүшүнө байланыштуу ултамдан улам жады сөздөр менен толукталып отурган. Андай толукталуу дайыма жана сөзсүз жаңы сөздөрү ойлоп чыгаруу жолу менен эмес, көбүнчө мурдагы эле колдонулуп жүргөн сөздөрдү жаңы түшүнүктү билдирүү үчүн колдонуу жолу менен ишке ашырылган. Натыйжада тыбыштык составы, окшош, бирок ар кандай башка маанидеги сөздөр пайда боло баштаган. Мына ушундай сөздөр сырткы түзүлүшү окшош лексемалардын (омонимдердин) бир тобун түзөт.

Мындай сөздөр көбүнчө бир муундуу уңгулардан турган. Мисалы: *ат* (кишинин аты), *ат* (жаныбар), *ат* (этиш); (басуу, ыгыруу) *бас* (аяк шилтөө); *өт* (этиш) жана *өт* (боор иштеп чыгаруучу суюктук жана ал жайгашкан денедеги баштыкча); *кыл* (этиш), *кыл* (аттын куйрук, жалындагы жүнү); *кат* (бир нерсени жашыруу), *кат* (бир нече кабат, катмар нерсе), *кат* (кургоо), *кат* (кийгизүү, ноктолоо) ж.б.

Лексиканын мындай жол менен өзгөрүүсүндө сөздүн түзүлүшүндө тыбыштык өзгөрүү болбойт. Бирок анын грамматикалык функциясы, мааниси өзгөрүшү мүмкүн, Натыйжада, бир жагынан, лексикадагы мындай өзгөрүү сөздүн башка сөз түркүмдөрүнө өтүшүн, жаңы мааниге ээ болушун, экинчиден, айрым сөздөрдүн мурдагы маанисине байланыштуу жаңы маанинин туулушун шарттайт.

Демек, сөздөр, же семантикалык, же лексикалык өзгөрүүгө учурайт. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикирлери боюнча, сөздөрдүн мындай жол менен өсүшү түрк тилдери үчүн сөз жасоонун эң байыркы ыкмаларынан болгон,

Сөздөрдөгү лексикалык өзгөрүүлөр сөздүк составдын өсүшүн, тагыраак айтканда, анын өзгөрүшүн мүнөздөөчү кубулуштардан. Анткени лексикалык өзгөрүү жаңы сөздүн пайдаболушуна алып келбейт. Мында белгилүү бир сөз алгачкы лексико-грамматикалык касиеттеринен ажырап, башка жаңы грамматикалык касиетке ээ болот, б. а. кээ бир сөздөр бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтөт, же сүйлөм тизмегинде экинчи бир сөз түркүмүндөгү сөздүн милдетин аткарууга жөндөмдүү болуп калат.

Мындай жол менен кызматчы сөздөрдүн пайда болгондугу белгилүү. Мисалы: **жана** байламтасы **жан** – артка кайтуу деген этиш чаккыл – *а* мүчөсү менен өзгөргөн формасынын грамматикализациялануусунан пайда болгон. Жалпы эле чаккыл этиштердин арасынан кызматчы грамматикалык функцияга өткөндөрү көп. Мисалы: «Балдар жолду **ката** ырдап жүрүп отурушту». Мында өзүнчө турганда жеке лексикалык мааниден ажыраган жандооч **ката**<**карата** деген чаккыл этиштин редукцияланган варианты. Күчөткүч бөлүкчө **баса** («Баса, сен баягы китепти окуп чактыңбы?») чаккыл **бас** (басуу, ыгыруу) + **а** нын башка грамматикалык милдетти аткаруу функциясына өтүшүнөн келип чыккан. **Кайра**, **кайта** деген тактоочтор *кайт* + **-а**, *кайыр* + **--а**. деген чаккылдардан келип чыккан. Ошондой эле **сала**: «..биринен *сала* бири ашып түшүп бара жатышат»; **көрө**: «Андан

көрө чалгы эр экен – жаштардын арасындагы чалдарга окшоп, азыр да болсо катардан кала элек» (А. Токомбаев) сыяктуу кызматчы сөздөр да *сал* жана *көр* деген этиштердин чакчыл – *a* формасы менен өзгөрү, кызматчы функцияга өтүп кеткен түрлөрү.

Тилге мүнөздүү айрым тыбыштык кубулуштардын натыйжасында бир эле лексико-грамматикалык маанини берүүчү бир сөздүн бир нече тыбыштык түгөйлөрү (дублеттери) да пайда болот. Мындай сөздөр тыбыштык, айтылышы жагынан гана жаңы сөздөр:

«Бир *деме* дечи!» «..*Эчтемени*, байкабагандай каалгып калат (А. Токомбаев). Бул сүйлөмдөгү *деме\|теме* (эчтеме) деген тангыч бөлүкчөлөр келип чыгышы жагынан *нерсе* деген зат атоочко байланыштуу (салыштыр: татарча *нирсэ*, байыркы түрк тилдеринде *нэң*–буюм, *нерсе*) >*деме\|теме*. Булатоочтун *эме\|деңке*, *неңке*, *неме*, *деке*, деген дублеттери да бар. Экинчиден, мындай дублеттердин пайда болуу процессинде уңгунун чеги бузулуп, ал орчундуу тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болот: *чейин*, *дейин*<*чек* (+ *ын*; *дейре* < *чек*+*-ра*, *чей* (*ин*) –*дей* (*ин*) <*чек*+*-ын*; *кийин* <*кэд* (согончок) + *-ын*. Кээ бир жөндөмө мүчөлөрдө турган атооч сөздөрдүн сенек формага айланып, башка сөз түркүмүнө өткөндөрү (лексикализациялануу кубулушуна дуушар болгондору –*кайда*, *кайдан*, *илгери*, *тышкары*, *сырткары*, *алтүндө*, *күнүн*, *түнүн*, *кышын*, *жайын* ж.б. да жогорудагы пикирди далилдейт.

Мындай сөздөрдүн айрымдары алгачкы лексикалык маанисин сактоо менен, көбүнчө кызматчы милдетти аткарсан айрымдары жеке лексикалык мааниден таптакыр ажыраган. Мындай фактылар, жогоруда көрсөтүлгөндөй, тилдин сөздүн составындагы айрым сөздөрдүн колдонулуу чегинин жанан маанилеринин өзгөрүүгө дуушар болушун далилдейт.

Сөздөрдүн сематикалык жол менен өзгөрүшү лексиканын өсүшүндө эң байыркы жана ушул убакка чейин өзүнүн жоготпогон ыкмаларынан.

Анткени күндөлүк турмуштагы тынымсыз өзгөрүүлөргө, коомдогу алга жылыштарга байланыштуу пайда болгон жаңы түшүнүктөр мурдагы түшүнүктөр менен байланыштуу болушуда мүмкүн. Белгилүү тилде сүйлөгөн коомдун мүчөлөрү жаңы кубулуштарга, окуяларга жана буюмдарга тилде мурда колдонулуп жүргөн нерселердин аттарын дагы бир нерселерге байланыштырып жаңыча мааниде колдонушу да мүмкүн. Натыйжада бир эле сөз бири-бири менен

байланыштуу, окшош же жакындык белгилери бар жаңы мааниде да колдонула баштайт. Натыйжада сөздөрдөгү көп маанилүүлүк (полисемия) жана өтмө маани келип туулат. Мисалы: *күн* (планетанын аты) *күн* (күндүзгү мезгил) – *күн* (жашоо, өмүр сүрүү. *күн көр*, *күн өткөрүү*, *күн бүтүү*); *ай* (планета, жердин ээрчимеси), – *ай* (календардык, мезгилдик түшүнүк, жылдын 12 ден бир бөлүгү); *жел* (сыдырым, атмосферадагы кубулуш), → *жел* (этиш: ат менен желдирүү); *оп*: *оп тарт* (соруу– жутуу) → *оп*: *обу жок*, *опсуз*; *чал* (шилтеп кесүү) – *чал* (байлоо); *чал* (буурул, ак) → *чал* (абышка); *көк* (түс) *көк* (асманы– > *көк* (дат) -+*көк* (тырыш, тил албас); *кош* (эки, түгөй, *кош* (унааны чегүү) *кош* (унаа чегип жер айдоо); *кош* – (улоо > бириктирүү) → *кош* (*жамактан ыйлоо*) ж.б. Мындай сөздөр жүрө-жүрө семантикалык жактан обочолонуу менен акырындап омонимдердин катарына өтөт. Көп маанилүүлүк жалаң гана уңгу сөздөр эмес, туунду сөздөргө да мүнөздүү. Мисалы: *кыйык* (өөн) → *кыйык* (тил албас); *согуш* (салгылашуу); *уруш* (ошол эле мааниде), *жазуу* (кагаз бетин графикалык белгилердин жардамы менен пикирди, окуяны түшүрүү. ж.б. жазылган нерсени окуу); *кесүү* (бычак, кайчы, балта ж.б. менен нерсени бөлүү), *кесүү* (сот тарабынан жазага тартуу). Тамга-там (тамчы же башка бир суюктуктун нерсеге түшүшү, этиш) -га. Бул сөздүн алгачкы мааниси *так*, *батка*; (салыштыр: *темгил*) – белги салуучу буюмдун, куралдын аты (*аттын тамгасы*, *мекеменин атайын белгиси*. *Бак* (багуу, тамактандыруу, кийинтүү, асыроо) <байыркы *баг* (көрүү). Салыштыр: *бет бактырбайт*; *байка*, *баамда*; *үйүр* <*үй* + *ыр* морфемаларынан турган этиш. Мисалы: жылкыны *үйүр*–«тоз, топтоштур» деген мааниде. Ал затташып, «бир топ», «бир айгыр *үйүр* жылкы» деген мааниге ээ болот: «*Үйрүң менен үч тогуз*»; «*үйүргө келип калган*» же «*үйүргө келе элек*» ж.б. Мындан кийин «*жакындашуу*», «*көндүрүү*», деген өтмө маанилери да келип чыккан: «*ит үйүр болсо, жолборско үрөт*» (макал); «*үйүр болуу*», «*үйүр алып калуу*» ж.б. *Салым* (сиңирилген эмгек, үлүш маанисинде колдонулат). Бул мааниси анын алгачкы тике – бир нерсени экинчи бир нерсенин ичине салуу – деген маанисинен келип чыккан: «*бир салым эт*». Өтмө маанисине мисал: «*Байдамталды багынтып алууга кандайдыр кичинекей болсо да пайдалуу салым киргизгендей болду*» (Ч. Айтматов). *Бүткөн* (кыймыл-аракеттин аяктагандыгын, акырына чыккандыгын билдирүүчү атоочтук). Орус тилинин таасири менен «катардан чыгып калган, кишиликтен кеткен, маанини билдирүүчү

конченный деген өтмө маанини билдирүү үчүн ушул сөз колдонулат: «Жок мен *бүткөн* кишимин! Мени аяштын кереги жок – мени жаза-лаш керек!» (Ч. Айтматов) *Канат* (куштардын канаты). Өтмө мааниде «боз үйдүн канаты»: «сегиз канат, он эки канат үй», б. а. боз үйдүн өлчөмүн билдирет (салыштыр: монгол тилдеринде *хана* (*н*) – ушул эле мааниде). *Өпкө* (тике мааниде дем алуу органынын аты, анатомиялык термин) Мындан ага байланыштуу оорунун атын билдирүүчү өтмө маанилери келип чыккан: «*ак өпкө* болуп өлсө, жообун мен берем» («Ленинчил жаш» газетасынан). «Кемпир картаптып бүткөн, жөтөлгөндө *өпкө* койдой онтоп, колуна бир келгени эле кудайга сыйынат» (Ч. Айтматов). *Өзөк* (<Сөз – «ич, адамдын ичи», андан>- «*өз*» – **башка**, бөлөктүн карама – каршысы) <өз + *ак*: ич, ашказан: «Ушунткенде тамак тилеп *карарган өзөктүн* сыздаганы да унутулуп калчудай сезилет» (Ч. Айтматов). Андан өсүмдүктүн, башка дагы бир нерселердин эй, ички, негизги катмары деген маанилери келип чыгат. *Карар* (карага айлануу, кара түстүү болуу). Өтмө мааниде: 1) жаман, душмандык, кастык сезимге ээ болуу; 2) ачка болуу: «*өзөк караруу*»

Жаңы сөздөр алгачкы мезгилдерде айрым сөздөрдүн тыбыштык составы (тагыраак айтканда, муун составы) өзгөрүлбөй эле, сөздөгү тыбыштардын фонетикалык законго ылайыктанып бири-бирине өтүшүүсүнүн (алмашылуу мүмкүнчүлүк бар тыбыштардын биринин ордун экинчиси ээлешинин) натыйжасында да жасалган. Натыйжада мындай сөздөрдүн ар бир түгөйү өз алдынча мааниге ээ болуп, сөздөрдүн саны көбөйгөн. Бул кубулуш, биздин оюбузча, азыркы кезде кыргыз тили үчүн мүнөздүү болбой калган сөз жасоонун тыбыштык (фонетикалык) ыкмасынын бир көрүнүшү болуп саналат: Мисалы: *туш* (өлчөлүү жери, чеги) → *түш* (күндүзгү мезгилдин так ортосу: *түштө*, *түш чен* ж.б.); *тиз* (нерселерди биринин артынан бирин коюп тизмектештирүү) – *түз* (ошол эле мааниде) → *түз* (кыйшык эмес); *оп* (ичке тартылган илеп) *өп* (өбүү; салыштыр Махмуд Кашгарскийдин сөздүгүндө: ol münöpdī–ал шорпо ичти; ol meni öpdī–ал мени өптү (МК, , 163), сүр (кебете, түр) → *сүр* (ошол эле мааниде).

Төмөнкү сөздөрдө болсо, үнсүз тыбыштардын бирин-бири алмаштыруусунан алар маанилери жакын өз алдынча лексемаларга айланганды байкалат: *жан* (күйө баштоо; *от жанды*) *жак* (от тамызуу, күйгүзүү); көз (көрүү органы) *көр* (бир нерсени ошол органдын жардамы менен көрүү); *той* (этиш) – *ток* (курсагы ач эмес). Бирок

үнсүздөрү боюнча айырмаланган сөздөрдөгү бирин-бири алмаштырган тыбыштарды азыркы кезде колдонулуудан калган, түрк тилдеринин байыркы мезгилдерине мүнөздүү болгон илгерки сөз болушу ыктымал деп ойлоого болот. Андай болгондо илгерки түрк тилдеринин бардыгы үчүн мүнөздүү болгон сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы кийинки кездерде бир топ сөз жасоочу мүчөлөрдүн келип чыгышына өбөлгө болгон болуу керек. Тыбыштык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында маанинин эки ачаланышы жана андан ары анын обочолонушу жалаң гана уңгу сөздөрдө эмес («аркалуудан оонабас, азуулуудан кепшебес (табышмак) жана...» грамматикалык белги аркылуу көрсөтүлөт» деген мисалдардагы арка-аркы деген түгөйлөрдүн негизинде «арка» деген зат атооч сөз жатат). Жаңы сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдөгү туура келүүлөрдүн натыйжасында да пайда боло тургандыгы тилдик фактылардан байкалат. Мисалы: «илим изилдөө институту» жана «изилдеп жүрүп араң таптым». Акыркы мисалдардагы туунду сөздөр *-ылда* мүчөсүнүн жана анын тыбыштык дублети болгон *-үүдө* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган. Ал эми колдонулуу сферасына, жогорку мисалдардагыдай эле, семантикалык дифференциациялануу (обочолонуу) касиети мүнөздүү.

Тилөө – сурануу, эңсөө маанисиндеги кыймыл атооч (тил (е) -оо) жана түлөө жаратылышка кудайга, сыйынып, тайынып-ташынуу (тиле -оо). Бул эки сөз тең тыбыштык өзгөрүүгө учурап, семантикасы обочолонгон дублеттерден.

Орундук жана орунтук. Экөө бир эле мүчөнүн жардамы менен жасалса да, маанилери боюнча айырмаланат: 1) орундук –отурууга ылайыкталып жасалган буюм: Зарыл менен Мыскал столдун жанындагы орундукка отурушту (Т. Сыдыкбеков); 2) орунтук (туу) –жыгылбай тургандай, кулап калбай тургандай болуп орношкон нерсе: Ордо күтүп хан болуп, орунтуктуу жан болуп.. («Эр Төштүк»).

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк, б. а. улам жаңы мааниге өтүү азыркы кезде да лексиканын өсүшүн шарттап жаткан кубулуштардан. Азыркы кезде илим-техниканын ар түрдүү тармактарынын мурдагыга караганда болуп көрбөгөндөй масштабда өркүндөшүнө байланыштуу терминологиялык лексиканын түзүлүшүндө тилдин арсеналындагы төл сөздөрдү жаңы мааниде колдонуу да белгилүү өлчөмдө орун ээлейт. Мисалы, кыргыз тилинин сөздүк составында *тап* деген сөз эзелден бери эле сакталып келе жаткан болуу керек: *бир табы*— кызыл, *бир табы* көк (шырдактын оюусу жөнүндө); *тап*

– *табы* менен куроо (курак кураганда өңдөш өндөрдөн куралган чүпүрөктөрдү окшоштугуна карата жайлаштыруу). Ал эми азыркы кездеги бул сөздүн жаңы мааниси – коомдук катмарлардын жалпы атын билдирет: *жумушчулар табы, дыйкандар табы, интеллигенттер табы*.

Уңгу деген сөз мурда темирден жасалган куралдардын сабы орнотулуучу жеринин атын билдирген: *найзанын уңгусу, кетмендин уңгусу, балтанын уңгусу* ж.б.

Бул сөздүн ушул маанисинен анын атайын лингвистикалык терминдик тематикасы өнүгүп чыкты: *уңгу* – корень (сөздүн бөлүнбөй турган, маани берүүчү бөлүгү) : *уңгу атооч, уңгу этиши, уңгу сөз, сөздүн уңгусу* ж.б.

Уюл алгачкы мааниси – адамдын төбөсүндөгү чачтын же айбандардын башындагы, жаагындагы жүндүн тегерете (айлана) өскөн жери. Бул сөз да кийин атайын терминдик мааниде колдонулуу менен жаңы семантикага ээ болгон:

математикада – уюл тегеректери (концентрический айланалар); географияда – *Түндүк уюл, Түштүк уюл*.

Кыргыз жана башка түрк тилдеринде тамыр көп маанилүү сөздөрдүн бири. Ал 1) өсүмдүктүн тамыры, 2) кан тамырлар,

антташкан дос деген маанилерге ээ. Бул сөз жаңы мааниде математикалык термин катарында колдонулат. Анын бул мааниси жогорку семантикаларына түздөн-түз байланыштуу.

Кеңеш – затташкан кыймыл атооч. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында «совет» деген сөздүн маанисинде (коомдук термин катарында) колдонулган. Алгачкы мааниси – «акылдашуу» деген сөз менен маанилеш.

Алкак – челекти сыртынан карматуучу атайын жасалга тегерек жыгачтын аты. Ушул маанисинен жер шарынын климаттык өзгөчөлүктөрү боюнча бөлүнүүчү ири тилкелерин билдирүүчү географиялык терминдик мааниси өнүгүп чыккан *жылуу алкак, мелүүн алкак, суук алкак*.

Өрүш – кыштоодо же жайлоодо айыл орношкон жер, жакын жайыт. Мисалы, «конуш алганча, өрүш ал» (лакап) Кийин бул сөз атайын математикалык термин маанисинде «мейкиндик», «белгилүү аянт» деген түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонулуп, жаңы семантикага ээ болгон: *сан* – числовое поле, *бурчтун өрүшү* – поле угла.

Ийрим – агын суунун айлампа болуп аккан терең жери (көбүнчө *ирим* деп айтылат). Жаңы мааниде тилектештердин, кесиптештердин бириккен уюмун билдирүү маанисинде колдонула баштаган: *комузчулар ийрими; өздүк көркөм чыгармачылык ийрими* ж.б.

Баскыч – алгачкы мааниси *тепкич* деген сөз менен синонимдеш болуп, конкреттүү маанини билдирет. Жаңы мааниде абстракттык семантикага ээ болуп, коомдук жана эволюциялык өсүштөрдүн бири-бирине өтүү кырдаалынын мерчимдүү жерлерин атоо үчүн колдонула баштайт.

Жаныма – мурда кыймыл-аракетке байланыштуу заттын атын билдирген (б. а. «бычак» деген мааниде). Атайын математикалык термин катары (*сызык, жаныма мейкиндик*) *тийип туруучу, тийип өтмө* деген маанилерди билдирүү үчүн колдонулат.

Жарыш – атчан же жөө чуркап бири-бирин кууп жетип, өтүп кетүү маанисинде колдонулган кыймыл атооч. Атайын математикалык термин иретинде жаңы мааниде «*катаркен*», «*катар жаткан*» деген маанини билдирүүчү сөз (жарыш сызык) .

Ээ – мурда кожоюн, бир нерсени өзүнүн менчиги деп эсептөөчү заттын атын билдирген сөз болгон. Лингвистикалык термин катары жаңы мааниде: *сүйлөмдүн ээси, ээсиз сүйлөм, ээнин аныктоочу, ээлик* милдет аткаруу ж.б.

Чак – учур, мезгил деген сөздөр менен синонимдеш. Жаңы мааниде лингвистикалык термин катары кыймыл-аракеттин болуу мезгилин билдирүү үчүн колдонулат.

Тыным – иш арасында же үзгүлтүксүз болуп турган окуянын арасындагы ара-чолоону, дем алышы билдирүү маанисине ээ сөз. Жаңы мааниде лингвистикалык термин катары сүйлөп жатканда сөздөрдүн арасындагы бош аралыкты (пауза) билдирүү үчүн колдонулат.

Агартуу: 1) акка айландыруу, актоо; 2) өтмө (жаңы) мааниде – билим берүү сабатын ачуу; **сунуш:** 1) бир нерсени берүү үчүн колду сунуу, же алып берүү («*чай сун*», «*кол сун*» ж. б.); 2) өтмө (жаңы) мааниде – пикир айтып, такилип киргизүү. **От ал:** 1) алгачкы тике мааниси – күйө баштоо; 2) өтмө (жаңы) мааниси–тутанып, жүрө баштоо; «*машинаны от алдырып, короосунан айдап чыктым*» («Чалкан» журналынан). **Сап:** 1) бир нерсени колго кармап урунууга оңтойлуу кылуу үчүн кадалган экинчи нерсе (аштоо, сайып бекитүү) : «*күрөктүн сабы, келем сап*; 2) сол, катар, узатасынан салынган бир нерсенин угу; бир *сап* ыр; бир *сап* жазуу.

Ушундай эле жаңы терминдик мааниде жатыш, чыгыш, барыш, сөздүк, тамга, мүчө, кашаа, жак, ат (лингвистикалык терминдер), актоо «абсолюция» (юридикалык термин), тыюу – «вето» маанисинде (юридикалык термин), таяныч «зацепка» (философиялык термин), сөгүш (коомдук термин), көрүнүш – сцена, акт, чечилүү – «развязка» (адаб. таануу термини), күндөлүк – «дневник», кайрылуу – «обращение», кайырма – «припев», муун – «слог», басым, «ударение» ж.б. Мындай жаңы мааниде колдонулган сөздөр илимдин ар бир тармагы боюнча бир топ.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, мындай сөздөр эч кандай структуралык өзгөрүүлөргө учурбай эле, ошону менен катар, мурдагы алгачкы маанисин да сактап калуу менен бирге, жаңы семантикага ээ болот. Мындай процесс тилдин лексикасын байытуучу, анын өсүп-өзгөрүшүндө мурдатан бери эле мүнөздүү болуп келе жаткан кубулуштардан. Бирок совет бийлигинин жылдарында калыпталып келе жаткан кыргыз жазма адабий тилинде бул процесстин бир кыйла жандангандыгы, масштабынын кеңейгендиги байкалат.

Совет бийлигинин биринчи жылдарында илим-техниканын ар кайсы тармактары боюнча терминдер түзүү зарылчылыктарына байланыштуу айрым сөздөр жаңы, атайын терминдик мааниде колдонула баштайт. Мисалы: *сеп* – ремонт, *дагды* – практика, опыт, *өндүрүш* – көркөм чыгарма маанисинде, *мүчөл* – годовщина, *аластоо* – дезинфекция, *жасак* – дружина, *мыйзам* – закон, *окумал* – интеллигент, *кырааткана* – библиотека, *үчкүл* – треугольник ж.б.

Бирок турмуштун тажрыйбасы мындай сөздөрдүн кээ бирлеринин жаны маанилери менен алар билдирген түшүнүктөрдүн ички мазмундарынын ортосунда орчундуу айырмалыктардын (шаймашай туура келбөөчүлүктөрдүн) бар экендигин көрсөттү. Ошондуктан башка тилдерден өздөштүрүлүп жаткан түшүнүктөрдү тилде туура берүү үчүн, аларды билдирүүчү сөздөрдүн өзүн эле түздөн-түз өздөштүрүп алуунун жөндүү экендиги туура болуп чыкты. Бул болсо лексиканын жалпы составынын байышына алып келди.

Сөз жасоонун синтаксистик (аналитикалык) ыкмасы

Түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинде: белгилүү бир нерсенин, буюмдун, кубулуштун, абстракттык түшүнүктүн,

идеянын, кыймыл-аракеттин, окуянын, ал-абалдын атын билдирүүчү лексикалык единица сөз деп аталары белгилүү,

Анын негизги белгилери:

ар бир тилге мүнөздүү болгон тыбыштык закондордун негизинде түзүлгөн тыбыштардын комплекси (айкашы) ;

сөздө муунга бөлүнүү касиети бар;

айтылышында сөздөр бири биринен тыным (пауза) ар кылуу ажыратылат;

адамдын сезиминде болгон белгилүү гана нерсени атоо үчүн колдонулган шарттуу тыбыштык белги;

айтылышында өз алдынча басымга да ээ;

сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Сөздөрдүн ушул белгилери аларды кызматчы морфемалардан айырмалоочу негизги белгилерден. Мына ушул көрсөтүлгөн касиеттерге ээ болгон тыбыштык комплекстер, сөздөрдүн айкаштары өз алдынча сөз боло ала тургандыгы талашсыз. Мындай касиеттер татаал сөздөргө да мүнөздүү. Ушул белгилер аларды ар кандай эркин байланышта тизмектелип турган сөз айкалыштарынан айырмалап (бөлүп), лексикологиялык планда кароого мүмкүнчүлүк берет, лексиканын баюусун шарттаган негизги ыкмалардын бири – синтаксистик (аналитикалык) жол менен сөз жасоо.

Аналитикалык жол менен сөз жасоо эки же андан да көп сөздүн ажыралгыс бир тизмекте туруп, жаңы бир лексикалык маанини түшүндүрүү максатында колдонулушун билдирет.

Бул ыкманын «синтаксистик ыкма» деп аталышы – анын негизинде сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги бири-бири менен болгон байланыштарынын колдонулушуна негизделип жасалышы. Ал эми «аналитикалык» делиниши мындай сөздүн составынын эки же андан да көп, бири биринен пауза менен ажыралып турган өз алдынча сөздөрдөн турушу. Мындай жол менен түзүлгөн сөздөр состав өзгөчөлүгүнө ылайык «**татаал сөздөр**» деген термин менен да аталат.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, татаал сөздөр бири-бири менен байланышып, лексико-семантикалык бир бирдикти түзүүдө сөздөрдүн сүйлөмдөгү жөнөкөй байланыштарын шарттаган катнаштарга эле негизделет. Башкача айтканда, айрым та таал сөздөрдүн компоненттери ыкташуу (жанашуу) байланышынын негизинде айкашкан. Мисалы: **кеп такыя** (элечектин астынан кие турган баш кийим), **көк шибер**, **бодо мал**, **кош ооз (мылтык)**, **беш көкүл**, **жарыш сөз**, **ишеним**

кат, өнөр жай, эмгек күн, кызмат акы, сом темир, кошумча эмгек ж.б.

Ал эми **бирдин айы** (февраль), **тогуздун айы, окуу жылы, жер бөлүмү** (земотдел), **шайлоо комиссиясы, тап күрөшү, шаардык совет, жергиликтүү совет** сыяктуу сөздөр сөз айкаштарынын арасындагы аныктоочтук б. а. изафет мамилелеринин негизиндетүзүлгөн.

Татаал сөздөрдүн үчүнчү тобу өзүнүн жасалышында сүйлөмдөгү сөздөрдүн башкаруу байланышына негизделип түзүлгөн: **күн көр, көз сал, кол жалга, чырым эт, күйөөгө чыгуу, көз тийүү, кыр жап, жан талаш, ооз ач, баш тарт, карт байлоо, так кат, көз бое, үмүт эт, үмүт кыл, дем бер, айыпка буюр, колго сал, жок кыл, сеп ал, күчкө сал, жакшы көр, жаман көр, жек көр ж.б.** Татаал сөздөрдүн бул үч тобунун арасындагы негизги жалпылык компоненттеринин арасындагы байланыш багынычтуу мамилелерге негизделген.

Ал эми татаал сөздөрдүн «кош сөздөр» деп аталган экинчи тобу сүйлөмдөгү сөздөрдүн арасындагы тең байланыш мамиленин негизинде түзүлөт. Анткени кош сөздөрдүн компоненттери бири-бирине синтаксистик жагынан тең (бирдей) мамиледе. Башкача айтканда, компоненттер бири аныктоочтук, экинчиси аныкталгычтык мамиледе болбостон, экөө морфологиялык жана лексико-синтаксистик жагынан бирдей сапаттагы сөздөрдөн турат. Мисалы: **ата-эне, ага-тууган, илгери-кийин, келим-кетим, оюн-күлкү, келин-кесек, кокуй алат ж.б.**

Аналитикалык катнашта турган компоненттерден түзүлгөн айкаштарды лексикалык единица катары кароого кандай себептер бар?

7) Татаал составдуу компоненттерден турган айрым айкаштар лексико-семантикалык жагынан, жөнөкөй сөздөрдөй эле, айрым бир мааниге ээ.

8) Татаал сөздөрдүн компоненттери бири-бири менен структуралык тыгыз бирдикти түзүп турат. Анткени: 1) алардын ордун алмаштырып жиберүүгө болбойт. Компоненттеринин орду дайыма туруктуу; мисалы: *кара бороң* (көп семиз эмес эт жөнүндө айтылат), бирок бороң кара дешке болбойт.

грамматикалык разряддар (жөндөмө, сан, таандык ж.б.) боюнча жөнөкөй сөз сыяктуу бир гана акыркы компоненти өзгөрөт: **кара бороңураак, кара бороңдуу, ж.б.** биринчи компоненти экинчисинин

белгисин көрсөтүп, аныктап турат, (аныктоочтук мамиледеги айкаш); кызыл кырман, кыл жуугуч, төө куйрук, жөө жомок ж.б. 4) компоненттердин арасындагы туруктуулуктан өтмө (жаңы) маани келип чыгып отурат; **жарыш сөз, жан талаш, моюн алыш, кызыл үй, ала шалбырт**; 5) Эки компоненти тең ушул гана айкашта колдонулуп, экөөнүн бирөөн башка сөз менен алмаштырууга болбойт. Татаал сөздөрдүн бул өзгөчөлүгүн далилдөө үчүн төмөндөгүдөй мисалдар келтирип көрөлү: **кыр жап** – эгиндин баш ала баштаган мезгили ушундай деп аталат. Мунун эки компонентинин бирөө башка сөз менен алмашылса көрсөтүлгөн түшүнүктү берүүгө болбойт калат. Бирок «кыр» таптакыр башка маанидеги татаал сөздөрдү түзүүгө катышат, **кыр арка** ж.б. Демек, татаал айкашты түзүп турган кандай гана сөз болбосун, анын экинчи бир сөз менен тизмектешип, дагы башка татаал сөз түзүү мүмкүнчүлүгү чектелген эмес. Мында татаал сөздүн ар бирине өз алдынча лексемалык касиетти берип турган өзгөчөлүк – эки компоненттин айкашуусунан келип чыккан жаңы өтмө маани, б. а. жаңы лексико-семантикалык касиет.

б) айрым сөздөр бир нече татаал сөздү түзүүгө катыша алат: **көз сал, кулак сал, колго сал; күн көр, жакшы көр, жер көр; өмүр сүр, дооран сүр; бет ал, сеп ал, дем ал**. Ал эми айрымдарын экинчи бир сөз менен алмаштырууга болбойт. Анда алар өз алдынча лексемалык касиеттен ажырап калат. 7) компоненттеринин ар биринин өзүнө тиешелүү басымы бар жана экөөнүн арасы, эгер тыбыштык ширешүүгө учурабаган болсо, тыным (пауза) менен ажыратылып турат. 8) эки сөздүн айкалышуусунан түзүлгөн татаал жаңы мааниси эки компонентинин маанисине байланыштуу, тике же болбосо алар менен байланышсыз өтмө мааниде да болушу мүмкүн. Мисалы: **ат кулак, таш бака, айры куйрук, эчки маарак, төө басты; бирок ак чөлмөк** (компоненттеринин тике маанисине жакын), **кызыл обоз** (өтмө маани жарым-жартылай гана сезилет); **ардак тактасы; тамыры жемиш, ишеним, кат өнөр, жай, таш кордо, эмгек күн, кызмат акы** ж.б. Булардагы жаңы маани компоненттеринин бирим башка сөз менен алмаштыруу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу менен шартталган. 9) татаал сөздөр жөнөкөй сөздөрдөй эле, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: **тамыры жемиш** өсүмдүктөргө картошка, кызылча, чамгыр, сабиз, кирет («*тамыры жемиш*» – сүйлөмдүн аныктоочу); Ажар ошол жылы Таабалды деген жигитке *күйөөгө чыгат* («*күйөөгө чыгат*» – сүйлөмдүн татаал баяндоочу);

Ат-Башы өрөөнү малга жайлуу жер («Ат-Башы» – ээнин аныктоочу). 10) кээ бир татаал сөздөрдүн составындагы айрым компоненттери өз алдынча лексикалык мааниден ажырап калгандыктан, алар жеке колдонулбайт. Бирок жекече өз алдынча мааниден ажыроого анын татаал сөзгө компонент болушу себепчи болгон эмес. Тескерисинче, биринчиден, мындай сөз лексиканын эң байыркы катмаларына тиешелүү болушу ыктымал. Мындай болгондо ал өз бетинче колдонулуу касиетинен ажырап, татаал айкаштын гана составында сакталып калган болуу керек. Же болбосо, мындай сөздүн башында эле колдонулуу масштабы чектелген болуу керек. Айрым учурларда андай сөз башка тилдерден өздөштүрүлгөн болушу да мүмкүн.

Мындай өз бетинче колдонулбай, жалаң гана татаал сөздөрдүн составында учуроочу лексемаларга төмөнкүлөр мисал боло алат: **Сом:** *сом темир, сом балка, сом таяк, сом жигит, сом эт*. Бул сөздөрдүн биринчи компоненти «сом» уңгу түрүндө өз алдынча колдонулбайт. Ал «чулу, бүтүн, жылмаланбаган, туюк» деген мааниде болуу керек. Ал «сомодой», «сомдогон, сомдолгон» деген туунду сөздөрдүн түзүлүшүнө негиз болгон (салыштыр: якутча, *сомго*–бүтүн, туюк нерсе). **Кур:** *кур айгыр, кур ат, кур бээ*. Булардын жалпы мааниси – «семиз», «эттүү», «минилбеген». Бул сөз кээ бир тектеш тилдерде кыргыз тилине салыштырганда бир кыйла кеңири жана өз алдынча колдонулуп, туунду сөздөрдүн түзүлүшүнө негиз боло алган. Мисалы, башкырча *көрэй* – семирүү, эттенүү, эт байлоо; тувача *хур* – ток, хур кыш – «ток кыш»; **кур:** кол тийбеген, жаңы, жаш; казакча **кур** – семиз, эттүү.

Кордо: **таш кордо** – жылкынын терисинен тигилген идиш; анын ичине салынган чийки этти бышыруу үчүн аябай ысытылган таштарды салуу жана ушундай ыкма менен бышырылган тамак; казакчада ушул эле түшүнүктөрдө *таскорык, кордоо* – ысытуу, кызышуу маанисиндеги этиш сөз; ал *кор* – коломтодогу чок аралаш өтө ысык күл+-ла элементтеринен турат.

Бороң: *кара бороң* – көп майлуу эмес, алешем эт жөнүндө айтылат. Анын биринчи компоненти *бороң* өз алдынча колдонулбаган жана *боро*+*-аң* морфемаларынан түзүлгөн туунду сөз. Бирок уңгусу өз алдынча боро кир деген татаал айкаштын составында учурайт. Анын өз алдынча мааниси – «киргил, бозомдук» дегенге туура келет да *p/z* тыбыштарынын шайкеш келүү законуна ылайык *боз* дун түгөйү болуу керек (салыштыр: якутча *боролуй* – күүгүмдөнүү, ылайлануу,

карааруу; эттин кайнай баштаганда алашем тарта башташы; *боролхох*– боз, күүгүм: *бороң* – боз: *бозомук*-, *борук* – *сарык* – күүгүм кез; **бороңуй** – таң заардагы үрүл-бүрүл мезгил; *боруор* – карангылануу күүгүмдөнүү ж.б.; алтайча *пора*, боро – боз:**боро ат** – боз ат; **боромтык** – күүгүм; **бороңот** – кара карагат; **бозом** – күүгүм кез) .

Түлүк: *төрт түлүк мал*–үй айбандарынын жалпыланган атоосу. Мунун өзүнчө жеке колдонулбай турган компонент *-ту* жана *-лык* морфемаларынан турган туунду сөз. байыркы түрк тилдеринде *тү*-түк, чырымтал. Салыштыр: М. Кашкарскийдин сөздүгүндө *tü*– жүн, чач; *birtü sag*– тал чач (МК, , 207); *at tülidi* – ат түлөдү (МК, , 270 *ol koy tulegeninde keldi* – ал кой кыркынында келди (МК, (387) Азыркы түркчө *tü*у – чач, жүн тыбыт, түк, каңякутча *түү* – малдын түгү, жүнү; канаттуулардын ичке, майда жүндөрү, тыбыт, бир тутам жүн; *түүлээк* – барпагай, саксагай. Мындай болгондо кыргыз тилиндеги *түк*, *түлөк* (<ту+ла + -к) ошол байыркы «түү» нүн негизинде түзүлгөн сөздөр болуу керек.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, компоненттеринин бири өз алдынча турганда маани бербеген татаал сөздөрдүн кээ бирлеринин андай түгөйлөрү башка тилдерден өздөштүрүлгөн лексемалардан: **дүңгө күүр** < уйгурча *лөңгэ* – суу жоолук, жүз аарчы + *кур*; **соп камчы** <украинча *цобе*, *цоб* – өгүздү айдоо үчүн айтылуучу **сырдык сөз** +**камчы**: чаргарап <иранча *чар* – төр +*тарап* ж.б.

Эки компонентинин бирөө же экөө тен өз алдынча турганда маани бере албаган сөздөрдүн (бирок эки элементтен тургандыгы муун составынан көрүнүп турган сөздөрдүн) айрымдарынын түзүлүш этимологиясы ачык эмес. Мисалы: ободо *имерме ободо*, *куланөөк*, *өнө бою* «Тотойдун күйөөсү Бадалы колхоз болгондон бери өнө бою сугат жагында жүрчү». (Ч. Айтматов); *оозунун салуусу*, *абажаары*, *эки бакыр*, *бир тункур*, *көзбоочу* ж.б.

Мындай сөздөрдүн составдык элементтеринин алгачкы маанисин тактоо үчүн кошумча салыштырма материалдан тектеш тилдерден тартылышы керек. Аныктоочтук мамиленин негизинде түзүлгөн татаал сөздөрдүн бир тобу жалаң гана маани жагынан эмес, тыбыштык түзүлүш жагынан да өзгөрүүлөргө учураган. Натыйжада алар «бириккен сөздөр» («слитные основы») деп аталган лексемаларга айланган.

Бириккен (татаал) сөздөргө төмөндөгүдөй белгилер мүнөздүү:

1) эки же андан да көп лексикалык единицанын биригүүсүнөн турат: *марайгыр* (чымчык), *басмайыл*, *төөмөнтөк*, *жамбаш*, *жарганат*, *ошер*, *ушер*, *мобу*, *тетиногу*, *быйыл*, *карагат*, *меңдубана*, *райатком* ж.б.

2) тыбыштык составы боюнча компоненттери көбүнчө бир, кээде эки же көп муундан турат (жогорку мисалдардагыдай)

3) бириккен сөздөр морфологиялык түзүлүшү жагынан ар бир компоненти жекече тургандагы түзүлүшүнө караганда орчундуу өзгөрүүлөргө учураган (тыбыштык өтүшүүлөр, сыйлыгышып түшүп калуу, орун алмашуу сыяктуу кубулуштар) : **жамбаш** < *жан* (каптал маанисинде) + *төө*=*мөнтө* < *төбө* + *мантек* (биринчи компонентиндеги ээринсиз «а», «е» үндүүлөрү эриндешип, «ө» гө өткөн); **унчук** < *үн* + *чык* (артка ээрчишүү жана ээриндешүү кубулушу байкалат); **карагат** < *кара* + *гат* \\\i>кат– (салыштыр: алтай тилинде кат–ягода); *башпак*, *башпакта* < **баш** + **бак** («кара, көр» маанисинде; алга ээрчишүү кубулушу байкалат); **ычкыр** < *ич* + *кур*; **куш-машээр** < **куш** + **баш** (б\м тыбыштарынын өтүшү законунун **көрүнүшү байкалат**); **кайшаяк** < *кайша* + **аяк** (сыйлыгышма «й» тыбыштарынан кийин келген «а» нын сыйлыгышуусу). Ал эми экинчи компоненти өз алдынча колдонулбай калган туунду сөз (салыштыр: **айт** < **ай** + *т*, **айгак** < **ай** + **гак**, байыркы **түрк** тилдеринде **ай** – айтуу; М. Кашкарскийдин сөздүгүндө **ayik** – убада: **aningmanga ayik bar** – ал мага убада берген (МК, , 84). *Демек, бул* салыштырууларга караганда, **аяк** < **айткак**, **айткыч**, б. а. *кайшачы деген маанидеги сөз.*

4) бириккен сөздөр, жөнөкөй сөздөрдөй эле, бир гана басымга ээ. Бул белги ички түзүлүш жагынан тыбыштык ширешүүгө учурай элек жекече эки составдуу татаал сөздөрдөн аларды айырмалап туруучу орчундуу белгилерден. Ушул эле белги эки муундан турган (**мобу**, **быйыл**, **ошер**, **минт**, **тигинт** сыяктуу) бириккен сөздөрдү бир уңгулуу сөздөр катары кароого мүмкүндүк берет.

аныктоочтук мамиленин негизинде түзүлгөндүктөн, бириккен сөздөрдүн компоненттери ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болушу мүмкүн: *колгабыш* кол (зат атооч) + **кабыш** (этиш) – башкаруу байланышынын негизинде түзүлгөн; **басмайыл** < *басма* (зат атооч) + *айыл* (зат атооч); *кайак* < *кай* (сурама ат атооч) + *жак*; *жарганат* < *жаргак* (зат атооч) + *канат* (зат атооч) – ыкташуу байланышынын негизинде түзүлгөн; **кечкурун** < **кеч** (мезгил тактооч + *курун* (табыш жөндөмөсүндө турган сенек тактооч); **согончок** < *соң* (орун

тактооч) + *ончок* (лексикалык маанисинен ажыраган зат атооч); *ушул* < *ушу* + *ал*; *ошол* < *ошо* + *ал*, *мобу* < *мына* + *бу* (ат атоочтор); *ошер же ушер* < *ушу*, | *ошо* + *жер*; *аяк* < *ал жак*, *быяк* < *бу жак*, **тыяк\|тияк – тияк – тиги жак**, деле < *деги эле*, дале < *дагы эле*, бирдеме биреме, бирдеңке, бирнеке, бирдеке < *бар нерсе*; *ажсек\|аер* < *а* (л) *жер*; тиер < *тиги жер*; *минт* < *мындай эт*; *тигинт* < *тигиндей эт*; **ошент** < *ошондой эт*, ан (ь) *т* < *а* (л) *ны этандай эт* деген тарыхый жагынан татаал составдуу айкаштар тактоо, күчөтүү маанисиндеги же болбосо ошол эле аныктоочтук мамиледеги (*бир нерсе*, *ал жер ж.б.*) тизмектерден түзүлгөн.

Татаал составдуу лексемалардын экинчи тобу «кош сөздөр» деп аталат. Терминологиялык жагынан «кош сөздөр» деш аталган сөздөрдүн туруктуу айкаштары – эки же андан көп составдык лексикалык элементтерден туруп, жалпыланган бир түшүнүктү берүүчү лексемалар. Кош сөздөрдүн үлгүлөрү катары төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот: *үй-жай*, *кийим-кечек*, *бала-бакыра*, *алыш-катыш*, *келим-кетим*, *көйнөк-мөйнөк*; *көп-көп*, *узун-узун*, *зың-зың-зың*; *дүбүрт-дабырт*, *көптөн-көп*, *күндөн-күнгө*, *уламдан-улам*, *дир-дир ж.б.*

Кош сөздөр жөнүндө түркологиялык адабияттарда бир топ баалуу жана системага салынган пикирлер, атайын илимий изилдөөлөр жана макалалар бар.

Жогорудагы мисалдарга караганда, «кош сөздөр» деген термин, саналган мисалдардан байкалгандай, тизмектешип айтылып, жалпыланган бир маанини берүүчү айкаштарга карата колдонулат. Демек, алар жалаң эле кош, б. а. эки компоненттен гана турбастан, үч жана андан да көп компоненттен турушу мүмкүн. Мисалы: *зың – зың-зың*; *калдырт – калдырт-калдырт*. Бирок көпчүлүк кош сөздөр эки компоненттен

1. Кош сөздөр – лексикалык бир гана единица, б. а. бир гана лексикалык мааниге ээ. Маани – жалпыланган түшүнүк.

2. Кош сөздөрдүн түзүлүшүндөгү, жасалуу ыкмасындагы негизги өзгөчөлүк (ал өзгөчөлүк буларды татаал составдуу лексикалык башка айкаштардан айырмалап турат) – *кайталлоо* (*узун-узун*, *чоң-чоң*), *жалтылоо* (*үй-жай*, *ата-бала*, *тим*), күчөтүү (*кызыл-тазыл*) маанилерин билдирүү үчүн колдонулуп, ички синтаксистик байланыш компоненттердин арасындагы тең (бирдей) катнаш аркалуу ишке ашырылат. Башкача айтканда, аныктоочтук байланыштын негизинде

түзүлгөн татаал сөздөрдөгүдөй багынычтуу аныктоочтук байланыш буларда жок. Мында тизмектешип турган компоненттер тең байланышта туруп айкалышкан. Мисалы: *аз-аз*, *кийим-кечек*, *оюн-күлкү*, *уруш-кериш* ж.б. Мында компоненттер бирдей санда, бирдей сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрүп турат. Бирдей сөз жасоочу жана сөз өзгөртүү категориясы менен өзгөрүлөт. Демек, компоненттердин арасында грамматикалык жагынан багынычтуу же багындыруучулук касиет жок.

Демек, кош сөздөр составы жагынан гана татаал составдуу лексемалардын тобуна киргени менен, буларда (жогоруда көрсөтүлгөндөй) орчундуу өзгөчөлүктөр да бар. Ал өзгөчөлүктөр кош сөздөрдү татаал составдуу лексемалардан айырмалап, өзүнчө атайын планда кароого мажбур кылат.

Кош сөздөр речке кооздук киргизүүчү тилдин стилдик каражаттарынан. Мындай түзүлүштөгү сөздөр, калыбы, түрк тилдеринде байыркы убактарда эле пайда болгон болуу керек. Демек бул ыкма менен сөз жасоонун өзү да илгерки убактардан бери эле жашап келе жатышы ыктымал. Түрк тилдеринин эң илгерки эстеликтери болгон орхон-енисей жана андан кийинки замандардагы жазма эстеликтеринен жана атайын филологиялык изилдөөлөр болуп саналган Махмуд Кашгарскийдин белгилүү сөздүгүндө да мындай түзүлүштөгү сөздөргө кеңири орун берилген. Мисалы: *adaş*, *riñäs* (кеңешүү, катышуу), *adun=munad* (таң калуу), *acyt=agrut* (жанын кейитүү, ачуусун келтирүү, кайгыртуу), *al=altaq* (куу, митайымдык), *alym=birim* (алыш – бериш), *avuncaq-goldas* (сүйгөн, сылык), *äd = tavar* (мүлк, буюм), *älg – käg* (ушак, кастык), *asan=sälämatили asan– tükal; bagbyg – tutuçlug* (байланыштуу) *ötäkç-brmc* (күнөкөр, карыздарлар), **Jarat – bosgur** (акыл – насаат айтуу), *budun qara* (эл-журт, салыштыр: кыргызча «*каранын каны*»); *bubiñ jıñaq* (булуң-бучкак), *cam carum* (талаш тартыш, *cun бүтүн* (туура, анык) ж.б.

Кош сөздөрдү түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата бир нече топко бөлүүгө болот.

Кайталама кош сөздөр: бир эле сөз эки же бир нече жолу кайталанып айтылып, сөзгө күчөтүү маанисин киргизет. Алар уңгу сөздөрдөн (*аз-аз*, *чоң-чоң*) жана туунду негиздерден болушу мүмкүн (*миңдеген-миңдеген*, *улам-улам*). Кайталама кош сөздөр бардык сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөрдөн жасала бербейт. Мисалы: этиштердин, сан, ат атоочтордун бир топ категорияларынан жасалбайт.

Тактап айтканда, кош сөздөр көбүнчө сын атоочтордон, этиштин формасында турган сөздөрдөн, тактоочтордон жасалат.

Кайталама кош сөздөрдү бир бүтүн лексикалык единица катары кароого, ошону менен бирге аларды ар кандай эле кайталоолордон айырмалап турган негизги белги – алардын айтылышында байкалган интонациялык өзгөчөлүк жана ички семантикалык күчөтүү оттеногу. Ал эми жөнөкөй кайталоодо болсо мындай оттенок жок. Мисалы: *миңдеп-миңдеп, жаза-жаза* чарчадым; *бирден-бирден* киргиле; *күндө-күндө* келип тур; Ал эми, «*кел, кел! отур, отур! кызыл, кызыл* кездеме» – деп айтылса, анда жогорудагыдай фразеологиялык жана интонациялык бирдик (ширешүү) байкалбайт. Мындай кош тизмектердин арасында тыным узагыраактай сезилет.

Ал эми тизмектелип айтылуучу кээ бир айкалаштарда жогоруда саналып кеткен белгилердин айрымдары жок; Мисалы, күндөн-күнгө, уламдан-улам, бирден-бир, айылдан-айылга сыяктуу тизмектерде морфологиялык бирдейлик жок. Бирок, биздин оюбузча, мындай кайталоолор фразеологиялык (туруктуу) айкаштардын бир көрүнүшү болгон кош сөздөрдүн тобуна кириши керек. Анткени – 1) сүйлөм тизмегинде мындай кош компоненттүү айкаштар анын бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы; Сейде уядагы балапанын киши-карадан коругансып, элтен-элтен жүгүрүп, эки жагын каранат. Жеримден кетип баратам, жеңеле-желпи кайыр кош! Бышыкчылык келсин, эл тоюнсун, анан күздө жалпы журт болуп *аш-суусун* берип, айлыбыздан чыккан баатыр эле деп, ошондо урматтап угузалы. Аскерге кеткенден бери Байдалыдан *байма-бай* кат келип туруучу эле, бир топтон бери кабар жок (Ч. Айтматов) ,

Жогорудагы сүйлөмдөрдө асты сызылган кош сөздөрдүн ар бирөө сүйлөм тизмегинде бир гана суроого жооп берип, анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып жатат.

кайталама кош сөздөр белгилүү гана грамматикалык формада турган же белгилүү сөз жасоочу морфема менен айкалышып турган сөздөрдөн жасалат да, эгерде ал мүчөлөр андай тизмектин (айкаштын) составынан алынып ташталса, туруктуу фразеологиялык белгисинен ажырап, кош сөз боло албай калат. Мисалы: *Улам-улам* – кош сөз, бирок *ула-ула*» деген кош сөз жок; ошондой эле *бара-бара, барып-барып, бетме-бет* кош сөздөр, бирок «*бар-бар*», «*бет-бет*» сыяктуу кош сөздөр жок.

Демек, кайталама кош сөздөрдүн күчөтүү, кыймыл-аракетти бекемдөө, окуяга тактык киргизүү маанисиндегилеринин жасалышында кээ бир грамматикалык каражаттар айрыкча ролду ойнойт. Ал каражаттар төмөнкүлөр:

-ма – иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн составында кабыл алынып, төл сөздөрдөн жасалган кош сөздөрдүн биринчи компоненттеринин аягында келүүчү мүчө. Мисалы: бетме-бет, башма-баш, сөзмө-сөз, оозмо-ооз, тушма-туш ж.б. Кыргыз тилинде жогоруда көрсөтүлгөн маанидеги кош сөздөрдүн жасалышында кеңири масштабда колдонулуучу, бирок өзү жалганган сөз жекече турганда ага лексикалык маани киргизүү касиетине ээ эмес өнүмдүү морфема. Анткени *-ма* мүчөсүнүн орду кош сөздүн биринчи компонентинин аягына жылышып, экөөнүн арасындагы тынымдын орду жылышып кеткен. Натыйжада бекемдөө маанисиндеги кайталама кош сөздөрдүн жаңы модели пайда болгон: *башма-баш, сөзмө-сөз, оозмо-ооз, бетме-бет*.

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардын уңгуларынын бардыгы төл сөздөрдөн.

-ыя, -а (й) – чакчыл этиштерди жасоочу мүчөлөр. Булар менен өзгөрүп турган этиштердин кошоктоштурулуп айтылышынан кайталама кош сөздөр жасалат: *бара-бара, уктай-уктай, көрө-көрө, барып-барып, окуп-окуп, жаза-жаза, карай-карай*. Чакчыл моделдеги сөздөр кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, бир нече ирет кайталангандыгын көрсөтөт. Эгерде бул мүчөлөр уңгунун аягынан алынып ташталса, кош сөздүк жаңы лексикалык туруктуу фразеологиялык касиеттен ажырап, эркин гана кайталоо болуп калат.

-дан, -га жөндөмө мүчөлөрү. Биринчи компоненти чыгыш жөндөмөсүндө, экинчи компоненти барыш жөндөмөсүндө турган мезгил тактоочтордун тизмектешип кош айтылышынан кыймыл-аракеттин, анын ордунун, мезгилинин өнөкөт болуп кайталана бергендигин билдирүүчү кош сөздөр жасалат.

Мындай кош сөздөрдүн орун тартиби дайым туруктуу: *күндөн-күнгө, айдан-айга, үйдөн-үйгө, тоодон-тоого*. Бул жөндөмө мүчөлөр бир гана (бирдей) уңгуга жалганып, эки кайталанып айтылат.

-лы. Байыркы түрк тилдеринде «жана» байламтасына маанилеш мүчө. Бул мүчө жалганып турган сөздөр да *-ма* мүчөсү уланган сөздөр сыяктуу жекече айтылуу касиетине ээ эмес. Алар жалганып турган сөздөр кош айтылган туруктуу айкаштардын составында гана лексикалык мааниге, фразеологиялык касиетке ээ боло алат, жана

сан жагынан да мындай айкаштар көп эмес. Алар: *эртели-кеч, эрдикатын, бирди-жарым, аталы-балалы, атты-жөөлү*. Акыркы мисалдарда эки компонентине тең жалганышы *-лы* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган бул кош сөздөрдү түзүлүшү жагынан *-ын, -а* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган кайталама кош сөздөрдүн моделине окшоштурат. Бирок *-лы* мүчөсү бул кош сөздөргө жалпылоо, жыйынтыктоо маанисин киргизет.

Чыгыш жөндөмөсүнүн *-дан* мүчөсү кайталама айкалыштын экинчи компонентине жалганып, өлчөм, топтоо, ажыратуу маанисиндеги тактоочтук кош сөздөрдү жасайт: *бир-бирден, көпкөптөн, аз-аздан* ж.б.

Тескерисинче, *-дан* мүчөсү биринчи компонентке жалганып, экинчиси уңгу түрүндө айтылган айкаштардан да тактоо, конкреттөө маанисиндеги кайталама кош сөздөрдү жасайт: *көптөн-көп, уламдан-улам, тикеден-тике, түздөн-түз* ж.б.

Ушул эле *-дал* мүчөсү эки компонентке тең жалгануу аркылуу кыймыл-аракеттин чегин ажыратуу маанисиндеги кайталама тактоочторду жасайт: *бирден-бирден, аздан-аздан*;

-ы-а мүчөлөрү уланып турган тууранды сөздөрдөн жалпылама маанидеги кош сөздөр жасалат: *ызы-чуу, күрү-күү, тарса-тарс, күрсө-күрс*. Мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн өзгөчөлүгү – жогорудагы мүчөлөр кош сөздүн биринчи компонентинин аягына гана жалганат.

-ы – таандык уландынын үчүнчү жагынын жекелик түрүнүн мүчөсү менен өзгөрүп турган карама-каршы маанидеги *атоочтордон да кош сөздөр* жасалат: *күнү-түнү, жайы-кышы*

-ын – байыркы түрк тилдерине мүнөздүү болгон табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн рудименти жалганып турган *бирин-серин, бирин-экин деген* сөздөрдүн айкалыштарынан да жалпылоо маанисиндеги кош сөздөр жасалат.

Ал эми ар кандай туунду негиздергө жалганып турган сөз жасоочу мүчөлөрдү (*-ган: ойногон-күлгөн, -дыр: жайдыр-кыштыр* ж.б.) кош сөздөрдүн түзүлүш семантикалык өзгөчөлүктөрүндө роль ойноочу каражаттар катарында кароого болбойт .

-аар-максан – мүчөлөрү этиш сөздөрдөн карама-каршы маанидеги (оң жана терс маанидеги атоочтук) кош сөздөр жасайт: **сүйлөөр-сүйлөмөксөн, басаар-басмаксан, көрөөр-көрмөксөн ж.б.**

2. Кош сөздөрдүн экинчи тобу – «сыңар маанилүү кош сөздөр». Мындай кайталама айкаштардагы негизги өзгөчөлүк экинчи компоненттеринин биринчи – маанилүү компоненттерине уйкаш түгөйлөрү кайталанып айтылуу аркылуу жасалышы. Натыйжада кулакка уккулуктуу, фонетикалык жагынан ырааттуу лексемалар жасалат. Мындай кош сөздөрдөгү негизги маани–топтоштуруу, жалпылоо (кээде бироз теңсинбөө оттоногу бар) .

Сыңар маанилүү кош сөздөрдүн жасалуу механизмдеги өзгөчөлүк–экинчи компонентинин **п, м, с** тыбыштарынал гана башталышы: *кант-мант, эт-мет, сүт-мүт, көйнөк-сөйнөк, отун-сотун* ж.б.

Сыңар маанилүү кош сөздөр көбүнчө атооч этиш сөздөрдөн жасалат: *кагаз-сагаз* (зат атооч), *эртең-мертең* (тактооч), *барам-сарам, алат-салат* (этиш), б. а. сыңар маанилүү кош сөздөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү чектелбеген.

Түзүлүш өзгөчөлүгү жана тыбыштык-фонетикалык жагынан уйкаш компоненттер маани берүүчү өздөрүнүн түгөйлөрүнөн эч айырмасы жок: – муун составдары бирдей (*кой-сой, отун-мотун*) ; маани берүүчү түгөйлөрү сыяктуу эле нтонациялык белгиге ээ, б.а. өз алдынча басымга ээ болуп, биринчи компонентинен тыным менен ажыратылып айтылат.

Уйкаш компоненттердин орун тартиби туруктуу – дайыма маани берүүчү түгөйлөрүнөн кийин анын уйкаш катары экинчи орунда турат.

Уйкаш түгөйлөр лексикалык мааниге ээ эмес; алар дайыма жабык муундун тибине кирүүчү түзүлүштөр.

Алардын түзүлүшүнө маанилүү сыңарларынын башкы тыбышы түшүп калган (эгер сөз үнсүздөн башталса) структура негиз болуп, ал үнсүз *м, п, с* тыбыштарынын бирөө менен алмашылат: *кашык-машык, сарай-марай, кулпу-сулпу*.

Эгерде маанилүү түгөй үндүүдөн башталса, уйкаш компоненти ошол эле сөздүн башына *м, п, с,* тыбыштарынын бирөө келүү аркылуу жасалат: *атыр-сатыр, өтүк-мөтүк, орок-сорок, ийне-мийне, уук-суук уйгак-суйгак*.

Уйкаш компоненттүү сыңар маанилүү кош сөздөрдөгү ыраттуулук, уйкаштык жана түзүлүш-лексикалык туруктуулук, уйкаш компоненттердин жогорудагы саналган тыбыштардан башталгандыгына байланыштуу. Анткени алар башка тыбыштар менен алмаштырылса, жогорку белгилеринен ажырап, кош сөз боло албай калат.

Кээ бир кайталама кош сөздөр түзүлүш жана семантикалык өзгөчөлүктөрү жагынан сыңар маанилүүлөрдүн тобуна кириши керек. Алар *калдырт-кулдурт, шалдыр-шулдур, шаңгыр-шуңгур, жалт-жулт, мыңк-кыңк ж.б.*

Саналган түзүлүштөгү тууранды сөздөрдү сыңар маанилүү кош сөздөрдүн тобуна киргизүүгө негиз–экинчи компоненттери биринчисинин уйкаш рифмалашкан гана түгөйү. Алар өз бетинче колдонулбайт. Бул жагынан башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сыңар маанилүү кайталама кош сөздөрдөн эч бир айырмасы жок.

Булардагы бирден-бир гана айырмалык–маани берүүчүү сөздүн биринчи муунунда жоон, ачык үндүү болсо, уйкаш компоненттин биринчи муунунда жоон, кууш үндүү келет да, экинчи мууну аны менен ээрчишет: *шаңгыр-шуңгур, жалт-жулт ж.б.* Эгерде маанилүү компоненттин биринчи муунунда кууш үндүү болсо, анда уйкаш түгөйүнүн башкы тыбышы баягы *м, н, с* тыбыштары менен гана алмашат (*мыңк – сыңк*).

Кайталама кош сөздөрдүн көп составдуулары, жогоруда көрсөтүлгөндөй, тууранды сөздөрдүн үч жана андан да көп кайталануусу менен жасалат. Болгондо да же уңгу (негиз) түрүндө (*шаңгыр–шаңгыр–шаңгыр; маң–маң–маң*), же болбосо акыркы компонентинен башкалары чакчыл формада туруп, акыркысы уңгу түрүндө турат (*дүпө–дүпө–дүп, күрсө күрс, тарса-тарс, барса-барс, шака-шак, бака-бак ж.б.*).

3. Толук маанилүү кош сөздөр: Ажыралгыс байланышта туруп, бир гана маанини берүүчү аналитикалык (эки составдуу) лексикалык айкаштардын бир көрүнүшү болгон кош сөздөрдүн экинчи тобу бир эле сөздү эки ирет кайталоо (*бара-бара, зың-зуң, лап-лап*) болбостон, маанилеш сөздөрдүн (*шаан-шөкөт, кир-кок, каткарама-каршы мааниде ги сөздөрдүн* (өйдө-төмөн, күн-түн, атты жөөлү) же болбосо жыйынтыктоо, жалпылоо семантикасын түзүү максатында бир өңчөй, тектеш, жакын нерселердин аттарын жыйынтыктап, тизмектештирип, айтуу жолу менен түзүлгөн кош сөздөр (*үй-жай, кийим-кечек, ата-эне*). Бул топтогу кош сөздөрдү негизинен төмөндөгү төрт группага бөлүп кароо керек:

Маанилеш кош сөздөр (*сорпо-шилең, уруш-кериш*).

Жалпылама каш сөздөр (*отун-суу, койчу-колоң*).

Карама-каршы маанилүү кош сөздөр (*ойуз-бүйүз, утуру-тетир, чоң-кичине*).

Кайталама кош сөздөр (*кызарып-татарып*).

Бул топтогу кош сөздөрдүн ичинде компоненттеринин ар биринин жеке мааниси сакталгандары да, бир компоненти маанисинен ажырагандары, ал гана эмес, эки компоненти тең семантикасыздангандары да бар.

Ошондой эле, буларга жалпы мүнөздүү жана ар бир топко гана тиешелүү да өзгөчөлүктөрү бар.

Жалпы белгилер:

Бул типтеги кош сөздөрдүн бардыгына жалпылоо, жыйынтыктоо семантикасы мүнөздүү.

Мындай типтеги кош сөздөр бардык сөз түркүмдөрү боюнча кездешет: ар-кор (зат атооч), *кызарып-татарып* (чакчыл этиш), *бирди-жарым* (тактооч), *он-он беш*, *жетти-сегиз*, *кырк-элүү* ж.б. (сан атооч), *бирин-экин* (тактооч), *ойногон*, *күлгөн*, *көргөн-билген* (атоочтук), *дүбүрт-дабырт*, *мелт-калт*, *күлдүр-шалдыр* (тууранды сөздөр);

Составдык компоненттери төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да болушу мүмкүн: *заң-закон* (*заң-төл сөз*, *законорус тилинен* өздөштүрүлгөн); *үрп-адат* (эки компоненти тең араб тилинен өздөштүрүлгөн); *ара-чоло* (*ара-төл сөз*; *чоло* – монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн); *ар-намыс* (эки компоненти тең арабчадан өздөштүрүлгөн).

Мындай түзүлүштөгү кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча турганда жеке мааниге ээ жана өз алдынча колдонула берет. Тизмектешип, кош сөз түзүп турганда жалпыланган мааниге ээ болот.

Кош сөздөр, аныктоочтук катнашта турган татаал составдуу лексемалардан айырмаланып, өтмө, идиомаланган мааниге ээ эмес; булардын семантикасындагы негизги өзгөчөлүк – жыйынтыктоо, речке кооздук, экспрессивдик киргизүү. Демек, кош сөздөр бул жагынан тилдин стилдик куралдарынан болуп саналат.

Кош сөздөр көбүнчө эки составдуу.

Эки компоненти тең бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү; алардын арасында багынычтуу байланыш жок.

Кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча басымга ээ жана экөөнүн арасы тыным менен ажыратылып турат. Жазуу эрежесинде алардын арасы дефис менен ажыратылышы мына ушул өзгөчөлүккө негизделген.

Кош сөздөр сөз жасоонун аналитикалык ыкмасынын эң байыртан бери колдонулуп келе жаткан ыкма экендигинин ачык көрүнүшү;

Анткени байыркы жазма эстеликтеринде эле, жогоруда көрсөтүлгөндөй, **jäk iekäk** (албарсты), **as-iskü** той тамаша), **idis ajaq, ig agrug** (оору сыктоо), **istus** (жолдош-жоро), **islät-janla** (жасатуу) сыяктуу кош кездешет. Ал эми сыңар маанилүү синонимдеш кош сөздөрдүн кыргыз тилинде көп кездешиши эле кош сөздөрдүн эзелтен бери жасалма баштагандыгын далилдейт.

Алардын бир тобунун этимологиясы далилденген.

Туруктуулук: 1) белгилүү гана морфологиялык түзүлүштө (бирдей формада) туруп кош сөз боло алышы;

маанилүү компоненти маанисинен мурда келиши, б. а. орундарынын дайыма туруктуулугу **азоолак** аз **оолак**, **качкан-бозгон**, **азган-тозгон**, **жарды-жалчы**, **жоро-жосун**, **жээк-жерге**, **илик-жарма**, **кир-кок**, **бок-сак**, **сорпо-шилең**, **төркүн-төз**, **уруш-кериш**, **жаан-чачын**, **кызарып-татарып**, **катын-калач**, **айың**, **күбө-танык**, **өгөй-кагат** ж.б.

Буларга кошумчалап төмөндөгү этимологиялык маалыматтарды сунуш кылабыз: торпок-тана – музоодон баштап, 2–3 жашка чейинкилеринин жалпы атын, билдирүүчү маанилеш кош сөз, анткени экинчи компоненти өз алдынча чуваш тилинде *тына* формасында («музоо» маанисинде) колдонулат. К ү й ү п-б ы ш ы п – кайгыруу, туталануу, тынчсыздануу маанисинде колдонулат. Булар бул сөздөрдүн өтмө маанилеринен келип чыккан, анткени күй: 1) отко жануу; 2) күйгөндөй, отко чалдыккандай жаны ачуу; Быш: 1) кайнатылып же какталып, даяр абалга жетүү (тамак) андан туунду сөз быштак-жасалган; 2) өтмө мааниде– бышарып калуу (ымыркай жаш баланын жука жерлери). Байыркы түрк тилдеринде *пуш*– бышып жетилүү (мөмө, эгин ж.б.) **пушан** – ачуулануу, каардануу, башкырча **бошоноу** – кайгыруу, тынчсыздануу; кыргызча *бушайман* – тынчсыздануу, чочулоо маанисиндеги атоочтук, **бушман түрүндө** да айтылат. **Жат-жала** – бөтөн (тууган эмес), душман, кас адам. **Эшик-элик** – жалпылама маанидеги синонимдик кош сөз. Компоненттеринин өтмө маанилеринин негизинде түзүлгөн. **Эшик**: 1) үйдүн ичине кирүүгө ылайыкталган тешиги; 2) үйдүн сырты: *эшикке чык*; *эшикте жүрөт*; *эшиктен* кара ж.б. Экинчи компоненти **элик** өз алдынча колдонулбайт, бирок түзүлүшү боюнча туунду сөз болуу керек, анын маанисин (сырт, үйдөн сырткары жер) **элет** (алыс жер, шаардан алыс, обочо турган жер: *элетте* турабыз; *элет* кишиси ж.б.) деген сөз менен салыштырып, болжолдоого болот:

Жок-житик – жалпылама маанидеги кош сөз. Компоненттери: *жок* 1) тике мааниде бир нерсени жоктугун билдирүүчү атооч; 2) жоголгон нерсе + **житик** (<**жит** – жерге же башка бир нерсеге сайылып, ичине кирип кетүү (этиш); (+*-ык*) – жоголгон нерсе. Өз алдынча туунду формасында колдонулбайт.

11) Кош сөздөрдүн ичинде ар бир компоненти лексикалык маанисинен ажырап, өз алдынча колдонулбай, кош сөз катары гана колдонула тургандары да бар: *ытыр-сытыр, үрүң-бараң, үрүл-бүрүл, илең-салаң* ж.б. Буларга кошумчалап, төмөндөгүлөрдүн составдык компоненттеринин маанисин ачууга аракеттенебиз:

жым-жырт жана **тым-тырс**. Биздин оюбузча **жым\тым** (биринчи компоненттери) **тим (тим отур, тим тур, тим жат)** деген этиштин тууранды сөзгө айланган варианты. Ал эми **жырт, тырс** деген табыш тууранды сөзүнөн чыккан. Демек, жалпыланган мааниси – өтмө мааниде тынчтыкты билдирген карама-каршы маанилеш сөздөрдөн түзүлгөн кош сөз.

Үңкүл-чуңкул – тегиз эмес жер. Булар үңкүр, чуңкур деген сындык туунду атоочтордон түзүлгөн болуу керек. Үңгулары *болсо* 1) *уң\үң (оюп кир)* 2) тереңдөө, тиктөө, эңкейүү, үңүлө кароо, дүү, үңүп атуу жана *чуку* (оюу, чуңкурайтуу) деген этиш. Экинчи компонентте пайда болгон **ң** (чуңкур, бирок чуку, чукула) биринчи компоненттин аягындагы **ң** га уйкашуу максатында пайда болгон тыбыш болуу керек.

Анткени башка түрк тилдеринде: шуку, шукуыр (каз), **чукур** ж.б.

3. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы

Түрк тилдеринде илгертен бери кеңири масштабда колдонулуп келе жаткан ыкмалардын бири–жаңы сөздөрдү морфологиялык каражаттардын жардамы менен жасоо.

Түрк тилдеринин морфологиялык каражаттарынын арсеналында атайын сөз жасоо, б. а. өзү жалганган лексемага жаңы маани киргизүү касиетине ээ морфемалардын саны эки жүздөн ашуун. Мындай морфемалардын сөз жасоочу мүчөлөр деп атала тургандыгы белгилүү.

Алардын негизги касиети – 1) Жаңы маанидеги сөздөрдү жасоо жөндөмдүүлүгүнө ээлиги.

Булар морфологиялык (грамматикалык) каражаттар, б. а. аларда лексикалык өз алдынчалык (жекече лексикалык) маани жок.

Орун тартиби–уңгудан кийин жайгашып, колдонулуу сферасы–унгу сөздүн колдонулуу шартына байланыштуу.

Сөз жасоочу мүчөлөр өз алдынча колдонулбаганы менен, аларда ички семантикалык (функциялык) маани бар. Анткени ар бир мүчө белгилүү сөздөргө жалганып, алардан белгилүү жалпыланган маанидеги туунду негиздерди жасайт: **-чы**: *отунчу, көмүрчү, атчы, комбайнчы, элчи, сугатчы* – кесипчилик маанисиндеги сөздөр; **-ма**: *басма, оймо, чиймезсызма, тизме* – кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу атоолорду жасоочу мүчө **-даш**: *замандаш, жердеиш, айылдсаи, жолдош* – көз караш, келип чыгыш, кызыкчылык ж.б. боюнча бирдейликти, жалпылыкты билгизүүчү атоочторду жасоочу мүчө.

Өз алдынча маанисиз болуп, жекече колдонулбагандыктан, алар сөздөргө мүнөздүү касиеттерге ээ эмес басым, тыным, лексикалык маани ж.б.), Бирок мындан сөз жасоочу мүчөлөр басымсыз деген түшүнүк келип чыкпайт. Анткени сөз жасоочу мүчөлөрдүн көпчүлүгү басымдуу, б. а. сөзгө мүчө айкашканда түрк тилдеринде басымдын орду туруксуз болгондуктан, уңгудагы басым мүчөнү карай жылышып, ордун өзгөртөт. Натыйжада сөз жасоочу мүчөлөр басымдуулук касиетине ээ болушат.

Мүчөлөр түзүлүшү жагынан бир эле (үндүү) тыбыштан жана ар кандай муун типтеринен да турат: *v, vs, cv, vcv, cvc cvcv, cvcc, cvvc, vccv, vccvcc* ж.б..

Жаңы сөздөрдү жасоо зарылчылыгына жараша мүчөлөр уңгудан кийин тизмектешип катар келе берет.

Сөз жасоочу мүчөлөрдөгү ички семантикалык маанинин натыйжасында алардын колдонулуу масштабы грамматикалык маанидеги мүчөлөрдүкүнө караганда тарыраак. Башкача айтканда, сөз жасоочу мүчөлөрдө грамматикалык жалпылоо касиети жок.

Колдонулуу масштабы боюнча бардык мүчөлөр бирдей эмес. Анткени кээ бир мүчөлөр өтө жыш колдонулса, кай бирлери өтө сейрек колдонулат. Ал гана тургай, уңгунун ажыралгыс элементине айланып, сенек болуп калган мүчөлөр да бар.

Демек, сөз жасоочу морфологиялык каражаттардын ичинде активдүүлөрү да, таралуу масштабы чектелгендери, ошону менен бирге, сөз жасоо каражаттарынын составынан чыгып калгандары да

бар. Тилдин морфологиялык сөз жасоочу каражаттарынын мындай салааланышы анын тарыхый өсүш өзгөчөлүктөрү менен шартталган.

Анткени тилдин бардык элементтерине мүнөздүү болгок бир кылка эместик, составдык жана функциялык жагынан өзгөрүүлөр, ал каражаттардын жаңы формалар менен толукталышы сөз жасоочу мүчөлөргө да мүнөздүү.

Сөз жасоочу мүчөлөрдү аткарган милдети жана маанилик өзгөчөлүктөрү боюнча жиктөөдөн мурда, алардын кандай жолдор менен пайда болгондугуна, жасалуу ыкмаларына жана толукталуу жолдоруна, булактарына кыскача токтолууга туура келет.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн бир тобу бүтүн сөздөрдөн пайда болгон.

Жалпы эле кызматчы каражаттардын (жандоочтордун, байламталардын, бөлүкчөлөрдүн) маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн пайда болгондугу тил илиминин теориясында талаш туудурбайт. Буга толуп жаткан сөздөрдүн тике маанисинде жана речтин кырдаалына ылайык ошол эле сөздөрдүн өтмө– грамматикалык мааниде колдонулушу далил болот. Бул пикирди далилдөө үчүн *менен* \| *жана*, *кийин* \| *чейин* \| *дейин* (*дейре*) сыяктуу сөздөрдүн жандоочтук жана байламталык милдетти аткарышы далил боло алат. Ага кошумчалап, эки ача лексико-грамматикалык милдетти аткарган сөздөр катарында төмөндөгүлөрдү да келтирсек болот:

«Окуучулар саат сегизде ушул жерге келип күтүп *турсун*», Ушул акыркы сөз «*Ал турсун* (*ал тургай*, *ал турмак*, *ал эми* деген мааниде) мага эч нерсе жок» деген сүйлөмдө таптакыр башка милдетти аткарат. Мисалы: *келе жатат* (*жат* деген этиш сөздөн жасалса да, жаткандыкты (абалды) эмес, кыймыл-аракеттин динамикасын билдирет); *отура кал* (*кал* деген этиш сөздөн жасалган менен, калууну эмес, кыймыл-аракеттин ылдамдыгын, бир заматта бүткөндүгүн); **көрө кой**, **көрө сал** (кой, сал деген кыймыл-аракетти билдирүүчү этиштер болгону менен, өтмө (кызматчы) функцияда жогорудагы **кал** деген этиш сыяктуу эле милдетти аткарат; **келе кой**, **окуп жибер**, **боло кал**, **ала сал**, **ичип ташта**, **кете бер**, **жата тур**, сыяктуу этиштик татаал айкаштарда кызматчы позициядагы бул сөздөргө дагы ушундай функциялык өзгөчөлүк мүнөздүү. Ошондой эле, бардык жардамчы этиштер (функциялык) белгилүү сүйлөм тизмегинде тике, лексикалык маанисинен алыстап кеткен лексемалар:

«Айнанын жаңы көйнөгү өзүнө жараша түштү». Бирок «Сенин кылыгыңа **жараша** жаза берилди, же «кырдаалга **жараша** чара колдонулду» десе, экинчи сүйлөмдөрдөгү **жараша** кызматчы функцияда колдонулат.

Ал эми айрым лексемалардын адегенде ушундай функциялык өзгөчөлүккө ээ болуп, андан кийин алгачкы маанисинен таптакыр обочологондугунда жандооч **чейин** <**чек** + **ын** далил боло алат.

Айрым сөздөрдүн белгилүү грамматикалык формага өтүп туруп, кайра лексикалашкан учурлары да кездешет:

кайта же кайра – деген сөздөргө этиштерге – *a* мүчөсү жалганып, чакчыл өткөндөн кийин лексикалашып, тактоочтук касиетке ээ болгон. Ушундай эле процесстин натыйжасында **чейин** \\ **дейин** \\ **чек** \\ **дек** – (байыркы тыбыш жөндөмөсүнүн мүчөсү) .

Мындай учурларда, бир жагынан, мындай түзүлүш бүтүндөй сенектешет, экинчиден, ал, сөзсүз, башка сөз түркүмүнө өтөт.

Сөздө өтмө грамматикалык маани пайда кылуучу кубулуш анын тыбыштык составынын да өзгөрүшүнө алып келиши мүмкүн (түшүп калуулар, кыскаруу, айкашуу ж.б. кубулуштары) .

Сөздүн семантикалык маанисинен ажырап акырындык менен грамматикалык каражатка айланышы аны мүнөздөөчү белгилеринен да акырындык менен ажыроого алып келет (басымын жоготуу, эки лексеманын арасындагы тынымдын жоголушу, акыркы муун элементинин кыскарып айтылууга көбүрөөк жөндөмдүү боло башташы). Натыйжада алардын кээ бирөөлөрү жалаң гана кызматчы формантка айланып, жаңы сапатка өтөт, грамматикалык каражатка айланат, жаңы (б. а. мүчөлүк милдетти аткаруучу) семантикага ээ болот. Мисалы: *туруп* > *тур* > -*дыр* > -*ды* > -*т*, *эруп* \\ *эрди* > *эди* \\ *эде* \\ *эле* > -*ла* ж.б. *чак* > -*чак* \\ -*чек* > *чех* \\ -*сэ* ж.б.

Ошентип, мүчөлөрдүн бир тобу бүтүн сөздөрдүн маанисинин жоюлуп, тыбыш составы деформацияланышынын натыйжасында пайда болгон. Башкача айтканда, мүчөлөрсөздөрдүн грамматикалашуу процессинин экинчи же кийинки тепкичи. Бирок мындан бардык мүчөлөрдү баштан аяк бүтүн сөздөн пайда болгон, деген жобо келип чыкпайт.

Тескерисинче, мүчөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү тилдеги таптакыр башка кубулуштардын жемиши.

Анткени сөздүн кызматчы милдетти аткаруучу каражатка айлануу процесси узак убакытты талап кылат. Ал эми коомдогу

күндөлүк муктаждыктар мындай темптеги өзгөрүүнү күтүп отура албайт. Демек ал муктаждыктарды канааттандыруу үчүн ар бир тилдин ээси болгон коомчулук башка жолдорду издейт. Натыйжада грамматикалык каражаттар башка жолдор менен да жасала баштайт. Буга мисал:

Бир эле мүчөнүн ар башка милдет аткаруучу бир нече мүчөгө ажырашы. Мындай мүчөлөрдү тектеш мүчөлөр деп атасак да болот.

Мисалы: *-чак||-чык>-ча||-чы; -гач||-гыч>-гы||-га;*

Мүчөлөрдүн айкалышуусунун натыйжасында бөлүнбөс туруктуу морфемага айлангандар: *-ынды<-ын + чы<-мак+-чы; -ылтыр<-ыл + -тыр,*

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен тектеш мүчөлөр. Мындай мүчөлөр белгилүү грамматикалык формада турган сөздөрдүн лексикализациялашуусунун натыйжасында сөз өзгөртүүчүлүк касиетинен ажырап, сөз жасоочу мүчө катары кабыл алынат. Мисалы: *-ын, -гару, -да, -дан, -га.*

Тыбыштык закондор менен шартталып пайда болгон мүчөлөр: Булар жасалышына негиз болгон тыбыштык кубулуштарга ылайык бир нече топко бөлүнөт.

ш||ч, л||м тыбыштарынын бири бирине шайкеш келишүүсүнүн натыйжасында пайда болгон маанилеш (түгөйлөш) мүчөлөр:

ыш||-ыч; -ла||-на, -бак||-мак ж.б.

р||з (ротацизм кубулушу) жана *р||н* тыбыштарынын бирин-бири алмаштыруу закону менен шартталып пайда болгон мүчөлөр: *-ар||-ай, -гар||-гыр, -газ||-гыз.*

Тыбыштардын бир сөз ичинде орун алмашуу (метатеза) законуна негизделип пайда болгон мүчөлөр: *-ым||-ты, -ык||-ак, -кы, -ааган||-аанак, -чык||-чак||-гач.*

Кайра бузулуу (переразложение) законуна ылайык пайда болгон мүчөлөр *-гар<-ар.*

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн кээ бирөөлөрү башка (тектеш эмес, башка системадагы) тилдерден өздөштүрүлгөн: *-кор, -кеч, -поз, -кана, -стан.*

Келип чыгуу жана тыбыштык составы боюнча башка мүчөлөр менен тектештик катнашы жок мүчөлөр: *-ым, -дай, -чан* ж.б.

Чыгыш теги боюнча бир мүчөгө такалган, бирок азыр тыбыш составы боюнча ар түрдүү, тектеш мүчөлөр: *-луу, -лы, -ты, -лык*

8) Эң байыркы түрүндө сакталган мүчөлөр: *-ты, -лы.*

9) Этимологиялык жагынан келип чыгышын аныктоо мүмкүн болбогон мүчөлөр: *-ган, -гак* ж.б.

Кандай гана мүчөнү болбосун, анын этимологиялык төркүнүн табууда жана мүчөлүк касиетин аныктоодо негизги төрт белги сөзсүз эсепке алынышы керек.

Ал мүчө жалганып турган сөздүн уңгусунун өз алдынча мааниге ээ болуп турушу; Эгер мааниси ачык болбосо, анын салыштыруу жолу менен аныкталыш мүмкүнчүлүгүнүн болушу.

Ошол мүчө менен айкалышуунун натыйжасында ал уңгунун (б.а. туунду сөздүн) жаңы же кошумча семантикага ээ болушу, ал маанинин сезилип турушу.

Мындан сөздүн өтүшүү, орун алмашуу ж.б. тыбыштык закондор менен негизделип, уңгу жана мүчөгө жиктелип ажыратылуу мүмкүнчүлүгүнүн болушу.

Кандай гана тыбыштык комплекс (тыбыш айкаштары) болбосун, ал өз алдынча грамматикалык каражат (сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү) катары саналуу үчүн тыбыштык закондорго ылайык вариант менен өзгөрүү касиетине сөзсүз ээ болушу зарыл.

Мүчөлөрдүн мындай касиеттерин тактоодо бир тилдин фактырлары жетишсиздик кылган учурлары да бар. Мындай болгондо башка тектеш тилдерден салыштырма материалдар изилдөөгө алынышы зарыл.

Сөз жасоочу мүчөлөрдө окшоштук (омонимия) жана маанилештик (синонимия) касиеттер да кеңири өнүккөн. Мындай абал мүчөлөрдүн жалпы санынын бир кыйла көптүгү менен жана алардын тилдин тарыхый өсүш процессинде бир калыпта сакталбай, улам өзгөрүүлөргө дуушар болуп, толукталып отуруусу менен шартталган. Ал гана тургай, айтылуучу бир гана пикирди угуучуга ар кандай каражаттардын, маанилеш ар башка сөздөрдүн жардамы менен берүү тилдин кооздук сапатын, уккулуктуулугун арттыруучу каражаттардан. Мындай болгондон кийин, ал каражаттарды жаратуучу тилдин морфологиялык каражаттарынын да ар кыл болушу өзүнөн-өзү закондуу нерсе. Натыйжада маанилеш (синонимдеш) мүчөлөр пайда болгон. Мындай мүчөлөрдүн биринчи тобунун тыбыштык составы жана пайда болуу булактары ар башка, бирок бирдей же мааниси бири бирине жакын сөздөрдү жасашат. Мисалы: *-гай, -мак, -сын* мүчөлөрү: *ал турмак, ал турсун, ал тургай* сыяктуу маанилеш сөздөрдү жасайт. *-май, -мак* мүчөлөрү: *бармай болдум, бармак болдум* сыяктуу сөздөрдү жасайт *-чыл, -чы* мүчөлөрү да белгилүү өлчөмдө

бири-бирине маанилеш мүчөлөр: (суучул\суучу; -ыш\уу; жазуу, жазыш; окуш, окуу; көрүш\көрүү;

Экинчи жактын жекелик санына буйрук формасындагы туунду этиштерди жасоочу мүчөлөрдүн бардыгы бири-бирине маанилеш форманттардын тобуна киришет.

Синонимдеш мүчөлөрдүн экинчи тобун келип чыгуу теги боюнча жакын маанилеш мүчөлөр түзөт: -газ\гар; аткар\атказ, куткар\кутказ, өткөр\өткөз, жуткур\жуткуз ж.б.

-аанак\ааган: кабаган\кабаанак, тебээген\тебээнек, качаган\качаанак.

- гар\ар: көмкөр\көмөр; -гы\ы, :чумку чуму; ар\ай; чумкучуму; ар\ай: саргар\саргай, карар\карай ж.б.

-мак\бак: баш таңмай, жоолук таштамай, жашынбак ж.б.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй сөз жасоочу мүчөлөрдүн арасында башка тилдерден оошуп келип өздөштүрүлгөндөрү да бар. Ошондой эле, ар бир тилдин өзүнө тиешелүү мүчөлөрүнүн арасында болгон аралашуулар, түзүлүшүндө болгон өзгөрүүлөр (жогоруда саналып көрсөтүлдү) аткарган милдети боюнча жаңы сапаттагы мүчөлөрдү жараткан. Натыйжада сырткы түзүлүшү окшош, аткарган милдети ар түрдүү мүчөлөр (омоним мүчөлөр) пайда болгон. Кыргыз тилинде мүчөлөрдүн арасындагы омонимия жалаң гана сөз жасоочулардын арасында эмес, сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн арасында да бар. Мисалы: монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр менен бирге кирип, биздин тилдин сөз жасоочу каражатына айланган –га, -ылга менен барыш жөндөмөсүнүн; көрсөткүчү -га омонимдеш.

Атооч сөздөрдү жасоочу -даш мүчөсү менен этиштик -ла жана -ыш мүчөлөрүнүн айкалышуусунан жасалган -лаш мүчөсү омонимдеш. Атоочторду жасоочу -лык (балалык, жаштык), атоочтуктарды жасоочу – -дык (калдык, кестик) жана этиштин буйрук формасын жасоочу –дык (чалдык, соктук, сүрдүк, кийлик, кактык) мүчөлөрү омонимдеш.

Зат атоочтордун кичирейтүү формасын жасоочу –ча (кудача, моюнча, көкүрөкчө), тактоочторду жасоочу –ча (орусча, кыргызча) жана этиштин буйрук формасын жасоочу -га (чарча, курча) мүчөлөрү омонимдеш.

Атоочтуктарды жасоочу -ды\-\-ты (жарты, бышты, алды-берди) жана топонимикалык аттарда жолугуучу -ды-ты (Чырпыкты, жылгынды) мүчөлөрү маанилеш.

Сөз жасоочу мүчөлөрдөгү дагы бир өзгөчөлүк – алар сөз түркүмдөрүн бири-биринен ажыратууда айырмалоочу белгилердин бири. Башкача айтканда, сөз түркүмдөрү бири-биринен өзүнө гана тиешелүү морфологиялык каражаттары менен айырмаланат. Ушул абал сөз жасоочу мүчөлөрдүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө караганда колдонулуу масштабынын тардыгын көрсөтөт. Мүчөлөрдөгү мындай белги, экинчи жагынан, ар бир мүчөдөгү ички семантикалык (кошумча) маанинин бардыгы менен түшүндүрүлөт, б. а. сөз жасоочу мүчөлөрдөгү аткарган милдети боюнча жиктелүү мүмкүнчүлүгү (семантикалык топтор) алардын ушундай өзгөчөлүктөрү менен шартталган.

Мисалы **-луу** мүчөсү зат атоочторго жалганып, алардан затты, бир нерсенин бардыгын, бир нерсеге ээ экендигин билдирген сын атоочторду жасайт: балалуу, аттуу, аялдуу, үйлүү, суулуу, тоолуу. **-ча** мүчөсү атооч сөздөргө жалганып, алардан белгилери боюнча окшоштуруу маанисиндеги тактоочторду уюштурат: **орусча, кишиче, балача, малча, атча, төөчө** ж.б. **-чыл** мүчөсү атооч сөздөргө жалганып, белгилүү сапаты боюнча экинчи бир нерсеге окшош же өзгөчө белгиси менен айырмалануу маанисиндеги сын атоочторду жасайт: *кишичил буура, улутчул адам, кайгычыл кемпир, чайыл киши.* **-ма** этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги атоочторду жасайт: *басма, сызма, куурма, сүзмө, тизме.* **-ла** атоочторго жалганып, алардан кыймыл-аракетти экинчи жакка буйрук кылуу маанисиндеги этиштерди жасайт: **байла, шайла, ойло, сүйлө, ыйла, ырда, жайла атта, кышта, башта** ж.б.

Мындай милдетти сөз жасоочу мүчөлөрдүн бардыгы тең эле аткарат. Натыйжада алардын аткарган милдети боюнча жиктелиши (специализация) келип чыгат.

Бирок мындан бардык эле сөз жасоочу мүчөлөрдүн сөз түркүмдөрүнө тиешелүүгү бирдей же болбосо ар бир мүчө бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү деген түшүнүк келип чыкпайт. Тескерисинче, мүчөлөрдүн колдонулуу шарты, алардын жайылуу (колдонулуу) чеги тилде белгилүү маанидеги түшүнүктөрдү тилдик каражаттардын жардамы менен берүү (жасоо) зарылчылыгына түздөн-түз байланыштуу. Анткени тиги же бу түшүнүктүн коомдо пайда болушу, анын же ошол категориядагы түшүнүктүн абстракцияланышы, сөзсүз, бирдей каражаттардын жардамы менен жасалган сөздөрдүн көп болушун шарттайт. Эгерде андай түшүнүктөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү бир топ

сөз түркүмдөрүнө таралса, анда ал сөздөрдү жасоочу белгилүү мүчөнүн колдонулуу чеги андан бетер кекийт. Тескерисинче, түшүнүк конкреттүү, тар мааниде болсо, аны жасоочу мүчөнүн да жайылуу чеги тарыйт. Натыйжада мүчөлөрдө колдонулуу чеги боюнча бир кылка эместиги пайда болот. Мындай, абал, экинчиден, мүчөлөрдүн белгилүү категорияга тиешелүү сөздөрдү жасоого гана жарактуулук белгисин (специализацияланышын) шарттайт. Ошентип, сөз жасоочу мүчөлөр белгилүү гана же жалпы белгиси боюнча окшош түшүнүктөрдү жасоо касиетине ээ болгондуктан, алар чар жайыт колдонула бербейт.

Мүчөлөрдүн жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрү менен алардын өнүмдүүлүк (кеңири масштабда колдонулуу), б. а, дайыма жаны сөз жасоочу потенциялык мүмкүнчүлүгүнүн болушу; аз өнүмдүүлүк (колдонулуу чегинин өлчөлүү гана масштабга таралышы) жана өнүмсүздүк (бир-эки сөздүн составында гана учурашы) белгилери түздөн-түз байланыштуу.

Зат атоочтор боюнча

-лык. Этимологиясы жана аткарган милдети боюнча *-лы|-ты, -луу, -лык* мүчөлөрү менен тектеш, байыркы **-лыг** мүчөсү менен байланышта. Зат жана сын атоочтук көбүнчө абстракцияланган маанидеги сөздөрдү жасайт: **балалык, кишилик, кийимдик, турмуштук, өкүмдүк, туурдук** ж.б. **-чы** кесипти билдирүү маанисиндеги зат атоочторду жасайт: **катчы, сатуучу, комбайнчы, кызылчачы, текекичи, орокку, аңчы, уучу, малчы, койчу** ж.б.

-даш-лаш тек, катыштык жагынан биргеликти, окшоштукту же жакындыкты көрсөтүүчү зат (же сын) атоочторду уюштуруучу мүчө: **жолдош, замандаш, жердеш, курдаш, жатындаш, карындаш, айылдаш, оттош-суулаш** ж.б.

-чылык белгилүү бир өзгөчө белгилери боюнча окшоштугу бар (көз караш, турмуш тиричилик тармагы, кесип ж.б.) аттарды жасайт: **дыйканчылык, пахтачылык журтчулук, элчилик, жокчулук, айбанчылык** ж.б.

-ма этиш сөздөргө жалганып, алардан кыймыл-аракеттин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө байланыштуу атоолорду билдирүүчү сөздөрдү жасайт: **басма, тартма, ып этме, оймо, чийме, сызма, көрсөтмө, көргөзмө, мүнөздөмө, тондурма, тапшырма** ж.б.

-ым этиш сөздөрдөн кыймыл-аракеттин мүнөзүнө ылайык атоолорду билдирүүчү сөздөрдү жасайт: **басым, түшүм, чыгым, чагым, салым, ишеним, келишим, чакырым, чечим** ж.б.

-ыш функциясы боюнча эки ача мүчө. Ал этиш сөздөргө жалганып, алардан затташкан маанидеги сөздөрдү жасайт; ошол эле сөздөр контекстте алып турган ордуна ылайык этиштин кош мамилесинин маанисинде да ээ: Колхоздун чогулушу узакка созулду (затташкан атооч); Алар менен *чогулушуп* бүтүр (чакчыл этиш) .

Мол түшүм үчүн күрөш күч алып жатат (затташкан атооч). Биринчилик үчүн күрөшүп жатабыз (чакчыл этиш); Алар менен келишкетишибиз бар (затташкан атооч) ж.б.

Өздөштүрүлгөн мүчөлөрдөн болгон **-ов-ова, -ева-ева** мүчөлөрү да азыркы кыргыз адабий тилде фамилиялардын оформлениесине сөзсүз катышуучу бирден бир кеңири масштабдагы морфемалардан. Кийинки кездерде **-ович-евич -овна-евна** формалары да бир кыйла кеңири жайыла баштады. Ал эми кичирейтүү–эркелетүү маанисиндеги **-чик-ик, -ичка-ечка, -иныхка, -ка** мүчөлөрүнүн колдонулушу көбүнчө оозеки речь менен чектелип, адабий тилде азырынча онамастикалык аттардын жасалышында анча кеңири орун ала элек.

Зат атоочтордун жана жалпы эле затташкан аттардын көпчүлүгүнүн уңгуларынын составынан ажыроо мүмкүнчүлүгүнө ээ, бирок азыркы мезгилде сөз жасоо мүмкүнчүлүгү чектелген көп мүчөлөр бар. Алардын айрымдары өз учурунда бир кыйла сөздөрдү жасагандыгына көптөгөн сөздөр далил болот. Мындай мүчөлөрдүн басымдуу көпчүлүгү – этиштен атооч жасоочулар (ошондой эле атоочтон атооч жасоочулары да бар. Ал мүчөлөр төмөнкүлөр:

-ак-ык: этиш сөздөргө жалганып, алардан кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу алардын өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү зат жана кээ бирөөлөрү зат-сын маанисиндеги атооч сөздөрдү жасайт, **ышкырык, түкүрүк, каткырык, чүчкүрүк, турак, керек** ж.б. (зат атоочтор); **тешик, жыртык, арык, тунук, мокок, жалпак, кургак, кыйшык** ж.б. (сын маанисине ээ сөздөр); буюмдардын аттары: **тарак, бычак, табак, таяк, талпак** ж.б.

Ушундай эле зат-сындык маанидеги сөздөрдүн бир тобу – **гак – ак\л-ык** (мүчөлөрүнүн алгачкы толук варианты) мүчөсүнүн жардамы менен жасалат: **соргок, тайгак, айгак** ж.б.

-ан-ын мүчөлөрүнүн жардамы менен этиштин атоочтордун бир тобу жасалган. Бул мүчө жалганган сөздөр заттын атын, мүнөзүн,

өзгөчөлүк касиетин билдирет: **-тыгын, оюн, жаан, кыян, отун, жалын, жыйын, чакан** ж.б.

-гыч, -кы-гы мүчөлөрү да этиш жана атооч сөздөрдөн зат атоочторду уюштурушат: **коркунуч, сүйүнүч, көмүч, төөнөч, баскыч, тепкич, тунгуч; күлкү, туйгу, сузгу, ашаткы;**

-дык затташкан атоочтуктарды жасайт: **ичимдик, калдык, кес-тик**. Ушундай эле маанидеги сөздөр **-ды** мүчөсүнүн жардамы менен да жасалат: **жарты, бышты, чакты**.

-ынды мүчөсү кыймыл-аракеттин жыйынтыгын, мүнөзүн, өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү этиштик зат атооч сөздөрдү жасайт: **күрөндү, чабынды, таштанды, уранды, ширенди, кесинди, чамынды, таштанды**.

-ыт-т мүчөсү кыймыл-аракетке байланыштуу белгилүү нерсегарналган, чектелгендикти билгизүү маанисиндеги зат атоочторду (затташкан ат атоочтуктарды) жасайт: **соют, салыт, тоют, жайыт, курут**.

-чак\\-чык жана -ча\\-чы мүчөлөрү зат атооч сөздөргө жалганып, алардан кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү жасайт. Бирок алардын айрымдарынын бул мааниси азыр сезилбей, заттын атоосуна гана айланып калган: **келинчек, селкинчек, оюнчук, көлчүк, күпчөк, кемирчек, урчук; моюнча, кудайча, кылчык; чатырча, бакча, аянтча, текче, тектирче, секиче\\секичек** ж.б.

Сын атоочту уюштуруучу мүчөлөр:

Өнүмдүү мүчөлөрдүн бир тобу сын атоочторду уюштурат.

-дай зат атоочторго жалганып, алардан салыштыруу, өлчөм, теңдөө маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **тоодой, үйдөй, кишидей, баладай, адамдай, суудай, кардай** ж.б.

-сыз мүчөсү зат атооч сөздөргө жалганып, алардан жоктук белгини билдирүүчү сын атоочторду жасайт: **суусуз, жерсиз, малсыз, кийимсиз, үйсүз, кайгысыз** ж.б.

-луу зат атоочторго жалганып, алардан нерсенин бар экендик белгисин билдирүүчү сын атооч сөздөрдү жасайт: **балалуу, малдуу, токойлуу, акчалуу** ж.б.

Сын атооч маанисине ээ сөздөрдүн бир тобу жогорку мүчөлөргө караганда колдонулуу масштабы бир топ чектелген, бирок уңгудан

ажыратылуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырабаган мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Ал мүчөлөр төмөнкүлөр:

-ЧЫЛ зат атоочторго жалганып, алардан жөндөмдүүлүк, шыктуулук сапаттарды билдирүү маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **эсепчил, укумчул, суучул, кайгычыл** ж.б.

-чан зат атоочторго жалганып, алардан заттын өзгөчөлүк белгисин, касиетин көрсөтүү маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **атчан, өтүкчөн, тончон, машиначан, шымчан, көйнөкчөн** ж.б.

-ааган этиш сөздөргө жалганып, алардан сапат, өзгөчөлүк касиеттерди көрсөтүү маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **кабааган, сүзөөгөн, качааган, тебээген**.

-аанак метатеза кубулушунун негизинде түзүлгөн жогорудагы мүчөнүн дублети. Ошондуктан ошол эле маанидеги сын атоочторду жасайт.

-чаак этиш сөздөргө жалганып, алардан заттардын сапатын, касиетин көрсөтүү маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **урушчаак, таарынчаак,**

-кы-гы мүчөсү мезгил тактоочторго жалганып, алардан тиешелүүлүктү билдирүү маанисиндеги сын атоочторду жасайт: **эртеңки, бүгүнкү, баштакы, мурдагы, алгачкы, эмики, эмдики** ж.б.

-лак\|-дак мүчөсү аткарган милдети (унификациясы) жана тыбыштык өзгөчөлүгү жагынан (келип чыгышы боюйча) **-лык** мүчөсүнө тектеш. Ошондуктан зат атоочторго жалганып, алардан заттын касиетин, өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү зат-сын атоочторду жасайт: **саздак, кумдак, таштак, муздак**.

-гын мүчөсү этиш сөздөргө жалганып, алардан заттын белгисин, өзгөчөлүгүн билдирүүчү сын атоочторду жасайт: **качкын, сүргүн, куугун, ташкын, азгын, келгин, туткун** ж.б.

Сан атоочторду жасоочу мүчөлөр

-ынчы эсептик сан атоочторго жалганып, алардан иреттик сан атоочторду жасайт: **биринчи, онунчу, токсонунчу, бир жүз кырк бешинчи** ж.б.

-оо мүчөсү бирден жетиге чейинки сандарга жалганып, алардан топтоо сан атоочторду жасайт: **экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө**.

Ат атоочторду уюштуруучу мүчөлөр

Ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрүнүн аздыгы менен айырмаланат. Анткени ат атоочтордун бир тобу бир муундан турган алгачкы уңгулар (**мен, сен, биз** ж.б. же болбосо бириккен сөздөр (**ошол, ушул, тигил, тетиги, мобу**<**мына + бу** ж.б.) .

Ошондой болсо да, ат атоочтордун кайсы бир разряддары мүчөлөрдүн жардамы менен жасала тургандыгы талашсыз фактылардан. Алардын ичинен эң көрүнүктүүсү **-ныкы** мүчөсү; **меники, сеники, аныкы, биздики, ушунуку, тигиники** ж.б. Бул мүчөнүн составы татаал **-нын +кы**, б. а. биринчи компиненти **-нын** – илик жөндөмөсүнүн көрсөткүчү, экинчиси – **-кы-гы** жогоруда келтирилген тиешелүүлүктү билдирүүчү (**бүгүнкү, эртеңки** ж.б.) мүчө; **-ныкы** мүчөсүн аткарган милдети жагынан масштабы кеңири сөз өзгөртүүчү (жалпы таандык атоочтор уюштургандыктан) жана сөз жасоочулук касиети бар мүчө катары кароого болот. Анткени **-ныкы** мүчөсү өздүк жана шилтеме ат атоочторду жасайт (салыштыр: заттан сынга өтүү, иреттик сан атоочтордун жасалышы, этиштин разряддарынын (мамилелеринин) жасалышы ж.б.

Тактоочторду жасоочу мүчөлөр

Тактоочторду жасоочу мүчөлөрдүн кеңири масштабда колдонулуучулары төмөнкүлөр:

-ча зат атоочторго жалганып, алардан тууроо, окшоштуруу маанисиндеги тактоочторду жасайт: **балача, кишиче\ жылкыча, уйча, төөчө** ж.б.

-лай, -лата зат атоочторго жалганып, алардан кыймыл-аракеттин белгисин, өзгөчөлүгүн билдирүүчү тактоочторду жасайт: **акчалата, кездемелете, акчалай, эгиндей** ж.б.

-лап-дап < ла+ып ар кандай атооч сөздөргө жалганып, алардан сан өлчөм маанисиндеги тактоочторду жасайт.

Тууранды сөздөрдү жасоочу мүчөлөр

Уңгу жана тууранды сөздөрдүн тыбыштык түзүлүш кебетеси башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө караганда бир аз

башкараак. Тууранды уңгулардын жабык муун тибиндеги бир муундан тургандары да бар: *шар, каң, кың, зың, зыр, күр, дыр, шыр*. Ошону менен бирге *шарк, шарт, күрт, дырт, шырт, шырт* сыяктуу түгөйлөрү да бар. Бул мисалдардын маанилик жакындыктарынын негизинде экинчи топтогу сөздөрдүн аягындагы *-к, -т, -п* тыбыштарын кандайдыр бир мүчө сыяктуу составдык элементтер катары кароого болор эле. Бирок кээ бир тууранды сөздөрдүн аягындагы мындай элементтери уңгунун ажыралгыс составдык гана бөлүгү: *дүмп, талп, балп, шалк, калдыр, шалдыр*. Булар кабатталып келе бериши да мүмкүн: *калдырт, жалдырт*. Туурандысөздөрдө *-ыр (жалтыр-жултур, калтыр (а), -а ң (жалпаң, болпоң, бошоң), -к (сорок, сырак)* .

Тууранды сөздөр төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен кыймыл-аракетти тууроо маанисиндеги этиштерге өтөт: **-ылда: тарсылда, тыкылда, кинкилде.**

-ай-ый: балтай, килтей, мойтой, тырсый, зыкый ж.б.

-а: желбуре, шуудура, кылдыра, кыңгыра.

-да-ла; балтакта, шалпакта, болчокто.

Этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр

Туунду этиштердин составынан оңой ажыроочу жана жыш колдонулуучу мүчөлөр бир топ. Алардын айрымдары атооч сөздөрдү этиштерге өткөрсө, айрымдары этиш сөздөрдү эле туунду формага айландырат.

Ал мүчөлөр төмөнкүлөр:

-ла атооч жана этиштерге жалганып, алардан этиштин 2 жактын жекелик түрүнө буйрук маанисиндеги этиштерди жасайт: **башта, ойло, жайла, жазда, терде, иште, акта, кубала, ырда, куура, кармала.**

-лан (<-ла +**-ын** мүчөлөрүнөн түзүлүп, ажыралгыс бир мүчөгө айланган форма). Бул мүчө атооч сөздөргө жалганып аларды этишке өткөрөт: куралдан, камдан, капалан, шымдан, түрдөн, тамактан, кайгылан ж.б.

-лаш<-ла + **-ыш** мүчөлөрүнөн туруп, биргелешип иштөө, аткаруу, аракеттенүү маанисиндеги этиштерди жасайт. **колхоздош, биргелеш, бириктеш, акылдаш, коллективдеш ж.б.**

Этиштердин жасалышында кеңири масштабда колдонулуучу (б. а. колдонулуу масштабы чектелбеген) мүчөлөр мамиле категориясын

уюштуруучу **-ын, -ыл, -ыш, -т** мүчөлөрү, шарттуу этишти уюштуруучу **-са, -сыра, -сын** мүчөлөрү, атоочтуктун **-ган**, чакчыл этиштик **-ып, -а** мүчөлөрү саналат, **асын, курчан, жазыл, берил, келиш, иштеш, мокот, курчут, сууса, эңсе, кансыра, этсире, уйкусура, көпсүн, умсун** ж.б.

Булардан башка, колдонулуу масштабы тарыраак, өзү уланып турган уңгудан ажыратылуу жок болгон бир топ мүчөлөр бар: **-сы** (эрдемси, өксү, сансы, сүрсү,) **-ы** (үнү, өрү, жашы, ташы ж.б.) .

-а (тиле, тише, жута, аша), **-ган\|-кан** (муңкан, жазган) , **-ра** (мөөрө, кайра), **-жы\|-ылжы** (тукулжура, тамылжы, жылжы, кагажы), **-шы**, (какшы, ымыкшы), **-ырка** (сонурка, түшүркө, санаарка), **-ай** (бажырай, чакырай, итирей) ж.б.

Атооч жана этиш уңгулардан жиктелип ажыроо мүмкүнчүлүгүнөн ажырабаган, бирок бирди-жарым гана сөздөрдүн составында учуроочу өнүмсүз (сейрек колдонулуучу) мүчөлөр да бар.

Булардан тышкары сөз жасоочу мүчөлөрдүн составында келип чыгуу теги жагынан башка тилдерге тиешелүү өздөштүрүлгөн мүчөлөр да бар. Алардын колдонулуу масштабы анча кең эмес, бирок алардын жардамы менен төл сөздөрдүн базасында бирди-жарым гана туунду сөздөр жасалат.

Өздөштүрүлгөн мүчөлөрдүн кээ бирлери гана кеңири масштабда колдонулат.

Башка тилдерген өздөштүрүлгөн мүчөлөр төмөнкүлөр:

-ма, башма-баш, тушма-туш, көзмө-көз ж.б. (б.а. иран тилинен оошуп кирген префикс)

-гер\|-кер ишкер, жоокер, жумушкер, жасакер (иранча *каштэн, кэштэн, кариэн*, себүүжана *кэрдэн* – жасоо, иштөө деген сөздөрдөн.

-кана\| аткана, уйкана (<хана – үй), мисалы: малкана, тоокана, китепкана ж. б.

-кор-корок; чайкор, малкор, камкор, бозокор, чайкорок (иранча<*хордэн* – тапкөйлүк жана *хорак* – тамак) .

-кеч: арабакеч, кирекеч, (иранча *кэш– сүйрөө*) .

-дар: карыздар, жарадар (иранча<*даштэн*– кармоо, ээ болуу) .

-поз: ашпоз

-ман: чабарман, аларман, берерман (иранча<*мэн, -мэнд* – сапатка жана ээ болууну билдирүүчү мүчө) .

-көй: амалкөй, тапкөй.

-мер: ишмер, сөзмөр (<м е р – адам, эркек) .

Өздөштүрүлгөн мүчөлөрдүн катарына

-ов -ова, -ев\\-ева, -ин -ина, -ович\\-евич, -овна\\-евна сыяктуу мүчөлөр да кирет.

Булардан башка, кыргыз тилинде колдонулуу масштабы анча кенен эмес, бирок тыбыштык закондорго көбүрөөк баш ийгеи жана төл формалардан айырмалоого көп мүмкүн болбогон бир топ мүчөлөр бар. Аларды өздөштүрүлгөн мүчөлөрдүн катарына болжолдуу түрдө кошууга негиз – алардын көбүнчө монгол тилдеринин грамматикалык түзүлүштөрүнө мүнөздүү кубулуштарга ээ болушунда.

1. Сөздүн биринчи муунун байыркы (алгачкы унгу катары кароого мүмкүн болбогон, б.а. морфемаларга ажырабаган эки же андан да көп муундуу сөздөрдүн составында учуроочу – **-а\\-ылга** мүчөлөрү жана алардын кээ бир төл сөздөрдүн составында учурашы: **агылга, шыралга, канжыга, боолго, каалга, төтөгө, табылга, шыбага** жана буларга окшош **токулга** <току, т о м г о (салышат. томо) сыяктуу сөздөр – **гай\\-кай** мүчөлөрү **шыргый, карагай ыргай, чиркей ыңгай, субагай, малакай, көмөкөй (көөмөй)** жана буларга окшош түзүлүштөгү **сологой, сорогой, беткей, тескей** (<терс + -к е й) ж.б.

Бул мүчөлөр, араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн мүчөлөрдөн айырмаланып, сингармонизм законуна толук баш ийгендиктен тыбыштык түгөйлүү (варианттуу) мүчөлөрдүн катарына кирет: **-гай, -гей, -гой, -кай, -кей, же болбосо -га\\-го, -гө, -ылга, -улга** ж.б.

Б.Ө. Орузбаева

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫЙ ЛЕКСИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Тарыхый лексикология-жалпы тил илиминин негизги бөлүктөрүнүн бири. Анын иликтөө объектиси жеке тилдеги лексемалардын (сөздөрдүн) пайда болуу жана калыптануу мыйзамдуулугун өз ичине камтыйт. Башкача айтканда, тарыхый лексикология тилдин тарыхына, ошол тилде сүйлөгөн этностун (элдин, улуттун) тарыхында тектеш, алыскы тектеш тилдер менен өз ара катышын жана башка

системадагы тилдер менен болгон байланышын илимий-теориялык негизде иликтөөгө алат.

Демек, тарыхый лексикологиянын жалпы лексикологиядан башкы айырмасы ал тил фактыларын иликтөөдө тарыхый принципке таянат. Тагыраак айтканда, белгилүү бир тилдин лексикасын жалпы жолунан эмес, жеке бир тилдин (улуттун) басып өткөн тарыхына ылайык, ошол элдин маданиятына, дүйнөнү таанып-билүүсүнө, салт-санаасына, үрп-адатына, сыйынган динине ж.б. экстроллингвистикалык факторлорго байланыштырып изилдөө талап кылынат. Анткени ар бир тилдин лексикалык кору, сөз байлыгы ошол тилди жаратуучу, ошол тилде сүйлөгөн элдин басып өткөн тарыхы менен түздөн-түз байланыштуу, ошол элдин эл (улут) болуп калыптанышынын үзүрлүү жемиши, муундан-муунга оошуп, толукталып, жаңыланып турган асыл мурасы, анын маданий, руханий дүйнөсүнүн күзгүсү.

Жеке тилдин сөз байлыгын тарыхый аспекте изилдөө дегендин өзү эле ошол тилдин өз кыртышында, өзүнө мүнөздүү болгон калыптануу жолун жалпылаштырбастан, ар бир мезгилге жараша өзгөрүүгө дуушар болгон абалын объективдүү андаштырып чыгуу болуп саналат. Бул болсо тарыхый лексикологиянын бир тилдеги негизги объектиси болуп саналса, ал эми тектеш жана алыскы тектеш тилдердин лексикасы менен салыштырып изилдөөгө байланыштуу маселелер алда кайда кең болору өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Тарыхый лексикологиянын өзүнө тиешелүү иликтөө объектиси болгондуктан, ал башка тил илиминин тармактары менен байланыштуу экендигинде шек жок. Ушуга байланыштуу кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясы изилдөөгө ала турган объектилери менен милдеттерин (биз) кандай аныктообуз керек деген суроо пайда болушу мүмкүн. Эскерте кете турган нерсе, бул маселе (проблема) кыргыз тил илиминде атайын сөз боло элек. Тарыхый лексикологиянын жеке маселелерине арналган бирин-эки эмгектерди эсептебегенде, бул тармактын негизги объектилери менен алдыда турган милдеттери ар тараптан каралып, толук аныкталып күн тартибине коюла элек. Демек, кыргыз тил илиминдеги бүгүнкү күндүн талабына ылайык келген эмгектердин пайда болушу тарыхый лексикологияны терең жана ар тараптуу изилдөө менен байланыштуу.

Ошондуктан тил илиминин бул тармагынын негизги изилдөө объектилери менен милдеттерин ар тараптуу андаштырып чыгууга

тилчилердин көңүлүн буруп, багытын аныктоо маселеси азыркы учурдун талабына шайкеш келгени турат.

Бул проблеманын илимий негизде изилдениши, так чечилиши, тек гана тилчи окумуштуулар үчүн гана эмес, ошондой эле коомчулук үчүн да зор мааниси бар. Анткени азыркы мезгилдин окурманы эне тилинин тарыхына, анын калыптануу этаптарына, кеп маданиятынын не бир купуя сырларына, күндөлүк колдонуп жүргөн жеке сөздүн семантикасына жана «кыргыз» этнониминин төркүнүн билүүгө кызыгышат. Эне тилибиздин табиятына кызыккан тилчи-окумуштуулардын айткан пикирлерине азыркы окурмандар канааттанбайт. Чон фундаменталдуу эмгекти жаратууну талап кылып жатышат. Ошондуктан сөздүн тегин (этимологиясын) окурмандар өздөрүнүн билишинче чечмелеп, гезит-журнал беттерине жарыялап, элдин элегине салып жатышат. Мына ушундай талаптар жана жагдайлар тарыхый лексикологияга чоң жана жооптуу милдеттерди жүктөп, тилчи-окумуштууларды тилдин тарыхына байланыштуу изилдөөлөрүн жандандырууга түрткү берет. Аталган проблеманы чечүү үчүн салыштырма-тарыхый ыкты пайдаланып жазылган монографиялар, тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдүн жарык көрүшү талап кылынат. Бирок бул милдеттерди аткаруу үчүн тарыхый лексикология менен иштеген тилчи-окумуштууларга чоң даярдык жана убакыт керек. Ушул багыттагы татаал жана жооптуу маселени ийгиликтүү чечүүдөн мурда ар бир тилчи-окумуштуу аталган тилдин тармагындагы ушул мезгилге чейин эмнелер иштелди (изилденди) жана аталган эмгектердин илимий теориялык деңгээли кандай абалда экендигин аныктагандан кийин гана алдыга койгон максатыбыз менен багытыбызды тактап алышыбызга өбөлгө түзүлөт.

Ушундан улам биздин (темабызга киришүүдөн мурда) эмгектибиздин максаты: «кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясынын бүгүнкү күндөгү көкөй кести проблемалары менен милдеттери эмнеде деген суроого жалпы жолунан болсо да жооп берүү жана бул тармактын башка маселелер менен байланышын аныктап алуу болуп саналат.

Тарыхый лексикологиянын изилдөө объектиси дегенде эки нерсени эске тутуу зарыл деп эсептейбиз. Биринчиден, тилдик фактыларды талдоо ыктарына байланыштуу этимология, семасиология, ономонология, диалектология, этнолингвистика сыяктуу тилдин тармактарын тарыхый лексикология өз ичине камтыйт. Экинчиден,

тил илиминин ушул тармактарындагы жетишилген ийгиликтерди, талдоо ыкмаларын пайдалануу аркылуу этностун тарыхый тегин (этногенезин), этнос тилинин пайда болушун (глоттогенезин), жалпы элдик тилдин базистик структурасын, тектеш жана тектеш эмес тилдер менен болгон карым-катышын, ар түрдүү экстроллингвистикалык факторлордун тилдин калыптанышына тийгизген таасирин ж.б. тилдин мыйзамдуулугунун чегинде иликтеп, маанилүү жыйынтык чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Ошондон улам тарыхый лексикологиянын башка тармактар менен өзүнүн объектилеринин ортосунда тыгыз байланыш бар.

Азыркы кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясына түздөн-түз байланышы бар (проблемалардын) маселелердин бири кыргыз элинин этногенези жана глоттогенези болуп саналат. Булар этнос жана анын тилинин тарыхы бир мезгилде, бир географиялык чекте ошондой эле белгилүү бир тарыхый шартта гана калыптануучу кубулуш. Тилдик факторлор этностун эл (улут) болуп калыптанганга чейин жана андан кийинки тарыхын аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Мындай учурда кыргыз тилинин базистик лексикасына таандык байыркы сөздөр менен сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн мааниси зор. Кыргыз элинин негизин түзгөн уруулардын аталыштары |жана «кыргыз» этнониминин этимологиялык төркүнү байыркы тарыхыбыздын күбөсү, ошондой эле кыргыз элинин кыртышында сакталып келе жаткан диалектилик өзгөчөлүктөр, байыркы доордон тартып орто кылымдарга чейинки ташка жана кагаз бетине жазылып калган эстеликтер-этнос жана анын тилинин тарыхын тактоого түздөн-түз тиешеси бар фактылар болуп эсептелет.

Этногенез маселесине байланыштуу тилдик фактыларды пайдалануу дегенде, биз эң алды менен этнонимдердин этимологиясын талдоодон баштоого тийишпиз. Мисалы, «кыргыз» деген этнонимдин чыгыш тегине байланыштуу окумуштуулардын арасында бирдиктүү пикирдин жоктугуна карабастан кыргыз санжырасында б.а. элдик этимологиянын түрдүүлүгүн да эске алууга тийишпиз. Бул маселени тилчилер менен тарыхчылар биргелешип изилдеген учурда гана ишенимдүү жыйынтык чыгышы мүмкүн.

Тарыхый лексикология – этногенез маселесине байланыштуу пикир айтуудан мурда объективдүү тарыхый фактыларга негизденүүгө тийишпиз. Тарыхый-лингвистикалык фактылардын негизинде бир уруунун экинчи бир уруу менен карым-катышын, өз ара

алакасын тактоого боло турган ишенимдүү фактылар менен далилдөөгө болот. Мисалы, турк урууларынын калыптануу тарыхы жөнүндө пикир айтууга мүмкүн болгон доор хун доору. Ага чейинки мезгил жөнүндө биздин колубузда жетишээрлик факт-материалдар дээрлик жокко эсе. Жогоруда биз белгилеген доордо азыркы кыргыздар жашаган чек арада түрк тилинде сүйлөгөн элдерден башка индо-европа жана башка тилдерде сүйлөшкөн уруулар (сак, хун, согду ж.б.) мекендегени тарыхта маалым. Ошондуктан бул аймакта жайгашкан уруулардын (хун доорундагы) теги жагынан курама, тили жагынан бирдей эмес экендигин белгилөөгө болот.

Тилдин тарыхый лексикологиясы деп эмнени айтабыз? деген суроого орус окумуштуусу Ф. П. Филин мындай жооп берет: «надо показать каковы были истоки словарного состава языка во всем его объеме в дописьменную эпоху, какими были инновации лексики этого языка после его обособления от других родственных языков, включая новообразования на унаследованной лексической базе и заимствования, чем отличался возникший язык от других, родственных соседей, каким было его диалектное членение, какие процессы происходили в лексике и лексической семантики после возникновения и развития письменности, непрерывные изменения (обогащение из разных источников и отмирание архаизмов), имевшие место в течение столетий вплоть до нашего времени во всех разновидностях языка, письменного и устного. Нам должны быть известны основные закономерности, пути развития всего словарного состава языка от его начала до современного состояния. Более того, мы должны знать причины сложения каждого слова, время его возникновения (хотя бы приблизительно), изменение его значений и оттенков значений, их связей со значениями других слов. Ведь каждое слово представляет собою особый микромир, в котором отражается какой-то кусочек реальной действительности или отклонение от нее весьма значительных средство коммуникации» (Филин, 1984, 15).

Кээ бир тарыхчылардын пикири боюнча хундардын басымдуу көпчүлүгүн түрк тилинде сүйлөгөн уруулар түзгөн (Бернштам, 1946, 82; 1951, 55-56). Акырындап отуруп аталган этностук бирдиктердин курамындагы уруулардын көпчүлүгү XIV-XV кылымдарда кыргыз элинин калыптанышына негиз болгондугу тарыхта белгилүү. Демек, кыргыз этносунун эл (улут) болуп калыптанганга чейинки тарыхы өтө кыймылдуу интеграция жана дифференциация процесстерин өз

башынан кечирген. Мындай процесстердин жүрүшүн так айтып жана жазып берүү оңой олтоң иш эмес.

Генезис меселесине байланыштуу тарыхый лексикологиянын ийгиликтүү иликтөөгө тиешелүү объектисинин дагы бири тилдердин тарыхый жактан өз ара таасир этүүсү жана аралашышы болуп саналат. Ар бир тарыхый доордо, ар түрдүү шартта экономикалык, маданий, саясий, географиялык карым-катнаштарга байланыштуу башка тилдерден сөз өздөштүрүп, ошонун эсебинен байып, калыптанып отуруу кыргыз тилине да мүнөздүү кубулуш: ал кыргыз элинин улут болуп калыптанышына негиз болгон түрк тилинде сүйлөгөн этностук топтордун, тили башка уруу биримдиктеринин, дини башка элдер менен мамилелеш болуп келиши байыркы замандан тартып азыркы күнгө чейин уланып келе жаткан узун көчтүн улама тарыхы деп эсептөөгө болот.

Жогорудагы жагдайдан алып караганда, кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясынын алдында дагы чоң милдеттер турган сыяктанат. Ошолордун ичинен азыркы мезгилге чейин изилдене элек, бирок изилдөөнү талап кыла турган маселелердин бири кыргыз элинин калыптанышына чейин Кыргызстандын чегин мекендеген уруулардын тили жана алардын өз ара карым-катнаштарын аныктоо зарылдыгы келип чыгат. Тарыхый даректерге таянганда биздин доорго чейин жана андан кийин скиф, сак, хун, согды ж.б. көптөгөн уруулар жашап келгендиги белгилүү. Булар жөнүндө айтылып жүргөн ар түрдүү пикирлер да арбын. Жогорудагы уруулардын кайсынысы түрк тилинде, кайсынысы иран же башка тилде сүйлөгөн деген суроого бирин-бири таптакыр жокко чыгаруучу пикирлер аз эмес. Чыгыштан батышты көздөй Кыргызстандын чегин басып өткөн хундардын этностук белгиси, тили кандай эле жана ушул «улуу жер которуштурууда» кездешкен ар түрдүү уруулар менен кандай карым-катнашта болду, алар менен кантип аралашты, алардын тилине кандай таасир этти? Мындай суроолор арийне, жалпы түркологиялык маселелер. Бирок анын кыргыз тилине да тиешеси бар, анткени кыргыз тилинин калыптануу тарыхы жөнүндө сөз болгондо биз аны XIV-XV кылымдардан башталды деп кесе айта албайбыз: анын пайда болуу тарыхы жана жалпы элдик тил болуп түзүлүш доору алда кайда мурда башталышы мүмкүн. «Скифтер менен сактар, согдулар менен хундар кайсы тилде сүйлөгөн, алар түрк урууларынын тилине кандай таасир эткен?» деген маселелерди бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелери экендиги мыйзамдуу көрүнүш. Эгерде бул маселелер ийгиликтүү

чечилген болсо, анда түрк тилдеринин тарыхый басып өткөн жолу тагыраак аныкталган болор эле. Бирок бул багытта ооз көптүрө сүйлөп айта турган пикирлер жетишерлик эмес. Мына ошондуктан тарыхый лексикология багытында (тармагында) эмгектенген изилдөөчүлөрдүн (бир жерге топтоп) башын кошуп, чечүүгө тиешелүү болгон келечектеги проблемалардын бири да ушул сыяктанат.

Тилдердин өз ара карым-катышы же бири-бири менен байланышы дегеле тил илиминдеги негизги проблемалардын бири. Көпчүлүк тилчилердин белгилегенине караганда, мындай карым-катнаш, байланыш тил илиминин ичинен айрыкча лексика бөлүмүнө мүнөздүү болгондуктан тарыхый лексикологияга түздөн-түз тиешеси бар. Дагы бир белгилей кете турган нерсе жалпы эле тилдик контакт маселесине байланыштуу лингвисттер тарабынан жүргүзүлгөн иликтөөлөргө 200 жылдан ашык убакыт өттү. Ушул мезгилдин ичинде бул маселеге тиешелүү өзгөчөлүктөр менен жалпылыктар аныкталып, алгылыктуу теориялык бүтүмгө келе алышты (ВЯ, 1955, № 1; ВЯ, 1963, № 1; Ильяшенко, 1970; Новое в лингвистике, 1972, вып.6; Карлинский, 1990). Ошондуктан ар бир элдин тарыхый калыптануу этабын, башка элдер менен аралашуусу өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүгүнүн пайда болуш себептерин тарыхый-лингвистикалык материалдардын негизинде терең изилдөөнү талап кылат.

Ушундан удам кыргыз тилинин тектеш (казак, өзбек, к. калпак, алтай, хакас, тува ж.б.), алыскы тектеш (монгол, бурят, калмык, туңгус-манчжур ж.б.) жана башка системадагы (кытай, араб, иран, орус ж.б.) тилдери менен экономикалык, саясий, маданий жана чек аралык байланышына, ар бир доордогу карым-катышынын натыйжасында тилге тийгизген таасирлерине, анын ичинен лексикалык оошкыйышына өзгөчө көңүл бурулууга тийиш. Жогорудагыдай жагдайларды жүзөгө ашыруу тарыхый лексикологиянын негизги милдеттеринин бири болуп саналат, Бирок бул маселени бир нече тармактарга бөлүп, изилдөөгө боло тургандай сезилет.

Чет тилдердин элементтери аралашпаган бир да «таза тил» болбойт деген аксиома бар эмеспи. Ушуга байланыштуу К. Дыйканов: «Кайсы тилди (түрк тилдери М. Т.) албаныз, андагы чет сөздөр сан жагынан бирдей эмес. Бир тилде чет сөздөр көп болсо, экинчи тилде аз жана ал сөздөрдүн тыбыштык турпаты, кээде семантикалык мазмунун да өз булагынан башкача болуп өздөштүрүлгөн. Тилдеги мындай айырмачылыктардын көп болушу жакын диалектилерди

же тилдерди бири-биринен даты алыстатып отурат» – деп белгилейт (Дыйканов, 1980, 6).

Кыргыз тилинин лексикалык курамында байыркы базистик лексикабызга мезгил өткөн сайын башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр да сан жагынан көбөйүп тилибиздин баюусуна өбөлгө түзүп келди.

Ар кайсы мезгилде кабыл алынып, төл сөздөрүбүздөн кескин айрмаланбай, пикир алышуу учурунда төркүнү билинбей калган сөз жана сөз айкаштары тилибизде жыш учурайт. Мындай сөздөрдүн теги жана кабыл алынуу жолдору да ар түрдүү. Алардын эң байыркысы санскрит, кытай тилдеринин элементтери болсо керек. Бул өндүү тилдик бирдиктер түркологияда терең изилденбегендигине карабастан кээ бир учкай айтылган пикирлерден башка алгылыктуу даректер жокко эсе. Ушул багытта иликтөө иштерин жүргүзүү да тарыхый лексикологиянын кезектеги милдеттеринин бири деп эсептейбиз. Себеби тилибиздин өткөн тарыхын тактоодо мындай маселелердин чечилиши өзгөчө мааниге ээ.

Түрк тилдеринин ичинен (айрыкча Орто Азиядагы) кыргыз тилиндеги монгол параллелдери (С. Сыдыков, 1983) жана кыргыз эли Борбордук Азиядан Орто Азияга оогон мезгилде араб (Акылбекова, 1960), перс (Осмоналиева 1966) тилдеринен кабыл алынган сөздөрдү изилдөө дээрлик жолго коюлганы менен аталган сөздөрдүн төркүнүндөгү маанилери алгылыктуу ачылып берилген эмес. Ошондой болсо да, бул азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамындагы статистикасы (Дыйканов 1980, 150) такталып, атайын белгилер (араб, иран) менен сөздүктөрдө (Юдахин, 1965) берилип жүрөт.

Тилдин (контакт) байланышка мүнөздүү кыргыз тилинин тарыхый лексикасына дагы көнүл бурууга зарыл объектилеринин бири эне тилибиздин тектеш (өзбек, уйгур, казак, кара калпак, алтай ж.б.) тилдер менен оз ара ар түрдүү тарыхый кырдаалдагы географиялык, генеалогиялык ж.б. карым-катнаштар эске алынууга тийиш. Бул болсо тил тарыхында айрыкча анын лексика бөлүгүндөгү оошкыйыштардын кайсы доордо, кандай жагдайда жана канчалык деңгээлде таасир эткендигин аныктоодо тарыхый процесстин динамикасын эске тутуу зарылдыгы келип чыгат. Ошондуктан тарыхый лексикологияга мүнөздүү негизги белги лексика тармагында тектештик сөз жасоо моделдери менен номинация, мотивация принциптериндеги окшоштуктар, паремиология, фразеология тармагындагы дүйнөнү

таанып-билүүдөгү жалпылыктар ж.б. тарыхый лексикологиянын изилдөө объектисине камтылышы зарыл.

Тилдердин өз ара байланышын изилдөөдө өзгөчө көңүл бурула турган маселелердин бири кыргыз тилинин монгол, араб, иран, орус тилдери менен болгон карым-катышына толугураак токтолууга тууракет: а) кыргыз тили менен монгол тилдеринин карым-катышы. Бул маселени чечүүдөн мурда кыргыз элинин улут болуп калыптануусуна негиз болгон бир нече уруу-уруктар менен монгол тилинде сүйлөгөн уруулардын өткөн доорлордогу этногенетикалык, тарыхый, маданий, саясий, географиялык ж.б. байланыштарын тилдик фактыларга таянуу аркылуу тактоону талап кылат.

Кыргыз жана монгол тилдеринин өз ара карым катышын эки доорго бөлүп кароого боло тургандай: биринчиси, байыркы доор, экинчиси XII кылымдан кийинки Чынгызхандын кыргыздар жашаган Тенир тоону мекендеген башка түрк тилинде сүйлөгөн урууларды каратып алып, үстөмдүк жасаган мезгил. Эгерде биринчи доордо түрк, монгол тилдеринин ошондой эле кыргыз урууларынын тилинин пайда болуу теги, базистик лексикасы, уңгу сөздөр, сөз жасоо моделдеринин тектештиги, жалпылыгы арбын болсо, экинчи доордо бул тилдердин жогорудагы тарыхый шарттарга байланыштуу өзгөрүү, калыптануудагы эволюциясын андаштыруу зарылдыгы келип чыгууда.

Тарыхый даректерге таянсак, Кыргызстандын чек арасында байыркы доордон бери дини да, тили да башка ар түрдүү этностордун жашап келгени белгилүү. Ал эми монголдор бул аймакты басып алып, бир деалай мезгил үстөмдүк кылып турган учурда түрк жана иран тилинде сүйлөгөн уруулардын өз ара аралашуусуна жана бөлүнүшүнө гана эмес, ошондой эле улуттук турпатын өзгөртүп монголдошууга жана этностук маданияты менен тилдеринин окшошуусуна, бирдей белгилеринин пайда болушуна өз таасирин тийгизген.

Моголстандын курамына өткөн монгол урууларынын көпчүлүгү түрк тилинде сүйлөшкөн. Эгерде тилдик мыйзам ченемдүүлүккө таянсак, мындай шартка таң калууга деле болбойт. Анткени басып алган душмандар бул аймакта туруктуу жашашкан эмес. Алардын көпчүлүгү түрк тилдүү элдердин курамына сиңип кеткендиги себеп болсо, экинчиси, алардын турмуш-тирчилиги, салт-санаасы, үрп-адатындагы жалпылык болуп саналат. Ошондон улам турк-монгол тилдеринин Кыргызстандын аймагында узакка созулган карым-катышы сөзсүз түрдө кыргыз тилине таасир этишин жокко чыгара

албайбыз. Анткени ассимиляция процесси кандай болсо да бир жактуу, бир багытта боло бербейт, Монгол тилдери менен түрк тилдеринин жогоруда аталган доордогу өз ара карым-катышы эки тарапка бирдей таасир эткен. Ошонун натыйжасында аталган тилдердин лексикалык корунда кездешкен көптөгөн оош-кыйыштар, бирдей мыйзамдуулук сыяктуу субстрат, суперстраттык кубулуш деп караганыбыз оң. Бул маселе түркологдор жана монголистер тарабынан биргелешип, атайын изилдөөнү талап кылат (Дарвеева, 1983).

Ал эми кыргыз тилинин монгол тили менен байланышы экинчи доордон кийин (XII-XVIII к.к.) ойроттор (калмактар) менен болгон күрөштөн башталгандыгы тарыхта белгилүү. Ушундай объективдүү жагдайлар, тарыхый окуялар кыргыз тилине да из калтырбай койгон эмес. Монгол тилиндеги көпчүлүк сөздөр кыргыз тилинин бардык лексико-семантикалык топторунан кезиктирүүгө болот. Кыргызстандын чегиндеги жер-суу, адам, уруу аттарынын курамында жана турмуш-тиричиликке (мал чарбасындагы термин-атоолор), аскердик терминдердин көпчүлүгү аталган тилдерде параллел колдонулгандыгы кыргыз тилчилеринин эмгектеринде баса белгиленип келе жатат (Юнусалиев, 1959; С. Сыдыков, 1983; Орузбаева, 1971, Исаев, 1971, 112-117; 108-111; 1964; Коңкобаев, 1980).

Этимология тарыхый лексикологиянын негизги тармактарынын бири. Бирок этимологиянын изилдөө объектиси жана анын ыкмалары тарыхый лексикологияга салыштырмалуу алда канча тар. Тарыхый лексикология бир тилдин жалпы лексикасынын тарыхын жана анын калыптануу учурундагы объективдүү мыйзам ченемдүүлүгүн аныктоону максат кылып койсо, этимология негизинен бир эле сөз жемүчөлөрдүн төркүнүн, тегин ачып берүү менен чектелет. Ошондон улам бул эки тармакка орток, универсалдуу тарыхый салыштырма ыкты орундуу колдонуу зарылдыгы келип чыгат.

Тарыхый лексикология менен этимологиянын өз ара байланышы ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхы, үрп-адаты, дини, жазма эстеликтери, маданияты ж.б. экстралингвистикалык факторлорду бирдей эске алуу аркылуу чечмеленет. Ошондуктан этимологиялык изилдөөлөр сөздүн фонетикалык, морфологиялык жана маанилик табиятын ачып берүүдө тарыхый (кээде анын «социологиялык», «культурологиялык» деп да атап жүрүшөт) принципке таянат.

Этимологиялык изилдөө кайсы гана тилде болбосун фонетикалык (тыбыштык), морфологиялык жана семантикалык (маанилик)

принципке негизделет. Сөздүн тегин так жана ишенимдүү аныктоонун бирден-бир шарты болуп саналган бул принцип-критерийлердин иликтөө объектиси ар бир тилдин калыптануусундагы мыйзамдуулукка ылайык аныкталат. Аталган принциптердин өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жана иликтөө объектилери ар түрдүү болгону менен алар өз ара тыгыз байланышта.

Фонетикалык принцип. Бул принцип жеке тилдин же бир топ тектеш тилдердин фонетикалык (сингармонизм, ассимиляция, тыбыштык алмашуу жана дал келүү, тыбыштардын түшүп калышы, бирдей үнсүздөрдүн катар келиши (геминация), редукция, метатеза, апакопа, элизия, флексия, фузия ж.б.) мыйзамдуулукка негизделет. Сөз табиятына мүнөздүү ар кандай тыбыштык өзгөрүүлөрдүн эволюциясындагы процесстерди диахрондук жана синхрондук багытта изилдегенде гана өз «жемишин» берет. Жогорудагы биз белгилеген мыйзамдуулуктан башка тилде эч кандай өзгөрүү болушу мүмкүн эмес.

Эгерде андай кубулуш пайда болсо, анда аны аномалдуу кубулуш деп эсептөөгө болот. Эскерте кете турган дагы бир жагдай: жогорудагы фонетикалык өзгөрүүлөрдү этимологиянын объектиси сөз же сөз айкашына гана мүнөздүү деп айтуудан алыспыз. Маселен, тыбыштык өзгөрүүлөрдүн (мыйзамдардын) көбү уңгу жана туунду уңгунун жалгашкан (уланган) жеринде (аралыгында) (көгүлтүр<көк +ылдыр), бириккен сөздүн составында (бүгүн^бул-күн, быйыл<бул - жыл башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө (кисабур'<киса «чөнтөк» + бур-буридан «кесүү, кесип алуу* б. а, «чөнтөк кескич» (Сейдакматов: 1988: 144)); тектеш тилдердеги тыбыштык дал келүүлөр (кырг. баш// каз. бас: ш-с) , ротаизм (кырг. кыз// чув. хер), ламбдаизм (кырг. таш // өзбекче тош // каз. тас // чув. чул), метатеза (кырг. капкан// каз. какпан// уйг. капкан, кырг. өпкө// каз. өкпе // уйг. өпке ж.б. кубулуштарда байкалат.

Ал эми түрк тилдеринин тыбыштык системасын аныктоодо жана ушул принциптин негизинде аларды классификациялоодо фонетикалык принципке өзгөчө маани берилет. Этимологияда бул принциптин негизинде ар бир тыбыштын сөздүн башында, ортосунда жана аягында, уңгунун фоно-морфологиялык варианттуулугу, тыбыштык өзгөрүүлөр сөздүн маанисин өзгөртүп жиберүү мүмкүнчүлүгү ж.б. тилдик кубулуштар толук эске алынышы зарыл.

Морфологиялык принцип. Этимологиялык изилдөөлөрдөгү бул принцип сөздүн формасынын өзгөрүшүнө байланыштуу тилдик

кубулуштарды иликтейт. Ошондон улам морфологиялык түзүлүшү менен формасы жагынан азыркы кыргыз тилинин синхрондук абалында так (айкын) эмес сөздөр эне тилибиздин кыртышында же башка тектеш түрк тилдериндеги сөз жасоо, сөз өзгөртүү моделдери менен салыштырылып изилдеген учурда гана анын алгачкы формасы аныкталат. Этимологдордун алдына койгон максатына ылайык морфологиялык талдоо перспективдүү жана ретроспективдүү багытта болушу мүмкүн, акыркысы аглютинациянын (түрк тилдеринде М. Т.) калыптанышында байыркы уңгу сөздөргө кабатталып уланган мүчөлөр (таандык, жөндөмө, көптүк ж.б.) морфемалык жиктелүүсүнө байланыштуу сөз жасоо моделдери боюнча өз алдынча бөлүп, анын алгачкы уңгусунун формасын тактоого мүмкүндүк түзүлөт.

Бирок ал уңгу азыркы учурда тилибизде сейрек же «сенек» уңгу болуп калышы да ыктымал. Мисалы, оп тартуу орто кылымдагы жазма эстеликтерде оп «ичүү» деген мааниде колдонулса, азыркы кыргыз тилинде туруктуу сөз айкашынын составында колдонулуп, семантикасы күңүрттөнүп калган.

Мындай иликтөөлөр аркылуу (морфологиялык принципке таянуу) негизги уңгунун же туунду уңгунун түпкү тегин аныктоодо биз этимологиялык изилдөөлөрдөгү жетишилген ишенимдүү тыянактарды тарыхый лексикологияда орундуу колдонушубуз керек.

Морфологиялык принципке байланыштуу этимологиялык талдоодо дагы бир көңүлгө алына турган нерсе: жалпы грамматикалык форманттар, анын ичинде сөз жасоочу мүчөлөр көбүнчө бардыгы эле уңгуга жалгана бербейт жана ал белгилүү бир тартипте уланат. Мындай мүчөлөрдү илимий эмгектерде атоочтук жана этиштик сөз жасоочу мүчөлөр деп аталып жүрөт. (Севортян 1966, Севортян 1962, Орузбаева 1964, Гарипов, 1953, Хабичев, 1971) Сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшүн диахрондук аспектте изилденишин морфологиялык этимологиянын тыянагын аксиома катары кароого болбойт. Анткени синкреттик уңгуларга жалганган (уланган) аффикстер синкреттик касиетке ээ болуп андан башка мүчөлөрдүн ичинен эки функционалдуу көп функционалдуу индеференттик түрдүлүүгүн өз ичине камтыйт. Сөздүн тутумундагы агглютинативдик кабаттануулар ар бир доордо морфологиялык жактан калыптануу учурунда түрдүү өзгөрүүлөргө учураган изин ушул принциптин негизинде аныктоого боло тургандыгын далилдеген (түрк тилдеринин материалдарынын негизинде) бир нече эмгектер жарык көрдү (Юнусалиев, 1959; Орузбаева,

1964; Кайдаров, 1986, Кажыбеков, 1986; Манкеева, 1991; ВЯ, 1962, № 2; Дыйканова, 1998). Азыркы кыргыз жана тектеш тилдерге орток базистик лексикабыздын негизин түзгөн бир муундуу «сенек» жана «тирүү» уңгулардын түпкү тегин аныктоо, уңгунун составына кошулуп азыркы учурда аларды морфемаларга ажыратууга болбой турган байыркы мүчөлөргө ажыратуу (мисалы, кайт< кай «возвращаться», «вернуться», «приходить обратно», «уходить»; макта< мак «слава, хвала»; сүнгү <сүң «нырять»; сызда<сыз «просомиваться», «сочиться»; арчы <*ары «оминаться»; жаңыр <*жаң «обновляться* ж.б.) да этимологиянын объектисине тиешелүү тарыхый процесстер болуп саналат. Уңгу менен морфологиялык маанилик байланышы да мүчөлөрдүн төркүнүн жеке сөздүн морфемалык курамы морфологиялык этимология аркылуу аныкталуучу маселелерден болуп саналат.

Кыскасы, морфологиялык принцип (критерий) түрк тилдеринин сөз жасоо ыкмасында кезиккен жүздөгөн грамматикалык каражаттар этимологиянын негизги объектиси болгон сөздүн табиятын тактоодо (аныктоодо) ж.б. тилдер менен тектештик катыш деңгээлин, ордун аныктоодо этимологдун колундагы эң ишенимдүү куралынын бири болуп саналат.

Семантикалык принцип. Сөздүн маанисин тескөөдө семантикалык принцип этимологдордун таянган эң негизги критерийлеринин бири. Сөз маанисиз болбой тургандыгы баарыбызга белгилүү болгону менен, сөздүн тыбыштык, морфологиялык (б.а. фономорфологиялык) турпатына тикелей байланыштуу болгондуктан ошол тилде сүйлөгөн этностун калыптануу тарыхы, ой-жүгүртүү, дүйнөнү таанып-билүүсү менен түздөн-түз карым-катышта болот. Ушундай шарттарды эске алган учурда гана тилдик мыйзамдуулуктун негизинде жалпы семантиканын калыптанышында жана ар бир тилге мүнөздүү маанилик өзгөчөлүктөрдүн айырмасы айкын байкалат.

Этимологиялык изилдөөнүн натыйжасында сөздүн түз (номинативдик) мааниси менен өтмө маанисинин ортосундагы мотивациялык кубулуштардын эволюциясын аныктоого болот. Мындай изилдөө бир караганда жеңил-желпи көрүнгөнү менен терең талдай келгенде этимолог өтө татаал кубулуш экенине дуушар болот. Сөздүн этимологиясына байланыштуу так тыянак чыгаруу үчүн алды менен анын алгачкы маанисин аныктоодон баштоо зарыл. Семантикалык талдоого алынган сөздөрдү (түшүндүрмө, эки тилдүү жана диалектологиялык) сөздүктөрдөгү маанилерине таянып, анын тарыхына

терең үнүлүп кирбесе, андан алгылыктуу тыянак чыгаруу мүмкүн эмес. Бул багытта жарык көргөн эмгектердин кемчилиги да ушуга байланыштуу болуп жатат. Мисалы, кыргыз тилиндеги көпчүлүккө түшүнүктүү **боор**: «Байыркы түрк сөздүгүндө» **багыр** формасында төмөнкүдөй маанилери көрсөтүлгөн : 1) печень; 2) живот, брюхо; 3) сердце; 4) родственники кровные (ДТС, 78). Ал эми Э.В.Севортяндын этимологиялык сөздүгүндө 1) печень, печенка; 2) сердце; 3) грудь; 4) живот; 5) передняя часть предмета; 6) бок, склон горы; 7) родственник, кровный родственник (ЭСТЯ 2, 1978, 18). Ошону менен бирге автор **багыр**; 4) «живот» деген маанисин негизги маани деп эсептеп, калган маанилердин баары андан өнүккөн деген тыянакка келген.

Г. Рамстеддин түркчө багыр «боор» сөзүн монголчо багир «жумшак» деген сөздүн негизинде келип чыккан деген пикиринде да чындыктын үлүшү бар. Эт, боор, жүрөк, ичеги-карындардын баары жумшак, аларда сөөк, тарамыш, кемирчектери жок болору белгилүү. Ошондуктан малдын эти, ичеги-карды, өпкө-жүрөгү, боору жумшактыгы боюнча бир уңгудан чыккан сөз менен аталышы мүмкүн. Ал эми К.Сейдакматов **багыр** сөзүнүн келип чыгышын төмөнкүдөй түшүндүрөт. Монгол тилинде багыр сөзү «кочкул кара түс» дегенди билдирет (МРС, 54). Ушуга караганда, дейт автор, түрк тилдериндеги **багыр** «боор» сөзү монголчо **багир** деген сөз аркылуу түшүндүрүлүшү боордун кара кочкул түсүнө төп келет. Боордун өңү анын аталышына негиз болгон. Ошондуктан боордун тушундагы, жанындагы жерлер да ал сөз менен атала беришинен «2) жүрөк; 3) көкүрөк, боор жак; 4) ич; 5) алды жак; 6) каптал» деген маанилери келип чыккан. Түркчө **багыр** «боор» сөзүнөн орусча «багровый», «багряный» деген сын атооч сөздөр жаралышы да бул сөздүн түпкү мааниси өндү-түстү билдирген сөз болгондугуна кошумча далил боло алат деп белгилейт (Сейдакматов, 1988, 57-58). Демек, бир эле сөздүн негизги маанисин тактоодо жогоруда белгиленгендей боордун «жумшактыгынанбы» же анын «өңүнөн» келип чыгышы жөнүндө эки түрдүү божомолдоолор, кайчы пикирлердин пайда болушу мыйзамдуу көрүнүш.

Бул принципти колдонууга байланыштуу этимологдун дагы бир жагдайга көңүл бурушу зарыл: сөздүн маанисинин тарамдаш багытына жараша б.а. жалпы мааниден жеке мааниге, бүтүндөн бөлүккө өтүү процессинин калыптанышын аныктоо болуп саналат. Фономорфологиялык жактан сөздүн өзгөрүшү да сөздүн маанисине таасир

этери баарыбызга белгилүү. Азыркы кездеги омоним сөздөр мурда ар түрдүү тыбыштык формада кездешерин байыркы, орто кылымдагы жазма эстеликтердин тилинде жана азыркы кездеги түрк тилдеринин материалдарында, ошондой эле жеке тилдердин диалектилеринде алгачкы калыбын сактап калган учурлары семантикалык принциптин көз жаздымында калууга тийиш эмес.

Семантикалык талдоого тиешелүү дагы бир кубулуш бир уңгудан таралган бир нече туунду уңгулардын берген маанилериндеги окшоштук принцибинин сакталышы болуп саналат. Мисалы, азыркы кыргыз тилиндеги **жөргөм, жөрмөлө, жөргөмүш, жөрмө** сөздөрүнүн алгачкы уңгусу йөр–жөр экендигин аныктоодо байыркы жазма эстеликтердин факт-материалдары өзгөчө мааниге ээ. М. Кашгаринин «Сөздүгүндө» жігачка жіп жоргашді (III, 114) кырг. жыгачка жип орошту. Сөздүн уңгусу (jor-) «наматывать, обвязывать», «обертывать, обшивать» деген этиштик мааниде колдонулган. «Диванда» ушул уңгу этиштин негизинде бир нече этиш жана зат атооч сөздөр жасалган: jorqaj «вьюшеся растение» jorqak «покрывало, пелена»: jorqamas «кушанье, разновидность колбасы, приготовленных из мелких кусков требухи» jorqans 1. 'вьюн, плющ; 2. изгиб, заворот, виток»; jorqansi «стеганное одеяло, повязка, обмотка» (ДТС, 276). Бул мисалдардагы биз талдап жаткан сөздүн уңгусу jor – азыркы кыргыз тилинде өз алдынча мааниге ээ болбосо да, ага жалганган мүчөлөр аркылуу жасалган этиш жана зат атооч сөздөрдүн берген маанилеринин теги бир уңгудан чыккандыгы даана байкалып турат.

Демек, морфологиялык жол менен жасалган ар кандай этиш жана зат атооч сөздөрдүн мааниси ушу сөздөрдүн семантикасына карата аныкталат, б.а, аларга көз каранды болору жогорку мисалдардан көрүнүп турат. Бирок азыркы кыргыз тилинде уңгусу жер сыяктуу алгачкы маанисин жоготкон өлүү уңгулар аз эмес. Мындай типтеги сөздөрдүн уңгусу жана андан жасалган лексикалык туунду (жөргөлө, жөрмөлө, жөрмө, жөргөмүш) формалардын кайсы бири алгачкы мезгилде тилде параллель колдонулушу мүмкүн. Тилдик практикада кийинкисинин (туунду формасынын) «үстөмдүк» кылып кетишине байланыштуу уңгу сөз акырындап отуруп өзүнүн «жашашын» токтоткон. Ушуга байланыштуу аталган сөздөр (жөргөлө, жөрмөлө, жөргөм, жөргөмүш, жөрмө) бизге туунду формасында гана жеткен б.а. биз талдап жаткан сөздөрдүн этиштик тулку уңгусу -jor -азыркы кыргыз тилинде өз алдынчалыгын жоготул, өлүү уңгу катарында

туунду форманын курамында сакталып калган. Семантикалык принцип камтый турган дагы бир өзгөчөлүк: унгусу бир туунду формалардын берген маанилери тулку унгунун негизинде пайда болгон заттар жана кубулуштарды көз менен көрүп (визуально) өз ара салыштыруу аркылуу материалдык окшоштугун аныктоо болуп саналат. Мындай окшоштук принциптин негизинде пайда болгон сөздөр көбүнчө кесиптик лексикада жыш учурайт. Кол өнөрчүлүктө иштеген адамдар өздөрү иштетүүчү аспаптарын, жасаган буюмдарын түрдүү заттарга, табияттын кубулуштарына окшотушат. Мындай көрүнүш тууралуу Е.И.Махова жана Н.В.Черкасова мындай деп белгилейт: «В названиях узоров и орнаментов кыргызских войлочных ковров нашла свое отражение человека окружаеяся действительность, мир животных и растений, различные бытовые предметы, связанные с жизнью народа, с его животноводческим хозяйством, полукочевым бытом и о религиозными представлениями» (Махова, Черкасова, 1968, 21). Демек, салыштыруу принциби адамдын айлана-чөйрөнүн таанып-билүүсүнө жана ага жасаган мамилеси менен тыгыз байланыштуу. Мындай окшоштук принцибинде жасалган сөздөрдө бир канча түргө бөлүп кароого болот:

а) айбандардын мүчөлөрүнө окшоштуруп коюлган аттар: теке мүйүз, мышык тапан, ит тапан, жолборс тапан, туура мүйүз, кош мүйүз, эчки туяк, тай туяк ж.б.;

б) түрдүү бак-дарактарга, өсүмдүктөргө окшоштуруп коюлган аттар: жийде гүл, жарти шак, гүл кеште, анар көчөт, кырк шак, пашайы гүл, бадам ж.б.;

в) канаттууларга жана алардын мүчөлөрүнө окшоштуруп коюлган аттар: кептер моюн, тоок көз, карга тырмак, паша канат ж.б.;

г) адамга жана адамдын мүчөсүнө окшотуруп коюлган аттар: кемпир көчөт, бет куурчак, омуртка, кабырга, каракаш, ж.б.;

д) үй буюмдарына жана кылдуу аспаптарга окшотуп коюлган орнаменттер: эрэтиш, пэнжэрэ, илмек, туткуч, чөмүч, казан кулак, топчу баш, комуз кулак ж.б.;

е) жаратылыштын көрүнүшүнө байланыштуу коюлган орнаменттер: ай көчөт, суу, жылдыз, кун, кун нуру, айланпа, туман ж.б.;

ж) ар кандай абстрактуу түшүнүктөргө байланыштуу коюлган орнаменттер: чатышма, кыял, ислими, ийри, жүгүртмө, ж.б. сөздөрдүн пайда болушунун себептерине тереңүнүлүп көрсөк, аталган

лексемалардын төркүнүнөн чыгыш теги ошол буюмдарга, заттарга окшош экенине ынанасың.

Тарыхый принцип. Тарыхый лексикология менен этимологиянын өз ара байланышы аталган принципти колдонууга байланыштуу болот. Анткени этимологиянын объектилерине жатуучу сөздөрүбүздүн чыгуу теги, убакыт-мезгили, таралган чек арасы жана тарыхы жагынан баардык тилге эмес бир гана тилге мүнөздүү нерсе. Ошол тил белгилүү бир этностун гениалогиясына анын башынан өткөргөн тарыхына, коомдук түзүлүшүнүн калыптанышына, материалдык байлыгына жана руханий маданиятына, чарбасынын түрлөрүнө, карманган салт-санаасына, үрп-адатына, ишенген динине тикелей байланыштуу болот. Демек, сөздүн этимологиясын изилдөөдө ошол сөздөрдүн өз кыртышында пайда болгон мезгилине ылайык жүзөгө ашыруу талап этилет. Мындай шарт байыркы түрк, кыргыз жана чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөргө да мүнөздүү экенин да эстен чыгарбоого тийишпиз.

Этимологиянын жогоруда биз белгилеген (фонетикалык, морфологиялык, семантикалык, тарыхый) принциптерди, этностун тарыхына, этнолингвистикалык факторлорго негизделбесе, өзүнө мүнөздүү далилдерди (фактыларды) иргей албаса, аталган принциптер канчалык колдонулганы менен ынаанаарлык жыйынтык бербей калышы да мүмкүн. Этимологдордун изилдөөсүндө элдин тарыхына тикелей катышы бар жазма булактарды: оозеки адабияттын үлгүлөрүн, этнографиялык табылгаларды, диалектилик өзгөчөлүктөрдү, тарыхый жазма эстеликтердин ж.б. факт-материалдарын эске алган учурларда гана алгылыктуу корутундуга келүүгө болот. Чындыгында, тилибиздеги сөздөрдүн айрыкча өзүбүздүн төл сөзүбүзгө жата тургандыгын же башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөз экендигин илимий негизде тактай албасак, алардын фоно-морфо-семантикалык жактан өзгөргөн турпатын аныктоо же болжолдоп айтуу илимий этимологиянын принцибине шайкеш келбейт. Дагы бир белгилей кете турган нерсе, илимий этимология жогоруда биз белгилеген тарыхый принциптин негизинде изилденип жаткан элдин этногенезин аныктоодо өзгөчө мааниге ээ. Ушул маселеге байланыштуу окумуштуулар этнос менен анын этногенезин эриш-аркак караштыруу максатка ылайыктуу. Анткени, бул эки объектини байланыштырып караган учурда гана белгилүү жыйынтыкка келүүгө болот. Этимология этногенетикалык маселелердин түйүнүн чечүүгө шарт түзсө, экстроллингвистикалык

(архиологиялык, этнологиялык, антропологиялык, тарыхый) факт-материаллар этимологиянын негизин түзөт.

Ошондон улам, тил тарыхы менен эл тарыхы б.а. экстроллингвистикалык факторлорду өз ара байланыштырып караган учурда гана этнолингвистикалык маселени чечүүгө болот. Изилдөөчү тарыхый лексикология менен этимологиянын тарыхый принцибин өз ара байланыштырып караганда ишенимдүү жыйынтык-корутунду чыгарууга жетише алат.

Кыргыз тилине өздөштүрүлүп жаткан илимий техникалык терминдерди териштирүү маселелери кийинки кездердеги дүйнөдөгү болуп жаткан түрдүү саясый, экономикалык карым-катнаштар, илим менен техникадагы көп тармактардын пайда болушу, өзгөчө компьютердик техниканын, информациялык технологиянын революциялык өркүндөө процесстеринин илгерилеши кайсы гана тилде болбосун алардын лексикалык фондусунун байышына жана тилдик бирдиктердин, глобалдык жаны терминдердин көбөйүшүнө алып келүүдө.

Эл аралык терминдердин пайда болуш тарыхы өтө байыркы мезгилден эле башталган индиялык жана тилдик мектептердин Латининин грамматикалары же грек Платондун, Аристотелдин ж.б. философиялык, филологиялык эмгектери же көптөгөн азиялык, европалык, америкалык чыгармачыл адамдардын ондогон эмгектери далилдеп турат.

Кыргыз терминологиясынын башында алгачкылардан болуп термин маселелерине да өзгөчө көңүл бурушкан профессорлор К.Тыныстанов, Ж. Шүкүрбеков, И.Арабаев, К.К. Юдахин, Б.М. Юнусалиев ж.б. болушкан.

1926-жылы эле термин маселелерин жөнгө салып туруш үчүн өкмөттүк деңгээлдеги атайын терминологиялык комиссия түзүлгөн. Ал комиссия илим-билимдердин белгилүү тармактары боюнча атайын терминдерди түзүп, жарыялоо менен ошол кездеги окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүгө бир топ эл аралык терминдерди-интернационализмдерди өздөштүрүүгө зор жардам берген. Мисалы, 1926-1927-жылдары эле ондогон терминдер түзүлүп, 1425 терминдин маанилери такталып, толукталган. Ошондой кыргыз жазмасынын пайда болушу, илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү менен терминологиялык иштер да ого бетер өнүгүп, орус тилинде болсо дагы дүйнөлүк адабий жана илимий эмгектерди окууга жана үйрөнүүгө жол ачылган. Илимдин жандалышы менен кыргыз улутунун өкүлдөрү

дагы ар түрдүү илимди жана адистикти аркалай башташкан. Кыргыз элинин жалпы катмарына жеткирүү үчүн атайын терминдер которулуп жана аны кабыл алуу эрежелери, жазуу жана айтуу сыяктуу көп маселелер колго алынган.

Кийинчерээк Кыргыз Илимдер Академиясынын Президиумунун алдында 210 адистикти бириктирген терминдик комиссия түзүлүп, 12 секция иштеп, ал кыргыз тилиндеги илимий техникалык терминдердин басма сөздө, окуу китептеринде, сөздүктөрдө, окуу жайларында пайдаланышы үчүн эки тилдүү терминологиялык сөздүктөрдүн көп тармактар боюнча түзүлүшүнө жана жарык көрүшүнө, терминдердин өздөштүрүлүшүнө жана пайда болушуна илимий-практикалык чоң салым кошо алган. Илимдин 100 ашык ар түрдүү тармактары боюнча сөздүктөр түзүлгөн. (Дүйшөналиева, 1997). Профессор А.А. Реформатский айткандай «...илимдин тилинин чыгышы биринчи кезекте терминологиядан башталат» (Реформатский, 1969).

Илимий терминдин статусуна лингвистикалык мүнөздөмө берүүдө, аларга байкоо жүргүзүүдө жана изилдөөдө анын теориялык негиздерин тактап жана аныктап алуу зарыл факторлордон. Анткени термин баардык учурда сөздүн курамына кирет. Бирок сөздөрдүн бардыгы эле термин боло бербейт. Ал кайсы тилде пайда болсо, ошол тилдин белгилүү мыйзам ченемдиктерине баш ийет. Ошондуктан терминдин жаралышында ал жаралган тилдин ички касиети сакталып, ошол тилдин грамматикалык (структуралык) жана семантикалык мыйзам ченемдиктери аларга негиз болот алат.

Белгилүү болгондой, сөз менен терминдин жаралышы, алардын функциясы жана айырмачылыктары боюнча илимпоздордун көптөгөн талаш-тартыштары бар, алар азыркыга күнгө чейин уланып келүүдө. Ошентсе да, сөздүн терминге айланышы үчүн анын белгилөө бир адистештирилген лексикалык подсистемада болушу зарыл экендиги нукура чындык. Ошондой эле термин, дайыма бир эле сөздөн туруп же дайыма бир эле мааниге ээ боло бербейт. Ошол эле учурда аны белгилүү бир илимдеги ага байланыштуу терминден оңой эле бөлүп кароо да жеңил эмес. Анткени терминдердин колдонулушу ошол илимдин өнүгүшү, анын конкреттүү жетишкендиктери жана перспективасы менен тыгыз байланыштуу.

Ж. Муканбаев «Терминдерге өтмө жана оошмо маанилер, же эмоционалдык, экспрессивдик, же контекстик маанилер мүнөздүү болбойт. Алар бир мааниде айтылып, бир мааниде колдонулууга

тийиш. Эгер алар кандайдыр бир стилдик боекчолорго ээ болсо, анда кадыресе сөздөрдөгү үстөк маанидеги лексикага окшошуп, кошумча ассоциацияны пайда кылат. Ошол үчүн терминдерге жалпы тилдик лексика дагы маанилердин эркин ооп кете бериши, полисемиялык көрүнүшү мүнөздүү болбойт. Ошентип, терминдер жеке бир мааниде айтылып, «башка сөздөрдөн айырмаланып, накта өз нугуна тиешелүү гана колдонулат» деп жазган (Муканбаев. 1989).

Жалпысынан алганда, термин илимдин жана техниканын атайын тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты болуп эсептелген сөз же сөздөрдүн айкалышы деп белгиленет. (Реформатский, 1967). Бирок Д. И. Ушаковдун түшүндүрмө сөздүгүндө терминдин лингвистикалык толук аныктамасында - термин (от лат. «Terminus» предел, граница.

1) В формальной логике-понятие, выраженное словом филос.

2) слова, являющиеся названием строго определенного понятия специальное слово и выражение принятое для обозначения чегонибудь в той или иной среде профессии» деп термин ынанымдуу аныкталат. (Ушаков, 1972). Кыргыз тилчи окумуштууларынын окуу» китептеринде жана окуу куралдарында термин боюнча ар түрдүү аныктамалар берилип жүрөт.

Бирок терминге түшүндүмө берүүдө алар негизинен орус тилине таяныч кылуу менен, маанилик жактан Д.Н.Ушаковдун аныктамасынан өтө деле алысташпайт. Биз дагы жогору жактагы аныктамаларды колдоо менен терминологиялык маанилерде өзүбүздүн эне тилибиздин ички жана тышкы каеиеттерин максималдуу пайдалануу менен жана тилибизге өтөсиңип калган эл аралык терминдерди сактоо менен жана тилибизге жаңы эле өздөштүрүлүп инновациялык терминдерди ыгы менен этият колдонууну жактамакчыбыз. Кыскартып айтканда, терминдер коомдогу, саясаттагы, экономикадагы, искусстводогу, илимдеги, спорттогу ж.б. атайын түшүнүктөрдү, илим-билимдеги, кесиптерди билдирет жана атайт.

Алардын көбү жасалма түрдө эле латын жана грек уңгуларынын негизинде түзүлгөн бирок белгилөө бир жогорудагыдай сфераларга байланыштуу бир маанидеги кубулушту билдирет. Атайын терминдердин өзгөчө техникалык синонимдери да болбойт. Алар атайын реестер менен атайын түзүлгөн тармактык көрсөткүч сөздүктөрдө берилет. Терминдердин жалпыга түшүнүктүү (жалпы маанидеги) түрлөрү, ошондой эле атайын кесиптин ээлерине гана түшүнүктүү

болгон бир гана маанидеги адистик терминдер кездешет. Ошентсе да, терминдерди өзүнчө (изоляциялап) кароого болбойт, анткени ал белгилүү бир илимдин, техниканын, коомдун ж.б. атайын бир чөйрөнүн же кубулуштун маанисин билдирген маанилүү бирдик же анын чеги боло алат (Шевчук, 1983) .

Кыргыз тилинде өздөштүрүлгөн терминдердин өтө басымдуу бөлүгүн орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген, тектери боюнча бир топ байыркы тилдерден келип чыккан, мисалы латын, грек, араб, иран, ж.б. герман, роман ж.б. индо-европалык ар түрдүү дүйнө тилдеринен кирген терминдер түзөт. Маселен, К.К. Юдахиндин 1940-ж басылган орусча-кыргызча сөздүгүндө орус тилинен кирген сөздөрдүн саны 1540 болсо, 1965-ж. басылган орусча-кыргызча сөздүктө орус тилинен кирген сөздөрдүн саны 3935 ке жетип, жалпы сөздүктүн 10, 52 процентин түзгөн. Бул ар түркүн илимге таандык терминдердин эсебинен көбөйгөндүгү талашсыз. Өзгөчө жаңы илимдердин жана технологиялардын жетишкендиктеринин негизинде орус тилинен, чет тилдерден алынган сөздөрдүн саны 2, 6 эсеге көбөйгөн. Мындай кубулуш азыр да тынымсыз арбууда. Кийинки кездерде англис, немец, француз, Италия, жапон, кытай ж.б. тилдерден тике эле кыргыз тилине кирип, практикада активдүү колдонулуп жаткан техникалык, экономикалык, саясий, маданий сфераларга байланышкан чет элдик терминдер аз эмес.

Бул процесс XX кылымдын 90-жылдарынан кийин өзгөчө күч алды. Мисалы, англис тилинен экономикага, финансыга, соодага, коммерциалык иштерге, компьютердик технологияга байланышкан сөз, терминдер кескин көбөйдү. Мисалы, бартер, бизнес, арт салон, агент, брокер, дилер, киллер, менежер, спонсор, инвестор, интернет, коррупция, рейтинг, ток-шоу, френд, хобби, элокторат, провайдер, имидж, секюрити, бакс, гамбургер, клип, пейджер, шоу, доллар, криминал, декларация, лицензия, супермаркет, шейпинг, презентсыяктуу термин сөздөр азыр кыргыздардын өз ара баарлашууларында, ошондой элебасма сөздөрдө «чоочун» болбой калды. Ал эми кыргыз спорттук терминдеринин арасында: бейсбол, спидвей, спринтер, файтер, боулинг, кегл, гольф, дарт, пейтбол, регби, стритбол, флортбот, король, поло, райдер, форвард деген сөздөр неологизмдер болуп эсептелгени менен массалык маалымат каражаттарында кеңири колдонулууда.

Ошентип, өздөштүрүлгөн жана өздөштүрүлүп жаткан терминдер белгилүү деңгээлде, кыргыз тилинин сөздүк корун байытып жатса дагы, алардын айтылышы, жазылышы тилибиздин грамматикалык принциптерине шайкеш келтирилип жатса дагы алардын эне тилибиздин тазалыгын, анын улуттук негиздерин «бузуп» кетпеши үчүн «чара»көрүүнү эч качан унутпашыбыз керек. Ал үчүн ушул маселеге байланыштуу илимий теориялык, практикалык изилдөө, көзөмөлдөө, прогноздоо сыяктуу иштерди кеңири жүргүзүп, конференцияларда, семинарларда, практикалык жыйындарда аларга байланыштуу кылдат талкуу, сунуштарды, дайыма жүргүзүп, өткөрүп туруу өтө зарыл.

Кийинки жылдарда дүйнөлүк тилдердин сөздүк фондусунда (алардын ичиндеги кыргыз тилинде дагы) саясаттагы, экономикадагы, маданияттагы, илимдеги, ошондой эле аскердик, спорттук оюндарга байланышкан жана аларды чагылдырган сөз, терминдердин бир тилден экинчи тилге өздөштүрүлүшү же өз ара кабыл алынышы кескин көбөйүүдө.

Мурда кыргыз тили чет элдик терминдерди негизинен орус тили аркылуу өздөштүрүп келсе, азыркы учурда, (мисалы, англис тилинен) ар түрдүү терминдерди тикеден-тике эле кабыл алып жатат. Массалык маалымат каражаттарында, өкмөттүк, парламенттик жыйындарда, ал тургай айылдык, райондук же областтык кеңешмелерде же жөнөкөй эле жарандардын сөздөрүндө-президент, спикер, пример-министр, электорат, регион, коррупция, террорист, саммит, пиар, лидер сыяктуу саясий турмушка байланышкан терминдер, же экономикалык финансылык спонсор, инвестор, грант, бартер, бизнес, менеджер, кредит, брокер, рейтинг, бакс-доллар, концессия, дилер, ж.б.у.с. же спорттук-регби, гольф, голкипер, фол, тренинг, боулинг, серфинг, бодинг, нокадаун, кикбоксинг, файтер, стайер, спринтер, рафтинг ж.б.у.с., же маданиятка байланыштуу - ток шоу, шоумен, дискотека, хит, бестселлер, вестерн, триллер, продюсер ж.б.у.с.

Белгилеп койчу бир нерсебиз ишибизде чет тилден тилибизге кирип жаткан сөздөрдү «кабыл алып жаткан», «өтөп жаткан», «өздөштүрүлүп жаткан» «кирип жаткан» же «өздөштүрүлгөн» деп бирин бирине карама каршы койбостон, жалпысынан бир маанидеги түшүнүк, атоолор деп эсептемекчибиз.

Техникага байланыштуу компьютер, мониторинг, сайт, пейджер, интернет, файл, флешка ж.б.у.с. же күнүмдүк турмушка

байланыштуу-шоп, шоп тур, спикер, гамбургер, кола, спрайт, со-сидж, тостер, кейк, сендвичтер демейдеги көнүмүш сөз, терминдер-дей эле жолугууда.

Мындай тилдик (лексикалык) кубулуштардын чет тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн же терминдердин кыргыз тилинин лексикалык фондусуна тийгизген позитивдик же негативдик таасирлерин изилдөө да, азыркы учурдагы лингвистикалык актуалдуу илимий иштерден болуп эсептелет. Бир четинен, чет тилдик терминдердин кабыл алынышы табигый эле карунуш анткени ал кыргыз тилинин сөздүк составынын байышына алып келет, алар жаңы түшүнүктөрдү, кубулуштарды кыска жана так чагылдырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Экинчи жагынан, чет элдик терминдерди кыргыз тилине ыксыз жана негизсиз эле киргизе берүү улуттук тилдик негиздерине (мисалы фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик ж.б.) терс таасир этиши да мүмкүн, ошондуктан бул процессти этияттык жана аярлык менен атайын иликтеп, субъективдүү жана объективдүү факторлорду эске алуу менен жөнгө салып туруу (прогноздоонун, тилдик иликтөөнү жана тилдик саясатты жүргүзүүнүн) зарыл.

Чет тилдик терминдерди өздөштүрүүдө коомдук-социалдык жана лингвистикалык экн негизги фактор маанилүү ролду аткарат. Биринчиси, тарыхый-саясий, экономикалык, маданий, илимий, байланыштардын негизинде ар түрдүү терминдердин башка тилдерге таралышын шарттайт. Экинчи лингвистикалык фактор, мурдагы түшүнүктөрдү, кубулуштарды бир тилден экинчи тилге жаңы термин менен же башкачараак маани менен өзүндөгү тилдик мыйзам ченемдүүлүктөр аркылуу жайылтат.

М.Б.Хайруллин бул жагдайды төмөнкүчө белгилейт: «В результате действия общественно социального фактора достижения одних наций в области экономики, политики, культуры, науки, искусства становится достижением других народов». (Хайруллин 1991. 36) .

Чет тилдик сөздөрдүн, өзгөчө терминдердин өздөштүрүлүшүнүн конкреттүү себептерине же түрлөрүнө төмөнкүлөрдү кошсо болот.

Жаңы техникаларды (буюмдарды), кубулуштар түшүнүктөрдү атоо зарылдыгы. М: лазер, сканнер. ноутбук, пейджер, тонер, имидж, аура ж.б;

Жакын түшүнүктөрдү, кесиптерди тагыраак жана кыска билдириш үчүн өздөштүрүү, мисалы имидж, дизайнер, визажист, инженер, мастер ж.б;

Түрдүү чөйрөлөрдөгү (сфералардагы) түшүнүктөрдү жанааттарды (атоолорду) профессионалдуу (атайын) айрымалап белгилөө үчүн, м: спонсор, инвестор, продюсер, маркетинг, координатор, аудит, промоутер, провайдер ж.б;

Дүйнө жүзүнө таралып унификацияланган жана кеңири колдонулуп жүргөн эл аралык белгилүү терминдердин системасын өздөштүрүү зарылчылыгы. М., спорттук, музыкалык, медициналык, автотранспорттук, экономикалык ж.б. терминдер;

Социалдык-психологиялык себептер, мисалы сөздүн уккулуктуулугуна, кооздугуна жана экспрессивдүүлүгүнө карата же модага, престиждүүлүккө же интеллектуалдуулук жагдайларды эске алуу ж.б.

Ошентип келтирилген тилдик жана экстралингвисттик социалдык себеп факторлор чет тилден (М., англис тилинен) өздөштүрүлгөн терминдердин коммуникативдик актуалдуу түшүнүктөргө өтө дал келиши жана жазылышы менен алардын башка тилдерде да кеңири колдонулушу шартталат (Крысин. 1969).

Дүйнөдөгү көп тилдердин тарыхый өнүгүш жолундагыдай кыргыз тилинин сөздүк кору да далай мезгилден бери өнүгүп келет. Ал байыркы замандардан бери азыркыга чейин өзүнүн ички ресурстарынын жана башка тилдерден ар түрдүү сөздөрдү, терминдерди турмуштагы объективдүү жана субъективдүү реалдуулуктар менен тыгыз байланышта, үзгүлтүксүз өздөштүрүлүп келет. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн же терминдердин арасында аралаш, транскрипция жана транслитерация ыкмаларын колдонуу менен жаралган, өздөштүрүлгөн терминдердин интернационализмдердин тектеш гана тилдерде гана эмес ар түрдүү системадагы баардык тилдерде бирдей эле мааниде кездешери белгилүү. Алар дүйнөдөгү бир нече же көп тилдердин лексикалык фондусуна кирет.

Интернационалдык сөздөр өздөштүрүлгөн терминдерге кирет, бирок өздөштүрүлгөн сөздөрдүн баардыгы эле интернационализм боло албайт. Алардын бир нече тилде колдонулушу «интернационализм» дел аталышы үчүн негизги себеп боло алат. Бирок интернационалдык лексика деле өздөштүрүлгөн сөздөр сыяктуу бирдей коомдук тилдик факторлордон пайда болгондуктан, алардын көп тилдерде окшош жактары бар. Ошентсе да интернационалдык терминдер маанилеринин тактыгы же ачыктыгы жана семантикалык жактан туруктуулугу менен айырмаланып турат.

Интернационалдык же эл аралык сөздөр чыгышы теги боюнча бир эле тектеш тилдердин негиздерде эмес, ар түрдүү тилдерден өздөштүрүлүшү мүмкүн. Негизинен интернационалдык сөздөр же терминдер классикалык грек, латын тилдеринен жаралышса да (уңгулары сакталса да), башка тилдерден же алар аркылуу формаларын сактап бирок кабыл алынган тилдин тилдик мыйзамченемдүүлүгүнө ыңгайлашып – өздөштүрүлөт. (м., лат. *Caput* капитал орус, англис, француз, кыргыз ж.б. тилдерде) .

Жалпысынан интернационалдык сөздөрдү типологиялык, тематикалык, генетикалык, ареалдык ж.б. принциптерге жараша классификацияласа болот.

Мисалы, типологиялык классификациялоодо алардын окшош жазылышы, айтылышы жана интернационалдуулук көрсөткүчтөрү (канча тилге кабыл алынышы) эске алынат. Профессор В.В Акуленконун аныктамасы боюнча интернационалдык сөздөрдүн аты, типтери маанилик (семантикалык) окшоштуктары, окшош айтылышы, жазылышы жана мотивировкасы (жалпы морфологиялык негизи) лингвистикалык мааниге ээ. (Акуленко, 1981). Бирок аларды бириктирген окшоштуктардын негизгилеринен болуп алардын айтылышы, сырткы формасы жана мотивировкасы (ички формасы) эсептелет. Мисалы, *airport* (англ.) аэропорт (орус, кырг.); *theatre* (англ.) театр (орус, кырг. ж.б.); *atom* (англ, франц), атом (орус, кыргыз), *telegraph* (англ, франц.) телеграф (орус, кыргыз), *million* (англ), миллион (орус, кырг.), *taxi* (англ.), такси (орус, кырг.), *restaurant* (англ, франц.) ресторан (орус, кырг.) ж.б. Кыскартып айтканда типологиялык классификациялоо же типологиялык ыкма ар түрдүү тектеш эмес тилдердеги типтик окшоштуктар (мейли, структуралык, семантикалык, функционалдык,) изоморфизм жана айрымачылыктар (алломорфизм) тилдердеги белгилүү категориялардын системдик катыштарын өз ара системдүү талдоо менен аныкталат. Ошол себептүү чет тилдерден кабыл алынган терминдердин типологиялык принципте талданышы тил илиминдеги толук мыйзамдуу кубулуш.

Ал эми кабыл алынган чет тилдик терминдерди генетикалык принципте бөлүштүрө турган болсок анда алардын негиздерине европалык тилдерден (европеизмдер), араб-фарси тилдеринен, кытай, монгол, жана алтай тилдеринен (туңгус-манчжур, япон, корей, түрк ж.б.) өздөштүрүлгөн уңгулар (сөздөр) турат. Алардан кирген терминдер, сөздөр дүйнөдөгү көп тилдерде алардын фоно-морфологиялык

системаларына «сиңип» кетүү менен «өз» төл сөздөрү катары эле кабыл алынат. Мисалы: референдум, парламент, минимум, максимум, мультимедиа, ратификация, банк, комедия, министр, президент, премьер-министр, депутат, спикер, прогресс ж.б.у.с. «европеизм дер», же араб фарси тилдеринен кирген климат, падыша, алкоголь, алтын, алгебра, хан, душман, аллах, аким, Талибан, өкүмөт, ж.б., кытай тилинен кабыл алынган тайфун, чай, фарфор, цун, ж.б., жапон тилинен өздөштүрүлгөн дзюдо, самурай, харакири, икибана, же калпак, юрта, тенге, кымыз, кыргыз ж.б.у.с. сөздөр көп тилдерде кеңири учурайт.

Грек-латын терминдеринин негизинде пайда болгон көп европеизмдер XVIII кылымдын экинчи жарымынан тартып орус тилине француз, немис тилдери аркылуу кирген. Алар кыргыз тилине Октябрь Революциясынан кийин, өзгөчө жаңы жазма пайда болгондон тартып активдүү өздөштүрүлө баштаган. Ал эми согуш жылдарынан тартып англис тилинен орус тили аркылуу көп сөздөр кыргыз тилинин лексикалык фондусуна кабыл алынган (мисалы., танк, митинг, америкен, шокалад, танкер, машине, автомат ж.б.). 20-кылымдын аягынан тартып англис, американ тилинен бир топ саясий, экономикалык, маданий, спорттук терминдер кыргыз тилине-тикеден тике эле өздөштүрүлө баштады. (Мисалы., саммит, коррупция, бейформал, трафикация, кард, трафик, шоп, ток-шоу, рейтинг, президент, боулинг, серфинг ж.б.).

Чет тилдик сөздөрдүн кайсы ареалдан же географиялык аймактан, өлкөлөрдөн оошконун талдоо да маанилүү тилдик ыкмалардын бири. Анткени жанаша аймакта жашаган уруулардын же элдердин тилдеринин өз ара катышын иликтөө тилдин табиятын аныктоого жана алардагы тектештик же ар кандай системаларга мүнөздүү тилдик кубулуштарды, каражаттарды тактоого мүмкүнчүлүк берет.

Эл аралык лексиканы ареалдарга бөлүштүрүп талдоодо, негизинен европада, америкада, КШМде жашаган элдер жана орто чыгыш Индостандагы жана Ыраакы Чыгыштагы ареалдар эске алынып жүрөт (Иванов, 1990). Алардагы тилдик кубулуштардын (фонетикалык, морфологиялык, синтаксисттик стилистикалык, стилистикалык, лексикалык) жакындыгы ошондой эле, турмуш-тиричилик, аймактардагы географиялык шарттар, алгана эмес элдердин же уруулардын менталитеттүүлүгүнө да байланышкан экстралингвисттик өзгөчөлүктөр да мындай изилдөөдө эске алынат (Балли, 1955).

Европалык ареал жөнүндө кеп болгондо ага Австралияны, Түндүк жана Түштүк Американы, Канаданы жана Балкандагы тилдердеги лексиканы бирге карашат. Ал эми КМШдагы элдердин тилин талдаганда аларга тийгизген орус тилинин таасири анын улуттар аралык катнашуунун куралы экендиги эске алынат (Дешериев, 1966.) .

Жакынкы жана Ортонку Чыгыштагы ареалга фарси, араб, эврей, араб, түрк (тилдери) пушту, идиш, урду жана башка иран-афган тилдеринен тараган сөздөр кирет (мектеп, китеп, гүл, дастан, май, базар, калем, аким ж.б.)

Индустандагы хинди, Африкадагы бир топ тилдерден (М., суахили, хаус), сомит тилдеринин ичинен, классикалык араб тилинен тараган эл аралык сөздөр көп, ошондой эле иран тилдеринен өздөштүрүлгөн терминдер же тилдик элементтер башка тилдерде аз эмес.

Түндүк Индиядагы (жарым аралда) арабдардын бир учурдагы экспансиясынын натыйжасындагы таасирлер, аркылуу индонозиялыктардын Персия булуңундагы өлкөлөр менен соода-сатык, маданий жана диний катыштарынын негизиндеги пайда болгон эл аралык сөздөр бир кыйла көп. Өзгөчө, санскриттин «издери» Индияда, Пакистанда, Бангладеште, Катмандуда, кездешет негизинен индиялык тилдердин ареалынан жаралышында араб, иран, түрк тилдеринин ролу зор. (Акуленко. 1980) .

Кытай тилинин көп жылдар бою конушу элдердин (Корея, Япон, Вьетнам, ж.б.) диний философиялык, илимий, адабий, поэзиясын тили болуп келгендигине байланыштуу бул тилдерде кытайлык тилиндеги терминдер көп. Ушул тилдерге европалык тилдерден кирген экономикалык, аскердик, илимий техникалык, коомдук, спорттук сөз терминдер улам барган сайын көбөйүүдө. Кытай тилине орус тили аркылуу советизимдер (М., совет, спутник, совхоз, космонавт), япон тилине англис тили, а Вьетнам тилине француз тилинин таасирлери аркылуу бир топ эл аралык сөздөр өздөштүрүлгөн. Негизинен, эл аралык сөздөрдүн жогоруда белгиленген ареалдары өз алдынча өнүксө дагы алардын өз ара жакындашуусу сезилүүдө анткени эл аралык ар түрдүү мамилелердин өнүгүшү менен интернационалдык терминдердин көбөйө бериши мыйзамдуу көрүнүш.

Кыргыз тилинде даты анын ички ресурстарын пайдалануу менен которуу жана калькалаштыруу ыкмасы менен түзүлгөн лексикалык терминдер аз эмес (калька-Франц: сөзүнөн, calque-копия). Аларды толук, жарым-жартылай жана семантикалык калькалар деп бөлүүгө болот.

Толук калкаларда же сөз жасоочу калкилерде кабыл алынып жаткан сөздүн структуралык схемасы толук сакталат. Анын сөз жасоочу форманттары (унгу, мүчөлөр) толук которулат жана сакталат. Мисалы century век, кылым; science and technigue - наука и техника-илим жана техника; state language государственнй язык, мамлекеттик тил; nationaluniversity – национальнй университет, улуттук университет ж.б.

Жарым жартылай же толук эмес калкаларда терминдердин элементтеринин компоненттеринин баардыгы эле которулбайт. Radiolistener - радиослушатель – радиоугуучу; democraticstructure - демократический строй, демократиялык түзүлүш, working plan рабочий план, жумушчу план ж.б.

Семантикалык калкаларда-алардын маанилери бирдей. М: victo-ry – победа, жеңиш; source-источник, булак, field – поле, талаа; development, развитие, өнүгүү ж.б.

Чет тилдик терминдерди өздөштүрүү жөнөкөй эле процесс эмес анткени аларды кабыл алып жаткан тил, мисалы, кыргыз тили өзүнүн тилдик ички закондоруна ылайык терминдерди шайкештирип же өзгөртүп, материалдык экспоненттерди өзүндөгү сегменттик же суперсегменттик каражаттар менен алмаштырып же аларга өтө окшотуп, өзүндөгү морфологиялык системага киргизет. Ошондо гана кабыл алынган сөздөр, терминдер кыргыздар аркылуу өзүлөрүнүн күндөй өздөштүрүлөт. Коммуникацияда кеңири колдонула берет.

Өздөштүрүлгөн лексиканын арасында «варваризимдер» «экзотизмдер» – аттуу лексикалык топтор бар. Алар көбүнчө чоочун салттарды, этнографиялык реалийлерди колариттүү чагылдырууда колдонулат. м., гангстер, ковбой, грейпфрут, виски, босс, шеф, мистер, окей, леди, ж.б.

Жалпысынан өздөштүрүлгөн лексика жөнүндө кеп болгондо, андагы фонетикалык, морфологиялык, смантикалык, синтаксистик, лексикалык, графикалык элементтердин же каражаттардын кабыл алган тилге ошунун маанилүүлүгү эскертилет (А.А. Потенбня, О.Б. Даль, В.В. Ажуленко, Л.П. Крысин, О.Б. Шахрай, Э. Хойген, А. Мартине, В.М. Аристов, Ю.С. Сорокин, Я.Н. Ефретов, Е. А Гутман, Орузбаева Б. Исабекова А, Дүйшеналиева Т.О., Мамытов Ж. ж.б.). Кабыл алынган сөздөр (М., англис тилиндеги) кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы мыйзам ченемдүүлүктөргө акырындык менен өтөт, айрым тыбыштар мисалы, апикалдуулар (t, d)

кыргыз тилиндеги дорсалдуулукка, жарылмалар (к, (k, t, d, p ж.б.) ширешкендерге (м., с, з сөз) айланат. ж.б.

Тыбыштар сингармонизм законуна, муундук бөлүштүрүүлөргө толук баш ийет бирок басымдын бир эле акыркы муунга түшүшү дайыма эле сактала бербейт. Сөз жасоочу же сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (аффикстер) кыргыз тилиндеги морфологиялык грамматикалык нормаларына баш ийет.

Графикалык элементтерди, кабыл алууда орус тилинин орфографиялык жана орфоэпиялык принциптери сакталат. Д.С. Лоттенин – «термин элементтери», өзгөчө префикстер кыргыз тилинин грамматикалык жоболоруна шайкеш келбей өзүнүн түпкү тилдеги (көбүнчө грек, латын) белгилерин толук сактайт. {Лотте, 1961}. Бирок текстерде интонациясы менен «бөтөнчөлүгүн» сездирбей айтыла же окула берет. (Мисалы: анти, контр, био-би-де, ж.б.)

Синтаксистик белгилер терминдеги сөз айкаштарында «били-нүүгө» тийиш, бирок ал чөйрөдө ар бир тилге мүнөздүү кубулуштар болушу мүмкүн, бирок терминдердин жасалыштарында жана кабыл алышында алар өтө релеванттуу эмес.

Терминдеги семантикалык белгилерди, тагыраак айтканда маанилик жылыштарды талдаганда өздөштүрүлгөн терминдердин тарыхый табиятын, жаралышын, кабыл алыныш жана өнүгүш мезгилдерин, шарттарын, социалдык өзгөрүүлөрдүн таасирин эске алуу зарыл {Крысин, 1968}. Анткени жогорудагы факторлордун таасирлери менен, кээде терминдердин маанилери кеңейет же таарыйт айрым маанилер жоюлат. Кошумча мааниге же жаңы мааниге ээ болот. М: мурда «доллар» акчанын эле аты болчу, азыр болсо мааниси кеңейип байлыкты түшүндүрөт. (М: доллары бар адам бай адам) «визит» келүү, көрүшүү, конокко баруу ж.б. «Банда» – каракчылар, оркестр, топ ж.б. «Бизнесмен» – ишкер, акчалуу адам ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, чет тилинен кыргыз тилине кабыл алынып жаткан сөздөрдүн, терминдердин адаптацияланып, ассимиляцияланып кетиши үчүн зарыл шарттар катары төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- чет өлкөлүк сөздөрдү, терминдерди кыргыз тилинин фонетикалык (орфоэпикалык, орфографиялык, грамматикалык каражаттары аркылуу жазуу жана айтуу. Туп нускадагы өзгөчөлүктөрдү мүмкүн болушунча (мисалы, префикстерди) толук сактоо жана шайкештирүү;

- сөз жаооо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, толук колдонуу;

- терминдердин маанисин кылдат дифференциялап, кабыл алган тилдердин каражаттарын кеңири жана так пайдалануу;

- Терминдерди баардык жагдайларда туруктуу колдонуу;

- Көп мезгилден бери колдонулуп келген жана кыргыз тилине терең сиңип кеткен эл аралык масштабдагы терминдерди кайрадан ревизиялоого, реформалоого эне тилдин ички ресурстарынын негизинде гана термин жаратуудан этият болуу жана баш тартуу ж.б.

Ошентип, кыргыз тилине өздөштүрүлгөн чет тилдик сөздөрдү жана терминдерди этимологиялык, структуралык, семантикалык, функционалдык, лексикалык, тематикалык, статистикалык (колдонулуш жыштыгын аныкташ үчүн) жана башка ыкмаларды, талдоолорду жана принциптерди пайдалануу менен атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн теориялык жана практикалык өтө маанилүүлүгү шексиз.

Б.Ө. Орузбаева

ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСЕЛЕСИ

Жазма адабий тилди (б. а. эне тилди, мамлекеттик тилди) калыптандырууда, аны көп кырдуу, жандуу катнаш куралына айландырууда адабий тилдин, анын стилдик салаасы болгон илимдин тилинин башкы курамынын бири - **терминология**, анын системалары жана аларды эне тилдин ички грамматикалык мыйзам ченемдүү эрежелеринин чегинде жыйноо (бизде негизинен орус тилинен которуп алуу), аларды системалаштырып, колдонмо (справочник) маалыматчыл куралдарга айландыруу. Ошону менен катар унификация маселелерин улантып б.а. терминология теориясынын проблемаларын изилдөөнү эстен чыгарбоо маселесинин ролу аябай маанилүү. Бул маселеде кыйла иштер иштелген. Кыргызстанда бул ишке 1926-1928 жж. негиз салынып, анын башатында К. Тыныстанов турган, ал киши өзү да айкын иштерди аткарууга үлгүргөндүгү белгилүү.

Ушул мезгилге чейин К. Тыныстанов иштеп чыгып, жетекчиликке алынып келе жаткан терминология принциптери: көбүнчө төл сөздөрдү терминдерге айландыруу, термин түшүнүгүндө интернационалдык деп аталган (муну, демек, көбүнчө орус тили аркылуу кирген терминдер деп түшүнүш керек) терминдерден өз

орду менен кеңири пайдалануу жана араб-фарси өздөштүрүүлөрүнө кыйла чек коюу жетекчиликке алынып келүүдө. Иштелген иштер да аз эмес: ар түрдүү илим тармактары боюнча жүздөн ашык сөздүк жарык көргөн; 5-6 диссертация корголуп, 7-8 илимий макалалардын жыйнагы да басмадан чыккан. Бул маселеге арналган ондогон макала, пикир, ага атайын арналып жазылган монография да бар.

Кыргыз терминологиясынын эң орчундуу жана илимдеги зарыл түшүндүрмөлөрдү туюнткандары КСЭнин бардык томдорунан орун алган. Демек, улуттук терминологиянын турукташып, сыноодон өтүп, басма сөз беттеринде жалпы колдонууга айлангандары арбын. Бирок аларды дагы толуктап, кемчиликтерин четтетип, болгондо да орунсуз өтө аша чаап, орус тилиндегилери менен адабий тилдин лексикасын оордоштуруп жибергендерин жаңы (көбүнчө эне тилибиздеги шайкеш маанилүү) сөздөр менен алмаштырып турукташтыруу, ар бир илим салаасы боюнча анын терминологиялык лексикасын жайылтуу, дайыма басма сөздө (окуу китептеринде, лекция, доклад тексттеринде, өкмөттүк, башка иш кагаздарында, газета-журналдарда, теле менен радиодо ж.б.) колдонулуучу зарыл тилдик каражат экендигин, демек анын мамлекеттик тилдин ажыралгыс зарыл бир бутагы экендигине байланыштуу, ага шайкеш, учур таламына кызмат кылышынын жаңы жолдорун аргасын табуу жана ишке ашырууга терминологдордун (алар УИАнын Кыргыз тил илимдер институтунун курамында) күчтөрү келбей жатат. Алар эмес, азыр орто мектеп жана көбүнчө ЖОЖда бир кыйла предметтердин кыргыз тилинде окутула башташына байланыштуу алардын программалары жана окуу китептери мектеп окуу куралдары менен УИАда даярдалып жарык көргөн сөздүктөрдөгү терминдердин арасындагы айырмалар, алардын түшүнүктөрүндөгү (дефинициясындагы) ажырымдар ушул убакка чейин пландуу түрдө талдалып, такталып изилдене элек.

Терминдерди жаратуу жаатындагы бир орчундуу кырдаал эне тилибиздин мамлекеттик статусун бекемдеген «Мыйзам...» кабыл алынгандан кийин эне тилди «оңдоочулар» көбөйө баштады, алар көбүнчө журналист жана котормочулар. Бирок калыстык кылсак, тиги же бу терминди илим адистери менен адислингвист терминологдор сунуш кылганы менен ал термин жандуу тилде (басма сөз бетинде) дайыма колдонулуп турса гана адабий тилден орун алат; эгерде ал көп колдонулбаса сөздүктөрдүн ичинде гана кала берет.

Бул жагынан учурубубзда мурунку терминдерди алмаштырбай туруктуу колдонуу (**конституция, жогорку, география, археология, тарых, илим ж.б.**) ;

алмай-телмей колдонуу:**революция-ыңкылап, совет-кеңеш, илимпоз-аалим, директор-директир, мүдүр-башчы, радио-үналгы, теле-сыналгы, айкел-эстелик, статус-макам, ардагер-пенсионер, профессор-мударис ж.б. бир топ синоним терминдер пайда болду;**

биротоло жазма адабий тилде орун алууга жакындап калган **эгемен-эгемендик, пайыз;** бул жагынан теңтайлаша баштаган терминдер **-үналгы, сыналгы, айкел, бажы ж.б.;**

жазылыш жагынан башаламандыкка барып такаган **гезит-кезит, газета** сыяктуу, бир аз гана мезгил ичинде колдонулуп, бирок кабыл алынбай калса да басма сөз кыйла эле кеңири урунуп жаткан **аким, акимият, башкалаа** сыяктуу терминдерди мисалга келтирсек болот. Мындай жазылыш жагынан көп карама-каршылыктарды пайда кылуучу толгон-токой мисалдар – термин эмес сөздөр да басма беттерине толуп кеткени байкалат. Бир жагынан мындай «жаңылыктардын» пайда болушун бүтүндөй эле оорунсуз дешке да болбойт; ошону менен бирге, мындай «жаңылыктардын» бардыгы эле тилдик мыйзам ченеминде эбегейсиз алдыга секирүү, укмуштуудай прогресс деп да бааланбоо керек.

Бул «жаңылыктардын» ар бири илимий принциптердин негизинде талдалып, өз баасын алууга тийиш. Кептин бардыгы – «Мамлекеттик тил мыйзамынын» 35-статьясынын алкагында адабий тилди нормалаштырууда кеп маданиятынын бардык проблемаларын комплекстүү изилдеп, жолго салып туруу жүктөлгөн УИАнын тийиштүү илимий бутактарынын иштерин жаңыча жолго коюп талап кылууда турат.

Ушул беш бөлүктөн турган аңгемебизде тийип-качып, болсо да «Мамлекеттик тил мыйзамынын» негизги статьяларынын мазмуну, максаты, аткарылыш абалына байланыштуу жалпы пикиримди ортого салгандай болдум. Алардын мазмундары бирөөгө жагып, бирөөнүн купулуна толбой калышы да мүмкүн. Ошондуктан бул маселелер радиотеленин мындан аркы программаларында дайыма өзүнө калайыктын, адистердин, өкмөт орундарындагылардын көңүл бура турган теле көрсөтүү жана берүүлөргө айланса жакшы болор эле.

Эң акырында дагы бир эскерте кетүүчү нерсе «Мыйзамдын» VI (укук иштерине байланыштуу), VII (тил жана атоолор, алардын эне тилге которулушу жана жазылышы) өз алдынча аңгемелешип, пикир алышуучу маселелерди камтыйт. Бул маселелерге атайын даярдык менен чыгып, кайрылышыбыз керек деп эсептеймин деп, бул бир нече радиоберүү камтыган аңгемелер аякталган эле.

Ошону менен бирге, келечек берүүлөрдө төмөнкү проблемаларга көңүл буруп, алар тууралуу менден башка да адистерге алдын ала кайрылып, алардын сүйлөп чыгышын радиотеле берүүлөрдүн 1999-жылга, андан ары да – үзгүлтүксүз улантылышын камсыз кылууну сунуштап, Корпорациянын тиешелүү редакцияларына болжолдуу план-теманын төмөнкүдөй тизмеси сунуш кылынган эле.

1. Этнос жана тил.

2. Кыргыз тилинин түрк тилдеринин курамындагы орду.

3. Кыргыз тили жаңы заманда:

а) жазма тилибизге негиз болушу; алфавиттер; эне тилдин агартуу системасынын түзүлүп, өркүндөшүндөгү ролу алгачкы окуу китептери, окуу программалары; орто жана жогорку билим очокторуна негиз салынып, өркүндөшүнүн алгачкы кадамдарында эң зарыл курал боло алгандыгы;

б) эне тил жана басма сөз (алгачкы газета-журналдар; эне тилде радио берүүлөр; эне тил жана сцена искусствосу театр, эстрада-филармония; өздүк-көркөм чыгармачылык);

в) эне тил жана жазма адабий тилдин стилдеринин негиз салынышы: канцеляриялык же иш кагаздарын алып баруу; саясий жана башка публицистика; жазма көркөм адабият анын туундулары; роман, поэзия жана драматургия булардын алкактарынын уламдан-улам кеңейиши көркөм сөздүн устаттарына кирүүчү ондогон ысымдар жаңы замандагы кыргыз элинин сыймыктарынын (К. Тыныстанов, К. Баялинов, А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж. Бөкөмбаев, Ж. Турусбеков, Т. Үмөталиев, Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, Ө. Даникеев, К. Акматов, К. Жусубалиев, Б. Жакиев ж.б.) чыгармаларынын тилдик өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө.

4). **Эне тил жана филология илими** – кыргыз элинин тарыхында болгон жаңы көрүнүш. Болгондо да XX кылымда дүйнөлүк цивилизацияда өнүгүп, өркүндөгөн заманга үндөш илим салааларынын кыргыз жергесинде да алгач пайда болуп, өркүндөөсүнүн башатында аталуучу (саналуучу) илим тармагы **кыргыз лингвистикасы**.

5) Кыргыз лингвистикасынын салаалары (тармактары); Грамматика (фонетика//фонология; морфология жана синтаксис); лексикология (тилдин сөз байлыгы); лексикография (сөздүктөр жөнүндөгү илим) – кыргыз лексикографиясынын түркологиядагы өзгөчө орду – эң алды менен академик К.К. Юдахиндин илимий ишмердигине байланыштуу ачылат;

Кыргыз терминологиясы; кыргыз диалектологиясы; стилистика жана семасиология; графика жана орфография (имла же жазуу эрежелери) жана тил маданияты (орфоэпия менен бирге); стилистика; салыштырма-типология; тил тарыхы жана, эң акырында эне тилди окутуу методикасы (окутуу ыкмалары) .

6) Кыргыз тил илиминдеги ири ысымдар (К. Тыныстанов, К. К. Юдахин жана И. А. Батманов; Б. М. Юнусалиев, Х. Карасаев, Б. Орузбаева ж.б.). Булар менен катар тил илиминин айрым салааларына ири салым кошкон илимпоздордон К. К. Сартбаев, С. Кудайбергенов, Ж. Мукамбаев, Г. Бакинова, А. Турсунов, Т. Ахматов ж.б.

7) Этнос, суверенитет жана улуттук тилдерге мамлекеттик статус берүү саясий кыймылы:

а) 29. 09. 89-ж. – Кыргыз тилине (эне тилибизге) мамлекеттик тил статусун расмий ыйгаруунун күнү – тарыхый мерчемдүү дата;

б) «Мыйзам...» кабыл алынаар алдындагы эне тилдин абалы (кырдаалдар) .

Маселенин ушундайча чечилишинин объективдүү өбөлгөлөрү (мамлекеттеги улут маселеси жана улуттук тилдердин коомдогу орду боюнча кырдаалдар; анын чечилишинде саясий ураандар менен чындыктын ортосундагы айырмачылыктар) :

окутуп үйрөтүү;

күндөлүк коомдук турмуштагы милдеттерди аткарууда эне тилди урунуу даражасы; улут өкүлдөрү жана өз тилдерин пайдалануу жагынан айырмачылыктар; тилдик таасирлердин оң жана терс көрүнүштөрү;

Коомчулуктун эне тилдин коомдогу орду жана абалына карата өз мамилелерин билдирүүсү жөнүндө кыскача обзор.

Кыргызстан Элге билим берүү министрлигинин эне тилге мамилеси (кыргыз мектептеринде сааттарын азайтып, орус тилдүү мектептерден таптакыр алып таштоо фактысы); китеп соодасындагы кризис; КСЭнин аз тираждуулугу ага жазылуу боюнча тоң моюндуулук; кыргыз мектептери үчүн мугалимдерди орусча окутуп даярдоо;

«Оглянись, товарищ» документалдуу фильминин тагдыры. «Кош тилдүүлүк» жөнүндөгү токтомдун пайда болушу; 1983-ж. – КПСС Саясий бюросунун «Орус тилин жайылтуу боюнча» атайын токтому. «Мамлекеттик тил мыйзамы» – улуттук мамлекеттик өз алдынчалыкты бекемдөөчү чаралардын негизгилеринин бири деген тизмесунуш, жогоруда көрсөтүлгөндөй, радио жана теледен да туруктуу берүүлөрдүн циклин уюштурууда атайы сөз болууга алгылыктуу маселелер боло алар эле деген пикирде берилген болучу. Бул сунуштар аяксыз унутта калган жок. Бир топ маселелер, айталык мамлекеттик тил мыйзамынын ал-жайы, айрым илимпоз инсандар жөнүндө баяндар (К. К. Юдахин, Х. Карасаев, К. Тыныстанов) өзгөчө радиодон берилип келет. Алдыда эне тилди, анын илимий-теориялык жана тажрыйбадагы ал-абалын айта берсе сөз көп; ал маанилүү жана актуалдуу, Саналган проблемалардын кыйласына ушул китепте кыскача болсо да токтолууга аракеттендим. Анткени, чындыгында эле тил маселеси жалпы философиялык, анын ичинде социология, коом турмушунда, этнос маселесинде, эл аралык алакаларда маанилүү роль ойноочу проблемалардан. Ал тургай, тил тагдыры эл (этнос) тагдырынан ажыралгыс нерсе. Анын мындан аркы ролу да мурдагыдай эле, маанилүү, ал мындан ары деле атайын камкордукка муктаж: мурдагыдай эле, мындан ары да коргоого алынууга укуктуу болсо;

мамлекеттик чиновниктерге эне тил керекпи же жокпу дебей, алардын тилди чындап өздөштүрүшү үчүн да атайын чаралар иштелип чыгышы зарыл сыяктанат;

келечекте ал окутуп, билим берүүнүн каражаты (инструмент обучения) болуп кала берсе, бул жагынан да анын мамлекеттик масштабда камкордукка алуу улана бериши талаш туудурбайт;

XXI кылымда жергебизде мурдагыдан да кээ бир башка тилдердин ролу (англис, орус) жогорулайт деген пикирдин чындыгы бар. Ошондуктан ал тилдерди окутуп үйрөтүүчү адистер менен кыргыз мектептерин камсыз кылуунун стратегиялык пландары болуу керек.

Убакыт бир орунда турбайт экен «Мыйзамдын...» 10 жылдыгынан бери дагы эки жыл өтүп баратат. Бул аралыкта Улуттук тил комиссиясынын демилгеси менен Президентибиздин «2000–2010-жылдарда Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тилин өнүктүрүү программасы жөнүндө» аттуу Жарлыгы (2000-ж. 20. 09. ПУ № 268) менен бекитилип, басма сөз беттеринде да жарыяланды.

Ал «Программада» мурдагы программадагы милдеттер кыйла такталып, толукталып, мамлекеттик тилди өркүндөтүүнүн негизги багыттары аныкталып, айкын иш чаралар да саналып, жооптуу мекеме, бийлик бутактарына жүктөлгөндүгү белгилүү болду. Көзөмөл жана жалпы жоопкер баягы эле Улуттук тил комиссиясы (учурдагы төрага – мамлекеттик катчы – УИАнын корр. -мүчөсү, филология илимдеринин доктору, проф. О. Ибраимов), ага караштуу Мамлекеттик тил фондусу (аткаруучу деректир белгилүү жазуучу Казат Акматов) жана Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору (мурдагы Кыргыз Совет Энциклопедиясынын жамааты) .

Ошентип, алдыга милдеттер өтө эле көлөмдүү жана жооптуу. Аларды ишке ашыруу шымаланган эмгекти, күйөрмөндүктү, атуулдардан кайдыгерликтен баш тартып, ар бирибиз «бул менин ишим, мекенимдин, элимдин алдындагы ыйык вазипам, парызым» деген сезимди жүрөктүн тереңинде сактоодо турат! Анын үстүнө, мамлекет кабыл алган ар бир мыйзамдын аткарылышы анын ар бир гражданы жана бийлик бутактары үчүн бирдей милдеттүү, бири кемирээк, экинчиси андан артыкчылыктуу эмес экендиги жалпыга түшүнүктүү. Ушул пикир менен чоң-кичинелигине карабай бир өлкөнүн түпкүлүктүү (титул) калкынын тилин дайыма коргоого алып, анын тазалыгы, бурмаланбай, кеңири масштабда урунулушуна кам көрүү – ошол мамлекеттин милдети экендигине күбө. Мисалы, Францияда мындан 5-6 жыл мурда кабыл алынган Мыйзамда француз тилине чет тилдер таасиринен (эң алды менен англис тилинин) коргоо, аларга белгилүү өлчөмдө чек коюу атайын статья менен белгиленген. Ал эмес, аталган өлкөдө тил бузарларга айып (штраф) да салынат экен. Ошондой эле, Германиянын өкмөт бийликтерида немец тилине англис тилинин аша чапма таасирине дуушарлануусунан сак болуп, илим-техника, турмушта пайда болуп жаткан жаңылыктарды эне тилдин (немец тилинин) бай, ийкемдүү мүмкүнчүлүктөрүнөн кеңири пайдалануусу сунуш кылынып жатат. Ушундай эле, орус тилчи-адистери да эне тилинин опсуз чет тил өздөштүрүүлөрүнө дуушарланышын кескин чектөөчү юридикалык чараларды бекитип берүүнү Думадан суранышты.

Учурдун дагы бир урунт маселеси – дүйнөдө көп кубулуштарды **глобалдаштыруу** кыймылы (сунушу) айтылууда. Ал көбүнчө өлкөлөрдүн экономикасынын өркүндөшүнө байланыштуу болгону менен кыйла өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрү мунун илебине тилдерди дуушарлантпоону өтө маанилүү маселе катары айтып чыгышууда. Антпесе

дейт алар: глобалдаштыруунун алкагына тилдер да тартылып калса, дүйнөдөгү майда өлкөлөрдүн түпкүлүктүү этносторунун тилдеринин келечек жашоолоруна коркунуч туулат дешет. Мындай чочулоонун жөнү бар. Дүйнөдө жандуу тилдердин азайып, жашоолорунун токтолушунан адамзат цивилизациясы байыбай, кедейленээри анык! – деген пикирге кошулбай коюуга болбойт.

Ошондуктан, мамлекеттик тилди коргоо маселесине байланыштуу аталган **глобализация** түшүнүгүнүн алкагына тилдердин тагдырлары да тартылып кетиши мүмкүн экендиги жөнүндө проблема пайда болчудай. Ал куру-бекер сөз эместей болуп калды. Себеби, алыска барбай эле, бул пикир жакында эле өз башыбыздан кечирилген окуядан улам келип чыгып отургандыгы тууралуу кеп козгой кетели.

Бардыгыбызга белгилүү, Конституциябыздын 43-статьясынын 3-беренесинде көрсөтүлгөндөй, «Кыргыз Республикасынын Президенти болуп... мамлекеттик тилди билген... Кыргызстандын гражданы шайлана алат» – деп ачык жазылып тургандыктан жана бул жобо Кыргыз Республикасынын Шайлоо жөнүндөгү кодексинин 61-статьясынын 2-беренесинде көрсөтүлгөндөй, шайлануу үчүн республиканын жарандары «мамлекеттик тилде окуй, жаза жана сүйлөй билиши керек» деп ачык жазылгандыктан өткөн жылдагы президенттик шайлоого камдануу мезгилинде Борбордук Шайлоо Комиссиясы саналган конституциялык мыйзам талаптарын ишке ашыруу үчүн өзүнүн «Кыргыз Республикасынын Конституциясына жана мыйзамдарына» ылайык түзүлгөн Лингвистикалык комиссия президенттикке талапкерлердин мамлекеттик тилди билиш деңгээлдерин аныктоо боюнча алардын бардыгына бирдей коюлган талапка ылайык сынактан өткөрүшүп, бир тобу аны биле тургандыгын айкын далилдеп кетишкен (Т. Акунов, А. Атамбаев, М. Эшимканов, Т. Бакир уулу, Д. Садырбаев, Ө. Текебаев, А. Акаев). Айрымдарынын жооптору комиссияны ыраазы кыла албай, өз эне тилинен алар жалпысынан кабардар болгону менен келечек кызмат вазипасын аткарууда мамлекеттик тилди билүү боюнча жармачтыктарын көрсөтүп сынактан өтө албай калышкан.

Бул окуянын жүрүшүндө (июль–август 2000-ж.) шайлоо алдында президенттикке талапкерди конституциялык жана мыйзам талаптарынын бардыгы боюнча алгачкы талдоодон өткөрүп алуунун ар бир пунктун так аткаруу маселеси жергебизде биринчи жолу толук өлчөмүндө ишке ашырылуусуна коомчулук дуушарланып, бул фактыны

кадыресе кабылдагандар да, кооптонуп шектенгендер да, караманча жактырбай, ар түрдүү жүйө шылтоолор менен окуянын мыйзам ченемдүүлүгүн жокко чыгаруу аракеттери радиотеле жана басма сөз беттеринде кыйла эле айтылгандай болду. Ошондой болсо да, окуяга байланыштуу көңүл кубанарлык кырдаал – көпчүлүк калайык, тил күйөрмандары, эне тилдин тагдырына кайдыгер карабагандар чыны менен ыраазы болушуп, ага Республика масштабында дагы бир жолу көңүл бурулуп калды.

Ошол мезгилде жанагы жаңы кылымда дүйнөдө экономика, саясат жана маданият жаатында глобализациядан качып кутула албас бет алуу экендигин колдогондор болгондо да ошол бизде өткөрүлгөн лингвистикалык сынакты баалоодо «Би-Би-Си», «Азаттык» радиостанциялары, АКШдагы Мамлекеттик эмес Эркин өнүгүүнү иликтеген көз карандысыз институт ж.б. өкүлдөрү эне тилдердин кыйласы глобализация процессинде өздөрүнүн зарыл керектик сапаттарынан ажырап калышы мүмкүн. Так ошондой тилдердин бири – кыргыз тили. Ошондуктан алар анын шайлоо сынагынын майданы (объектиси) болгонун коштобой, бекер убарачылыкка барышты дегендей пикир айтып жибершти. Бирок, глобализация маселесин жалпы жонунан жер жүзүндө колдогондор да, колдобогондор да бар.

Анын үстүнө дүйнө элдеринин тилдеринин бирөө эле жашоосун токтотсо, ал цивилизация үчүн орду толгус жоготуу: анда эл-жер тарыхы жардыланат. Анын үстүнө алар оңой-олтоң жоголо деле койбойт. Ал эмес, глобализацияны четке какмай тургай, өркүндөтүүнү, ага көмөк көрсөтүүнү жалпысынан колдогон Германия, Франция, Россия сыяктуу ири өлкөлөр, жогоруда көрсөтүлгөндөй, өздөрүнүн негизги этносторунун (немец, француз, орус) тилдерин таза сактоо, кеңири пайдалануу жөнүндөгү камкордуктары дагы бир жолу эне тил – эне сүтү, мекен, тарых, маданият, улуттук дымак, кайра жаралуу сезимдеринен ажырагыс дөөлөттөрдөн экендигин далилдеп жатпайбы.

Бул жерде лингвистикалык сынак маселесине дагы бир жолу кайрылсак, Жогорку Кеңештин Палаталарынын депутаттарынын арасында мамлекеттик тилге кандайдыр өлчөмдө түрдүүчө мамиле болгонуна карабай, Мыйзам чыгаруучу Палата бекиткен «Мамлекеттик кызмат жөнүндө» мыйзамынын 12-статьясынын 4-беренесинде мамлекеттик кызмат ордун ээлөөгө карата талапкерлерди аттестациядан өткөрөөрдө алар «мамлекеттик тилден сынак беришет» деп ташка

тамга баскандай апачык жазылып турат. Бул факт дагы бир жолу эне тил тагдыры Кыргызстан жарандары үчүн зарыл керек курал экендигинен кабар берет.

Терминология жана анын лексикадан алган орду

Кыргыздын жазма адабий тилинде терминологиялык лексика белгилүү орунду ээлейт. Алардын пайда болушу жана улуттук адабий тил казынасынан бекем орун алып, колдонуу өрүшүнүн кеңейиши улуттук маданияттын жана илим-техниканын эбегейсиз тез темпте өркүндөшү менен түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан терминологиялык лексикадагы көп сөздөр сөздүк составдын неологизм катмарын түзөт. Ал эми тиги же бу илим тармагы өркүндөп, алдыга жылган сайын ар кандай жаңы түшүнүктөрдү атайын атоо (термин аркылуу түшүндүрүү) зарылчылыгы дайыма туула берет. Натыйжада ар бир илим тармагына тиешелүү терминдердин жыйындысы – терминологиялык системалары түзүлүп, алар белгилүү өлчөмдө өзгөрүп жана толукталып отурат.

Термин (латынча *terminus*) –чек. Илимдеги түшүнүктөрдүн паспорту. Тиги же бу түшүнүк бир сөз менен канчалык так, кыска берилип, тиги же бу сөздүн жардамы менен өзүнүн атоосун тапса, аны түшүндүрүүгө да, экинчи түшүнүктөн айырмалоого да жеңилдик туулат. Терминдин бул касиети илим үчүн, анын эрежелерин, закондорун, аныктамаларын бири-биринен айырмалап атоодо өтө зарыл. Ошентип, 1) терминология–терминдер жөнүндөгү илим, тил илиминин бир бөлүгү; 2) лексиканын терминдерди камтыган бөлүгү.

Өндүрүш, техника, илим, искусство, коомдук турмуштагы түшүнүктөрдүн атоосу болгон сөздөр терминдик касиетке ээ. Тар мааниси – бир илимдеги (коомдук-саясий илимдердеги, искусстводогу же техникадагы) терминдердин (б. а. түшүнүктөрдүн) системасы, жыйындысы. Ошентип, термин дегенибиз өзүнчө бир башка, өзгөчөлөнгөн сөз эмес, жалпы лексикадагы эле, бирок, белгилүү илимий түшүнүктү атоо максатында атайын колдонулган сөз. Демек, термин тилдеги сөз жасоо эрежелерине ылайык жасалып, анын ички закон ченеми менен жөнгө салынат. Ал эми ар бир илим тармагындагы тиешелүү терминдердин жыйындысы анын системасын түзөт. Ошентип, терминологиялык системалардын түзүлүшү, калыптанышы, толукталышы жана өзгөрүшү ар бир илим, техника, өндүрүш

тармагындагы жылыштарга байланыштуу ошол замат, ал өзгөрүүлөр менен бир мезгилде пайда болуп турат да, кандайдыр өлчөмдө ар бир илимдин деңгээлин да чагылдырат. Бул болсо турмушта пайда болгон бардык жаңылыктар, жаңы түшүнүктөр өзүнүн атоосуна ээ болуп, лексика толуктала берет деген чындыкты күбөлөйт. Ошону менен бирге, бул абал тил дайыма жана көбүнчө терминологиянын эсебинен байый турганын да айгинелейт.

Адамзатка белгилүү азыркы илим тармактарынын негизгилеринин терминология тарыхы ошол илимдердин өздөрү менен жашташ, курбалдаш. Мисалы, античный философия терминдери болжол менен Аристотелдин заманынан (биздин заманга чейинки IV кылымдын) баштап грек тилинин негизинде өнүгүп калыптанса, кийин башка европа тилдери үчүн үлгү болгон (ал терминдер латын тилине, кийинчерээк роман, герман, славян ж.б. тилдерге таралган).

Орто кылымда ислам дини жайылган элдердин тилдерине кол өнөрчүлүк, соода, искусство, математика, химия, астрономия; географияга байланыштуу араб терминдери тараса, акырындап алар ошол илим тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдүн бирден бир атоосу катары орун алып, бир тобу кийинчерээк индо-европа тилдерине да оошкондугу белгилүү. (Мисалы, ализарин, алгебра, азимут, надир, муссом ж.б.).

Кайра жаралуу мезгилинде – экономиканын өркүндөп, илимий-философиялык ойлордун гүлдөгөн доорунда илимий терминология системалары да тартипке салына баштайт, Латын тили Батыш Европа өлкөлөрүндө илимдин эл аралык тилине айлангандыктан, азыркы медицина, биология, химия, зоология, ботаника, геология, палеонтология, математика, физика, философия, коомдук-тарыхый илимдер, искусство жана техникада латын, грек сөздөрү термин катары кеңири учурайт.

Италияда аскер ишинин, деңизде сүзүүнүн өркүндөшүнөн улам, ошондой эле музыка, живопись, театр өнөрү, архитектура жана башкада итальян тилинен алынган терминдер көп кездешет (*сопрано, канцлена, батальон, солдат, сальдо* ж.б.). XVII–XVIII кылымда эл аралык лексика нидерланд тилинин эсебинен (*верфь, док*), кийинчерээк француз (*гарнизон, сапер, мина*), немец (*штаб, лагерь, план*), англис (*митинг, лидер, импорт, экспорт* ж.б.) сөздөрү менен толукталат. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан

кийин орус тили эл аралык терминологиянын бир булагына айланды (*большевик, совет, колхоз, совхоз* ж.б.).

Ошентип, илимий терминология ар бир илимдеги жылыштарга, өзгөрүүлөргө байланыштуу толукталып, өзгөрүп, ал эми эскиргендери болсо колдонуудан чыгып турат.

Терминология системаларынын өзүнө тиешелүү закон ченем менен принцибине ылайык жөнгө салынып келе жаткандыгына ири тилдердин өнүгүү тарыхы далил.

Россияда илимий терминдерди системалоо, тартипке келтирүү XVIII кылымдан башталган. Кийинчерээк ал илимдер академиясынын атайын департаментинде улуу окумуштуу М. В. Ломоносовдун түздөн-түз катышуусу менен ишке ашырылган.

СССРде илимий-техникалык терминдерди тартипке келтирүүнү 1933-жылдан баштап СССР илимдер академиясына караштуу атайын түзүлгөн Техникалык терминология комитети (ал кезде председатели академик А. М. Терпигорев) колго алган. Мындай иштер башка көп өлкөлөрдө да (АКШ, Англия, Франция ж.б.) жүргүзүлүүдө.

СССР илимий терминологиянын унификациясы боюнча ЮНЕСКОнун, Стандарттоо боюнча эл аралык уюмдун, Эл аралык электротехникалык комиссиянын жана башканын иштерине катышып келе жатат. Ал эми СССР илимдер академиясынын жогоруда аталган Техникалык терминология комитети илимий-теориялык изилдөөлөр менен бирге, табигый-техникалык илимдер боюнча терминология системасынын сунуш кылынган тизмесин дайыма талкуу иретинде жарыялап турат. Булардын улуттук терминология үчүн мааниси өтө чоң (термин системаларынын негиздерин түзүү ишин жеңилдетет, жалпы терминдер системаларынын негиздерин даярдап берет, унификациянын жол-жоболорун иштеп чыгууну шарттайт).

СССРде улуттук терминологияны тартипке келтирип, иштеп чыгуу мамлекеттик илимий-саясий зор маанилүү иш катары эсептелип, пландуу түрдө жүргүзүлүүдө. Мисалы, Украина, Армения, Азербайжан, Балтика боюндагы республикаларда, Орто Азия республикаларында жана Казакстанда алардын Министрлер Советинин карамагындагы же илимдер академияларынын президиумуна караштуу атайын терминология комиссиясы бул маанилүү ишти башкарып, улуттук терминология системасын жөнгө салуу боюнча көп иштер аткарууда.

Биздин республикада Кыргызстан КП Борбордук Комитети, Кыргызстан өкмөтү терминология системаларын түзүү, тартипке

келтирүү, тил маданиятын өркүндөтүү, эне тилди окутууну жакшыртуу жана окуу куралдары менен жетиштүү камсыз кылуу иштерине атайын көңүл буруп, аларды турмушка ашырууга багытталган чараларды дайыма көрүп келе жатат. Терминком Министрлер Советинин токтомуна ылайык 1949-жылдан бери Кыргыз ССР илимдер академиясынын (ал кезде СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалынын) Президиумунун карамагында. Анын ишиндеги жетишкендиктерге жана кемчиликтерге Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети дайыма туура жана өз убагында баа берип, терминология иштерин учурдун талабына, совет коомунун өсүш өзгөчөлүгү менен айкалышта алып барууну талап кылып турат. Бул маселе Кыргызстан КП БКнын 1975-жылдын ноябрындагы «Республиканын жалпы билим. берүүчү мектептеринде кыргыз тилинин окутулуш абалы жана аны жакшыртуу чаралары» деген токтомунда да баса көрсөтүлгөн.

Терминология теориясынан кыскача кабар

Орус тилинде терминология илими алда качан эле калыптанган. Ал эми жаңы жазмалуу тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде да анын жарым кылымдан ашуун тарыхый өсүшүндө илимий-терминологиялык системаларына гана-негиз салынбастан, ал системалардын илимий негиздери жалпысынан иштелип чыгып, жетекчиликке алынып келе жатат. Терминологияны илимий жактан иликтеген атайын илим пайда болуп өркүндөй баштады¹.

Терминология илимине тиешелүү изилдөөлөрдө кыргыз терминологиясынын материалдары көбүнчө орус тилиндеги теориялык көз караштарга, түрк тилдериндеги, ошондой эле тилдеги терминологиялык тажрыйбаларга, атайын сөздүктөрдү түзүү салттарына жана тилдик материалдардын өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан өбөлгөлөргө таянуу менен жүргүзүлүп келе жатат.

Терминди бейтарап лексикадагы тиги же бу сөздөн айырмалоочу жана анын өзүнө гана коюлуучу талаптар терминология теоретиктери тарабынан негизинен иштелип чыккан. Анда терминдин элкин, б. а. белгилүү бир гана түшүнүктү билдирүү жөндөмдүүлүгү; кандай гана түшүнүк болбосун, аны билдирүүчү, атоочу терминдин кыска (бир сөздөн) турушунун артыкчылыгы негизги сынам. Термин үчүн синонимдүүлүк жарамсыз.

Ошентип, терминдин саналган өзгөчөлүктөрүнө токтоло турган болсок, анын биринчи белгиси – кадыресе лексикадагы сөздүн белгилүү бир илимий түшүнүктү атоо үчүн колдонулушун төмөнкү термин сөздөр менен аныктоого болот: *катмарлануу* (геологияда) – чөкмө жана жанар тоо тектеринин жер кыртышында кат-кат болуп жайгашуусу. *Катмарлуу очок* (техникада) – катуу отун катмарланып күйө турган колосник торчолуу очок. *Катмар суулары* (гидрогеологияда) – тоо-тек катмарларынын арасында жаткан жер асты суулар. *Коронграф* (астрономияда) – күн таажысын байкоо үчүн жасалган телескоп. *Күч* - (механикада) – материалдык нерселердин механикалык өз ара аракеттениш ченин көрсөтүүчү вектордук чоңдук. *Кызыл карышкыр* (*сионарпинус*, зоологияда) – ит сымалдар тукумундагы жырткыч, сүт эмүүчү. *Мезолит* (археологияда) – таш доорунун палеолит менен неолит ортосундагы мезгили. *Меланома* (медицинада) – меланин пигментин көбөйтүүчү клеткалардан турган рак. *Мойнок* (*географияда*) – эки материкти же жарым аралды материк менен туташтырып туруучу ичке кургак тилке. *Нарк закону* (саясий экономикада) – товар айырбаштоону аны өндүрүүгө сарпталган коомдук зарыл эмгекке жараша жөнгө салуучу товар өндүрүүнүн объективдүү экономикалык закону. *Нар* (*зоологияда*) – айры өркөч төө менен сыңар өркөч төөнүн ортосунан алынган гибрид. *Офорт* (*искусстводо*) – металлдын бетине оюлуп түшүрүлгөн гравюралык сүрөт ж.б.

Ал эми терминдин кыскалык белгисине (терминге коюлуучу талаптардын бири) – анын бир гана түшүнүктү атоо үчүн колдонулма жөндөмдүүлүгү теориялык жактан талаш туудурбаса да, термин сөздөргө көп маанилүүлүк кубулушунун мүнөздүүлүгү байкалат. Бул пикирди далилдөө үчүн тил илиминдеги *мүчө* деген терминди алып көрөлү: ал *сөз мүчөсү*, *сүйлөм мүчөсү* деген түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонулуп, көп маанилүүлүк касиетине ээ. *Ассимиляция* (биологияда, медицинада) – организмдин сырткары затты өздөштүрүп, сиңирип (окшоштуруп) алышы; (коомдук илимдерде) – бир элдин экинчи эл менен аралашып, анын тилин, маданиятын өздөштүрүп алышы; (лингвистикада) – бир тыбыштын экинчи тыбышка окшошуусу. *Валюта* (финансыда) – белгилүү бир өлкөнүн кабыл алынган акча системасы (мисалы, сом, франк, доллар ж.б.) чет өлкөлүк кредит-билеттер (кагаз акча же монета); вексель төлөмүндө – векселде көрсөтүлгөн төлөнүүчү сумма. Жогоруда саналган мисалдарда аталган терминдер көп маанилүү болсо, кээ бир терминдердин омонимдик катарлары да бар. Мисалы, депрессия

I (латынча *depressio*– ындыны өчүү) экономикада– капиталисттик өндүрүш циклинде экономикалык кризистен кийин башталуучу фаза (ал чарбанын өркүндөй албай, баанын төмөндөп, товарга кардарлык начарлап, массалык жумушсуздук менен мүнөздөлөт. Депрессия II (латынча *depressus*– төмөнкү) геологияда – деңиз денгээлинен төмөн жаткан ойдуң, чуңкурдук. Депрессия III (латынча *depressio*– ындыны өчкөндүк) медицинада–ындыны өчкөн, көңүлү чөккөн психикалык абал.

Карбон I (латынча *carbō* – көмүр) геологияда – таш көмүр мезгили, палеозой доорунун бешинчи мезгили.

Карбон II (латынча *carboneum*) көмүртектин химиялык элементинин аталышы.

Мындай терминдер орус тили аркылуу тиешелүү илим тармактары боюнча өздөштүрүлгөндүктөн, кыргыз тилинде да алардын көп маанилүүлүк жана омонимдик касиеттери сакталып калып отурат.

Ал эми кыргыз тил илимине тиешелүү *уңгу, басым, тыбыш, сүйлөм, эреже, ээ, баяндооч, тамга, тыным, чекит, үтүр* сыяктуу көптөгөн терминдер элкин бир гана мааниде колдонулганы менен, жеке эле кыргыз жана ага тектеш башка түрк тилдерде эмес, орус тилинин өзүндө да жалпысынан *терминологиялык синонимия* жок эмес. Анткени тиги же бу түшүнүктүн чет элдик атоосу дайыма эле аны кабыл алган тилде шайкеш эквиваленттин болбогондугунан эмес, өнөкөткө ылайык, эл аралык стандарттоо зарылчылыгына, атайын илимий адабияттарда ал түшүнүктү эл аралык номенклатура менен атоо зарылчылыгына байланыштуу кирип калышы ыктымал. Ошого карабай публицистикада, көркөм чыгармаларда, кээде илимий чыгармаларда да алардын улуттук эквиваленттери катар колдонула берип, терминдик синонимия пайда болот. Натыйжада орус тилинде *азимут–направление* (геодезияда), *строение – структура – текстура* (геологияда), *метод–способ* (бир топ так жана коомдук илимдерде); *пласт–слой–залеж* (геологияда), *квалификация–специальность* (экономика жана техникада), *возрождение // ренессанс* (искусстводо), *запев–зачин* (адабият таанууда), *локальный–местный // региональный* (география, медицина, физикада), *аффикс // морфема–форма, семантика–значение; специфика // особенность, функция–задача* (лингвистикада) сыяктуу маанилеш терминдер тең укукта, бирдей мааниде колдонула бериши байкалат.

Бул өнөкөт улуттук тилдерге да оошуп, орус тилинен тиги же бу терминдин эл аралык варианты менен катар анын орусча түгөйүн

төл сөз менен которуунун (кээде которбой да алуунун) натыйжасында тилибизге терминологиялык синонимия кеңири жайылды: *специалист* // *адис*; *кесип* // *профессия* (техника, экономикада), *метод* // *жол* // *ыкма*. (лингвистикада); *председатель* – *төрага*; *правление – управление* // *башкарма* (административдик термин); *лингвистика* // *тил илими* – *тил таануу илими*; *аффикс* – *мүчө* // *форма*; *семантика* // *маани*; *синонимия* – *маанилештик* (лингвистикада); *территория* // *аймак* (география, геологияда); *кеңеш* // *совет*; *колдонмо* – *руководство* // *инструкция*; *үндөштүк* – *гармония* – *сингармонизм*; *өзгөчөлүк* // *специфика* (лингвистикада); *мекен* – *родина*, *ата мекен*, *ата конуш* // *ата журт* (коомдук-саясий илимдерде)¹.

Договор // *келишим*, *агитация* // *үгүт*, *ударник* – *эпкиндүү* (коомдук-саясий терминдер) сыяктуу маанилеш терминдер пайда болуп отурат. Мындай терминдердин көпчүлүгүнүн эки варианты тең толук укукта катар колдонулуп жүрсө, алардын бирөөнөн таптакыр баш тартууга болобу? Азыркы кездеги улуттук тилдердин өрүш алуу өзгөчөлүктөрүн салт болуп калган көнүмүштү, тил аралык байланыштарды, унификация жана стандарттоо талабын, өз ара маданий жана тилдик жакындашуулар сыяктуу факторлорду эсепке алсак, анда тил илиминде мындай терминдердин катар колдонулушу илимий жагынан туура, закондуу көрүнүш катары бааланат.

Терминология тажрыйбасында маанилештиктен арылуу мүмкүн болгондуктан, андан термин катары тигил же бул илимде аларды баштан-аяк колдоно берүү керек деген эреже келип чыкпоого тийиш. Андай учурларда маанилеш терминдерди алгоолоштуруп колдонуу баяндалуучу ойдун стилдик өзгөчөлүгүн түзсө, мындай көрүнүш өзгөчө көркөм чыгарма үчүн пайдалуу, керектүү деп бааланат. Болгондо да илимий атоо – термин катары мүмкүн болушунча мааниси шайкеш түгөйдүн бирөө колдонулуп, кайдайдыр бир өлчөмдө семантикалык айырма сезилгени термин катары колдонулбагандыгы жөндүү.

Мисалы, *договор* жана *келишим* деген терминдерди алсак, экөөндө эч кандай маанилик айырма жок. Демек, «келишим» договордун маанисин толук бере алат. Орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн *территория* (лат. *territorium*) деген термин кыргызча «белгилүү бир чектелген аймак» маанисиндеги сөз: шаар *территориясы*;

¹ Булардын ичинен термин катары мекен, ата мекен, родинани сунуш кылып, ал эми ата конуш, ата журт термин эмес, адабий көтөрүңкү стилдик касиетке ээ болгондуктан, орусча «отчизна» деген сөзгө туура келип, термин боло албайт деп ойлойбуз.

*мамлекет*¹*территориясы* ж.б. Ал эми «аймак» деген төл сөз да жогорудагы мааниде (страна, край, территория). Демек бул жерде чет тилден өздөштүрүлгөн «территория» терминин кыргыз терминологиясын тартипке келтирип, унификациялоо процессинде «аймак» төл сөзү менен алмаштырууга толук негиз бар. Бирок *совет* жана *кеңеш*, *председатель* жана *төрага* деген сөздөрдү жогоруда келтирилген өбөлгөгө таянып, толук семантикалык шайкеш синоним термин катары катар колдонууга болобу? Биздин оюбузча, болбойт! Анткени, биринчиден, *совет* биздин өлкөдө биричн жолу орнотулуп, бийлик органынын милдетин аткарган башкаруу системасынын атын билдирген термин катары кайсы тилде болбосун бир өзү гана колдонулушу керек. Экинчиден, *төрага* – кыргыз лексикасынын өзүндө да эскирүү жагына ооган татаал сөз. Анын семантикасы «председателдин» семантикасын толук камтый албайт, муну менен толук синонимдик шайкештиги да жок.

Терминдин чегин термин эмес сөздөрдөн ажыратып жиктөөдө ага белгилүү өлчөмдө гана маанилеш, адабий тилде колдонулса да, андан бекем орун ала албаган сөздөргө кайра кайрылуу аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлсө да, адабий тилден орун алып калган сөздү сүрүп чыгаруунун кажети жок.

Ошондуктан *төрага*, *кеңеш* деген сөздөрдү атайын адабияттарда термин катары колдонуу пайдасыз.

Синоним терминдерди колдонуунун үчүнчү бир учурун илимий талдоо үчүн *аффикс*, *мүчө*, *форма* деген сөздөрдү терминдик мааниде биринин ордуна экинчисин колдонуу учурларын жана буларды *суффикс*, *префикс* же *приставка*, *инфикс* жана *окончание* терминдеринен айырмалоодон келип чыккан кырдаалдарды байкап көрөлү: *аффикс*– жалпы эле сөз мүчөсүн билдирген термин (лат. *Affixus* жалгашкан), анын семантикалык маанисиз, бирок грамматикалык маани кошумчалоочу бөлүгү. Мындай болгондо ал *мүчө* термини менен маанилеш.

Бирок бул экөөнүн маанисинде *форма* терминин колдонуу бардык учурларда эле ылайык эмес. Анткени *форма* көбүнчө тил илиминин морфология жана синтаксис бөлүмдөрүндө колдонулуп, сөздүн жана сүйлөмдүн сырткы грамматикалык өз ара катнаштарына, грамматикалык категориялардын белгилерине карата колдонулушу

¹ Караңыз: Словарь иностранных слов, из-во «Советская энциклопедия», М., 1964, 639-бет. К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь, М., 1965, 32-бет.

жөндүү. Мисалы, *сөз формасы, сүйлөм формасы же грамматикалык категорияны билдирүүчү форма ж.б.*) .

Демек, жалпы терминология тажрыйбасында синоним терминдерден качуу мүмкүн болбогону менен, терминология системасын түзгөн адис (автор) жана илимий эмгектин автору маанилеш терминдердин кайсынысын колдонууга сунуш кылуу маселесине кылдат мамиле жасашы өтө зарыл.

Терминге коюлуучу талаптардын дагы бирөө – тиги же бу сөздүн аталуучу түшүнүктү берүү жөндөмдүүлүгү, б.а. маанилик (семантикалык) тактык жана жакындык. Мындай өзгөчөлүккө эң алды менен коомдук турмушта, искусство же илимде заттык атоолорду, алардын касиеттерин же кубулуштарды, процесстерди, алардагы өз ара мамилелерди жана байланыштарды билдирүүчү сөздөр, ошондой эле кыймыл-аракетке байланыштуу түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр жөндөмдүү¹.

Терминдик милдет аткарган сөз (жалпы эле термин) кандайдыр бир өзгөчө эрежелердин негизинде жасалбайт. Тескерисинче, тилге тиешелүү закон ченемдер, эрежелер аракетке келтирилип, алар ошол эрежелерге негизделип жасалат. Ал эрежелердин бири–тил илиминде *моделдөө* деп аталган закон. Ал касиет – тилдин кызматчы каражаттарына – сөздөргө мүчөлөрдү айкаштыруу ыкмаларына, грамматикалык закондорго тиешелүү. Аларды колдонуу аркылуу тилде ырааттуу, бир кылка маанидеги түнүктөрдү билдирүүчү сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр жаралат.

Терминологияны түзүүдө да ошол эрежелер керектелет, кептин бардыгы аларды туура пайдаланууда турат. Качан гана сөздөрдүн тобу бирдей моделде жасалганда терминдерде маанилик окшоштук, сырткы бирдейлик, өздөштүрүүгө жеңилдик туулат. Мисалы, азыркы техникада *опреснитель, дождевальная установка, включатель, наладчик, катапульта, собиратель, доильный агрегат* өндүү ар кандай операцияларды аткаруучу көптөгөн тетиктерди, кыймылдаткычтарды, аспаптарды, түзүлүштөрдү билдирүүчү сөздөр бар.

Ушул моделдеги терминдерди кыргызча которууга мүмкүн болсо, анда тиешелүү уңгулардын аягында *-уучу, (-уу+-чы,) -гыч, -ма, -лагыч (<-ла + -гыч), -лама (ла+ма), -дырма (<-дыр+-ма), -аак, -лаак (<-ла+-ак)* сыяктуу маанилеш мүчөлөрдү жалгап туруп, ошол сөздөрдөн жасоого болот.

¹ Караньз: Большая Советская Энциклопедия, второе издание, т., 12, 302–304-беттер.

Мисалы, *наладчик* деген сөз *жөндөгүч*, *оңдоочу*, *жөнгө салуучу*, *жөнгө салма* деген маанини билдирет, бирок термин катары *жөндөгүч*; грузчик – *жүк ташуучу* (жумушчу, киши), эгер сөз аппарат, аспап жөнүндө болсо, термин-*гыч*, *-ма* мүчөсү менен жасалат: погрузчик (авто...) – *жүктөгүч*, (машина), доильный (агрегат) – *саагыч*, дояр (ка) – *саанчы* ж.б.

Ушундай эле, орус жакын маанилеш түшүнүктөрдү билдирүүчү терминдерди айырмалоо үчүн бир уңгуга ар түрдүү мүчө жалгап, жаңы терминдер жасоо ыкмасы колдонулат: *ученик*–*учащийся*– окуучу (мектеп окуучусу), *читатель* – окурман. Сөздүктөргө киргизилүүчү терминдерди мааниси жеткиликтүү, так сөздөрдү таап, ошолор менен катар, орус тилинин өзүн жакшы билүү, өздөштүрүү менен тыгыз байланыштуу гана эмес, иштин ийгилиги бул абалга түздөн-түз көз каранды. Тилекке каршы, авторлордун, котормочулардын айрымдары орус тилиндеги тиги же бу сөздүн семантикасына жете түшүнө албагандыктан алардын калеминен *округлить* деген сөз «сомолоо» эмес, «тегеректештирүү» болуп, *мастер-наладчик* деген «жөндөгүч мастер» эмес, «мастер-жөнгө салуучу» болуп, *дождевальная установка*– «жаадыргыч установка» эмес, «жамгырдай жаадыруучу установка» болуп которулган терминдер бир шилтем менен жаралып кетип жаткан учурлар аз эмес!

Мындай өкүнүчтүү фактылардан кутулуу үчүн, биринчиден, Терминком өзүнүн жобосуна ылайык терминдердин басма сөз бетинде туура, бурмаланбай колдонулушун көзөмөлдөө милдетин тынымсыз, так аткаруусу зарыл.

Экинчиден, тиги же бу котормочунун, автордун котормосун, макаласын редакциялаган адис сунуш кылынган терминологиялык колдонмолор менен дайыма таанышып, терминдерди өз тажрыйбасында колдонуу аркылуу алардын адабий тилде, басма сөз практикасында, котормочулукта бекем орун алышына кам көрүп, ага көмөктөшүүсү да иштин ийгилигин камсыз кылмакчы.

Термин жасоо тажрыйбасынын туундуларынын бири катары айрым туунду негиздердин үлгүсүндө жасалма сөздөрдөн терминдердин пайда болушу, алардын жүрө-жүрө тилдин лексикасына, атоо паспорту болуп жайылышы эсептелиши керек. Мындай ыкманын ийкемдүүлүгүн жогоруда аталган моделдөө (б. а. бир сөздүн калыбына салып, ага окшоштуруп башка сөздөрдү жасай берүү) деген эреженин тажрыйбадагы чындыгын далилдейт. Бул ыкма менен *төлөм*

– платеж (экономикалык, финансылык термин), *ойлом* – мышление (философиялык термин) *топтом* – накопление (саясий экономика термини), *туундулар* – произведение (өтмө мааниде орус тилиндеги «порождение» дегендин маанисинде), *айтым* – говор (лингвистикада) деген терминден жасалган.

Бир кездерде, кыргыз жазма адабий тилинин калыптана баштоо мезгилинде пайда боло баштаган, азыр кеңири колдонулуп, анын терминологиялык системасынан бекем орун алып кеткен *сүйлөм*, *ээ*, *баяндооч*, *аныктооч*, *айкындооч*, *уңгу*, *сын атооч*, *зат атооч*, *сан атооч*, *этиш*, *тактооч*, *тууранды сөз*, *сырдык сөз*, *жандооч*, *казынды* – ископаемое (археологияда, геологияда), *алынды сан* – извлекаемое число (математикада) деген терминдер, жогоруда аталгандай, жасалма сөздөрдөн болгон. Демек, бул мисалдар моделдөө деп аталган кубулуштун термин жасоодогу ролун гана көрсөтпөстөн, тиги же бу терминологиялык системадагы термин топторунда семантикалык бир кылкалыкка жетишүүнү камсыз кылат. Мисалы, *-ма* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган атооч сөздөр кыймыл-аракеттин натыйжасында ишке ашуучу аракеттердин аттарын билдирет. Мисалы, *жасалма* – искусственный (космонавтикада) *кабылдама* – принимающий (радиотехникада), *аялдама* – остановка (жүргүнчү транспортуна байланыштуу) *жолдомо* – удостоверение (командировкада) *-ым*. мүчөсүнүн жардамы менен жасалган жасалма сөздөр термин ролунда абстракциялык атоолордун аттарын билдирет: *басым* – давление (физика, лингвистика, медицинада), *ойлом* – мышление (философияда); *-гыч* мүчөсүнүн жардамы менен этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу атоолорду билдирүүчү терминдер жасалат: *учкуч* – летчик (техникада), *баскыч* – ступень (техникада жана коомдук өсүш маанисинде), *өткөргүч* – проводник (радиотехникада), *семирткич* – удобрение (химияда, агрономияда).

Термин жана номенклатура. Көпчүлүк терминология системасы накта терминдерден башка ар кандай номенклатураларды да камтый берет (латынча *nomenclatura* – аттардын тизмеси). Ошондуктан номенклатура деген эмне, ал башка кайсы өзгөчөлүктөрү менен терминдерден айырмаланат деген суроо туулушу ыктымал. Номенклатуранын аныктамасы: 1) кандайдыр бир илим, техника тармагына кирүүчү атоо; айталык, *станок*, *тетик*, *робот*, *манипулятор*, *тездеткич*, *ичинен күймө кыймылдаткыч*, *согон*, *ат кулак*, *кит*, *акула*, *карагай* сыяктуу зат, нерселердин аттары, терминдердин

жыйындысы; 2) ошол эле илим тармактарындагы түшүнүктөрдү атоону, билдирүүнү жеңилдетүүчү абстракттуу жана шарттуу белгилер (символдор) системасы. Ал эми термин дегенибиз – илим тармактарындагы түшүнүктөрдүн атоолору: *тездетүү* – ускорение, *жактоо* – спряжение, *моделдөө* моделирование, *каптаж* (сууну жер астынан коромжусуз чыгарып алуу амалы жана анын имараты да ушундайча аталат); *капитуляция*, *мифология* (мифтердин жыйындысы) ж.б. Номенклатура болгондон кийин ал деле бир жагынан термин менен маанилеш, анын ордуна колдонулуучу, атоолорду билдирүүчү сөздөрдү камтыйт.

Бирок номенклатура терминден айырмаланып, ар бир илим тармагы боюнча тиешелүү укугу бар эл аралык союз, бирикмелер тарабынан кабыл алынган тизмени гана камтыйт. Мисалы, анатомиялык номенклатура–адамдын жана жаныбарлардын анатомиялык атоолорунун эл аралык латынча же латынчалаштырылган аттарынын жыйындысы; оорулардын номенклатурасы – оорулардын жана патологиялык абалдардын топтоштурулган тизмесинен турат; химиялык номенклатура – химиядагы элкин заттардын системасы; анын орус номенклатурасы жана эл аралык номенклатура деген түрлөрү бар. Мисалы, биринчисинде *хлорид железа* (III), экинчисинде – *трихлорид железа*; биринчисиндеги *сульфид меди* (I), экинчисинде *моносульфид меди* деп аталат ж.б.

Ботаника, зоология, микробиология илимдеринин номенклатуралары бул илимдердин мазмунун түзүүчү негизги түшүнүктөрдүн – жаратылыштагы өсүмдүк, жаныбарлар жана микро организмдер дүйнөсүнүн систематикасын (грекче *systematikos*– тартипке келтирилген) түзгөн атоолорду ичине алып, алардын топ, класс, түрлөрүнө жараша бириктирилген таксономиясына (грекче *taxis*– ирети менен жайгашуу, түзүлүш, тартип жана *+nomos*– закон) негизделет.

Ошентип, номенклатура терминологияга караганда жалаң гана атоолорду камтып, тиги же бул илим тармагы боюнча (айталык, эл аралык, мамлекеттик) атайын уюм, коом тарабынан макулдашылып бекитилгендиктен, дайыма өзгөртүүсүз колдонулуучу терминдер, б. а. алар атоолор (номинациялар). Алар – грамматикалык өзгөчөлүктөрү жагынан–зат атоочтор. Номенклатура көбүнчө латын, грек сөздөрү, жазылышы (ботаника, зоология жана микробиологияда) – латынча; химияда болсо алардын символдору (б. а. формулалары) иштелип чыккан. Ал эмитермин болсо номенклатурага караганда чеги

кеңири; ошону менен бирге, ал номенклатураларды да өз ичине алат: ар кандай аракеттердин атын билдирет – *визирлөө* (геодезияда), *тамырдан чыгаруу* (алгебрада), *жөндөлүш* (лингвистикада), *электр-лештирүү* (энергетикада), *манлекеттештирүү* (коомдук-саясий термин), *ойлом*, *тааным* (философияда), *чөп чабык*, *коңтормо* (агрономияда), *төл*, *төлдөө* (зоотехникада), илимий агым, теория; закондорду билдирет: *ыктымалдык теориясы*, *Пауль закону*, *вольт-ампер*, *кулон*, *ватт* (физикада), *тааным теориясы* (философияда), *силлогизм* (логикада).

Демек, улуттук илимий терминология системалары да тиги же бу илимге тиешелүү бардык түшүнүктөрдү – номенклатураларды, ошондой эле анын чегинен тышкары турган терминдерди да камтыш керек.

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН КАЛЫПТАНУУ ТАРЫХЫНАН КЫСКАЧА МААЛЫМАТ

(Терминология булактары)

Терминология комиссиясы өзүнүн ишин 1926-жылы баштаган. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы жана Совет өкмөтү партиянын X–XII съезддеринин өлкөдө маданий революцияны ишке ашыруу жөнүндөгү тарыхый чечимдерин ишке ашыруунун тажрыйбалык чараларынын бири катарында Кыргыз Автономиялуу Областык Ревкомдун токтому менен Билим комиссиясынын карамагында 1926-жылы 8-майда Терминология комиссиясы түзүлгөн.

Маданий револлюциянын алгачкы кадамы эң алды менен улуттук жазуу-сызууну түзүү, боордош элдердин, эң алды менен улуу орус элинин көп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин көлөмүндө окуу китептерди жана программаларды түзүүнү, марксизм-ленинизм жана дүйнөлүк, ошондой эле орус классиктеринин чыгармаларын эне тилге которуу тажрыйбаларын баштоо үчүн атайын терминдерди иштеп чыгуу алдыда турган зарыл милдеттерден экендигин турмуш көрсөттү. Ошентип, жогоруда аталган

токтомдо илим тармактары боюнча терминдерди түзүү зарылчылыгы белгиленип, анын негизги принциптери аныкталган. Ал принциптер:

Термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу;

Араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу;

Орус жана интернационалдык сөздөрдү термин катары (алардын эне тилде шайкеш эквиваленти болбосо) кеңири колдоно берүү¹. Термин жасоо принциптерин иштеп чыгууда төмөндөгүдөй өбөлгөлөр эсепке алынган:

Биринчиден, Улуу Октябрь социалисттик революциясы жүзөгө ашкан (XX кылымдын башы) мезгилден алда канча мурда эле кыргыз тили жалпы кыргыз коомчулугу үчүн бирдей түшүнүктүү, кыйла өнүккөн, грамматикалык жалпылыгы жана закон ченемдери эчак эле иштелип чыгып, калыптанып калган оозеки (жалпы элдик) тил болгон².

Кыргыз тили негизинен оозеки түрүндө жашаганы менен, ал небак эле грамматикалык түзүлүшү ырааттуу, сөз байлыгы мол тилдерден болгондугун, башкасын айтпасак да, ошол эле оозеки кыргыз тилинде «Манас» эпосу сыяктуу залкар чыгармалар жаралгандыгы күбөлөйт.

Анын лексикасында тармактык (б. а. терминологиялык маанидеги) сөздөр да бар экени талашсыз. Айыл чарбасынын кээ бир тармактары өнүгүп, өзгөчө мал чарбасы негизги тармактардан болгондугу белгилүү. Коомдук турмушунда болсо кыргыздар капитализмге чейинки коомдук мамилелердин тепкичинде турушкандыктан, алардын арасында коомдук институттардын айрымдары – адат, патриархалдык-уруучулук мамилелери, өздөрүн курчап турган жаратылыш жөнүндө белгилүү системага келтирилген дүйнөгө көз караштары, моралдык-этикалык эрежелердин жыйындысы, оозеки адабияттын жанрлары, чарбачылыгында болсо кээ бир кол өнөрчүлүк кесиптеринин тармактары (жыгач устачылык, темир устачылык, оймочулук, килем токумачылык ж.б.) да өнүккөндүктөн, булардын ар бирине тиешелүү кесипчилик терминдери да болгон. Ошондой эле, жаратылыштын кубулуштарынын, тоо тектеринин, жер бетинин рельефтеринин, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү нерселердин атоолорун, эстетикалык (көркөмдүк, сулуулук) түшүнүктөрүн ж.б. билдирген миңдеген сөздөр болгон. Алардын көбү жазма адабий тил

¹ Ал принциптер кыргыз улуттук терминологиясын түзүп, тартипке келтирүүдө өткөн 50 жылдан бери негизинен туура, бузулбай жетекчиликке алынып келе жатат.

² Бул жөнүндө караңыз: Б. М. Юнусалиев, Киргизский язык. Языки народов СССР, т. II., Тюркские языки, 482-бет.

пайда болгондон кийин термин катары биология, зоология, ботаника, анатомия, география, астрономия, коом таануу, укук, философия, медицина ж.б. илимдерде кеңири белгилүү болуп, ар кайсы сөздүктөрдөн орун алды: *баш, көз, кол, ичеги, жүрөк, керик, түлкү, элик, бугу, беде, текей, көдөө, кычы, жалбырак, тамыр, жетиген, чолпон, алтын казык, тоо, ашуу, кыр, дөңсөө, деңиз, талаа, тап, дыйкан, кедей, кул, күң, манан, адат, доо, салык, саан, ашар, мээрим, кун, барымта, жалаа, кара тумоо, чечек, чыйкан, шакый, жарга, кан, учук, дүйнө, аалам, тоо, таш, көл, дайра, арча, аркар, кулжа, эчки, теке, кабылан, жолборс, кирпи, каман, карышкыр (бөрү), кекилик, чил, арпа, буудай, таруу, апиийим, пахта (гозо), беде, бетеге, жылгын, долоно, ит мурун, карагай ж.б.*

Революцияга чейин кыргыз коомунда өкүм сүргөн патриархалдык-феодалдык өндүрүш мамилелерине ылайык аларга мүнөздүү коомдук жана чарбалык түшүнүктөрдү билдирген терминдик маанидеги сөздөр болгон: *салык, барымта, чөп ооз, бүтүм, түтүн, кожолук, бий, датка, манан) бай, кедей, жалчы, кул, күң, аласа, бересе, маяна, төл, отор, жайлоору, кыштоо, жатак ж.б.*

Кыргыз тилинде орзеки чыгармачылыктын бийик сереси болгон «Манас» эпосу. жана ага жакын ондогон кенже эпостор, жомок жана уламыштар, кошок жана армандар жаралып, аларда чиеленген окуялар, укмуштуу көрүнүштөр, сюжеттер баяндалган.

Ал чыгармалар элдик тилдин лексикалык каражаттарынын жардамы менен жаралгандыктан, аларда көптөгөн келечек илимий терминге айланган сөздөр кездешет (*жомок, уламыш, арман, кошок, айтыш, кордоо, жаңылмач, кезек, ыр, казал, жөө жомок ж. б.*). Демек, илимий термин тармактарын түзүүдө негизги принциптердин бири – эне тилдин ошол лексикалык корун толугу менен пайдаланууга негизделгендигинин себеби жогоруда айтылган өбөлгө менен түшүндүрүлөт.

Принциптердин 2-пунктунда араб-иран тилдеринен оошкон сөздөрдү термин катары пайдаланууга чек коюу маселеси баса белгиленген. Себеби революцияга чейин деле кыргыздардын арасында, өзгөчө калайыктын терең катмарына ислам дининин догмалары анча кеңири кулач жая албаса да, эски түрк жазма тилинин кээ бир үлгүлөрүнүн таралышынан улам диний түшүнүктөргө байланыштуу аздыр-көптүр лексикалык өздөштүрүүлөр анын лексикасынан кездешет. Ошондой

эле, кыргыздардын арасында мусулманчылыкка чейинки синкретизм ишенимдеринин – анимизмдин, тотемизмдин, шаманизмдин ж.б. элементтери аралашкан диний түшүнүктөр өкүм сүрүп келгендиктен, мисалы, *аластоо, жер-суу таюу, мүчөл өткөрүү, кылоо, дамбыр таш, жайчы, оруздама, өпкө чабуу* сыяктуу түшүнүктөрдүн атоолору да ошол синкретизм диний ишенимдердин туундуларынан болуу керек. Ал эми *мектеп, мугалим, китеп, аалам, ажал, адал, азан, азан* сыяктуу арабчадан кирген сөздөр болсо өз кезегиндеги лексикалык өздөштүрүүлөрдөн.

Иран тилдеринен оошкон өздөштүрүүлөрдөн кыргыз тилинин лексикасынан орун алуу себептери болсо арабчадан кабыл алынган сөздөргө караганда бир топ башкача. Ырас, алардын ичинде да диний ишенимдерге байланыштуу атоолордун аттары жок эмес (*азар, багымдат, бенде* (пенде), *жазы, жан, кожо, кудай, куптан* ж.б.)

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, терминдерди түзүүдө арабизм жана иранизмдерге (б. а. араб жана иран тилдеринен оошкон сөздөргө) бир кыйла чек коюу маселеси сунуш кылынган. Ошондой болсо да, этимологиясы (алгачкы теги) жагынан жогорудагы тилдерге тиешелүү болгону менен, кыргыз тилине мурда эле сиңип кеткен жана башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү сезилбей калган бир катар сөздөр терминдик мааниде колдонулуп калганын байкайбыз. Мисалы, *мамлекет, адабият, саясий, тарых, дин, аракет, акыл-эс, алкым, илим эсеп, китеп, чарчы, көөдөн* сыяктуу сөздөрдүн көпчүлүгү чарбалык карым-катнашка байланыштуу тиричилик тармактарына тиешелүү түшүнүктөрдүн атоолору болуп, алардын бир кыйласы жалпы элдик тилге сиңип, ал эми айрымдары кээ бир жергиликтүү диалектилер тарабынан гана өздөштүрүлгөндүктөн, колдонулуу мүмкүнчүлүгү чектелген сөздөрдөн болгон.

Анын үстүнө Совет бийлиги биздин жерде орноп, маданий революция кызуу ишке ашырылып жаткан мезгилде илимий жана саясий, коомдук-маданий таасирдин масштабы негизинен борбордук райондордон, болгондо да орус тили, орус маданияты аркылуу кеңейгендиги белгилүү.

Мына ушундай шартта, биринчиден, караңгы элди диний ишенимдердин чидеринен куткаруу үчүн жана пролетардык, интернационалдыктаасирдин жайылышын шарттоочу өбөлгөлөрдөн болгон орус-интернационал терминдерден кеңири пайдаланууну сунуш кылган принцип улуттук терминологиянын калыптанып, келечек өрчүшүн

багыттаган туура принциптерден болгондугун кыргыз илимий терминологиясынын жарым кылымдык тарыхый тажрыйбасы ырастады.

Ошентип, кыргыз тилинде терминологиялык системаларды түзүүнүн тарыхы жарым кылымдан ашып калды. Кээ бир илим тармактарынын терминологиясынын негизги нугу 20-жылдардын аягында эле түзүлө баштагандыгы белгилүү.

Кыргыз улуттук терминология системаларын түзүү зарылчылыгы жаңыдан гана өнүгө баштаган илим тармактарынын негиздерин эне тилде окутуу, үйрөтүү, саясий массалык, адабий жана идеологиялык көз караштарды калайыкка жайылтуу максатында, кыргыз тилинде күндөлүк, жумалык, айлык басма сөз булактарын басмадан чыгаруу, окуу куралдарын, программаларды иштеп чыгуу, ар кандай чыгармаларды орус жана башка тилдерден кыргызча которуу зарылчылыгына байланыштуу туулган.

Терминологиялык системалардын кыргызча бөлүгүн түзүүдө, жогоруда белгиленгендей, терминдик маанидеги советтик-интернационалдык сөздөрдү төл сөздөр менен которуп, аларды толук баалуу терминдик сапатка көтөрүүгө жетишүү эле. Натыйжада азыр тилибизде *күрөш – борьба*, *бийлик – власть*, *тап – класс*, *борбор – центр*, *үндөө – призыв*, *чечим – решение*, *токтом – постановление* (коомдук-саясий), *буйрук – приказ*, *көрсөтмө – указание*, *көтөрүлүш – восстание*, *чыгарма – произведение*, *чакырык – призыв*, *долбоор – проект*, *уңгу – корень* (линг.), *тамыр – корень* (биол., мат.), *басым – ударение* (линг.), *муун – слог* (линг.), *муун – связка* (анат.), *басым–давление* (физика), *тик бурч – прямой угол*, *дурус бөлчөк – правильная дробь* (математика), *бөлүкчөлөрдү тездеткичтер*– ускорители частиц, *тетик–деталь*, *мейкиндик – пространство* (физика) сыяктуу толуп жаткан төл сөздөр күндөлүк турмуштагы тиги же бул түшүнүктү билдирүүдөн башка, атайын терминдик мааниге ээ болуп, термин катарында ийгиликтүү пайдаланылып келе жатат.

Эгерде эне тилде советтик-интернационалдык терминдин маанисине толук туура келүүчү төл сөз жок болсо, же ал түшүнүк тилибизде мурда болбосо, андай учурда ошол терминдин орус тилиндегиси которулбай алынышы сунуш кылынган. Натыйжада кыргызча терминологиялык системалардан *коммунизм*, *ленинизм*, *стачка*, *бригада*, *союз*, *совет*, *интернационал*, *космос*, *революция*, *станция*, *фабрика*, *прогресс*, *автомат*, *агглютинация*, *реле*, *вакуум*, *интеграл*, *акустика*, *электромагнит*, *магма*, *рычаг*; *энергетика*, *параметр*,

орбита, полоний, радий, фосфор, аорта, рентген, композиция, коммуникация, контакт, калория, гидравлика, масштаб, ракета, спутник, галактика, пульсар, квазар, алгебра, топология, квант, механика, микроб, аэродинамика жана ушулар сыяктуу сөздөр илим-техникада пайда болуп жаткан жаңы түшүнүктөрдүн атоолору болгондуктан, аларды сөзсүз төл сөздөр менен которуу зарылчылыгы туулган да жок, андай сөздөрдү тиешелүү термин катары которбой, даяр алуу салты туулду. Мындай терминдер ар бир илим тармагы боюнча өтө эле көп.

Ушинтип, илимий терминологиялык системаларды түзүүдө эне тилдин сөздүк байлыгынан толук пайдалануу аркылуу андагы көптөгөн атоолордун паспорту болгон төл сөздөрдү терминдик мааниде колдонуу мүмкүнчүлүгү туулат. Бул муктаждыкты канааттандырууга кыргыз тилинин ички байлыктары белгилүү даражада кызмат кыла алды.

Кыргыз терминологиясын илим тармактары боюнча системалаштыруу (тажрыйбалар жана мүчүлүштүктөр)

Ар бир тилдеги илим тармактарында атайын мааниде колдонулуучу сөздөрдү (терминдерди) жыйнактап, системалаштырып, сөздүк түрүнө келтирүүнүн теориялык жана практикалык мааниси өтө чоң. Кыргыз ССР илимдер академиясынын президиумуна баш ийген Терминология комиссиясы тарабынан басылып чыгарылган орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөр долбоор иретинде жарыяланып, адистер тарабынан талкуудан өткөндөн кийин гана биротоло колдонууга сунуш кылынып келе жатат. 1938-жылдан баштап¹ география (авторлору Б. А. Лунин, А. Үмөталиев), математика (1939, А. Стамбеков), адамдын анатомиясы жана физиологиясы (1939, Д. Чолпонкулов), физика (Н. М. Абрамов) терминдеринин орусча-кыргызча сөздүктөрү (тизме түрүндө) жарык көрөт.

¹ Терминком; сунуш кылган терминдердин алгачкы кыска тизмелери «Эркинституттоо», андан кийин «Кызыл Кыргызстан» газеталарына жарыяланып келген болсо (мисалы, 1928-жылдын 14-мартынан 1-апрелине чейин, б. а. жарым айдын ичинде эле «Кызыл Кыргызстандын» беттеринде сунуш кылынган 50гө жакын терминдин тизмеси жарыяланган). Ал эми Кыргыз ССР илимдер академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн фондусунда химия, иш кагаздары, социалдык-экономика илимдери, математика ж. б.-лар боюнча терминология сөздүктөрүнүн долбоорлорунун кол жазмалары (инвентарь 672, 675, 677, 688, 22-ж. б.) ушул убакка чейин сакталып турат.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин бул иш улантылып, 1949-жылдан баштап, ушул күнгө чейин ондогон терминологиялык сөздүктөр жарык көрдү. Алар азыркы кездеги илим тармактарынын кыйласын камтыйт: география, математика, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, физика, ботаника, химия, коомдук-саясий илимдер, гидротехника жана мелиорация, астрономия, саясий экономика, чийүү жана сүрөт, адабият таануу, машиноведение, грамматика, биология, автотрактор, дыйканчылык, педагогика, топурак таануу, музыка жана театр, укук, өнөр жай экономикасы, электротехника, философия, спорт, тоо иштери, айыл чарба экономикасы, тамак-аш өнөр жайы, тигүү жана текстиль өнөр жайы, медицина, ветеринария, архитектура-курулуш, техника, тарых, биохимия, геология, атеизм, токой чарбасы, органикалык химия, архив иши, автоматика, шахмат, айыл чарба техникасы, клиникалык медицина, космонавтика, инженердик графика, психология ж.б.

Азыркы кезде Кыргыз ССР илимдер академиясынын президиумуна баш ийдирилген Терминком жетекчиликке алып жаткан жобону Кыргыз ССР Министрлер Совети (1966-жылы 16-апрелде, № 147) бекиткен. Аталган жобого ылайык, терминком терминдерди түзүүгө адистерди тартат. Адегенде сөздүктөр долбоор иретинде чыгып, бир жыл ичинде ар тараптуу талкуудан өтүп, андан соң жалпы колдонууга биротоло сунуш кылынып, экинчи ирет басылып чыгат да, ал бардык басма сөз органдары үчүн сөзсүз, бузулбай колдонуу укугуна ээ болот. Ушу жобого ылайык география, математика, ботаника, химия, физика, астрономия, саясий экономика, сүрөт жана чийүү, адабият таануу, грамматика, топурак таануу, философия, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, геология, музыка, техника, тоо иштери боюнча терминологиялык сөздүктөр эки, үч жана төрт ирет басылып чыкты. Сөздүктөрдүн саны, алар камтыган лексикалык материалдын (терминдердин) көлөмү бир кыйла эле. Бирок чындыгында аталган илим тармактары боюнча терминдердин саны жарыяланган сөздүктөрдөгү көлөмүнө караганда алда канча арбын болсо да кандай гана терминологиялык система болбосун, ал көбүнчө тиги же бу илимдин белгилүү учурдагы көлөмүнө тиешелүү терминдерди гана камтый алат. Ошондуктан терминологиялык маалыматчыл булактар (б. а. сөздүктөр) мезгил-мезгили менен оңдолуп, толукталып чыгарылып турушу зарыл. Кыргыз терминологиясына тиешелүү басмадан жарык көргөн сөздүктөрдөгү материалдарды талдаганда,

азыркы табигый-техникалык (мисалы, химия, биология, медицина, техника, геология, астрономия ж.б.) илимдердин терминологиясынын 60-70% эл аралык номенклатура, даяр терминдер экени байкалат. Ошондой эле, коомдук илимдер боюнча да (философия, лингвистика, саясий экономия, тарых ж.б.) терминдердин кыйласын ошол эле интернационалдык сөздөр түзөт. Алар өткөн жарым кылымдан ашык мезгилдин ичинде бардык эле улуттук адабий тилдерде кеңири колдонулуп келе жатат. Тилдердин лексикасынын баюу процессинде мындай неологизмдердин ролу өтө чоң, алар тилдердин ийкемдүүлүгүн арттырып, коомдук милдетинин кеңейишин шарттады. Булардын бир кыйласы (*коммунизм, партия, пионер, революция, бригада, звено, класс* (аудитория маанисинде) сыяктуу терминдер) кыргыз адабий тилинде анын алгачкы калыптануу мезгилинен (б. а. 20-жылдардан) бери эле орун алгандыгы баарыбызга белгилүү.

Терминологиялык системаларды тиешелүү илим-изилдөө институттары жобого ылайык пландуу иштеп чыгуу талабын ушул убакка чейин аткарбай келе жатат. Адатта сөздүктөрдү айрым адистер, кээде эки же үч адистен турган авторлор тобу түзөт. Алар (болгондо да табигый жана техникалык илим салааларындагылар), эреже катары, кыргызча сабаты жетишээрлик деңгээлде болсо да, кыргыз тилинин сөздүк байлыгын толук билбегендиктен, натыйжада өз ойлорун жазууда кыргызча туура, энетилдин эрежелерине ылайык толук жеткиликтүү бере алышпагандыгы байкалат. Айрым авторлор эл аралык терминдерди которуп, шайкеш эквивалентин издеп убара болбой эле, алгачкы булагында кандай болсо, ошондой ала салышат. Которулбай алынган терминге мүчө жалгоо эрежелери менен тааныш болбогондуктан, алардын калеминен тилдик эрежелерге ылайыксыз жаңы сөздөр жарала берет. Мындай көрүнүштөр көбүнчө күндөлүк басма сөз беттеринде жарыяланган котормо макалалардан кездешет. Мисалы, *юридика, диэтика, театралдык* (коом), *склеротикалык өзгөрүү, прикладдык искусство, квартира жалдоочу* («квартиросъемщик» маанисинде), *процессуалдык кодекс, спирттик ичимдиктер* (туурасы «спирт ичимдиктери», «спирттүү ичимдиктер»), *наркотикалык заттар* (туурасы – «наркотик заттар»), *нотариалдык контора* (туурасы – «нотариус конторасы»), *мүчө-корреспондент* (туурасы – «корреспондент-мүчө»), *принципалдуу* (туурасы – «принциптүү»), *документалдуу кино* (фильм, повесть ж.б.) (туурасы – «документ кино»... ж.б.), *этникалык-этногенетикалык* (туурасы – «этностук»,

«этногенездик»), *уникалдуу* (туурасы – «сейрек», (орусчада уникам жана редкий маанилеш), *ницшенчылык* (туурасы – «ницшечилик»), *боюнда бар аялдын токсикозу* – токсикоз беременности (туурасы «талгак», «ит талгак»), *паразитардуу*, (туурасы – «паразиттүү»), *монументалдуу* (туурасы – «монументтей»), *гриппоздук абал эмес*, «грипп абалы», *альгондук доор* (туурасы–*альгон* мезгили), *асинхрондук катмарлар*– асинхронные отложения – («асинхрон» же «синхрондуу эмес чөкмөлөр»), *сейсмикалык* (туурасы «сейсмдик» ж.б.), *ариддүү* (климат, цикл) эмес, «куркак климат», «куркакчылык цикли» ж.б. Сөздүктөрдөгү дагы бир мүчүлүштүк, жаңы пайда болгон терминдерди ошол замат толук камтый албагандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал болсо, жогоруда белгиленгендей, түзүүчүнүн илимий деңгээлине, анын орус, кыргыз тилдерин билүү даражасына, тиешелүү программалык адабият менен толук тааныштыгына, ал гана тургай сөздүктөрдүн словнигин түзүү, апробациялоо жана басмадан чыгаруу процедураларынын созулушуна да байланыштуу. Биря сөз менен айтканда, улуттук тилдерде терминдерди тизмелөө, которуу жана тартипке келтирүү дайыма илимдин учурдагы абалынан бир топ артта калып келе жаткандыгын моюнга алып, анын себептерин жогорудагыдай кырдаалдар менен түшүндүрсөк болот.

Улуттук тилдердин терминология системалары жалпысынан ошол тилдердин өз лексикалык байлыктарынан түзүлүп, тиги же бу илим тармагынын калыптанып, өркүндөгөн процесси менен тыгыз байланышта болгондуктан, улуттук тилде ошол илимдердин жалпы деңгээлинин да көрсөткүчү боло алат.

Ал эми терминология системаларын жаңыдан түзүү, тартипке келтирүү жана тажрыйбага сунуш кылуу маселеси болсо тилдеги белгилүү тарыхый үлгүгө таянып, тилдин учурдагы өркүндөө багытына, болгондо да, анын башка тилдер менен болгон карым-катнашына жараша аныкталат. Улуттук тилдерде илим тармактары боюнча терминология системаларына негиз салынып, иштелип чыгып, атайын сөздүктөр түзүлүп, терминология маселелери илимий планда изилденип жатат. Бул жагынан СССРдин көптөгөн улуттук тилдери боюнча алардын терминологиялык системаларынын түзүлүш принциптерин, жаралуу жана баюу булактары, жасалыш жолдору, сөздүктөрүнүн түрлөрү боюнча бай материалдар көптөгөн атайын илимий изилдөөлөрдүн жаралышын шарттады.

Ал эми өнүккөн социализм мезгилинин урунт белгилеринин бири – илимий-техникалык просресстин өркүндөшү, өндүрүш просдерстеринин ургаалдашуусу, автоматташтырылуунун күч алышы, жалпы сабаттуулук, орто жана жогорку билим берүүнүн кулач жайышы, калктын маданий деңгээлинин жогорулаш шарттарында терминологиялык лексика профессионализмдиктин чегинен чыгып, улуттук жана жалпы элдик тилдердин лексикасынын зарыл, ажыралгыс составдык бөлүгүнө айлана баштады. Анткени, азыркы биздинкүндөлүк басма сөз бетинен атайын терминдер менен каныкпаган бир да кабарды же макаланы учуратуу мүмкүн эмес.

Терминдерди түзүүдө тилибиздин морфологиялык жана синтаксистик каражаттары да кеңири пайдаланылгандыктан, төл сөздөр менен өздөштүрүлгөн сөздөр бирдей даражада тектеш туунду терминдерди түзүүгө негиз катары пайдаланылып, *электрификация* – «электрификация», «электрлештирүү», *абстракция* – «абстракциялоо», «абстракция», «абстр акттуу», *кооперация* – кооперативдешүү, *кооперировать* – «кооперативдештирүү» жана «кооперациялоо», *беспригрыйный* – «утпай койбос», *законодательство* – «закондор», *законодательный* – «закон чыгаруучу» болуп которулуп, ар түрдүү түзүлүштөгү терминдерди пайда кылды.

Ошондуктан, азыркы кыргыз адабий тилинин лексикасынын *неологизм* деп аталган жаңы катмарынын басымдуу көпчүлүгүн илим-техникадагы жана коомдук-саясий түшүнүктөрдүн атоолору болгон терминдер түзөт.

Терминдерди даяр кабыл алуу, сөзмө-сөз калькалап которуп алуу, аларды ар кандай адабий булактарда колдонуу жазма адабий тилдин лексика-стилдик өзгөчөлүктөрүнө орчундуу таасирин тийгизип, анын стилдик ар түрдүү түзүлүшүнө алып келди. Тилибиздин сөздүк составы эбегейсиз байыды.

Даяр өздөштүрүлүүчү бүтүн сөздөрдүн *диалектикалык материализм* же жарым-жартылай өздөштүрүлүүчү *тарыхый материализм* сыяктуу, бүтүндөй сөзмө-сөз которулуучу (*ударный труд* – эпкинүү эмгек) сөздөрдүн түзүлүш өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларга улануучу *-чы, -чыл, -уу, -ыш* сыяктуу маанилеш мүчөлөрдүн окшоштугунан же түгөйлүү маанилеш аныктоочтук айкаштардын үлгүсүндө татаал терминдерди жасоо (мисалы, «байыркы грек мифологиясы» жана «байыркы гректик мифология» сыяктуу), бир уядан тараган туунду терминдердин негиздерин которбой алууда бирдей

өбөлгөлөрдүн жоктугунан термин түзүү, которуп же даяр алуу маселесинде бир топ чаржайыттыктар пайда болуп, бул абал терминологиялык системаларды иретке келтирүүгө бир топ жолтоо болууда (мисалы, *юстиция* – *юрист* – *юридический* – *юриспруденция*; *процесс* жана *процессуальный*; *нотариус* жана *нотариальный*; *этногенез* жана *этногенетика* сыяктуу зат жана сын атооч терминдердин алгачкы уңгусу бир болгондуктан, кыргызча, жогоруда көрсөтүлгөндөй, зат атооч уңгусун таап туруп, ага эне тилдин грамматикалык каражаттарын айкаштыруу керек. Ошондо гана *юридический* – «юридикалык» эмес, «юристтик», *процессуальный* «процессуалдык» эмес, «процесстик» (б. а. процесске тиешелүү деген мааниде), *нотариальный* – «нотариалдык» эмес, «нотариустук», *этнический* – «этникалык» эмес, «этностук» болуп которулмакчы. Мындай уңгулаш терминдер зат атооч формалары (б. а. *юстиция*, *юрист*, *юриспруденция*; *процесс*, *нотариус*; *этногенез*) сын атооч формаларына айланганда (б. а. *юридический*, *процессуальный*, *нотариальный*, *этнический*) орус тилинде уңгу бузулат (*нотариус*–*нотариальный*), тыбыштык составы өзгөрөт (*процесс*–*процессуальный*, *этнос* – *этнический*). Бул кырдаал котормочудан орус тилинин сөз түзүлүшү жагынан грамматикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу илимий так түшүнүктү талап кылат.

Башка сөз менен айтканда, термин которулуп алынса да, которулбай алынса да анын алгачкы формасы кайсы сөз экендиги, ошондой эле туунду формасында кайсы сөз түркүмүнө өткөндүгү, аны жасаган кайсы мүчө, анын кыргыз тилинде шайкеш эквиваленти барбы, ушул жактарды да толук эске алмайынча, терминди туура которуп алуу же анын негизин котормосуз алып, эне тилдеги мүчөлөр менен жабдуу маселеси оордошот. Ушул абал энчилүү аттарга байланыштуу түзүлгөн ар кандай саясий, философиялык, диний жана башка агымдарды же көз караштарды билдирүүчү терминдерге да тиешелүү. Мисалы, *сепсис* жана *антисептический*, *патриарх* жана *патриаршество*, *жрец* жана *жречество*, *Конфуций* жана *конфуцианство*, *Будда* жана *буддист*, *Толстой* жана *толстовщина*, *толстовство*, *толстовец*, *Кант* жана *кантианство*, *Петрашевский* жана *петрашевец*, *Ян Гус* жана *гуситы*, *Тампле* (храмдын аты) жана *тамплиеры*, *якобинец*, *легенда* жана *легендарный*, *урсулинка* («касиеттүү» Урсуланын жолун жолдоочу), *чех* жана *чешский*, *несторiane*, *Мартин Лютер* жана *лютеранство* сыяктуу көптөгөн маанилеш сөздөрдүн

морфологиялык түзүлүштөрү семантикасына ылайык кыргыз тилине негиздери «которулбаса да, тилибиздеги алардын маанисине туура келүүчү мүчөлөр менен айкаштырууда белгилүү системага келтирип, бирдей принциптердин негизинде тиешелүү грамматикалык көрсөткүчтөр менен жабдылып оформить этилүүнү талап кылат. Ошондо *гусит* – «гусчулар», *тамплиеры* – «тамплиеликтер», *якобинцы* – «якобчулар», *урсулинки* – «урсулачылар», *чеигский* – «чехтик», *несторинство* – «несторийчилик», *лютеранство* – «лютерчилик», *нотариальный* – «нотариустук», *процессуальный* – «процесстик», *юридический* – «юристтик» болуп алынышы керек.

Терминдердин сөзмө-сөз (мааниси жагынан) шайкеш эквивалентин кунт коюп издебегендиктин натыйжасында которуп берүүгө толук мүмкүнчүлүк болсо да, кээ бир терминдер котормосуз даяр алынып, алар адабий тилдин сөздүк составын керексиз оордоштуруп жаткандыгы байкалат. Мисалы, басмадан чыгып кеткен айрым терминологиялык сөздүктөрдүн долбоорлорунда жана кээ бир котормо окуу куралдарында, окуу китептеринде, монографиялык изилдөөлөрдө жана макалаларда *глинозем*, *бельмо*, *сумка*, (мисалы, медицинада *подкожная сумка*), *паразит*, *апатия*, *аппетит*, *травма*, *барьер*, *уникальный*, *провод*, *территория*, *проводник*, *каменищик*, *установка*, *авторитет*, *источник*, *расход*, *оригинал*, *участок*, *село*, *водолаз*, *заслон-нагрузка*, *оболочка*, *осадки* сыяктуу терминдер которулбай алынып жүргөн учурларды кездештиребиз. Саналган терминдердин кыргызча ылайлуу *топурак*, *чеч*, *баштыкча*, *мите*, *ындыны өчүү*, *табих*, *жараат*, *тоскоол*, *сейрек*, *өткөргүч*, *аймак*, *курулмай*, *бедел*, *булак* (тике жана өтмө мааниде) *чыгым-киреше*, *түпндска*, *айыл*, *кыштак* деген эквиваленттери (б.а. лексика-семантикалык шайкеш түгөйлөрү) бар. Алар саналган терминдердин маанисин толук чагылдыра алат.

Тийиштүү компетенттүү органдар (айталык, терминком), ылайыксыз сөздү колдонуу же бир эле түшүнүктүн маанисинде бир нече маанилеш сөздөрдү чаржайыт колдоно берме «илдетине» сын көз менен мамиле кылып, терминологияны тартипке келтирүүгө тоскоолдук кылуучу мындай көрүнүштөргө жол бербөөгө тийиш. Мисалы, тажрыйбада *басма* // *басма сөз* *«печать»* маанисинде, *эстелик* – *эстеликче* *эскергич* // *эскертме* – «памятка» маанисинде; *түтангыч май* – *күйүүчү май* – «горючее масло» маанисинде; *үндөө* // *кайрылуу* – *чакырык* – «обращение» маанисинде; *талаа* – *майдан* – «поле»

(спорт термини) маанисинде; *курулуш* жана *түзүлүш* – «структура», «строительство» маанисинде; *өндүрүү* жана *өстүрүү* – «производить», «выращивать» маанисинде; *жарыктык* || *жарыктануу* || *жарыктаныш* – «освещенность» (физикалык термин) маанисинде; *өзүмдүк термелүү*–*өздүк термелүү* – «особенность колебания» маанисинде; *борбордон четтөө күчү*–*борбордон качуу күчү* – «центробежная сила» маанисинде; *нур*–*шоола* – «луч» маанисинде колдонулуп жүргөнүн учуратабыз.

Мындагы негизги кемчилик – тилде маанилеш сөздөрдүн арасында колдонулуу жана маани жагынан болгон айырмаларды эске албоо. Мисалы, *бет* жана *жүз*, *семиз* жана *майлуу*, *жаныбар* жана *айбанат*, *акысыз* жана *баасыз*, *төө* жана *нар*, *добуш*–*дабыш* жана *тыбыш*, *топурак* жана *кыртыш*, *түр* жана *түс*, *жумшоо* жана *сарптоо*, *сарп кылуу*, *ал* жана *күч* сыяктуу синонимдерди бардык учурларда эле биринин ордуна экинчисин колдоно берүүгө болбойт. Мисалы, *бетти* (жүздү» эмес) жууйт; «бетбактырбайт» деп айтылат, «жүз бактырбайт» деп айтылбайт. «Бет алды», бирок «жүз алды» эмес, *бесплатный* «акысыз», бирок *баасыз* – «бесценный» («өтө баалуу» деген мааниде), *верблюд* – *төө*, бирок *одногорбий верблюд* – *нар*, *почва* «топурак», бирок *земельный покров* – «жер кыртышы», *семиз* киши, *мал*, *эт* жөнүндө айтылат, бирок *тамакка карата* «майлуу» колдонулат. Ошондой эле, *түр* – *вид*, *түс* «масть», *расцветка*» маанисинде колдонулат.

Терминдердин кыргызча системасын түзүүдө гана эмес, аларды унификациялоодо төл сөздөрдөгү ушундай маанилик айырмалыктар сөзсүз эске алынышы зарыл.

Абстракттуу заттык жана сын атооч маанисиндеги терминдерди которууда кыргыз тилинде *-лу*, *-лык*, *-луулук* (<-луу +лык), *-гыч*, *-ма*, *-лоо* (<*с-ла*+ *-оо*) мүчөлөрүкеңири колдонула тургандыгы белгилүү. Бирок буларды зарылчылык жок болсо деле ашыра колдонуп жиберүү же катмарлаштырып колдонуу учурлары да кездешпей койбойт. Мектеп тажрыйбасында мындай чубалжыган узун сөздөрдүн туура жазылышына жетишүү бир топ оор милдеттерден. Андай сөздөр көбүнчө татаал сүйлөмдөрдүн составында учураса, сүйлөмдүн өзүн да оордоштурары белгилүү. Мисалы, *различие* деген сөз айырма, айырмалуу деп которулбай, «*айырмалуулук*» болуп которулганын да кездештиребиз. Мындай учурларда жогоруда саналып кеткен мүчөлөрдү ашыкча колдонуудан кутулуу үчүн сөз өзү конкреттүү (заттык)

маанидеги сөзбү же абстракттуу (жалпы маанидеги) сөзбү, мына ушунусуна да көңүл буруп көрүү керек. Ошону менен бирге, айрым учурда андайлар сөз тизмеги аркылуу которулса да болот. Мисалы, *со всеми удобствами*– «бардык ыңгайлуулугу бар» эмес, *бардык шарттары бар*» сыяктуу айкаштар аркылуу берилсе, котормо алдаканча жатык болмокчу. *Космическое пространство*– космостук мейкиндик» эмес, *космос мейкиндиги, космические лучи* – «космостук нурлар» эмес, *космос нурлары*, ал эми *космическое излучение* «космостук нурлануу».

Адатта бардык илим тармактары боюнча татаал айкаштардан турган терминдер өтө көп. Орус тилинде аларды өз ара байланыштыруучу тилдик каражаттар да, алардын тизмектешүү жолдору да ар түрдүүчө. Мисалы, *исторический материализм, бертолетова соль, селеноцентрическая орбита, закусочный-автомат, лесозащитная полоса, телефон-автомат, контрольно-измерительные приборы, теплоэлектроцентраль, корнеплод, ультрафиолетовый, инфракрасным лучи, болезнь Боткина, боталов проход* сыяктуу татаал терминдер түрдүүчө грамматикалык эрежелердин негизинде байланышкан сөздөрдөн түзүлгөндүгүн ушул мисалдар ачык көрсөтүп турат.

Кыргыз тилинде мындай. терминдерди которуп алууда да бири-бирине окшобогон көп түрдүү ыкмаларды учуратабыз: *тарыхый материализм, «бертолетов тузу»* эмес, *бертоле тузу, селеноцентрикалык орбита* эмес, *туурасы – борбору ай орбита*, анткени *селена* – грекче «ай», *закусочный-автомат* – «закуска автоматы» (дефиссиз жазылат), *телефон-автомат* эмес, *автомат-телефон*. Ошондой эле *член-корреспондент* – «мүчө-корреспондент» эмес, «корреспондент-мүчө», «токой коргоо тилкеси» эмес, *токой менен корголгон тилке, контролдоо-ченөө прибору* эмес, «контролдоп-ченөө аспабы», *тамыры жемиш, өтө жашыл инфра-кызыл нурлар, Боткин оорусу, ботал өткөөлү ж.б.*

Демек, мындай татаал тизмектүү терминдерди банланыш ыктары боюнча топтоштуруп, аларды которуу маселесин иретке салуу зарыл. Болгондо да, биринчиден, татаал тизмекти бүтүндөй которуу мүмкүнчүлүгү барбы (*корнеплод* – «тамыры жемиш», *ультрафиолетовый* – «өтө жашыл»).

Экинчиден, татаал айкаштардын составдык бөлүктөрү бири-бири менен байланыштыргыч мүчөлөрдүн жардамы аркылуу тутумдашса,

аларды кыргызча кандай грамматикалык жана жазуу каражаттары менен берүү жөндүү?

Мисалы, байланыштыргыч мүчөлөр, дефис, аныктоочтук айкаш ж.б. эрежелердин кайсынысын колдонуу көбүнчө ылайыктуу?

Үчүнчүдөн, сөздөрдүн алгачкы негиздери которулбаса, алардын алгачкы заттык негиздерин таап берүү жолдору (мисалы, *бертолева соль* – «бертоле тузу», *нобелевская премия* – «Нобель сыйлыгы» сыяктуу учурлар) .

Орус тилинде да кээ бир илим тармактарына тиешелүү эл аралык терминологиялык стандарттуу номенклатуралар өзгөртүүсүз колдонулат. Демек, алардын негиздери кыргызча тилибиздин морфологиялык каражаттары менен жабдылып, өзгөрүүсүз сакталышы зарыл (*хлор, фтор, гумус, натрий, кальций, азот, атом, протон, нейтрон, нейтрино, фитонцид, нуклон, кулон, си, бимольж. б.*) .

Бирок тажрыйбада приставкалар менен айкалышкан орус интернационалдык терминдер, ошондой эле чет тилдерден өздөштүрүлгөн *анти-, ультра-*сыяктуу элементтер менен келүүчү терминдерди да кабыл алууда бирдей принциптердин жоктугу байкалат: орус тилиндеги *группа* – «топ», «группа»; *подгруппа* – «кичине группа» жана «майда группа» болуп которулуп жүрөт, *ультрафиолетовый* – «өтө жашыл», бирок *ультрамарин, антитела, антагонист* деген терминдер котормосуз, өз калыбынча алынып жүрөт.

Ар түрдүү энчилүү аттарга байланыштуу этноним, топоним, гидроним, ороним жана антропонимдерден түзүлгөн атоолор да айрым илим тармактарында терминдик мааниде колдонулат. Мисалы, *нубиец* жана *нубийский язык, бантоидные племена, заволжская степь, подмосковье, харьковчанин, туляк, забайкальская породасыяктуу* түзүлүштөгү сөздөрдү кыргызчалатууга да белгилүү бир өбөлгөгө, негизделген принциптердин жетекчиликке алынышы зарыл. Анткени кыргыз тилинин ички грамматикалык каражаттарын пайдаланып, мындай түзүлүштөгү сөздөрдү жасоо мүмкүнчүлүгү толук эсепке алынышы керек же которбой ошол боюнча калтыруу жагы бирдей принциптердин негизинде чечилиши керек. Мында деле негизги талап татаал айкаштын аныктооч компонентинин атооч формасын табуу зарыл. Ошондо *нубийский язык* – «нубия тили», *бантоидные племена* – «банту уруулары», *харьковчанин* – «харьковдук», *туляк* – «тулалык», *подмосковье* – *Москванын жаны болуп* которулуп, *Заволжье, Забайкалье* которулбай алынышы керек.

Кыргыз улуттук терминологиясын түзүү, калыптандырууда орус тилинин ролу

Тилдердин объективдүү жашоосундагы негизги өзгөчөлүк – алардын эң алды менен өз ички закон ченемдеринин чегинде жашашы, анын коомдук турмуштун, айлана-чөйрөнүн, ички жана сырткы катнаштардын таасирине жараша нук алып өркүндөшү.

Муну дүйнө жүзүндөгү ири тилдердин (алардын арасында орус тилинин да) тарыхынан байкоого болот. Орус тилинде 18-кылымдын башынан (өзгөчө Петр I нин заманынан) тартып, Батыш Европа өлкөлөрүнүн таасири күчөп, өнөр жай, экономика, саясий жана маданий турмушуна байланыштуу жүздөгөн жаңы түшүнүктөр, алардын атоолору болгон терминдер пайда болгон. Алар кийинчерээк ошол түшүнүктөрдүн бирден-бир номинацияларына (атоолоруна) айланган. Айтылган пикирдин толук чындыгын төмөнкү мисалдар төп далилдей алат: *дефект, дефектний акт, дефектолог, дефектология; метод, методика, методический, методология; локальный, локализовать, локатор; ревизия, ревизовать, ревизор, ревизионизм; визирь, визуальный; дктив, активный, активист, активация, активность, активизировать* ж.б. Мындай сөздөр орус тилинин өзүндө ошол эле түшүнүктөрдү берүүчү толук шайкеш маанилүү сөздөрдүн болгондугуна карабай сиңип кеткен. Ал тургай, орус тилиндеги сөздүктөрдүн словниктеринде «а» тамгасы менен башталган саналуу гана (*ахать, аукать, авось, ай, ага*) деген бир нече эле төл сөз бар, калгандары бүтүндөй башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр (мисалы, алардын жалпы саны «Орусча-кыргызча сөздүк» (М., 1957-ж.) боюнча 15000ге жакын) .

Кыргыз тили Советтер Союзундагы бир топ тилдердей, жаш жазмалуу тилдердин тобуна кирет. Бирок аны менен тектеш татар, азербайжан, өзбек, түрк (Турциядагы түрктөр) ж.б. тилдер эски жазма традициялуу тилдер.

Ошолордун ичинен, мисалы, азербайжан, өзбек тилдеринде (алардын белгилүү тилчи-илимпоздорунун санагы боюнча) жеке эле терминологиясы эмес, жалпы бейтарап лексикасынын 40–50% араб-иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турат. Бул абал алардын узакка созулган тарыхый өнүгүшү калкы араб, иран тилдеринде сүйлөгөн өлкөлөр менен саясий, адабий, маданий жана экономикалык өз ара катнаш, таасирдин натыйжасында түзүлгөн. Ал өздөштүрүүлөр

чет элдик тегине карабай аталган тилдерге терең сиңип, толук баалуу өз сөздөрү болуп кеткен.

Кыргыз тилинин жазма адабий тилге айлануу, ал тепкичке көтөрүлүү тагдыры өзгөчө кырдаалда калыпталды: орус маданияты кыргыз турмушуна туш тараптан жайылып, ал дармансыз өсүмдөргө жаңыны жараткыч таасири менен дем, күч киргизди. Натыйжада орус тили аркылуу кыргыз тилине түрдүү каналдар менен (адабият, котормо, басма сөз, экономикалык жана маданий байланыш, түздөнтүз өз ара катнаштын натыйжасында оозеки таасир) көптөгөн сөздөр, тушүнүктөр келип кирди.

Болгондо да, бул жагымдуу таасир кече-бүгүн эле башталган жок. Ал байланыштын күчөгөнү, өнөкөт салтка айланган тарыхы жарым кылымдан ашты. Анын натыйжасында эне тилдин сөз байлыгы арбыды, оозеки тилибиз өнүккөн, өрүшү кенен, мүмкүнчүлүгү чексиз, адабий, жазма тилге айланды, анын стилдик салаалары пайда болду (көркөм адабий, публицистика, иш кагаздарынын, илимдин ж.б.).

Ушул процессте, жогоруда белгиленгендей, жаңы атоолордун бирден бир сөздүк паспорту болгой эл аралык лексикадан кирген сөздөр, накта орус сөздөрү, түшүнүктөрдүн жаңы калькалары, жанданган сөз жасоо ыкмаларынын жемиши болгон атайын маанидеги көптөгөн туунду сөздөр, терминге айланган төл сөздөрдүн жаңы сапаттарын тилибиздин зор табылгаларынан десек болот.

Орус жана кыргыз тилдеринин өз ара карым-катнаш, таасиринин башаты эки элдин мындан бир кылым мурда башталган чарбалык, соода, киинчерээк маданий байланыштарынын натыйжасында нук ала баштаган.

Кандай гана тил болбосун, ал экинчи бир тилдин таасирин өзүнүн эрежелерине баш ийдирип, алардын чегинде өздөштүрө тургандыгы белгилүү. Демек, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр да кыргыз тилинин эрежелерине баш ийет.

Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин орус тилинен кирген сөздөрдүн айрымдары орус-кыргыз карым-катнаштарынын официалдуу башталышынан алда канча мурда эле кыргыз тилине тектеш башка түрк тилдери (татар тили) аркылуу да өздөштүрүлүшү мүмкүн (*ирет, чыт, чиркөө, чомун ж.б.*)¹

¹ Буларга окшош өздөштүрүүлөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө дуушарланышы жөнүндө К. К. Юдахиндин рецензияларынын биринде: «случай обращения русского «у» в виде «о» или «ө»: сот<суд, догоо<дуга, бөлкө<булка, бөтөлкө<бутылка и некот. др. фонетическими закономерностями этого объяснить нельзя.

Демек, бардык эле лексикалык өздөштүрүүлөрдү эки тилдин тике карым-катнашынын натыйжасы деп эсептөө туура эмес.

Айталык, кыргыз тилинде түпкү теги боюнча араб жана иран тилдерине тиешелүү кыйла сөздөр бар: *эсеп, маданият, китеп, молдо, мугалим, аалам, чарбак, бак* ж.б. Мындай сөздөрдүн түпкү теги, ал эмес этимологиясы жөнүндө да так пикир айтууга болот. Алардын кыргызчаланышынын тыбыштык себептерин дагы түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк бар. Бирок тиги же бу сөздүн качан, эмнеге байланыштуу пайда болуп, өздөштүрүлгөндүгүн ачуу мүмкүн эмес. Анткени тиги же бу сөз катышкан кыргыз тексттери революцияга чейин жокко эсе болгон. Болсо да тиги же бу сөз ал тексттен учурай бербейт. Анын үстүнө, белгилүү сөз айрым бир автордун кол жазмасында биринчи учурайбы, ал оозеки жана жазма тилдин калыптанып калган салтын туурап, ошону кайталап жатабы? Мындай планда революцияга чейин кыргыздарга белгилүү болгон же аларга тиешелүү деп эсептелген бирди-жарым кол жазмалар илимий изилдөө элегинен өткөрүлө элек. Ошондуктан орус тилинен кирген бир топ өздөштүрүүлөр жөнүндө да алар түздөн-түз карым-катнаштын туундусубу же коңшулаш элдердин тилдери аркылуу кирдиби? Бул маселеге да азырынча бирдей, бир кылка жооп болушу мүмкүн эмес.

Ал эми орус тилинен кирген өздөштүрүүлөрдүн хронологиялык чеги болсо салт болуп калган илимий көз карашта Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жанаандан кийинки болуп, эки мезгилге бөлүнүп жүрөт¹.

Октябрь революциясына чейинки кыргыздардын орустар менен түздөн-түз байланышы адегенде чектелүү гана коомдук чөйрөдө жүрүп (орус саякатчылары менен, кездешип калуу, падыша администрациясынын өкүлдөрүнө кайрылууга байланыштуу кагаз жүзүндө жана о.озеки катнаштар, орус келгиндери отурукташып, орун ала баштагандан тартып оозеки катнаштар), бара-бара өз ара катнаштын чеги кеңийт.

¹ Случай опосредствованных заимствований, например, ирет, чиркөө – эти русские ио происхождению слова вошли в киргизский, казахский языки опосредствованно, через татарский. Ведь, например чиркөө никак нельзя на киргизской почве считать закономерным фонетическим соответствием русского «церковь» – деп белгиленген. (Б.О.Орузбаеванын «Словообразование в киргизском языке» деген докторлук диссертациясы боюнча официалдуу оппонент катары сүйлөгөн сөзүнөн. Казак ССР илимдер академиясынын Тил илими институтунун Окумуштуулар Советинин 4.12.1964-ж. заседаниесинин стенограммасы, 5-бет).

¹ Караңыз: Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, 231–240-беттер; Б. О. Орузбаева, Словообразование в киргизском 283-беттер; Могучий фактор национально-языкового развития, 79-96-беттер.

Кокон хандыгынын эзүүсүндө калгандык, кыргыз жергесинин жаратылыш өзгөчөлүктөрү, феодалдык-патриархалдык чарба жүргүзүү ыкмаларынын жармачтыгы, эне тилге негизделген жазманын жоктугунан калайыктын бүтүндөй караңгылыгына байланыштуу алыстагы өлкөлөр тургай, ирегелеш элдер менен байланыштын чегинин кеңейишине ыңгайлуу кырдаал боло алган эмес. Мындай кырдаал Россия мамлекетин көздөй ыктап, акырындап анын курамына ыктыярдуу кошулуудан кийин өзгөрөт. Россияга кошулуу кыргыз коомунун экономикасына жаңы күч киргизип, чарбанын жаңы салааларын, аларды жүргүзүүгө байланыштуу түшүнүктөрдү туудурат. Кыргыз эмгекчилери менен орус пролетариатынын тыгыз байланышына негиз салынып, алардын аң-сезиминин таптык ойгонушуна шарт түзүлө баштайт. Ошентип, Кыргызстандын өз ыктыяры менен Россияга кошулушу эң башынан эле, прогрессивдүү көрүнүш болуп, кыргыздардын келечек тагдыры үчүн жагымдуу роль ойноду.

Өз ара таасирдин натыйжасында тилдик өздөштүрүүлөргө шарт түзүлдү. Алар мамлекеттик башкарууга (*болуш-волость*, *ойоз-уезд* жана *уездный начальник*, *ыстарчын* < старшина, *бесир* < *списарь*, *сот-суд*, *судья*, *мөмөштүк* \| *бөмөштүк* < помощник уездного начальника, *бекет*, *бекетчи* < пикет, *түрмө* < тюрьма ж.б.); чарбанын жаңы түрлөрүнө – отурукташуу, дыйканчылык, үй-тиричилигине байланыштуу (*каамыт* < хамут, *можу-божу-вожки*, *соко* < соха, *саржан* < сажень, *баселке* < поселок, *бадыбот* < подвода); соода-сатык, товар алмашууга байланыштуу (*бөлкө* < булка, *бөтөлкө* < бутылка, *сөлкөбай* < целковый, *чыт* < ситец, *сатин*, *самоор* < самовар, *керебет* < кровать, *үстөл* < стол, *ашмүшкө* < восьмушка, *тырайке* < трико) жаңы сөздөр пайда болуп, алар кыргыз тилинин тыбыштык эрежелерине баш ийдирилип өздөштүрүлө баштаган.

Кыргыз адабий тилинин тез темп менен өркүндөп, анын коомдук милдетинин кеңейишине өбөлгө болгон негизги шарттардын бири – кыргыз элинин СССР мамлекетинин чегинде чыныгы саясий укукка ээ болуп, анын маданий жана экономикалык гүлдөшүнө өтө ыңгайлуу шарттардын тузулушу.

Бул абалды ого бетер бекемдеген шарттардын бири – биздин өлкөдөгү элдердин бузулбас достугу жана анын натыйжасында кеңири кулач жайган тил аралык байланыштар. Тил аралык байланыштардын туундусу – эң алды менен лексикалык өздөштүрүп алуулар. Советтик чындыкта кыргыз тилине кирген лексикалык өздөштүрүүлөрдүн

ичинен орус тилинен же ал аркылуу алынган сөздөрдүн саны жагынан мурдагы өткөн мезгилдердеги өздөштүрүүлөргө караганда өтө эле арбындык кылат. Мындай абал СССРдеги орус эмес башка тилдердин бардыгы боюнча деле ошондой. Анткени орус тили биздин өлкөдө бардык элдер үчүн жаңы түшүнүктөрдү чечмелеп түшүнүүнүн эң ыңгайлуу булагы, турмушта болуп жаткан жаңылыктарды өздөштүрүүнүн негизги булактарынын бири болуп калды.

Орус тилинин таасири менен революцияга чейин эле жогоруда саналгандай тике (сөзмө-сөз) өздөштүрүүлөрдөн башка, жаңы түшүнүктөрдү тилдин өз ресурстарынын эсебинен жасоо ыкмасынын натыйжасы катары да жаңы сөздөр пайда болгон. Мисалы, орус тилиндеги токойду коргоочу маанисиндеги «лесник», «лесничий» – *токойчу*, токой кесип алуу укугун берүүгө байланыштуу *белет*, *белетчи* (<билет) жол катнашына байланыштуу *бекет*, *бекетчи* сыяктуу сөздөр пайда болгон. Ушундай эле жол менен *чен* жана *ченчи* («землемер») деген сөздөр жаралган. Ошентип, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин эрежелерине баш ийдирилип, төл сөздөрдөн да эле жаңы маанидеги туунду сөздөрдү жасоо үчүн да негиз болууга толук жарамдуу каражаттардан боло баштаган. Революцияга чейинки орус тилинен кирген өздөштүрүүлөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – алардын көбүнө конкреттүү предметтик – атоо объектилерине байланыштуу сөздөрдөн экендиги. Ал эми өздөштүрүүлөрдүн көп маанилүүлүгү жана алардын бардык семантикалык түрлөрүнүн толук көлөмдө өздөштүрүлүшү көбүнчө жазма тил (котормо ишине жана анын зарылчылыгына байланыштуу ишке ашырыла тургандыгы белгилүү) пайда болгондон кийин келип чыгуучу көрүнүштөрдөн.

Мына ошентип, орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин эле кыргыз тилинин баюу, өркүндөө булагынын бирине айлануусуна негиз салынып калган эле. Бул өбөлгөлөр революциядан кийин дагы жаңы факторлор менен толукталып, тилибиздин лексикалык байышы негизделген ыкмалар өтө жанданды..

Бул фактылар академик В. В. Виноградовдун «Орус тилинин коңшулаш тилдерге революцияга чейинки таасири менен анын азыркы мезгилдеги СССР элдеринин тилдерине тийгизген таасиринин арасында терең, принципиалдуу айырма бар»¹ деген пикирин дагы бир жолу ырастайт.

¹ В. В. Виноградов. Великий русский язык, М., 1945, 165–166-беттер.

Орус тили адамзат иштеп чыккан дүйнөлүк маданий жана илим негиздеринен кабардар болууга кыргыздарга мүмкүндүк түздү. Орус тили жаңы, революциячыл идеялар, көз караштар, техника жаңылыктары менен таанышууга өткөөл болуп бере алды. Мунун бардыгы анын улут аралык катнаш куралынын бирден бир каражатына айлангандыгына байланыштуу. Эмне үчүн орус тилине башка көптөгөн тилдердин арасынан ушундай роль тиешелүү? Анткени, революциядан кийин түзүлгөн жаңы коомдук мамилелердин шартында орус пролетариатынын экономикалык жана өндүрүш маселелериндеги жетекчи ролу, саясий жана тарыхый-революциялык өбөлгөлөр жана салттар, ошондой эле орус тилинин өзүнүн жогорку өркүндөө деңгээли менен түшүндүрүлөт¹. Ошондуктан да орус тили биздин өлкөдө СССРдеги көптөгөн тилдер менен ар тараптуу карым-катнаштагы тилдердин бирден бири².

Орус жана кыргыз тилдеринин карым-катнашы өтө эле ар тараптуу, терең жана түрдүүчө мүнөздө экендиги көбүнчө лексикадан байкалат. Бул абал лексиканын тилдин тыбыштык жана грамматикалык түзүлүштөрүнө караганда өз ара катнаш таасирге өзгөчө көбүрөөк дуушарланарын күбөлөйт.

Болгондо да, өздөштүрүү темпи, ыкмалары жана семантикалык топтоштурулуш жагдайы боюнча революцияга чейинки жана андан кийинки өздөштүрүүлөр бир кылка эмес.

Лениндик улут саясатынын турмушка ашырылышынын натыйжасында кыргыздар жаңы типтеги улутка – социалисттик улутка айланды, өзүнчө улуттук-мамлекеттик статусуна ээ болду. Кыргыз тили улуттук, мамлекеттик тилге айланып, жалпы элдик оозеки тилдин негизинде улуттук жазма-адабий тил калыптана баштады. Революциядан кийинки тилдик карым-катнаштын туундусу болгон өздөштүрүүлөр күндөлүк тиричиликке байланыштуу түшүнүктөрдүн чегинен чыгып, рухий муктаждыктарга, түшүнүктөргө байланыштуу, кандайдыр өлчөмдө билим, атайын даярдыкты талап кылуучу чыгармачылык, өндүрүштүк машыгуу, шаймандарды ишке келтирүүнү талап кылуучу жөндөмдүүлүккө байланыштуу боло баштагандыгын көрөбүз.

¹ Караныз: З. Н. Люстрова, Л. И. Скворцов, В. Я. Дерягин. Беседа о русском слове. Из-во «Знание», М., 1976, 139-бет.

² Ю. Д. Дешериев. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Из-во «Наука», М., 1966, 132-бет.

Кыргыз тилинин лексикасынын ар тараптуу баюусуна өбөлгө шарттар пайда болду. Алар экономика жана маданияттагы ири кайра жаралуулар жана жетишкендиктер; жалпы улуттук жазуунун түзүлүп, анын коомдук милдетинин кеңейиши; кыргыздардын улуттук сезимдеринин өркүндөп, орус тилин, маданиятын үйрөнүп, өздөштүрүүгө дилгирликтин жогорулашы; орус тилинен же ал аркылуу марксизм-ленинизм классиктеринин, дүйнөлүк адабият кенчтеринин үлгүлөрүн, орус классикалык жана совет адабиятынын белгилүү чыгармаларын кыргызчалатууга байланыштуу котормо тажрыйбасынын кенен кулач жайышы, коомдук жана табият-техникалык илим тармактарынын пайда болуп, кулач жайышы, улуттук искусствонун өркүндөп, анын жаңы салааларынын пайда болушу (балет, театр өнөрү), улуттук адабияттын гүлдөп, анын жаңы жанрларынын пайда болушуна (роман, повесть, драматургия) байланыштуу кыргыз тилинин лексикасынын байышына да ар тараптуу шарттар түзүлдү. Жогоруда белгиленгендей, тилдердин лексикасындагы башка тилдерден кирген өздөштүрүүлөр тиги же бу доорду мүнөздөп, анын бир нече же белгилүү бир тил менен болгон катнашын күбөлөйт.

Ал эми биздин өлкөдөгү тилдердин өнүккөн социализм доорундагы карым-катнаштарына көз жүгүртө турган болсок, бул процесс доордун өзгөчөлүгүн өтө эле бараандуу чагылдырып жатат.

Тилдин өтө эле өзгөрүлүп турма салааларынан (лингвистикалык терминология боюнча деңгээлдеринен) болгон лексика өзгөчө совет мезгилинде улуттук тилдердин бардыгында тең, анын ичинде кыргыз тилинде да көп өзгөрүүгө учурады. Болгондо да, ал эбегейсиз байыды. Бул болсо лексиканын коомдо болуп турган чарбалык, өндүрүштүк жана маданий жылыштарга байланыштуу ал өзгөрүүлөрдү ошол замат тилдик каражаттар (сөз – атоолор) менен фиксацияланышын улам туулат.

Лексика турмуштагы жаңылыктарды (түшүнүк, атоо, предмет ж.б.) ошол замат же даяр өздөштүрүү менен атап, же тилдин ички сөз жасоо каражаттарын колдонуп, жаңы сөз жасоо аркылуу ишке ашырат (морфологиялык каражаттарды өздөштүрүлгөн сөздөрдүн уңгуларына улап, тил жана өздөштүрүлгөн сөздөр айкаштырып жана сөз жасалат же сөз өз калыбынча алгачкы булагындагыдай кабыл алынат).

Ошентип, лексикалык өздөштүрүүлөр улут аралык маданий, экономикалык карым-катнашты түздөн-түз чагылдырат. Ал

байланыштар маданий жана техникалык деңгээл жогору өркүндөгөн абалда болсо, ого бегер күчөй тургандыгы белгилүү.

Башка тилдерден лексикалык өздөштүрүүлөр жана алардын ыкмаларына өздөштүрүп алуучу тилдин бардык өкүлдөрү (котормочулар, журналисттер, тилчи-адистер) бирдей мамиле кылбашы мүмкүн. Ошондой кырдаалда ар түрдүү ыкмаларды (сөзсүз эле төл сөз менен которуу же сөздөрдүн жасалма моделдерин ойлоп табуу аракетин ж.б.) изденүү башталат. Мындай аракеттердин натыйжасы катары түрк тилдеринин айрымдарынын тарыхында 1920–1930-жылдары байкалган туристтик (өздөштүрүүлөрдү сөзсүз эне тилдин каражаттары менен берүү далалаты) көрүнүштөрдү атоого болот.

Бирок тиги же бу тилде жаңы түшүнүк жок болсо, анын атоосу да болбогондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошондуктан тиги же бу түшүнүктү атоо максатында жаңы сөздү эне тилдин ресурстарынан гана издөө дайыма каалагандай натыйжага алып келбейт. Анткени тилде ар кандай жөндүү, жүйөөлүү, шартталган жаңылыктар гана анын керектүү, зарыл каражаттарына айлана алат. Ал эми пикир алышуу, ойду түшүндүрүү, түшүнүктү атоо максатына жооп бере албаган көрүнүштөр эч убакта тилдин лексикасынан туруктуу орун алып тилдик каражатка айлана албайт.

Орус тилинин жазма адабий тилге тийгизген таасири тарых баарктарынан көрсөк, адабий тилибиздин алгачкы телчий баштаган мезгилдеринде эле башталган экен. Мисалы, 1928-жылы «Эркинституттоо» газетасынын 22-майдагы санындагы 8 кыскача макалада (б. а. 571 сөздөн турган текстте) эле 28 орус тили же ал аркылуу кирген сөз учурайт: *болуш, комсомол, кантон, комитет, партия, союз, апрель, район, кеңселар, керебет, кружок, актив, школа, мандат, концерт, Фрунзе*¹ ж.б. 1928-жылдын 16-августундагы «Кызыл Кыргызстан» газетасындагы 1038 сөздөн турган текстте 35 орусча сөз,

¹ Совет бийлигинин алгачкы жылдарында (20-жылдардын ортосунан 30-жылдардын ортосуна чейин) кыргыз орфографиясынын ошол кездеги эрежелерине ылайык орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр тыбыштык принципке негизделип, кыргыз тилинин айтылыш эрежелерине ылайыкташтырылып жазылган: qalqoz (колхоз эмес), kemunus (коммунист эмес), partija (partija эмес), чиркөө (церковь эмес), орус (русский эмес), чомун (вёмную эмес), чөгүн (чугунка эмес), мискей (миска эмес), сөлкөбай (целковый эмес), ашмушке (восмушка эмес), бөлкө (булка эмес), бөтөлкө (бутылка эмес), керебет (кровать эмес), самоор (самовар эмес), чана (сани эмес) ж.б.

Булардын айрымдары азыркы орфография эрежелеринде да эзелтен орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр катары тыбыштык принципке баш ийдирилип жазыла берет: керебет, самоор, бөтөлкө, бөлкө, чиркөө, орус, чөгүн, чана, ирет, чыт, сөлкөбай, чомун, чос, батинке, тамеки ж.б.

1929-жылкы «Кызыл Кыргызстандын» № 104-санында 1685 сөздөн турган текстте 55 орусча сөз жүрөт, ошол эле газетанын 1929-жылы чыккан № 155-санында 1984 сөздөн турган текстте 65 орусча сөз кездешет. 1932-жылкы «Чабуул» журналынын № 1-2-санында *пролетарчыл, ассоциация, республика, конференция, доклад, коммунист, большевик, партия, индустрия, социалчыл, колхоз, совхоз, октябрь, феодалчылык, идеология, идея, метод, теория, либерализм, этап, пленум, революция, шовинист, искусство, экскурсия, секретарь, штат*¹ сыяктуу орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн жаңы сөздөр бар. Бул цифраларды кийинки кездеги маалыматтар менен салыштырсак, өздөштүрүүлөрдүн саны уламдан-улам арбып отургандыгы байкалат. Мисалы, «Советтик Кыргызстандын» 1962-жылдагы бир санынан алынган 1000 сөздөн турган текстте орусчадан өздөштүрүлгөн 62 сөз учураса, 1973-жылдагы бир номердеги 1000 сөздөн турган текстте 115 өздөштүрүлгөн сөз учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, учурдагы оригинал жана котормо окуу китептеринде анча-мынча гана оош-кыйыштарын эсептебегенде, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн салыштырма көлөмү мурдагыдан анча айырмаланбайт. Демек, орус тилинен же ал аркылуу даяр сөздөр кабыл алуу жалаң гана которо албагандыктан эмес, көбүнчө эреже катары алардын жаңы түшүнүктөрдүн атоолору болгондугу жана эне тилибизде семантикалык шайкеш түгөйлөрүнүн жоктугу менен түшүндүрүлөт.

Мындай болгондон кийин, тилге тийген сырткы таасир, өздөштүрүү, анын орундуу же орунсуз арбыгандыгы эң алды менен учурдун өзгөчөлүгүнө, андагы чечүүчү жана жетекчи күчкө – таасирге тыгыз байланыштуу. Бул жагынан орус тилинин тарыхый ролу анын Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин СССР элдеринин тилдерине тийгизген таасири менен, анын эл аралык катнаш, пикир алмашуунун тилине (язык межнационального общения) айланышы менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилинин лексикасы эң алды менен тике өздөштүрүүлөрдүн эсебинен байыды. Алар жогоруда көрсөтүлгөндөй, турмуш-тиричилик буюмдарынын атоолору гана болбостон, коомдук турмуштун башка тармактарына да тиешелүү сөздөр эле. Алардын айрым бир семантикалык топторун санап көрөлү.

¹ Саналган сөздөрдүн жазылышы азыркы кыргыз орфографиясынын нормаларына келтирилип берилди

Турмуш-тиричилик буюмдарынын, кийим-кечек, жасалга ж.б. аттары: *стол, парта, пресс, телефон, радио, батинке, майка, лента, карандаш* (айтышында карындаш), *альбом, кофта, пальто, костюм, тарелка* (айтылышында далиңке, талиңке), *кастрюля, одеяло* (адыял) ж.б.

Тамак-аш, азык-түлүк аттары: *котлета, фарш, обед, манная, конфета, томат, колбаса, гуляш, борщ, сыр, крахмал, компот, меню, голубцы, капуста, помидор, булочка, батон, печенье, пряник, торт, пирожок* ж.б.

Турак-жай, аны курууга байланыштуу атоолор: *стропила, чос* (тёс), *рама, комната* (жана бөлмө), *кухня, лом, пол, подпол, погреб, кирпич, кладовка* ж.б.

Айыл-чарба тармагына байланыштуу сөздөр: *трактор, сеялка, комбайн, гибрид, канал, кенаф, эспарцет, огород, пар.*

Кездемелердин аттары: *сатин, трико, крепдешин, крепжоржет, саржа, драп, бостон, штапель, капрон, нейлон, марли, батист, кристалон, кремплин.*

Календарлык ай аттары: *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.*

Коомдук-саясий түшүнүктөрдүн аттары: *колхоз, бригада, звено, коллектив, актив, съезд, конференция, пленум, агитатор, лектор, лекция, партия, комсомол, марксист, материя, студент, училище, университет, институт, революция, демократия, социализм, коммунизм, феодализм, империализм, прогресс, фаза, стипендия командировка, уполномоченный, процесс* ж.б.

Илим-техника тармактарына тиешелүү терминдер: *пресс, экскаватор, кран, космос, галактика, аэростат, сатира, акустика, сингармонизм, философия, символизм, спутник, рахит, рак, проза, поэзия, пьеса, драма, трагедия, симфония, прозаик, орбита, океан, музыка, миф, норма, механизм, маяк, венера, электрон, ватт, вольт, линия, тундра, тропик, арктика, металл, рубин, сталактит, нефрит, яшма, мезозой, кайнозой* ж.б.

Транспорт куралдары жана ага байланыштуу түшүнүктөрдүн аттары: *паровоз, автобус, машина, троллейбус, трамвай, пароход, электровоз, теплоход, самолет, вертолет, планер, планеризм, пилот, машинист, шофер, резина, капитан, космонавт, аэронавт* ж.б.

Флора жаңа фаунага (өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсүнө) байланыштуу аттар: *пингвин, аквариум, кит, акула, бегемот,*

крокодил, питон, акация, агробиология, жираф, сирень, самшит, пальма, лиана, папоротник, джунгли ж.б.

Бул тизмени дагы майда семантикалык (тематикалык) топторго бөлүштүрүп улантууга болор эле. Бирок саналган мисалдар орус тилинен тике өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ар тараптуу тематикага байланыштуу экендигин ачып күбөлөйт. Ошону менен бирге тике өздөштүрүүлөрдүн кыргыз адабий тилинде төл сөздөрдөй эле кеңири масштабда колдонулуп жаткандыгын өзгөчө белгилеп кетишибиз керек.

Ал эми кыргыз жазма адабий тили жөнүндө болсо, анын Улуу Октябрь революциясынан кийин гана калыптана баштагандыгын дагы бир жолу белгилеп кетүүгө туура келет. Анын коомдук пикир алмашуу, катнаш куралынын каражаты катары кеңири масштабда кулач жайышы, орто жана жогорку окуу жайларында окутуу, билим берүү тилине айланышы, маданий-агартуу мекемелеринин иш жүргүзүү тилине айланышы, басма ишинин жолго коюлуп, кеңири кулач жайышы, көркөм чыгармачылыктын гүлдөшү, эне тилдин администрациялык-иш жүргүзүү куралына айланышы, радио жана телеберүүлөрдүн алып барылышы, адабий тилдин калыптанып, уламдан-улам өрүш алуусун шарттады.

Бирок кыргыз адабий тилинин колдонулуу масштабынын кеңейишин жалаң гана өздөштүрүүлөр шарттаган экен деп түшүнүүгө болбойт.

Өздөштүрүүлөр сөзсүз тилдин ой-пикирди түшүндүрүү мүмкүнчүлүктөрүн арттырды. Ал кырдаал эне тилинөзүнүн ички лексика-грамматикалык жана стилдик мүмкүнчүлүктөрү менен айкалышып, жаңы доордо пайда болгон эң татаал илимий түшүнүктөрдү, көркөм чыгармачылыкта эң кылдат ньюанстарды бере алуучу каражатка айлантты.

Ошондуктан совет доорунда кыргыздар да өз эне тилинде марксизм-ленинизм классиктеринин гениалдуу чыгармаларын, дүйнөлүк жана орус адабиятынын үлгүлөрүн окуй алууга жетишти.

Кыргыз эне тилинде профессионал көркөм адабият жана искусство калыптанды. Кыргызча илим тармактарына негиз салынып, өркүндөп, илимий адабияттар пайда болду (тил илими, тарых жана философия, педагогика, биология жана химия, география жана айыл чарба илимдеринин тармактары, популярдуу медицина ж.б.), кыргыз тили орто жана жогорку окуу жайларында окутуунун тилине айланды¹. Кыргыз тили улуттук публицистиканын тилине айланды².

¹ Кыргызстандагы 1-740 жалпы билим берүүчү мектептин 10-65и кыргыз мектептери. Кыргызстанда мектеп окуучуларынын саны 866, 4 миң (1980-ж.)

² Кыргызстанда жылына ондогон китептер, эне тилибизде 4 республикалык, 4 областтык, 39 райондук газета, 7 журнал чыгат (1980-ж.)

Адабий тилдин оозеки формасы кеңири өрүш алды, республикадагы 7 театрдын үчөө кыргызча, 23 элдик театр бар. Кыргызстан борбордук радиосу суткасына 18 саат кыргызча кабарлайт. Ошондой эле республикалык жана областтык радио жана телеберүүлөрдүн программаларынын жарымы кыргызча жүргүзүлөт.

Кыргыз тилинде оратордук искусство өнүктү, ар түрдүү тематикадагы жана максаттагы докладдар, лекциялар, билдирүүлөр жана баяндамалар жасалат.

Эне тилдин ушундай ар тараптуу, саясий жана илимий маданият жагынан маанилүү коомдук милдет аткаруу куралына айланышы анын жогоруда көрсөтүлгөндөй жаңы түшүнүктөрдүн атоолору менен толукталышына байланыштуу.

Ошондуктан кыргыз адабий тилинин лексикасынын баюу жолундагы мындай нуктарды айтууга болот:

Адабий тил адеп; калыптана баштаганда эле оозеки тилдин лексикалык корун толук камтыган.

Адабий тилдин лексикасы башка тилдерден өздөштүрүүлөрдүн эсебинен толукталып, алардын ичинде орус тили жогоруда көрсөтүлгөн кырдаалдарга байланыштуу баюунун негизги булагына айланды.

Кыргыз жазма адабий тилинин калыптана баштоо мезгилинде: ага белгилүү өлчөмдө мурда жазма салттуу тектеш тилдер (өзбек, татар, казак) таасир тийгизет. Натыйжада ошол тилдер аркылуу (болгондо да, жазма булактардан) араб-иран тилдериней оошкон терминдер кабыл алынат: *ымтыкан* («экзамен» маанисинде), *зияли* («интеллигент» маанисинде), *мыйзам* («закон» маанисинде), *насият* («агитация» маанисинде), *имла* («орфография», «эреже» маанисинде), *ынкылап* («революция» маанисинде), *куруят* («эркиндик» маанисинде), *үтүр* («запятая» маанисинде). Булардын айрымдары гана кийинчерээк адабий тилге сиңип, анын толук баалуу каражаттарына айланып кетти. Ал эми көпчүлүгү сиңе алган жок. Ошондуктан алар интернационалдык сөздөр менен алмаштырылды: *экзамен*, *интеллигент*, *закон*, *агитация*, *орфография*, *революция*, *эркиндик*.

Мындай алмаштырууну шарттаган социалдык өбөлгөлөр – Улуу Октябрь социалисттик революциясы жеңип, Совет бийлиги орногондон кийин кыргыз жергесиндеги маданий-экономикалык турмуш түп-тамырынан бери өзгөрдү. Жаңы коомдук мамилелер, башкаруу аппараты түзүлүп, аларга байланыштуу көптөгөн түшүнүктөр туулду. Аларды тилдик каражаттар менен атоо үчүн тилдин ички

мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылат: төл сөздөр жаңы мааниде колдонула баштайт (натыйжада сөздүн мааниси кеңейип, өтмө мааниси пайда болот); төл сөздөрдүн негизинде сөз жасоочу каражаттардын жардамы менен жаңы сөздөр жасалат (б. а. сөз морфологиялык ыкма менен жасалат).

Мында сөз жасоо каражаттары – сөздүн негизи да кыргыз тилинин өзүнүн ички ресурстарынан болгону менен, мындай процессти, тиги же бу конкреттүү түшүнүктү, маанини берүүчү сөздүн пайда болушуна сырткы таасир түрткү болуп жатат.

Ачык айтканда, мында орус тилинин көп жактуу таасирлеринин бир көрүнүшү байкалат.

Мисалы, эгерде *тамыр* деген сөз мурда *денедеги кан жүрүүчү каналдарды* (кан тамыр), *өсүмдүктөрдүн жер алдына жайылган бөлүгүн* (корень растения) >> өтмө мааниде *эки адамдын ортосундагы ашыналык* билдирсе (тамыр болуу, тамыр-тааныш), жаңы терминдик мааниде математикалык түшүнүктү билдирүү үчүн колдонула баштады: тамырдан чыгаруу – «извлечение из корня». Бул орус тилиндеги «корень» деген сөздүн сөзмө-сөз котормосу. Ошондой эле жаңы терминдик мааниге ээ болгон сөздөр катары муун (мурда *денедеги мүчөлөрдү кыймылга келтирүүчү туташтырма ткань* дегенди билдирсе, өтмө мааниде *курак, жашка байланыштуу түшүнүктү* билдирүүчү сөз: *жаңы муун* – молодое поколение»; терминдик мааниде лингвистикада: *муун* – сөздүн бөлүгү (орус тилиндеги «слог»: *ачык муун, жабык муун, муунга ажыратуу* ж.б.); *мүчө* (алгачкы мааниси – организмди, тулкуну түзүүчү негизги бөлүктөрдү атоочу анатомиялык термин; жаңы терминдик мааниде – коомдун, уюмдун, бирикменин мүчөсү, орус тилиндеги «член» термининин калькасы: *колхоз мүчөсү, комсомолдун мүчөсү, КПССтин мүчөсү, «Билим» коомунун мүчөсү* ж.б.).

Кыргыз тилинде мурда эле бар «кеңеш» деген этиш-атоочтук сөз жаңы шартта Совет бийлигинин алгачкы жылдарында ошол «совет» деген коомдук-саясий термин маанисине ээ болгон эле: *кеңеш өкмөтү, кеңештер бийлиги*.

Уюлдун алгачкы мааниси – адамдын төбөсүнүн, малдын маңдайындагы жүнүнүн, чачтын тегерете жайгашкан чордонун билдирсе, географиялык термин маанисинде жер шарынын түндүк жана түштүгүндөгү шарттуу борборун билдирет: *түндүк уюл, түштүк уюл, уюл алкагы*.

Жаңы терминдик мааниге ээ болгон сөздөрдөн *алкак* – адегенде челектин жыгачтарын бириктирүүчү тегерек; термин катары географияда климат ж.б. өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган ири жаратылыш тилкелеринин атоосу: *жылуу алкак*, *мелүүн алкак*, *суук алкак*.

Өрүш – көчмөндүү мал чарбачылыкка байланыштуу «жайыт» маанисинде колдонулуп келсе, терминдик мааниде математикада «поле» (*сан өрүшү* – числовое поле, *бурчтун өрүшү* – поле угла) маанисин берүү үчүн колдонулуп калган.

Ушундай эле жол менен *агартуу* («просвещение» маанисинде), *тап* («класс» маанисинде), *үндөө* («воззвание», «призыв»), *сөгүш* («выговор» административдик тартипке чакыруу чарасынын аталышы), *түзөтүү* («оңдоо» маанисин *түзөтүү үйү* – исправительный дом, б. а. түрмө); *жетекчи* («руководитель» маанисинде), *түшүрүү* («иштен алып салуу» маанисинде), *катчы* («секретарь»), *жарыш*, *мелдеш* («состязание», «соревнование») сыяктуу сөздөр терминдик касиетке ээ болуп, бул сөздөрдүн маанилери кеңиген.

Мындай сөздөрдүн тизмесин дагы улантууга жетишерлик фактылар бар. Бирок жогоруда келтирилген мисалдар эле көптөгөн төлөздөрдүн улуттук илимий терминологиянын түзүлүшүнө толук жарактуулугун далилдеп, алардын жаңы семантикалык планда жанданышына орус тилинин ар тараптуу таасири сөзсүз түрткү болгондугун күбөлөйт.

Экинчи жагынан эне тилдин лексикалык өз ресурстары жаңы коомдук кырдаалда тышкы таасирдин натыйжасында семантикалык өркүндөөгө толук мүмкүндүгү бар экендигин ошондой жылыштарга дуушарланган сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрү далилдеп турат. Ошондой өзгөрүүгө, семантикалык жактан ары карата тандап алууга сырткы факторлор, турмуш талабы, коомдук пикир алышуу зарылчылыгынан туулуучу түрткү гана керек. Советтик чындыкта улуттук тилдердин лексикасынын өз ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен байып, толукталышы үчүн жаңы коомдук мамилелер, илим-техниканын өркүндөшү, жапырт сабаттуулук жана орус тилинин ар тараптуу жагымдуу таасири жогоруда аталган кырдаалды түздү.

Орус тилинин башка улуттук тилдердин лексикасына тийгизген ар тараптуу жана ургаал таасирин ал тилдердеги сөз жасоо ыкмаларына салынып, сөздөрдүн морфологиялык каражаттарынын жардамы менен жасалышы да күбөлөйт.

Морфологиялык каражаттар төл сөздөрдүн унгу жана негиздерине кандай айкашып, жаңы маанидеги сөздөр жасай алса, өздөштүрүлгөн сөздөр деле жаңы туунду сөздөрдү жасоого ошондой эле база болуп бере алды. Ошентип, башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр өздөштүрүл алган тилде морфологиялык жактан татаалданып, төл сөздөрдөй эле семантика-морфологиялык өзгөрүү объектисине айланып, тилдин толук баалуу лексикалык каражаттарынан боло баштады.

Кыргыз тилинде, башка тектеш тилдердей эле, сөз жасоо ыкмалары ар тараптуу жана алардын каражаттарынын ар бири тиги же бу сөз жасоо муктаждыгын канааттандыруу үчүн жекече, же болбосо өз ара айкалышта колдонула берет.

Кыргыз тилинин узакка созулган тарыхый өнүгүшүндө сөз жасоо жолдорунун ичинен морфологиялык (мүчөлөмө) ыкма дайыма негизгилердин бирөө болуп келген. Ал ыкма жаңы шарттардагы муктаждыктарды канааттандыруу үчүн да кеңири пайдаланыла баштады: 1) айрым учурда орус тилинен түшүнүк гана алынып, аны атоо үчүн, жогоруда белгиленгендей, төл сөздөр колдонулду (*муун, тамыр, уюл, алкак* ж.б.); 2) кабыл алынган түшүнүктү берүү үчүн төл сөздөргө өнүмдүү (*-чы, -ым, -лык -лоо, -гыч* ж.б.) сөз жасоочу мүчөлөр жалганып, жаңы сөздөр жасала баштады: *чечим* («решение»), *токтом* («постановление»), *ийрим* («кружок»), *уюм* («организация»), *катчы «секретарь»* (мурда орус тилинен өздөштүрүлгөн *бесирдин* ордуна), *кеңешме* («совещание»), *чогулуш* («собрание»), *нуска* («резолуция»), *түп нуска* – «оригинал», «экземпляр»), *баскыч* («ступень»), *коомдук* («общественный»), *эпкиндүү* («эпкин+луу – «ударник» маанисинде) ж.б.

Ушундай эле жаңы туундулар революциядан мурда өздөштүрүлгөн сөздөрдүн негизинде да жогорку ыкма менен жасалып, алардын колдонулуу өрүшү кеңейгени байкалат: *сот>соттуу* (соттолуучу же соттуу болгон адам), *сотто* (сот акыйкатын, процессин иш жүзүнө ашыруу) *соттош, соттол* (сот жоопкерчилигине тартылуу), *соттоо* (сот процессин жүргүзүү) ж.б.; *саржан > саржанда, саржанчы, саржандык; борум* («форма») >>*борумдуу* (кооз, көркөм), *борумда* («кооздоо» маанисинде; *манар* («фонарь») >*манардай* (жайнаган, күлүндөгөн көз жөнүндө); *самоор>самоорчу; чен* («чин») >*ченкор* («карьерист»), *бекет>бекетчи* («станционный смотритель»).

Бул процесс революциядан кийин өзгөчө күч алат да, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эсебинен туунду сөздөр турмуш-тиричилик,

коомдук өнүгүштүн бардык салааларына байланыштуу өтө эле көп жасала баштайт: *колхоз >колхозчу>колхоздошуу, колхоз курулушу, колхоз башкармаасы; электр>электрлештирүү, электр тогу.*

Башка мүчөлөмө (агглютинацияланма) тилдердей эле, кыргыз тилинде татаал түзүлүштөгү сөздөр (бир гана лексикалык мааниде колдонулган сөз айкаштары), лексикалык бирдиктер (сөздөр) көп болгон. Алардын арасында атоо (номинатив) сөздөр да бир кыйла экендиги белгилүү.

Мындай айкаштар кош, кошмок, бириккен сөз (бардыгы жалпы жонунан татаал сөздөр) деп аталып, жасалуу ыкмасы боюнча синтаксистик (ар кандай мамиледеги сөз айкаштары болгондуктан) же аналитикалык (ар бир компоненти өз алдынча сөз болгондугу далилдене алат) ыкма деп аталат: *ат кулак* (өсүмдүк), *боз үй, таш бака, бел боо, бака жалбырак, басмайыл, ыштан, ак куу*; этиштерден: *жазып жатат, окуп жүрөт, звонить эт, ыракым эт* ж.б.

Мындай айкаштагы сөздөр сүйлөмдөгү сөз байланыштарынын (багынычтуу же тең) бирөөнүн негизинде түзүлүп (б. а. ошол эрежелерге баш ийип), лексикалык жагынан бир гана жаңы (болгондо да өтмө) мааниге ээ болуп, элкин сөздөрдөй эле предметтик, сапатык же кыймыл-аракеттин атын атап калат. Азыркы мезгилде кыргыз лексикасында бул ыкма менен төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн айкаштарынан түзүлгөн татаал лексемалар (алардын көпчүлүгү терминдер) өтө эле көп.

Орус тилинин кыргыз лексикасына тийгизген таасиринин жагымдуу дагы бир көрүнүшү, башка тектеш тилдердей эле, мурда анын лексикасына мүнөздүү болбогон жаңы көрүнүш – аббревиатуралар деп аталган ар түрдүү түзүлүштөрдөгү кыскарган сөздөрдөн пайда болуп, алардын үлгүсүндө төл сөздөрдөн да кыскартуулар жасала башталышы: *КПСС, ООН, ВЛКСМ, ЧК, ВЦСПС, колхоз, ГРЭС, ТЭЦ, совхоз, совнарком, совмин, ЦК, районо, облводхоз, финотдел, земотдел, нарком, наркомат, вуз, втуз, ПТУ, сельсовет, ГОЭЛРО* жана булардын үлгүсүндө *БК, райатком, БЛКЖС, райагартуу бөлүмү, ЖЭС* (жылуулуку электр станциясы) ж.б.

Кыскартуу жолу менен жаңы сөздөр жасоонун тажрыйбалык пайдасы зор жана андай жол менен кыскартуу мүмкүнчүлүгү чынында чексиз. Мисалы, *Монгольская Народная Республика* (МНР) – Монгол Эл Республикасы (МЭР), *электронно-ыгычислительная машина* (ЭВМ) – электрон-эсептөө машинасы (ЭЭМ), *Совет экономической*

взаимопомощи (СЭВ) –экономикалык өз ара жардамдашуу совети (ЭӨЖС).

Орус тилинен өздөштүрүлгөн ар кандай типтеги кыскартылып бириктирилген атоолор (анын ичинде энчилүү аттар да бар) кыргыз тилинде котормо тажрыйбасынын туундулары катары көп пайда болуп, (мисалы, *средазуглегеология* сыяктуу), алардын үлгүсүндө компоненттери бүтүндөй, жарым-жартылай жана толук которулган татаал терминдер жана атоолор жаралды: *сульфидтуздар* («сульфидные соли») *гидротүйүн* («гидроузел»), *термоэлектрон кубулушу* («термоэлектронные явления»), *гиперүндүү* («гиперзвуковой»), *ультра-кызгылт көк нур* («ультрафиолетово-красный луч»), *телекөрсөтүү* (телепередача) ж.б. Ошентип, мындай түзүлүштөгү жана булардан да татаалыраак составдуу илимий атоолор жана алардын ар түрдүү касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө, түзүлүшүнө тиешелүү же алардын арналышын билдирүүчү сөздөр илим тармактарынын бардыгы боюнча кездешет: *диэтилпарафениллин-диаминсульфат*, *сейсмогравиметрия*, *кварцтурмалин-халкопирит-висмутин*, *сидерит-сульфовисмутполиметалл*.

Бул өндүү түзүлүштөгү татаал сөздөрдөн жана терминдерден орус тилиндеги түзүлүш тартиби жана өзгөчөлүктөрү сакталып, кыргыз тилинде төмөндөгүдөй татаал сөздөр пайда болгон: *нерв-булчуң оорулары* («нервно-мышечные заболевания»), *агрокант кызылча өнөр жайы* («агросвекольная промышленность»), *учук балдардын санаторий мектеп-интернаты*¹ («санаторий-школа-интернат детского туберкулеза»), *контрчабуул* («контратака»), *контрсокку* («контрудар»), *мегадүйнө* («мегамир»), *микрожер семирткичтер* («микродобрения»), *мотоаткычтуу* («мотострелковый»), *метеордук радиобайланыш* («метеорная радиосвязь») ж.б. Келтирилген мисалдар Совет бийлигинин жылдарында кыргыз тилинде, аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын орус тилинин түздөн-түз таасири менен кеңири өрүш алып, мурдагыдан да арбып, ал ыкма менеч жасалган сөздөрдүн түзүлүш структурасынын түрлөрү көбөйгөндүгү байкалат. Ошентип, мурда оозеки тилде татаал сөздөр көбүнчө эки компоненттен туруп (*жел боо*, *кол кап*, *ат кулак*, *төө куйрук*, *кийим-кечек*, *үй-бүлө* ж.б.), алар предикативдик (багынычтуу) жана тең байланыш ыкмалары менен уюшулган болсо, эми орус тилинен булардан башкача

¹ Басма сөз-бетинде «балдардын учук санаторий-мектеп-интернаты» болуп туура эмес которулуп жүрөт.

сөз байланыштарына негизделген, мисалы, орус тилине мүнөздүү чечмелеме («слова-приложения» деп аталган) сөздөрдүн үлгүсүндөгү айкаштар (*телефон-автомат, кварц-турмалин-халкопирит-висмут, генерал-губернатор, премьер-министр, пресс-автомат, космонавт-изилдөөчү, генерал-майор, вице-президент* пайда болду.

Булардын үлгүсүндө, түзүлүшү боюнча ушулардай эле, бирок айрым компоненттери которулуп жасалган чечмелеме татаал сөздөр да пайда болду: *мектеп-интернат* («школа-интернат»), *ашкана-автомат* («столовая-автомат»), *токой-тундра* («лесотундра»), *агро-жардам* (агропомощь), *агроэреже* агроправило), *ичеги-тифоздуу бактерия* («кишечно-тифозная бактерия»), *корреспондент-мүчө* («член-корреспондент»), *буржуазиялык-демократиялык* («буржуазно-демократический»), *илимий-коомдук* («общественно-научный»), *тарыхый-материалисттик* («историко-материалистический»), *түзөт-эмгек* (исправительно-трудовой), *маданий-массалык* («жультурно-массовый»), *мадакий-тарбия* («культурно-воспитательный»), *сот-медициналык-экспертиза* («судебно-медицинская экспертиза»), *сот-аткаруучу* («суд-исполнитель»), *конституциялык-монархиялык* («конституционно-монархический»), *демократ-агартуучу* («демократ-просветитель»), *баш-буттуу моллюскалар* («головоногие моллюски»). Бул фактылар аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын масштабы кийинки кездерде мүчөлөмө сөз-жаооо ыкма-сына караганда да кеңири кулач жая баштагандыгын күбөлөйт.

Демек, орус тилинин таасиринин эки түрдүү планда ишке ашырылып жаткандыгы жөнүндө айта алабыз. Бул пикирди тил фактылары да далилдейт: эне тилдин өз эрежелери ар тараптуу пайдаланыла баштайт да, жаңы түшүнүктөрдү берүү үчүн сөздөрдү айкаштырууда ыкташуу (*темир жол, жез кылым*), башкаруу (*тапка чейинки коом, деңиз арты ээликтер, туташ чөйрөнүн механикасы*), ээрчишүү (*ардак тактасы, массанын оордук борбору*) байланыштары кеңири колдонулуп, көптөгөн жаңы терминдер жасалып жатат: *салыштырмалуулук теориясы* («теория относительности»), *соңку кайра жиралуу* («позднее возрождение»), *зат айлануу* («обмен веществ»), *тышкы саясат* («внешняя политика»), *тышкы соода* (внешняя торговля), *коло доору* («эпоха бронзы»), *аткаруучу бийлик* («исполнительная власть»), *мамлекеттик төңкөрүш* («государственный переворот»), *мамлекеттик тил* («государственный язык»), *жердин жасалма спутниги* («искусственный спутник земли»), *актинометрия*

аппаратынын кабылдагычы («приемник актинометрической аппаратуры»), *ыктымалдык теориясы* («теория вероятности»).

Мында калькалоонун (б. а. өздөштүрүлгөн түшүнүктү маанилеш сөз менен сөзмө-сөз толук же жарым-жартылай которуп алуу) ар түрдүү жолдору колдонулуп, эне тилдин лексикалык бардык байлыгы мобилизацияланып, маанилик шайкештик изделип, бир жагынан төл сөздөрдүн маанилерин кеңейтүү процесси жанданып, экинчиден тиги же бу даяр өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилине жайылышы ишке ашырылып жатат.

Эгерде бул аталган эрежелерден пайдалануу ылайыксыз болсо, эне тилдеги сөз жасоочу мүчөлөр да ишке киргизилип, алардын да колдонулуу өрүшүнүн кеңейүүсүнө шарт түзүлгөндүгүн баса белгилөөгө тийишпиз.

Натыйжада *демократиялык түзүлүш* («демократический строй»), *демократиялык мамлекет* («демократическое государство»), *граждан-дык согуш* («гражданская война»), *колониялык согуш* («колониальная война») сыяктуу жаңы татаал терминдер пайда болуп, ар бири тиешелүү мазмундагы атайын адабияттарда кеңири учурайт.

Ал эми татаал сөздөрдүн (терминдердин) бардык компоненттери тең бүтүндөй которулбай эле, кыргыз тилинин эрежелерине салынып тизмектештирилип да алына берет. Андайлар: *завод комитети* («заводской комитет»), *буржуазиялык диктатура* («буржуазная диктатура»), *дипломатиялык корпус* («дипломатический корпус»), *диалектикалык метод* («диалектический метод»).

Орус тилинен өздөштүрүүнүн натыйжасында татаал сөздөрдүн (терминдердин) саны орус тилинде бир эле сөз билдирген түшүнүктү кыргызча эки же андан көп сөз менен которуп алуунун эсебинен да арбыды: *кайра бириктирүү же кайра кошулуу* («воссоединение»), *ташып чыгаруу* («вывоз»), *тарыхка чейинки* («доисторический»), *жеке чарба* («единоличник»), *табият таануу* («естествознание»), *коммунист аял* («коммунистка»), *королдун уулу* («королевич»), *кооп-тация кылуу* («кооптировать»), *оппонент болуу* («оппонировать»), *кыдырмачы соодагер* («офеня»), *товар берүү* («отоваривать»), *ын-дыны өчүү* («пессимизм»), *кайра баалоо* («переоценка»), *ашыра сарптоо* («перерасход») ж.б.

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ИЛИМИЙ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨ ЖАНА ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ТАРТИПКЕ КЕЛТИРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА КЭЭ БИР ПИКИРЛЕР ЖӨНҮНДӨ

Кыргыз тилинин илимий-техникалык жана коомдук саясий терминологиясынын илимий таяныч негиздери жөнүндөгү алгачкы пикирлер жана аныктамалар иретинде жогоруда аталган Билим комиссиясына караштуу терминология комиссиясы иштеп чыккан принциптер эсептелиши керек.

Ошол принциптерде белгиленген талаптар (төл сөздөрдү термин катары пайдалануу, советтик-интернационалдык терминдерди тике өздөштүрүп алуу жана араб-иран сөздөрүнө чек коюу) кийинчерээк терминдерди түзүү, ал максатта сөздөрдү тандоо жана терминология системаларын тартипке келтирүүдө негизги илимий ориентир болуп калды.

Терминологиянын илимий өбөлгөлөрүн негиздеп, аларды изилдөө иштеринин алгачкы чыйыры Х. Карасаев тарабынан салынгандыгын анын 1930-жылы «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган макаласы күбөлөйт¹.

Макалада негизинен Билим комиссиясы иштеп чыккан жоболорду ишке ашыруу практикасынын алгачкы кадамдарындагы аракеттер баяндалат.

Терминологиянын негизги таламдарынын аткарылышы илимпоздордун жана сынчылардын көңүлүн андан кийин деле дайыма өзүнө буруп келген. Ата Мекендик согуштун алдында жаңыдан системалуу түрдө колго алына баштаган атайын сөздүктөрдү түзүү иштери согуш бүткөндөн кийин кайрадан жанданып, түзүлө баштаган терминологиялык сөздүктөрдө, биринчиден, факт материалдар топтолуп, экинчидек, алар изилдөө булактарына айланышы менен терминология системаларынын түзүлүш жана өнүгүш багыттары жөнүндө атайын изилдөөлөр жана макалалар пайда боло баштады. Алардын алгачкыларынын бири – Ж.Шүкүровдун кыргыз терминологиясынын ар кайсы маселелерине байланыштуу изилдөөлөрү¹. Кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык пикирлер

¹ Караңыз: Х. Карасаев. Термин алуу принциби жайында, Аталган газетанын 1930-ж. 6, 8, 10-январдагы сандарын.

белгилүү окумуштуу Б. М. Юнусалиевдин эмгектеринде да бар. Ал терминология маселесин атайын планда иштеп чыкпаса да, өзүнүн «Киргизская лексикологиясында» орус тилинин Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийинки таасирине байланыштуу терминдерди өздөштүрүп алуунун жана анын ыкмаларынын түрлөрүн баяндап, тил ара карым-катнаштын тиги же бу тарыхый шартка ылайык өркүндөшү же басаңдашынын себептерине токтолуп, азыркы учурдун аталган кырдаалдагы лексиканын толукталышын шарттаган өзгөчөлүктөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн².

Ал эми Б. М. Юнусалиевдин татаал сөздөрдүн жасалыш ыкмасына арналган макаласы болсо татаал терминдердин өзгөчөлүктөрүн илимий туура ачууга сөзсүз таасирин тийгизген эмгек катары бааланат¹.

Терминдердин жасалышы алар негизделгеи ичка грамматикалык эрежелердин тилдеги жалпы эле сөз жасоо ыкмаларынын чегиинде аткарыла тургандыгы, улуттук терминологиянын калыптанып түзүлүшүндө төл сөздөрдүн жана башка тилдердин лексикалык өздөштүрүүлөрдүн ролу жөнүндө, терминдердин сөздүктөрүндө, энциклопедиялык маалыматчыл китептердеги орду жана берилиши, улуттук терминологияны илимий изилдөөнүн милдеттери, ошондой эле анын түзүлүү жана толукталуу булактары, анын ичинде орус тилинин мааниси жөнүндө кыргыз тил илиминде кеңири планда биринчи жолу ушул китептин авторунун эмгектеринде иштелип чыккан.

Кыргыз улуттук терминологиясынын проблемаларын илимий-изилдөөнүн республикадагы ийгиликтери катары аталган маселенин тиги же бу тармактарына тиешелүү кандидаттык диссертациялар иштелип чыккан. Алар негизинен ки аепектини–элдик терминологиялык (б. а. профессионал) лексиканын маселелерин¹ жана илимий терминология салааларын² камтыйт.

Аталган диссертациялардын биринчи тобунда (Т. Дүйшөналиева, Т. Назаралиев жана А. Биялиев үчөөнүн тең илимий жетекчиси академик К. К. Юдахин) улуттук тилде эзелтен бери чарба тармактарында

¹ Т. Дүйшөналиева, Киргизские термины животноводства а-втореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1969; Т. Назаралиев, Киргизские народные строительные термины, автореферат, Фрунзе, 1971; А. Биялиев, Киргизские народные термины промысловой охоты, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1972.

² А. Б. Исабекова, Общественно-иолитическая тергминология в киргизском языке и вопросы ее упорядочения, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1971. В. Бакирова, Грамматические термины в киргизском языке, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1973; рщонуку, Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдер, Фрунзе, «Илим», 1976; Т. Базаркулова, Формирование и развитие киргизской биологической терминологии, автореферат, канд. диссертации, Фрунзе, 1978.

(мал чарбачылык, курулуш жана аңчылык) профессионализм катарында колдонулуп келген сөздөрдөгү терминдик касиеттер советтик тил илиминде иштелип чыккан критерийлердин негизинде талданып, айрым сөздөрдүн семантикалык жана пайда болушунун кээ бир булактары жөнүндө кеп козголот. Ал эми диссертациялардын экинчи тобунда болсо (А. Исабекова, Т. Базаркулова, жетекчиси Б. О. Орузбаева; В. Закирова, жетекчиси С. Кудайбергенов) илимий тармактык терминология (коомдук-саясий, биология жана грамматика) талданып, аталган терминология системаларын түзгөн сөздөрдүн жаралуу булактары, терминдик касиеттери, алардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, терминдердин окуу куралдарында жана басма сөз бетинде колдонулушу, андагы байкалган чаржайыттыктар, тартипке келтирүүнүн чаралары, ошондой эле тиешелүү терминологиялык сөздүктөр менен башка колдонмолордун арасындагы айырмалар сыяктуу маселелер талдоого алынган. Бул эмгектерде тиешелүү илим тармактарынын терминологиясы боюнча бир кыйла баалуу байкоолор, сунуштар, семантикалык жана этимологиялык экскурстар бар.

Бирок диссертациялык изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгынын ушул убакка чейин басмадан жарык көрбөгөндүгүнөн, алардагы баалуу илимий байкоолор, сунуштар жана ой жүгүртүүлөр эмдигиче сөздүк түзүүчүлөр, котормочулар үчүн белгисиз боюнча калып келе жаткандыгы өкүнүчтүү. Аталган диссертациялардын ичинен бир гана В. Закированын эмгеги басылып чыкты¹.

Бул китеп кыргыз улуттук илимий тармактарынын төл башыларынан болгон кыргыз тил илиминин негизги бөлүмү – анын грамматикасына тиешелүү терминдерди талдоого арналат. Китептин кириш бөлүмүндө автор терминологиянын жалпы теориялык маселелерине жана грамматикалык терминдердин пайда болуу мезгилдерине байланыштуу талдоонун өбөлгөлөрүн негиздөөгө аракеттенген.

Китептин 1-главасы улуттук терминологиянын жалпы маселелерине – кыргыз тилиндеги терминология ишинин тарыхына (13–37-беттер) арналган.

Главанын 2-бөлүмү «Мектеп грамматикаларынын жана грамматикалык терминдердин жасалыш тарыхынан» (21–37-беттер) деп аталат. Анда кыргыз адабий тилинин жазуу системасынын тарыхына жана жалпы эле улуттук илимий терминологияга негиз салып, өркүндөтүү боюнча алгачкы көрүлгөн чараларга байланыштуу бир топ архивдик

¹ В. Закирова, Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдер, «Илим» Фрунзе, 1976.

маалыматтар келтирилет алгачкы окуу куралдары, мектеп грамматикалары саналып көрсөтүлөт. Бирок автор, эмнегедир, элибиздин тарыхында улуттук жазма адабий тилдин калыптанып, анын эрежелеринин жүрө-жүрө бир кылка болуп ырааттуу илимий негизде баяндалышынын алгачкы чыйырларын салган саамалык китептерди түзүүчүлөрдүн биринин: да атын атабайт. Изилдөөнүн автору илимий калыстыктан тайып, революциядан мурда эле Уфада басылып чыккан алгачкы окуу китебинин түзүүчүлөрүн да эскербейт (25-бет). Окуу китептеринин, грамматикалардын 1936-жылдан кийинки чыккандарынын авторлору гана атала баштайт (27-бет). Ага чейинки (1924–30-жылдар) чыккан 9 китептин авторунун бирөө да аталбайт (26-бет).

Илимий ишти басмага даярдоо процессинде ушул орчундуу кемчиликке «Илим» басмасынын редакциясы көңүл буруп, оңдоп калууга аракет жасабагандыгы өкүнүчтүү. 1926-жылдары Москва жана Бакуда жаңы алфавитке байланыштуу өткөн конференциялардын катышуучуларын (24-бет), 1925-жылы Фрунзеде өткөн Кыргыз автономиялык илимий-педагогикалык съездде жаңы алфавитти иштеп чыгуу милдеттендирилген комиссияны да (23-бет) жалпысынан эле атайт. Албетте, улуттук тилибиздин жазма формасын калыптандырып, сабаттуулукту, илим-билим, жаңы маданиятты жайылтууда анын алгачкы кыштарын коюуда, тилдин грамматикалык түзүлүшүн ырааттуу баяндап чыгуу оңой-олтоң иштерден болбогондугу өзүнөн өзү белгилүү. Ал иште оорчулуктар, илимий мүчүлүштүктөр сөзсүз болгон, ошондой эле орчундуу граждандык милдеттер да аткарылган. Ошондуктан тил илиминдеги, башка маданият тармактарындагыдай эле, алгачкы кадамдарды, анын тарыхынын башатын туура, так баалоо, кемчиликтер жөнүндө чындыкты айтуу – изилдөөчүлөрдүн ыйык милдети.

Ал эми илимий терминологияга негиз салуу, анын принциптерин иштеп чыгуу тарыхына байланыштуу маалыматтар бир кыйла толук келтирилсе да, аларды илимий позициялардан талдап, баалоо жагы мүчүлүш. Кыргыз тил илимине тиешелүү терминологияны негиздеп, калыпка салып, системалаштыруу боюнча ушул мезгилге чейинки республикадагы жүргүзүлгөн иштер, изилдөөлөр жөнүндө сөз козгоп келип (21-бет), автор «Кийинки мезгилге чейин термин алуу боюнча айрым гана адистердин сунуштарынан башка атайын иштелип чыгып, бекитилген эрежелер» (астын мен сыздым – Б. О.) жок деп жаңылышат. Автордун мындай баасы менен таптакыр

макулдашууга болбойт. Ал тургай, автор өзүнө өзү карама-каршы чыгат. Анткени, эреже 1926-жылы Билим комиссиясы тарабынан иштелип чыккан принциптердин негизинде иштелип келе жатышы (муну В. Закирова өзү да белгилейт), Министрлер Совети тарабынан бекитилип, тажрыйбалык суиуш кылышынын өзү эле эреженин алда-качан иштелим чыкканын ырастап отурбайбы!

Ал эми автордун грамматикалык терминдердин калыптаныш процессинде түзөтүүлөрдүн бардыгын эле термин түзүүдөгү «жакшыртуу» (китебинин 34-бетинде) деп баалап, кубанат.

Изилдөө грамматика терминдерине арналгандыктан, анын кыргыз тилинде түзүлүп, калыптаныш процессинин тарыхына арналган бөлүмүндө (б. а. ушул 1-главада майда жана ири сөздүктөр аталып гана), алардын түзүлүш, толуктук жана кемчиликтерин талдоого алган бир дагы ооз сөз жок! Бул кырдаал окуучуларды дагы бир жолу таң калтырат!

Сөздүктөр окуу куралдары менен салыштырылбагандан кийин грамматикалык терминдердин колдонулуу чегин, терминдик туруктуулукка жетишүү максатына жолто болгон кедергилердин себебин, калып алып, жарым кылымдан бери колдонулуп жүргөн терминдердин туруктуулугун камсыз кылган өбөлгөлөр кайсылар экендигин тактап атоого, изилдөөнүн жыйынтыгынан келип чыккан корутундуларды сунуш кылуу автордун колунан келбей калган. Ал эми Терминком сунуш кылган, сөздүктөр камтыган тиги же бу терминдер менен окуу куралдарындагы терминдердин канчалык өлчөмдө шайкештигин бул изилдөдөн байкоого мүмкүн эмес.

Китептин 2-главасы термин жасоонун жолдоруна арналат. Албетте, терминдер термин эмес сөздөрдөй эле ыкмалар менен жасала тургандыгы бардыгыбызга небактан белгилүү. Ошондуктан изилдөөчү сөз жасоонун иштелип чыккан теориялык жоболоруна таянып, аларды грамматикалык терминдердин жасалышына карата атайын планда иштелип чыккан эмгектердеги схема, жобо, илимий үлгүлөргө салып, алардагы пикирлерди гана кайталай берет (автордун китебинин 38–71-беттери). Анын ордуна автор грамматикалык тиги же бу терминдердин пайда болушу жана колдонулушу, камтыган семантика (илимий түшүнүк) менен шайкештиги, карым-катнашынан келип чыгып, ар бир терминдин термин катары колдонулууга акылуулугун талдоо планында жүргүзсө болмок. Андан ары автор грамматикалык терминдердин түзүлүп, калыптанышында башка тилдердин (казак,

өзбек) таасирине токтолот (71–86-беттер). Автор алгачкы окуу куралдарын түзүүчүлөр пайдаланган тектеш тилдердеги китептерди атап, алардын үлгүлөрүнө, кыргызча окуу китептерине, терминдерди түзүүгө тийгизген таасирин бир топ фактылар менен баяндайт. Китептин акырында параллель терминдер таблица түрүндө саналат да, алардын ичинен 16 түгөйлүү терминден, автордун пикири боюнча, алгылыктуулары сунуш кылынат. Бул автордун грамматикалык терминологияны тарыхый планда изилдөө ишиндеги белгилүү салымы катары бааланышы керек.

Башка кээ бир изилдөөлөрдөгүдөй эле, тиги же бу терминдин өзү атаган дефиницияны бере алуучулук семантикалык өзгөчөлүгү талдоого алынбай, терминге коюлуучу талаптар чаташтырылып жиберилген учурлар да бул эмгектен байкалат.

Кыргыз терминологиясын түзүү тартипке келтирилип, сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасы анын илимий-теориялык негиздерин иштеп чыгууга жана илимий байкоолор жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Изилдөөлөрдүн натыйжалары Кыргыз ССР илимдер академиясына караштуу терминология сектору тарабынан даярдалып, жарык көргөй жыйнактардын мазмундарын түзөт¹. Аларда терминологиялык сөздүктөрдү түзүүнүн кезектеги милдеттери (Б. О. Орузбаева), математика (С. Мусаев) жана физика (М. Нуракунов) терминологияларын түзүүнүн милдеттери жөнүндө, элдик тилдеги профессионализмдердин айрым маселелери (Т. Дүйшөналиева, М. Юсупова, Т. Назаралиев жана А. Биялиев)² жөнүндө баяндалат.

Ал эми 1971-жылы чыккан «Жыйнакта» терминдердин энциклопедиялык маалыматчыл китептердеги орду (Б. О. Орузбаева), термин жасоодо тил ара катнаштар (А. Исабекова), улуттук тил жана диалектилер – терминология булактары (М. Юсупов жана Т. Базаркулова) сыяктуу маселелерге илимий талдоолор, байкоолор жүргүзүлөт.

Терминологиянын теориясы жана тажрыйбаларды жыйынтыктоону улантуунун натыйжасында анын тил илиминин башка салаалары менен, карым-катнашы изилдөөчүлөрдүн көңүлүн баштагыдай эле өзүнө буруп келе жатат. Материалдар улам топтолуп, улуттук тилдин лексикасы изилдөө объектисине айланган сайын, терминологиянын, дагы жаңы илимий маселелери пайда боло

¹ Кыргыз терминологиясынын маселелери, Фрунзе, «Илим», 1968, 1971, 1972, 1976-жылдар

² Саналган макалалар «Жыйнактардын» 1968-жылы чыккан санында жарыяланган.

берет. Алардын бири – улуттук терминологиянын өзүн илимий көз караштан талдап, терминдин аныктамасын сөз, сөз айкашы жана түшүнүк, номенклатура жана дефиниция сыяктуу чектеш атоолор менен карым-катнашына жана айырмадарына байкоо жүргүзүү (Б. О. Орузбаева, 1972-ж. «Жыйнакта»). Ушул эле проблеманын айрым өзгөчөлүктөрүн Т. Дүйшөналиева Терминком тарабынан түзүлүп, жарык көргөн астрономия, тоо-кен, география, техника, химия математика, саясий экономия, сүрөт жана чийүү терминдеринин сөздүктөрүнүн материалдарынын негизинде талдап, Терминком жарыялаган «Колдонмонун» негизинде кайрадан иштеп чыгуу чараларын сунуш кылат. Булардан башка, терминология маселелерине арналган макалалар айрым газета-журналдарга да мезгил-мезгили менен жарыяланып келе жатат. Улуттук терминологиянын багыты, илим тармактарындагы айрым терминдердин орду, жөндүү жана жөнсүз, чаржайыт колдонулуп кетиши адистердин, котормочулардын жана журналисттердин көңүлдөрүн өзүнө буруп келе жаткандыктан, терминология проблемаларына байланыштуу макалалардын саны да бир кыйла. Адабий тилдин стилине, терминологиясына, жалпы эле тил маданиятынын проблемаларына арналган сын пикирлерде газета-журналдардын бетине көп эле жарыяланууда. Алардын коюлган маселелердин оңдолушуна, түзөтүлүшүнө оң таасирин тийгизгендигин, терс көрүнүштөрдү кандайдыр бир өлчөмдө жөнгө салууга пайда келтирээрине шек жок. Ошол макалаларда көбүнчө Терминком тарабынан жарыяланган терминологиялык тармактык сөздүктөр, алардын тиги же бу илимий терминологиялык системаны камтуу деңгээли, айрым бир сөздөрдүн терминдик мааниде колдонулушунун жөндүүлүгү же ылайыксыздыгы, ошого байланыштуу сунуштар жана котормо тажрыйбасындагы ийгиликтер жана мүчүлүштөр жөнүндө сөз болот.

Мындай кырдаал, бир жагынан, терминологиянын иреттүүлүгүнүн тажрыйбада чоң мааниге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондой болсо да, айрым бир пикирлер адис эмес адамдар тарабынан сунуш кылынгандыктан, чаржайыттыктан куткармак тургай, баш-аламандыкты ого бетер арбытып, терминдик-унификацияны оордоштуруп жиберүүгө да түрткү болушу мүмкүн.

Эми саналган проблемаларга байланыштуу сын пикирлердин ичинен терминология жөнүндөгү макалаларда эмнелер тууралуу кеп козголот?

Алардын айрымдарына токтолуп өтөлү. Н. Жаналиев 1974-1976-жылдары өзүнүн бир топ ойлору, сунуштары менен Терминкомго кайрылып, эки-үч макаласын «Кыргызстан маданияты» жана «Советтик Кыргызстандын» бетине жарыялады. Андагы козголгон маселелер – көбүнчө эле терминологиядагы так эместик жана аларга карата сунуштар. Автордун айрым пикирлеринин, конкреттүү сунуштарынын жөнү бар.

Чындыгында эле, автор белгилегендей, кемчиликтер бир топ. Алардын көпчүлүгүн басма сөз бетинде кетирип жаткандар – аты аталган автордун өз калемдештери, кесиптештери, журналисттер, котормочулар жана терминология тармактарынын системалаштырылган колдонмолорундагы (б. а. сөздүктөр анча купулга толбосо да сунуш кылынып, басма сөздөн орун алып кеткен) терминдер. Н. Жаналиевдин аталган макаласында сөз төмөндөгү ар түрдүүчө колдонулуп келе жаткан терминдердин тегерегинде болуп, алар боюнча автор өзүнүн сунуштарын тартуулайт. Буга карата Терминкомдо али талкууланып, макулдашылып, сунуш кылынбаса да, долбоор иретинде иштелип чыккан пикирлер бар. Алар: КирТАГ дисциплинаны «тартип», «Советтик Кыргызстан» – «дисциплина», Терминком болсо 1) «тартип», 2) «сабак» деп берилишин сунуш кылат. КирТАГ родинаны «мекен», «Советтик Кыргызстан» – «родина», Терминком – «мекен» жана «родина»¹, воспроизводство (расширенное) деген терминди КирТАГ «көбөйтүп өндүрүү», «кеңейтилген кайра көбөйтүп өндүрүү» десе, «Советтик Кыргызстан» – «кеңири кайрадан өндүрүү» деп, Терминком «кайталап өндүрүү» деп сунуш кылат².

Образды КирТАГ «түспөлү», «элеси», «мүнөзү» деп сунуш кылса, «Советтик Кыргызстан» «образ», Терминком-1) «образ», 2) «кейипкер» дейт; старший чабан, научный сотрудник, поколение, пионервожатый, мастео медсестра сыяктуу сөздөр менен айкашып келсе, КирТАГ «чоң», «ага» (*чабан*); «Советтик Кыргызстан» – «старший» (медсестра, пионервожатый); Терминком –1) «жогорку илимий кызматкер», 2) «улуу муун», 3) «баш» (*чабан*), 4) «улуу (пионервожатый), 5) «баш чабан» дегенди туура көрөт. «Ленинчил жаш» газетасы болсо «уруктуу» сунуш кылып, колдоно баштады («урук

¹ Биздин оюбузча, термин «родина», «отечество» маанисинде «ата мекен» (мисалы, Великая Отечественная война «Улуу Ата Мекендик согуш» жана «отчизна» маанисинде «ата журт» болуп колдонулушу жөндүү.

² Биздин оюбузча, бул термин кыргызча «кеңири кайталанма өндүрүш» болуп алынышы ылайыктуу.

мастер») ¹. Ал эми *улук* – бул эскирп бараткан историзм (тарыхый) лексикага кирүүчү сөз: – *улук болсоң, кичик бол; улукка пара бергенче, бара бер* (ылакаптар). Бул сөз революцияга чейин колонизатордук административдик кызмат аткарган орус чиновниктерине карата гана колдонулгандыгы белгилүү. Ошондуктан ал сөздү жаңы семантикада жандандыруунун эч зарылчылыгы жок! *Агитация* и *пропаганданы* КирТАГ «үгүт», «насыят»; «Советтик Кыргызстан» жана Терминком – «агитация», «пропаганда» деп алууну сунуш кылат. Бирок *пропаганданы* өз калыбынча эле алууну жактыруу менен катар, *агитацияга* карата контекстке жараша «үгүт-насыятты» (*үгүттөө, үгүт жүргүзүү, үгүтчүл ж.б.*) катар колдонууга туура келет. *Местничествону* КирТАГ «өзүмчүлдүк», «жергиликтүүлүк»; «Советтик Кыргызстан» «местничество», Терминком – «жергиликтүү кызыкчылыкка жан тартуу» деп сунуш кылышат. Бул термин «жердешчилдик» болуп алынышы керек. Анткени *өзүмчүлдүк* – личные интересы, *жергиликтүүлүк* – местное (населения, особенность), *жердештик* – соотечественник сыяктуу түшүнүктөргө жакын. *Наставник* дегенди КирТАГ «насыятчы», «тарбиячы», «жетекчи» десе, «Советтик Кыргызстан» «устат», Терминком – «насаатчы» дегенди сунуш кылат. Автордун пикирине кошулуп, бардыгынан ылайыктуусу «устат» экендигин баса көрсөтөбүз. *Нраваны* КирТАГ «адеп», «нрава»; «Советтик Кыргызстан» – «нрава», «нравалык»; Терминком – 1) «мүнөз», 2) «адеп» дегенди сунуш кылат. *Насыят* – *насаат* – көбүнчө сөз жүзүндө (акыл айтуу, үлгү келтирүү) айтылган таалим-тарбияга тиешелүү. Ал эми «наставник» маанисинде Н. Жаналиев сунуш кылгандай «тарбиячы» («воспитатель»), «жетекчи» («руководитель») деген сөздөрдү колдонуу терминдерди өз ара бири-биринен айырмалоо талабына таптакыр ылайык келбей калат.

Бул жерде *наставник* маанисиндеги бирден-бир ылайык сөз – «устат». *Эпоханы* КирТАГ «эпоха» десе, «Советтик Кыргызстан» – «доор», «эпоханы» сунуш кылат, ал эми Терминком болсо «дрорду» сунуш кылат¹. *Посолду* КирТАГ жана «Советтик Кыргызстан» «элчи», «посол» деп алса, Терминком – «элчини» сунуш кылат².

Ядрону КирТАГ менен «Советтик Кыргызстан» «ядро», Терминком «ядро», «чордон», «уюл» деп алууну сунуш кылат. Бирок *ядерное оружие* – «ядро куралы», *ядро атома* – «атом ядросу», *уюл* – «полюс» болгондуктан, *чордон* «ядро» маанисин бере албайт. Ал *борбор*, *өзөк* менен белгилүү өлчөмдө маанилеш. Ошондуктан

физика термини катары «ядронун» гана алынышы жөндүү. Ошол эле автордун сунуштарында *генеральный* (линия, секретарь, план ж.б.) деген терминдерди КирТАГ – «генералдык» «Советтик Кыргызстан». – «генеральная» (Н. Жаналиевдин макаласы боюнча); Терминком–«башкы» (линия), негизги (план) жана «генеральный секретарь» деп алынышын сунуш кылат. *Затраты* дегенди КирТАГ – «чыгымдоо» десе, «Советтик Кыргызстан» – «жумшоо», «расходдоо»; Терминком – «сарп»–«чыгым кылуу», дейт. Чындыгында *затраты* орус тилинде жалаң гана көптүк формада колдонулат, ал эми «чыгым» Н. Жаналиев белгиленгендей, расходго туура келет. Ошондой болгондон кийин «жумшоо», «сарп кылуу» – *затрачивать* дегенди билдирет, демек, *затрат* заттык маанидеги сөз болгондуктан, ал «сарп» гана болушу керек. Знаки отличия дегенди КирТАГ – «көрүнүштүүлүк белгиси» десе, «Советтик Кыргызстан» – «айырмачылыгынын белгиси»; Терминком – «артыкчылык белгиси» дегенди сунуш кылат¹.

КирТАГ аполитичность дегенди «саясатсыздык», «саясаттан тышкарылык» десе, «Советтик Кыргызстан» – «аполитичность» деп эле алат. Буга Терминкомдогулар «саясий кайдыгердик» деген туура келет дейт. Автор ошондой эле, *косность, задел, волокита, смена, практика, честь, совесть, почин, следопыт, авторитет, курс, девиз, переоценить* деген терминдердин котормолору жөнүндө да кеп козгойт. Алардын ичинен айрым сунуштары жөндүү, бирок көпчүлүгүнүн түшүндүрмөсүн гана келтирет, которулуучу эквиваленттерин бербейт, берсе да туура эмес.

Н. Жаналиевдин жогоруда аталган макалаларында жана Кыргыз ССР илимдер академиясынын Терминкомуна жазган катындагы негизги сунуштары: 1) *интенсификация, образ, старший, пропаганда жана агитация, родина* деген терминдерди которбой алууну; 2) айрым терминдердин которулушун тактоо сунушу менен катар, «термин жасоо принциптерин иштеп чыгууну» талап кылат. Сунуштардын 2-тобуна карата автордун 50 жыл мурда иштелип чыгып, кийин такталып, бул жолдоштун республикалык газеталарда көп жылдар бою эмгектенип келгендигине карабай, Министрлер Советинин атайын токтому ага белгисиз болгондугу өкүнүчтүү деп эсептейбиз. Ал чаржайыттыктардын басма сөз бетинде орун алып кетишине жалаң Терминком, КирТАГдын котормочулары гана күнөөлүү эмес, журналистика ветерандары да жооптуу экендигин моюнга алууга туура келет.

Н. Жаналиевдин тил проблемасына, өзү белгилегендей, анын «стилистикасына арналган» жогоруда аталган макаласында кыргыз тилинин адабий формасына залдарын тийгизип жаткан кээ бир көрүнүштөр тууралуу айкын мисалдарды келтирет.

Макалада сөз көбүнчө орусчадан которуу маселесинин тегерегинде жүрөт. Келтирилген мисалдар – чындыгында эле басма сөз бетинде жайнаган оркойгон каталар, чоркок «котормо сөрөй» сүйлөмдөр. Бирок автор чындыктан четтеп, «мындай абал кийинки 5–6 жылдын ичинде пайда болду» – деп, күнөөнү азыркы мезгилге оодара салып, өзү кутулуп чыга берет. Чындыгында, бетке айткандын заары жок дегендей, газета-журнал, котормо, публицистикада кетип жаткан «чоркок тил» менен жазылган «чыгармачылыктын» мындай өнөкөткө айланган терс көрүнүштүн башаты бир топ эле илгертеден келе жаткан «оору». Себеби, автор көрсөткөндөй, «тилчилердин кайдыгердигинен» эмес, публицистиканы, котормочулукту, журналистиканы мекендеп алып, орус тили тургай өз эне тилинен чала түшүнүгү бар, болбосо таптакыр жок, ышынчаак, чыгармачылык изденүүнү милдетим деп эсептебеген айрым адамдарда. Ал эми алардын котормо же өз башынан чыгарып жазган «шедеврлерине» газета-журнал бетине орун берип жаткан редакторлор коомчулук алдында өзгөчө жооптуу. Андай болсо, ошол эле автордун макаласындагы орус тилиндеги «к» приставкасы –«к зимовку»; «затрат», «порядка» сыяктуу каталар, ошондой эле тил илиминде жок, бирок автордун калеминен «жаралган» «кыргыз тилинин (революциядан кийин, Б. О.) өзүнүн структурасы түзүлдү» сыяктуу нерселер басмадан жарык көрбөс эле. Сынчы «под» предлогу менен келген айкаштардын «астында» же «алдында» деп (мисалы, «под руководством») которулушу жөнүндө кеп козгоп, анын *алдында* эмес, *астында* деп которулушун сунуш кылат. Биз авторго анын «тилчилик» ншмердигиндеги кемчилигин кечирип, мындай учурда жогоркудагыдай түрмөктөр (обороттор) «менен» аркылуу (айталык, «партиянын жетекчилиги менен» сыяктуу) которуларын эскертсек капа болбос.

Ошол эле макалада газеталардагы «болушушууда», «умтулушууда» сыяктуу «сөз устаттыктарын» туура сындайт. Мындай жоруктар кээ бир котормочу, журналисттердин «чыгармачылыгы». Тилчилер аларды сунуш кылбайт!

Кеп жалаң эле анда эмес. Автор буларды орусчада «көптүк форма» дейт. Орус тилинде андай көптүк форма бизге белгисиз.

Күндөлүк басма сөз бетине маал-маалы менен тил проблемаларына арналган макалалар да басылып калат. Ал макалалар эреже катары редакцияларда адистер тарабынан каралып чыкпагандыктан, илимий так эмес формулировкалар жайнап жүрөт: мисалы, «Ойдун тактыгы– маданияттуулуктун көрүнүшү» деген макала «кыргыз тили өркүндөп-өнүгүүнүн жолунда. Анын өзүнчө структурасы, системасы түзүлдү»– дейт. Андай болсо, мурда кыргыз тилинин структурасы, системасы жок беле деген суроо туулат. Анын үстүнө «структура», «система» деген сөздөр тил илиминде атайын терминдик мааниде колдонулат. Ошол эле автор «Кыргыз тилинин табигый фондусу» деген сөз айкашын колдонуптур. Бул эмнени билдирет болду экен? Тил илиминде мындай термин жок. Эгер башка илимдер боюнча да ушундай эле мазмунсуз, түшүнүксүз нерселер кетип жаткан болсо, анда мындай көрүнүштөрдөн пайда аз!

Ошентип, басма сөз бетинде кетирилип жаткан тилдик кемчиликтерди Н. Жаналиев туура сындаганы менен, өзү козгогон проблема жөнүндө автордун позициясында илимий тактык жок, сындын предмети, кетирилип жаткан каталарга ким күнөөлүү экендигин ачык айта алган эмес. Аягында келип эле «Мына ушундай кемчиликтерге биздин тилчилерибиздин – кыргыз тилинен сабак берүүчүлөрдөн тартып, тил жагынан окуу китептерин (орфография, синтаксис) түзгөндөргө чейин мындай абалга кайдыгер мамиле кылгандыгы таң каларлык» – деп бүтүрөт. Бул жыйынтык менен макулдашууга болбойт. Газета-журналдарды тилчилер чыгарып жатабы? Болбосо, кайсы журналдын редколлегиясында, ошонун ичинде «Кыргызстан маданияты» - жумалыгынын, «Жаш ленинчи», «Ала-Тоо» ж.б. редколлегиясында бир тилчи барбы? Мындай макалалар эмне үчүн тилчилердин көз алдынан өткөрүлүп туруп, басмага жиберилбейт? – деген суроону тилчи-адистердин тиешелүү редакцияларга берүүгө толук акысы бар, Күнөөнүн бардыгы –тилди бузуп жаткан, которо билбеген, өз эне тилинин өлчөлүү эле көлөмдөгү эрежелерин өздөштүрүп албаган, орус-тилин чала билген котормочуларда.

Ошону менен бирге, макалада келтирилгендей, оркойгон тилдик каталардын мектепте тил сабагын окутууга түздөн-түз зыяны тийип жатат. Басма сөз бетиндеги материалдардан үзүндүлөр тиги же бу окуу куралдарына кирип кетет, газета-журнал беттериндеги бекитилген орфографиялык эрежелерге жатпаган, аларга карама-каршы фактылар мектеп окуучуларынын тиешелүү эрежелер жөнүндөгү

түшүүктөрүн чаташтырып, мугалимдердии иштерин татаалдаштырат.

Азыркы мезгилде адабият таануу илиминин орчундуу проблемаларынын бири болгон жаңычылыкка (новаторство) арналган макалаларынын биринде жазуучу, академик Ч. Т. Айтматов сөз арасында тил маданиятында жөнгө салууну талап кылган маселелердин бири катары эне тилдеги толук маанилеш (шайкеш) эквиваленттери болсо да, ага карабай, мисалы *чындык*, *акыйкат*, *мекендин* ордуна терминдик мааниде *родина*, *правда* сыяктуу сөздөрдүн колдонулуп жүргөндүгүн козгоп келип, абалдын мындай болушу лингвистикадагы жармачтыктын, жатып ичерликтин илдетин пайда кылууда деген өкүнүчтүү тыянакка келет.

Принцибинде айтылган пикирде сөзсүз чындык бар!

Ырас эле, тил маданиятында анын тазалыгын сактоо бир кезде оозеки катнаш куралынын милдетин гана аткарып келген эне тилдин социалисттик чындыкта улуттук өнүккөн адабий тилге айланган куралында, анын түпкү рүндөгү нукура төл сөздөрүнүн бай корунан, көп маанилүүлүгүнөн жеткилең пайдаланып, алардын ажарын ачуу тил устаттарынын, калем кармаган чыгармачыл интеллигенциянын, маданият, илим кайраткерлеринин чеберчилигине түздөн-түз көз каранды.

Бул кырдаал улуттук тилдердин термнологиясында маанилеш (түгөйлүү, синонимдеш) терминдерди жаратты. *Родина* жана *мекен* ошолордун эле бири. *Дворец* жана *сарай* тарыхый жагынан толук маанилеш (синоним) сөздөр болгондугуна карабай, *Кремль двореци* сыяктуу конкреттүү энчилүү атоолордо которулбай пайдаланып, аны менен катар *ак сарай*, *падыша сарайы* сыяктуу айкаштарда «сарай» колдонулууда. Терминдерди тактоо процессинде тилдин объективдүү жашоо закон ченемин, ага таасир кылуучу өнөкөткө, көнүмүшкө айланган салт болуп бараткан факторлорду эске алып, айрым автор, жазуучу, окумуштуу өзүнүн оюн кагазга түшүрүүдө көркөмдүк, жандуулук киргизүү максатында (чыгарманын тилдик тегине жараша) синонимдерди алмай-телмей колдонуу менен өз чыгармасынын көркөмдүгүн арттырса, тактыкка жетише алса же өзү берейин деген түшүнүктү сөзсүз тиги же бу термин менен атаса, эң акырында, жеке стилдик манерасын мүнөздөөчү айрым сөздөрдү колдонсо жана андай ыкмалар чыгарманын негизги өзөгүнө, мазмунуна залалын тийгизбесе, мындай учурда терминология системасынан маанилеш (синоним) сөздөрдүн тиги же бу түгөйүн сөзсүз кууп чыгууга,

аны жараксыз деп коңгуроо тагууга болбойт. Мисалы, *специфика* жана *өзгөчөлүк*, *ссуда* жана *карыз*, *товарооборот* жана *товар айлануу*, *трансляция* жана *уктуруу*, *накопление* жана *жыйым*, *традиция* менен катар *жөрөлгө*, *адат* жана *салт* деген сөздөр бар. Ал эми *радиоприемник* – *радио кабылдагыч*, *дворец* || *сарай*, *путевка*–*жол кат*, *значок*–*төш белги* сыяктуу синонимдердин *путевка*, *значок* дегендери гана колдонулуп, *төш белги*, *жол кат* дегендери атайын планда термин боло албаса да, бейтарап лексикалык каражат катары адабий тилде колдонула бериши мүмкүн¹. Тилчи адистердин, журналисттердин, котормочулардын илимий изилдөөлөрдө (диссертацияларда, монографияларда) жана макалаларда козгогон маселелеринин, сунуштарынын натыйжаларында, «талкуудан тактык жаралат» деген ылакап көңүлгө тутулуп, терминологияны оңдоо, жөнгө салуу жагдайынан изденүү, аракеттенүүнүн натыйжасында басма сөз бетинде, сөздүктөрдө, энциклопедияда айрым терминдердин оңдолгон варианттары колдонула баштады.

Ал эми «лингвистикалык жармачтыкка» келсек, андай айып тилчилерде белгилүү өлчөмдө жок эмес; окуу китептеринин сапатын жакшыртуу маселесине күйөрмөндүк менен аралашып, кардар окурмандарды колдонмо (справочный) адабияттар менен жабдуу жагына активдүү катышып, басма сөз бетиндеги кемчиликтерге кийлигишип туруу жагынан лингвисттердин активдүүлүгү чындыгында эле солгун. Газета-журналдардагы макалалар тилдик жагынан редакцияланбагандыктан, аларда көптөгөн орфографиялык, стилдик, маанилик, пунктуациялык каталар кездешет. Ушул убакка чейин котормо чыгармаларды басмадан чыгарардын алдында атайын тилдик (грамматикалык, стилдик) планда рецензиялап, көздөн өткөргөн факты менен кездеше элекпиз! Ошондуктан басма сөз булактары терминдерди туруктуу бир кылкалыкка келтирүүчүлүк ролун жеткилең аткара албай келе жаткандыгын азырынча моюнга алууга туура келет.

Ошондуктан али да болсо күндөлүк басма сөз бетинен терминдик, орфографиялык жана стилдик каталар кездешет. «Нобель сыйлыгы» *Нобелевдик сыйлык* болуп («Кыргызстан маданияты» жумалыгында); *долбоор* эмес, «долбор», «электр кыймылдаткыч» дебей

¹ Ч. Т. Айтматовдун макаласындагы «правда» жөнүндөгү пикирине төктоло турган болсок, буга да эки түрдүү позициядан мамиле кылуу керектиги зарыл энчилүү аттарда («Комсомольская правда», «Ысык-Көл правдасы» ж.б.) которулбай алынат. «Правда» кадыресе маанисинде төл сөзүбүз менен эле которулуп жүрөт: сказать правду – «чындыкты айтуу», Ошондой эле пикирди «акыйкат» (истина «хакикат» маанисиндеги араб сөзү) жөнүндө да айтууга болот.

электродвигатель заводу («Советтик Кыргызстан»); радиодо «сезимдүү» дегендин ордуна «*акыл-эстүү мамиле*», *кочкорду* «өндүргүч кочкор», «кара желин уй» дегенди *сүтү аз уй*, «айкалыштырып, жеткилен» дегенди *ар тараптан гармоникалык өсүш үчүн*; «милдеттенме алууну» – *милдеттенме кабыл алуу*; *өкүлдүк адилеттиги* дегенди «адилеттүү өкүлдөрдүн принциби» деп алып жүрүшөт. *Скромный–басмырт* болуп которулушу керек, бирок муну «жупуну» деп алып жүрүшөт («Советтик Кыргызстан»). Бул өңдүү фактыларды улантсак, басма сөз бетинен *көндүрүү*, *байыр алдыруу*, *жердөө*, *көнүктүрүү* деген терминдердин ордуна «климатташтыруу» гана кездешет («Кыргызстан маданиятында»). Чынында адамга карата «адаптация», «акклиматизация» – *көнүгүү*, жаныбар жана өсүмдүктөргө карата «байыр алуу» терминдери колдонулушу керек.

Келтирилген мисалдардан байкалгандай, мындай фактылар чындыгында адабий тилдин терминологиясын жана стилин тартипке келтирмек тургай, баш-аламандыкты арбытып, анын маанилик ырааттуулугуна, жатыктыгына залал тийгизип жатат.

Мындай фактылар жазма адабий тилди ырааттуу нукка салуу зарылчылыгын жете түшүнгөн күйөрман адистерди, жазуучуларды, котормочуларды жана журналисттерди тынчсыздандырбай койбойт.

Демек, терминологияда унификацияга жетишүүдө айрым илимий түшүнүктүн маанисинде белгилүү гана бир сөздү дайыма туруктуу колдонуу канчалык зарыл болсо, жалпы эле котормо ишинде да айрым сөздөрдү гана эмес, сөз айкаштарын, алардын грамматикалык формаларын туура которуу, сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн ажырата билүү жана жазуу эрежелерин туура колдоно билүү да ошончо зарыл. Бул иштер өз ара сөзсүз тыгыз байланышта жүргүзүлүү керек.

Терминология системаларын жөнгө салып, унификация ишине кам көрүүдө сынга алынган терминдер гана ондолбостон, алардан башка көптөгөн түшүнүктөрдүн атоолору туура колдонулуп, өздөрүнүн так терминин табыш керек. Андай тактоону талап кылган терминдер аз эмес. Мисалы, *национализация* (земли) --«улутташтыруу» эмес, *мамлекеттештирүү*; *духовный*– «духтук» эмес, *рухий*; *созидательный* – «түзүүчү» эмес, *жаратуучу*; *деятельность* – «иштик-түүлүк», «ишмердүүлүк» эмес, *ишмерлик*; *рассада*– «себилме» эмес, *көчөт*; *камвольно-суконный* – «камволдук-сукно», же «камволдук нооту» эмес, *камволдуу нооту*; *тождественность*–«бирдейлик»

эмес, *оксиштук*; *насосная станция* – «насосдук станция» эмес, *насос станциясы*; *вентилятор* эмес, «желдеткич», *частотный* – «жыштыктуу» эмес, «*жыш*»; *руководитель – группы* – «топ башчы»; *мас-терская* (искусствого карата) – «өнөркана»; *арахис* – «жер жаңгак», *брожение* (революционное) – «удургуу» *выступление*, (саясий) – «кыр көргөзүү», *дружина* – «кошуун» ж.б. у.с.

Кыргыз совет энциклопедиясын түзүү тажрыйбасында бир топ терминдердин эне тилдеги сөздөрдү жасоо эрежелерине таянуу аркылуу, сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн эске алуу сыяктуу өбөлгөлөргө жараша такталган варианттары иштелип чыкты. Мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтө кетели: *промежуточный* – «арабөк», *детальный* (карта) «дыкат», *лоно* – «коюн», *первопроходцы* «жер кезүүчүлөр», *тыл-оорук*, *грелка* – «ысыткыч», *опорный пункт* – «таяныч пункт» (селекцияда), *отросток* – «өркүн», *благородный-лавр* – «жагымдуу лавр», *стыковка* – «ашташуу», *источниковедение* – «дарек таануу», *теория познания* – «тааным теориясы», *ледник* – «муздук», *нашествие* – «жапырык», *спускаемый аппарат* – «түшүрүлмө аппарат», *гражданин* – «гражданин», *грузчик* – «жүктөгүч» (машина), *жүкчү* (жумушчу); *наследственность* – «тукум куучулук» эмес, *тукум куугучтук*, *тяжелая вода* – «оор суу», *переправа* – кеч-мелик», «*могучая кучка*» (муз.) – «кубаттуу топ», *имение* – «чарбак», *последователь* – «жолдоочу», *соединительный ткань* – «бириктирме ткань», *недра* – «жер түпкүрү», *смешанный* – «танапташ», *ярус* (геол.) – «катар». Мында эң алды менен тилдеги грамматикалык эрежелер – сөздөрдү жасоодо моделдештирүү ыкмасы жетекчиликке алынды. Ошондой эле, тиги же бул терминдин ордуна колдонулууга жарамдуу шайкеш эквивалентин издөө аракетине көп күч жумшалды; белгилүү өлчөмдө салт болуп калган тажрыйбадан четтебөө аракети жасалды.

Адабий тилди ар тараптан тартипке келтирүү камкордугун баарылап колго алып, алды менен басма сөз кызматкерлерин кайра даярдоо, тил боюнча аттестациялоо, билимин текшерүү талаптары күн тартибине коюлбаса, абалды оңдоо уламдан улам кыйын болуп баратат.

Жалпы эле тил маданиятын жөнгө салуунун эң бир зарыл чараларынын бири (терминологияны тартипке келтирүү болсо анын бир гана тармагы) котормо практикасынын ишин түп-тамырынан бери оңдоо. Котормонун сапатын оңдоо – орус тилин мыкты билүү менен түздөн-түз байланыштуу.

Терминдердин туура жасалышын, орус же башка тилдердин ар кандай тексттерди которуу ийгилигин камсыз кылуунун пегизги өбөлгөлөрүнүн бири– колдонмо куралдардын болушу. Аларга биринчи иретте эле эки тилдүү (котормо) жана түшүндүрмө сөздүктөр кирет. Мындай куралдар менен биздин котормочулар, терминология системасын түзүүчүлөр толук камсызбы? Албетте, жок!

Иштелип чыгып, басмада ийгилик жарык көргөн терминологиялык сөздүктөр дайыма басма сөз органдарына таратылып берилип жүргөндүгүнө карабай, алардын редакциялардын китеп текчелеринде бар-жоктугуна көз жетпейт. Терминологиялык тармактык¹ сөздүктөрдүн тиражы өтө аз; ар бир сөздүк ал системага кирүүчү бардык терминдерди эч убакта камтыбайт.

Ал эми орус лексикасынын жалпы негизги түшүнүктөрүн камтыган чоң, көп томдуу орусча-кыргызча сөздүктөр бизде пайда боло элек. 1957-жылдары басылып чыккан «Орусча-кыргызча сөздүк» (кийинки кийинки чыкканына чейрек кылым болуп калды) библиографиялык сейрек китепке айланганына алда-канча убакыт болду. Ал сатыкта да жок. Өз учурунда бул сөздүктү (1957-жылдагысы) белгилүү лексикограф К. К. Юдахиндин жетекчилиги менен мыкты сөздүкчүлөр Ж.Шүкүров, Х. Карасаев сыяктуу авторлор катышып, болгондо да орусча бөлүгү (словниги) даяр, Москвадан түзүлүп келгендигине карабай, арандан зорго 7 жылда басмага даярдап бүткөнбүз. Анын үстүнө ал сөздүк көп сөздөрдү, сөз тизмектерин, терминдерди камтыган эмес, туура эмес которулуп кеткен жерлери да аз эмес. Өткөн чейрек кылымдан бери орус тилинин лексикасынын өзү да бир топ толукталды, кыйла жаңырды. Демек, жаңы сөздүктү жаратуу зарылчылыгы өзүнөн өзү айкын болуп отурат. Бу кырдаал эсепке алынып, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети өзүнүн 1975-жылдын ноябрь айында кабыл алган «Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин окутуунун абалы жана аны жакшыртуу чаралары» деген токтомунда Орусча-кыргызча сөздүктү» 1977–78-жылдардагы кайрадан басмадан чыгаруу үчүн республикалык илимдер академиясын, Элге билим берүү министрствосун жана Басмамкомду милдеттендирген.

Бирок биздин билишибизче, иш али баштала элек. Бул сөздүктү жаңыдан басмага даярдоону тезинен колго алуу керек. Болгондо да анын словниги мүмкүн болушунча жаңыртылып толукталышы керек.

Ар бир котормочу, жазуучу, терминолог ж.б. К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» кеңири пайдаланары баарыга маалым. Аталган токтомдо бул сөздүктү да жаңыртып басып чыгаруу белгиленген. Ал эң баалуу колдонмо китеп. Аны да толуктап, кайрадан басмадан чыгаруу аргасы сөздүкчүлөрдүн жүрөгүн өйүйт, бирок ал сөздүктү айрым кошумчалар, түзөтүүлөр менен басмага даярдоо атайын планда каралып, мөөнөтү белгиленип, аткаруучулар тандалуу кезектеги кечиктирилгис иштерден.

Биздин оюбузча, котормо иштерин, адабий тилдин терминологиясын, тил маданиятын, мектептерде кыргыз тилин окутуу ж.б. ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн башка да колдонмолордун (справочниктердин) кыргызча даярдалып, окурмандарга тартууланышы зарыл. Алар орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча мектеп сөздүктөрү, синоним, фразеологиянын сөздүктөрүн¹, орус тилинен которууда кыйынчылык туудуруучу тилдик фактыларды камтыган практикалык сөздүктү, орфографиялык толук, даана чакан сөздүктөрдү, ошондой эле чет тилдердин сөздүгү да кыргыз тилине которулушу зарыл керектүү. Анткени азыр адабий тилибизде кеңири кездешүүчү чет тил сөздөрүнүн этимологиясын, маанисин ачып, котормолоп берүү орус тилин жакшы түшүнбөгөндөр үчүн эң пайдалуу жардамчы куралдардан болмокчу. Саналган типтеги сөздүктөрдү түзүп, басмага даярдоо камылгасы кечиктирилбей көрүлүшү керек.

Котормочулук адистигинин теориясын жана тажрыйбасын баяндаган китеп түзүү; жер-суу жана энчилүү аттардын жазылышын тескеп, тартипке келтирилген справочник түзүү; терминологиялык системаларды түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмону түзөтүп, тактап кайрадан басып чыгаруу керек.

Терминдер системаларынын зарыл керектүүлөрүн илим тармактары боюнча кайрадан иштеп чыгып, типография ыкмасы менен арбын тиражда жарыялоону жолго коюу зарыл.

¹ Мындай сөздүктөр алгачкы саамалык катары жакында гана пайда болду. Караңыз: Русско-киргизский фразеологический словарь (түзүүчүлөр Н. Хмельницкая жана А. Биялиев), «Мектеп», Фрунзе, 1977; кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, «Илим», Фрунзе, 1980 (жооптуу редактор жана баш сөзүнүн автору Ж. Осмонова).

Терминологиялык системаларды тартипке келтирүү маселесинин абалы жана кезектеги милдеттери

Терминком жөнүндөгү жободо ага өзү бекитип, сунуш кылган терминдердин басма сөз бетинде терминологиядагы ар кандай өзгөрүүлөр жөнүндө жарыялап туруу укугу берилип, аны аткаруу терминкомдун жумушчу аппараты – терминология секторуна жүктөлгөн. Бирок бул иш боюнча сектор иштиктүү жумуштар аткара албай келе жатат. Себеби: 1) Терминком жарыялаган сөздүктөрдүн тиражи аз (500 экземпляр) болгондуктан алар тиешелүү, аларга кардар адистердин, журналисттердин колуна тийбей келе жатат.

Басма сөз кызматкерлери (журналисттер, котормочулар, радио жана телевидение дикторлору) терминкомдун сунуштары менен көпчүлүк учурларда эсептешпей да коюшат. Анын сунуштарын кыйшаюусуз колдонмок тургай, басма сөз бетиндеги чаржайыттыкты ого бетер күчөтүп, терминдерди колдонуу стабилдүүлүгүнө жетишүүгө кедерги абалга да дуушар кылып коюшат.

Терминологияны тартипке келтирүү, унификациялоо тилдин башка колдонмо бөлүмдөрү (орфография, орфоэпия, тил маданияты, котормо практикасы, топонимиканы тартипке келтирүү, адабий тилдин стилдик салааларын жөнгө салуу ж.б.), ошондой эле, орус тилин үйрөнүп, мыкты өздөштүрүү менен тыгыз байланышта. Тилекке каршы, терминологиялык комиссия жөнүндөгү жобонун ар бир пункту так аткарылбагандыктан терминологияда орун алган чаржайыттыктар али да болсо орчундуу. Сунуш кылынган терминдер басма бетинде бурмаланбай колдонулушу да жобого ылайык зарыл талаптардан.

Терминологиялык унификация деген эмне? Термин катары колдонулган сөздүн башка сөз менен алмаштырылбай, дайыма бир калыпта (ошол түрүндө) колдонулушуна жетишүү тиги же бул илимдин терминологиялык системасын калыптандырып (түзүп), тартипке келтирүүнүн (упорядочение) жана унификациялоонун (бир кылкалоонун) негизги милдеттеринен.

Улуттук терминологияны тартипке келтирүү жана системалаштыруунун тажрыйбалык чараларынын бири да ошол унификация болгондон кийин белгилүү илим тармагындагы түшүнүктү дайыма бир гана сөз же сөз айкашы менен атоого жетишүү. Мисалы, геометриялык үч тараптуу фигура «үч бурчтук» жана «үчкүл» деп аталышы

мүмкүн, бирок термин катары бул илимде үч бурчтук колдонулат. Лингвистикада сөздүн маани берүүчү бөлүгү «уңгу» жана «түп сөз», «түп уңгу», «тубаса уңгу» деп аталып келе жатат. Унификациянын максаты–илимий термин катары бардык учурда бир гана сөздү же сөз айкашын колдонууга жетишүү чараларын иштеп чыгып, анын турмушка ашырылышын камсыз кылуу.

Бул милдетти аткарууда жогоруда аталган Жобо терминкомго кеңири укуктар берген. Алардын эң негизгиси – айрым түшүнүктөрдү билдирүү максатында сөздүк бир терминди, басма сөз экинчисин, окуу китептери үчүнчүсүн колдонушунан кутулуу.

Ушул көз караштан алганда кыргыз терминологиялык системаларда бир топ жетишкендиктер бар.

Илимдердин негизги тармактарынын орто мектептин программасынын көлөмүндөгү терминология системалары жалпысынан иштелип чыгып, алар туруктуу илимий терминдерге айланды. Алсак, математика жана анын тармактарына тиешелүү *эсеп, алуу, кошуу, тамыр, алгебра, бөлчөк, тамырдан чыгаруу, бөлүү, көбөйтүү, интеграл, логарифм, жантык бурч, перпендикуляр, вектор, синус* ж.б. терминдер; тарых сабагына байланыштуу *коом, тап, социализм, көтөрүлүш, революция, төңкөрүш, стачка, доор, кылым, жумушчу*; эне тил сабагы боюнча: *үндүү, үнсүз сүйлөм, ээ, баяндооч, ээрчишүү, атооч, этиш, модалдуулук, сингармонизм, басым, артикуляция, толуктооч* ж.б.; ботаника жаңа зоология сабагына тиешелүү номенклатуралар жана терминдер *динозавр, жөнөкөйлөр, омурткалуулар, ооз көңдөйү, түр, класс, тукум куугучтук, эволюция, ийне жалбырактуулар, балырлар, хордалуулар, жыныс, ичеги көңдөйлүүлөр* ж.б.; чийме жана сүрөт боюнча: *түз сызык, ийри сызык, бурч, циркуль* ж.б.; химия сабагы боюнча: *кислота, көмүртек, суутек, кычкылтек, хлор, триятрифосфат, катализ, реакция, күкүрт, жез, фтор, ангидрид, ацетилен, алколоид, сахароза, фруктоза, көмүр кычкыл, атом, молекула* ж.б. мындай мисалдарды ар бир предмет боюнча улантууга болот.

Термин жасоонун үлгүлөрү иштелип чыгып (бир сөздөн жана сөз айкаштарынан турган), терминдерди жасоо эрежеге айланды.

Төл сөздөр менен өздөштүрүлгөн сөздөрдү айкаштырып термин жасоо да эреже катары кеңири колдонулат.

Даяр кабыл алынган сөздөрдү термин катары кеңири колдонуунун натыйжасында эне тилдин лексикасы эбегейсиз байыды.

Ошентип, факты материалдарга көз чаптырсак, төмөндөгүлөр байкалат:

Айталык, жөнөкөй (бир сөздөн турган) жана татаал (2 жана андан да көп) сөздөрдөн турган түшүнүктөрдү улуттук тилдерге которууда эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, калкка жана жарым-жартылай калккалоо ыкмасы жакшы натыйжаларды берди. Ушул ыкмаларды колдонуп, татаал терминдерди которуунун натыйжасында кыргыз тилинде пайда болгон төмөндөгүдөй терминдер – *тарыхый материализм, айдоо, илептуу сүйлөм, кошумча эмгек, тик бурч, тек* (көмүр+тек), *көмүр кычкыл* унификациянын талабына толук жооп бере алат. Ошондой эле, сөздөрдү жаңы (терминдик) мааниде урунуунун натыйжасында *уңгу, тамыр, ээ* сыяктуу сөздөрдүн жаңы маанилери да терминологиялык талаптарга толук жооп бере алат.

Жогоруда белгиленгендей, төл сөздөрдүн базасында термин жасоодо эне тилдин грамматикалык каражаттары– сөз жасоочу (куранды) мүчөлөр активдүү катышып, алардын жардамы менен төл жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да жүздөгөн терминдер жасалды: мында *-чы, -лык, -луу, -оо, -уу, -гыч, -лаш, -ынды-, -сыз* мүчөлөрүнүн ролу чоң. Алардын жардамы менен төл сөздөрдөн ускоритель (физикада), *муздаткыч*–холодильник (техникада), *туунду*–производное (лингвистикада), *чексиз сан*–бесконечное число (математикада), *эсепчи*–счетовод, бирок учётчик – *эсептегич* (эсептегич машина, техникада), *каныгуу*– насыщение (химияда), *кеңейткич*–расширитель (техникада), *көбөйткүч*–множитель, *коюулук* – густота (химияда) сыяктуу көптөгөн терминдер жасалып, илим тармактарындагы саналган түшүнүктөрдү атоо үчүн колдонулуп, мындай терминдердин ар бири өзүнүн системасында бекем орун алышты.

Терминдердин жасалышын жөнгө салууда, аларды типтештирүү аркылуу унификациянын таламдарына жакындаштырууда илимдер академиясында иштелип чыккан колдонмону¹ жетекчиликке алуу жакшы натыйжа бермекчи. Ошондой болсо, да, терминдердин жасалыш ыкмаларыда, аларга негиз болгон лексика-семантикалык базалары (интернационалдык лексика, орус сөздөрү, эне тилдин адабий формасындагы төл сөздөр жана жергиликтүү диалектилердеги айрым сөздөр) аныкталып, аларды айкалыштырып пайдалануу

¹ Илим-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмо, «Илим» басмасы, 1971-ж.

принциптери илимий жактан иштелип чыкты. Унификация маселе-синде терминологдордун алдында турган келечек милдеттер – ушулардын бардыгын мындан ары да билгичтик менен кылдат жана айкалыштыра пайдаланууда, ал ыкмалар менен түзүлгөн терминдердин адабий тилдин өз ара маанилик-стилдик тканына сиңирилишинде, тиешелүү илимий маанини термин катары алынган сөздүн туура бере алуу жөндөмдүүлүгүнө айрыкча көңүл бурууда.

Унификацияны таптакыр өзгөрүлбөс, катып калган нерсе катары түшүнүүгө болбойт. Анткени ар бир илим тармагы боюнча терминдер жыйналып, системалаштыруу процессиндеги дайыма айрым бир терминдердин эскиргендери, ылайыксыз, колдонулуп жүргөндөрү, тажрыйбалык колдонууда жайыла албагандары анын катарынан чыгарылып, жаңыдан пайда болгондорунун башка термин менен алмаштырылуунун эсебинен толукталып отурат. Ошондуктан бир кезде кыргыз терминологиясынын алгачкы мезгилиндеги термин катары *ыңкылап*, *төңкөрүш* (кийин «революция», *кеңеш* (азыр «совет»), *төрага*, *нускоочу* («инструктор»), *черүү* («аскер»), *жикчил* («оппозиция» маанисинде) *катын табып* («акушерка» маанисинде), *жер май* («нефть»), *от араба* («паровоз»), *шайтан араба* («велосипед»¹), *дүмүрчөк* («квитанция»), *мүчөл* («годовщина»), *Тилчи* («агент»); аластоо («дезинфекция»), *кыр көрсөтүү* («демонстрация») *жасак* (дружина), азыр «кошуун»), *соолук сактоо* («здравохранение»), окумал // зияли («интеллигент»), *көрктүү*, *жасалынды өнөр* («искусство»), *үжөт* («документ»), *үчкүл* («треугольник»), *алым сан* («нечетное число») *азыр* («так сан») деген сөздөр колдонулган болсо да, алар тиешелүү терминология системаларынан орун ала алган эмес.

Бирок терминология системаларын түзүп, аларды жөнгө салуунун, унификациялоонун жүрүшүндө системалар сөзсүз жана кыйшаюусуз түзөлүү жолуна түшө элек. Негизги багыт жалпысынан туура болгону менен айрым бир аша чабуулардын натыйжасында баштан аяк ырааттуулук жок экендигин моюнга алууга туура келет. Котормо тажрыйбасында жана терминологиянын калыптаныш процессинде *аталык* («шефтик», «шефке алуу» маанисинде), *бедел* («авторитет»), *кор* («база»), *жасак* («дружна»), *эктоок* («опекун»), *дагды* («квалификация») *заң*, *мийзам* («закон»), *канат* («фланг») өңдүү кээ бир терминдер унут болуп, алардын ордун аталган эквиваленттер зэлеп кеткен, ал эми «бедел», «кор»

кээде (бирок сейрек) колдонула коюп жүрөт. Терминди туура пайдаланбоо же аны тиешелүү грамматикалык форма менен жабдып колдонбосо да унификацияга жолтоо болот. Мисалы, газеталардын беттеринен кездешкен төмөндөгүдөн мисалдарды талдап көрөлү. Алсак, күндөлүк басма сөздөн: *арабдык социалисттик союз* (туурасы «араб социалисттик союзу»), *судебным порядком*—«соттук тартипте» (туурасы, «сот аркылуу» деп которулушу керек). Административдик ишке байланыштуу «*преобразовать*» деген термин кездешет. Ал бирде «кайрадан түзүү» болсо, бирде «айландыруу». Бирок ошол термин газеталарда «кайрадан куруу» *болуп которулуп* келе жатат. Гармоническое развитие – «*гармоникалык өсүү*» эмес, *айкалышта же жеткилең деп которулса болот*. «Присуждение» (премию, переходящего знамени, вымпела) – *ыйгаруу, ыйгарылуу* дегендин ордуна айрым учурда ал «чегерилүү» деп которулуп кеткен учурлар да кездешет. Мал чарбачылыгына байланыштуу «поголовье» деген термин бар. Бул сөз кыргыз тилине «баш» деп тике калькалангандыктан, басма сөзбетинде 1000 баш кой, 500 баш уй дегендей айкаштар өнөкөт болуп кетти. Ал эми кыргыз тилинде малдын санына карата эзелтен бери «туяк» деген сөз колдонулуп келген. Бирок бул сөз «поголовье» карата урунубай, айрым котормочулардын каламынан жаралып кеткен, кулакка угулушу жат болсо да «баш» терминин колдонуу өнөкөткө айланды.

Эгерде «туяк» дегенден жатыркап, унутуп кетсек, «башы» жок эле «1000 кой», «500 уй» деп айтылышы жөндүү¹. Азыркы кездеги терминология системаларында (кыргыз тилинде гана эмес, башка тилдерде да) тартипке келтирилүүгө тиешелүүлөрү аз эмес. Алар толуктоо, оңдоо, жаныларын табуу аркылуу ишке ашырылышы керек.

Улуттук тилдердин шартында терминология системалары басма сөздүн муктаждыгын канааттандыруу үчүн, ал тилдин коомдук функциясына (жайылыш чегине) жараша иштелип чыгышы, улам тартипке салынып жана бир калыпка келтирилиши негизги милдеттерден болгондуктан, кыргыз улуттук терминологиясын түзүп, тартипке келтирүү жана жайылтуу милдеттеринин иш жүзүндө аткарылыш

¹ Орус тилиндеги предлог, приставки, жөндөмө мүчөлөрүнүн маанилерин туура түшүнбөгөндүктөн «в целях» дегенди дайыма эле «максатыннда» деп которушат, «в целях этого»—«ошол үчүн» делбей, «ошол максатта» болуп да, «под» – кыргызча дайыма эле «астында» болуп которула бербөө керек; под председательством «председателдиги астында» эмес, «председателдиги менен», «к» предлогу менен келген айкаштарды сөзсүз карата, карай жандоочтору айкашкан тизмектер менен эмес, обращаюсь к нему – «ага карата кайрылам» эмес, «ага кайрылам» деп которулушу керек.

абалын байкоо үчүн эң алды менен терминологиялык системаларды түзүүнүн негизги чараларынан болгон сөздүктөр жөнүндө сөз козгоо керек. Жарык көргөн сөздүктөргө көз чаптырсак алардан төмөндөгүлөр байкалат.

Азыркы замандагы дүйнөлүк илимдердин негизги тармактарынын камтылышы боюнча сан жагынан ийгиликтер орчундуу. 50 жыл ичинде жарыяланган сөздүктөрдүн 51 табигый-техникалык илимдерге, 21 коомдук (гуманитардык) илим салааларына тиешелүү. Бирок илимий-техникалык революция шартында илим тармактары ого бетер өркүндөй бериши улуттук тилдерден да ийкемдүүлүктү талап кылат. Анын коомдук милдетинин кеңейишинин ошол илимий жетишкендиктерди, жаңылыктарды калайыкка жайылтууда, пропагандалоодо турат. Бул милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн атайын адабияттар гана эмес, күндөлүк басма сөз да кеңири пайдаланылууда. Ал эми тиги же бу илимдеги түшүнүк өз так термини менен аталып, жатык, ырааттуу баяндоо формасында жазылышы иштин ийгилигин камсыз кылачкы. Бул милдеттин ийгиликтүү аткарылышы улуттук интеллигенциянын, илим тармактары боюнча адистердин билим деңгээлинин жогорулугу, улуттук маданияттын деңгээлинин бийиктиги, адабий тилдин өзүнүн ийкемдүүлүгү, терминологиялык системалардын ырааттуу жана илимий тактыгы менен түздөн-түз байланышта.

Бул кырдаал илим тармактары боюнча терминологиялык системалардын басымдуу көпчүлүгүнүн түзүлүшүн, алардын негизинен тартипке келтирилип, колдонууга сунуш кылынуу зарылчылыгын шарттайт. Саналган кырдаалдар эске алынып, мектеп жана вуздардын таламдарын, басма сөздүн, котормочулуктун жана илим негиздерин эне тилде пропагандалоонун зарылчылыгын канааттандыруу, максатында Терминком тарабынан өткөн жарым кылымдан ашык мезгилдин ичинде көптөгөн сөздүк жарыяланды (булардын тизмесин тиркемеден караңыз).

Саналган сөздүктөрдүн бардыгы дээрлик адистер тарабынан түзүлгөн. Жалпысынан алар илимдин элүүгө жакын тармагына тиешелүү.

53 сөздүктөгү терминдер дефиниция (түшүндүрмө) менен коштолот. 17 сөздүк – терминдердин (кыргызча) бир жана эки (орусча-кыргызча) тилдеги тизмеси.

Сөздүктөрдүн сөз тизмелерин (словниктерин) тандап алууда көбүнчө окуу уралдары (мисалы, Б. О. Орузбаева, Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү, «Илим», 1972; К.

Асаналиев, Р. Кыдырбаева, Адабият таануу терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү; Ф., 1961, ж.б.) ар түрдүү тармактык энциклопедиялар жана көптөмдүү сөздүктөр (К. Курманалиев, М. М. Адышев, Геология терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү, Ф., 1971; А. Мамытов, А. Султанбаев, Топурак таануу терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү, Ф., 1968; Р. Усубакунов,

Ч.Жаныбеков. Математика терминдеринин сөздүгү, Ф., 1978). Келтирилген тизмеден байкалгандай, бир кыйла илим тармагы боюнча алардын терминология системаларын чогултуп, жыйноо жана белгилүү өлчөмдөрдө тартипке келтирүү аракети жасалган.

Системалаштырылган терминдердин басымдуу көпчүлүгү басма сөз тажрыйбасында адабий тилден орун алуу жолунда. Бул кырдаал болсо адабий тилдин лексикасынын тынымсыз байып жана белгилүү нормада калып алып келе жаткандыгын күбөлөйт.

Терминологиялык лексика тил аралык карым-катнаш, байланыштын (болгондо да орус жана кыргыз тилдеринин) эң негизги көрүнүштөрүнө айланды.

Терминологиялык системаларды жыйноо, иштеп чыгуу жана тартипке салуу, илимий талдоо тажрыйбасы күч алып, кыргыз тил илиминин атайы салаасы – терминология илимине негиз салынды. Анын материалдары тандалып, орчундуу өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Терминология системаларын илимий-тармактык сөздүктөр түрүнө келтирүү ыкмаларынын методикасы иштелип чыгып, тармактык адистер менен сөздүкчүлөрдүн кесиптик байланышы бекемделүүдө.

Илим тармактарындагы адистер улуттук адабий тилдин учурдагы жана келечек тагдырына байланыштуу процесстерге түздөнтүз катышып жатышат. Бул кырдаал болсо адабий тилдин лексика-стилдик ырааттуулугун бир нукта иштеп чыгууда көрүнүктүү роль ойномокчу. Ошондой болсо да, тармактык терминология системаларын түзүүдө аларды сөздүктөр түрүнө келтирүү методикасында, ошондой эле бул иштин илимий негиздерин иштеп чыгууда али да болсо көптөгөн кемчиликтер байкалат. Мисалы, словниктерди түзүүдө бирдей, болгондо да зарыл принциптерге таянбоонун натыйжасында тиги же бу илим тармагынын негизги жана терминдердин толук камтылбай кала бериши; тиги же бу терминология системасынын өзүнүн чегинен тышкары термин боло албоочу, ага кирбей турган же термин эмес сөздөрдү да системага, демек, сөздүктөргө киргизип жиберүү. Бир кыйла сөздүктөр өнөр жай жана айыл

чарбасынын айрым бир тармактарына тиешелүү терминологияны системалаштырууга арналгандыктан алардын словниктери бир кыйла чаржайыт: аларда чектеш илимдердин, тармактардын терминдери аралаш камтылып кеткен; андай сөздүктөрдө өзүнө тиешелүү зарыл терминдер камтылбай (унут калып) кеткен учурлар да аз эмес. Сөздүктөрдүн арналышын жана көлөмүн аныктоого Терминком тарабынан жеткилең кунт коюлбагандыктан, алардан илимдин арналыш жана көлөмүнө шайкеш келбөөчүлүк (ашып кетүү же толук камтылбай калуу сыяктуу көрүнүштөр) байкалат. Айталык, эгер сөздүк орто мектептердин окуу программасынын көлөмүн камтып түзүлсө, ал биринчи кезекте ошол көлөмгө кирүүчү бардык илимий түшүнүктөрдүн терминологиясын бүт камтуу керек. Ал эми ошол эле сөздүк жогорку окуу жайларына арналып, анын окуу предметтеринин көлөмүндө түзүлсө, ал анын терминологиялык системасын вуздук окутуунун көлөмүндө чагылдырылышы зарыл.

Ошону менен бирге, илим тармактары өз ич ара дагы тыгыз байланыштагы майда бөлүмдөрдөн турары белгилүү. Демек, предметтин терминологиялык системасы ал предметтин ички бөлүнүштөрүнө кирүүчү бардык терминдерди мүмкүн катары толугураак камтышы керек. Мисалы, физикалык география терминдеринин системасы анын геоморфология, климатология, гидрология, океанология, гляциология ж.б. тармактарынын тиешелүү түшүнүктөрүнүн атоолорун (терминдердин) камтышы керек.

Эгерде геология илимин алсак, анын жалпы мазмунун түзүүчү составдык бөлүктөрү болуп минералогия, петрография, структуралык геология, тектоника, вулканология, сейсмология, тарыхый геология, стратиграфия, палеография, пайдалуу казылмалардын геологиясы жана гидрогеология эсептелет. Демек, бул илимдин терминология системасы, айталык, сөздүк «Геологиялык терминдердин сөздүгү» деп аталса, геологиянын жогоруда саналган тармактарындагы негизги түшүнүктөрдү билдирүүчү терминдерди бардыгы боюнча бирдей өлчөмдө камтый алышы зарыл.

Ошондой эле планда биология (орто мектепте окутулуучу предмет). терминологиясынын системасы да зоология, ботаника, адамдын анатомиясы жана физиологиясы, микробиология, гидробиология ж.б. ири бөлүмдөрдөгү түшүнүктөрдү ичине алат. Ошондуктан биологиялык циклдер боюнча терминологиялык системаларды түзгөндө бул илимдердин орто мектепте өтүүчүлөрүнүкү аталган бөлүмдөрдүн

чегинде, ал эми вуз программасынын өзгөчөлүгүнө ылайык, эгер ал предметтер кыргыз тилинде окутулса, ар бир илим тармагынын дагы өз ара ички бөлүмдөрүнүн мазмунун камтыган терминологиялык системалардын түзүлүшү, алардын сөздүктөр түрүнө келтирилиши максатка ылайык келмекчи. Мисалы, зоология терминдеринин системасы териология (сүт эмүүчүлөр жөнүндөгү илим), орнитология (куштар жөнүндөгү илим), герпетология (жерде-сууда жашоочулар жана сойлоочулар жөнүндөгү илим), ихтиология (балыктар жөнүндөгү илим), энтомология (курт-кумурскалар жөнүндөгү илим), акаралогия (кенелер жөнүндөгү илим), малакология (моллюскалар жөнүндөгү илим), протозоология (жөнөкөйлөр жөнүндөгү илим), жаныбарлар систематикасы, палеонтология, жаныбарлар физиологиясы, генетика, эмбриология, эволюциялык окууга тиешелүү терминдерди камтыйт. Булардын ичинен зоология сөздүгүнө окуу программаларынын чегиндеги терминдер киргизилиши керек.

Бул жагынан талдаганда Терминком тарабынан түзүүчү (авторлор) менен бирдикте даярдалып, жарык көргөн сөздүктөр өз учурунун талабын негизинен канааттандырган колдонмолор катары бааланса болот.

Ал эми айрым сөздүктөрдү мындайча баалоого негиз жетишсиздик кылат. Мисалы, «Медицина терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүн» алып көрөлү (түзүүчүлөр М. Алиев жана Т. Тыналиев, Фрунзе, 1964). Бул сөздүктө медицинага тиешеси бар терминдердин кыйласына орун берилген. Бирок ал медицинанын төмөндөгү составдык тармактарына тиешелүү терминдерди канчалык өлчөмдө жана тең салмакта камтый алган деген суроого жооп берүү үчүн медицинанын негизги бөлүмдөрү: медициналык морфологиянын тармактары – анатомия, гистология, цитология; физиология; патология – патоанатомия, патофизиология жана алар менен чектеш биохимия, аллергология; фармакология жана токсикология; микробиология – бактеорология жана вирусология; паразитология жана гельминтология; медициналык генетика; клиникалык дисциплиналар, анын ичинде ички оорулар жетерапия; кардиология, ревматология, пульмонология, неврология, гастроэнтерология; геронтология; фтизиатрия, педиатрия, дерматология, венерология; курортология, физиотерапия жана дарылоо физкультурасы; медициналык радиология жана рентгенология; стамотология; акушерство жана гинекология; хирургия жана анын бөлүмдөрү;

травматология жана ортопедия; анестезиология жана реаниматология; онкология; урология; оториноларингология; офтальмология ж.б.

Медицинанын саналган бөлүмдөрүнүн ар бири азыркы мезгилде илимий-теориялык жана тажрыйбалык жактан терең иштелип чыккан дисциплиналар. Алардын ар бири боюнча ондогон окуу куралдары, изилдөөлөр, аларга тиешелүү аппаратура жана жабдуулар, дары-дармектердин аттары, дарылоо ыкмаларынын атоолору, илдет жана оорулардын аттары (болгондо да алардын номенклатуралык, б. а. көбүнчө латынча) аталышы белгилүү.

Демек, ошондой болгондон кийин, бул көп тармактуу илимдеги түшүнүктөрдү бир терминологиялык системага бириктире салууга илимий негиз да, тажрыйбалык зарылчылык да жок.

Медицина илимдеринин терминология системаларын улуттук тилде (б. а. кыргыз тилинде) түзүү керек болсо, анда мисалы, дары-дармектердин аттары, оорулардын аттары жана медициналык орто окуу жайларында өтүлүүчү предметтердин программалык көлөмдөрүнүн чегиндеги терминдер, ошондой эле медициналык популярдуу макалаларда учуроочу гигиена жана санитарияга, медицинанын тиги же бу тармактарындагы түшүнүктөрдүн атоолорун камтыган терминдерден турган сөздүктөрдү түзүү максатка ылайык келмекчи.

Болгондо да, бул циклден бир нече сөздүк түзүлүп, ага медицина тармактарынын негизгилерине тиешелүү терминдер улуттук тилдин муктаждыгына ылайык тандалып алынып, тематикалык топторго бөлүнүп жайгаштырылышы ыңгайлуу. Эгерде бир же бир нече илимий цикл боюнча бир эле сөздүк түзүлсө, терминдер сөзсүз тематикалык топторго бөлүнүп, ырааттуу жайгаштырылышы жөндүү жана максатка ылайык.

Ал эми орто мектеп программалары камтыган сабактар боюнча (мисалы, биология, зоология жана ботаника) терминология системаларын түзүүчүлөр эң алды менен бул предметтердин стандарттуу окуу китептериндеги терминдерин бүт тандап алып, алардын котормолору аркылуу эне тилдеги салтка айланган терминдик эквиваленттерин терең талдап, лингвистикалык электен өткөрүп туруп, түзүлүп жаткан системадан орун берүү жагына кам көрүү ар бир автордун ыйык милдети. Улуттук тилдеги терминологиялык системаларды түзүп чыгуу илимдердин негиздерин орто жана жогорку окуу жайларынын программаларынын негизинде үйрөтүп, адистерди

даярдоого гана эмес, илимдердин азыркы абалы жана анын жаңы жетишкендиктерин калайыктын арасында пропагандалоону ишке ашырууга багытталышы керек. Терминологиялык системаларды түзө билүү адистигин баалай келсек, сөздүктөрдөн бир топ тажрыйбаларды байкоого болот.

1) накта терминдерди тандай алуу; 2) аларды сөздүккө жайгаштыруу ыкмаларын өздөштүрүү (айталык, алфавиттик уя принцибинен ылайык же кадыресе алфавиттик тартипте жайгаштыруу; грамматикалык каражаттарды туура колдонуп, маанилеш терминдердеги форма жагынан бирдейликке жетишүүнү камсыз кылуу жолдорун таап өздөштүрүү, терминдерди кыска жана так дефиниция менен жабдый алуу ж.б.) .

Терминологиялык системаны (демек, сөздүктү да) түзүүчүлөр лингвистикалык (лексикографтык) ийкемдүүлүккө (билгичтикке) ээ болгондо гана сөздүк жана системаны илимий талаптарга жооп бере алгыдай деңгээлде түзүүнү камсыз кылат. Башкача айтканда, ал эне тилдин эрежелери, болгондо да, сөз жасоо ыкмаларынын мазмундары, анын каражаттары менен жеткилең тааныш болушу керек. Башка типтеги (эки тилдүү жана түшүндүрмөлүү) сөздүктөр менен иштөө методикасын жакшы өздөштүрүү керек; лексикалык материалды тандап топтой алууну мыкты өздөштүрүп алуу зарыл.

Эне тилдин лексикалык байлыгы менен, анын закон ченемдери (сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси, синонимия жана омонимия) адабий норма жана стилистиканын элементтери жөнүндө ачык түшүнүгү болушу зарыл. Ошондой эле, лексикографиянын илимий таламдары менен толук тааныш болсо гана өз адистиги боюнча терминологиялык системанын улуттук вариантын түзүп, аны сөздүк түрүнө келтирүү колунан келмекчи.

Республикада иштелип чыгып, сунуш кылынган сөздүктөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – алар орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине кирет. Анткени өз убагында сөздүккө кардар адистер жана котормочулар терминдерди кыскача түшүндүрмө менен жабдууну талап кылышкандыктан, кийинки жылдарда терминологиялык сөздүктөрдө терминдерден кийин кыскача түшүндүрмөлөр да берилип жүрөт. Анын себептери: маанилери жакын түшүнүккө ээ терминдерди бири-биринен айырмалоого мүмкүнчүлүк берүү, илимдин көп тармактары боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери жана адистер үчүн, атайын окуу куралдары улуттук

тилибизде жетишерлик санда басылып чыгарылып турбагандыктан, аз да болсо аларга болгон зарыл муктаждыктарды канааттандырууга көмөк көрсөтүү.

Жарыяланган долбоорду системалаштырып унификациялоо (биротоло тактап чыгуу) этабында бул чаралар кошумча көмөк көрсөтөрү талашсыз.

Тиги же бу илимий тармактын терминологиялык сөздүгү адистер тарабынан түзүлөт. Терминдердин орусча тизмеси (словниги) көбүнчө орто жана (кээде) жогорку окуу жайларынын, окуу жайларынын окуу предметтеринин программасына ылайык, алды менен ошолордун чегиндеги терминдерди камтышы керек.¹ Экинчиден, азыркы илимий-техникалык революция мезгилинде илим тармактары тез өркүндөп, анын жаңы салаалары пайда болгон сайын жаңы маанидеги терминдер да күн сайын пайда болууда. Мындай шартта аларды кыргызчалатып, ошол замат тактап колдонууга сунуш кылуу бир топ шайдооттукту талап кылса да иш жүзүндө көңүлдөгүдөй, өз учурунда аткарыла бербегендиги байкалат. Үчүнчүдөн, илим тармактары боюнча терминологиялык системалар улуттук тилдерде ошол илимдин колдонулуу масштабна (б. а. ошол илим улуттук тилде өнүгүп жатабы же жокпу) жана тажрыйбалык зарылчылыкка ылайык жүргүзүлүү керек. Бул жагынан кыргыз тилинде; мисалы, электроника, молекула биологиясы, космонавтика, автоматика, радиология сыяктуу толуп жаткан жаңы техникалык-табигый илимдер өнүгүп жаткан жери жок (б. а. бул илимдерде эмгектенген адистер орус тилинде гана жазышат, алар боюнча кыргыз тилинде илимий журнал китептер жок). Аларга тиешелүү айрым терминдер гана тиги же бу популярдуу макалаларда газета-журнал бетинде учурашы мүмкүн. Ошондуктан алардын термин системаларын бүтүндөй тартипке келтирип, сөздүктөр иштеп чыгуу зарылчылыгы чектелип, улуттук тилдердин коомдук катнаш куралынын милдетин аткаруучулук функциясына байланыштуу шарттарга көз каранды. Илим тармактарынын терминология системаларын тартипке келтирүүдөгү дагы бир чаржайыттык – союздук масштабда техникалык илимдер боюнча гана унификациялоо, системалаштыруу иштери жүргүзүлүп, коомдук илимдер боюнча сунуш кылынган тизмелер жок. Демек, алардын словниктерин биздин сөздүктөрдү түзүүчүлөр ар кайсы энциклопедиялык

¹ Бул талап иш жүзүндө белгилүү өлчөмдө гана аткарылып келе жатат.

көп томдуу справочниктерден (мисалы, медицина энциклопедиясы, айыл-чарба, химиянын тармактары боюнча ж.б.) алышат.

Ошентип, биздин сөздүктөрдүн сөз тизмелеринин толуктугу, илимий терендиги ар бир автордун (түзүүчүнүн) илимий даярдыгына жараша жаңа күндөлүк тажрыйбалык керектөөлөргө ылайык ар түрдүү кырдаалдар менен шартталгандыктан, жарыяланып кеткен сөздүктөрдүн белгилүү терминологиялык системанын учурдагы абалына бардык мезгилдерде толук жооп бере албастыгы илимдеги күндөлүк алга жылыштарга байланыштуу. Иштелип чыгып, басмадан жарык көргөн коомдук илимдерге тиешелүү терминологиялык сөздүктөр жөнүндө сөз козгосок, төмөндөгүлөр байкалат: булардын колдонулуу чөйрөсүндөгү негизги өзгөчөлүгү – алардын көпчүлүгү¹ орто жана жогорку билим берүүдө негизги предметтерден. Ошондой эле, бул илимдердин негиздери окуу жайларынын программаларынан тышкары да калк арасында башка каналдар аркылуу кеңири пропагандаланат.

Ошондуктан басма сөз, окутуу жана билим берүү практикасы, радио жана телевидение, сцена искусствосу үчүн коомдук-саясий (жалпы эле гуманитардык) терминология системаларынын улуттук тилде түзүлүп чыгып, тартипке келтирилип, уламдан-улам такталып, адабий тилге жайылтылышы терминология тажрыйбасынан талап кылынуучу зарыл милдеттердин бири. Термин жасоо ыкмаларын айкалыштыра пайдалануу жана анын каражаттарын маанилеш (типтеш) жасалма сөздөрдү кураштыруу аркылуу терминдик сөздөрдүн тиги же бу түрлөрүн түзүп алгандан кийин гана аларды сөздүк түрүнө келтирүү ишке ашырылышы мүмкүн. Бул жагынан тилибизде иштелип чыккан тажрыйбалар бир кыйла.

Адабий тилдин нормасынын чегинде жаңы кабыл алууларды иретке салуу, анын ичинде терминологиялык лексиканы системалаштыруу, ар кандай баш-аламандыктан кутулуу басма сөз бетинде, радио уктурууларда, телеберүүлөрдө, лекция-докладдарда, сценаларда пландуу түрдө, кышпаюусуз жүргүзүлгөндө гана кабыл алынган же жаңы пайда болгон сөздөр кабыл алган тилде лексико-грамматикалык белгилүү эрежелердин чегинде бекем орун алып, диалектилик сөздөрдүн да, башка тилдерден кабыл алынган өздөштүрүүлөрдүн да чектен тышкары кирип кетишине шарттүзүлбөй калат.

¹ Коомдук илимдер – тарых жана анын бөлүмдөрүн (байыркы орто кылым, жаңы жана эң жаңы тарых, партия тарыхы, саясий экономия философия, атеизм жана илимий коммунизм, филология, тил илими жана адабият таануу, дарек таануу), археологияны ж.б. ичине алат

*Улуттук терминология тармактарын системалаштырууга
байланыштуу сунуштар*

Кыргыз тилинде коомдук саясий жана илимий-техникалык терминологияны түзүү кана тартипке келтирүүдө жана бул иште кездешкен чаржайыттардан кутулуу үчүн терминологиялык системаларды эки тилдүү (орусча-кыргызча) сөздүктөр түрүндө түзүп чыгуу үчүн төмөндөгүлөр сунуш кылынат.

*Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн
түзүлүш структурасы*

Сөздүктүн сөз тизмегин (словнигин) түзүү

Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдү түзүүнүн алдында сөздүктүн орусча бөлүгү – сөз тизмеги (словниги, реестр сөз) түзүлүшү керек. Сөз тизмек белгилүү илим тармагындагы түшүнүктөрдүн аттары болгон терминдерди мүмкүн болушунча толук камтышы керек.

Терминдердин орусча варианты (сөз тизмеги) алфавит тартибинде келтирилет. Мисалы, «Саясий экономия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө» терминдердин тизмеси төмөндөгүдөй жайгаштырылат:

Аванс

Автаркия

Аренда

Базис

Баланс ж.б.

Эгерде термин сөз айкаштарынан турса, андай терминдер да башкы сөзүнө жараша алфавиттик тартипте өз ордунда келтириле берет.

Базис

Базис общества

Баланс

Баланс активный

Баланс народного хозяйства ж.б.

а) Словникте сөз айкашынан турган терминдер негизги сөздүн уясында берилиши мүмкүн: Мисалы, лингвистикада:

Чередование

Чередование автоматическое
Чередование акцентное
Чередование грамматическое
Чередование качественное
Чередование свободное ж.б.

б) иш жүзүндө, текст ичинде мындай терминдер аныктоочтук айкашта колдонулат. Ошондуктан мындай терминдер алфавиттик тартип менен өз ордунда да келтирилет:

Автоматическое чередование к. *Чередование автоматическое*

Акцентное чередование к. *Чередование ацентное*

Грамматическое чередование к. *Чередование грамматическое*

Свободное чередование к. *Чередование свободное*

Терминдик түшүнүктө орус тилинин төл сөздөрү менен бирге интернационалдык (эл аралык) илимий номенклатурада колдонулуучу терминдер да катар колдонула берет. Алардын ар бири (көбүнчө көбүрөөк колдонулуучу варианты) словниктен өзүнүн ордун ээлейт:

Сингармонизм

Гармония гласных

Созвучие

Акцент

Ударение

Ассигнация

Денежный знак.ж. б.

Терминдерге да мүнөздүү көп маанилүүлүк (полисемантизм) жана маанилештик (синонимия) бир эле сөз эки же бир нече илим тармагында атайын мааниде колдонула беришине байланыштуу: *давление* (термодиналда, автомобиль куруу тармактарында); катуулук (мис: физикада «громкость звука» жана «твёрдость материала» сыяктуу татаал терминдердин составында); *тамыр* (алгебрада, ботаникада); *түр* (тил илиминде жана биологияда); *акустика* (тил илиминде жана физикада); *басым* (физикада жана тил илиминде) колдонулгандай.

Ошондуктан тармактык терминологиялык сөздүктө анын өзүнө гана тиешелүү мааниде колдонулушуна орун берилет да, ал кыргызча тиешелүү эквиваленти менен которулуп, которулбаса, алгачкы калыбынча алынып, кашаанын ичинде түшүндүрмөсү берилет. Мисалы, лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө:

акустика-акустика (тил илиминде тыбыштардын **добуш** толкундарына байланыштуу өзгөчөлүктөрү негизделүүчү касиет) ;

ударение-басым (сөздүн составындагы бир үндүүнүн башка тыбыштарга караганда күч менен айтылышы) .

Ошондой эле, бир терминдик түшүнүк ар түрдүү сөздөр аркылуу да билдирилиши мүмкүн: мисалы, физикада удельный вес/амплитуда//коэффициент; тил илиминде опрощение\\переразложение ж.б. Мындай учурда словникте алардын бардыгына алфавит тартибинде орун берилип, ар биринен кийин кыргызча котормосу келтирилип (которулбаса, өз калыбынча алгачкы булагындагыдай алынып), түшүнүк бирөөнө гана берилет да, экинчиси ушуга шилтелет:

опрощение – жылышуу (к. переразложение);

переразложение – жылышуу (катар турган морфемалардын бирине тиешелүү тыбыштын же тыбыштардын экинчисине жылышып кетиши). Мисалы, байыркы түрк тилдериндеги сарыгар (<сар+гар) сыяктуу кубулуш.

Сөздүктөрдө терминдер жалпы эле алфавит тартибинде жайгаштырылышы, же болбосо ар бир термин-сөз уя принцибинде алгачкы же негизги формасынан кийин келтирилип отурулушу мүмкүн.

<i>алфавит тартибинде</i> агглютинация азбука азбучный аллетерация аллофон алфавит ассимиляция	<i>уя принцибинде электр</i> электрификация электрифицировать электролит электро-вакуум электрофицированный эл
--	---

Сөздүктөрдө терминдер алфавит тартибинде же уя принцибинде жайгаштырылса да, андагы татаал терминдерди (*пресноводный карт, глухой звук, сложное слово, экспираторное ударение, ударная волна, демократический строй, марксистское мировоззрение, эволюционное учение, кровеносный сосуд, хронический гепатит, брюшной тиф, тянь-шанская ель, гляциально-нивальная зона* сыяктуу) реестрде (б. а. сөз тизмегинде) алфавит тартибинде аталган түрүндө жайгаштырууга да болот. Тескерисинче, терминдин семантикасы биринчи планга коюлуп, адегенде аны билдирүүчү сөз (б.

а. зат атооч) келтирилип, аныктоочу андан кийин. келтирилиши да мүмкүн. Ошондо реестрдеги терминдер төмөндөгүдөй жайгаштырылат: *карп пресноводный, звук глухой, слово сложное, ударение экспираторное, волна ударная, строй демократический, мировоззрение марксистское, учение эволюционное, сосуд кровеносный, ель тяньшанская, зона гляциально-нивальная* и. т. д.

Ал эми терминдерди кыргызча которгондо (же аларды кыргызча эквиваленттер менен жабдыганда) алар аныктооч-аныкталгыч (мисалы, *экспиратордук басым*) же аныкталгыч+аныктооч (мисалы, *басым экспиратордук*) болуп которулушу мүмкүн. Экинчи учур – сөздүктөгү реестр сөздөр уя принцибинде жайгаштырылышында колдонулат.

Словникке кирүүчү сөздөр окуу куралдарынан, СССР илимдер академиясынын алдындагы Илим-техникалык терминология комитети, Бүткүл союздук стандарттоо, кодалоо жана информация илимизилдөө институту тарабынан сунуш кылынып, басылып чыгарылып жаткан тав мактык терминдер системаларынын тизмелеринен, «Советская Энциклопедия», «Русский язык» ж.б. басмалардан чыгып жаткан тармактык түшүндүрмөлүү сөздүктөрдөн жана энциклопедиялардан тандалып алынышы керек.

Терминологиялык сөздүктөр илим тармактары боюнча айрым-айрым түзүлгөндүктөн, ага ошол илим тармагынын негизги мазмунун түзүүчү андагы бардык терминдердин камтылышы зарыл. Бирок улуттук тилибиздин коомдук милдетин, жайылуу сферасынын чегин эске алып, көбүнчө, биринчи иретте орто мектептерде кыргыз тилинде окутулуучу илим тармактарынын терминологиялык системаларынын сөздүктөр түрүнө келтирилиши зарыл. Алар – тил илими (мында грамматика, эне тили, орус жана чет тилдерге байланыштуу терминдерди камтууга болот), адабият таануу, физика, химия, ботаника, биология, анатомия жана физиология, геометрия, математика, астрономия, география, тарых, коом таануу, сүрөт, чийүү, дене тарбиясы. Ошону менен бирге калайыкты идеологиялык жактан тарбиялоодо, эл чарбачылыгын өркүндөтүүдө жана официалдык-мамлекеттик иш жүргүзүү маселелеринде зарыл керектүү тармактардан болгон коомдук-саясий, философия, саясий жана конкреттүү экономика, юриспруденция, медицина, атеизм сыяктуу илим тармактары боюнча да терминологиялык системалардын улуттук тилибизде түзүлүп, иретке салынып жана унификацияланышы зарыл керектүү.

Ар бир илим тармагы боюнча мурда жарык көргөн орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн словниктери кылдаттык менен дагы каралып чыгып, алардагы терминдердин көпчүлүгү улам кийин түзүлгөн сөздүктөр тарабынан да камтылышы керек.

Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөрдүн кыргызча бөлүгүн түзүү жолдору. Словник тандалып алынып алфавит тартибине келтирилгенден кийин эне тилдеги шайкеш (эквивалент) сөздөр менен которуп, адарды келечектермин катары сунуш-кылуу – тармактык сөздүктү түзүүдөгү эң жооптуу жана оңой-олтоң аткарыла койбос иш этаптарынын бири. Анткени, тармактык сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасынын башаты биздин республикада 20-жылдардын аягынан башталат.

Демек, өткөн 60 жылдан бери бул иштеги тажрыйба да бир кыйла. Анын үстүнө, ушул эле мезгилдердин ичинде басма сөз бетинен туруктуу орун ээлеп, өнөкөткө айланып, тиги же бу термин катары колдонулуп келе жаткан сөздөр аз эмес. Алардын кыйласы төл сөздөр, бир тобу даяр өздөштүрүүлөр. Ошондуктан алардын ордуна кандайдыр бир жаңы сөздү издеш орунсуз.

Эгер татаал составдуу сөз айкаштарынан турган тизмектер аркылуу билдирилүүчү терминдик түшүнүктөргө келе турган болсок, андайлар да аз эмес.

Тиги же бу сөздү термин катары сунуш кыларда сөздүк түтүзүүчүдөн маанилеш мүчөлөрдүн кайсынысы менен айкашкан. формасын тандап алуу үчүн сөздүк түзүүчүлүк адистик, билгичтик талап кылынат. Мисалы, *театральное общество* деген татаал термин кыргызча басма сөз бетинде *театралдык коом*, *театрчылар коому*, *театр коому* болуп кездешет. Демек, мындай терминдерди которууда алды менен автор (б. а. сөздүктү түзүүчү) терминдин маанисине кунт коюп түшүнүп туруп, аны кыргызчалатуу аракетине киришүү керек. Жогоруда келтирилген мисалга кайра кайрылсак, ал «театр ишмерлерин баш коштурган ыктыярдуу чыгармачылык коом» деген түшүнүктү билдирет. Ошондуктан аны кыргызчалатканда «театралдык коом» деп которо салуу туура эмес. Анткени, биринчиден, «театральное» жогорку айкашта театрға тиешелүүлүктү (б. а. «театрды сүйүүчүлөргө») эмес, андай адамдын сөзсүз театр ишмери болушу да зарыл эмес) билдирет. Коомдун мүчөсүнүн кесиби театр ишмердиги (айталык, режиссер, актер, драматург, костюмер, декоратор, гример, светотехник ж.б.) менен байланыштуу болсо гана ал ошол коомго мүчө боло алат.

Демек, аталган терминдин театрчылар *коому* деп алынганы туура. Анын үстүнө, терминдин биринчи компонентиндеги *-аль* мүчөсү менен *театрал* (театр ышкыбозу театр сүйүүчү, театрчы) термининен айырмалай билүү да тармактык сөздүк түзүүдө кунт коюлуучу мерчемдүү моменттерден.

Иштин андан кийинки этабы – терминдин дефинициясын (аныктамасын) берүү. Бул тармактык сөздүк эки тилдүү түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине кирсе гана болот.

Мисалы, «Орусча-кыргызча математикалык терминдердин сөздүгүндө» корень-түрү термини 1) a санынын n -даражадагы тамыры (белгилениши $\sqrt[n]{a}$) деп, n даражасы a га барабар x саны айтылат, б. а. $x^n - a = 0$; 2) $a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + a_n = 0$ түрүндөгү алгебралык теңдеменин тамыры деп x аргументинин бул теңдеменин тамыры теңдештикке айландыруучу сандык мааниси аталат деген түшүнүк менен жабдылышы керек.

Мында терминдин дефинициясын ачуучу эки мааниси тең берилип жатат. Бул болсо бардык терминдерге 1, 2, 3 же андан да көп аныктама берилет дегенге жатпайт. Маанилерди цифра менен жиктөө көп маанилүү (полисемантикалуу) терминдерди чечмелөөгө гана тиешелүү ыкма. Ал эми көпчүлүк терминдердин болсо бир гана, болгондо да, илимде аныкталган негизги мааниси берилиши талапка ылайык. Анын үстүнө, тармактык сөздүктөрдө терминдерди дефинициясы менен коштоп берүү сөзсүз зарыл керектүү талаптардан эмес. Анткени, бул милдет биринчи кезекте энциклопедиялык жана түшүндүрмөлүү справочниктердин негизги милдеттерине кирет. Орусча улуттук тармактык сөздүктөрдөгү терминдерди аныктамалар менен жабдуу ар бир терминди өздөштүрүүгө жана жергиликтүү шарттарда башка ар түрдүү атайын адабияттарга болгон муктаждыкты кандайдыр бир өлчөмдө канааттандырууга байланыштуу туулат.

Ошондуктан, тармактык терминологиялык система бир тилде гана (айталык, кыргыз тилинде) тизме түрүндө, эки тилде (орусча-кыргызча терминологиялык сөздүк түрүндө) же болбосо, жогоруда көрсөтүлгөндөй, дефинициясы менен коштолуп, түшүндүрмө сөздүк түрүндө да түзүлүшү мүмкүн.

Терминдерди сөзмө-сөз которуу. Мындай ыкманын жалпы эле сөз жасоодо, анын ичинде термин жасоодо эң негизги ыкмалардын бири экендиги жогоруда жетишерлик баяндалды. Мында дагы бир орчундуу нерсе – тиги же бу терминологиялык система кандай

түшүнүктөрдү камтыйт жана алардын семантикалык составы кандай? Конкреттүү (айкын) жана жалпы абстракттуу түшүнүктөрдүн – зат, нерсе, кубулуш, абал, кыймыл-аракеттердин атоолору. Демек, термин көбүнчө заттык сөздөрдөн жана ага байланыштуу атоолордон турат. Анын үстүнө, СССРде орто мектептин программасы боюнча өтүлүүчү предметтердин бардыгынын эне тили жана адабияттан башкасынын жалпы көлөмү жана илимий мазмуну бирдей. Демек, алардын терминология системалары да белгилүү өлчөмдө бирдей экендиги шексиз. Бул кырдаал, жогоруда белгиленгендей, ар бир предмет (б. а. илим тармагы) боюнча терминология системаларын түзүүдө словниктер орус тилинде болушун шарттайт.

Экинчиден, бул кырдаал да жогоруда аталган илим тармактарынын, анын ичинде өзгөчө так жана табигый илимдер боюнча терминдердин улуттук жазуу пайда болгондон кийин гана орус тилинин таасири менен, анын негизинде калыптана баштагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Бирок табигый-техникалык илим тармактарындагы бир кыйла түшүнүктөрдүн авторлору эне тилибизде эзелтен эле бар экендиги, алар кийин толук баалуу терминдерге айлангандыгы белгилүү (*таш, жамгыр, булут, кабырга, ичеги, жүрөк, баш, көз, тил, алтын, күмүш, күкүрт, кайың бүркүт, соно, ак куу, түлкү, аска, бууаай, аркар, бөкөн, илбирс, карчыга, таруу, беде, жүгөрү, кант, бал, сүт, ай, көмүр, акак, жалбыз, чыгым, салык, баа, үнөм, пайда, жылгын, сай, деңиз, өзөн, үйөр, сел, торпу, касабаж. б.*) бул өндүү сөздөр биология (ботаника, зоология, анатомия жана физиология), география, геология, экономика сыяктуу илим тармактарынын терминология системаларынан өздөрүнүн туруктуу орундарын ээлешкен.

Ал гана тургай, төл сөздөрдүн негизинде туунду (производные) терминдер жасала берет да, алар термин жасоо муктаждыгын аткарат. Ошентип, термин жасоодо сөз жасоо ыкмалары айкалышта пайдаланылып, терминди сөзмө-сөз которуу (*рука – «кол», дождь – «жамгыр», бюст – «тулку», лес – «токой», гора – «тоо», вода – «суу», снег – «кар» ж.б.*) .

Туунду төл сөздөрдү терминдик мааниде колдонуу же аларды эне тилдин каражаттары менен кураштыруу (*давление – «басым», разговор – «бүтүм», накопление – «топтом», ущерб – «чыгым», долгий гласный «созулма үндүү», притяжение – «тартылуу», печать*

«басма»). Даяр кабыл алуу (*космос, ракета, трактор, машина, самолет, коммуна, социализм, инфляция*).

Даяр кабыл алынган сөздөргө мүчө жалгап, төл сөздөр менен айкаштырып, жаңы терминдер жасоо (*коллективное хозяйство – «коллективдүү чарба», коллективизация – «коллективдештирүү», исторический материализм – «тарыхый материализм», кубок Девиса «Девистин кубогу», толстовщина – «толстойчулук», арктический пояс – «арктика алкагы» ж.б.*)

Саналган ыкмалар менен термин жасоодо топтолгон тажрыйбаны жыйынтыктаганда жана эне тилдеги маанилеш көптөгөн мүчөлөрдү тандап, тиги же бу сөзгө айкаштыруу маселесине токтоло турган болсок, анда бир топ кунт коюлуучу өзгөчөлүктөр байкалат.

Жогоруда белгиленгендей, словникке киргизилгеи бардык терминдер мааниси жагынан шайкеш төл сөздөр менен которулуп, алар кыргыз тилинде да терминдик мааниге ээ болушу зарыл. Мисалы, «Саясий экономикалык сөздүктө»:

Бросовая цена – *төмөндөтүлгөн баа*

Деньги – *акча*

Валовая прибыль – *дүң пайда*

Землевладение – *жер ээлөө*

Избыточная прибавочная стоимость – *үстөк кошумчанарк*
ж.б.

Словниктеги терминге мааниси шайкеш төл сөз жок болсо, ал которулбай, өз калыбынча алынат. Мисалы, ошол эле сөздүктө:

Баланс – *баланс*

Бум – *бум*

Бюджет – *бюджет*

Фордизм – *фордизм*

Словниктеги татаал термин жарым-жартылай которулат:

Валовая продукция – *дүң продукция*

Высокий процент – *жогорку процент*

Монопольная цена – *монополиялык баа*

Переменный капитал – *өзгөрүлмө капитал*

Словниктеги татаал терминдерди негиздери которулбай, кыргыз тилинин эрежелерине ылайык, анын морфологиялык жана синтаксистик каражаттары менен жабдылат.

Бойкот экономический – *экономикалык бойкот*

Ресурсы бюджетные – *бюджет ресурстары*

Рента дифференциальная при капитализме – *капитализмке-зіндеги рента*

Теория кредита капиталистическая – *кредиттин капиталисттик теориясы ж.б.*

Айрым терминдер которулбай өз калыбынча алынып, аны менен катар котормосу да берилиши мүмкүн. Мисалы:

Индикатор– *индикатор, көрсөткүч*

Руди– *руда, кен*

Структура – *структура, түзүлүш ж.б.*

Орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөн орун берилген ар бир термин зарылчылыгына жараша кыскача түшүндүрмө (дефиниция) менен жабдылат. Мисалы, ошол эле «Саясий экономия» боюнча сөздүктө:

Фонд запасной– *запас фонду* (материалдык байлыктардын бардык түрүнөн камдалган запастар) .

Товар застойный–*өтпөй калган товарлар* (кризис убактысында сатылбай көбөйүп кеткен товар) .

Затрата капитала– *капиталдын сарпталышы* (капиталисттик өндүрүшкө жана жүгүртүүгө капиталдын жумшалышы) .

Сөздүктөрдө маанилеш терминдердин бирине гана түшүндүрмө берилип, экинчиси ошого шилтелет:

Издержки производства капиталистические – *капиталисттик өндүрүшкө кеткен каражаттар (к.издержки производства)*. Ал эми *издержки производства* деген термин болсо алфавиттик тартипте өз ордунда берилип, анын кыргызча эквиваленти – *өндүрүшкө кеткен каражаттар* (продуктыларды өндүрүүгө кеткен өндүрүш каражаттарынын жана жумушчу күчтөрүнүн наркы) деген котормо жана түшүндүрмө менен жабдылат.

Сөздүктөрдө шилтөө тартиби к. («караңыз») деген белги аркыл) у берилип, ал басмада курсив менен терилет:

Капитализм империалистический – империалисттик капитализм (*к. империализм*) .

Комплексная автоматизация – комплекстүү автоматташтырылыш (*к. автоматизация производства*) .

Затраты непроизводительные – *өндүрүмсүз сарптоо (к. расходы непроизводительные)* .

9. Кээ бир сөздүктөрдө айрым терминдерге берилген түшүндүрмөлөрдүн көргөзмөлүү, дагы түшүнүктүүрөөк болушуна жетишүү

үчүн кээде мисалдар же формулалар да келтирилиши мүмкүн. Мисалы, «Химия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө»:

Альдегид пропионовый – *пропион альдегиди* (C_3H_6O же CH_3-CH_2-CHO)

Тионил– *тионил* (O^{2+} эки валенттүү радикал) .

«Лингвистика терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгүндө»:

Асиндетон – *асиндетон, байламтасыз байланыш* (сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүнүн бири-бири менен байламтасыз байланышы: мисалы, орус тилинде «*сказано – сделано*», кыргызча «*базарга бар – бактыңдан көр*» же интонация аркылуу тутумдашкан «*мен келдим, ал да жөнөдү*» сыяктуу сүйлөмдөрдөгү байланыш) .

Синтагма внешняя – *сырткы синтагма* (эки сөздөн турган сөз тизмегиндеги бир сөздүн аныктооч болуп, экинчи сөздүн аныкталгыч болуп турушу; мисалы, *алтын саат, кызыл галстук*) .

Терминдерди орус тилинен которуу ыкмалары жана каражаттары

Зат атоочторду которуу

Орус тилиндеги морфологиялык жол менен жасалган терминдерди которууда кыргыз тилинин морфологиялык каражаттарын куранды мүчөлөрү пайдаланыла тур гандыгы жогоруда белгиленди. Болгондо да, андай ыкма төл сөздөрдүн жардамы менен заттык маанидеги терминдерди которуу¹ алуу жана негиздерн которулбаса, аларды кыргыз тилинин морфологиялык каражаттары менен жабдуу аркылуу ишке ашырылат.

Орус тилинде *-ч||-ач* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалуучу заттын өзгөчө *касиетин, кесипти билдирүүчү* сөздөр кыргызча *-чы, -гыч* жана *-луу* мүчөлөрү *айкашканы* сөздөр менен же мааниси шайкеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат:

а) *ткач – токуучу, тягач – сүйрөгүч, ловкач – эптүү, машыккан, рвач – шылуун, жегич, силач – күчтүү;*

б) эгерде сөздүн негизи которулбаса, ага аталган мүчөлөр уланат: *скрипач – скрипкачы.*

¹ Төмөндө орус тилинде ар түрдүү мүчөлөр жалганып жасалган сөздөрдү которуу ыкмалары баяндалат. Бирок алардын бардыгы эле терминдик мааниге ээ болушу мүмкүн эмес. Ошондой болсо да, терминдерди которууда же морфологиялык каражаттар менен жабдууда жалпы эрежелер жетекчиликке алынып, алардын көпчүлүк учурлары мисалдар менен коштолду.

Орус тилинде мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалуучу, заттардын өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөргө кыргызча -чыл, гыч, -ма мүчөлөрү айкашкан (политикан – саясатчы) же мааниси гана шайкеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр туура келет: *грубиян – одоно, осол; смутьян – куйту, интриган – бузуку.*

Орус тилиндеги -ак (-як) мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалып, өлкөгө, жерге, *шаарга ж.б. тиешелүүлүктү* билдирүүчү сөздөр кыргызча: *-лык мүчөсүнүн жардамы* менен жасалат: а) сибиряк – *сибирдик*, туляк – *тулалык*, австрияк – *австриялык*; пруссак – *пруссиялык* болуп которулат.

б) эгерде ушул мүчө менен айкашып турган сөздөр жалпы эле заттын өзгөчө белгисин билдирсе, алар -лык, -чы мүчөлөрү айкашкан төл сөздөрдүн (*степняк – талаа-лык, вожак – жетекчи*) же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: *бедняк – кедей, чужак – бөтөн, чоочун, добряк – ак көңүл, холостяк – бойдок ж.б.*

Орус тилиндеги -ец мүчөсү жалганып, кесипти, заттын аракет, өзгөчөлүгү боюнча белгисин көрсөтүүчү сөздөр кыргызча а) *-чы, -гыч, -луу, -гын, -гер, -кеч, -ман, аган* мүчөлөрү айкашуучу сөздөр менен же маанисине карай шайкеш, башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *борец – күрөшчү, гонец – чабарман, жнец – орокчу, купец – соодагер, певец – ырчы, продавец – сатуучу, земледелец – дыйкан, честолюбец – атак-даңкты сүйүүчү* (мансапкор); *орденоносец – ордендүү, беглец – качкын, мудрец – акылман, хитрец – куу;*

б) эгерде -ец мүчөсү уланып турган сөз белгилүү бир жерге, өлкөгө, орунга тиешелүүлүктү билгизсе, алар кыргызча -лык мүчөсүнүн жардамы менен оформить этилет: *аваред – аварлык, горед – тоолук, ленинградец – ленинграддык, тамбовец – тамбовдук;* в) эгерде -ец мүчөсү жалганып, жасалган сөз белгилүү бир уюмга, агымга, багытка тиешелүүлүктү билгизсе негизине -чы, чыл, -лык мүчөлөрү уланат: *стахановец – стахановчу, кировец – кировчу* же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр, сөз айкаштары менен которулат: *комсомолец – комсомол* (-ец мүчөсү жалганбай эле сөздүн негизи анын маанисин билдире алат); *выдвиженец – төмөндөн көтөрүлгөн, просвещенец – агартуу кызматкери.*

Орус тилиндеги -лец мүчөсү жалганып жасалган сөздөргө маани жагынан кыргыз тилинде -чы, -ган мүчөсү айкашкан

(*кормилец-багуучу*) жана башка морфолог. гиялык түзүлүштөгү сөздөр туура келет: *постоялед туруучу* (жашоочу) *жилец – туруучу*, *пришелед – келгин*, *владелед ээ*, *скиталец – селсаяк*.

Орус тилиндеги *-овец (евец)* мүчөлөрү жалганып, тиешелүүлүктү билдирүүчү зат атооч сөздөргө кыргызча *-чы*, *-чыл*, *-лык* мүчөлөрү менен жасалган (*искровед–искрачыл*, *толстовед – толстойчул* (Толстойдун жолун жолдоочу маанисинде), *метросдроевед – метрокуруучу* жебашка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары маанилеш;

7) *Орус тилиндеги -анец (-янец)* мүчөсү жалганып, заттын белгилүү жерге, агымга, коомдук уюмга тиешелүүлүгүн билдирүүчү сөздөрдүн иегиздерине кыргызча *-лык*,

-чыл мүчөлөрү жалганат: *американец – америкалык*, *перуанец – перурук*, *республиканец – республикачыл*, *итальянец – италиялык*, *венедианец – венециялык*, *кантианец – кантчыл*, *гегельянец – гегелчил*, *ялтинец – ялталык*, *сочинец – сочилик*, *бакинец – бакурук*.

Орус тилиндеги *-ик* мүчөсү жалганып, заттын кесибин билдирүүчү сөздөр *кыргызча -чы*, *-чыл* мүчөлөрү жалгануучу, кээде башка морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат (айрымдарынын негиздери которулбайт) :

а) *сапожник – өтүкчү*, *печник – мешчи* (уста), *правовик – укукчул*, *водник – суучул*, *глазник – көз доктору*, *зубник – тиш доктору*, *передовик – экиндүү*, *плановик – пландоочу*; ал эми *фронтовик*, *физкультурник* сыяктуулар которулбай алынат.

б) эгер сөздүн башында таңгыч баз, приставкалары болсо, кыргызча которулганда аларга маанилеш сөздөргө мүчөсү айкашат: *безбожник – кудайсыз*, *бездомник – үйсүз*, *селсаяк*, *беспризорник – багуусуз*, *кароосуз* (жетим) .

в) Ушул эле мүчө жалганып, заттын белгисин, өзгөчөлүгүн билдирүүчү сөздөр кыргызча *-чы*, *-чыл*, *-ман* мүчөлөрү айкашкан же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *виновник – күнөөлүү*, *выпускник – бутүрүүчү*, *воспитанник – тарбиялануучу*, *изгнанник – айдалган*, *куугундалган* (кууп жиберилген), *сплетник – ушакчы*, *путник – жолоочу*, *защитник – коргоочу*, *помощник – жардамчы*, *озорник – тентек ээн баш*, *школьник – мектеп окуучусу*, *кочевник – көчмөн*, *клеветник – ушакчы*, *изменник – чыккынчы*, *цирюльник – чач тарач*, *шутник – куудул*, *тамашакөй ж.б.*

Орус тилиндеги *-чик, -щик, -овщик, -лыщик* мүчөлөрү жалганып жасалган кесипти билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-чы, -кеч* мүчөлөрү айкалышуучу же башка морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат (айрымдарынын негиздери которулбай алынат): *барабанщик–барабанчы, алиментщик –алимент төлөөчү, возчик – кире тартуучу, кирекеч, грузчик – жүк ташуучу, переписчик – көчүрүп жазуучу, подписчик – жазылуучу, разведчик – чалгынчы, зимовщик– кыштоочу, сортировщик – сорттоочу, весовщик – таразачы, старьевщик – таштанды жыйноочу, кладовщик – кампачы, точильщик – кайракчы, бурильщик – бургулоочу, чистильщик – тазалоочу, газетчик – газета кызматкери, часовщик – саат устасы, ростовщик – сүткор ж.б.*

Орус тилинде *-тель, -итель* мүчөлөрү этиштерге жалганып, алардан белгилүү бир ишти аткаруучуну, белгилүү бир кесипчиликке тиешелүү же белгилүү бир ишмерлик кылуучуну билдирүүчү зат атоочтор жасалат. Мындай сөздөр да кыргызча:

а) *-чы, -чыл, -ман, -кеч, -гыч* мүчөлөрү жалгануучу же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *воспитатель – тарбиячы, вредитель – зыянкеч, грабитель – талоончу, вдохновитель – шыктандыргыч ж.б.*

б) Жогоруда аталган мүчө жалганып, орус тилинде этиштерден куралдардын аттарын билдирүүчү зат атоочтор да жасалат. Алар кыргызча 1) *-гыч* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *выпрямитель – түздөгүч, глушитель – басаңдаткыч, двигатель – кыймылдаткыч, измеритель өлчөгүч, ченегич, испаритель – бууга айландыргыч, предохранитель сактагыч.*

Андай түзүлүштөгү кээ бир сөздөрдүн негизи которулбай да алынат: *истребитель.*

-итель мүчөсү жасоочу множитель *көбөйткүч* болуп которулат.

Орус тилинде *-ун* мүчөсү жалганып, заттык ар кандай сапатты билдирүүчү сөздөр кыргыз тилине түрдүүчө морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат *врун же лгун – калпычы, говорун –бабырак, хвастун- мактанчаак, шалун –тентек, ээн баш, ворчун– жекекор.*

Орус тилинде *-ок* мүчөсү аркылуу этиштерден жасалып, аракеттенүүчүнү билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-гыч, -чы* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен которулат: *стрелок – аткыч, игрок – оюнчу, знаток –билгич, кээде билерман ж.б.*

Орус тилинде *-ль* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракетти аткаруучунун атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-чы* мүчөсү уланган сөздөр аркылуу которулат: коваль – *такачы*, стригаль – *кыркмачы*.

Орус тилинде *-ар* мүчөсү жалганып, кесипти, заттык белгини билгизүүчү сөздөр кыргызча:

а) *-чы, -ман, -гыч* мүчөлөрү *жалганган* вноградарь– вратарь – *дарбазачы*, главарь – *башчы*, пахарь–*эгинчи*, знахарь–*эмчи-домчу*, же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *ди-карь– жапайы*;

б) *токарь, кобзарь* сыяктуу айрым сөздөр которулбай өз калыбынча алынат.

Орус тилинде *-ин, -анин (-янин), -чанин* мүчөлөрү жалганып, көбүнчө адамдын орунга, өлкөгө, мамлекетке, улутка тиешелүүлүгүн билдирүүчү сөздөр кыргызча;

а) *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен которулат южанинститут *уш-түктүк*, горожанин – *шаардык*, египтянин – *египеттик*, персиянин – *персиялык*, киевлянин – *киевдик*, римлянин – *римдик*, горьковчанин – *горькийлик*, харьковчанин – *харьковдук*, ростовчанин – *ростов-дук*, сумчанин – *сумылык*.

в) Которулбай өз калыбынча алынат; *грузин, осетин*

г) Башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *хозяин–кожоюн, ээ, господин – мырза*

Орус тилинде *-ич* мүчөсү жалганып, жогорудагы (б. а. 15-пункт-тагыдай) сөздөр менен маанилеш *вятнич, костромич, москвич, омич, томич* сыяктуулар кыргызча *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен *вяткалык, костромалык, москвалык, омскилик, томскилик* болуп которулат.

Орус тилинде *-ист* мүчөсү жалганып, кесипти, коомдук абалды билдирүүчү сөздөр;

а) кыргызча которулбай, өз калыбынча алынат: *журналист, ма-шинист*;

б) төмөнкү мисалдар сыяктуу эл аралык терминдер да которул-байт: *анархист, атеист, гуманист, империалист, импрессионист, коммунист, материалист, социалист, дуалист, идеалист ж.б.*

в) айрым терминдер *-чы, -луу, -чыл* мүчөсү жалгануучу сөздөр менен которулат: *баянист – кыякчы, баянчы, связист – байланышчы.*

г) айырмаларынын негиздери которулбаса да, аягына «в» пунктунда саналып көрсөтүлгөн мүчөлөр жалганат: велосипедист

– велосипедчи, фельетонист – *фельет-ончу*, значкист – *значоктуу*, каррикатурист – *каррикатурачы*.

Орус тилинде *-тор*, *-атор*, *-итор* мүчөлөрү айкашып, кесипти, өзгөчө касиетти, белгини билгизүүчү сөздөр:

а) которулбай алынат: *директор, агитатор, колонизатор, ликвидатор, оператор, экспедитор, авиатор* ж. б.;

б) которулат: импровизатор – *жамакчы*.

Орус тилинде *-ант*, *-янт*, *-ент* мүчөлөрү жалганып, заттын нерсеге же кыймыл-аракетке мамилесин билдирүүчү сөздөр кыргызча которулбай алынат: *арестант, квартирант, курсант, музыкант, оккупант, эмигрант, оппонент, ассистент, референт* ж. б.;

Орус тилинде *-ик* мүчөсү жалганып жасалып, кесипти, атакты, уюмга, агымга тиешелүүлүктү билдирүүчү интернационалдык терминдер:

а) которулбай алынат: *академик, химик, физикботаник, лирик* ж. б.;

б) айрымдары маанисине шайкеш төл сөздөр менен (комик – куудул) же *-чы* мүчөсүнүн жардамы менен которулат: историк – *тарыхчы*.

Орус тилинде *-ер* мүчөсү жалганып, кесипти билдирүүчү сөздөр:

а) негиздерине *-чымүчөсү* жалганып оформить этилет: *монтажер–монтажчы, гарпунер–гарпунчу, киоскер – киоскачы* (киоскадагы сатуучу);

б) которулбай алынат: *режиссер, суфлер, дирижер*.

-ионер мүчөсү жалганган кесипти, көз карашты, уюмга же агымга тиешелүүлүктү билдирүүчү интернационалдык терминдер:

а) которулбай алынат: *милиционер, акционер, селекционер*;

б) негизи которулбай, аягына *-чы*, *-чыл* мүчөлөрү жалганат: революционер – *революциячыл*, реакционер *реакциячыл*;

в) татаал формадагы айкаш аркылуу берилет: коллекционер – *коллекция жыйноочу*.

Орус тилинде *-ар* (*-яр*) мүчөлөрү жалганып, кесипти билдирүүчү зат атоочтор:

а) *-чы* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *овчар– койчу*;

б) кээ бир сөздөр которулбай, өз калыбынча алынат: *гусяр*;

в) айрымдары сөз айкашы аркылуу которулат: *столяр – жыгач уста*.

Айбандардын жана канаттуулардын балдарынын аттарын билдирүүчү зат атооч сөздөр кыргызча ар түрдүү морфологиялык

түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: козленок – котенок – *мышыктын баласы*, орленок – *бүркүттүн балапаны*; верблюженок – *тайлак*, бото, волчонок – *бөлтүрүк*, медвежонок – *мамалак*, лисенок – *бачики* ж.б.

Орус тилинде *-ица*, *-ница* уланып, женский роддогу кесипти, өзгөчө белгини, касиетти билдирүүчү сөздөр кыргызча көбүнчө татаал айкаш аркылуу которулат:

- а) красавица – *сулуу аял* (кыз), певица – *ырчы аял* (кыз);
- б) которулбай өз калыбынча алынат: *жрица*.

Орус тилинде *-ница* мүчөсү жалганып, кесипти, белгини, өзгөчө касиетти билдирүүчү женский роддогу сөздөр кыргызча аларга маанилеш татаал сөздөр менен которулат: безбожница – *кудайсыз аял*, виновница – *күнөөлүү аял*, дошкольница – *мектепке чейинки жаштагы кыз*, общественница – *коомдук шитин катышуучусу*, работница – *жумушчу аял* ж.б. Ушундай эле маанидеги *-ница*, *-тельница* мүчөсү жалганып турган сөздөр кыргызча *-чы*, *-гыч* мүчөлөрү аркылуу вдохновительница – *шыктандыруучу*, воспитательница *и тарбиячы аял*, писательница – *жазуучу аял*, же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: учительница – *мугалим аял*.

Орус тилиндеги *-щица*, *-чица*, *-лещица* формасындагы женский роддогу зат атоочтор кыргызча *-чы* мүчөсү жалгануучу зат атоочтордун жана «аял» деген сөздүн айкаштары менен которулат (кээ бир сөздөрдүн негиздери которулбай, аларга *-чы* мүчөсү гана жалганат); банщица – *мончочу аял*, гардеробщица – *гардеробчу аял*, буфетчица – *буфетчи аял*, докладчица – *докладчы аял*, вышивальница – *саймачы*.

Орус тилиндеги *ка*, *-анка*, *-янка*, *-енка* мүчөлөрү жалганып турган женский роддогу зат атоочтор кыргызча:

а) которулбай, өз калыбынча алынат: *акушерка*, *артистка*, *активистка*, *студентка*, *комсомолка*, *пионерка*, *материалистка*, *революционерка*.

б) айрымдары мааниси шайкеш сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: блондинка – *акжуумал*, беднячка – *кедей аял*, землячка – *жердеш аял*, пастушка – *койчу аял*;

в) айрым сөздөрдүн негиздери которулбай, өз калыбынча алынып, ага «аял» деген сөз айкашат: делегатка – *делегат аял*;

г) эгер ушул мүчө аркылуу жасалган сөз аялдын улутун билдирсе, айрымдары которулбай, орус тилиндеги формасында алынат;

англичанка, армянка, испанка, итальянка, полька, немка, грузинка, эстонка, украинка, белоруска, американка, норвежка, австриячка, аварка, осетинка;

д) алгачкы негизи «аял» деген сөз менен айкашат: турчанка – *турк аял*, гречанка – *грек аял*, французенка – *француз аял*, черкешенка – *черкес аял*, горянка – *тоолук аял*, курдянка – *курд аял*.

е) Эгерде орус тилинде *-ка* мүчөсү жалганып турган сөз аялдын белгилүү жерге, орунга тиешесин билгизсе, кыргызча *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен же сөздүн негизине *-лык* жалганбай эле, сөз айкашы аркылуу которулат: волжанка – *волгалык аял*, крестьянка – *дыйкан аял*, беженка – *качкын аял*, знакомка – *тааныш аял*.

ж) которулбай, өз калыбынча алынат: *гражданка, мещанка*.

Орус тилиндеги *-иса, -есса* – жана *-иня, -иня-*

мүчөлөрү жалганып турган женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча:

а) которулбай алынат: *актриса, поэтесса, баронесса, принцесса, графиня, княгиня*;

б) маанилеш сөз же сөз айкашы аркылуу которулат: героиня – *баатыр аял*, барыня – *мырза аял*, боярыня – *боярдын аялы* жана *бояр аял*, рабыня – *күң*, монахиня – *кечил аял*.

30) Орус тилинде *-иха, -ица* мүчөлөрү жалганып, айбандардын ургаачыларынын аттарын билдирген женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча «ургаачы» деген сөз айкашкан тизмектери маанилеш сөздөр аркылуу которулат: волчиха *ургаачы карышкыр*, крольчиха – *ургаачы коен*, львица – *ургаачы арстан*, орлица – *ургаачы бүркүт* ж.б.

Орус тилинде *-няк* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, кендердин жана казылмалардын, өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын жалпылама аттарын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү жөнөкөй жана татаал сөздөр менен которулат: железняк – *темир таш*, известняк – *акиташ теги*, березняк – *кайың токою*, молодняк – *жааш мал*.

Орус тилинде *-ец* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган зат атоочтор кыргызча *-гыч* мүчөсү аркылуу (*резед – кескич*) же маанисине ылайык башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: рубец – *так*, румянец – *беттин кызылы*, сырец – *бышырылбаган кирпич* ж.б.

Орус тилиндеги *-ик* мүчөсү жалганып, белгилүү заттын, буюмдун атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -гыч, -чы* мүчөлөрү аркылуу (грузовик– *жүк ташыгыч* (машина) же башка грамматикалык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: тупик – *туюк* (мисалы, көчө, темир жолдун учу ж.б.) ;

б) которулбай алынат: *черновик, маховик*.

Орус тилинде *-ник* мүчөсүнүн жардамы менен жасалуу заттардын атын билдирүүчү сөздөр кыргызча:

а) которулбай алынат: *градусник, чайник* жана *чайнек, подоконник, наушник*;

б) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: справочник – *маалыматчыл китеп*, словарь – *сөз тизмек*, пыльник – *чаңдык* (ботаникалык термин), сошник – *соконун тиши* (айыл чарба термини), виноградник – *жүзүмдүк* (жүзүм талаасы), дветник – *гүлзар*, бумажник–*капчык*, рудник–*кең*, вопросник – *суроолор жыйнагы, суроолор тизмеги*, задачник – *математикалык жыйнагы* (мис., эсеп ж.б.), коровник – *уйкана*, телятник – *музоокана*, свиарник – *чочкокана*, парусник–*желе кеме* ж.б. .

Орус тилинде *-льник* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын бир нерсеге арналгандыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-гыч* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: умывальник – *жуунгуч*, холодильник – *муздаткыч*,

Орус тилинде *-ок* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин аттарын билдирген зат атоочтор кыргызча:

а) *-уу, -оо* мүчөлөрү жасоочу кыймыл атооч аркылуу (пинок – *тебүү*, прыжок – *секирүү, аттоо*, скачок – *секирүү*) же *-ым, -ма, -гы* мүчөлөрү жалганып жасалган атооч сөздөр менен которулат: моток – *түйдөк*, отрезок – *бөлүм*, список – *тизме* ж.б.

б) Ошол эле *-ок (-ек)* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалып, белгилүү орунду көрсөтүүчү зат атоочтор кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: заливок – *ыйык жал* (аттын); *кежиге, шили* (адамдын); перекресток – *жолдун кайчылашкан жери*, перешеек – *моюн* (географиялык термин), пригорок – *дөңсөө, дөбөчө*, проселок – *чийыр жол* (кара жол эмес), простенок – *аралык дубал* (мисалы, эшик менен терезенин аралыгындагы дубал) .

в) Ушул эле мүчө жалганып, кошумча кичирейтуу семантикасына ээ зат атоочтор маанисине шайкеш келүүчү сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: десяток – *он*, желток – *сары, сарысы*, белок – *ак, агы* (мисалы, жумуртканын) .

Орус тилинде *-щик, (-чик)* мүчөлөрү жалганып, аспап, куралдардын аттарын билдирүүчү сөздөр кыргызча:

а) *-чы, -гыч, -ма, -уучу, -оочу* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: *разведчик – чалгынчы, счетчик – эсептегич, передатчик – берүүчү* (радио байланыш аппараты) .

б) Бул мүчө жалганып, илим-техника тармагындагы ар кандай терминдик түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулган сөздөр көп. Алардын бир тобу которулбай өз калыбынча алынат: *тральщик, бомбардировщик* ж.б.

Орус тилинде *-тор* жана *-ция, -ация -фикация* формаларында турган сөздөрдөн жасалган ар кандай механизм, тетик, аспап ж.б. түшүнүктөрдү билдире турган сөздөрдүн көпчүлүгү которулбай, өз калыбынча алынат:

а) *вулканизатор, изолятор, инкубатор, коммутатор, ликвидатор, локатор; вулканизация, изоляция* (электр тогун), *коммутация, инкубация;*

б) айрымдары которулат: *ликвидация – жоюу, жоготуу; изоляция* (коомдук-саясий термин маанисинде) – *четтетүү* (мисалы, саясий күрөштөн) .

Орус тилинде *-ыш, -иш* мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атооч жана этиштерден жасалып, заттын белгисин же кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген зат атоочтор кыргызча *-уу, -ыш, -ым, -ык* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: *выигрыш – утум, утуу, вкладыш – кошумча барак* (финансы термин) .

Орус тилинде *-арь* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган *букварь, словарь* деген сөздөр кыргызча маанисине шайкеш келүүчү *алиппе сөздүк* деген сөздөр менен которулат. Ал эми *сухарь* которулбайт.

Орус тилинде *-ит* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, оорулардын аттарын билдирүүчү *гайморит, бронхит, плеврит, уретит, колит, тонзиллит* сыяктуу медициналык терминдер, *графит, иприт, метеорит, фосфорит* сыяктуу кээ бир заттардын, материалдардын, казылмалардын аттары да кыргызча которулбай алынат.

Орус тилинде *-ница* мүчөсү жалганып, ар түрдүү идиш буюмдардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атооч сөздөр кыргызча көбүнчө:

а) сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: *пепельница пепирос сооту, перечница – калемпир соот, салатница - салат сооту,*

сахарница – *кант сооту*, сухарнида – *сухарь сооту*, чернильница – *сыя челек*;

б) ушул эле мүчөнүн жардамы менен жасалган мельница – *тегирмен*, скребница – *тарак* (мисалы, ат тарак) болуп которулат.

Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, ар кандай нерселердин, заттардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча көбүнчө маанилеш сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: баранина – *кой эти*, осетрина – *осетр эти, эти*, курятина – *тоок эти*, телятина – *музоо эти*, солонина – *туздалган тамактар*;

в) ушул эле мүчө жалганып жасалган төмөнкү сөздөр маанисине ылайык ар кандай нерселердин, заттардын аттарын билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча көбүнчө маанилеш сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: больница – *лечебница* – *дарыкана*, листовница – *төр*, темница – *зындан* ж. б.

Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, заттардын атын билдирүүчү женский роддогу сөздөр кыргызча сөз айкаштарынын жардамы менен которулат:

в) ушул эле мүчө жалганып жасалган төмөнкү сөздөр маанисине ылайык ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: впадина – *дүң*, морщина – *бырыш*, отметина – *тамга, так*, перекладина – *чабак жыгач, туура*, подпалина – *отко чалдыккан, куйкаланган* (мисалы, жер, тери ж.б.), царапина – *тытык, айрык*.

Орус тилинде *-овина* мүчөсү жалганып жасалуучу заттардын айрым бир касиеттерин билдирүүчү женский роддогу зат атоочтор кыргызча маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: горловина – *ооз* (оюктун, чуңкурдун), *оюк* (жаканын ж.б.), сердцевина – *өзөк*, котловина – *дуң* (өтө чуңкур), крестовина – *ача ашталган* (аспап, буюм), луговина – *шабыр*, пуиовина – *киндик* ж.б.

Орус тилинде *-лка* мүчөсү жалганып, курал, аспаптардын же кыймыл-аракеттин ордун билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

а) *-гыч* мүчөсү жалгануучу сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: вешалка – *кийим илгич*, веялка – *сапыргыч*, грелка – *жылыткыч*, зажигалка – *тутандыргыч*, качалка – *селкинчек* (бешик), раздевалка – *кийим чечилүүчү жай*, читалка – *окуу үйү*;

б) которулбайт: *молотилка*.

Орус тилинде *-ка* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, буюмдардын, аспаптардын атын билдирүүчү зат атооч сөздөр кыргызча:

а) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөрдүн жардамы менен которулат: листовка – *баракча* (үндөө, чакырык, ураан), винтовка – *мылтык*, кладовка – *кампа*;

б) которулбай алынат: *метровка, вишневка, анисовка, димовка, духовка, драмка, клеенка* ж.б.

в) сөз айкаштары аркылуу которулат: ветрянка – *суу чечек*, водянка – *суу шишик* (медицина терминдери), жестянка – *калдыркан, каңылтыр* (темир), землянка *жер кепе*;

г) Орус тилинин оозеки речине мүнөздүү төмөнкүлөр сыяктуу энчилүү аттар которулбай алынат: *Александринка, Третьяковка*.

Ушундай эле мүнөздөгү *вечерка, дежурка, летучка* сыяктуу сөздөр да которулбай алынат.

Сөз айкашы менен которулат: *пятидневка – беш күндүк*.

д) Буюм, нерсенин атын билдирүүчү сөздөр которулбай алынат: *путевка, курсовка, спецовка* ж.б.

Орус тилинде *-ня* мүчөсү жалганып, имараттын, орундун, нерсенин атын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча төмөндөгүдөй жолдор менен которулат:

1) сөз айкаштарынын жардамы менен: бочарня – *челек устаканасы*, винокурня – *вино тартылуучу жай*, гончарня – *карапа идиш устаканасы*; каменоломня – *таш казып алынуучу үңкүр*, пекарня – *наабайкана* (нан жабылуучу, бышырылуучу жай), псарня – *иткана*, свиная – *чочкокана*, лыжня – *лыжа чыйыры*, сырня – *сыр* (быштак) *тартылуучу жай*, бойня – *кушкана*, пашня – *айдоо талаасы*, солеварня – *туз кайнатылуучу жай*.

Орус тилиндеги *-льня* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин ордун билдирүүчү зат атоочтор кыргызча сөз айкаштары аркылуу которулат: гладильня – *үтүктөө бөлмөсү*, коптильня – *ыштык*, красильня – *боёо бөлмөсү*, (жайы), парильня – *буу бөлмөсү* (мончодо), раздевальня – *кийим чечүүчү жай*, спальня – *уктоо бөлмөсү*, точильня – *чарыкчы*, модельня – *чокунуу жайы* (мис., чиркөө) .

Орус тилинде *-ыня* мүчөсү аркылуу жасалуучу жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча маанилеш сөздөр менен которулат: *пустыня – чөл*, твердыня – *чеп*, таяныч, тирек (өтмө мааниде) .

Орус тилинде *-уша* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын касиетин же арналышын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча маанилеш сөздөр менен которулат: волокуша – *чийне*, крякуша – *жапайы өрдөк*,

Орус тилинде *-ель* мүчөсү аркылуу жасалуучу ар кандай семантикадагы зат атоочтор кыргызча ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: гибель – *өлүм*, капель – *тамчы*, колыбель – *бешик*, метель – *бурганак*.

Орус тилинде *-ло* мүчөсү аркылуу жасалып, курал-жабдык аспаптардын аттарын билдирүүчү сөздөр кыргызча ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: грузило – *салмак* (мис., кайырмак, тор салууда), шило – *шибеге*, покрывало – *жабуу*, точило – *кайрак* ж.б.

Орус тилинде *-ище* мүчөсү аркылуу жасалып, жалпылоо маанисиндеги зат атоочтор кыргызча:

а) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: городище – *уранды* (эски шаардын, чептин), пепелище *өрттүн орду* (калдыгы), пожарище – *өрттөлгөн жер*, сборище – *топ, жыйын*, прибежище – *калканчы*, рубище – *тытык, самтырак (кийим)*, скопище – *котологон топ*;

б) которулбайт: *капище*.

Орус тилинде *-лище* мүчөсү аркылуу жасалып, зат атоочтор белгилүү аракетти аткарууга арналгандыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу которулат: вместилище–1) *орун жай*, 2) *идиш*; зрелище–1) *көрүнүш*, 2) *оюн-тамаша*; хранилище – *сактагыч* (мис., жай, орун) .

Орус тилинде *-бище-е* мүчөсү аркылуу жасалып, заттын ордун билдирүүчү сөздөр кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: кладбище – *көрүстөн*, мурзө, пастбище – *жайыт*, стойбище – *кыштоо*, стрельбище – *бута атышуучу жер*.

Орус тилинде *-во, -иво, -ево, -ово* мүчөлөрү аркылуу жасалып, заттардын атын билдирүүчү кээ бир сөздөр кыргызча которулбайт:

а) *пиво*;

б) ар түрүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: месиво 1) *балчык*. 2) *алап, атала*; топливо – *отун*, курево – *тамеки*, кружево – *сокмо тор*.

а) Орус тилинде *-ие, -ье* мүчөлөрү *вз-, за-, по-, при-, под-*, предприставкалары келген сөздөргө уланып, орунду билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт. Мындай сөздөр кыргызча:

а) төмөндөгүдөй сөздөр жана сөз айкаштары менен которулат: *взгорье адыр*, *взморье деңиз жээги*, *загорье – тоо арты* (тоонун аркы, б. а. көрүнбөгөн бети), *заозерье – көлдүн аркы өйүзү*, *побережье – жээк*, *бой* (өзөндүн, дайранын, көлдүн, деңиздин ж.б.), *предгорье өндүр*, *этек* (мис., . тоонун), *бөксөтоо*, *предплечье – билек ж.б.*

б) *Закавказье, Заречье, Приморье, Заполярье* сыяктуу энчилүү аттар которулбай алынат.

в) Ушул эле мүчө татаал сөздөрдүн экинчи компонентинин аягына уланып жасалган кээ бир сөздөр кыргызча ар түрдүү түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: *косогорье – боор*, *жан-тайма*, *чернолесье – жалбырактуу токой*.

Орус тилинде *-от-а* мүчөсү аркылуу жасалып, жалпылоо маанисиндеги зат атооч сөздөр кыргызча:

а) *-луу, -лык* мүчөлөрү айкашуучу быстрота – *тездик*, глухота – *дүлөйлүк*, *кереңдик*, густота – *коюулук* (мис., өсүмдүктөр, суюк нерселер), *жыштык* (суюк нерселерден башкалары), доброта – *мээримдүүлүк*, долгота – *узундук* (географиялык термин), острота – *курчтук*, *өткүрлүк*, пестрота – *ала-булалык*, прямота – *түздүк*, пустота – *көңдөйлүк*, слепота – *сокурлук*, полнота – *толуктук*, теплота – *жылуулук*, теснота – *тардык*, чистота – *тазалык*, широта – *кеңдик*, щедрота – *берешендик*, нищета – *жакырчылык*, высота – *бийиктик* же көптүк формада турган сөздөрдүн жардамы менен которулат: беднота – *кедейлер*, мелкота – *тайыз* (географиялык термин);

б) *-оо* жана *-уу* мүчөлөр айкашуучу сөздөр менен которулат: зевота – *эстөө*, дремота – *үргүлөө*, икота – *ыктытуу*, ломота – *сыздоо*, пахота – *айдоо*, рвота – *кусуу ж.б.*

Орус тилинде *-из-а* мүчөсү аркылуу сын атоочтордон жалпылама маанидеги зат атоочтор түзүлөт. Алар кыргызча

а) *-чылык, -лык* мүчөлөрү жалганган сөздөрдүн жардамы менен которулат: голубизна – *көктүк*, желтизна – *сарылык*, левизна – *солчулдук*, новизна – *жаңылык*, дороговизна – *кымбатчылык*, дешевизна – *арзанчылык*;

б) *отчизна* деген сөз «ата журт» деген сөз айкашы менен которулат.

а) Орус тилинде *-ина* мүчөсү жалганып, сын атоочтордон заттын белгисине байланыштуу зат атоочтор жасалат. Алар кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөрдүн жардамы менен которулат: величина – *чоңдук*, вышина – *бийиктик*, глубина – *тереңдик*, тишина – *тынчтык*, толщина – *жоондук*, калыңдык, ширина – *кеңдик*, эндүүлүк.

б) маанилеш ар кандай морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: седина – *буурул*, ак (чач, сакал), малина – *дан куурай*, низина – *ойдуң*.

61) Орус тилинде *-щина*, *чин-амүчөлөрү* жалганып жасалган абстракттык маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) көптүк формада которулат: белогвардейщина – *акгвардиячылар*;

б) *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөр же сөз айкаштары менен которулат; иноземщина – *чет элдик* (мис., таасир), иностранщина – *чет өлкөлүк* (агым, таасир жөнүндө), кустарница – *кустарлык жол менен*, эптеп-септеп;

в) которулбай өз калыбынча алынат: *барщина*; негизи которулбай, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: обывательщина – *обывателдик*;

г) бул мүчө энчилүү аттарга уланып турса, алардын аягына *-чылык* мүчөсү уланат: деникинщина – *деникинчилик*, ноздревщина – *ноздревчулук*, обломовщина – *обломовчулук*, хлестаковщина – *хлестаковчулук*, толстовщина – *толстойчулук*, маниловщина – *маниловчулук* ж.б.

д) Ушул мүчө энчилүү географиялык аттарга жалганып, алардан жалпыланган маанидеги сөздөр жасайт. Булардын негиздери которулбай, аларга *жак*, *тарап*, *тегеречи* деген сөздөр жатыш жөндөмөсүндө туруп айкашат. Волынщина – *Волын жакта*, Киевщина – *Киев жакта*, Могилевщина – *Могилев жакта*, Полтавщина *Полтава жакта*, Черниговщина – *Чернигов тарапта*, Смоленщина – *туСмоленск тарапта* ж.б.

62) Орус тилиндеги *-ость* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган заттардын өзгөчөлүгүнө, белгисине же абалына байланыштуу жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча: а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр аркылуу которулат: бодрость – *сергектик*, веселость – *көңүлдүүлүк*, выпуклость – *томпогойлук*, *томпоктук*, гибкость – *ийилгичтик* (нерсе жөнүндө), *ийкемдүүлүк* (мүнөз, өзгөчөлүк жөнүндө), грубость – *оройлук*, *осолдук*, смелость – *чечкиндүүлүк*, деловитость – *ишкердик* (бирок

«мшкердүүлүк» эмес), обидчивость – *ызаланчаактык*, вязкость – *илээшимелик*, *илээшкектик*, едкость – *жегичтик* (кээ бир газ, кислота-лар жөнүндө), клейкость – *жабышкаактык*, делимость – *бөлүнгүчтүк*, ковкость – *чыңалгычтык*, зависимость – *көз карандылык*, необходи-мость – *зарылдык*, воспитанность – *тарбиялуулук* ж. б.

б) Ушул эле мүчө *-есть* түрүндө жогорудагы мүчөлөр жасаган сөздөргө мааннлеш сөздөрдү жасайт. Алар да кыргызча *-лык*, *-чылык*, мүчөлөрү айкашкан сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *всхожесть* – *өнгүчтүк* (б. а. өнүп чыгуу жөндөмдүүлүгүнө ээлик, ал эми кыргызча *өндүрүмдүүлүк* деген сөз болсо «производительность» деген терминдин маанисин берет), *живучесть* – *чыдамкайлык* (суук-ка, ооруга ж.б.), *кипучесть* – *кызуу жсурүп жаткандык*, *певучесть* – *уккулуктуулук*, *тягучесть* – 1) *чоюлгучтук*, *созулгучтук*, 2) *илээш-кектик*.

Орус тилинде *-ность* мүчөсү жалганып, сын атоочтордон жасал-ган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен (*горячность* – *кызуу кандуулук*, *готовность* – *даярдык*, *общность* – *жалтылык*), айрымдары маанисине жараша башка мор-фологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *сущность* – *мазмун*, *бытность* – *болушунда*, *ошондо*, *кезде*.

Орус тилинде этиштерден *-мость*, *-иность* мүчөлөрүнүн жар-дамы менен жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү айкашкан сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу которулат: *заболеваемость* – *ооруп калуучулук*, *сопротивляемость* – *каршылык көрсөтө алуучулук* (мисалы, душмандардын чабуулуна, коомдук-саясий термин), *туруштук бере алуучулук* (мисалы, организм, ме-дициналык термин), *успеваемость* – *жеттишүүчүлүк*, *договоренность* – *макулдук* ж.б.

Орус тилинде *-ица* мүчөсү жалганып жасалган зат атоочтор кыр-гызча:

а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен же сөз айкаштары менен которулат: *безработица* – *жумушсуздук*, *бескормица* – *жем-чөп жок-тук* (жут), *бессоница* – *уйкусуздук*, *уйку качуу*;

б) маанисине ылайык ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: *бессмыслица* – *сандырак*, *мазмунсуз*; *голо-ледица* – *кара тоңголок*, *небылица* – *калп*, *жалган*; *распутница* – *шалбыраң*.

Орус тилинде *-ие* - (*ье*) мүчөлөрү жалганып, сын атоочтордон жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: *здоровье – ден соолук, высокомерие – менменсиздүүлүк, изобилие – молдук, милосердие – ырайым, наличие – бардык, болгондук, ненастье – бурчөк, равнодушие – кайдыгерлик, раздолье – бейпилдик, бесплодие туубастык, бессилие – күчсүздүк* ж.б.

б) Ушул эле мүчөнүн жардамы менен жасалган татаал сөздөр кыргызча *-лык* мүчөсү жалганган сөз айкаштары менен которулат: *двуличие – эки жүздүүлүк, вольнодумие – ой эркиндиги, долготение – көп жашоо, узак жашоо, узун өмүр; косноязычи – тили келегейлик, безденежье – акчасыздык, акча жоктук; бескорыстие – ак пейилдик.*

Орус тилинде *-ство, -ество* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган жалпы маанидеги зат атоочтор кыргызча: .

а) *-лык, -чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: *мужество – эрдик, баатырдык; творчество – чыгармачылык, дружестводостук, баловство – шоктук, тентектик, ээн бааштык; воровство – уурулук, колдовство – сыйкырчылык, «производство» деген сөз «өндүрүш» болуп которулат, богатство – байлык, одиночество – жалгыздык, упрямство – өжөрлүк, көктүк, товарщество – жолдошчулук, шериктештик.*

б) Негиздери которулбай, аларга *-лык, -чылык* мүчөлөрү айкашат: *авторство – автордук, дилетанство – дилетантык, аренда-торство – арендаоочулук.*

в) Жалпылоо маанисине ылайык көптүк формасында которулат: *учительство – мугалимдер, кулачество – кулактар, крестьянство – дыйкандар монашество – монахтар* (кечилдер) .

Орус тилинде энчилүү аттарга *-ианство (-янство)* мүчөлөрү жалганып, агымдын, көз караштардын ж.б. аттарын билдирүүчү сөздөрдүн негиздери которулбай, аягына *-чылык* мүчөсү жалганат: *вольтерьянство – вольтерчилик, гегельянство – гегельчилик, кантианство – кантчылык, каутскианство – каутскийчилик, нищцеанство – нищеччилик,*

Орус тилинде *-чество* мүчөсү жалганып, коомдук абал, кубулуш, агымдардын аттарын билдирген атоочтор *-уучулук, -тыргычтык* мүчөлөрү жалганган сөз же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: *иждивенчество – (бирөөгө) милдетин артуучулук, упрощенчество – жөнөкөйлөштүргүчтүк,*

Орус тилинде *-овство* мүчөсүнүн жардамы менен да жогорку сөздөргө маанилеш жалпы абстракттык семантикадагы сөздөр жасалат. Алар кыргызча *-чылык* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат, эгер негиздери которулбаса, аягына *-чылык* мүчөсү уланат: толстовство – *толстойчулук*, мотовство – *ысырапкерчилик*, сватовство – *куда түшүүчүлүк*, хвастовство – *мактанчаактык*.

Орус тилинде *-ничество* мүчөсү жалганып жасалган жогорудагыдай маанидеги сөздөр да кыргызча *-лык*, *-чылык* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: бродяжничество – *селсаяктык*, жульничество – *митайымдык*, лодырничество – *жалкоолук*.

Орус тилинде *-тельство* мүчөсү жалганып, кыймыл-аракеттин аттарын билдирген сөздөр кыргызча *-оо*, *-уу*, *-чылык* мүчөлөрү жалганган сөз же сөз айкаштары менен которулат: водительство – 1) *жетекчилик кылуу*, 2) *айдоочулук* (мис., машина), строительство – *куруу*, *курулуш*, разбирательство – *текшерүү*, вмешательство – *кийлигишүү*, домогательство – *артынан көшөрө түшүү* (антүүгө укугу жок болсо да), заpirationтельство – *көшөрүп айтпай коюу* (жашыруу, моюнга албоо), издевательство – *шылдыңдоо*, кемсинтүү, кордоо.

Орус тилинде *-енство* мүчөсү жалганып жасалган жалпы маанидеги зат атооч сөздөр кыргызча *-чылык* мүчөсү айкашкан сөздөрдүн жардамы менен которулат: нищенство – *кайырчылык*, дубаначылык, тилемчилик; первенство – *биринчилик*.

Орус тилинде *-шество* мүчөсү жалганып жасалган *новшество* деген сөз кыргызча *-лык* мүчөсү жалганып, «жаңылык» болуп которулат, ал эми ушундай эле түзүлүштөгү пиршество – *той* деп которулат.

Орус тилинде *-изм* мүчөсү жалганып, коомдук, илимий агым, көз караш же болбосо ар кандай саясаттардын, ал-абалдардын аттарын билдирүүчү атооч сөздөр кыргызча которулбай, ошол калыбынча алынат: *большевизм*, *социализм*, *ленинизм*, *материализм*, *идеализм*, *империализм*, *капитализм*, *феодализм*, *туризм*, *пессимизм* ж.б.

Орус тилинен кабыл алынып, *-ист* мүчөсү жалганып, белгилүү агымды, көз карашты, салтты жолдоочуну (тутуучуну) билдирүүчү сөздөр кыргызча которулбай, өз калыбынча алынат: *марксист*, *материалист*, *планерист*, *турист*, *юрист*, *пурист*, *фашист*.

Орус тилинде *-ур*, *-а* мүчөсү жалганган:

а) айрым сөздөр маанисине шайкеш төл сөздөр менен которулат: литература – *адабият, регистратура* (кыймыл-аракет маанисинде) *каттоо, тизмелөө*; заттык мааниде өз калыбынча которулбай алынат: *регистратура*

б) негиздери которулбайт, бирок көптүк *-лар* мүчөсү жалганат: инспектура – *инспекторлор*, профессура – *профессорлор*;

в) которулбай, өз калыбынча алынат: *архитектура, скульптура, агентура, адвокатура, аспирантура, докторантура, доцентура.*

-ант, -ент мүчөлөрү жалганып, заттын касиеттик өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр которулбай, өз калыбынча алынат: *аспирант, докторант, агент, доцент.*

Орус тилинде *-ни, -е* мүчөсүнүн жардамы менен жасалып, заттын кыймыл-аракетке байланыштуу өзгөчөлүгүн билдирген сөздөр кыргызча:

а) *-оо, -уу, -гыч* мүчөлөрү жалгануучу сөздөр же сөз айкаштары аркылуу которулат: арендавание – *арендалоо*, блуждание – *адашуу*, вдыхание – *ичке дем алуу*, обмеление – *тайыздоо, баюу* (өзөн, көл, деңиз жөнүндө) овладение – *ээ болуу* (нерсеге, буюмга, билимге, менчикке ж.б.) «зажигание» заттык мааниде – *тутангыч*, кыймыл-аракет маанисинде – *тутануу*; брожение – химияда «ачуу», саясий термин катары – *удургуу, түрмөктөнүү*; одряхление – *картаюу*, потение – *тердөө*, разумение – *түшүнүү*, взыскание – *өндүрүп алуу, кармап алуу; берүү, жарыялоо* (администрациялык чара жөнүндө), замечание – *эскертүү.*

б) Которулбай өз калыбынча алынат: *засеоание.*

в) семантикасы шайкеш тиешелүү сөздөр менен которулат: имение – *чарбак*

Орус тилиндеги *-тие, -тье* мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракет процессин билдирүүчү зат атоочтор кыргызча *-уу, -ыш* мүчөлөрү айкашкан кыймыл атоочтор менен которулат: вздутие – *көбүү*, витье – *чыйратуу*, закрытие – *жабуу*, изъятие – *алып коюу*, мытье – *жууш ж.б.*

Орус тилиндеги *-ка* мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракет процессин билдирүүчү зат атоочтор кыргызча:

-уу, -оо, -ыш мүчөлөрү айкашкан кыймыл атоочтор, алар катышкан сөз айкаштары менен которулат, же негиздери которулбай алынып, аягына (*-ла+оо*) мүчөсү жалганат: варка – *бышыруу, клейка*

заттык мааниде – *баттама*; кыймыл-аракет маанисинде *арасына чаптоо, жабыштыруу*, заправка – *май куюу* (мис., машинара), ковка – *такалоо, согуу*, (темир, буюмду), кройка – *бычуу*, голодовка – *ачкалык жарыялоо*, чистка – *тазалоо*, браковка – *браковкалоо*, бражка *чыгаруу* (б. а. жаратпай таштоо), гримировка – *гримдөө*;

б) кыймыл-аракеттин аты же жыйынтыгы маанисиндеги зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр аркылуу которулат: занавеска – *көшөгө*, задвижка – *тээк*, заслонка – *жапкыч, калкан*, терка – *сүргүч*, тяпка – *чапкыч*, связка 1) *таңгак*, 2) *байламта*.

в) Мындай маанидеги сөздөрдүн кээ бирлери которулбай алынат: *заставка, сечка, записка, закуска*.

Орус тилинде *-еж -еж* мүчөлөрү аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирүүчү зат атоочтор кыргызча-уу, *-ма, -ыш* мүчөлөрү жалганган кыймыл атоочтор же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: грабеж – *талоон*, дележ – *бөлүү, бөлүп алуу*, платеж *төлөө*, чертеж – *чийме ж.б.*

Орус тилинде *-б-а* мүчөсү аркылуу жасалып, кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү зат атоочтор:

а) *-лык, -ыш, -лоо* мүчөлөрү жалганган, сөздөр менен которулат: борьба – *күрөш*, дружба – *достук*, пальба – *тарсылдатып аткылоо*, просьба – *суроо, өтүнүч*, стрельба – *атуу*, ходьба – *басуу*, учеба – *окуу*;

б) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: служба – *кызмат*, свадьба үйлөнүү *тою*, судьба – *тагдыр*, усадьба – *короо жай*, чарбак. Ушул эле мүчө-об-а (*еб-а*) түрүндө жалганган төмөнкү сөздөр: жалоба – *арыз*, злоба – *каар, ачуу, жаал* болуп которулат.

Орус; тилинде *-ация-я (-яция)* мүчөлөрү аркылуу жасалган зат атоочтордон

а) семантикалык эквиваленттери аркылуу негиздери которулбай, аягына *-лашуу, -лаштыруу* мүчөсү жалганат: акклиматизация – *климатташуу*, климатка көнүгүү, *байыралуу*, активизация – *активдешүү*, коллективизация – *коллективдешүү*;

б) которулбай алынат: *агитация, канализация, калькуляция, вулканизация*;

в) ушул эле мүчөнүн *-фикация (-ификация)* түрүндө түсү жалганып жасалуучу зат атоочтордун негиздери которулбай, аягына

а) *-лаштыруу* мүчөсү жалганат: газификация – *газдаштыруу* (газ өткөрүү), радиофикация – *радиолоштуруу* (радио өткөрүү),

электрификация – *электрлештирүү*, теплофикация – *жылуулук өткөрүү*;

б) которулбай алынат: *кинофикация*.

Орус тили аркылуу кирген – *аж* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган интернационалдык сөздөр

а) которулбай алынат: *массаж, монтаж, пилотаж, эстампаж*;

б) негиздери которулбай, сөз айкаштары аркылуу берилет: шпионаж – *шпиондук иш*, инструктаж – *инструкция берүү*, метраж – *метрлен*, тоннаж – *тонналап*, тоннасы менен, листаж – *барактап* (басма табак жөнүндө) .

Орус тилинде *-ын-я* мүчөсү жалганып жасалган зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөз же сөз айкаштары менен которулат: простыня – *шейшен*, святыня – *ыйык*, кереметтүү (нерсе, жер, эстелик ж.б.), гордыня – *менменсинүүчүлүк*.

Орус тилинде *-знь* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган зат атоочтор ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: болезнь – *оору*, жизнь –

турмуш, жаш, боязнь – *коркоктук*, кузня – *устакана* (темир устаканасы) .

Татаал составдуу зат атооч терминдерди которуу

Орус тилинде *-о/е* байланыштыргычынын жардамы менен жасалган татаал сөздөр кыргызча маанилеш сөз же сөз айкаштары аркылуу которулат же биринчи сөзү өз калыбынча алынат: сенокос – *чөп чабык*, волкодав – *бөрү басар*, снегопад – *кар жааш*, кар түшүү, свинопас – *чочкочу*, пылесос – *чаң соргуч*, солнцепек – *аптап*.

Жогоркудай түзүлүштөгү татаал сөздүн экинчисинин бир тобу: а) *вод, воз, дел, коп, лов, мер, провод, рез, зем* деген сөздөрдөн турса, кыргызча которулганда *-чы, -гыч* мүчөсү жалганат: языковед – *тилчи*, краевед – *өлкө таануучу*, хлопковод – *пахтачы*, чернозем – *кара топурак*, бомбовоз – *бомба ташыгыч* (самолет), ледакол – *муз жаргыч*, землекоп – *жер казгыч*, зверолов – *жырткычтарды кармоочу* (аңчы), водомер – *суу өлчөгүч*, газопровод – *газ жүргүч*, водопровод – *суу жүргүч*, хлеборез – *нап кескич*;

б) экинчи компоненти *меч* деген сөздөн же энчилүү аттын экинчи компоненти *строй* деген сөздөн турса, которулбай алынат: *миномет, пулемет, Волгострой, Днепрострой*.

Жогоркудай түзүлүштөгү татаал сөздөрдүн экинчиси *граф* || *графия*, *метр* || *метрия*, *скоп*–*скопия*, – *фил* деген сөздөрдөн турса, мындай сөздөр которулбай алынат: *библиография*, *биография*, *термометр*, *антропометрия*, *спектроскопия*, *славянофил*.

Экинчи сөзүнүн аягына *-ец*, *-тель* мүчөсү жалганса, кыргызча которулганда:

а) *-гыч*, *-чы*, *-луу* мүчөлөрү жалганат: *молотабоец* – *балкачы*, *орденоносец* – *ордендүү*, *законодатель* – *закон чыгаруучу*, *звукоуловитель* – *добуш кармагыч*;

б) которулбай алынат: *миноносец*.

2 – пунктта саналган сөздөрдүн аягына а) *-ство*, *-ие*, *||-ье*, *-ка* мүчөлөрү жалганса, алар кыргызча которулганда *-чылык* мүчөсү жалганат: *пчеловодство* – *бал челекчилик*, *земледелие* – *дыйканчылык*, *мясорубка* – *эт туурагыч*;

б) *-ение* мүчөсү жалганса, татаал айкаштын экинчи компоненти *-чылык* мүчөсү жалганат эске «таануу» деп которулат: *паровозостроение* – *паровоз куруучулук*, *литературоведение* – *адабият таануу*.

Татаал айкаштын экинчи компоненти *пись* деген сөздөн турса:

а) татаал айкаш менен которулат: *рукопись* – *колжазма*;

б) которулбай алынат; *живопись*, *иконопись* ж.б.

Татаал айкаштын экинчи компоненти *литейщик*, *проводчик* деген сөздөрдөн болсо: а) которулуп алынат: *сталелитейщик* – *болот эритүүчү*, *водопроводчик* – *суу жүргүзүүчү* (адис);

б) андай сөздөрдүн экинчи компоненти *механик*–*механика*, *прокатчик*, *сварщик*, *техник* деген сөздөрдөн болсо, которулбай, өз калыбынча алынат: *автомеханик*, *рельсопрокатчик*, *электросварщик*, *зоотехник*, *радиомеханика*.

Эки компоненттен турган айрым татаал сөздөрдүн: биринчи же экинчи компоненти которулат: *теплотехник* – *жылуулулук техниги*, *радиоузел* – *радио түйүнү*.

-е/о байланыштыргычтары аркылуу жасалган айрым аттардын а) эки компоненти тең которулат (арасына дефис коюлат): *овце-бык* – *кой-бука* (айбандын аты), *светотень* – *жарык-көлөкө*; *северо-восток* – *түндүк-чыгыш*, *юго-запад* – *түштүк-батыш* ж.б.

б) биринчи компоненти гана которулат: *железо-бетон*– *темир-бетон*, *лесотундра* – *токой-тундра*;

в) экинчи компоненти которулат: *киловат-часкиловат-саат*;

г) которулбай алынат: зубробизон – зубр-бизон (айбандын аты), Орус тилинде –о|ебайланыштыргыч үндүүлөрүнүн жардамысыз түзүлгөн татаал аттардын: а) эки компоненти тең которулат: избачитальна – окуу үйү, пила-рыба – араа-балык.

б) бир компоненти которулуп, экинчиси которулбай алынат: член-корреспондент – *корреспондеңт-мүчө*;

в) эки компоненти тең которулбай алынат: *социал-демократ, вице-президент*.

Орус тилинде төмөндөгү типтеги татаал сөздөрдүн эки компоненти тең кыргызча а) которулат: четырехгранник – *төрт кырдуу*, треугольник – *үч бурчтук*, тысячелетие – мин, жылдык, пятилетка – *беш жылдык*, самокритика – өзүн-өзү сындоо; б) которулбай алынат: самовар (самоор), *самолет* ж.б.

Кыскартылган татаал терминдерди түзүү

Эреже катары бир тилден экинчи тилге ар кандай кыскартуулардын бардыгын которууга болот. Бирок бул учур. да салтка айланып, которулбай сиңип калган кыскартууларды алгачкы калыбында сактоо традициясы да эске алынышы зарыл. Мисалы, *КПСС, ВЛКСМ, ООН, СЭВ* ж.б.

Муундан кыскартылган татаал сөздөр а) которулбай алынат: *комсомол, совхоз, военком, завхоз, местком, партком* ж.б. б) негиздери которулбай, бирок тиешелүү мүчөлөр жалганат: *колхозник – колхозчу*.

Биринчи компоненти кыскарып, экинчиси кыскарбаган татаал сөздөр а) которулбай алынат: *авиабаза, автотранспорт, агитпункт*.

б) биринчи компоненти которулуп, экинчиси которулбайт: *хоз. расчёт – чарба расчёту¹, исполком – атком*.

г) эки компоненти тең которулат: политотдел – *саясий бөлүм*; эки компоненти тең которулбайт: *физкультура, сельхозет, яромфинплан* ж.б.

Башкы тыбыштарынан куралган татаал сөздөр которулуп кыскартылат: ЦК (центральный комитет) – *БК* (борбордук комитет), МНР (Монгольская Народная Республика), *МЭР* (МонголЭл Республикасы), ВНР (Венгерская Народная Республика) – *ВЭР* (Венгер

¹ Бирок басма сөз бетинде «өздүк эсеп» да учурайт.

Эл Республикасы), ЭВМ (электронно-вычислительная машина) – ЭЭМ (электрондук эсептөө машинасы), ТЭЦ (теплоэлектроцентр) – ЖЭБ (жылуулук электр борбору) ж.б.

Сын атоочтук терминдерди которуу

Сын атооч сөздөр терминдик мааниде колдонулган дазаттын (түшүнүктүн) өзгөчөлүгүн, айрыкча касиетин билгизет: буржуазно-демократическая революция (коомдук-саясий термин) – *буржуазиялык-демократиялык революция*, умеренный пояс (географиялык термин) – *мелүүн алкак*, кровавое воскресенье – *кандуу жекишемби*.

Сын атоочтор элкин туруп да ар түрдүү терминдик мааниде колдонулат. Ошондой эле, аныктоочтук айкаштан турган татаал терминдин көпчүлүгүнүн биринчи компоненти сын атоочтордон болот.

Орус тилинде эгерде аныктоочтук мамиледе турган татаал сөздүн биринчи компоненти –*ов -ый (-ее-ый)* мүчөлөрү жалганган сын атоочтор болсо, андай айкаштар кыргызча:

а) кыйышуу байланышындагы сөз тизмеги менен которулат: китовый жир – *киттинмайы*, слоновая кость – *пилдин/ сөөгү*, бронзовый век – *коло кылым*:

б) биринчи компонентине -*луу* мүчөсү жалганат да, экинчиси атооч жөндөмөсүндө турат: березовый лес – *кайыңдуу токой*.

Татаал айкаштын биринчи компоненти болгон сынатооч -*ое-ый (явый)* мүчөсүнүн жардамы менен жасалса, ал кыргызча:

-*луу* мүчөсү жалганган сөздүн жардамы менен которулат: кровавое воскресенье – *кандуу жекишемби*.

б) башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: дырявый – *жыртык*, кудрявый – *тармал*.

3) Орус тилиндеги -*ат-ый* мүчөсү менен жасалган сынатоочтор кыргызча;

а) -*луу* мүчөсү жалганган сын атоочтор менен которулат: пернатый – *канаттуу*;

б) маанилеш башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: горбатый – *бүкүр*, крылатое слова – *учкул сөз*, рогатый скот – *бодо мал*.

Орус тилинде -*чат / -ый/* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *узорчатый – көчөттүү, коленчатый вал – муунактуу вал.*

Орус тилинде *-ит-ы, й* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *знамени-тый – атактуу, сердитый – ачуулуу* ж.б.

Орус тилинде *-овит-ый (евит-ый)* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *плодовитый – тукумдуу, даровитый – шыктуу;*

б) башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: *Северный Ледовитый океан – Түндүк Муз океаны, ядовитый гриб – уулуу козу карын, деловитый – ишкер* ж.б.

Орус тилинде *-ист-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *ветвистаяпшеница – бутактуу буудай, волокнистый – булалуу, железистый – темир аралашмалуу;*

б) негиздери которулбай, аягына *-луу* мүчөсү жалганат: *азотистый – азоттуу, бромистый – бромдуу; иодистый – иоддуу, хлористый – хлордуу* ж.б.

Орус тилиндеги *-лив-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочто кыргызча:

а) *-луу, -гак, -гыч, -ма, -ааган // -аанак* мүчөлөрү айкашкан сөздөр менен которулат: *бодливый сүзөөнөк, брезгливый – жийиркенчээк, стыдливый – уялчаак, удушливый – тумчуктурма, прожорливый – соргок, торопливый – шаима* ж.б.

б) негиздери которулбай, аягына *-луу* мүчөсү жалганат: *талантливый – таланттуу.*

Орус тилинде *-к-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-ма, -гыч, -луу, -галак* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: *клейкий – илээшме, ковкий металл – согулгуч (согууга ийкемдүү) металл; ноский – чыдамдуу (бышык), плавкий – эригич, эрме, скользкий – тайгак* ж. б.

б) ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: *громкий звук – катуу добуш, громкое/ имя – чоң атак, крепкий – катуу, бышык* ж.б.

Орус тилинде *-ск-ий*, *-еск-ий* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай, аягына *-лык* мүчөсү жалганса, экинчи компоненти атооч жөндөмөсүндө турат же биринчи компоненти-нин зат атооч формасы алынып, экинчиси 3-жактын таандык мүчөсүн кабыл алат: апрельские тезисы – *апрель тезистери*, декабрьское вооруженное восстание – *декабрь куралдуу көтөрүлүшү*, ленский расстрел – *леналык атуулар*, сенатская комиссия – *сенат комиссиясы*, типографский набор – *типографиялык терүү*, февральская революция – *февраль революциясы*, факультетский совет – *факультет совети // факультеттик совет*, докторская диссертация – *докторлук диссертация ж.б.*

б) ушул эле мүчө жалганганда орус тилиндеги *г, к, х, ж, ч, ш* тыбыштарынын орун алмашуу законуна ылайык негиздери өзгөрүп кетүүчү сөздөрдүн зат атооч формалары алынып, аларга *-лык* мүчөсү жалганат: *варяжеский* – *варягдык*, ветлужеский – *ветлугалык*, волжский – *волгалык*, калужеский – *калугалык*, криворожский – *кривой рогдук*, патриаршеский – *патриархтык*, пражский – *прагалык*, рижский – *ришалык*, чешский – *чехтик*, бурлацкий – *бурлактык*, кулацкий – *кулактык ж, б.*

Орус тилинде бир эле сөзгө бирде *-ск*, *-еск*, бирде *-н* мүчөсү жалганып, маанилеш сын атоочтор жасалат. Алар кыргызча алынганда:

а) негиздери которулбай, *-ск* аркылуу жасалгандарына *-лык* мүчөсү, аркылуу жасалгандарына *-лык* же *-луу* мүчөлөрү жалганат же татаал айкаштардын составында турса, негиздери гана мүчөсүз алынат: догматический – *догматтык*, догматичный – *догматтуу*; интеллигентские нравы – *интеллигенттик адаттар*, интеллигентный человек – *интеллигент адам*, кабинетский кризис – *кабинеттик кризис*, кабинетные занятия – *кабинет сабактары*;

б) негиздери которулса, жогоркудай эле *-лык* же *-луу* мүчөсү жалганат же татаал айкаштар кыйышуу байланышынын тибинде түзүлөт: комическад снена – *күлкүлүү көрүнүшү*, комичный случай – *күлкүлүү окуя*; языковедческая тема – *тилдик тема ж.б.*

Орус тилинде *анск-ий/ -аяск-ий*, *-ианск-ий/ -ьян*, *-ск-ий /* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери которулбай зат атооч түрүндө алынып, аягына *-лык*, *-чылык* мүчөлөрү жалганат: американский – *америкалык*, африканский – *африкалык*, венецианский – *венециялык*, гегельянский – *гегелчилик*, лассалвянский – *лассалчылык*,

кантианский – *кантчылыл*, шеллингианский – *шеллингчилик*, вольтерьянский – *вольтерчилик*, итальянский – *италиялык*.

Орус тилинде *-енск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалуучу сын атоочтор кыргызча негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү уланат: грозненский – *грозныйлык*, керченский – *керчтик*, мытищенский – *мытищелик*, пензенский – *пензалык*, зареченский – *заречьелик* ж.б.

Орус тилинде *-ийск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: альпийский – *альпылык*, буддийский – *буддалык*, олимпийский – олимптик, *олимпиадалык*. ж.б.

Орус тилинде *-инск-ий* мүчөсү жалганып, энчилүү аттардан жасалган сын атоочтор, кыргызча негиздери зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат же татаал айкаштын составында болсо кыйышуу байланышынын тибинде алынат: елизаветинская вельможа – *елизавета вельможасы*, алмаатинский – *алматылык*, ялтинский – *ялталык*, гагринский – *гагралык*, сочинский – *сочилик*, бакинский – *бакулук*.

Орус тилинде *-истск-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча негиздери зат атооч формасында которулбай «алынып, аягына *-лык*, *-чылык*, мүчөлөрү уланат: большевистский – *большевиктик*, меншевистский – *меньшевиктик*, марксистский – *марксттик*, максималистский – *максималисттик*.

Орус тилинде *-ическ-ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтордун негиздери кыргызча:

а) зат атооч формасында которулбай алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: артистический – *артисттик*, идеалистический – *идеалисттик*, коммунистический – *коммунисттик*, материалистический – *материалисттик*, педагогический – *педагогикалык*, археологический – *археологиялык*, биологический – *биологиялык*, гастрономический – *гастрономиялык*, климатический – *климаттык*;

б) маанисине ылайык төл сөздөр менен которулуп, аягына *-лык*, *-луу* мүчөлөрү уланат: ароматический – *жыпар жыттуу*, хронический – *өнөкөттүү* \\\өнөкөт болгон, энергический – *жандуу*, *кайраттуу*, *чыйрак*.

Орус тилинде *-н-ый*, *-н-ой* мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: вредный – *зыяндуу*, выигрышный – 1) *пайдалуу*,

2) *утма*, гневный – *каардуу*, доходный – *кирешелүү, пайдалуу*, дублетный – *түгөйлүү*.

б) негиздери которулбай, аягына *-луу, -лык* мүчөлөрү жалганат же зат атооч формасы таандыктын 3-жагында *турган* атооч менен айкашат: активный – *активдүү*, бюджетный *бюджеттик*, эфирные масла – *эфир майлары*, колхозный – *колхоздук*, грязевые ванны – *балчык ванналары*.

Орус тилинде *-енн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-луу, -лык, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: государственный – *мамлекеттик*, дружественный – *достук*, имущественный *мүлктүк*, искусственный – *жасалма*, качественный – *сапаттуу*, торжественный – *салтанаттуу*;

б) негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: ведомственный – *ведомстволук*, казарменный – *казармалык ж.б.*

Орус тилинде *-есный* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-лык* мүчөсү уланган сөздөр менен, же кыйышуу байланышындагы айкаштар менен которулат: небесные явления – *асман кубулуштары*, словесный спор – *сөз жүзүндөгү талаш-тартыштар*, древесный уголь – *отун көмүрү* (жыгач отундан өчүрүлгөн көмүр) .

Орус тилинде *-ичн-ый* мүчөсү жалганып жасалуучу сын атоочтор кыргызча:

а) *-лык, -чылык* мүчөсү уланган сөздөр менен которулат: четвертичный – *төртүнчүлүк*, десятичный – *ондук*, третичный – *үчүнчүлүк*;

б) *-гы, -нчы* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: первичный – *алгачкы*, вторичный – *экинчи, кийинки*;

в) башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр менен которулат: единичный – *бирин-серин, анда-санда* (өнөкөт эмес, жыш эмес) .

Орус тилинде *-льн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-лоочу* мүчөсү уланган сөздөр менен которулат: точильный – *курчутуучу, кайроочу* (аппарат), *кайракчы* (устакана), дубильный – *ашатуучу, өңдөөчү ж.б.*

б) негиздери которулбай алынып, аягына *-лоочу* мүчөсү жалганат: *брошиуровальный – брошиуралоочу* (мис., *машина*), гравировальный – *гравировкалоочу* (аспап), копировальный (аппарат) – *копировкалоочу* (*копиясын түшүрүүчү*) ж.б.

Орус тилинде *-тельн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор *-гыч, -лык, -луу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр менен которулат: *наблюдательный – байкагыч, удовлетворительный – канааттандырарлык, слабительный – ич өткөрмө, головокружительный – баш айландырма, простительный – кечиримдүү, огнетушительный – өрт өчүргүч, осушительный – кургатуучу, кургаткыч.*

Орус тилинде *-альн-ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай алынып, аягына *-лык, -луу*, мүчөлөрү уланат: *колониальный – колониялык, индустриальный – индустриялуу;*

б) маанилеш төл сөздөр менен которулат: *горизонтальный – узатасынан; гениальный – даанышман, акылман, моментальный – ошол замат; центральный – борбордук;*

в) ошол эле мүчө *-уальн-ый* түрүндө уланып жасалган сын атоочтордун негиздери которулбай, зат атооч түрүндө алынып, аягына *-лык, -луу* мүчөлөрү жалганат: *интеллектуальный – интеллекттүү, процессуальный – процесстик; процессуальный кодекс – процесстик кодекс (процессуалдык эмес) ;*

г) ошол эле мүчө *-ональн-ый* түрүндө уланып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) *-лык* мүчөсү жалганган сөздөр менен которулат: *национальный – улуттук;*

б) негиздери которулбай, аягына *-лык* мүчөсү уланат: *профессиональный – профессиялык («профессионалдык» эмес) ;*

д) ошол эле мүчө *-арн, \-ярн/-ый* түрүндө уланып жасалган кээ бир сын атоочтордун негиздери:

а) которулбай, аягына *-луу* же *-лык, -дай* мүчөсү жалганат: *легендарный – легендарлуу, молекулярный – молекулалык;*

б) маанисине шайкеш төл сөз менен которулат: *элементарный – жөнөкөй, баитапкы, дисциплинарное взыскание – тартып жазасы;*

е) ошол мүчө *-вы-ый, -тивн-ый* түрүндө жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча:

а) негиздери которулбай алынып, аягына *-луу жана-лык* мүчөсү жалганат: атрибутивный – *атрибутивдик*, импульсивный – *импульс-туу*, прогрессивный – *прогрессивдүү*, субъективный – *субъектив-дүү*, декларативный – *декларациялык* («куру сөз» маанисинде), декоративный – *декорациялык* ж. б;

ж) орус тилинде ошол эле мүчө *-ичный-ый, -озн-онный, -орн-ый* түрүндө жалганып жасалуучу сын атоочтор кыргызча: а) *-чыл, -лык, -луу* мүчөлөрү уланган же башка морфологиялык түзүлүштөгү маанилеш сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: аналогичный – *окиош*, ароматичный – *жыпар жыттуу*, *буруксуган*, *аңкыган*, типичный – *мүнөздүү*, историчный – *тарыхый шартталган*, религиозный – *динчил*, инфекционный – *жугуштуу* ж.б.

б) негиздери которулбай өз калыбынча алынып, аягына *-лык, -луу, -дай* мүчөлөрү жалганат: демократичный – *демократиялык*, цилиндричный – *цилиндрдей*, венозный – *веналык*, авиационный – *авиациялык*, революционный – *революциялык*, иллюзорный – *иллюзиядагыдай* (кыялдагыдай) .

Орус тилинде *-ан-ый (-ян-ый, -яин-ый)* мүчөлөрү жалганып жасалуучу сын атоочтор термин катары көбүнчө татаал аныктоочтук айкаштардын составында учурайт. Алар кыргызча мааниси шайкеш төл сөздөр менен которулат же аныкталгычы которулбай алынат: кожаный портфель – *булгаары портфель*, деревянный дом – *жыгач үй*.

Орус тилинде *-н -ий* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-гы* мүчөсү уланган сөздөр менен *каторулат*: летний – *жайкы*, прошлогодний – *былтыркы*, крайний – *четки*, ближний – *жакынкы* ж.б.

Орус тилинде *-н, -ый* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-ма, -гыч, -луу, -уу* мүчөлөрү жалганган же башка морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: отрывной – *айрылма*, подъемный – *көтөргүч, көтөрүлмө*, понятный – *түшүнүктүү*, неуклонный – *кыйшаюусуз* ж.б.

Орус тилинде *-л* мүчөсү жалганып жасалган сын атоочтор кыргызча *-ган* мүчөсү уланган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: тусклый – *күүгүм*, оголтелый – *ашынган*, окаменелый – *ташка айланган* (таштай катыпкалган), отсталый – *артта калган*.

5. Сын атооч жана атоочтук маанисинде колдонулуучу сөздөрдөн түзүлгөн терминдерди которуу

Орус тилинде *-уч -ий (-юч -ий)*, *-ач -ий (-яч -ий)* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган сын атооч жана атоочтуктар кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр менен которулат: гремучий – *күрүлдөмө* (газ), дремучий – *чытырман* (токой), кипучий – *кайнагак*, ползучий – *сойломо* (өсүмдүктөр жөнүндө), горючий – *күйүүчү* (май).

Орус тилинде *-уш-ий (-юш -ий)*, *-ащ -ий (-ящ -ий)* мүчөлөрү аркылуу жасалуучу сөздөр да кыргызча ар түрдүү морфологиялык түзүлүштөгү сөздөр же сөз айкаштарынын жардамы менен которулат: неимуший – мүлксүз, воинствующий (атеизм) – *күжүрмөн*, воинствующий (мис., империализм) – *согушчул*, угрожающий, – *коркунуч туудуруучу* ж.б.

Орус тилинде *-л, -ож, -ый, -ем -ый* мүчөлөрү аркылуу жасалуучу сөздөр *-уучу, -ма* мүчөлөрү жалганган сөздөр же сөз айкаштары менен которулат: излечимый – *айыгуучу*, ископаемый – *кызылып алынма*.

Орус тилиндеги приставкалуу сөздөрдөн турган терминдерди кыргызча алуу жолдору

а- приставкасы жалганган сөздөр кыргызча негиздери которулбай алынып, аягына *-сыз* мүчөсү жалганат: алогичный – *логикасыз* (мазмунсуз), аморальный – *моралсыз* (моралга туура келбеген), ритмичный – *ритмсиз*, ассимметричный – *симметриясыз*.

Анти- приставкасы жалганган сөздөрдүн:

а) негиздери которулуп, алардан кийин «каршы» деген сөз келет: антирелигиозный – *динге каршы*, антиобщественный – *коомго* (коомдук тартипке) *каршы*;

б) негиздери которулбай алынып, алардан кийин «каршы» деген сөз келет: антифашистский – *фашизмге каршы*, антисанитарный – *санитарияга каршы* (б. а. санитардык талапка ылайык эмес) ;

в) которулбай өз калыбынча алынып, аягына *-лык* мүчөсү уланат: антисоветский – *антисоветтик*, антифашистский *антифашисттик* ж.б.

Интер- приставкасы айкашкан сөздөр которулбай алынып, аягына *-лык* мүчөсү жалганат: проамериканский – *проамерикалык*, профашистской – *профашисттик* ж.б.

Сверх- приставкасы айкашкан сөздөрдүн негиздери которулуп же которулбай өз калыбынча алынып, аларга «ашык», «өтө», «эн» деген сөздөр айкашат: сверхскоростной – *өтө ылдам*, сверхмощный – *өтө күчтүү*.

Ультра- приставкасы жалганган сөздөр:

а) которулбай өз калыбынча да алынат (ультраконсерватор – *ультраконсерватор*, ультрареакционер – *ультрареакциячыл* же негиздери ашкан «өтө», «аябаган» деген сөздөр менен айкашат: ультраконсервативный *өтө консервативдүү*;

б) *сөз айкаштары аркылуу которулат*: ультралевый – *өтө солчул*, ультрамариновый – *өтө жашыл*.

б) экстра-приставкасы менен келген сөздөрдүн негиздери которулбай өз калыбынча алынып, аягына кыргыз тилиндеги маанилеш мүчө жалганат: экстраординарный – *экстраординардуу*.

7) Орус тилинде *до-*, *пред-* приставкалары менен келген сын атоочтордун:

а) негиздери которулбай, «чейинки», «алдындагы» деген сөздөр айкашат: дореволюционный – *революцияга чейинки*, предрекорформенный – *реформанын алдындагы*;

б) негиздери которулат: довоенный же предвоенный – согушка чейинки, согуштун алдындагы.

Орус тилинде поприставкасы менен келген сөздөрдүн:

а) негиздери которулбай, алардын аягына «кийинки» деген сөз айкашат: порекорформенный – *реформадан кийинки*;

б) «жараша» деген сөз айкашат; подходящий – *кирешесине жараша* (подходящий налог – *киреше налогу*), почасовой – *саатына* ж. б.

Орус тилинде заприставкасы менен келген сөздөр «чет», «тышкары» деген сөздөр аркылуу которулат: зарубежный – *чет өлкөлүк*.

Орус тилинде *меж-* *между-* приставкалары менен келген сөздөр «аралык» деген сөз аркылуу которулат: межведомственный – ведомство аралык, международный – эл аралык, межпланетный – планета аралык ж.б.

Орус тилиндеги надприставкасы «үстүндө», «үстү» (надводный – сууүстүндөгү, надземный – жер үстүндөгү); наприставкасы *-гы* мүчөсү аркылуу (наземный – жердеги), *пред* – приставкасы

«алдындагы» деген сөз менен (предвыборный – шайлоо алдындагы), под «астындагы», «жанындагы» (подпочвенный – топурак астындагы, подводный – суу астындагы), подмосковный – Москванын жанындагы) болуп которулат.

Вне- приставкасы менен келген сөздөр «тышкары», «тыш», «сырт» деген сөздөрдүн жардамы менен которулат: внеклассный – класстан тышкары, внепартийный – партиядан тышкары, внеплановый – пландан тышкары.

Внутри- приставкасы менен келген сөздөр «ичиндеги», «ички» деген сөздөрдүн жардамы менен которулат: внутриатомный – атомдун ичиндеги, внутрипартийный – партиянын ичиндеги.

Татаал сын атоочтордон турган терминдерди которуп алуу

1.-*ое-*байланыштыргычы аркылуу тутумдашкан сын атоочтор:

а) кыргызча эки компоненти тең сөз айкаштары менен которулат: водопроводный – суу, жүрүүчү, сеноуборочный – *чөп жыйноочу*, земледельческий – *дыйканчылык*;

б) бир компоненти которулуп, экинчиси которулбайт: железобетонный – *темир бетондуу*, вагоностроительный – *вагон куруучу*;

в) эки компоненти тең которулбай, аягына кыргыз тилинин тиешелүү мүчөсү айкашат: диалектико-материалистический диалектикалык-материалисттик, народно-демократический – *элдик-демократиялык*;

г) эки компоненти тең которулат: народно-хозяйственный – *эл чарбачылык*, дикорастущий – *жапайы өсүүчү* светлокрасный – *ачык кызыл*, огнеупорный – *өтө чыдамдуу* (отко), водоплавающий – *суу куштары*, многозначный – *көп маанилүү*;

д) төмөндөгүдөй айкаштар зат атооч формасында которулат: рабоче-крестьянский – *жумушчу-дыйкан*, товар-пассажирский – *товар-пассажир*, спирто-водочный – *спирт-арак* ж.б.

Этиштен турган термин сөздөрдү которуу

1. Орус тилинде белгисиз формада (инфинитив) турган этиштер кыргызча:

а) -оо, -уу мүчөлөрү жалганган кыймыл атоочтор менен которулат: решать – чечүү, чыгаруу, умножать – көбөйтүү, краснеть – кызаруу, кольцевать – шакектөө (куштарды) ;

б) негиздери которулбай, зат атооч формасында алынып, сөз айкаштарынын экинчи компонентинин аягына -оо, -уу мүчөлөрү жалганат же сөз айкаштары аркылуу оформить этилет: дрейфовать – дрейфте жүрүү, линчевать – линчтөө, салютовать – салют берүү, информировать – информация берүү, лакировать – лактоо, лак менен сырдоо ж.б.

КОРУТУНДУ

Ошентип, Улуу Октябрь социалистик революциясынын натыйжасында мурда жазуу-сызуусу болбогон кыргыз эли өлкөдө Совет бийлигинин орношу менен лениндик улут саясатынын кыйшаюусуз турмушка ашырылышынын натыйжасында маданияты жана экономикасы гүлдөгөн, илим-билимдин сересине жеткен, бүтүндөй сабаттуу, жаңы техниканын ээлеринен болгон илимий-техниканы жаратып жаткан социалисттик улуттардын бирине айланды.

Анын тили өзүнүн адабий, жазма формасына ээ болду; ал тилдин илимий терминология тармактары түзүлдү.

Ал тургай, илимий терминологиялык системаларды тартипке келтирип, алардын сөздүктөрүн түзүп, илимдин негиздерин улуттук тил аркылуу көпчүлүккө жайылтуу, пропагандалоо мүмкүнчүлүгү туулуп, алар боюнча бир кыйла иштер жүргүзүлүүдө. Улуттук илимий терминологияны түзүү тажрыйбасына байланыштуу анын илимий көз караштан жыйынтыкталып, чечиле турган проблемалары да пайда болду. Натыйжада кыргыз улуттук терминологиясы тил илиминин бир салаасы катары негизделди; ал боюнча атайын илимий изилдөөлөр жаралып, терминологиянын тажрыйбалык жана теориялык маселелерин изилдеген адистер өсүп чыкты.

Кыргыз улуттук терминологиясы Советтер Союзунда орус тилинде негизделип, иретке келтирилип жана пайдаланылып келе жаткан терминологиялык системаларды жетекчиликке алып, ошолордун чегинде өнүгүп, өркүндөп баратат.

Ошондуктан орус тилиндеги тиги же бу терминология системасына тиешелүү термин сөздөрдү кыргызчага которуу эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн, каражаттарынан туура пайдалануу, аларды

маанисине ылайык типтештирүү милдеттерин туудурду. Тилдик каражаттарды (сөз жасоочу мүчөлөрдү, сөз айкаштарын) туура пайдалануу терминдик туруктуулукка жетишүүнү камсыз кылат. Ал болсо терминологиялык стандарттоонун таламдарын камсыз кылып, адабий тилдин лексикасындагы чаржайыттыкка жол бербөөчү шарттарды түзөт. Ошондуктан терминология системаларын түзүүдө илимий негизде терминдерди которуу ыкмаларын жана каражаттарын сунуш кылган колдонмолордун тажрыйбалык мааниси өтө чоң. Анткени илимдердин ар бир тармагы боюнча негизинен иштелип чыгып, бир кылка тартипке келтирилген колдонмолордун болушу ошол илимдин негиздерин улуттук тилде ийгиликтүү жайылтууну гана камсыз кылбастан, жалпы эле жазма адабий тилдин стилдик жана грамматикалык ырааттуу нормага түшүшүн камсыз кылып, анда байкалган башаламандыктардан акырындап кутулууну да шарттайт. Демек, ар бир жаңы терминди жаратуу үчүн тилдик каражатка илимий негизде кылдат мамиле, эрежелерди өз орду менен пайдалануу котормочунун, адистин милдети.

III БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МАМЛЕКЕТТИК СТАТУСУ

Б.Ө. Орузбаева

«ТИЛ МЫЙЗАМЫ...» АЛФАВИТ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

Мамлекеттик тилдин тагдырына байланыштуу анын колдонулуу мүмкүнчүлүгүн жана анын жазма адабий формасынын калыптанышын шарттай турган, анын тулкусун лингвистика илиминин алкагында чечмелөөгө мүмкүндүк берген бөлүгү – адабий норма ал жөнүндө жалпыланган түшүнүк берүүчү проблема тилдик норма деп аталат.

Жазма адабий тил өз ич ара: көркөм чыгарма, саясий-коомдук (публицистикалык), илимий жана ишкерчилик (деловая) – канцеляриялык стилдик тармактардан турат да, ошолордун бардыгында сөздөр белгилүү бир кабыл алынган алфавитте (жазуу системасында), илимий-теориялык жана тажрыйбада колдонулуу жолунда иштелип чыгып, бекитилип, жалпыга сунуш кылынган эрежелерди сактап, тамга, сөз, сүйлөм, терминдерди кагаз бетине түшүрүүдө учурда бекитилип колдонулуп жаткан эрежелерди бузбай, тыныш белгилерине чейин кылдат урунуп, текст түзүү, сүйлөп жатканда адабий тилдин оозеки айтылуу (орфоэпиялык) нормаларына ылайык сүйлөө маселелерин камтыйт. Ошондо: 1) жаш балдар мектептин 1-классынан баштап сабаттуулукка үйрөтүлөт; 2) ал мектепте, ЖОЖда окутуу процессинде бекемделип отурат; 3) мектепке же башка окуу жайларына арналган китептерде, сөздүктөрдүн бардык түрлөрүндө, газета-журнал ж.б. басылмаларда да сөзсүз сакталат; 4) жазма адабий нормага кирип, ага сиңген, мыйзам ченемдүү кабыл алынган терминдер да жазууда маанилик өз орду менен колдонулууга, б. а. аны ар бир кат сабаттуу адам, докладчы, мугалим, журналист, котормочу күндө эле бир башка сөз менен алмаштыра берүүгө укугу жоктугу салтка айланып кетет.

Ушулардын барын тескеп, ордуна коюп берген, алардагы кээ бир оош-кыйыштарды 10–20 жылда түзөтүп, оңдолушу мыйзам ченемдүү ишке ашырылуучу жазма адабий тилдин норматив документи – ар бир тилдин жазуу эрежелери (орфографиясы, имласы) аркылуу ишке ашырылат. Андай бирдиктүү эрежесиз тилдин жазма адабий түрү бар дешке болбойт.

Эне тилибиздин тарыхында ал 1924-ж. өзүнүн жазма адабий түрүнө ээ болгондон тарта адегенде (1924–1928) реформаланган араб жазуусун пайдаланып, анын тамга курамы, муун, сөз, сүйлөмдөрүнүн жана тыныш белгилеринин жазуу эрежелери иштелип чыгып, өзгөртүү, оңдоолорду да башынан өткөргөн. Ал эми 1929–40-жылдары эне тилибиздин тыбыти өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылган латын жазуу¹ системасынын да орфографиялык эрежелеринин негизги принциптери алгач К. Тыныстанов тарабынан иштелип чыгып, Х. Карасаев, И. А. Батмановдордун да талдоолорунан өтүп, анын ар бир этабы Кыргыз Өкмөтү тарабынан закондоштурулуп келген. 1940-жылы кыргыз тили кириллицага (кадыресе ал «орус алфавити» деп да атала берет) өткөндөн кийин жазуу эрежелери ошол жылы, кийин 1949-ж., андан кийин акыркы жолу 1953-ж.-дын 23-майында ал кездеги Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Указы менен бекитилген. Андан кийин бул эрежелердин, демек кыргыз тилинин жазма адабий тилинин орфографиясына 1989-90-ж. чейин Кыргыз өкмөтү көңүл бурган эмес. Бирок адис-тилчи, мугалим, журналист, котормочулар жана айрым жазуучулар эне тилдин жазуу эрежелерине байланыштуу өздөрүнүн көптөгөн түрдүү кошумчалоо, оңдоо сунуштарын оозеки да, кагаз жүзүндө да токтоосуз билдирип келишүүдө. Азыркы кезде аларды топтосо, өзүнчө эле 1–2 чоң том китеп болоор эле. Эмне үчүн мындай абал түзүлдү?

жазма адабий тилибизди нормалаштырууга сабаттуу кыргыздардын кайдыгер карабагандыгынан;

акыркы орфографиялык эреже да (1953) бир топ убакка чейин тил процесстерин талдоого алып, анын оош-кыйыштарын жалпылап, анда тиги же бу эреженин алкагында аларды камтууга аракет жасалганы менен кыйла эле ача пикирлерди жаратуучу карама-каршы жерлери бар болгондугу менен;

¹ Латын жазуусунун негизин да К. Тыныстанов түзгөн. Ал 1926-ж. Бакуда өткөн 1 Бүткүл Союздук Түркология конференциясында негизги докладчылардын бири катары кыргыз тили үчүн сунуш кылынган латын алфавити жөнүндө сүйлөп чыккан.

ал эми объективдүү кырдаалдарга келсек, заман бир орунда туруп калган жок, илим-билим өркүндөп, тынымсыз саясий-коомдук окуяларга дуушарланып тургандыктан тилдин лексикасы түрдүү таасирлердин натыйжасында байып, толукталып, белгилүү өлчөмдө өзгөрүүсүнө байланыштуу жазуу эрежелери да оңдоого муктаж боло берет экен;

анын үстүнө, жазуу эрежелери көп жыл бою окуу китептеринин же сөздүктөрдүн ичинен, же анда-санда өз алдынча басмадан чыгарылып, кардар окуучу, мугалим, студент, журналист жана котормочулардын арасында таралып турбагандыктан басма, теле-радио-го арналган тексттерде, ал эмес окуу адабияттарда түрдүү-түркүн башкача жаза салуу фактыларына дуушарланып, орфографиялык башаламандыктардын саны арбый берди. «Эрежелердин» өзү деле тилчи-адистер тарабынан дабузулууга дуушарланбай койгон жок. Мисалы, Х. Карасаев өзүнүн 1963-ж. жарык көргөн «Орфографиялык сөздүгүндө» жазуу эрежелердин бекитилип сунуш кылынган нускасына көп жери шайкеш эмес, өз «эрежесин» тиркеп чыгарып жиберди. Ал эми жазма адабий тилибиздин негизги базасы болуучу көркөм адабият чыгармаларынын авторлорунун (б. а. кадырлуу жазуучуларыбыздын) да жекече «эрежелери» бар десек жаңылышпайбыз. Ал эми күндөлүк басылмаларда (газета-журнал ж.б.) алардын «орфографиялык жаңылыктары» ар бир нускасында (номеринде) кезигет десек – да жаңылыштык эмес;

5) жогоруда белгиленгендей, эрежелердин күнсайын же саат санап жаңылана берилиши жаш балдардын сабатын ачууга, ошондой эле адабий норманын турукташуусуна кедерги болоорун эске алганда, жогорудагыдай башаламандыктар (разнотения) бул процесс-ти ого бетер тереңдете бериши талашсыз. Бирок маал-маалы менен жаңыланын турууга зарыл орфографиялык эрежелер ар бир 15-20 жылда кайтадан каралып, оңдоолор киргизилип, тийиштүү бийлик орундарында бекитилип, жалпы колдонууга сунуш кылынып турушу өтө эле керек. Бизде болсо, тилекке каршы, 1953 (23 май) жылдан 1997-ж. чейин (44 жыл ичинде) бул маселеге көңүл бурулуп, оңдоолор мыйзамдаштырылбагандыгы өкүнүчтүү тургай, абалды ого бетер татаалдаштырды;

жүрө-жүрө тилчи-адистердин бул маселедеги көп жылдардан берки (болжол менен 1986-87-жылдардан берки) талыкпаган аракеттеринин натыйжасында жаралып, далай электен өткөн

«Орфографиялык эрежелердин» жаңыртылган варианты 1995-ж. 7-мартта Кыргыз Өкмөтүнүн № 65 Токтому менен бекитилип, жалпы колдонууга сунуш кылынды. Ал токтом «Кыргыз тилинин жазуу эрежелерине айрым өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» деп аталып, анын 1-пункту аталган эрежелер бекитилсин; 2-пункту – аталган эрежелердин токтом кабыл алынган күндөн тартып Кыргыз Республикасынын аймагындагы бардык министрликтер, мамлекеттик комитеттер, администрациялык ведомстволор, мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, концерндер, басма сөз, радио жана телеберүү, басма редакциялары, илимизилдөө институттары, бардык билим берүү мекемелери жана менчиктин ар кандай түрүнө карабастан ишкана, мекеме, уюмдар тарабынан мамлекеттик тилде иш жүргүзүү жана жазуу практикасында жетекчиликке алынсын – деп, Өкмөтүбүз мамлекеттик тилдин адабий нормаларынын мындан аркы өркүндөө келечеги үчүн негизги ролду ойноочу шарттарды бекемдеп бергени менен Өкмөттүн Токтомунун акыркы (Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруучу Палатасынан бул документти бекитип берүү жагы суралсын деген) пунктунун ишке ашырылышы кечендетилип келүүдө.

Эми ошол бекитилген «Эрежелерде...» мурдагы «Эрежеден...» айырмалаган кандай принципалдуу оңдоолор бар?

Жазма адабий тилдин тыбыш курамына өзгөртүү киргизүү аракети мисалы, тилибизге жеке мүнөздүү ч, О, тамгаларын кошумча киргизүү, тескерисинче, ага мүнөздүү эмес **ц, щ, ю, я, ё** тамгаларын алып таштоого айрым бир «тил билермандары» макул болбой, алар мурдагыдай эле алфавит курамында кала берди.

Ал эми төл сөздөргө мүчө уланганда жана өздөштүрүлгөн сөздөрдү жазууда бул «Эрежелер...» жыйнагында фонетикалык (тыбыштык) принципке көбүрөөк басым жасалып, сөздөрдүн тыбыш айырмалуу (**баратат, бара жатат; нак-нака-накта; бүкүл-бүкүлү; же эбак-небак сыяктуу, ошондой эле, түрдүү-түрлүү; барам-барамын; баргам-баргамын-барганмын; эмитен-эмитеден; айлы-айылы ж.б.**) түгөйлөрүнүн бардыгына дээрлик жазууда жол берилди.

Жаңы «Эрежеде...» бириккен жана татаал (кошмок) сөздөрдүн жазылышы боюнча мурдагыдан кыйла айырма бар: а) кошмок сөздөрдү да бириккен сөздөрдөй угулушунча бирге жазуу (**аткулак, козугарын, арыкчырай, тогузгат, алпкаракуш, айрыгуйрук сыяктуулар**), татаал этиштерден **алып кел-апкел, таап бер-таапердин**

да эки түрүнө тең жазууда жол берилет. Бул болсо адабий тилди нормалаштырууда анын лексикалык жана айтылыш (орфоэпиялык) алкагын кеңейтип, оозеки тилдин нормаларын жазуу салтына көбүрөөк тартууга кызмат кылат.

Жаңы «Эрежелердеги.. .» дагы бир орчундуу жаңылык – энчилүү аттардын жазылышындагы принципалдуу ондоолор: татаал энчилүү аттарды бирге жазуу: **Ыссыккөл, Ысыгата, Көпкөңгак, Сарычелек, Төрайгыр** сыяктуу жазуу салты мурдагы башаламандыктардан куткарылып, ырааттуу бирдейликти түзөт. Салыштыралы – буга чейин **Ысык-Көл, Ат-Башы, Кара деңиз менен Көкжаңгак, Торугарт, Көкөмерен, Бешбелчир** сыяктуу бирдей эле шкаладагы энчилүү аттар эки-үч түрдүү жазылып, алар ушундай эле макамдагы **Аккула, Чалгуйрук, Телтору, Султанмурат, Алишер, Керимгазы** өңдүү энчилүү (адам, күлүк ж.б.) ошондой эле кээ бир жерсуу аттары жана айрым жалпы аттардан биригип кеткен **бөрүбасар, көкбөрү** сыяктуу сөздөрдүн жазылышы боюнча мектеп (окутуу) тажрыйбасында орун алып келген көп кошумча эреже–эскертүү, түшүндүрүүлөрдөн куткарып, кат сабаттуулукка жетишүү жолунда мугалимдердин түйшүктөрүн жеңилдетет.

Жаңыланган «Эрежелерде.. .» орус ж.б. тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү кыргызча айтышында жазуу алкагы камтылган сөздөрдүн саны кыйла көбөйдү. Андай жазуу жазма тил менен оозеки тилдин ортосундагы ажырымдарды жакындаштырууга кызмат кылат: **кересин, догдур, номур, белет, мрөт, шапке, деректир, мүштөк, шоопур, метир, министир, гезит, панар** сыяктуу көп сөздөр учурда оозеки тилде жыш колдонулат; жазма тилде бардык адабий стилдерде ушундайча жазылыштары да учурайт. Ал эмес, мындай сөздөр поэзияда да кездеше берет. Ошондуктан алардын айтылышында жазылышын туура деп эсептейбиз.

Бирок, анык илимий терминдер (**федерация, конституция, революция, партия, топ-модель, пиар, холдинг, диллер, сессия, менеджмент** ж.б.-дын) орусча жазылыштары сакталып кала берди. Ошентип, кыскасын айтканда, мурда кабыл алынып, салтка айланып кеткен, бирок адабий тилдин жазуу нормаларына көп кедергиси бар орчундуу карама-каршылыктуу маселелерди бул «Эрежеге.. .» киргизүүгө, аны далилдесек да, мамлекеттик чиновниктерди муютуп, көндүрүүгө күч келген жок. Жогоруда айтылып кеткен тамгалар q, J, G) жана тилибиздин тыбыш системасында йа, йу, ц (цемент),

щ (щетка) сыяктуу башкатырмаларды туудуруп келе жаткан я, ю, ё лордун алфавит курамында кала бериши оозеки тил менен келечекте жалпы элдик нормага айлануу (демек бир гана жазма тилдин) калыптанышына мындан ары деле залакасын тийгизе берет.

Ошондуктан адабий тилдин жазуу эрежелери боюнча проблемалар дагы эле бар. Бирок кырдаалдын парадоксу – мурдагы эрежелер унутулду, жаңысын үч жылдан бери Өкмөт жайылта албайт; натыйжада мектеп окуучулары, аларды окутуп жаткан мугалимдер, басма сөз, радио жана теле кызматкерлери эне тилибиздин туура жазуу эрежелеринин зарылдыгын, колго алынышын түшүнүшсө да сабаттуулуктун өз бутасынан (ориентиринен) ажырап калып, акыры келип бул абал мамлекеттик тилдин калк арасында бекем орун алышына жолто болууда. Мындай көйгөйлөрдү четтетүү жолунда УИАнын кыргыз тил илимдер институтунун, Билим берүү министрлигинин, кала берсе Кыргыз Өкмөтүнүн тиешелүү бөлүмдөрүнүн кыймылы, тынчсыздануусу байкалбайт. Ошондой болсо да – дагы бир үмүтүбүз – өткөн жолу эске салынган «Мамлекеттик программанын» алкагындагы аткарылуучу иштер жүктөлүүчү, Президенттин Указы менен жаңыдан уюштурулган «Мамлекеттик тил борбору». Биздин оюбузча, бул борбордун биринчи кадамдары так ушул жаңы жазуу эрежелерин дагы бир жолу Мыйзам чыгаруучу Палата менен алакалашып, аны бекиттирип алуудан башталышы керек го деп болжолдосок болчудай.

Б.Ө. Орузбаева

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МАМЛЕКЕТТИК СТАТУСУ, АНЫН ТЕГЕРЕГИНДЕГИ ПРИНЦИПАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕР

Бардыгыбызга белгилүү болгондой, мамлекетибиздин өз алдынчалыгынын пайдубалы түптөлүп, аны уламдан-улам бекемдөө бийликтегилер тарабынан дайыма камкордукка алынуучу, анын ички жана сырткы саясатынын негизги багыттарын аныктап, коомдук-экономикалык жана саясий-маданият жаатында жаңыча бааланып жана чечиле турган, ошону менен бирге аларды ургаалдаштыруу чараларын иштеп чыгууга муктаж жаңы дөөлөттөр (б. а. приоритеттер)

келип чыгып отурат. Ошолордун бири – мамлекеттик тил статусуна ээ болгон **эне тилибиз** (кыргыз тили) да, анын тагдыры, жайылуу жана пайдалануу алкагын аныктоо; аларды турмушка ашыруу аргаларын табуу ж.б. милдеттер бар.

Бул милдеттерди аткаруу жолунда мамлекеттик өз алдынчалыкка ээ болуу алдында 1989-ж. 23-сентябрында ошол кездеги Жогорку Кеңештин 11–сессиясында кабыл алынган «Тил мыйзамы». Анын кабыл алынышы, тилибиздин колдонулуу чөйрөлөрүнүн мыйзам ченемдүү аныкталышы да өз убагында кыйла эле талаш-тартыш, өз ара келишпес пикирлерди жараткан болсо, улам жүрө-жүрө өз алдынча мамлекеттин алгач кадамдарын басып өтүүдө кетирилген оң жана терс көрүнүштөрдү сын сересинен туруп жаңыча баалоо процессинде айрым мекендештерибиз, көбүнчө СССРдин ыдырашын өкүнүч менен баалагандар жогорудагы «Мыйзамды.. .» да «суверендешүү эйфориясынын» (муну «эгемендик эргүүсү» деп которсок болот) эле илеби, анча деле эл, мамлекет тагдырына орчундуу таасир тийгизе коюучу маселе эмес» – деп баалагандар болду. Андай баа бүгүнкү күнү деле айтылып келүүдө. Тескерисинче, «эне тилибиздин мына эми багы ачылды, анын колдонулуу алкагы чексиз кеңейет, коомдук-саясий ж.б. бардык кыймылда тилге болгон муктаждыктардын бардыгын толук аткара алат; ой, кыргыздар, келгиле, кайда жүрөсүңөр, эне тил күрөшүнүн алдыңкы катарына туруп, жан аябай күрөшөлү» – деп экинчи тарап чыкты. Ал эми турмуштун өзү, «Мыйзам...» кабыл алынаар менен көрүлгөн кыйла чаралар, ошонун ичинде өз учурунда мамлекет тарабынан сарпталган олчойгон акча каражаттары да белгилүү өлчөмдө оң натыйжаларды берди:

«Мыйзамдын.. .» V беренеси камтыган анын 21–22–23–24–25-статьяларына ылайык эне тилдин окуу жайларында өз алдынча предмет гана эмес, жалпы эле билим берүү куралы (инструмент обучения) экендиги бекемделип, анын окутулушу гана эмес, колдонулушу мыйзам чегинде аткарылып, бала-бакчадан тартып Кыргызстандагы бардык окуу жайларында (орто мектеп, жогорку жана орто атайын окуу жайларында) предмет катары киргизилиши эч кимдин каршылыгына учураган жок. Бул иш барган сайын белгилүү өлчөмдө бир нукка түшүү жолуна бет алды.

Кандай гана тил болбосун, анын толук кандуу жашоосу, колдонулуу, демек – жандуу байланыш-катнаш куралга айлануусу анын урунулуу чегине (алкагына) байланыштуу. Эне тилибиздин бул

милдети да «Мыйзамда...» чагылдырылган. Башкача айтканда, мамлекеттик органдарда (III берене, 11-12-13-14-15-16-статьяларга ылайык) жана анын мекеме, ишкана жана ар түрдүү уюмдарда (коом, бирикме ж.б.) колдонулушу (IV берене, 17-18-19-20-статьяларга ылайык) апачык жазылган.

Ал эми Мамлекеттик тилдин булардан башка укук коргоо сот арбитраж, нотариат мекемелери үчүн милдеттүү түрдө колдонулуш вазипасы да анын VI беренесинде (26-27-28-29 статьяларда) айкын саналган.

Андан башка «Мыйзамдын...» саясий-укуктук ролуна байланыштуу анын эң бир урунт бөлүмү – граждандардын тил тандап алуу укуктары жана аларды камсыз кылуу аргалары» II беренедө (6-7-8-9-10-статьяларда) айтылган. Тилекке каршы, «Мыйзам...» кабыл алынгандан бери эле түрдүү негиздүү жана негизсиз талаш-тартыштар ушул статьялар камтыган маселелердин айланасында болуп келе жатат.

«Мыйзамды...» турмушка ашырууда анын, жогоруда көрсөтүлгөндөй, жандуу тил катары коомдук милдетинин ажатын ачып, алкагын кеңейтүүчү чаралар жогорудагы статьялардын аткарылышы менен түздөн-түз байланыштуу. Бул жагынан Өкмөтүбүз тарабынан өткөн мезгилдерде (1989–1997-жж.) анын көз жаздымында калбай кабыл алынган токтомдор күбө (1992ж., 1995 24. 07. № 304 ж.б.).

Буга 1997-ж. 23-мартта Президент А. Акаев атайын доклад менен чыгып сүйлөгөн Республикалык конференция жана анда кабыл алынган 1997-2007 жж. аралыгында «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тилин өнүктүрүү Программасынын» айланасындагы пикир алышуулар ачык далил. Ушинтип, «Мыйзамдын...» аткарылышы гана эмес, Өлкөбүздүн негизги мыйзамы – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 5-статьясына ылайык анын жалпы эле кыргыз этносунун эне тили болгондуктан өз мамлекетибиздин ичиндеги орду, ролу аныкталган. Ошого карабай, мамлекеттик тилдин коомдук милдетине шек туулуп, маселе саясий пикир келишпестиктердин, түрдүүчө түшүнүктөрдүн туулуп калышына да себепкер болуп калууда.

Мындай кырдаалдын бир топ объективдүү жана субъективдүү себептери бар экендигин да тана албайбыз. Аны «Тил мыйзамына» байланыштуу 8 жылдан бери жасалган аракеттер да, ал аракеттердин оош-кыйыштары да көрсөтүүдө. Эми алды менен маселенин ушул жагы боюнча ой жүгүртүп көрөлүчү.

Айтса-айтпаса төгүнбү Президент А. Акаев жогоруда аталган чоң жыйындагы (23. 03. 97) докладында эне тилдин Республикадагы жаңылануу процессинде ролунун бийиктигин, ага кам көрүү (атайы мамлекеттик каржылоого чейин барып), аны жайылтуу чараларын дайыма ургаалдаштырып туруу, анын предмет катары окутулушун жакшыртуу, ага ылайык окуу китептерин окутуунун бардык тепкичтери боюнча жаңылоо, бул маселелердин турмушка ашып жатуу абалын үзбөй чагылдырып туруучу **атайы басма** органын (журнал сыяктуу) уюштуруу зарылчылыгын, акырындап иш кагаздарын даярдоону бүтүндөй мамлекеттик тилге өткөрүү, аны информациянын куралына айландыруу милдеттерин баса көрсөтүп, ошону менен бирге, Президент өткөндөгү аракеттерди да талдап, «Мыйзамга...» бара-бара тиешелүү көңүл бурулбай бара жаткандыгын, учурунда мамлекет бөлгөн каражаттардын кумга сиңип кеткен суудай пайдасы жок болгондугун, эне тилдин жаңыланган эрежелеринин да белгисиз себептер менен жайылтылбай жатканын кейиштүү абал катары баалаган.

Президент А. Акаев ошол эле докладында Республиканын калкынын мурунтан калып алып калган көп улуттуулугун, андан келип чыккан улуттар аралык сүйлөшүү, алакалашуу процесстеринин туундусу катары азыркы Кыргызстан үчүн өзгөчө орус тилинин ролуна токтолуп, анын өз учурунда СССРдин бардык аймактарында кеңири жайылышына ал кездеги тоталитардык режимдин талыкпай кам көрүшү менен катар кеңири аймактарда сан жагынан орустардын көпчүлүктү түзгөндүгү анын тилинин кеңири жайылтылышына табигый өбөлгөлөрдөн да болгондугун белгилеп келип, калыстыктан алганда империянын чеке-белиндеги элдердин цивилизациянын жалпы агынынан орун алышы үчүн ал тилдин агартуучулук, илим серелерине чыгуу куралы катары кызмат кылганын белгилейт. Ошондуктан ал тил биз үчүн – бөлөк (жат) тил эмес деп өзүнүн калыс пикирин айтып келип, орус тилине «расмий тил» статусун берүүнү колдоп, өзү анын демилгечиси экендигин ачык эле айтканы жалпыга белгилүү.

Өткөндү көп эле кайталай берип, убактыбызды ысырап кылып албайлы. Бир сөз менен айтканда Президентибиз Конференциянын катышуучуларына анын жогорудагы демилгесине кошула тургандыктарына ишенээрин айтат да «бул демилге иш жүзүнө ашса, аны менен бирге мамлекеттик тил жөнүндө да ар тараптуу кам көрүлсө, ал «орус тилинин көлөкөсүндө калбасын, ал гана тургай, мамлекетибизде аны

бүтүндөй калайык-калктын билиши бир кезде чындыкка айланат» – деген эле.

Мен кыргыз тил илими боюнча адис-окумуштуу катары мындай илгери үмүттү колдоор элем. Кептин татаал жагы мындай илгери үмүттөрдүн турмушка ашырылышы онойго турбайт сыяктанат!!!

Анын кыйла себептери бар экендиги көпчүлүккө белгилүү. Аталган Конференциядан кийин – адегенде Палатанын 4 депутаты, андан удаа 18 депутат демилге көтөрүп, аны Конституциялык Сот карап чыгып, демилгенин мыйзам ченемдүүлүгүн ырастап бергенден кийин да бул сунуш Палатанын талкуусунан өтпөй калды да, элжурт Конституциянын 5-статьясына «орус тили расмий тил» деген ондоонун киргизилбей калганынан кабардар болду.

2. Республиканын калкы өздөрү шайлап Жогорку Кеңеште иштеп жатышкан депутаттар да бизге окшоп эле дем алышка тарашат экен. Бизге окшоп, алар да жайкы дем алышка кетишти. Күзүндө кайра келээри менен, Палатанын жаңы төрагасы А. Эркебаев баягы «орус тилине расмийлик статусту ыйгаруу» бышып жетип калгандыгын, ошондуктан маселе кайта каралып, «оң чечиле тургандыгын» өзүнүн эң алгачкы интервьюсында айта кетти. Ал аралыкта Россия Федерациясынын Кыргызстанга келген расмий жетекчилери Г. Селезнев, андан удаа В. Черномырдин да орус тилинин жогоркудай макам алышы алар үчүн өтө зарыл керектүү экендигин биздин жетекчилердин эстерине салгандыктары тууралуу массалык-маалымат каражаттары кабарлашты.

Албетте, алар да белгилүү геосаясат же башка кырдаалдарга байланыштуу биздин жетекчилердин алдына бул маселени кайра-кайра коюп жатышын жокко чыгарууга болбос. Мынчалык өз алдынча мамлекеттин жогорку бийлик органдарынын деңгээлине чыгып кеткен маселеден качып кутулууга да мүмкүн эмес. Анын үстүнө, эми жакында аттуу-баштуу, майда жашын жашап койгон, баралына жетип калган дагы бир депутатыбыз бул маселени кайра козгоп, болгондо да эгер «орус тилине расмий статус» берилип калса, анын өмүрүн кыйып, Жогорку Кеңештин имаратын кыйратуу максатында бомба жардыра тургандыктарын билдирген террорчул «Эгемен» коомунун атынан кат алып, ага жооп берүү үчүн теледен интервью берип жатканына да күбө болдук. Бул кабар көп ирет радиодон да (болгондо да орус тилиндеги радио кабарлардан) кайталанып жатат.

Муну кандай түшүнүүнү билбей башыбыз маң. Анткени маселенин өзөгү кээ бир комментарийлер күбөлөгөндөй, 1) эгер «орус

тилинин расмийлигин» жактагандардын өмүрү чын эле ошо себептүү кыйылып кетсе, моралдык жоопкерчилик тилди (мамлекеттик тилди) жактагандардын да «үлүшүн» айкындап, бул таймаштын анык курчтугун мүнөздөйт. 2) Эгер бизде чын эле андай «террордук уюм» бар болсо, бул бүтүндөй эле коркунучтуу окуя; анын тамыры эрте күн жарыкта жулунуп, жок кылынышы зарыл! 3) Эгерде андай уюм чынында жок болсо, чуулгандуу «кат» (чын-төгүнүн ким билсин) орус менен кыргыздардын ортосундагы мамилелерди курчутуп, өз ара араздашуу, шектенүү, ишенбөөчүлүктү күчөтүүгө багытталган аракет болуп жүрбөсүн – деп да ойлойсун? Мындай кырдаалдын да Республиканын бейкуттугу үчүн пайдасы жок! 4) Балким бул аракет Жогорку Кеңеш каалайбы – жокпу, аны орус тилине расмийлик статусту берүүнү тездетүүгө шыкак болуучу «аргалардын» бири болуп жүрбөсүн» деген ойду да туудурбай койбойт.

Акырында, адис катары өз түшүнүгүбүздү ортого салып көрөлүчү:

«Мамлекеттик тил» жана «расмий тил» эки башка сөз айкаштары аркылуу аталганы менен (б. а. «государственный язык» \ «официальный язык») бир эле терминдик түшүнүк;

ошондуктан, эгер маселени депутаттар кайра талкуулап, бу жолу жогорудагы опузалардан чочулап, «орус тилине расмий статус» берилсин – деп чечип калса, Конституциянын 5-статьясынын мазмунунда пайда болуучу маанилик (смысловой) карама-каршылыктан кантип кутулаар экен?!:

а) башкача айтканда, «мамлекеттик тил» деген «расмийдин...» ордуна жүрө алабы, анда эне тил үчүн «тойдо отуруп берүүчү генералдык» чендин (чиндин) зарылчылыгы барбы?;

б) ошондо «мамлекеттик тилди» (эне тилди) «Тил мыйзамынын» статьяларынан келип чыгуучу функциялык милдеттеринен ажыратып, аны дискриминациялоого дуушарлап салбайбызбы?;

в) ошондо аталган «Мыйзамга...» орчундуу оңдоолор киргизүү зарылчылыгы пайда болбойбу?;

Биздин оюбузча, мындай баш катырмалардан көрө «Тил мыйзамынын» 4-статьясына тактоо киргизүү керек же анын орус тилинин «улут аралык тилдигин» бекемдеген формулировкасын ошол калыбынча Конституциянын 5-статьясына алып барып толуктоо керек. Ошондо бир маанидеги «мамлекеттик» жана «расмий» деген синонимдерден келип чыккан укуктук дилеммалардан кутулууга болор эле.

Эң акырында, мындай маанилүү (талаш) ситуациялардан кутулунун эл аралык практикадагы жолдорунун бири маселени жалпы элдик референдумга коюп чечүү. Мындай ыкмадан да эмне үчүн пайдаланууга болбосун?!

Б.Ө. Орузбаева

«ТИЛ МЫЙЗАМЫ» ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАШОО, КОЛДОНУЛУУ ЧӨЙРӨСҮ

Биз бүгүнкү аңгемебизде эне тил жөнүндөгү «Мыйзамдын...» V (тил билим берүү, илим жана маданият чөйрөлөрүндө), VI (мамлекеттик тилди сот, арбитраж, **нотариат** жана граждандык абалды жазууда) ага байланыштуу IV (тил, ат, атоо жана информацияда)» деп аталган беренелери камтыган маселелерге байланыштуу (булар чындап келсе, анын III-IV беренелерине деле тиешеси бар) проблемаларга токтолууну туура көрдүк.

Бул беренелерге эне тилдин, болгондо да **анын жазма адабий формасынын** калыптанып, нормага түшүү, демек жашоо жана колдонулуу чөйрөсүнүн тегерегиндеги маселелер камтылган. Ошол жазма адабий тилдин теориясын жана колдонмо эрежелерин теске салып берүүчүлөр кимдер? тилчи-адистер. Буга байланыштуу тилдин ээси болгон кыргыздар, булардын өз ара мамилеси. Адегенде эле эне тил (улуттук тил) дегенде ар бир этностун атуулунун (жаран, граждандан) бүйрөсүн кызытуучу, ага кайдыгер карай албаган кырдаалдарга байланыштуу б. а. **тил тагдыры** жөнүндө кеп козгоого туура келет.

Ар бир этностун тили анын улуттук өзгөчөлүгүн мүнөздөөчү негизги көрсөткүчү катары (айталык, казак менен кыргыз, орус менен немец, кытай менен япон) бири биринен тилдеринин айырмалуулугу менен бөтөнчөлөнөт. Бирок мында биз башка улуттук өзгөчөлүктөрдү – антропологиялык, кулк-мүнөз, салт-санаа, өткөн тарых, чарбачылык жана маданият, диний ишенимдер, ар бир учурдун саясий таасири, башкалар менен болгон алакалар, дүйнөгө көз караш сыяктуу факторлор да ар бир этносту мүнөздөөдө өз орундары бар түшүнүктөр экендигин эсепке алып, тил проблемасын ошолор менен байланышта кароо аракетине үн кошобуз.

Ар бир этностун тилинин жашоо (б. а. колдонулуу) өмүрүнүн узун-кыскалыгы ал тилде канча адам сүйлөйт б. а. калктын аз-көптүгүнө да көз каранды. Бул жагынан дүйнөдөгү 5-6 миң тилдин тагдыры, колдонулуу алкагы бирдей эмес. Кыскасы, көп сандуу калктардын тилдери эртең-бүгүн эле жок болуп кетүү коркунучуна дуушарлана койбойт (кытай, англис, орус, испан, португал, немец, африкада суахили, араб тилдери, хинди жана урду, фарси-тажик, түрк тилдеринен түркия түркчөсү, азербайжан, татар, өзбек, казак тилдерин бул тизмеге кошууга болот) .

Бул жагынан эң аз сандагы этнос болбосок да, кыргыздар сыяктуу калктардын тилдеринин узак – кыска жашоосун шарттаган кыйла башка өбөлгө жана каскактар бар. Бул середен караганда кандай гана тил болбосун, ал оозеки эле тилби же жазма адабий формасы, буга байланыштуу жеке жазма салттары калыптанганбы? бул кырдаал да тиги же бу тилдин жашоо тагдырына түздөн-түз көз каранды.

Дагы бир орчундуу жагдай ал тил билим берүү, калктын кат сабатын ачуу, иш жүргүзүү, башкалар менен расмий алакаларды жүргүзүү милдетин аткара алабы;

Эгер ошондой болсо, ал тилдин жазма адабий формасы кандайча **жазуу** (алфавит) системасын урунат (мисалы, арабча, латынча, кириллица, ироглифика ж.б.) жана андай графика тилдин жекече өз алдынча тыбыш системасынын өзгөчөлүктөрүн камтыганбы же адабий тил катары башка бир тил же анын тиги же бу формаларына багынычтуубу?

Тилдердин жашоо, колдонулуу жана келечек тагдырына ыңгайлуу шарт түзүүчү же анын колдонулуу алкагын чектөөчү сырткы объективдүү шарттардын оош-кыйыштарын биздин эне тилибиз кыргыз тили сыяктуу кыйла эле аз сандуу (азыр ушу тапта кыргыздардын саны 3 миллиондон бир аз ашып калды деп болжолдонот). Элдин тилинин тагдырына мындан ары да үзгүлтүксүз кам көрүлө берилсе, ал деле кыйлага жашай бериши ажеп эмес. Эми мунун камсыз кылуучу оң кырдаалдарын санап көрөлү:

Кыргызстан негизинен өзүнүн нукура негизги калкы (титульная нация) болгон кыргыздардын этностук аты менен аталган өз алдынча мамлекет; БУУнун толук укуктуу мүчөсү; мамлекеттик курамынын бардык бутактары бар. Негизги мыйзамы Конституциясы да бар.

Өзүнчө эзелден тиешелүү аймагы бар; анын бардык булуң-бурчунда жашаган элдердин 55-60%чеси кыргыздар;

Эне тилибиз 2000ге жакын орто мектептин 1300дөйүн окутуп, орто билим берүүнүн негизги куралы (б. а. 20дан ашык предмет эне тилдин жардамы менен окутулат) .

«Тил мыйзамы.. . » кабыл алынгандан бери **кыргыз тили** атайы предмет (сабак) катары окутуу, билим берүүчү окуу жайларынын бардык тепкичтеринде киргизилген (1990-ж. бери карата) ;

Бул жагынан биздин эне тилибиздин өздүк нукура тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө негизделип түзүлгөн жазуу системасы (алфавити), анын негизинде калыптанып келе жаткан **жазма адабий** тилибиз бар. Аны урунуп, көркөм чыгарма, саясий жана анча кеңири кулач жая албаса да белгилүү өлчөмдө илимий адабияттар, көптөгөн окуу китептери, баалуу чоң-чоң сөздүктөр басмадан чыккан. Ошентип, адабий тилдин нормасы (стилдик, жазуу эрежелери, терминология системалары) калыптанды десек жаңылышпайбыз.

Өкүнүчтүү жана эне тилдин колдонулуу-колдонулбоо арымына байланыштуу кайчы пикир, түшүнүктөрдү жаратып жаткан жагдайлар анын оозеки жана жазуу түрүндө алака түзүү милдетин аткаруу жагында ушул убакка чейин бирдиктүү көз караш калыптана албай келе жатышында.

Андай кырдаалдын себептери:

1) Кыргызстандын калкынын көп улуттардан турушу жана алардын тил жагынан кескин айырмалуулугу. Өзбек, тажик, орус, корей, дунган, немец ж.б. жана кийинки мезгилде жергебизди мекендей баштаган түрк, кытай сыяктуулардын ар бири өз ара сүйлөшүп, түшүнүү жолунда мурдатан таралып калган орус тилинин ушул милдетти аткарууга жарап жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Бул көрүнүштүн да эки жагы бар:

1) орус тилинин жергебизде совет бийлиги орноодон алда канча мурда жайыла башташы Россия империясынын колониялык саясатынын туундусу болгондугу айдан ачык. Ошондой эле саясаттын натыйжасында өз учурунда англис, испан-португал, француз тилдери да 3-4 кылымдын ичинде дүйнөгө таралып кеткендиги белгилүү. Анын үстүнө колонизация болсо, колонизаторлордун өз тилдерин жайылтуу чаралары менен дайыма коштолуп келгендиги да эч кимге жашыруун эмес. Андай саясаттын «жемишин», «жеңишин» колонизаторлордун укум-тукумдары совет доорунда деле башка ураандарга жамынуу менен уланткандыгын, анын натыйжасында чектелген саясий укуктарга ээ болгону менен жергиликтүү элдин өкүлдөрүнүн кат

сабаттары ачылып, орто жана жогорку билим алышы учурдагы цивилизация үлүшүнөн куру алакан калбай, анын агымы менен бара жаткан көп этностордун нукура эне тилдеринин тагдырларынан эле байкап отурбайбызбы. Ошону менен бирге, орус тилинин объективдүү оң таасирлерин, ролун да таптакыр эстен чыгарып коюуга болбойт;

2) улуттар аралык алакалашууда жергиликтүү титулдук калктын тилине ар тараптуу, туура (калыс) кам көрүлгөндө кыргыз тил көркөм жана саясий, илимий чыгарма жазууга, театр сахнасы менен радио-теледен сүйлөп чыгууга, доклад жасоого, кыргыз район, айылдарга буйрук, кат жөнөтүүгө, эсеп-кысап жүргүзүүгө, китеп-журнал, гезит басып чыгарууга жарап, анын жеке өзүн аздектеп, мыйзам чегинде коргоп, келгендерден аны үйрөнүп өздөштүрүүнү талап кылган иштиктүү чаралар колдонулса, көп улуттуу мамлекетибизде эне тилибиз Президент А. Акаев айткандай жүрө-жүрө улут аралык сүйлөшүүнүн (средство общения) куралы болуп эле кетээр эле. Бул жагынан Балтика боюндагы мамлекеттердин бир жактуу тил саясаттарына салыштырмалуу бизде тилекке каршы, «Тил мыйзамы.. .» кабыл алынганына 8 жыл болсо да, мурдагыдай эле кемчиликтер көп, алар четтетилмей тургай, айрым бир позициялар боюнча тереңдеп бара жатышы байкалат.

Анын себептери:

Калыптанып калган тескери «салттар» ого бетер тереңдеп, орто жана жогорку билимди орусча окуу жайлардан окуп чыккандар «тил мыйзамынын.. .» айрым статьяларында (III берене, 1116 статьялар) белгиленген милдеттерин аткара албай жатышат. Чынын айтсак, алардын мойну жар бербей, өзгөчө мамлекеттик мекеме чиновниктери эне тилди сыйлоо, аны менен сыймыктануу тургай, түздөн-түз саботажга өтүп алышты (жогорку мамлекеттик мекемелерден тартып тике (вертикаль) тараптуу башкаруу органдарына чейин өз ара кат алышуу, токтом, көрсөтмө, указ, буйрук, жооп ж.б. бүтүндөй бир эле орус тилинде же адегенде орусча жазылып, ал кээде айла жок формалдуу түрдө кыргызчага «каторулуп» туруп таратылат).

Бул жосунга калк өздөрү шайлап, жогорку бийлик органдарына жөнөткөн өкүлдөрү-депутаттар кошулгай тургай, маселени курчутуп, эне тилге тикелей каскак болуп, анын ордуна расмий макамда орус тилине укук берүү күрөшүнө демилгечи болуп чыгышууда.

Биздин байкоолорубузга караганда, мамлекеттик мекемелерде Кыргызстандын тагдырында өтө эбегейсиз роль ойноочу кагаздардын

адегенде орусча даярдалып, анан кыргызчага которуу «салты» жалаң гана эне тил түркөйлүгүн эмес, чиновниктин ишкердүүлүк жөндөмүнүн мүчүлүштүгүн да күбөлөп жатпайбы? Ушундайлар жазма тилибиздин жайылуусуна, ырааттуу улуттук нормаларына залака келтирип, натыйжада келечексиз, эч ким окубай турган, окуса да түшүнө албай турган «адабий тил болумуштун» үчүнчү бир түрүн жаратышууда.

Мындай практика Өкмөт үчүн каржы жагынан да чыгымдуу – качанга чейин эле ар бир эне тилсиз чиновникти бирден котормочу-жардамчы сүйөп-таяп, аларды өкмөт бага берет! Чиновник эки тилди тең толук көлөмдө билиши зарыл эмеспи? деген өкүнүчтүү суроого такаласың!

Ошентип, жазма адабий тилдин оош-кыйышы менен акырында өз жолун табуучу «канцелярия-ишмердик» стили калыптана да албайт, мамлекеттик тилдин «Мыйзамдын.. .» III беренеси камтыган статьяларынын аткарылыш зарылдыгы жокко чыгарылат. Бул кемтик ар бир чиновник эне тилди толук көлөмдө өздөштүрүп кетсе гана четтетилет. Радио угуучуларда мен жалаң эле сыңдоого өтүп алгандай түшүнүк туулбас үчүн эми өз кемчилигибизден да, ошону менен бирге эң негизги максат – тил мыйзамын жандуу, калкыбыз гана эмес, бүтүн өлкөбүз – Кыргызстан үчүн кызмат кылып беришин камсыздоочу, анын коомдун алдыга кадам шилтеши үчүн чыныгы керек нерсе экендигин, ошондуктан анын кээ бир чет сынчылар айткандай «суверенизация эргүүсүнүн» гана туундусу эместигин айкын делилдөө жолунда кандай кедергилер бар? Башкача айтканда, Тил мыйзамынын өзүндө, анын объектиси болгон адабий тилибиздин бүгүнкү кебете-кешпири кандай?, анын окутулуу абалы, окуу куралдары, адис-мугалимдерге кардарлыгы, тил илиминин өзүнүн абалы бул жагдайда тилчи-илимпоздор жамааты вазипаларын кандайча аткарып жатат? Ушул ж.б. маселелерде кандайдыр бир ырааттуу иш жүргүзүлүп жатабы, эне тил мугалимдерин, котормочу жана журналисттерди даярдоо жагынан учурда кандай маселелер бар? деген сыяктуу проблемаларга да жооп табуу коомчулугубуз үчүн кызыктуу болушу керек.

«МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ» МЫЙЗАМЫ ЖАНА ЭНЕ ТИЛДИ ОКУТУУ

Бүгүн аңгеме «Тил мыйзамынын» V беренеси камтыган «Тил билим берүү, илим жана маданият чөйрөсүндө» деп аталган маселелерге байланыштуу болмокчу. Эң алды менен өзгөчө белгилеп кетүүчү кырдаал – «Мыйзам.. .» белгилүү деңгээлде турмушка ашырылып жатат деп эне тилдин окутуу маселелериндеги айкын жылыштары менен бекемдесек болот.

Орто билим берүү тепкичтеринде эне тил (предмет) катары окуу планына киргизилген. Андай окуу жайларында эне тил сабагын окутуучу адис-мугалимдер да негизинен жетиштүү дешет.

Республикадагы бир топ педагогикалык профилдеги ЖОЖда кыргыз тил бөлүмдөрү (факультет, бөлүмдөр) да салттуу түрдө иштерин улантып келе жатышат. Алардагы **кыргыз тил илими** боюнча атайын кафедраларда тажрыйбалуу, эл-журтка белгилүү бир топ тилчи-адистер иштешет.

Аларда салттуу түрдө калыптанып калган кыргыз тил илиминин тармактары окуу пландарынын чегинде окутулуп келүүдө.

Бирок жаңыланган заманыбыздын талаптарына жана мектептерде эне тил орто билим берүүдө негизги жана маанилүү предмет экендигине шайкеш терең билимдүү мугалимдерди даярдап берип турууда тил илиминин кайсы салаалары боюнча терең мазмундуу окуу куралдары, жаңы программалардын зарылдыгы, эгер алар түзүлүп, даярдалган болсо, алар эмне деп аталат, кимдер даярдаган, тиешелүү талапка жооп бере алабы – бул жөнүндө тилчилер жамааты толук кабардар боло элек. Бул жагынан Билим, илим жана маданият министрлиги менен тилчи-илимпоздордун ортосунда тыгыз, туруктуу байланыштар түзүлгөн деп кесе айта албайбыз.

Аталган маселе боюнча зарылчылык бар экендиги талашсыз. Бирок мындай кемчиликтерди толуктап туруу максатында УИАдагы Кыргыз тил илимдер институту менен БИМ министрлигине караштуу **Билим берүү илим-изилдөө институтунун** (мурдагы Педагогика илим изилдөө институту) ортосунда да пландуу түрдө, такай биргелешип иштөө маселеси колго алынбай келе жатат.

Мамлекеттик тилибизди келечекте Кыргызстандын бардык калктары үчүн жалпыга керектүү тилге айландыруунун пайдубалы бала бакча, орто мектептерде түптөлөөрү белгилүү эмеспи. Анын эң зарыл, башкача айтканда альтернативасы жок экендиги белгилүү болгондуктан ишти жакшыртуу аргаларынын бири педагогикалык ЖОЖда кыргыз тилдүү орто мектептер үчүн келечек мугалим-предметниктердин бардыгын (математик, физик, химик, тарыхчы, географ, биолог ж.б.) кыргыз тилинде окутуп, билим берүү. Бул жагынан абал мурдагыдай эле ар түрдүү: бир предмет **кыргызча** (эгер мугалим өз предметин кыргызча окута алса), экинчиси **орусча** (анда мугалим же орус, же кыргызча окуп, жазып, сүйлөй албаган кыргыз). Бул жагынан Бишкек Техникалык университетинин тажрыйбасы эң алды менен пед. профилиндеги бардык жогорку окуу жайларына жайылтуучу мыкты тажрыйба.

ЖОЖнын тиги же бу мугалиминин «жөндөмүнө» көз каранды болуп калган окутуу негизги максатка жооп бербейт. Анын үстүнө, жогорку педагогикалык окуу жайларында эне тилден башка предметтер боюнча ар түрдүү мазмундагы окуу куралдары да кыргыз жана орус тилдеринде жазылып же которулуп, басмадан чыгарылып, ВУЗдун мугалимин камсыздоо ушул убакка чейин пландуу түрдө колго алына элек. Албетте бул ишкөп убаракерчиликке байланыштуу; бир эле жылда бүтө коюучу иш эмес, көп акча ж.б. каражаттар керек. Бул абалды тездетүү жана ургаалдаштыруу үчүн мындан 10 жыл мурда эле тиешелүү жерлерге бир сунуш киргиздим эле. Ал мындай: орто мектептин ар бир предметник-мугалими бир окуу жылында өз предметин окутууга орто эсеп менен 700 саат жумшайт. Ошончо убакыт сүйлөп, түшүнүк берип, жазып көрсөтүү үчүн анын колунда окуу китеби, сөздүк ж.б. көрсөтмө куралдары болуу керек. Анын үстүнө, ал өзү да бир предметти орусча, экинчисин кыргызча үйрөнгөн болсо, ал бечаранын кыргызча сөз кору (запасы), адабий тилде ырааттуу сүйлөө тажрыйбасы, өз предметинин терминологиясын, ар бир түшүнүктүн аныктамасын (дефинициясын) бере алуу жөндөмү, кыргызча сабаттуулук деңгээли канааттандыраарлык боло албасы турган сөз! Андай мугалимге кантип жардамдашып, кандайча анын жүгүн жеңилдетүүгө болот?; эмне кылуу керек?

Академиянын терминология системаларын түзүп, жарыялап келе жаткан бөлүмү педагогикалык жогорку окуу жайларынын ар

бир илим тармагы боюнча предметник-адистери же окуу куралдарынын түзүүчүлөрү (котормочулары) менен бирдикте окуу жайлардагы предметтердин мазмундарын өз программаларынын алкагында мурда жарык көргөн сөздүктөрдөн да пайдаланып, ар бир предмет боюнча тармактык терминологиялык (түшүндүрмө) сөздүктөрүн түзүп, Республикада энциклопедиялык маалыматчыл адабияттарды чыгаруу боюнча бай тажрыйбалуу Кыргыз энциклопедия редакциясы аркылуу аларды басмадан чыгарууну колго алуу зарыл. Мындай тажрыйба жарым кылымдан бери Германия, Польша, Чехословакия сыяктуу Европа өлкөлөрүндө колдонулуп, ЖОЖнын предметтер боюнча окуу куралдарына болгон каатчылыкты белгилүү өлчөмдө канааттандырып келүүдө. Бизде бул сунуш колдоого алынбай келе жатат. Бул ышкюолукпу же маселенин курчтугун түшүнбөөчүлүкпү, же болбосо жөнөкөй эле кайдыгерликпи?!.

Туура жазуу, сүйлөө терминдерди колдонуу ж.б. – эне тилдин адабий нормаларын сүйлөө парктикасында бекемдөө, демек – мамлекеттик тилди жандуу, келечектүү катнаш куралына айландырууга кол кабыш кылыша албай жатат.

Ошондуктан жогорудагы сунушубузду талдап, аны ишке ашыруу боюнча чаралар колдонуу керектигин тиешелүү органдардын эсине дагы бир жолу сала кетсек артыкчылык кылбас. Жыйынтыктап айтканда, «Мыйзамдын...» агартуу мекемелеринин ишке ашыруу компетенцияларына түздөн-түз тиешелүү V беренесине атайы кайрылып, андагы милдеттер боюнча өзүнчө программа кабыл алып, тийип-качып көз чаптырбай, күнүгө көңүл буруп, кемчиликтерди четтетүүчү иштиктүү чаралар колдоно баштабаса, 1997–2007-ж. аралыгында аткарылуучу мамлекеттик масштабда кабыл алынган «Программанын» аткарылышы үзгүлтүккө учурайт.

Бул милдеттерди аткаруунун алгачкы кадамы иретинде педагогикалык ЖОЖунда кыргыз мектептери үчүн келечек предметник-мугалымдердин даярдалыш абалы, анда мамлекеттик тилдин орду, бул жагдайда окутуп, билим берүү тажрыйбасын талдаган атайын маселе эң алды менен колго алынышы зарыл.

«Мыйзамдын...» бул беренесиндеги статьяларды ишке ашыруу жолундагы дагы бир орчундуу маселе кыргыз тилин өзүнүн **атайын предмет** катары Республикадагы ЖОЖда, ошондой эле башка лицей, колледж, гимназия деп аталган окуу жайларында окутулуш абалы.

Бул жөнүндө БИМ министрлигинин атайын бөлүмүнүн айрым бир иштери менен таанышып көрүүгө аракеттендим. Жалпысынан бул жагдайда да белгилүү өлчөмдө иштер алып барылып жатыптыр. Педагогикалык профилден башка (айталык, техникалык, айыл чарба, медицина, дене тарбия ж.б.) тармактар боюнча жогорку жана орто билим берүүчү окуу жайларында **кыргыз тилин предмет катары** окутуучу 1000 мугалимдин иш орду белгиленип, алардын далайы чындап эле иштешет окшойт. Бирок мындай көп тармактуу адистерди даярдоочу окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуунун саат өлчөмү, кайсы курстардан баштоо, бирдиктүү окутуу программасы, окутуу планы аяктагандан кийин аттестациялоо формалары, мугалимдер менен окуучулардын (студенттердин) колуна туруктуу окуу китептерди жана сөздүктөрдү берүү жагы так эмес. Ушундай окуу куралдары менен мугалимдердин да жетишсиздиги башка тилдерде (көбүнчө орусча) окутуучу мектептер боюнча өтө начар абалда. Натыйжада мугалимдердин адистик жармачтыгы, окуу куралдарынын жоктугу мамлекеттик тилибиздин предметтик кадырын түшүрүп, анын бара-бара керексиз, пайдасыз убаракерчиликтин аренасына айланышына алып барчудай. Демек, бул иш да көп убаракерчиликти талап кылса да адистердин активдүү катышуусуна жана Билим министрлигинин жоопкерчилигине муктаж. Ансыз жогоруда илгери үмүт менен болжолдонгон тил жалпылыгына жетишүү тургай, эне тилибиздин кадыресе эле келечек жашоо тагдыры жөнүндө ойлоно турган абал түзүлүп калышы ыктымал.

Жогоруда айтылганга кошумчалап, айрым бир администрациялык чаралардын да күчөтүлүшүнүн зарылдыгы жөнүндө айтууга туура келет. Ал чиновниктерди аттестациялоодо эне тилди билүү деңгээлин аныктоо; орто мектептердин кайсы тилде экендигине карабай мамлекеттик тил боюнча **бүтүрүү экзамендерин** киргизүү; ЖОЖна өтөөр алдында кыргыз тили боюнча жазуу же оозеки экзамен тапшырууну, бүтүрүп жатканда пед ЖОЖда мамлекеттик экзаменге студентти жиберүүнүн алдында эне тил **боюнча фронталдык жат жазуу** салтын практикалоо сыяктуу чаралар да мамлекеттик тилди окуп үйрөнүү, аны урунууга чоң көмөк берүүчү аргалардан. Бул сунуштар тил күйөрмандары тарабынан үзбөй эле айтылып келе жатса да маселенин чечилиши аны мыйзамдаштыруучу органдардын көңүлүнөн тийиштүү орун ала электиги бизди өкүндүрөт.

Эмки жолку аңгемебиз жазма адабий тилдин тагдыры, аны нормалдаштырууну ургаалдаштыруу жолундагы кээ бир ойлор – болгондо да анын пайдубалынан болгон жазуу эрежелеринин – алфавит, графика, терминология, адабий стиль жана алардын эне тилибиздин мамлекеттик тил катары толук кандуу узун өмүрлүү каражат болуусун шарттоочу бутактар экендигине кайрылсак дейбиз.

Мектеп жана ЖОЖы үчүн окуу куралдарын даярдоо менен кыргыз тилин окутуп, жайылтууда компьютердин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу багытында атайын пландар иштелип чыгышы зарыл. Бул жагынан жакшы жөрөлгө катары К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл университетинде даярдалган «Манастын» 17 томдук жыштык сөздүгү күбө. Бир сөз менен айтканда, компьютер тил илими боюнча анын башка проблемаларын да изилдөө иштеринде пайдаланылышы мүмкүн экендиги талашсыз.

МАЗМУНУ

I БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНИН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

<i>Б.М. Юнусалиев</i> АДАБИЙ ТИЛДИН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ.....	3
<i>Б.М. Юнусалиев</i> КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН МААНИЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ	8
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> ЭТНОС ЖАНА ТИЛ.....	19
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> ЖАЛПЫ ЭЛДИК ТИЛ ДЕГЕН ЭМНЕ?.....	56
<i>Б.М. Юнусалиев</i> АДАБИЙ ТИЛИБИЗДИН ДИАЛЕКТИЛИК БАЗАСЫ ЖӨНҮНДӨ	74
<i>Б.М. Юнусалиев</i> ЖАҢЫ АЛФАВИТТИН ПРОЕКТИСИ ТУУРАЛУУ	85
<i>Б.М. Юнусалиев</i> ӨЧПӨС ЭМГЕК	91
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> ИЛИМДЕРГЕ САЯКАТ	95

II БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

<i>Б.М. Юнусалиев</i> КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН АБАЛЫ ЖАНА КЕЗЕКТЕГИ МИЛДЕТТЕРИ ЖӨНҮНДӨ	252
<i>Б.М. Юнусалиев</i> КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН АБАЛЫ ЖӨНҮНДӨ	261
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> БАШКА ТИЛДЕРДЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗДӨШТҮРҮҮЛӨР ЖАНА АЛАРДЫН ЖАЛПЫ ЭЛДИК МҮНӨЗДӨГҮ ЛЕКСИКАДАГЫ ОРДУ	272
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> АДАБИЙ ТИЛДИН ЛЕКСИКАСЫНЫН ӨСҮҮ ЖОЛДОРУ	291
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫЙ ЛЕКСИКАСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ.....	330
<i>Б.Ө. Орузбаева</i> ТЕРМИНОЛОГИЯ МАСЕЛЕСИ	359

III БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МАМЛЕКЕТТИК СТАТУСУ

Б.Ө. Орузбаева «ТИЛ МЫЙЗАМЫ...» АЛФАВИТ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ.....	489
Б.Ө. Орузбаева КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МАМЛЕКЕТТИК СТАТУСУ, АНЫН ТЕГЕРЕГИНДЕГИ ПРИНЦИПИАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕР	494
Б.Ө. Орузбаева «ТИЛ МЫЙЗАМЫ» ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАШОО, КОЛДОНУЛУУ ЧӨЙРӨСҮ	500
Б.Ө. Орузбаева «МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ» МЫЙЗАМЫ ЖАНА ЭНЕ ТИЛДИ ОКУТУУ	505

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ӨНУГУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Түзгөндөр
Г. З. ЖАМАШЕВА
А. А. АБАСОВА

Тех. редактору *Н. Тилекматова*
Корректорлору *А. Абасова, А. Мусулман кызы*
Компьютерде терген *А. Абасова*
Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.03.2019-ж. берилди.
Басууга 20.04.2019-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$
Көлөмү 32,0 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

Басма-полиграфиялык комплекс
«Принт Экспресс» ЖЧК басмаканасында басылды.
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көч., 49